

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ISSN 2305-9389

Літопис Волині **Всеукраїнський науковий часопис**

Заснований у 2001 р.

Число 28

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 6 від 25 квітня 2023 р.)*

Редакційна колегія

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);

Антонюк Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник;

Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;

Бортнікова Алла Василівна, доктор політичних наук, професор;

Бубніс Арунас (Arunas Bubnys), кандидат історичних наук, директор департаменту дослідження геноциду і опору Центру вивчення геноциду і резистенції, м. Вільнюс, Литва;

Воробйова Наталія (Natalja Vorobjova), Dr.hist., віцепрезидент Університету прикладних наук ISMA, м. Рига, Латвія;

Горбачик Оксана Олександрівна, кандидат історичних наук;

Добжанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор;

Дорош Леся Олексівна, кандидат політичних наук, доцент;

Лозинська Ірина Григорівна, кандидат історичних наук;

Онищук Світлана Василівна, доктор наук з державного управління, доцент;

Скакальська Ірина Богданівна, доктор історичних наук, професор;

Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;

Ярош Ярослав Богданович, доктор політичних наук;

Ярош Оксана Богданівна, доктор політичних наук.

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

*Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.*

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ: Серія КВ № 4527 від 01.09.2000 р.

«Літопис Волині» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузі історичних, політичних наук та публічного управління (спеціальності 032 «Історія та археологія», 052 «Політологія», 281 «Публічне управління та адміністрування») відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3).

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus (Польща).

Формат 60×84/8. 444,64 обл.-вид. арк., 45,11 ум. друк. арк. Наклад 100 пр. Зам. 0423/262.

Видавничий дім «Гельветика», 65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Зміст

Історія Волині

Кравець Анатолій, Казмірчук Олег Південно-західний фронт в період Першої світової війни	11
Mieliekiestsev Kyrylo Volhynia in polish information warfare activities.....	16
Панишко Галина Суспільний інтерес громадської організації «Чеська матица шкільна» та її діяльність на Волині.....	21
Приймак Валентина Оцінки столипінської аграрної реформи окремими іноземними дослідниками в контексті історії Волинської губернії початку ХХ століття.....	29
Тяглий Михайло «Маленька» трагедія на узбіччі «великих історій»: геноцид ромів на Волині (1941–1944 рр.).....	34

Історія України

Баличева Лариса Благодійність у Харкові в ХІХ столітті.....	56
Войтенко Юрій Російські війська в Україні та країнах Балтії у перші роки незалежності: особливості їх виведення.....	62
Гордієнко Людмила Діяльність членів Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів у межах розвитку інженерної, механічної, хімічної та агрономічної наук у період 1911–1916 рр.....	68
Грицюк Діонисій До питань збереження та пристосування оборонних споруд Національного заповідника «Замки Тернопілля».....	74
Добровольський Георгій Діяльність «Союза русского народа» на українських землях: огляд історіографії.....	81
Дунайна Ірина, Бондаренко Марина, Усна історія села Ташань: польові розвідки.....	88
Зуляк Іван, Макар Юрій, Східна Галичина і Західна Волинь: особливості культурно-освітнього і соціально-економічного становища у міжвоєнній Польщі.....	95
Ivanenko Alina Peculiarities of statutory regulation of criminal proceedings by the german occupation administration on the territory of modern chernihiv and sumy regions (1941–1943).....	103

Каліщук Оксана	
Феномен колабораціонізму у правовій системі України: історична ретроспектива та сучасні виклики.....	108
Коцур Леся	
Вплив зовнішніх чинників на державотворчі та євроінтеграційні процеси в Україні: порівняння стратегій сусідніх країн.....	114
Кузнєцов Михайло	
Передумови проведення та підготовка радянських військ до Харківської наступальної операції 1942 року.....	122
Лаврут Ольга	
Боротьба із «безродними космополітами» на сторінках шкільних підручників: досвід УРСР	129
Мельничук Василь, Жук Андрій	
Єпископ Миколай Чарнецький: мученик за віру та жертва російських концтаборів (в світлі питання російсько-української війни).....	136
Митрофаненко Юрій	
Аксіологічний контекст історичної прози Юрія Яновського: традиції трактування та інновації осмислення.....	141
Нікітенко Костянтин	
До питання про організацію евакуації з території Української Радянської Соціалістичної Республіки в 1941 році.....	147
Ніколаюк Тетяна	
Політика радянської держави щодо продовольчого постачання українських робітників у 1929–1933 роках (на прикладі Харкова).....	154
Сергієнко Сергій	
Микита Хрущов про особисті відносини в колі вищих керівників України наприкінці 30-х років ХХ ст.....	159
Тоноян Армен	
Відносини журналу «Основа» (1861–1862) з галицькими інтелектуалами.....	167
Філіпович Мирослава	
Проблеми формування історичної пам'яті в освітній сфері України.....	174
Чорний Олександр	
Битва за Дніпро на сторінках закритих радянських видань з історії німецько-радянської війни.....	179

Всесвітня Історія

Гаврилишин Петро	
Богдан Гаврилишин у таборах для переміщених осіб у Німеччині (1945–1947).....	190
Гордієнко В'ячеслав, Гордієнко Галина	
«Пруссащина» як результат рецепції елементів пруської військової справи московитами.....	197
Гусак Дарія	
Міграційна криза в Республіці Польща внаслідок російсько-української війни	209

Крамар Юрій	
Демографічні процеси в середньовічній Європі.....	215
Парамонов Денис	
Шестиденна арабо-ізраїльська війна: дипломатичні спроби вирішення конфлікту.....	221
Пономаренко Людмила	
Алківіад як представник нової генерації політичних еліт Стародавньої Греції.....	226
Потоцький Олександр	
Методологія дослідження проблеми становлення та розвитку армійської авіації як засобу вогневої підтримки сухопутних військ.....	231
Стрільчук Людмила	
Інформаційна війна як складова сучасних гібридних воєн (на прикладі Грузії та України).....	235
Стрільчук Людмила, Шеремета Анна	
Політичні та соціальні трансформації Японії в епоху сьогунату Токугава.....	240
Ткачук Анатолій	
Єресь жидівствуючих і московська великокнязівська влада на межі XV–XVI століть: політико-ідеологічний аспект.....	245
Хлібовська Ганна	
Польське середньовіччя в науковому доробку Герарда Лябуди (1916–2010 роки).....	251

Політологія

Кукарцев Олег	
Санкційна політика ЄС як засіб протидії російському імперіалізму.....	256
Ліпкан Володимир	
Політичне лідерство Сі Цзіньпіна.....	261
Мудрий Роман	
Програмні принципи та маніфестація мережевих піратських партій у країнах Європи.....	272
Petriaiev Oleksii	
Ideological narratives of the conflict between the Western and Muslim Worlds between 2001–2003...282	
Примуш Микола, Ярош Ярослав, Владислав Стрелков	
Динаміка довіри до політичних та силових інституцій в Україні (соціологічний аспект).....	287
Смілевський Антон	
Стан і рамки дослідження впливу міжнародних відносин й світової економіки на національну політику, політичні інститути та політичний розвиток.....	292
Теремко Віктор	
Розвиток політичної системи України в умовах цифровізації.....	300
Тесленко Сергій,	
Державний корпоративізм у Південно-Східній Азії: приклад Малайзії.....	305

Археологія

- Долженко Юрій**
Черепи з могильника ранньоскіфського часу Черкаси-Центр II..... 311
- Лазорак Богдан**
Документальні свідчення берестецької битви як джерело напрямів археологічних досліджень періоду українського козацтва..... 326
- Семенчук Сергій**
Історія досліджень давньоруських осередків язичництва на лівобережжі Середньої Подністрянщини..... 332

Публічне управління

- Андріяш Вікторія**
Пріоритети державного регулювання інтелектуальної власності в зарубіжних країнах: можливості для України..... 338
- Даміров Наміг Рафіг огли**
Модель електронної держави як основа формування інноваційної системи публічного управління..... 344
- Журавель Тамара**
Генеza функціонування органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру в межах території України..... 350
- Найда Інна**
Патріотизм у системі державних цінностей молоді..... 355
- Намазова Юлія**
Державна політика гендерної рівності у складі інклюзивної моделі розвитку територіальних громад..... 360
- Пархоменко-Куцевіл Оксана**
Теоретичні засади формування та розвитку воєнної безпеки України..... 367
- Стаднійчук Роман**
Упровадження управління соціальними конфліктами в органах місцевого самоврядування..... 372
- Таргоній Анна**
Зарубіжна практика використання коучингу в діяльності службовців поліції..... 376
- Шандрик В'ячеслав**
Особливості державного регулювання будівельної галузі у країнах Європейського Союзу 380

Рецензія

- Михайло Юрій**
Рецензія на енциклопедичне видання: Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923..... 386

Contents

History of Volyn

- Kravets Anatoliy, Kazmirchuk Oleg***
South-Western Front: during the First World War.....11
- Mieliekiestsev Kyrylo***
Volhynia in Polish information warfare activities.....16
- Halyna Panyshko***
Social interest in the public organization “School Matice česká” and its activity in Volyn..... 21
- Pryymak Valentyna***
Assessments of the Stolypin agrarian reform by some foreign researchers in the context
of the history of the Volyn province of the early twentieth century..... 29
- Tyaglyy Mikhail***
A “little” tragedy on the margins of “big histories”: the Romani genocide in Volhynia, 1941–1944.....34

History of Ukraine

- Balycheva Larysa***
Charity in Kharkiv in the 19th century.....56
- Voitenko Yurii***
Russian troops in Ukraine and the Baltic states: peculiarities of their withdrawal.....62
- Hordienko Liudmyla***
Activities of the members of the Kyiv Polytechnic Society of Engineers and Agronomists
in the development of engineering, mechanical, chemical, and agronomic sciences
in the period 1911–1916..... 68
- Gritsyuk Dionysiuy***
To the issues of preservation and adaptation of the defensive structures
of the National reserve “Castles of Ternopil region”.....74
- Dobrovolskyi Heorhii***
Activities of the “Union of the Russian People” on Ukrainian lands: historiography overview.....81
- Dunaina Iryna, Bondarenko Maryna***
The history of Tashan village: exploration..... 88
- Zulyak Ivan, Makar Yuriy***
Eastern Galychyna and Western Volyn: peculiarities of the cultural, educational
and socio-economic situation in interwar Poland.....95
- Ivanenko Alina***
Peculiarities of statutory regulation of criminal proceedings by the German
occupation administration on the territory of modern Chernihiv and Sumy regions (1941–1943).....103
- Kalishchuk Oksana***
The collaboration phenomenon in the legal system of Ukraine: historical retrospective
and modern challenges.....108

<i>Kotsur Lesia</i>	Influence of external factors on state-forming and European integration processes in Ukraine: comparison of the strategies of neighboring countries.....	114
<i>Kuznietsov Mykhailo</i>	Prelude to the conduct and preparation of soviet armed forces for the Kharkiv offensive operation in 1942.....	122
<i>Lavrut Olga</i>	The fight against “stateless cosmopolitans” on the pages of school textbooks: the experience of the USSR.....	129
<i>Melnychuk Vasyl, Zhuk Andrii</i>	Bishop Mykolay Charnetsky: martyr for the faith and victim of Russian concentration camps (in the light of the issue of the Russian-Ukrainian war).....	136
<i>Mytrofanenko Yuriy</i>	Axiological context of historical prose by Yuri Yanovsky: traditions of interpretation and innovations of understanding.....	141
<i>Nikitenko Kostiantyn</i>	Revisited the issue of organizing evacuation from the territory of the USSR in 1941.....	147
<i>Nikolaiuk Tetiana</i>	Policy of the soviet state regarding food supply of Ukrainian workers in 1929–1933 (on the example of Kharkiv).....	154
<i>Serhiienko Serhii</i>	Nikita Khrushchev on personal relationships among the top leaders of Ukraine at the end of the 30s of the 20th century.....	159
<i>Tonoian Armen</i>	Relations between the journal “Osnova” (1861–1862) and Galician intellectuals.....	167
<i>Filipovych Myroslava</i>	Problems of formation of historical memory in the educational sphere of Ukraine.....	174
<i>Chornyi Oleksandr</i>	The battle for the Dnipro on the pages of closed soviet publications from the German-Soviet war history.....	179

World history

<i>Gavrylyshyn Petro</i>	Bohdan Hawrylyshyn in camps for Displaced Persons in Germany (1945–1947).....	190
<i>Hordiyenko Vyacheslav, Hordiyenko Halina</i>	“Prussianism” resulting in muscovites’ reseption of some elements of Prussian military affairs.....	197
<i>Husak Dariia</i>	The migration crisis in the Republic of Poland as a consequence of the Russian-Ukrainian war.....	209
<i>Kramar Jurij</i>	Demographic processes in the medieval Europe.....	215

<i>Paramonov Denys</i>	
The six-day Arab-Israeli war: diplomatic attempts to resolve the conflict.....	221
<i>Ponomarenko Lyudmila</i>	
Alcibiades as a representative of a new generation of political elites of Ancient Greece.....	226
<i>Pototskyi Oleksandr</i>	
Methodology for research the problem of becoming and development of army aviation as army fire support asset.....	231
<i>Strilchuk Liudmyla</i>	
Information war as a component of modern hybrid wars (example of Georgia and Ukraine).....	235
<i>Strilchuk Liudmyla, Sheremeta Anna</i>	
Political and social transformations in Japan during the era of the Tokugawa shoguna.....	240
<i>Tkachuk Anatolii</i>	
The heresy of the jews and the power of the grand duke of Moscow at the turn of the XV–XVI centuries: political and ideological aspect.....	245
<i>Khlibovska Hanna</i>	
The Polish Middleages in scientific work of Gerard Lyabuda (1916–2010).....	251

Political science

<i>Kukartsev Oleh</i>	
EU sanctions policy as a countermeasure of Russian imperialism.....	256
<i>Lipkan Volodymyr</i>	
Xi Jinping's political leadership	261
<i>Mudryi Roman</i>	
Programmatic principles and manifestation of digital pirate parties in European countries.....	272
<i>Petriaiev Oleksii</i>	
Ideological narratives of the conflict between the Western and Muslim Worlds between 2001–2003...	282
<i>Prymush Mykola, Yarosh Yaroslav, Vladyslav Strelkov</i>	
Dynamics of trust in political and law enforcement institutions in Ukraine (sociological aspect).....	287
<i>Smilevskyi Anton</i>	
The state of art and scope of the study of the influence of international relations and world economy on national politics, political institutions and political development.....	292
<i>Teremko Viktor</i>	
The development of the political system of Ukraine in the conditions of digitalization.....	300
<i>Teslenko Serhii</i>	
State corporatism in Southeast Asia: the example of Malaysia	305

Archeology

<i>Dolzhenko Yuriy</i>	
Skulls from the burial ground of early Scythian period Cherkasy Centre 2.....	311

<i>Lazorak Bohdan</i>	
Documentary evidence of the battle of berestechko as a source of directions for archaeological research of the period of the ukrainian cossacks.....	326

<i>Semenchuk Serhii</i>	
History of the research of old rus centers of paganism on the left bank of Middle Dniester region.....	332

Public administration

<i>Andriiash Viktoriia</i>	
Priorities of state regulation of intellectual property in foreign countries: opportunities for Ukraine....	338

<i>Damirov Namig</i>	
The electronic state model as a basis for the formation of an innovative system of public administration.....	344

<i>Zhuravel Tamara</i>	
The genesis of the functioning of public authorities of a military-civilian nature within the territory of Ukraine.....	350

<i>Naida Inna</i>	
Patriotism in the state values system of the youth.....	355

<i>Namazova Yulia</i>	
State policy of gender equality as part of the inclusive model of the development of territorial communities.....	360

<i>Parkhomenko-Kutsevil Oksana</i>	
Theoretical basis of the formation and development of the military security of Ukraine.....	367

<i>Stadniichuk Roman</i>	
Implementation of social conflict management in local government bodies.....	372

<i>Tarhonii Anna</i>	
Foreign practice of using coaching in the activities of police workers.....	376

<i>Shandryk Viacheslav</i>	
Features of state regulation of the construction industry in the countries of the European Union.....	380

Review

<i>Mykhailo Yurii</i>	
Review of the encyclopedic edition: Western Ukrainian People's Republic 1918–1923.....	386

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 94(4)«1914/1918»:355.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.01>

ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ФРОНТ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Кравець Анатолій,

*викладач-методист циклової комісії суспільних
та художньо-мистецьких дисциплін
КЗВО «Луцький педагогічний коледж»
Волинської обласної ради*

ORCID ID: 0000-0002-5289-8268

Казмірчук Олег,

*викладач-методист циклової комісії суспільних
та художньо-мистецьких дисциплін
КЗВО «Луцький педагогічний коледж»
Волинської обласної ради*

ORCID ID: 0000-0002-4253-3337

У статті розглянуто хід бойових дій Південно-Західного фронту на території України. Охарактеризовано наступальну операцію російської армії проти австро-угорських і німецьких військ, яка увійшла в історію під назвою Брусиловського (Луцького) прориву і походить від прізвища генерала О. Брусилова, який командував згаданим фронтом. Найважливіші бойові дії відбулися навесні-влітку, а також восени 1916 року та охопили значну частину української території – зокрема Волинь, Галичину, Буковину та Поділля.

Проаналізовано потребу всіх воєнно-історичних подій, які відбувалися на території нашої держави впродовж її історії, зокрема і Першої світової війни. Вони здійснили значний вплив на перебіг бойових дій 1916–1917 років та відчутно вплинули на подальшу розстановку воєнно-політичних сил у Європі.

Важливе значення мали операції 1916 року на Східному фронті. Війська мали, згідно з рішенням конференції в Шантільї, у 1916 році здійснити комбінований удар проти Центральних держав на Російському, Італійському і Французькому фронтах.

До складу військ Південно-Західного фронту входило 4 армії: 7-ма, командуючий – генерал від інфантерії Д. Щербачов, 8-ма, командуючий – генерал від кавалерії О. Каледін, 9-та, командуючий – генерал від інфантерії П. Лечицький, 11-та, командуючий – генерал від кавалерії В. Сахаров

Операція являє собою видатне досягнення воєнного мистецтва. Внаслідок цього прориву фронт був переміщений на 80–120 км вглиб території супротивника. Війська О. Брусилова зайняли майже всю Волинь, Буковину і частину Галичини. Ця операція в ході всієї Першої світової війни отримала назву не за географічною ознакою, а на честь прізвища полководця.

Ключові слова: *Брусиловський (Луцький) прорив, полки, австро-німецька армія, Південно-Західний фронт, запасні батальйони, союзники, загородження, оборонні споруди, саперні роти.*

Kravets Anatoliy, Kazmirchuk Oleg. South-Western Front: during the First World War

The article examines the course of hostilities of the South-Western Front on the territory of Ukraine. The offensive operation of the Russian army against the Austro-Hungarian and German troops, which went down in history under the name Brusylov (Lutskyi) breakthrough and comes from the surname of General O. Brusylov, who commanded the mentioned front, is described. The most important military actions took place in the spring and summer, as well as in the fall of 1916 and covered a large part of the Ukrainian territory – in particular, Volyn, Halychyna, Bukovyna, and Podillia.

The need for all military-historical events that took place on the territory of our state throughout its history, including the First World War, was analyzed. They had a significant impact on the course of hostilities in 1916–1917 and significantly influenced the subsequent deployment of military and political forces in Europe.

The operations of 1916 on the Eastern Front were of great importance. According to the decision of the Chantilly conference, the troops were to carry out a combined strike against the Central Powers on the Russian, Italian and French fronts in 1916.

The troops of the South-Western Front included 4 armies: the 7th, commanded by Infantry General D. Shcherbachov, the 8th, commanded by Cavalry General O. Kaledin, the 9th, commanded by Infantry General P. Lechytzky, 11th, commander – general from the cavalry V. Sakharov

The operation represents an outstanding achievement of military art. As a result of this breakthrough, the front was moved 80–120 km deep into the enemy's territory. O. Brusilov's troops occupied almost all of Volhynia, Bukovyna and part of Halychyna. This operation throughout the First World War was not named after a geographical feature, but in honor of the commander's surname.

Key words: *Brusilovsky (Lutsk) breakthrough, regiments, Austro-German army, South-Western Front, reserve battalions, allies, roadblocks, defensive structures, sapper companies.*

Наступальна операція Південно-Західного фронту російської армії проти австро-угорських і німецьких військ розпочалася 4 червня 1916 року. Вона увійшла в історію під назвою Брусиловського прориву і походить від прізвища генерала О. Брусилова, який командував згаданим фронтом. Найважливіші бойові дії відбулися навесні-влітку, а також восени 1916 року та охопили значну частину української території – зокрема Волинь, Галичину, Буковину та Поділля.

Актуальність вивчення проблеми полягає у потребі всебічного і поглибленого аналізу всіх воєнно-історичних подій, які відбувалися на території нашої держави впродовж її історії, зокрема і Першої світової війни. Вони здійснили значний вплив на перебіг бойових дій 1916–1917 років та відчутно вплинули на подальшу розстановку воєнно-політичних сил у Європі.

Мета даної статті полягає у вивченні та з'ясуванні ходу бойових дій між російськими і австро-німецькими військами на території України під час Брусиловського прориву та аналізі цієї масштабної операції для наступного перебігу війни.

Важливе значення мали операції 1916 року на Східному фронті. Війська мали, згідно з рішенням конференції в Шантіль'ї, у 1916 році здійснити комбінований удар проти Центральних держав на Російському, Італійському і Французькому фронтах. 14 лютого на конференції встановлено початок атак на Французькому фронті – 1 липня, а на Російському – 15 червня 1916 року. Проте критичне становище італійських військ в Трентіно, де їх надто тіснили австрійці, що постійно отримували потужні підкріплення, а також прохання союзників, і передусім французького воєначальника маршала Ж. Жоффра, призвели до прискорення початку російського наступу на Південно-Західному фронті.

У Росії союзники просили допомоги у складний для них час. Король Італії Віктор Еммануїл III також просив імператора Миколу II допомогти італійському фронту, що ледь тримався [12]. На той час у Росії закінчилася криза зі стрілецькою зброєю. На передових позиціях тепер знаходилися 1 732 000 солдатів і офіцерів [4].

Генерал О. Брусилов зміг зібрати навколо себе здібних офіцерів. На його рахунок під час цієї війни вже були важливі перемоги. Російська армія влітку 1916 року була поповнена особовим складом, на підготовку якого у військах було звернуто особливу увагу. Солдатів навчали долати загородження, захоплювати і знищувати позиції противника, артилерія готувалася руйнувати загородження й оборонні споруди, супроводжувати вогнем свою піхоту. З цією метою в кожному полку створювалися запасні батальйони, а крім того, в кожній дивізії було по 2 саперні роти і спеціальні команди для позиційної війни.

Австрійська армія була, щодо своїх бойових якостей, значно нижча за російську, яку вона переважала тільки військовою технікою [6]. Генерал А. Зайончковський вважав, що у 1916 році моральний стан австро-угорських військ, в зв'язку з відправкою на Італійський фронт найкращих частин і поповнення, різко погіршав. В солдатських масах втомленість від війни і небажання воювати стали звичайним явищем [10]. Австро-угорська армія була штучно створена з представників найбільш різнохарактерних, іноді ворожих одна одній народностей, і з них лише німці, угорці, хорвати і боснійці – мусульмани воювали завзято, решта ж – чехи, словаки, серби, румуни – йшли в бій без належного ентузіазму і при нагоді масово здавалися в полон, що підтверджується доказами М. Капустянського [6].

До складу військ Південно-Західного фронту входило 4 армії: 7-ма, командуючий – генерал від інфантерії Д. Щербачов, 8-ма, командуючий – генерал від кавалерії О. Каледін, 9-та, командуючий – генерал від інфантерії П. Лечицький, 11-та, командуючий – генерал від кавалерії В. Сахаров [11].

Їм протистояли австро-угорські та німецькі війська: армійська група А. Лінзінгена, армійська група Е. Бем-Ермолі, Південна австро-німецька армія генерала Ф. Ботмера і 7-ма армія К. Пфланцер-Балтіна. Свою оборону австро-угорці зміцнювали протягом 9-ти місяців. Вона була добре підготовлена і складалася з двох, а місцями з трьох оборонних позицій, на відстані 3-5 км. одна від одної. Кожна позиція

австро-угорських військ складалася з двох-трьох ліній окопів і вузлів опору і мала глибину 1,5–2 км. Позиції були обладнані бетонованими бліндажами і прикривалися кількома смугами дротяних загороджень. Укріплення були настільки сильні, що коли кайзер Німеччини Вільгельм II побував у Південній німецькій армії, то був дуже вражений і запевнив, що таких укріплень він не бачив ніде, навіть на Заході [3].

Підготовка Південно-Західного фронту відзначалася особливою ретельністю. В результаті кропіткої роботи командуючого фронтом, командуючих арміями та їх штабів був складений чіткий план операції. Правофлангова 8-ма армія наносила головний удар на луцькому напрямі. Інші армії виконували допоміжні завдання. Найближча мета бойових дій полягала в тому, щоб розгромити австро-угорські війська і оволодіти їх позиціями. Оборона австро-угорців була добре розвідана і детально вивчена.

Щоб максимально наблизити до неї піхоту і захистити її від вогню, було підготовлено 7–8 ліній траншей на відстані 70–100 м. одна від одної. Місцями перша лінія траншей наближалася до австрійських позицій на 100 м. Війська приховано підтягалися до районів прориву і лише безпосередньо напередодні наступу вводилися в першу лінію. Приховано зосереджувалася артилерія. В тилу була організована відповідна підготовка військ.

Дотримання заходів маскування, прихованість всієї підготовки потужного наступу обумовили його несподіваність для противника. В загальних рисах його керівництво знало про угруповання росіян, розвідка надала відомості про підготовку атаки. Проте вище військово керівництво Центральних держав, переконане у неспроможності російських військ після поразок 1915 року до наступальних дій, відкидало можливість загрози.

Дослідники наводять різні відомості щодо чисельності російських, австро-угорських та німецьких військ на Східному фронті у 1916 році. Так, А. Зайончковський свідчить, що склад російських сил Південно-Західного фронту, які прикривали напрямок на Київ і Одесу був таким: на 450 км – 19,5 корпусів і 11–12 дивізій кінноти (близько 510 000 бійців) [2]. Деякі інші дослідники пізніших часів доводять цю чисельність до 40,5 піхотних дивізій (573 000 багнетів), 15 кінних (60000 шабель), 1770 легких і 168 важких гармат [12]. У К. Залеського знаходимо інші відомості: 643 000 багнетів, 71 000 шабель, 2200 гармат [5].

Як видно, дослідження дещо ускладнюється через відсутність остаточної ясності щодо кількості російських військ. Проте можна твердити, що на їхньому боці була незначна чисельна перевага. Їм протистояли австро-угорські війська в кількості: 39 піхотних дивізій (437 000 багнетів), 10 кінних (30 000 шабель), 1301 легких і 545 середніх і важких гармат [12]. Це давало перевагу по піхоті 1,3 до 1 і по кінноті 2 до 1 на користь росіян. По кількості артилерії сили противників були приблизно рівними, однак важкої артилерії у австро-угорців було у 3,2 рази більше. За рахунок її вогневої потужності австро-угорці могли завдати нищівних людських втрат росіянам. Можна стверджувати, що тут вирішальної чисельної переваги росіяни не мали.

4 червня 1916 року значно раніше встановленого терміну почалася реалізація плану генерала О. Брусилова. Австро-угорські війська, що глибоко окопалися здовж західного берега р. Стрипа, цього дня не побачили сонця. Перед його сходом їх позиції накрили тисячі російських снарядів, що нещадно шматували оборонні споруди, завдавали великих людських втрат [9]. Артилерійська підготовка, що почалася о 3 годині ранку [4], здійснювалася на різних ділянках фронту від 6 до 45 годин. Блискучими діями російської артилерії керував генерал-лейтенант С. Дельвіг, що пізніше служив в українській армії у 1917–1920 рр. [8].

Результатом артилерійської підготовки стала значна руйнація австро-угорських окопів першої смуги та часткова нейтралізація артилерії противника [4]. В оперативній доповіді від 4 червня зазначалося, що за оцінками командирів корпусів діяльність російської артилерії дає результати, що перевищують сподівання [13]. Генерал О. Брусилов свідчить, що «наша артилерійська атака скрізь увінчалася повним успіхом» [1]. Кожна російська гармата вперше знайшла свою ціль. І вони вперше були на відстані менше ніж 2 км. від противника [12]. Під прикриттям своєї артилерії російська піхота пішла в атаку. Вона рухалася хвилями (по 3–4 смуги в кожній), одна за одною через 150–200 кроків. Перша хвиля, не затримуючись на першій лінії, відразу ж атакувала другу. Третю лінію атакували третя і четверта хвилі, які перекочувалися через перші дві (цей спосіб одержав назву «атака перекатами» і пізніше був використаний союзниками на західноєвропейському театрі війни).

Найбільш успішно прорив було проведено на правому фланзі, у смузі наступу 8-ої армії генерала О. Каледіна, яка діяла на луцькому напрямі. Займаючи фронт у 185 км від Маневич до Детинич, 8-ма армія налічувала 13 піхотних і 7 кінних дивізій – всього 170 000 бійців та 582 гармати. Проти

неї діяла 4-та австро-угорська армія ерцгерцога Йосифа-Фердинанда в складі 12 піхотних і 4 кінних дивізій – всього 116 000 бійців та 548 гармат. О 9 ранку піхота шести російських дивізій 39, 15, 8 та 32 армійських корпусів завзято пішла на штурм і станом на 17 год. на ділянці 15 корпусу оволоділа всією першою укріпленою смугою австрійців глибиною до 2 км. В інших корпусах атаки першого дня успіху не мали. 15 корпус, розвиваючи успіх, 6 червня при сприянні 8 корпусу зайняв другу укріплену смугу, а 7 червня, переслідуючи 2-гу і 70-ту австрійські дивізії, надвечір оволодів Луцьком, проникнувши в глиб розташування австрійців на 30 км.

Форсувавши р. Стир 8 червня і ввівши для розвитку успіху 5 Сибірський корпус, 8-ма армія 12 червня вийшла на лінію Колки – Переспа – Лаврів, тобто в 1–1,5 переходів на північний захід і захід від Луцька, а 14 червня – на фронт Сокаль – Киселин – Блудів, до 2 переходів від Луцька. Тим часом, на фронті 8-ої армії здовж залізниці на Ковель вперше з'явилися свіжі німецькі – 11-та баварська і 108-ма піхотні дивізії. Слідом за ними в районі Киселина розгорнувся 10-й німецький корпус, спішно переведений з Французького фронту. Потужні контратаки цих військ примусили 8-му армію, що вже не мала резервів, зупинити успішне просування вперед [4].

Менш успішною була атака 11-ої армії генерала В. Сахарова, що зіткнулася з жорстоким опором австро-угорців. Її дії звелися до прориву 17-им армійським корпусом під Соколовом, де укріплена позиція австрійців була прорвана росіянами 5 червня. Цей успіх на правому фланзі 11-ої армії давав можливість узгодити її дії з 8-ою армією для полегшення просування лівого флангу останньої. Проте командуючий армією продовжував вести до 9 червня невдалі атаки на своєму лівому фланзі 6 армійського корпусу в районі Тернопільського шосе [4].

Причини малоуспішних дій 11-ої армії полягали у порівняній слабості її сил і нестатку наданих засобів, оскільки у вихідному положенні на початку прориву армія займала 130 км. 8,5 піхотними та 1 кінною дивізіями та 134 гарматами, маючи проти себе 2-гу австрійську армію Е. Бем-Ермолі і німецький корпус Маршала – 10 піхотних і 2 кінні дивізії при 471 гарматі. Разом з тим, незважаючи на не вигідне співвідношення сил, 11-та армія вела наступ: головний – на ділянці в 6 армійському корпусі і допоміжні – на ділянці 17 і 18 армійських корпусів, але не мала достатніх резервів для розвитку одержаних успіхів [4]. О. Брусилів свідчить, що військам генерала В. Сахарова приходилося надто тяжко, оскільки на нього було проведено декілька рішучих атак противника, які той відбив і зберіг свої позиції [1].

Прорив 7-ої армії, названий Язловецькою операцією, є зразком рішучих дій армії, що отримала завдання вести допоміжний удар. Займаючи фронт 63 км від Людвинівки до Латача силами у 8 піхотних і 3 кінних дивізії (167 000 бійців і 326 гармат), 7-ма армія протистояла Південній австро-німецькій армії генерала Ф. Ботмера в складі 6 піхотних і 1 кінної дивізії (84 000 бійців і 325 гармат). Прорив було підготовлено в районі Язлівців на фронті 7 км на відтинку 2-го армійського корпусу, підсиленого до 48 000 бійців і 147 гармат, з яких 23 важких. 6 червня 4 полки рушили на штурм, взяли 3 лінії окопів, але просунулися лише на 1–2 км і тільки на кінець дня 7 червня після впертої боротьби прорвали позиції і вийшли на р. Стрипа. Розвиваючи успіх 8–9 червня, частини 16-го і 2-го армійських корпусів відтіснили противника на другу оборонну смугу, де наступ 7-ої армії 11 червня призупинився в результаті успішного контрудару 48-ої німецької дивізії на правому фланзі 16 корпусу. На цьому операція завмерла [5].

9-та армія на лівому фланзі включала 5 армійських корпусів, 3-й кінний корпус, і 2-гу кінну дивізію (180 000 бійців, 489 гармат, з них 47 важких, 28 літаків). Вона мала прорвати розташування австро-угорців на південь від Дністра на відтинку в 11 км від Онут до Доброноуц. Її роль на Південно-Західному фронті, оскільки вона торкалася румунського кордону і загрожувала Угорщині, після 8-ої армії, була найважливішою. Перед нею стояла майже вся 7-ма австро-угорська армія К. Пфланцер-Балтіна – близько 10 піхотних і 4 кінних дивізій, (112 000 бійців і близько 500 гармат, з них до 100 важких). Головна увага К. Пфланцер-Балтіна була звернена на оборону південного відтинку фронту, що обумовлювалося незрозумілою поведінкою Румунії, необхідністю забезпечити південний фланг австро-угорського фронту, важливістю карпатських перевалів і бажанням утримати Чернівці [4].

Під час артилерійської підготовки було випущено 30 000 набоїв, що створило сприятливі умови, і 4 полки 11-го корпусу одночасно рушили в атаку. Всі дивізії мали великий успіх і заглибилися в розташування противника на 1–2 км, а 3-тя Заамурська дивізія взяла всю першу позицію австро-угорців. 9-та армія цього дня взяла 11 640 полонених, 14 гармат і 20 кулеметів. Спроби 11-го і 16-го корпусів розширити прорив результатів не дали, тому вони 7-9 червня проводили перегрупування і поповнення

резервів. На п'ятий день наступу росіяни за даними самого командувача фронтом генерала О. Брусилова захопили в полон 1 240 офіцерів, 71 000 солдатів, 94 гармати, 167 кулеметів, 53 бомбомети і міномети та багато іншої військової здобичі [1]. На ранок 10 червня на фронті вже у 19 км від Дністра до с. Доброноуц росіяни розгорнули у першій лінії 4,5 піхотних дивізії (16, 12, 11 корпуси) з 247 гарматами і у другій – 2 піхотні і 1 кінну дивізії.

Проти них боронили відтинок 4 австро-угорських піхотних і 1 кінна дивізії у другій лінії. Після шестигодинної артилерійської підготовки росіяни оволоділи всією австро-угорською позицією між Онутом і Доброноуцом, захопили 18 000 полонених та 10 гармат і при сприянні Туркменського кінного полку і кінної артилерії переслідували противника частково на захід, на Коломию, частково на південь, на Чернівці. 10 червня росіяни пройшли 6–12 км [7]. 7-ма австро-угорська армія за таких обставин змушена була 11 червня відійти від Заліщиків на Городенку, і південніше – за Прут. 11 червня російська піхота відновила переслідування противника на Коломию та Чернівці. Надвечір 13 червня корпуси 9-ої російської армії призупинилися західніше Городенки і Снятина. Австро-угорці в ці дні втратили разом із полоненими до 60 000 чоловік. Втрати росіян склали 30 000 чоловік.

Тим часом у Берліні і Відні зрозуміли масштаби катастрофи, що нависла над австро-угорською армією. Німці іронічно назвали Брусиловський прорив широкою розвідкою без зосередження необхідної маси військ. Усе ж удар, завданий австрійцям, і стан їхніх військ, як результат прориву, здійснили на німців приголомшливе враження. Для них не було сумніву, що без потужної німецької підтримки Австрія остаточно буде виведена з ладу, а новий прорив росіян в Угорщину або загроза Сілезії для німців були надто небезпечними, оскільки вели до виснаження Центральних держав.

З-під Вердена, з Німеччини, з Італійського фронту на допомогу розбитим арміям німці почали стягувати нові війська і перекинули на Україну 24 дивізії, австрійці припинили атаки на Італійському фронті і підтягнули свої війська на Україну [8]. Проте Російська армія понесла величезні втрати, які тільки на Південно-Західному фронті становили на 13 червня склали 497 000 бійців.

Таким чином, незважаючи на свою незавершеність, ця операція являє собою видатне досягнення воєнного мистецтва. Внаслідок цього прориву фронт був переміщений на 80–120 км вглиб території супротивника. Війська О. Брусилова зайняли майже всю Волинь, Буковину і частину Галичини. Окрім того, тільки ця операція в ході всієї Першої світової війни отримала назву не за географічною ознакою, а на честь прізвища полководця.

Література:

1. Андрусичин Б. Україна в роки Першої світової війни. *Історія в школі*. 1998. № 5-6. С. 10–14.
2. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923 : у 2-х т. Львів, 1998. Т. 1. 524 с.
3. Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2004. № 7. С. 38–56.
4. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний нарис): У 2-х кн. Мюнхен, 1946. 200 с.
5. Кравець А. Прорив Південно-Західного фронту Російської армії у 1916р. та його наслідки. «Волинь напередодні Першої світової війни». *Науковий збірник матеріалів науково-практичної конференції (23 жовтня 2013р.)* / Упоряд. О. Дем'янюк, А. Кравець. Луцьк : ЛПК, 2013. С. 59–68.
6. Кравець А. Брусиловський прорив. *Українське державотворення: проблеми і сучасність. Тематичний зб. наук. праць*. Вип. IX / Ред. кол.: Г. Бондаренко, О. Дем'янюк. Луцьк : ПП Іванюк В., 2014. С. 30–37.
7. Кравець А. Людські долі волинян часів Першої світової війни. *Українське державотворення: проблеми і сучасність: збірник наукових праць*. Випуск XIV / Ред. кол.: Г. Бондаренко, О. Дем'янюк. Луцьк : ПП Іванюк В., 2018. С. 56–62.
8. Кравець А. Волинськими стежками людських долів 1914–1918. Луцьк : Луцький педагогічний коледж, 2015. 128 с.
9. Кураєв О. Політика центральних держав щодо українського чинника у Першій світовій війні. *Київська старовина*. 2006. № 1. С. 73–86.
10. Литвин М. Історія галицького стрілецтва. Львів : Каменяр, 1991. 200 с.
11. Реєнт О. Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Український історичний журнал*. 2004. № 7. С. 3–37.
12. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. Київ, 1995. 259 с.
13. Шапошнікова Н. Вплив подій Першої світової війни на національну свідомість українців. *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми*. Київ, 1999. С. 8–94.

UDC 004:32.019.51:327.8[94(438)(477.82)]

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.02>

VOLHYNIA IN POLISH INFORMATION WARFARE ACTIVITIES

Mieliekiestsev Kyrylo,

*Candidate of Historical Sciences (PhD), Senior Lecturer at the
History of Ukraine and Auxiliary Sciences of History Department
Vasyl' Stus Donetsk National University
ORCID ID: 0000-0003-4931-9576*

The article deals with the issue of how the memory of Polish civilians killed by Ukrainian nationalist guerilla in Volhynia during World War Two is used by the Polish governments for the state's political agenda in "history policy" and "historical diplomacy". Thus, the goal of the article is to discern whether the Volhynian tragedy revisionist agenda actually exists in the Polish government, what are its aims, whom is it masterminded by, and what are the currently known results of the Polish "historical diplomacy" and "history policy" on Volhynia. The study is based on research of media materials, particularly concentrating on messaging from the Polish government actors, affiliated agents, and on reaction to the messaging inside the country and abroad, while also using the materials from previous literature on Polish-Ukrainian relations, such as results of surveys, analytical reports for the Ukrainian government, interviews of Polish and Ukrainian political science and history researchers. The results of the study allow us to note that, firstly, there exists the specific issue of the Polish government agents seeing Volhynian tragedy as a relevant topic for disseminating information about, making a revision of European historical memory into a victory of the Polish government; secondly, the Volhynian topics have been pursued by various Polish governments in the 21st century, not just the right-wing parties (the study challenges the misaimed blame for the current Polish government as the one that started politicizing the Volhynian tragedy, as the previous government already started the trend of lionizing Polish nationalists' actions in the "Eastern Borderlands" at the Ukrainians' expense, with the only differences being the terms of ethnic cleansing vs. genocide and the caveat for sadness over peaceful Ukrainians' losses in the Polish-Ukrainian conflict during World War II); thirdly, the effectiveness of said Polish historical policy on Volhynia is dubious (in terms of influencing both the internal audience, per 2013 survey, and the foreign response to Polish historical diplomacy). Despite deliberate actions from Polish governments to engage in information warfare on the topic, the Volhynian issue's influence on the actual partnership, on matters of war or peace, is limited.

Key words: foreign influence, history of Ukraine, history policy, information warfare, Republic of Poland, politics of memory, politics of history.

Мелекєсцев Кирило. Волинь як сюжет у польських діях щодо інформаційного протистояння

Стаття присвячена питанню використання польськими урядами в державному політичному порядку денному (в «історичній політиці» та «історичній дипломатії») пам'яті про польських мирних жителів, убитих українським націоналістичним підпіллям на Волині за Другої світової війни. Таким чином, мета статті – з'ясувати, чи насправді існує в польському уряді ревізійністська програма Волинської трагедії, які її цілі, ким вона керується та які наразі відомі результати польської «історичної дипломатії» та «політика історії» на Волині. Дослідження ґрунтується на дослідженні медіа-матеріалів, зосереджуючись на повідомленнях від польських урядовців, афілійованих агентів, а також на реакції на повідомлення всередині країни та за кордоном, а також використовує матеріали, викладені в літературі про польсько-українські відносини, такі як результати опитувань, аналітичні звіти для українського уряду, інтерв'ю польських та українських політологів та істориків. Результати дослідження дозволяють констатувати, що, по-перше, існує специфічне питання сприйняття польською владою Волинської трагедії як актуальної теми для поширення інформації про не, щоб перегляд європейської історичної пам'яті перетворити на перемогу польської влади; по-друге, волинськими темами займалися різні уряди Польщі в XXI столітті, а не лише праві партії (дослідження ставить під сумнів звинувачення нинішнього польського уряду як такого, що почав політизувати волинську трагедію, оскільки попередня влада вже започаткувала тенденцію героїзації дій польських націоналістів на «східних окраїнах» коштом українців, з єдиною різницею в термінах етнічної чистки проти геноциду та застереженням про сум через втрати мирних українців у польсько-українській конфлікт під час Другої світової війни); по-третє, сумнівним є ефективність зазначеної польської історичної політики щодо Волині (щодо впливу як на внутрішню аудиторію, згідно з опитуванням 2013 р., так і на зовнішню реакцію на польську історичну дипломатію). Попри свідомі дії польських урядів щодо інформаційного протистояння, вплив волинського питання на реальне партнерство (у питаннях війни чи миру) є обмеженим.

Ключові слова: зовнішні впливи, історія України, історична політика, інформаційне протистояння, Республіка Польща, політика пам'яті, політика історичної пам'яті.

Relevance of the article is centered on the fact that it covers the policies of the Republic of Poland, Ukraine's neighbor and close partner for both the Euro-Atlantic integration process and military supply for defense against Moscow's aggression. As such, Polish government's narratives on historical events in Ukraine are relevant.

The goal of the article is, thus, to discern whether the Volhynian tragedy revisionist agenda actually exists in the Polish government, what are its aims, whom is it masterminded by, and what are the (currently known) results of the Polish "historical diplomacy" and "history policy" on Volhynia. **The subject** of Polish "history policy" in its relation to Ukraine has been discussed by V. Yablonsky, V. Lozovy, O. Valevsky, S. Zdioruk, S. Zubchenko, and other researchers; this study's goal is to discern and clarify when and by whom did this policy start, which sides it affected and how, and whether it relates to Moscow's information warfare tactics against Ukraine throughout the relations between countries [1, pp. 610–611].

Results and discussion. After the analysis of literature and media sources we can determine such results of the study: **Firstly**, there exists the specific issue of the Polish government agents seeing Volhynian tragedy as a relevant topic for disseminating information about, making a revision of European historical memory into a victory of the Polish government. **Secondly**, the Volhynian topics have been pursued by various Polish governments in the 21st century, not just the right-wing parties. **Thirdly**, the effectiveness of the historical policy on Volhynia is dubious.

The discussion of **the first point**, is underway in Poland and Ukraine, noting how history both "unites and divides", the latter bit specifically when used for political reasons. Discussing politics, we have to differentiate at least two political interests in play: the Polish and Ukrainian state-aligned ones (we're discounting various non-state actors for now, which would require a more complex research, and focusing on messaging from state-affiliated political agents). Polish state-aligned interests are to ramp-up the Volhynian tragedy of 1943 as one of Poland's greatest historical tragedies at the hands of Ukrainians, and to "fish out" apologies from the Ukrainian side, using those as a sign of foreign policy victory for the internal Polish audience. Ukrainian state-aligned interests would prefer to disregard those historical experiences entirely, leaving "history to the historians" as far as foreign relations with Poland, which Ukraine needs as a friendly partner, go (of course, Ukraine does not follow the same approach towards its own internal audiences, operating a government institution based on the Polish original example: the Institute of National Memory). While noting this bit of hypocrisy on the Ukrainian governments' side, nevertheless, their position is that there should be less conflict on the issues of history, including the Volhynian tragedy, not more, while the Polish position requires active measures to prove something and get others (specifically, the Ukrainians) to agree to the Polish vision of historical justice. Polish Foreign Minister Witold Waszczykowski specifically defined that that Poland should take the model of Israel as a model of successful diplomacy and historical policy, as the Israeli managed to document and introduce the concept of the Jewish Holocaust into the global political context. "We are not as successful," noted the minister, defining the goal of Poland in regards to its treatment of the Volhynian tragedy [2, p. 150].

The very real issue for ordinary citizens in this Polish-Ukrainian conflict on history is potential suspension of free speech as a result of a number of laws and related parliamentary resolutions (2015 in Ukraine, and 2013, 2016, 2018 in Poland). While the Ukrainian law was vague in what constitutes "disrespect" and what exact punishment will those "disrespecting" the legacy of Ukrainian independence fighters face, it opened way to place the so-called "memory wars" from the field of government messaging into a legal field. The Polish parliament followed suit with the introduction of actually defined criminal responsibility (up to three years of imprisonment) for the denial of Ukrainians' crimes against the Poles in the Volhynian tragedy. While disagreeing with the "both sides" approach (after all, the Ukrainian side is not trying to characterize attacks from Polish nationalist groups of the same period as acts of genocide, or prosecute people for arguing in favor of those groups, long since considered heroic by the Polish government, per Polish Sejm resolution "On the matter of tragic fate of the Poles in the Eastern Borderlands" of July 2009), it is hard not to agree with Dr. Alina Cherviatsova that criminal law "is an ill-suited moderator for public discussion on history but a powerful and dangerous weapon in memory wars which pose a threat of fueling real conflicts in the future" [3].

The Volhynian tragedy memory issue was "supposed to be" resolved under President Kuchma of Ukraine and President Kwasniewski of Poland (with support from the long-standing influencer of Polish political thought and promoter of Polish-Ukrainian partnership, chief editor of "Kultura" Jerzy Giedroyc). In May 1997, Ukraine and Poland signed the Joint Statement "On Concorde and Reconciliation", and in July 2003, the Joint Statement "On Reconciliation on the 60th Anniversary of the Volyn Tragedy" [4]. In 2013 the issue was highlighted by the aforementioned presidents, calling on the politicians not to use the tragedy to mar current relations between Poland and Ukraine [5].

Poland's goals with the information warfare strategy on Volhynia are twofold: the internal audience is supposed to see the government protecting the past for the sake of the future, and the external audience has to agree to a revised scheme of memory politics. As Ukrainian analysts V. Lozovyy and V. Yablonsky suggest, "it seems to the Polish side that the Ukrainians have not apologized enough. The Polish authorities want to destroy the structure of European historical memory, which was built on the mentioned formula of reconciliation" [6]. While one won't find the exact same words in the Polish law, nevertheless, this vision of the deliberate policies to promote Volhynia to the external audiences as "the Polish Holocaust" with the Ukrainians as the sole perpetrators and the Poles as victims of an unprovoked attack can be seen in how Poland "protected" that law before foreign audiences. Particularly, since the relevant 2018 law also included provisions against blaming the Poles for anti-Jewish actions during World War II, it met opposition in Israel, causing a diplomatic scandal to unfold between the Prime Ministers of Poland and Israel [7].

This underlines the Polish governmental agenda in history-related information warfare: it is important for them to put a particular historical narrative on Volhynia in the written law (with criminal responsibility for those disagreeing with it), and, while unable to affect the international law in Europe or beyond (which does not include any ban of the use criminal sanctions as a means of politics of memory), it makes it part of the Polish official policy to make other countries, like Ukraine and Israel, toe the line with a specific narrative on historic past.

On the second point, we must note that there is a conscious narrative to align the use of the Volhynian tragedy for political information warfare with the rise of right-wing parties in Poland, and that narrative comes from both the center-left groups in Poland and the Ukrainian researchers. The latter (including the aforementioned V. Yablonsky and V. Lozovyy), for example, blame the right-wing PiS government of Poland for the "Volhynian" agenda in the 2019 analytics report for the National Institute of Strategic Research of Ukraine. They connect the Volhynian issue with the PiS political agenda entirely, noting that Polish conservative politicians need victories on the foreign policy historical front in order to spread their influence on the patriotic electorate, win the support of nationalist organizations, and raise conservative-nationalist and Catholic-traditionalist sentiments. "For such purposes, it was decided to use the Volyn tragedy of World War II," Ukrainian analysts suggest [8, pp. 83–85]. In a similar case, Peter Dickinson, publisher of *Business Ukraine* magazine and *Lviv Today*, also connected the historical policy on Volhynia to "...a right-wing government that feeds nationalist sentiment", said nationalism leading to protests against "the loss of sovereignty to EU", "globalization", government showing weakness or signs of corruption; which the Polish government would immediately try to turn the protests against the wider EU rather than against themselves [9].

As noted, the point is echoed by voices from Poland: political scientist and Eastern Studies researcher Dr. Mariusz Marszewski noted that the PiS party leader Yaroslav Kaczyński "perfectly hears all the voices of the grassroots of Polish politics. And this is the situation in Polish politics – the right wing of the political spectrum wants Ukraine to apologize for the activities of the Ukrainian insurgent army during the Second World War ... Because now there is a new political wave in Poland. And the political spectrum shifted very strongly to the right. To a certain extent, the political scene is now held by neo-right tendencies that directly go back to the 30s of the 20th century, to the Second Rzeczpospolita. Now the situation is such that the right is putting a lot of pressure, especially after the adaptation of the film 'Volyn', which brought this historical skeleton out of the closet" [10]. Petro Tyma, Polish historian and political scientist, since 2006 the leader of the Union of Ukrainians in Poland also highlighted the right-wing marginal groups, and how their actions may have influenced the more mainstream parties such as PiS, however, noting that there is a of left parties similarly seeking out anti-Ukrainian narratives on Volhynia [11].

In fact, the Volhynian discourse in political information warfare did not start with the PiS domination over both the presidency and the government. The year 2009, back under the Tusk government, there was a "political review" of Polish-Ukrainian relations on the basis of historical memory, which may have been related to the statements in the classified (pre-2017) Polish government's "Theses on Polish policy towards Russia and Ukraine", which included a proposition to reboot relations with Moscow via a "friendly-critical" approach towards Ukraine on the issues relevant to Poland's interests, including historical narratives [12; 13, pp. 87, 93–94]. Back in 2009, long before the now-blamed rise of the right-wing elements to popularity and power, the Polish Sejm adopted a resolution with such claims: "The Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army's anti-Polish action at the Borderlands of the Second Polish Republics – mass murders that have the character of ethnic cleansing... The Sejm of the Republic of Poland pays tribute to the murdered compatriots... and the members of the Home Army, Borderland Self-Defense and Peasants' Battalions, who took a dramatic participation in the defense of the Polish civilian population, and remembers peaceful Ukrainian victims" [14]. The rise of the right-wing a in the next decade would do

away with neutral statements like “peaceful Ukrainian victims”, and went from “ethnic cleansing” towards “genocide”, but the issue of politicizing the Volhynian tragedy, as we can see, pre-dated the PiS’s dominance of Polish politics: it’s one thing that the resolution recognized Ukrainian nationalists as responsible for Polish deaths, but in the same text they praised Polish nationalist organizations (the implication about “peaceful Ukrainian victims” notwithstanding). Both Ukrainian and Polish nationalist movements of the Anti-Nazi resistance were lionized in their respective national historical narratives (and, as discussed in a previous point, Ukraine also saw laws that were supposed to protect their legacy from “desecration” come to light), but unlike the Polish politicians, no Ukrainian government tried to officially denounce the Home Army of Poland as perpetrators of “ethnic cleansing” or “genocide”, disregarding any nationalist history attitudes in the populace.

The aforementioned Sejm decision was met with protest by Volhynian civic organizations, regional council, and administration. Mykola Onufriychuk, a veteran org. leader, declared indignation about the resolution, specifically the parts celebrating Polish nationalists: “We cannot remain silent, since many of our villages were destroyed by the Home Army, the Peasants' Battalions, and other underground Polish formations in 1943–44. They are silent about it. They only remember about Volhynia, the events in Volhynia. And they only see that Ukrainians are to blame for that tragedy, for that confrontation” [15]. Nevertheless, a regional protest in Volyn Oblast did not cause any noticeable gap in top-level Polish-Ukrainian relations at the time, since Ukrainian leadership did its best to ignore Polish messaging negative to Ukraine, with President Yushchenko calling the relations “exemplary” [13, p. 87].

On the third point, with the knowledge that the Polish government’s actions to influence information exchange on the topic of the Volhynian tragedy (and Volhynia in general) predate the current government (that oft gets the blame for “politicizing” the issue), we can look into the results of how the relations were affected by this particular history policy. We’ve noted the issues on the Ukrainian side already, downplayed as they are by the government, but the question comes on whether the average Pole really hold the Volhynian tragedy close to heart? It remains to be seen on what will be the final results of the PiS government-supported policies on promoting Volhynia as “the Holocaust of the Poles”, but we have the survey showing the results of their predecessors’ work (which PiS and various organizations relevant to preserving memory of Polish victims ultimately criticized).

The survey was taken in 2013, 70 years after the tragedy of 1943. Although the Polish authorities claimed that the mentioned events greatly disturbed the society, and that the memory of the Volhynian tragedy was a constant factor of “Polish historical consciousness”, the 2013 sociological studies of the Center for the Study of Public Opinion “Harsh Memory. Volyn” it was determined that 47% of Poles did not know who was to blame for the tragedy and who were its victims [16]. The results were a revelation for the Polish politicum, who saw a need for expanding education on the matter, favoring specific narratives. Thus, the current President Duda put two goals for the Polish foreign policy: 1) protecting the good name of Poland in the world and strengthening its position in the international arena; 2) education of patriotism of the next generations of Poles. For this purpose, since November 2015, under the authority of the president, the Strategy of Poland’s historical policy has been developed [8, p. 79]. Yet there is the question of whether the implementation of said education was fully successful. Noting the rise of historical narratives that Ukrainians disagreed with in Poland, publisher Peter Dickinson nevertheless saw that “the Ukrainians never felt more welcome in Poland,” with its support in the midst of Moscow’s hybrid war efforts. He rightly noted that even with Poland declaring the Volhynian Tragedy an act of genocide in 2016, Polish and Ukrainian parliaments still issued a joint resolution recognizing the USSR and Nazi Germany as the initiators responsible for the start of World War II, and President Poroshenko’s initiative to pay respects to the victims of the massacres during the Warsaw Summit was important for strengthening diplomatic ties between the countries further [9]. That initiative could be seen as a top-level Ukrainian politician recognizing the Polish narrative on Volhynia, if only such actions on behalf of Ukrainian presidents weren’t already an established part of Ukrainian presidential diplomacy by that time.

Conclusions. The celebration of “our” nationalists and the condemnation of “theirs” is inevitable for close neighbors with a long history of both conflict and cooperation trying to build up something like a “history policy,” to manage memory politics on state level. When that policy is used to influence international politics, however, it becomes a matter of information warfare. So far, aside from reconciliatory initiatives from the Presidents of Ukraine, Polish governments did not achieve notable results with their “historical diplomacy” abroad, and, from what the surveys say, neither were they supremely effective in mobilizing support at home behind the idea of Volhynia as a core part of Polish historical consciousness. That may be related to the hardships of building up government-centric nationalism in peace time, if one extrapolates Ukrainian example of Moscow’s attacks

galvanizing support for the OUN as part of national memory across the nation. The rise of Moscow as a threat for the Eastern Europe similarly somewhat “mended” the wounds of Volhynia for the Poles, with Poland rallying to support Ukraine in many ways, despite Ukraine’s own nationalist memory revival being seemingly incompatible.

References:

1. Mieliekiestsev K. On the origins of geopolitical and information warfare preparations for the war against Ukraine by the Russian Federation in the pivotal moments of the contemporary Russian-Ukrainian relations. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2022. 1436 p. PP. 604–611. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-72>
2. Vitalii L. Basic trends in historical politics in Poland: challenges for Ukraine. *Strategic Priorities*, 45(4), 2018. pp. 147–154.
3. Cherviatsova A. Memory Wars: The Polish-Ukrainian Battle about History. *VerfBlog*. February 09, 2018. URL: <https://verfassungsblog.de/memory-wars-the-polish-ukrainian-battle-about-history/>, DOI: 10.17176/20180209-105826
4. Parliament's Statement on Resolutions on Volyn Tragedy approved by Polish Senate and Sejm on July 7 and 22, 2016. *Verkhovna Rada of Ukraine*. September 08, 2016. URL: <https://www.rada.gov.ua/en/news/News/134308.html/>
5. Кучма й Квасневський закликають, щоб Волинська трагедія не погіршила відносин між народами. *Радіо Свобода*. 08 липня 2013. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25039679.html/>
6. Лозовий В., Яблонський В. Від адвоката до прокурора. Історична політика Польщі щодо України. *ZN,UA*. 06 жовтня 2017. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/vid-advokata-do-prokurora-256227_.html/
7. Сааков В. Прем'єр Польщі скасував візит до Ізраїлю через Голокост. *DW*. 17 лютого 2019. URL: <https://www.dw.com/uk/премер-польщі-скасував-візит-до-ізраїлю-через-суперечку-навколо-голокосту/a-47559141>
8. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналіт. доповідь / Яблонський В.М., Лозовий В.С., Валецький О.Л. та ін. / за заг. ред. В.М. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. 144 с.
9. Bell T. Polish Nationalism Is Rising – But Ukrainians Have Never Felt More Welcome. *Hromaske International*. November 16, 2016. URL: https://en.hromadske.ua/posts/history_ukraine_poland_partnership.
10. Борковський А. Чому псується відносини між Україною та Польщею. Пояснює польський політолог. *Еспресо*. 15 грудня 2016. URL: https://espresso.tv/article/2016/12/15/chomu_psuusya_vidnosynu_mizh_ukrayinoyu_ta_polscheyu_royasnyuye_polskyu_poliolog.
11. Sutowski M. Петро Тима: Синдром «Волині». Кому вигідно сварити поляків і українців. *Українська правда*. 12 лютого 2016. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2016/02/12/148923/>
12. Mieliekiestsev K. In the context of declassified theses of 2008: another look on contemporary Polish-Ukrainian relations. Scientific and theoretical almanac “Grani”. 2017. Vol. 20. No. 1(141), 103–108. DOI: 10.15421/171717
13. Мелекєсцев К.І., Бут О.М. Україна та Республіка Польща: еволюція від білатеральних відносин до євроатлантичної інтеграції : монографія. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. 200 с.
14. Польський парламент звинуватив ОУН та УПА у етнічних чистках на Волині. *Інформаційне агентство Волинські Новини*. 22 липня 2009. URL: https://www.volynnews.com/news/archive/polskyu_parlament_zvynuvatyv_oun_ta_ura_u_etnichnykh_chystkakh_na_volyni/
15. На Волині не хочуть терпіти зневагу до українців із боку Польщі. *Інформаційне агентство Волинські Новини*. 7 серпня 2009. URL: https://www.volynnews.com/news/archive/na_volyni_ne_khochut_terpity_znevalu_do_ukrayintsiv_iz_boku_polshchi/
16. Polacy i Ukraińcy. Historia, która łączy i dzieli. / Red. Joanna KarbarzWilińska, Magdalena Nowak, Tadeusz Sucharski. Słupsk-Gdańsk, 2019. 391 s.

УДК 37.013(477.82).94 (162.3)185/1939

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.03>

СУСПІЛЬНИЙ ІНТЕРЕС ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «ЧЕСЬКА МАТИЦА ШКІЛЬНА» ТА ЇЇ ДІЯЛЬНІСТЬ НА ВОЛИНІ

Панишко Галина,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри політології та публічного управління

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-8870-1543

У статті досліджено процес становлення та розвитку громадської організації волинських чехів «Чеська матица шкільна», яка своїм єдиним завданням вбачала розвій чеського шкільництва й освіти з виключенням усякої політичної діяльності. Розвиток культурно-освітніх процесів у колоніях волинських чехів мав значний вплив на громадське життя регіону, оскільки чехи мали давні традиції, а школа була тим осередком, де розвивалася мережа із чеською мовою навчання. Проблема суспільних інтересів спільноти волинських чехів актуалізує проблему освітніх процесів через соціальні та культурні дії або співвідношення між ними. Дотичною до категорії «інтерес» у контексті досліджуваної проблематики є категорія «механізм», під якою слід розуміти переважно дію/діяльність або комплекс дій, що складається з відповідним чином упорядкованих елементів. Досліджено процес «забезпечення інтересів» як увесь рух інтересів від їх формування, окремих стадій цього руху і аж до його реалізації. Спільнота волинських чехів виокремлюється як національна меншина на підставі етнічних, релігійних, мовних характеристик, що мають національне державне утворення поза Україною, загальну етнічну назву та самоназву.

Проаналізовано зміни у шкільній освіті після ухвалення Закону «Про деякі положення організації шкільництва» від 31 липня 1924 року, який сприяв полонізації освіти серед національних спільнот. Громадське товариство «Чеська шкільна матица» було засновано у вересні 1923 року. Разом з об'єднанням чехословаків за кордоном і Чехословацьким закордонним бюро, урядом Чехословаччини, окремими представниками інтелігенції та громадськими організаціями, Міністерством шкільництва та освіти Чехословаччини надавалася допомога матичним школам «Чеська матица шкільна». Власну чеську школу «Чеська матица шкільна» у Луцьку відкрила в 1929 році. У 1933 році у школі функціонувало шість класів, а з 1934 року чеська школа в Луцьку давала повну семирічну освіту та проіснувала до 1939 року. Друкованим органом «Чеської матици шкільної» був «Глас Волині». Із проголошенням незалежності України нині товариство має назву «Матица Волинська», напрям її діяльності більш спрямований на збереження та розвиток культурних, мовних, пісенних, танцювальних традицій.

Ключові слова: громадська організація, «Чеська матица шкільна», спільнота волинських чехів, суспільний інтерес, забезпечення інтересів, культурно-освітнє життя, освітня політика польської влади, чеська школа в Луцьку, чеське шкільництво.

Halyna Panyshko. Social interest in the public organization “School Matice česká” and its activity in Volyn

The article examines the process of formation and development of the public organization of the Volyn Czechs “School Matice česká”, whose principal task was the development of Czech schooling and education, excluding any political activity. The development of cultural and educational processes in the Volyn Czechs’ colonies had a significant impact on the public life of the region, because the Czechs had long-standing traditions and the school was the center that offered a network of educational services with the Czech language of instruction. The issue of public interests of the Volyn Czechs’ community actualizes the problem of educational processes via social and cultural actions or the relationship between them. The category “mechanism” is related to the category “interest” in the context of the research topic, which is interpreted mainly as an action/activity or a set of actions consisting of appropriately ordered components. The process of “ensuring interests” has been studied as a holistic movement of interests from their formation, particular stages of this movement up to its realization. The community of Volyn Czechs is distinguished as a national minority on the basis of ethnic, religious, and linguistic characteristics, having state entity outside Ukraine, a common ethnic name, and a self-name. The article highlights changes in school education after adopting the Law “On Some Provisions of the Organization of School Education” dated July 31, 1924, which contributed to the Polonization of education among national communities. The public society “The School Matice česká” was founded in September 1923. The Ministry of Schooling and Education of Czechoslovakia, together with the Association of Czechoslovaks Abroad and the Czechoslovak Foreign Office, the government of Czechoslovakia, individual representatives of the intelligentsia, and public organizations, provided significant assistance to the Matice schools of the Czechs. “The Matice česká” opened its Czech school in Lutsk in 1929. In 1933, the school had six grades, and since 1934 the Czech school in Lutsk provided a full seven-year education and existed until 1939.

“Voice of Volyn” was a printed organ of the organization. At the present time, with the declaration of independence of Ukraine, the association is called “Matice Volynska”, the content of its activities is mainly aimed at the preservation and development of cultural, linguistic, song, and dance traditions.

Key words: *public organization, “School Matice česká”, community of Volyn Czechs, public interest, protection of interests, cultural and educational life, educational policy of Polish authorities, Czech school in Lutsk, Czech school system.*

Вступ. Постановка проблеми. Важливою подією історії чеського шкільництва була діяльність «Чеської матіци шкільної» та державних і громадських організацій чехословаків за кордоном, окремих представників інтелігенції, Міністерства шкільництва й освіти Чехії, методична та навчальна допомога яких була постійною. Важливу роль у навчальному процесі відігравали бібліотеки, які існували при школах, постійно поповнювали свої фонди завдяки зв'язкам із Чехословаччиною. Підтримка та лобювання освітнього інтересу чеського шкільництва була результатом заснування чеської школи в Луцьку, навчання в якій розпочалося в січні 1929 р. Відтоді й до 1939 р. засновувалися початкові класи, яких у 1933 р. було вже шість, з 1934 р. учні здобували повну семирічну освіту.

Аналіз дослідження проблеми. До аналізу проблеми дослідження варто віднести суспільний інтерес громадської організації «Чеська матіца шкільна», її різноманітних напрямів освітньої діяльності, що мала на меті підтримку освіти серед чеського населення Волинського воєводства. Головним завданням організації є розвій чеського шкільництва й освіти з виключенням усякої політичної діяльності. Школи, організовані матіцею в чеських колоніях, існували завдяки членським і добровільним внескам, фінансовій допомозі від уряду Польщі (хоча урядова допомога була незначною), на кошти від різноманітних культурних заходів (аматорських вистав, концертів тощо). Допомогу матичним школам надавали Об'єднання чехословаків за кордоном, Міністерство шкільництва й освіти Чехословаччини, окремі представники інтелігенції та громадські організації. Теоретичним і прикладним аспектам організації та функціонування присвячені наукові розвідки таких українських дослідників: С.А. Шульги, С.В. Рудницького, Г.О. Малєончук, Ю.В. Крамара, Ю.М. Поліщука й інших.

Мета статті. Розкрити та проаналізувати змістову характеристику суспільного інтересу етнонаціональної спільноти волинських чехів і роль в організації освітнього процесу громадської організації «Чеська матіца шкільна» у міжвоєнне двадцятиріччя ХХ ст.

Результати дослідження. В умовах сучасних цивілізаційних викликів – глобалізації, універсалізації, інформатизації – посилюється наукова увага до ролі та значення етнічного чинника в загальноцивілізаційних процесах на засадах формування міжетнічної толерантності. Варто з'ясувати та простежити етнополітичні принципи освітньої політики в регіоні щодо задоволення національно-культурних потреб, захисту політичних інтересів національної спільноти, її інтеграцію в українську політичну націю. Етнічна палітра населення Волинської губернії значно урізноманітнілася із чеською колонізацією краю [1, с. 14, 18].

Інтереси відіграють ключову роль у становленні та розвитку тієї чи іншої громадської організації. Вони спонукають багатьох суспільно-політичних акторів до дії. Розвиток і функціонування суспільства значною мірою залежать від того, наскільки вдається погодити інтереси окремих громадських організацій із загальними інтересами, зокрема й політико-владні інтереси. Важливо, щоб задекларовані та законодавчо закріплені права на реалізацію інтересів окремих етнонаціональних спільнот могли реалізовуватися в політичній системі тієї чи іншої країни. Важливі місце та роль серед етнонаціональних груп належать чеській спільноті, яка у другій половині ХІХ ст. обрала ареалом свого осідку Волинь, трансформуючись у Волинському воєводстві, Волинській області тощо. Діяльність, напрями та перспективи розвитку спільноти волинських чехів, ступінь її активності можна окреслити, виходячи з інтересів. Саме проблематика інтересів меншини волинських чехів, починаючи з 1869 р., є предметом політологічного аналізу. Автор ставить собі за мету проаналізувати суспільні інтереси спільноти волинських чехів через господарський і освітній інтерес, висвітлити стадії та динаміку реалізації інтересу, описати механізми цієї реалізації, його складові частини, представити функціонування та результати позитивних трансформаційних змін. Під проблемою трансформації варто розуміти створення громадської неурядової організації «Чеська матіца шкільна», що прагнула лобювати свій інтерес через освітній процес із часу створення (вересень 1923 р.) і до трансформації назви через культурно-освітній інтерес як «Матіце Волинська» (1991 р.).

Сергій Рудницький у своєму монографічному дослідженні «Суспільно-політичні інтереси поляків незалежної України» зазначає, «що в політичній науці загалом категорія «інтерес» є однією із центральних, оскільки сама політологія досліджує процеси політичної артикуляції, легітимації та регуляції інтересів» [2, с. 46].

Луцьк – знамените воєводське місто, у якому з 1869 р. поступово почали селитися чеські родини, які тут вкоренилися, шукаючи кращі умови для життя. Чеська меншина представлена тут досить різноманітно. Історична довідка повідомляє, що в 1939 р. в Луцьку проживало понад 100 родин, що становить 347 осіб. Луцьк має досить сильні чеські околиці, а саме: Княгенинки, Милуші, Омеляники, Ліпляни, Лідавки, Гуще, Йозефі, Теремно, Ліпіни, Струмочку, Боратин [3, с. 55].

Усі ці селища середньозаможні, сусідство з воєводським містом іде їм на користь. Треба зазначити, що всі вищезазначені села не мають жодної чеськомовної школи, хоча там у часи заселення чехи мали шкільні приміщення, збудовані власним коштом. Єдина чеська школа в цілому окрузі – «Чеська матице школьська» у Луцьку. У приміщенні цієї школи розташоване представництво чеської шкільної справи в Республіці Польща – «Чеська матице школьська» [3, с. 59].

Ареалом заснування більшості шкіл були Луцький повіт і Рівненський повіт, де відповідно на 1921 р. налічувалося 17 таких шкіл, у 1926 р. їх кількість скоротилася до 10, 7 із яких були із чеською мовою викладання. А 3 – із чеською як предметом, у 4-х початкових державних школах чеську мову викладали вчителі-поляки. У Рівненському повіті, де проживала значна кількість чеського населення (5 797 осіб, або 2,3% від загальної кількості населення) початкових державних і приватних шкіл із чеською мовою викладання, за свідченням шкільного інспектора з Рівного, не було. У «Списку шкіл для чеських дітей» зазначено п'ять польських шкіл із чеською мовою як предметом (Новокраєв, Глинськ, Підцурків, Квасилів, Михайлівна), де навчалася 266 дітей, і дві приватні чеські, які утримувалися «Чеською матицею шкільною» (Новостав, Рівно). Важливо відзначити, що з п'яти державних шкіл лише у двох учителями були чехи.

Діяльність громадських товариств і ставлення до них влади курувалися Міністерством внутрішніх справ Другої Польської Республіки, зокрема відділом національностей. Міністерство збирало інформацію про політичне становище непольського населення та робило донесення, що стосувалися українців, німців, євреїв, їхніх політичних організацій. Однак про чеське населення в таких донесеннях не згадується. Можна припустити, що діяльність лояльних громадських організацій чехів або не викликала занепокоєння у влади, або ж не була скільки-небудь активною в цей період.

Луцька чеська громада об'єднувалася навколо товариства «Чеська матиця шкільна», створеного в Луцьку в жовтні 1923 р. До складу його управління входили: президент В. Меснер, його заступник В. Лічка, секретар Ю. Альбрехт і скарбник Г. Терновець. Товариство налічувало приблизно дві тисячі чехів усієї Волині. З 1936 р. коштом товариства видавали чеськомовний тижневик «Krajansk listyé», редактором якого був Йозеф Фойтік. З 1937 до 1939 р. у Луцьку виходить «Родинний календар волинських чехів». З вересня 1938 р. луцькі чехи видають двотижневик для дітей «České kvítko» [4, с. 54].

Поширенням освіти серед чеського населення опікувалося товариство «Чеська шкільна матиця». Свою допомогу «Чеській шкільній матиці», зокрема її школам, надавали Об'єднання чехословаків за кордоном, що діяло у Празі, уряд Чехословаччини, окремі представники інтелігенції та громадські організації. Значну методичну та навчальну підтримку здійснювало Міністерство освіти Чехословаччини. Це були різноманітні курси чеської мови лекції, методична та навчальна література. Зокрема, курси чеської мови в 1927 р. діяли в Луцьку. Для викладання були запрошені два професори-філологи з Чехії – Вране і Колай. Власну школу товариство відкрило в 1929 р. У перший рік роботи у школі навчалося 15 учнів перших трьох класів. У 1933 р. у школі функціонувало вже шість класів, а з 1934 р. чеська школа в Луцьку давала повну семирічну освіту. У цей час там навчалося 132 учні. До 1924 р. заклад розміщувався в орендованих приміщеннях. На будівництво школи товариство виділило 10 тис. злотих, Міністерство освіти у Празі надіслало 10 тис. чеських крон, у самій Чехії на цю справу було зібрано 1 тис. 100 злотих.

Розвиток чеського шкільництва в Луцьку активно підтримували представники чеської громади міста. Так, відомий бровар Вацлав Земан у 1934 р. подарував закладу ділянку вартістю 6 тис. злотих. У приміщенні новозбудованої школи розміщувалася також бібліотека й осередок «Чеської шкільної матиці». Того ж року в листопаді при школі було створено інтернат, що являв собою будинок із трьох кімнат: одна для дівчат, інша для хлопців і їдальня. У 1934 р. там жили 14 дітей. Наступного року інтернат переїхав у п'ятикімнатну квартиру з кухнею. Завдаток за неї в сумі 200 злотих сплатило товариство. У 1935 р. там жили 25 осіб, у 1936 р. – 28. Місячна плата за проживання в 1934 р. становила 8 злотих, а в 1936 р. – 35 злотих [4, с. 171].

Особливо активну роль у розбудові шкільництва та поширенні освіти серед населення міста Луцька відігравали різні освітні товариства. Сам розвиток освіти в Луцьку міжвоєнного періоду відповідав загальнопольським тенденціям, цілком контролювався та визначався польською владою.

Загальнодержавна політика полягала в усілякому сприянні польськомовному навчанню та полонізації шкіл національних меншин міста.

У структурі навчальних закладів Волині міжвоєнної доби помітне місце належало чеському шкільництву. Чеські колоністи, основна маса яких прибула на Волинь у другій половині XIX ст., велику увагу приділяли розвитку національного шкільництва. Наявність школи чехи вважали обов'язковим елементом життя колонії. Адаже школа давала можливість зберегти їхню національну самобутність, мову та культуру. Наприкінці XIX ст. в центральних і південно-східних повітах губернії – у колоніях Острозького, Дубенського, Рівненського, Луцького та Володимирського повітів із дозволу російської влади було відкрито 18 чеських шкіл, у яких навчалися 753 особи. У цих школах працювали досвідчені вчителі-чехи, які перебували на утриманні громад колоністів [5, с. 231].

На час входження західноукраїнських земель до складу Польщі (1921/1922 н. р.) на Волині налічувалося 24 початкові школи із чеською мовою викладання. Їх фінансувала держава. Чехи, які мешкали в невеликих колоніях або в тих селах, де вони проживали разом з українцями чи поляками, навчали своїх дітей у польських або польсько-українських школах. Найбільша кількість державних початкових чеських шкіл у середині 1920-х рр. діяла в Луцькому повіті, зокрема в таких колоніях, як Баківці, Боратин-Чеський, Нове Теремне, Старе Теремне, Шклінь, Озеряни-Чеські, Струмівка й інші.

Наявність на Волині шкіл із чеською мовою викладання в перші роки її перебування у складі Другої Речі Посполитої не викликала великого занепокоєння в місцевої польської влади. У цей час вона переймалася переважно питанням україномовного шкільництва, яке було для поляків найбільшою проблемою. До того ж волинські чехи неодноразово заявляли про свою повну лояльність до нової влади та готовність співпрацювати з нею за умови гарантування їм вільного розвитку національного шкільництва та культури. Вони (чехи) стверджували, що всі їхні вимоги мають лише культурно-освітній характер, що жодних політичних амбіцій вони не мають, що Польща є їхньою новою батьківщиною, для потуги якої вони готові працювати за умови пошанування їхніх національних і культурних прав.

Питання щодо забезпечення культурних і освітніх прав чеської меншини в Польщі постійно перебувало в полі зору чехословацького уряду. Зокрема, проблема чеськомовного шкільництва на Волині обговорювалася під час чесько-польських переговорів, які відбувалися на початку 1923 р. у Празі. Міністр закордонних справ Чехословаччини Едвард Бенеш інформував чеське посольство у Варшаві про їх результати: «Звертаю Вашу увагу на те, що було б небезпечно домагатися якихось привілеїв для наших шкіл на Волині, оскільки поляки вимагатимуть того ж самого на Шльонську Цешинському» (ідеться про регіон у Чехословаччині, де проживала польська меншина).

Лояльне ставлення польської адміністрації до чеської меншини, а також активна просвітницька діяльність самих колоністів, спричинили подальше зростання кількості чеськомовних шкіл на Волині. Станом на 1922/23 н. р. на території Волинського воєводства налічувалося аж 39 початкових шкіл із чеською мовою викладання. Незважаючи на досить розгалужену мережу чеськомовних шкіл на Волині, освіту чеською мовою здобувало лише 48,3% дітей шкільного віку. Серед чеських колоністів поширеним явищем було домашнє навчання, частина дітей не навчалася зовсім. У 1923/24 н. р. серед чеських дітей віком від 8 до 15 років 29,4% не вміли ні читати, ні писати.

Освіта чехів здебільшого обмежувалася початковою школою. Варто зауважити, що на Волині в цей період середніх навчальних закладів із чеською мовою викладання не було. А здобувати середню освіту чеські діти могли лише в польських гімназіях і ліцеях. Одиниці мали можливість продовжувати навчання у вищих навчальних закладах, зазвичай здобували вищу освіту в Чехословаччині. Автору доступна інформація про те, що в міжвоєнний період лише 59 волинських чехів мали середню освіту, а вищі навчальні заклади закінчили лише 14 чехів із Волині.

Із середини 1920-х рр. польська влада розпочала поступову ліквідацію державних чеських шкіл або ж їх реорганізацію на чеські чи двомовні (утраквістичні польсько-чеські) школи. Є відомості, що на 1925 р. на території воєводства залишилося лише 10 чеськомовних шкіл після того, як набрав чинності Закон 1934 р. про шкільництво національних меншин. Хоча ситуація чеськомовного шкільництва покращилася в регіоні після того, як у квітні 1925 р. було укладено польсько-чехословацький міждержавний договір, за яким сторони брали на себе зобов'язання щодо дотримання культурно-освітніх прав національних меншин. Відтоді польський уряд сприяв розвитку приватних шкіл із чеською мовою викладання на Волині, польська влада зобов'язувалася утримувати чеськомовні школи, укомплектовувати їх учительськими кадрами – чехами за національністю, забезпечувати школи підручниками чеською мовою.

Цікавим джерелом до вивчення системи освітнього процесу в чеських колоніях Волинського воєводства є спогади випускників чеської загальноосвітньої школи «Матіце волинська». Пропонуємо увазі

спогади Анни Гофманової про життя чеської общини в місті Луцьку з 1928 по 1938 р., яка зазначає, що збереження чеської мови та культури, а також розвиток чеської школи в Луцьку є незабутніми в її спогадах. Ця школа під назвою «Чеська Матица» існувала в Луцьку понад 10 років. Учениця Анна Гофманова згадує, що в 1932 р. школа розташовувалася по вул. Хороброго (тепер пр. Волі), а в 1934, коли вона закінчила другий клас, школа перемістилася у приміщення по вул. Ю. Пілсудського (зараз вул. Винниченка). Найкращі спогади учнів про їхніх учителів Г. Свободу, Р. Крейчі та про І. Пармі, який був директором у 1936–1938 рр. Це були дуже шляхетні й інтелігентні люди, які не тільки давали знання, але й «надихали нас любові до батьківщини наших дідів – Чехії та туги за тією землею. Вони були для нас взірцем поведінки і культурного виховання <...>, вчили нас вперше пісень, які ми співаємо і досі. Це – «Чехи красне, чехи ме», «Та наше пісничка», «Червоне шатечку». До недавнього часу ці чотири учениці нашої школи за Польщі до 1938 р. жили в місті Луцьку. Це Лібушка Гола (зараз Піскова), Анна Гофманова (зараз Стрелкова), Мирослава Вагітовічова (Стрілька), Елішка Передчукова (Припотнюк)». У своїх спогадах Лібуше Гола згадує, що «народилася в чеській родині в чеському селі Нива Губинська Горохівського району. У 1938 р. навчалася в п'ятому класі школи для чехів у м. Луцьку. Їздила до школи кожен день поїздом, який проходив через наше село. Уроки робила пізно ввечері, бо ще ж мусила допомагати батькам по господарству. У класі зі мною вчилися діти з Луцька, Боратина, Ліпін, Милуш, усі діти із чеських родин, бо хотіли вчитись чеською мовою, хоча всі знали українську і польську. У школі нам було цікаво, бо часто ми виступали в саду пана Земана, який був меценатом нашої школи. Зимомо фізкультуру ми проводили в залі, а літом у саду пана Земана». У спогадах Мирослава Вагітовічова (Стрілька) згадує, що чеська школа в Луцьку була реорганізована в 1944 р. «Ходили ми до шостих і сьомих класів. Усі предмети викладалися чеською мовою. Нас вчив чеської мови та математики директор школи – пан Ростислав Влк. <...> У школі діяв драматичний і музичний гурток. Були прекрасні вечори, і ми багато танцювали. Загалом наша школа була як одна родина. Усе це відбувалося завдяки нашому пану Влку, який завжди допомагав людям, і люди його поважали за це. <...> До школи також ходив мій двоюрідний брат Йозеф Влк, що був на рік молодший. Це людина з вищою освітою. Йозеф Влк написав книжку про чеський Боратин і чеську школу в Луцьку. Усе, що походить з Волині, його цікавить». Свого часу Мирослава Вагітовічова-Стрілька закінчила Київський інститут, була вчителькою англійської мови, мала багато родичів у Чехії, це родини Влкові, Опоченські й Альбрехтові. Елішка Передчукова (Припотнюк Єлизавета Володимирівна) у радянський час працювала старшим викладачем математики з 40-річним педагогічним стажем, нагороджена Орденом Червоного трудового прапора. Її близька подруга Лішка Свободова присвятила їй есе «Місія жінки», надруковане серед спогадів учнів «Чеської загальноосвітньої школи» [3, с. 3–6].

Відновлення мирних відносин після Великої війни спонукало представників чеської меншини на Західній Волині негайно відновити чеську освіту, яка б швидко пододала несприятливий стан у школі, русифікований за довоєнного та воєнного часу. На початку 1920-х рр. уміли читати та писати 80% чехів старше десяти років. У 1920–1921 навчальному році в Західній Волині було 29 державних (громадських) і 5 приватних чеських шкіл. З ініціативи Організаційного гуртка на Волині, 17 липня 1921 р. в Луцьку був проведений Конгрес чеських поселень на Західній Волині, головним пунктом якого стало створення Чеської освітньої матиці, яка мали бути організована за зразком Центральної освітньої матиці Чехії.

Головним осередком культурного й освітнього життя чехів на Волині було товариство «Чеської матиці шкільної» (далі – ЧМШ), яке мало свою давню історію. Перші подібні утворенні з'явилися в Чехії та сучасній Словаччині ще в XIX ст. та стали центрами не лише культурної й освітньої роботи, а й національної боротьби. У міжвоєнний період на території Волинського воєводства в умовах Другої Польської республіки існували два товариства, зокрема «Чеської матиці шкільної» і «Польської матиці шкільної», які мали як спільні риси, так і відмінності, проте активно й успішно співпрацювали.

Товариство ЧМШ виникло в Луцьку в 1923 р. Дослідники припускають, що деяк роль в її організації відіграла Центральна рада Чеської матиці у Празі, навіть польська влада відзначала, що об'єктивна необхідність у заснуванні такої культурно-освітньої організації назріла. Варто зауважити, що на Волині в міжвоєнний період уже народилося друге покоління чехів, які не знали своєї батьківщини, а тому постала потреба в організації, яка б не лише опікувалася освітою, а й об'єднала чехів в умовах політики асиміляції, яка проголошувалася та впроваджувалася польською державою. Організація мала багато осередків на території воєводства, але найбільша їх кількість утворилася в Луцькому, Рівненському, Здолбунівському, Дубинському повітах [6, с. 224–225].

Важливу роль в освітньому процесі відігравали бібліотеки, які функціонували при школах ще із часів Російської імперії. У міжвоєнний період вони оновилися, поповнили свої фонди, зокрема і завдяки

зв'язкам із Чехословаччиною. Найбільші бібліотеки функціонували в поселеннях Боратині, Квасилові, Мощаниці, Старому Теремному й інших. Наприклад, бібліотека в с. Вовковії із часу відновлення в 1923 р. мала у фонді лише 327 книг, а за допомогою Міністерства шкільництва й освіти Чехословаччини в 1939 р. число примірників книг у бібліотеці зросло до 1 676, з них чеською мовою – 1 127. Чеська матиця організувала також пересувні бібліотеки (усього 34). Чехи передплачували газети, ілюстровані журнали, періодику господарського характеру, цікавилися радіопередачами, купували багато грамплатівок. У матичній чеській школі Рівного працювала бібліотека в 1927–1938 рр., яка отримувала часописи «Краян» (“Krajan”) і «Молодий світ» (“Mladý svět”), що було надіслано Міністерством шкільництва й освіти із Чехословаччини [7, с.105].

«Матиця» була до 1939 р. найбільш впливовим чеським товариством на Волині та відіграла важливу роль в організації місцевої чеської освіти та культури. На загальних зборах 28 лютого 1928 р. було констатовано, що ця освітня та культурна інституція має 50 місцевих філій із 1 870 членами. Вона керувала дев'ятьма чеськими приватними школами, які були оснащені посібниками із Чехословаччини. Виписувала 400 екземплярів чеських журналів із Чехословаччини та доставляла велику кількість чеських книг. У грудні 1937 р. Чеська освітня матиця надіслала Міністерству закордонних справ Чехословаччини документ, що містив коротку інформацію про найбільш нагальні потреби Волинських чехів, що були пов'язані як з освітою, так і з іншими сферами життя меншини.

На загальних зборах «Матиці» 6 березня 1938 р. було відзначено погіршення ситуації чехів на Волині у зв'язку з тодішньою польською політикою щодо національних меншин. Створення семирічних шкіл загрожувало існуванню чеських шкіл із декількома класами. У повних семикласних польських школах чеські діти становили незначну меншість, що негативно позначилося на можливості викладання чеської мови як предмета. Чеські вчителі державних шкіл усе частіше замінювалися поляками. У 1938 р. чехи мали тільки 3 приватні семикласні школи (Луцьк, Рівне, Здолбунів), інші приватні школи були однокласними. Останні загальні збори «Матиці» відбулися 5 березня 1939 р. в Луцьку. Було зазначено багато перешкод у їх діяльності, скромна чеська освіта на Волині була під загрозою. Незмінну роль у 1926–1939 рр. відіграли чеські вчителі, яких направляло Міністерство освіти Чехословаччини. Вони працювали як у великих школах «Матиці», так і в державних школах [8, с. 289–290].

Дбаючи про культурно-освітнє життя, волинські чехи критично ставилися до тих краян, які вважали освіту непотрібною, незважаючи на те, що господарське життя також було невід'ємною складовою частиною повсякденності: «Ті морги – це ще не все, якщо найбагатший не має освіти і кругозору, то ті «морги» йому не допоможуть». Тому й духовна сфера стала першою жертвою реакційної політики царського уряду, самодержавство проводило тут свою політику послідовно і досягло найбільших успіхів. «Молоде покоління, яке вийшло з російської школи, не знає жодного слова чеською, не вміє підписатися мовою своїх батьків». Чеська інтелігенція слушно турбувалася про ставлення чехів до рідної мови, до її вивчення, адже це чи не основний чинник збереження національної ідентичності. Ситуація із чеською освітою й усвідомленням приналежності до чеського народу кардинально змінилася протягом подій Першої світової війни.

Після 1921 р. західна частина колишньої Волинської губернії, де компактно розселилися волинські чехи, відійшла до Польщі. Чеське шкільництво являло собою два типи освітніх закладів – початкові державні та початкові та середні приватні. Керівництво державною початковою освітою здійснювалося відповідно до Закону про освіту 1924 р., який дістав назву “Lex Grabski” за іменем автора С. Грабського. За архівними матеріалами, у Волинському воєводстві в 1920-х рр. функціонували тільки початкові школи із чеською мовою навчання, які фінансувалися державою. Станом на 1921 р. таких шкіл надічувалося лише 17. Більшість учителів у початкових чеських школах мали чеське походження, нерідко здобували освіту в Чехії, однак були і поляки й українці [9, с. 101].

У Волинському воєводстві поряд із державною початковою школою в чеських поселеннях функціонувала і приватна школа. Чехи мали давні традиції культурно-освітнього життя і школа була його осередком. Тому заснування та підтримка громадських шкіл продовжувалися і в добу міжвоєнної. В умовах асиміляційної політики польських урядів щодо національних меншин і запровадження утравквістичної освіти устремління чеської громади зберегти свою культуру та мову виявилось передусім в організації розгалуженої мережі приватних початкових і середніх шкіл із чеською мовою навчання, що виникали за сприяння громадської організації волинських чехів «Чеської матиці шкільної». ЧМШ була створена у грудні 1923 р. У Луцьку відбулися установчі збори, у яких взяли участь 192 представники чеських поселень Волині. У Статуті, затвердженому та зареєстрованому 4 жовтня 1923 р., зазначалося, що товариство «має на меті підтримку освіти серед чеського населення у Волинському воєводстві. Стоїть поза усякими організаціями. Єдиним його завданням є розвій чеського

шкільництва й освіти з виключенням усякої політичної діяльності». Напрямами освітньої діяльності ЧМШ визначено:

- заснування й утримання початкових, середніх і вищих навчальних закладів;
- заснування й утримання освітніх курсів для дорослих;
- видання підручників чеською мовою;
- організацію бібліотек і громадських читалень.

Станом на 1929 р. ЧМШ утримувала 11 шкіл: у Дубенському повіті 4 школи, Рівненському – 2, Луцькому – 3, Здолбунівському – 3. Організація не тільки оплачувала роботу вчителів і забезпечувала школу всім необхідним, а й купувала підручники для дітей із малозабезпечених сімей, організувала обіди для учнів, а також, за необхідності, купувала або будувала будинки для шкіл. Так, з ініціативи керівника осередку ЧМШ в колонії Бочанівка Дубенського повіту Антоніна Бочака, було побудована школа. Принагідно зауважимо, що з подібною метою створювалися товариства, які фінансували й організували зведення школи, як-от в колонії Язірки Здолбунівського повіту [9, с. 103].

Школи, організовані Матицею в чеських колоніях, існували на членські та добровільні внески, фінансову допомогу від уряду Польщі та з-за кордону, кошти від різноманітних культурних заходів (аматорських вистав, концертів тощо). Допомога за боку польського уряду була незначною. У 1929 р. адресну допомогу надіслано чеським школам у селах Молодова (700 злотих) і Млинів (200 злотих) Рівненського повіту та чеській школі у м. Рівному (500 злотих). А школа в колонії Московщина Дубенського повіту отримувала таку допомогу щорічно в розмірі 900 злотих. У 1934 р. польський уряд асигнував для чеських шкіл Волині від 100 до 1 500 злотих, водночас з-за кордону було отримано 22 745 злотих. Основні кошти для шкільної освіти чеські організації здобували власними силами. «Глас Волині» (“Hlas Volyne”), друкований орган ЧМШ, 4 жовтня 1934 р. повідомляв про збір коштів на розширення шкіл у містах Луцьку, Здолбуніві, Рівному. Акція збору коштів проводилася у 61 поселенні. Усього було зібрано 2 984 злотих 72 гроши, з них на Здолбунівську школу – 825 злотих 44 гроши, на школу в Рівному – 389 злотих 7 грошів, Луцьку – 1 770 злотих 21 грош. Окремі представники чеської громади також активно сприяли розвою чеської школи. Відомий чехпивовар, засновник першої в Луцьку чеської броварні Вацлав Земан у 1934 р. на потреби Луцької школи подарував ділянку вартістю 6 000 злотих. Свою допомогу ЧМШ, зокрема митичним школам, надавали Об'єднання чехословаків за кордоном та Чехословацьке закордонне бюро, уряд Чехословаччини, окремі представники інтелігенції та громадські організації. Значна методична та навчальна допомога здійснювалася Міністерством шкільництва й освіти Чехословаччини. Це були різноманітні курси чеської мови, лекції, надання методичної та навчальної літератури. Такі курси чеської мови в 1927 р. проходили в Луцьку. Для викладання були запрошені два професори-філологи із Чехії – Вране та Колай. У 1934 р. на курсах чеської мови навчалася 28 учителів, а викладали – Якураж з Варшавського університету, учителі із Чехословаччини Я. Кредба та К. Шварц.

Освітній процес на Волині контролювався освітньою політикою польської влади. Важливу роль у розвитку освітньої сфери міста Луцька, яке мало воеводський статус, відігравали громадські організації. Освітою чеських шкіл опікувалася громадська організація «Чеська матица шкільна». Для порівняння: польську освітню політику пропагувала «Польська матица шкільна», а також Луцька гімназія імені Тадеуша Костюшка та різного роду професійні школи, як-от Ремісничо-промислова приватна школа «Польської матиці шкільної», Державна професійна жіноча школа, до якої належали Торгова школа «Польської матиці шкільної» та Школа перекваліфікації «Польської матиці шкільної». Серед українських громадських організацій, що опікувалися освітою, була Луцька повітова «Просвіта» та «Товариство імені Лесі Українки», завданням яких було «об'єднання свідомих сил завдяки поширенню національної освіти, захист прав та інтересів українського народу» [4, с. 168].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, вибір інтересу представників чеської національної спільноти в міжвоєнний період ХХ ст. полягав у намаганні добиватися не тільки економічної та соціальної користі, благ і переваг у своїй структурі, а й у політиці та релігії. Чехи нічого не просили, але хотіли мати свою школу та свою церкву, тобто прагнули реалізувати «релігійний інтерес» і «освітній інтерес» у конкретних суспільно-політичних обставинах. Наприкінці ХІХ ст. й у міжвоєнний період існувало чеське шкільництво у вигляді державної та приватної школи. Польська держава підтримувала лише початкові чеські школи в тих поселеннях, де переважало чеське населення. Після відомого Закону «Лех Грабський» урядовці польської держави поступово прагнули ліквідувати чеські школи та перетворити їх на утраквістичні (двомовні). Чеська школа в умовах асиміляційного тиску стала осередком збереження національної ідентичності, мови, культури чеського народу. Громада волинських чехів завдяки шкільній освіті, діяльності громадського товариства

«Чеська матица шкільна» та представникам культурної інтелігенції ствердила свою національну окремність і регіональну ідентичність.

Література:

1. Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XIX ст.). Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 492 с.
2. Рудницький С.В. Суспільно-політичні інтереси поляків незалежної України : монографія. Житомир : ФО-П Євенок О.О. 2014, 662 с.
3. *Česká matice školská*. Чеська загальноосвітня школа / упоряд. : Л.Й. Младанович та ін. ; перекл. М.А. Юхтовського-Шпака. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. 112 с. (чеською та українською мовами).
4. Малєончук Галина, Шваб Анатолій. Міжвоєнний Луцьк: суспільно-політичний, соціально-економічний, культурний розвиток (1919–1939). Луцьк : Терен, 2022. 216 с.
5. Крамар Ю.В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 404 с.
6. Чехи в Західній Волині: від оселення до реєміграції. *Češi v Západní Volyni od osídlení k reemigraci* : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 472 с.
7. Шулєга Світлана. Освітні процеси на Волині другої половини XIX – 1930-х рр.: етнонаціональний фактор. *Освітні традиції та «Просвіта» на Волині: до 75-річчя факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки* : колективна монографія / за ред. Я.Б. Яроша. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 400 с.
8. *Dějiny česků na Ukrajině*. Історія чехів в Україні. Київ : НАУ, 2013. 600 с.
9. Освітні традиції та «Просвіта» на Волині: до 75-річчя факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки : колективна монографія / за ред. Я.Б. Яроша. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 400 с.

УДК 94.(477.82)«1906–1914»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.04>

ОЦІНКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ОКРЕМИМИ ІНОЗЕМНИМИ ДОСЛІДНИКАМИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Приймак Валентина,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-3471-4282

У статті проаналізовано наукові дослідження деяких іноземних істориків, що присвячені проблемам аграрного розвитку Волині й України в період проведення століпінської аграрної реформи. Проблема полягає в тому, що, по-перше, значна частина праць вітчизняних істориків ґрунтується на методологічних засадах, які зумовили тенденційність і односторонність у висвітленні окремих аспектів століпінської аграрної реформи загалом і на Волині зокрема. Особливо це стосується ідеологічно заангажованих праць радянського періоду; по-друге, частина досліджень, навіть претендуючи на об'єктивність, має епізодичний характер і не дає можливості повною мірою відтворити важливі деталі та регіональні особливості реалізації століпінського аграрного курсу на Волині; по-третє, декларуючи нові підходи до вивчення та висвітлення проблеми, багато дослідників на практиці вдаються лише до ревізії усталених у попередні часи суджень, оцінок і висновків. У своїх дослідженнях вони послуговуються традиційними методами, ігноруючи сучасні досягнення світової історичної думки. Тому можливість сучасного об'єктивного дослідження зумовлено не лише застосуванням нових підходів і сучасних методологій, а й значним розширенням джерельної бази, залученням до наукового обігу важливих матеріалів і документів, які були раніше недоступні для дослідників.

Століпінську аграрну реформу, зокрема її впровадження у Волинській губернії, вивчають уже понад сто років, однак і донині не вироблено єдиних підходів щодо її інтерпретації.

Дослідження цієї проблеми на сучасному етапі є актуальним і з практичного погляду. Нині, в умовах понищеного агресією Російської Федерації аграрного сектору України, постає величезна кількість проблем соціально-економічного характеру. Особливо важливим, після нашої перемоги над ворогом, буде питання відновлення та реформування вітчизняного аграрного сектору і створення ефективної інфраструктури агропромислового комплексу. Це – питання не лише продовольчої, а й політичної безпеки української нації, тому дуже важливим є досвід усіх аграрних реформ, які відбувалися на нашій землі.

Ключові слова: століпінська аграрна реформа, Волинська губернія, зарубіжна історіографія, сучасні методології дослідження.

Pryymak Valentyna. Assessments of the Stolypin agrarian reform by some foreign researchers in the context of the history of the Volyn province of the early twentieth century

The article analyzed the scientific studies of some foreign historians dedicated to the problems of agricultural development in Volyn and Ukraine during the period of the Stolypin agricultural reform. The problem is that, first of all, a significant part of the work of domestic historians is based on methodological principles that have determined tendency and unilaterality in the illustration of individual aspects of the Stolypin agrarian reform as a whole and in Volyn in particular. Especially this applies to ideologically engaged works of the Soviet period; secondly, part of the research, even claiming to be objective, has an episodic character and does not give the opportunity to fully reproduce important details and regional features of the implementation of the Stolypin agricultural course in the Volyn; thirdly, declaring new approaches to the study and lighting of the problem, many researchers in practice only resort to the revision of judgments, estimates and conclusions established in previous times. In their research, they use traditional methods, ignoring the contemporary achievements of world historical thought. Therefore, the possibility of modern objective research is due not only to the application of new approaches and modern methodologies but also to the significant expansion of the source base and the involvement in the scientific circulation of important materials and documents that were previously inaccessible to researchers.

Stolypin's agrarian reform, and its implementation in the Volyn province in particular, has been studied for more than a hundred years; however, to date, practically no single approach has been developed to its interpretation.

The study of this problem at this stage is relevant from a practical point of view. Today, under the conditions of the aggression of the Russian Federation, the agricultural sector of Ukraine is facing a huge number of socio-economic problems. Particularly important, after our victory over the enemy, will be the question of restoration and reform of the domestic agricultural sector and the creation of an efficient infrastructure for the agro-industrial complex. This is

not only a question of food but also the political security of the Ukrainian nation, so the experience of all the agricultural reforms that took place on our land is very important.

Key words: *Stolypin agrarian reform, Volyn province, foreign historiography, modern methodologies of research.*

Однією з тенденцій розвитку світової й української історичної науки на сучасному етапі є цілком закономірне виокремлення економічної історії в самостійну галузь знань.

У цьому контексті важливою складовою частиною комплексного дослідження є історія сільського господарства України, яке завжди відігравало надважливу роль в економічному житті нашого народу. Аграрна історія Волині також заслуговує на увагу дослідників, особливо період початку ХХ ст., адже волинське село впродовж цього часу пережило масштабну столипінську аграрну реформу, яка була досить революційною в соціально-економічному сенсі.

У сучасному історіописанні важливим чинником вважають, серед іншого, і вироблення нових методологічних підходів до узагальнення й осмислення історичного минулого. Актуальним є в цьому контексті вивчення регіональної історії. Річ у тому, що процес об'єднання українських земель у сучасних кордонах завершився більш ніж півстоліття тому, розвиваючись у складі чужих держав, українці зазнали потужних асиміляційних впливів. І величезних негативних ідеологічних впливів зазнали наша історія та культура. Дуже живучими, на жаль, є ідеологічні міфи. Щоб очистити нашу історію від ідеологічного бруду, дуже важливо знати погляд на події нашої історії іноземних дослідників, насамперед через їхню незаангажованість. У цьому аспекті проведення столипінської аграрної реформи, її наслідки в Україні загалом і у Волинській губернії зокрема, досліджувалося не лише у країнах пострадянського простору: вона стала предметом наукового інтересу американських, західноєвропейських, навіть японських учених. Попри те, що більшість праць зарубіжних істориків не стосуються безпосередньо Волині, вони варті уваги, насамперед із методологічного погляду. Ці дослідження цікаві для нас не стільки фактологічною основою, як неупередженістю суджень і висновків. Адже варто визнати, що в багатьох випадках сучасні вітчизняні пострадянські дослідники, декларуючи новизну підходів до вивчення та висвітлення теми, на жаль, часто вдаються до перегляду усталених у радянській історіографії поглядів. Вони не можуть цілком звільнитися від стереотипів, нав'язаних попередньою науковою спадщиною, у більшості послуговуються традиційним арсеналом дослідницьких методів. Тому дуже важливо у процесі дослідження даної проблеми враховувати думку зарубіжних істориків, їхні судження й оцінки, які базуються на передових досягненнях світової історичної думки.

Одним із перших зарубіжних досліджень, з яким змогли ознайомитися науковці на пострадянському просторі, стали публікації японського історика, професора порівняльної політики Токійського університету Мацузато Кімітакі. Мацузато Кімітака – сучасний україніст і русист. Важливими є його праці «Ядро чи периферія імперії? Генерал-губернаторство і малоросійська ідентичність», «Польський фактор у Правобережній Україні з ХІХ на початок ХХ ст.», особливо «Столипінська реформа і російська агротехнологічна революція» [6].

Перша важлива проблема, яку ставить автор, – визначення змісту столипінської реформи: чи вона зводилася до хуторизації, чи передбачала землеустрій загалом, чи її варто сприймати як цілий комплекс заходів із перебудови земельно-аграрного укладу імперії [6, с. 195]. На наш погляд, це є дуже принциповим моментом, який суттєво впливає на оцінку результатів реформи загалом і у Волинській губернії зокрема. Варто погодитися з думкою Мацузато Кімітакі про те, що реформа потребує аналізу з погляду взаємодії трьох вищезгаданих чинників.

Під час проведення аналізу реформи дослідник звертає увагу на те, що вона стимулювала розвиток агрономічних заходів і сприяла піднесенню агрокультури в усій імперії. Велике значення, на його думку, у цьому контексті мав розвиток земської агрономії. На конкретних прикладах він показує її ефективність, до того ж не лише в індивідуальних господарствах, а й в організації, за допомогою агрономів, колективних форм ведення господарства.

Японський учений заперечує думку тих істориків, які оцінюють столипінську аграрну реформу суто негативно, і вважає, що вона дала позитивні результати в економічному, технологічному, юридичному та соціально-психологічному аспектах [6, с. 199].

Столипінська аграрна реформа стала також предметом наукового інтересу американського історика Д. Мейсі. Результати своїх досліджень він виклав у статті «Земельна реформа та політичні переміни: феномен П.А. Столипіна» [7]. На його думку, реформа не була спонтанною, вона була спричинена низкою складних інтелектуальних, соціальних і політичних процесів [7, с. 3].

Цілком доречно, на наш погляд, автор приділив багато уваги аналізу ситуації в аграрному секторі Російської імперії, починаючи з 1861 р. Адже саме реформа 1861 р. і наступні буржуазні реформи

визначили основні тенденції розвитку пореформеного села, значною мірою зумовили порушення земельного питання в тому вигляді, який ми бачимо на початку ХХ ст. Проблеми російського села він пояснює низькою продуктивністю сільськогосподарського виробництва, слабким розвитком товарно-грошових відносин, недосконалою системою господарювання [7, с. 7].

Саму реформаторську діяльність П. Столипіна Д. Мейсі розглядає в контексті тогочасної політичної ситуації, серед політичних причин реформи він убачає прагнення уряду знайти порозуміння з опозицією в питанні шляхів модернізації держави [7, с. 12].

Основне покликання аграрної реформи американський дослідник убачає в тому, щоб покласти в селі початок культурної революції, яка б привела в рух населення, стимулювала приватну та суспільну ініціативу та наблизила імперію до західної моделі [7, с. 16]. Незважаючи на деякі недоліки й упущення, головним здобутком столипінської реформи Д. Мейсі вважає її поступовий, еволюційний, прагматичний характер [7, с. 15].

Німецький історик, доктор філософії, професор східноєвропейської історії Інституту східноєвропейської історії та країнознавства Тюбінгенського університету Дітріх Байрау основними завданнями реформи уряду П. Столипіна вважає модернізацію селянського господарства, з метою підняття його товарності. Він відзначає, що з початком реформи не лише поміщицькі, а й селянські господарства почали активно залучатися в ринкові відносини. На його думку, реформа сприяла комерціалізації селянського господарства, піднесенню виробничої та загальної культури на селі, поглибленню господарської спеціалізації окремих регіонів [1, с. 21].

Надзвичайно цікавими та повчальними є думки щодо прагнень Російської імперії до світового панування, щодо столипінської реформи та місця України в тогочасному світі Пауля Рорбаха – одного з найвідоміших і найвпливовіших німецьких публіцистів свого часу, що аналізуються в дослідженні Б. Малиновського [5]. Дуже доцільно саме зараз, коли відбувається агресія східного сусіда щодо незалежної України, проаналізувати думки П. Рорбаха щодо цього як складову частину його концепції загалом, щодо Німеччини, Російської імперії й України. Він звертає увагу на зовнішньополітичний аспект столипінської аграрної реформи, яку зазвичай аналізують лише в контексті внутрішніх справ Російської імперії. В основу концепції П. Рорбаха, яка відображена в його роботах 1913–1918 рр., покладена теза, що Росія – джерело воєнної загрози для Європи та всього світу. Із цього випливало, що розширення Росії буде тривати доти, доки не охопить увесь світ. «Великоросійський панславізм», на думку П. Рорбаха, був нічим іншим, як прагненням до світового панування. П. Рорбах бачив лише один спосіб зупинити просування «ведмедоподібного» (“bärenartig”) агресора – повернути Росію до кордонів початку ХVII ст. [5, с. 19]. Особливого значення П. Рорбах надавав Україні. Саме її входження до складу Росії змінило характер цієї держави. Володіння Україною живило міць Росії, примушувало її продовжувати загарбання. Втративши Україну, переконував П. Рорбах, Росія втратить як засоби експансії, так і стимули до неї [Там само]. Україна, на думку П. Рорбаха, мала все потрібне для самостійного державного буття. За даними П. Боровського, П. Рорбах був єдиним із німецьких публіцистів, хто наголошував на важливості вирішення аграрного питання для створення української національної держави [5, с. 20].

Аграрну реформу П. Столипіна П. Рорбах оцінював дуже високо. Її він порівнював із реформами імператора Олександра II. Перетворення селян на власників давало імперії дуже значні переваги. По-перше, реформа зміцнювала господарство імперії: «із проведенням до кінця аграрної реформи російська промисловість отримає внутрішній ринок, якого до того в належному вигляді вона не мала» [Там само]. По-друге, селянство, нарешті, мало можливість мати свої власні інтереси в цій державі. До початку столипінської реформи селяни ненавиділи здириницький апарат держави, яка від них вимагала лише новобранців до армії та сплату податків. Вони від держави нічого хорошого не очікували. Тепер держава надавала їм право власності. Імперія виступала гарантом цього права, тому з'являлася мотивація підтримувати цю державу. Отже, в особі селянина російській «панславізм» отримувал потужну опору та міг тепер вдатися до втілення своїх загарбницьких планів [5, с. 20]. Аграрну реформу в Російській імперії Пауль Рорбах уважав поворотною подією в історії тогочасного світу. Він боявся, якщо ця реформа успішно зреалізується, то тоді, зі зміцненням Росії, може зникнути європейська культура. Тобто Пауль Рорбах уважав столипінську аграрну реформу елементом серйозної загрози з боку царської Росії для тогочасного світу.

На жаль, щодо зазначених вище публікацій варто зауважити, що вони розглядають реформу в загально-російському контексті, дані, які стосуються українських губерній, Волинської також, у них трапляються епізодично.

Натомість монографія французького дослідника Д. Бовуа «Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах» [2], хоч і не торкається безпосередньо проблеми столипінської

аграрної реформи, насичена цікавим фактичним матеріалом, який характеризує розвиток аграрного сектору Правобережної України, Волині також, розкриває низку його регіональних особливостей. Джерельну базу дослідження становлять не лише матеріали українських і російських архівів, а й архівів Парижа, Варшави, Кракова, Вроцлава.

Окрім загальних даних про структуру та розміри землеволодіння у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., автор подає важливі дані про земельних власників польського походження, показує рух землі внаслідок купівлі-продажу не лише між різними майновими, а й між етнічними групами власників. Д. Бовуа стверджує, що земельний голод зростав головним чином не через продаж землі малоземельними селянами, а через інтенсивний ріст чисельності сільського населення [2, с. 126]. На наш погляд, цю обставину потрібно врахувати в аналізі головних тенденцій у процесі еволюції земельної власності на Волині.

Дані французького дослідника щодо селянських виступів із проявами насильства в 1905–1907 рр. у Волинській губернії демонструють низхідну динаміку: 1905 р. – 309 виступів, 1907 р. – 49 [2, с. 238]. Це суперечить даним, якими оперують радянські історики, а це означає, що питання селянського опору столипінській реформі на Волині потребує ретельнішого дослідження.

Серед польських істориків, які досліджували реформаторську діяльність П. Столипіна, варто відзначити Л. Базильова та Я. Несцьорука. Так, Л. Базильов у монографії “*Ostanie lata Rosji carskiej. Rzady Stolypina*” [9] детально проаналізував соціально-економічне становище Російської імперії напередодні революції 1905–1907 рр. і дійшов висновку, що одним із найважливіших питань не лише економічного, а й політичного характеру було земельне питання. Однак вирішення цього питання він розглядає крізь політичну призму, тому головним завданням столипінської реформи, на його думку, було запобігання революції у країні. Оцінюючи діяльність Столипіна, автор стверджує, що аграрна реформа була найбільшим здобутком за час правління Миколи II.

Я. Несцьорука у своїй монографії [10] намагався відтворити історичний портрет П. Столипіна. Під час проведення аналізу його діяльності на посаді голови Кабінету міністрів імперії він також підкреслює важливість земельної реформи, яка, на його думку, привела до позитивних економічних зрушень, хоча й не вирішила багатьох соціальних проблем.

Становище чеських поселенців на Волині, зокрема й у 1906–1914 рр., охарактеризував у своїй монографії чеський дослідник І. Гофман [4]. У його роботі зібрані загальні статистичні відомості про кількість поселенців, їх розселення у Волинській губернії, стан господарств. Автор не лише звернув увагу на селянські господарства чеських колоністів, а й показав їхню роль у розвитку промисловості, ремесла та торгівлі на Волині.

На думку науковців В. Бондара та Ю. Присяжнюка, історична наука позначається «динамічним пошуком системних парадигм висвітлення соціально-політичного та культурно-духовного розвитку пореформеного села, дедалі більше демонструючи ознаки формування селянознавства як окремого напрямку в історіографії» [3]. До затребуваних тем нині належать способи вирішення «вічного» аграрного питання, шляхи та темпи модернізації села. Сучасна історіографія позначається новими ідеями та підходами. Відбувається переоцінка змісту знань, розширення тематики конкретних наукових пошуків, триває запозичення та напрацювання нових теоретико-методологічних засад висвітлення минувшини «найконсервативнішої верстви» [3, с. 201].

На думку відомого дослідника аграрної історії Волині XX ст. Я. Шабали, у процесі навіть поверхового аналізу вітчизняної історіографії постає низка проблем, які потрібно взяти до уваги для того, щоб дати об'єктивну оцінку попереднім дослідженням. По-перше, деякі з них базуються на методологічних засадах, які зумовили тенденційність й однобічність у висвітленні окремих аспектів аграрної історії Волині XX ст., домінування ідеологічного компоненту над науковим. Особливо це стосується робіт радянського періоду. По-друге, частина досліджень позбавлена чіткої концептуальної основи, має епізодичний характер. По-третє, окремі науковці, сучасні також, у процесі дослідження використовують традиційний для вітчизняної історіографії набір методів і не беруть до уваги досягнення світової історичної думки. Іноді їхні дослідження зводяться лише до ревізії усталених у попередні часи суджень, оцінок і висновків [8, с. 367]. Отже, очевидно є необхідність ретельного, неупередженого аналізу вітчизняної історіографії цієї проблеми не лише для того, щоб узагальнити результати попередніх досліджень, а й щоб визначити головні завдання у вивченні цієї теми зараз і окреслити перспективи на майбутнє.

Література:

1. Байрау Д. Янус в личаках: селяни в російській революції, 1905–1917 рр. *Вопросы истории*. 1992. № 1. С. 19–31.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціетнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. 334 с.
3. Бондар В., Присяжнюк Ю. Сучасна історіографія пореформеного селянства. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 180–201.
4. Гофман І. Чехи на Волині: основні відомості / переклав Ярослав Орнст. Прага, 1998. 32 с.
5. Малиновський Б. Пауль Рорбах. Столипінська аграрна реформа і причини Першої світової війни. *Український селянин : збірник наукових праць Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького*. Черкаси, 2006. Вип. 10. С. 18–20.
6. Мацузато Кімітака. Столипінська реформа і російська агротехнологічна революція. *Отечественная история*. 1992. № 6. С. 194–200.
7. Мейсі Д. Земельна реформа і політичні переміни: феномен П.А. Столипіна. *Вопросы истории*. 1993. № 4. С. 3–18.
8. Шабала Я. Аграрний розвиток Волині у ХХ столітті: історіографічний аспект. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2009. № 13. С. 367–372.
9. Bazyłow L. Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządu Stołypina. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. 344 s.
10. Nieszcioruk J. Piotr Stołypin: Życie i działalność polityczna. Lublin : Wyd. UMCS, 2004. 132 s.

УДК 94(477.8)«1941/1944»

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.05

**«МАЛЕНЬКА» ТРАГЕДІЯ НА УЗБІЧЧІ «ВЕЛИКИХ ІСТОРІЙ»:
ГЕНОЦИД РОМІВ НА ВОЛИНІ (1941–1944 РР.)****Тяглий Михайло,**

науковий співробітник

Українського центру вивчення історії Голокосту

ORCID ID: 0000-0002-6983-4164

Під час Другої світової війни Волинь була ареною жорстокого насильства та запеклого протистояння між різними групами. Жертвами у багатьох випадках було цивільне населення. У той час як доля багатьох груп привертає увагу істориків і є предметом гострих публічних дискусій, доля ромів, незначної меншини, залишається в тіні. Між тим ця група зазнала під час війни майже поголовної загибелі, а переслідування цієї меншини носило ознаки геноциду. Щоб дослідити питання формування окупаційної антиромської політики та долі оголошених «небажаним елементом», автор аналізує комбінацію чинників, які відіграли роль у цій ситуації: (1) неоднорідність ромів як групи призвела до подекуди неоднакового ставлення до її членів під час екстремі, адже фактор «кочового» або «осілого» способу життя ромів мав значення принаймні для частини окупаційної адміністрації; (2) обов'язки різних гілок окупаційної влади: як німецької цивільної адміністрації, так і органів СС-поліції, що передбачало спочатку різні підходи до «циганського питання», які незабаром узгоджувалися та уніфікувалися завдяки першості повноважень СС-поліції у вирішенні «питань безпеки»; (3) недостатня чіткість та вичерпність вказівок з «циганського питання» з Берліну компенсувалася ініціативами місцевої влади, яка розглядала це питання відповідно до власних потреб та місцевих умов; (4) позиція місцевого населення, як його цивільної частини, так і тої, яка брала участь у окупаційному адміністративному та поліцейському апараті, значною мірою вдосконалила механізм переслідувань, допомагаючи окупантам ефективно «розв'язати» «циганське питання»; проте значна близькість принаймні частини ромської спільноти до місцевих мешканців обумовила подекуди широке надання допомоги жертвам; (5) позиція незалежних колективних воєнно-політичних акторів (українського та радянського партизанського руху), яка уможливила рятування лише певних частин ромської спільноти. Тема розглядається в контексті розвитку ситуації на Волині та ескалації насильства в регіоні, включаючи його найтрагічніші епізоди, якими стали «остаточне розв'язання єврейського питання» та Волинська трагедія.

Ключові слова: роми (цигани), геноцид, колаборація, Голокост, Друга світова війна, Волинь.

Tyaglyy Mikhail. A “little” tragedy on the margins of “big histories”: the Romani genocide in Volhynia, 1941–1944

During the Second World War, Volyn was the scene of brutal violence and fierce confrontation between different groups. The victims in many cases were civilians. While the fate of many groups attracts the attention of historians and is the subject of heated public debate, the fate of Roma, a small minority, remains in the shadows. Meanwhile, this group suffered almost total extermination during the war, and the persecution of this minority bore the hallmarks of genocide. In order to cover the formation of the anti-Roma policy and the fate of those declared an “undesirable elements,” the author explores a combination of factors that played a role: (1) the heterogeneity of Roma as a group led to sometimes unequal treatment during the war, because the factor of “nomadic” or “sedentary” way of life of Roma was important at least for a part of the occupation administration; (2) the duties of the various branches of the occupation authorities, such as the German civil administration and the SS police, who initially involved different approaches to the “Gypsy question,” but soon were agreed upon and unified due to the primacy of the SS-police in solving “security issues”; (3) the lack of clarity and completeness of the instructions on the “Gypsy question” from Berlin was compensated by the initiatives of local authorities, which handled this issue according to their own needs and local conditions; (4) the attitudes of the local population, both its civilian part and that one which participated in the occupation administrative and police apparatus, greatly improved the mechanism of persecution, helping the occupiers to “solve” effectively the “Gypsy question”; however, the significant closeness of at least part of the Roma community to the local population determined the extensive help to Roma in some places; (5) the position of independent collective military and political actors (Ukrainian and Soviet partisan movements), which enabled the rescue of a certain parts of the Roma community. The issue is explored in the context of the developments in Volyn during the war and the escalation of violence in the region, including most tragic episodes, such as the “final solution of the Jewish question” and the Volhynian massacre.

Key words: Roma (Gypsies), genocide, collaboration, Holocaust, Second World War, Volyn.

«Волинь – край розстрілів і покарань, край кривавих лісів і боліт, край війни всіх проти всіх» [1, арк. 434]. Так починалася листівка «Звинувачуємо», яку представники Організації українських

націоналістів фракції Андрія Мельника (ОУН-М) поширювали 1944 р. серед мирного населення Волині. Мельниківці у цьому листі звинувачували членів фракції ОУН-Б у поразці того, що вони називали Українською національною революцією на Волині. Крім того, їм нарікали за провокаційну політику, що породила нещадну відплату з боку німецьких окупантів, за безглузду й убивчу жорстокість щодо цивільного польського населення, але насамперед за насильство щодо тих українців, які не підтримували політику ОУН-Б та її збройного крила УПА.

Проте метафора на початку листівки відображала ситуацію в регіоні значно ширше. Деякі групи населення в ній взагалі не згадувалися. По-перше, ці групи авторів листівки не дуже цікавили, а по-друге, на четвертий рік німецької окупації вони на Волині були майже повністю винищені. Ідеться передусім про волинських євреїв і ромів.

Щодо першої із цих двох груп жертв, то майже повне знищення євреїв регіону під час Другої світової війни стало темою книги Шмуеля Спектора «Голокост волинських євреїв»; видані численні праці інших німецьких, американських, польських та українські істориків, які вивчають Голокост, тогочасні польсько-єврейські та українсько-єврейські стосунки, німецьку окупаційну політику щодо українського населення. Досліджується також історія чехів, етнічних німців та інших етнічних груп Волині. Дискусії точаться щодо польсько-українських відносин, які 1943 р. спалахнули смертоносними подіями, відомими як «Волинська трагедія» (хоча деякі віддають перевагу терміну «Волинська різанина»). Проте доля волинських ромів, однієї з найменших груп у регіоні, здається, залишилася в тіні національних мастер-нарративів, зосереджених на масштабних подіях. Це є гірким з огляду на те, що, попри її нечисленність і низьку суспільну помітність, ця група зазнала майже повного знищення під час нацистської окупації регіону. На тлі появи останнім часом кількох краєзнавчих розвідок, єдиною академічною спробою висвітлити становище ромів Волині (а також Східної Галичини) під час нацистської окупації є нещодавня стаття польської дослідниці Магдалени Семчишин [71]. Проте за рамками цього дослідження лишилися кілька важливих аспектів, які здатні пролити додаткове світло на проблему та суттєво корегують висновки роботи. До них відносяться, передусім, ініціативи цивільної окупаційної адміністрації щодо «ромського питання», а також принципи ставлення представників українського націоналістичного руху до ромів. Отже, мета даної статті – охарактеризувати становище ромської меншини на Волині під час Другої світової війни: масштаби та принципи нацистської окупаційної політики щодо неї, її еволюцію та наслідки, ставлення місцевого неромського населення до переслідуваних, сприйняття трагедії жертвами та їхні стратегії виживання.

Одною з особливостей геноциду ромів є нечисленність джерел з цієї теми. Навіть коли архівні документи чи спогади надають задокументований факт вбивства, вони не завжди містять хоча б приблизну інформацію про час, обставини та кількість жертв; щодо останніх, найчастіше вони оперують термінами «табір», «три родини», «два вози» тощо. Радянська Надзвичайна держана комісія з встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК), яка мала фіксувати людські втрати на окупованих радянських територіях, працювала в умовах обмеження часу та можливостей, її робота була ідеологічно обумовленою, що негативно позначилося на обліку етнічної належності жертв. Тому, як правило, НДК не залишала детальних звітів про розправи над ромами. Проект усної історії Фонду С. Спілберга «Ті, хто пережив Шоа» (*Survivors of the Shoah Visual History Foundation*) записав кілька десятків інтерв'ю з ромами в Україні (переважно в центральній, південній та південно-західній Україні), але волинських ромів не зачепили [див. 72]. Деякі відомості про долю ромів можна дізнатися з інтерв'ю зі свідками Голокосту, що останні півтора десятиліття записуються французькою асоціацією «Яхад – Ін унум» (*Yahad – In Unum*). Єдиним досить вагомим масивом спогадів є архів польського етнографа Єжи Фіцовського та спогади польських ромів, які за своїм походженням певним чином визначають картину волинських подій – але, як ми побачимо, потребують критичного ставлення до себе. Втім, поодинокі факти з цієї проблематики розпорошені по різних опублікованих мемуарах та свідченнях, які теж були використані автором даної роботи.

Оскільки перепис 1931 р. – останній для цього регіону до Другої світової війни – реєстрував населення за рідною мовою та віросповіданням, а не за етнічністю, питання про кількість ромів у регіоні залишається неясним. Навряд чи вона перевищувала кілька тисяч осіб. Ймовірно, деякі з ромів були записані римо-католиками чи православними. Принципово важливо, що ромське населення Волині було вкрай неоднорідним – як побачимо нижче, цей чинник значною мірою вплинув на долю ромів під час окупації. Окрім групи *польська рома*, на Волині жили *калдераши* (*котляри*) та *влахи*. Поодинокі відомості вказують на наявність україномовних українських ромів (*сервів*). Ймовірно, більшість волинських ромів вели напівкочовий спосіб життя як мандрівні торговці або ремісники. Дехто також осідав у містах, заробляючи на життя ковальством, некваліфікованою працею, дрібною торгівлею чи

розвагами. Інші жили по селах, де займалися також ковальством і конярством, або сільськогосподарськими роботами.

Водночас у міжвоєнній Польщі, включно з Волинню, були спроби створення ромських політичних інституції сучасного типу – якщо не міжнародної ромської асоціації, то принаймні ромського національного представництва, яке б визнала польська влада. Розширений клан Квеків ромської підгрупи *калдерашів* проголосив себе королями всіх ромів Польщі. Вони також прагнули домінувати над ромськими громадами в Румунії та Чехословаччині. Вплив цього клану зазнала і Волинь. На 1936 р. було заплановано з'їзд ромських громад Польщі в Рівному для створення загальнодержавної ромської організації [2, с. 336–345; 3, с. 177–185; 4, с. 215–240]. Лідери ромської громади планували звернутися до польської влади, аби отримати ділянку землі в Поліському воєводстві (на півночі Волині), щоб роми могли облаштуватися там як селяни. З'їзд, однак, так і не відбувся. Через рік Януш Квек був коронований як король польських ромів. Він зіткнувся з сильною конкуренцією з боку родичів, які намагалися зменшити його вплив серед ромів Польщі. Зокрема, Василь Квек, який представляв переважно східні ромські громади, заявив у адміністративній столиці Волині Луцьку, що Януш Квек навіть не мав права носити прізвище Квек. Василь також оголосив перевірку, спрямовану на відокремлення справжніх Квеків від тих, хто присвоїв це ім'я незаконно. Наслідки цієї історії були досить неоднозначними. З одного боку, вперше в історії тисячі пересічних членів ромської громади (майже всі чоловіки) залучилися до політичної діяльності. З іншого боку, як стверджує Аліція Гонтарек, усі ці дії мали дестабілізуючий вплив на ромську громаду в Польщі, сприяючи її атомізації [2, с. 342].

Прихід радянської влади на Волинь означав докорінний злам і трансформацію усталеного способу життя. З початку 1940 р. почалася радянська націоналізація краю, що означало заборону політичних партій, ліквідацію приватної торгівлі, експропріацію приватної власності, націоналізацію фінансового та комерційного сектору та знищення релігійних і громадських установ. На східні території СРСР депортували цілі сегменти різних етнічних груп. Жертви походили з усіх етнічних груп Волині, якщо їхній соціальний і майновий стан не відповідав радянським нормам. За попередніми підрахунками, з вересня 1939 р. по червень 1941 р. в окупованих СРСР районах Польщі було заарештовано понад 109 400 польських громадян [5, с. 180].

Схоже, частина заможних ромів також зазнала експропріації та, можливо, депортації в радянську глибинку. Статистики щодо депортованих ромів у цей період немає, а в обласних книгах «Реабілітовані історією» немає записів про репресованих ромів (що не означає, що роми насправді не були серед репресованих). Водночас радянські органи безпеки не обійшли цю нечисленну меншість, намагаючись використати її для збору інформації та зміцнення режиму. Навесні 1941 р. НКВС дізнався від ромського агента, що «грабіжницькі та злодійські групи циган (включно з Янушем Квекком, коронованим у Варшаві в 1937 р. як король циган)» присутні в нещодавно анексованих західних областях СРСР. Ще один ром із родини Квеків, завербований НКВС, був відправлений на завдання. Він привіз групу ромів (зі згаданим Янушем Квекком) до свого дому в одному із сіл нинішньої Івано-Франківської області. У результаті НКВС заарештувало Януша Квека та шістьох його товаришів (з яких лише один мав інше прізвище). Під час обшуку у затриманих вилучили срібний ланцюжок із хрестом вагою чотири кілограми, який «служив розпізнавальним знаком головного судді циган. Було відкрито кримінальне провадження з метою встановлення, чи вони займалися шпигунством, саботажем та іншою злочинною діяльністю» [6, арк. 119]. Цей епізод демонструє, як радянська влада намагалася встановити жорсткий контроль над ромами, як і над будь-якою іншою етнічною групою, щоб мати можливість маніпулювати політичною ситуацією та поглядами в різних прошарках населення через інформаторів, завербованих з громади. Годі і казати, що такі заходи теж сприяли руйнації традиційного ромського життя, створюючи атмосферу недовіри та призводячи до подальшої дефрагментації ромського соціуму.

Німецькі війська окупували Волинь протягом першого тижня після початку операції «Барбаросса» 22 червня 1941 р. Для кращого розуміння долі, яка невдовзі спіткала ромів регіону, необхідно описати основні владні структури, сфери повноважень кожної гілки влади та їхню діяльність. Перші два місяці Волинь перебувала під контролем Вермахту, але з вересня 1941 р. на Волині (без деяких її районів) було утворено генеральний округ (далі ГО) Волинь-Поділля. Керував цим округом генеральний комісар Генріх Шьоне. ГО Волинь-Поділля був частиною Райхскомісаріату Україна (далі РКУ), який разом із Райхскомісаріатом Остланд (частина нинішньої Білорусі, а також Естонія, Латвія і Литва) підпорядковувався Міністерству окупованих східних територій Німеччини в Берліні (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*, далі *RMfdbO*) під керівництвом Альфреда Розенберга. ГО Волинь-Поділля охоплював сучасні Волинську, Рівненську, Хмельницьку області, невеликі частини Тернопільської

та Вінницької, а також сучасні південні райони Білорусі Пінськ і Брест. Генеральний округ складався з *крайсгебітів* (або просто *гебітів*), які, у свою чергу, склалися з радянських районів. Саме на рівні районів та міст, окрім німецької цивільної адміністрації, діяли органи місцевого врядування – міські та районні управи; останні керували сільськими управами на чолі зі старостами.

Окрім цивільної адміністрації, було створено територіальне поліцейське управління. Поліція перебувала під контролем райхсфюрера СС Гайнріха Гімлера. Одною з гілок поліцейської влади була поліція безпеки (*Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes*, Зіпо-СД). У генеральному окрузі вона підпорядковувалася командувачу СС-поліції Волині (*SS- und Polizeiführer Wolhynien, SSPP*). У свою чергу, він підпорядковувався вищому керівнику СС і поліції (*Höherer SS und Polizeiführer, HSSPP*) Райхскомісаріату Україна. У грудні 1941 р. цю посаду обійняв Ганс-Адольф Прюцманн.

Командувач СС-поліції Волині також віддавав накази командирам місцевих відділень поліції безпеки та СД, Зіпо-СД (*KdS*) і поліції порядку Орпо (*KdO*). Поліція розслідувала політичні справи і диверсії, проводила арешти, обшуки, виявляла учасників опору, брала участь у знищенні євреїв, ув'язнювала місцеве населення в концтаборах.

У сільській місцевості діяли жандармські відділи в складі Зіпо-СД або Орпо. Допоміжні поліцейські підрозділи, підпорядковані цим відділам, укомплектовували з місцевих мешканців. Поліцейські-українці становили близько 1% від загальної кількості населення краю; кожному німецькому поліцейському допомагало від п'яти до десяти українських [7, с. 59]. Навесні 1943 р. відбулося масове дезертирство волинських українських поліцейських у ліси для приєднання до лав УПА. На заміну їм окупанти формували підрозділи польської поліції.

Окупаційна влада запровадила в краї політику грабежів і терору. У другій половині 1941 р. євреї зазнали масових і жорстоких втрат, які історіографія описує як першу хвилю Голокосту у регіоні. Загалом на українських землях, що перейшли до РКУ, за цей період було вбито близько 300 тис. євреїв. Проте випадки вбивства ромів за цей час невідомі. На початку 1942 р. приблизно така ж кількість євреїв ще жила в РКУ, переважна більшість яких проживала в ГО Волинь-Поділля [8, с. 43]. Перші місяці 1942 р. були часом відносного затишшя вбивчих дій окупаційної влади (із деякими винятками). Проте з травня 1942 р. по Волині прокотилася друга хвиля кривавого насильства, пов'язана з ліквідацією залишків єврейських гетто та повним винищенням єврейського населення. Саме в цей період ромам судилося стати ще одним об'єктом винищення. Розглянемо, чому і як це сталося.

Німецький процес ухвалення рішень щодо ромів Волині.

Спроби створити нормативну базу для розв'язання «циганського питання» німецькою окупаційною цивільною адміністрацією відомі ще в грудні 1941 р. Щоправда, вони мали місце не в РКУ, а в сусідньому Райхскомісаріаті Остланд. Райхскомісар Остланду Гінрік Лозе восени 1941 р. звернув увагу Гімлера на «проблему», створену в Остланді мандрівними ромами як групою, нібито непридатною для праці та відповідальною за поширення хвороб. 4 грудня 1941 р. Лозе видав указ, який представляв ромів як «подвійну загрозу». Стверджуючи, що роми завдавали шкоди німцям також через обмін інформацією з ворогом, Лозе дійшов висновку, що «з ними потрібно поводитись так само, як з євреями» [9, с. 123–124].

Проте, очевидно, у Берліні спроба розробити уніфіковану політику щодо ромів на Сході була зроблена лише у червні 1942 р. Отто Бройтігам, чиновник *RMfdBO*, запитав про статус ромів у Райхскомісаріаті Остланд: «Зокрема, прошу вашої думки щодо того, чи потрібно з циганами поводитись так само, як з євреями. Також цікавою є інформація про те, як там живуть цигани, чи ведуть осілий чи мандрівний спосіб життя, чим займаються і якими професіями володіють, і чи є кількість *Zigeunermischlinge* [«змішаних ромів»] значною». РКУ отримав такий самий запит [9, с. 125].

Водночас, влада РКУ – і насамперед ГО Волинь-Поділля – також занепокоїлася «циганським питанням» ще раніше, ніж ним зайнялися в Берліні. Розглянемо два документи – точніше, дві копії одного документа. Його важливість вимагає повного цитування. Копії виявлено в державних архівах нинішніх Волинської та Рівненської областей, які у 1941–1944 рр. становили значну частину ГО Волинь-Поділля:

[переклад з німецької]

Копія!

Райхскомісар України, Рівне, 8 травня 1942 р.

П а

Генеральним комісарам в Брест-Литовськ, Житомир, Київ, Миколаїв та Дніпропетровськ.

Стосовно: Поводження з євреями.

З циганами слід загалом поводитися так само, як і з євреями. Розпорядження про розміщення їх у гетто ще буде надане.

Виконуючий обов'язки
Даргель
Регірунгспрезидент

Цей документ було знайдено у фонді гебітскомісаріату Луцьк [10, арк. 155], одного з крайсгебітів ГО Волинь-Поділля. Це вказує на те, що цей наказ РКУ справді був радше циркуляром, який уже спустився щонайменше через два рівні управління, а саме від РКУ до ГО Волинь-Поділля, а з останнього вниз до гебітскомісаріату Луцьк. Документ ідентичного змісту було виявлено в архівному фонді гебітскомісаріату Рівне [11, арк. 5]. Тому можна припустити, що такий же наказ отримали генеральні комісари в Києві, Миколаєві, Дніпропетровську і Житомирі та передали до відповідних гебітскомісаріатів. Документ підписав Пауль Даргель, який з 1 листопада 1941 р. очолював 2-ге Головне управління РКУ. У 1942 р. Даргеля висунули на посаду постійного заступника райхскомісара України Еріха Коха. Важливо також, що він був відповідальним за «єврейську політику» в РКУ.

Отже, по-перше, цивільна влада РКУ не робила жодної різниці між осілими та кочовими ромами, на відміну від колег із Райхскомісаріату Остланд (нагадаємо, в Остланді в грудні 1941 р. лише «цигани, які кочують по країні» були прирівняні за статусом до євреїв).

По-друге, очевидно, що травень 1942 р. був межею, коли ромів було виокремлено з-поміж решти населення РКУ. Ми не маємо жодного більш раннього документа, який би прописував якісь окремі заходи щодо ромів. Цим же документом створюється нормативна база, якою повинна була керуватися місцева влада. По-третє, цей наказ однозначно прирівнював статус ромів до євреїв у РКУ. Внаслідок цього роми, як і євреї, мали бути ув'язнені в гетто. Ймовірно, мова йшла не про окремі місця ізоляції лише для ромів, а про єврейські гетто. Показово, що хоча в документі йдеться про заходи, пов'язані з ромами, у його темі явно помилково зазначено, що йдеться про євреїв. Неважливо, була ця помилка допущена чиновником чи друкаркою – вона свідчить про те, що в свідомості цивільної влади політика щодо обох груп (євреїв і ромів) сприймалася як така, що мала бути схожою.

Антиєврейську політику нацистів у РКУ, зокрема на Волині, істориками вже описано докладно. Як показують дослідження, за кількома винятками гебітскомісари РКУ почали створювати гетто між груднем 1941 і квітнем 1942 рр. Геттоїзація в РКУ в березні та квітні 1942 р. торкнулася насамперед волинських євреїв [8, с. 46]. Це може пояснити, чому в другому реченні цього циркуляру, надісланого зі столиці РКУ в Рівному до генеральних округів, згадувалося про незабаром заплановане відправлення ромів до гетто. Саме такі заходи тодішня цивільна адміністрація проводила щодо єврейського населення.

Наприкінці весни 1942 р. становище євреїв РКУ дедалі погіршувалося. Приблизно 20 травня у генеральних комісаріатах Волинь-Поділля та Житомир почалася нова хвиля масових вбивств, яка наприкінці літа переросла в поголовне знищення євреїв у РКУ [8, с. 48]. Влітку та восени 1942 р. більшість євреїв уже було вбито; небагатьох працездатних євреїв залишили для трудової експлуатації, щоб згодом, у 1943 р. вони розділили трагічну долю своїх родичів.

Що відбувалося з ромами в цей час? Чи справді їх розміщували в гетто? У відомих архівних матеріалах РКУ документація з цього питання відсутня. Однак ми маємо принаймні одну групу джерел, які свідчать про те, що згідно з вищезгаданим наказом РКУ від 8 травня 1942 р. принаймні в одному генеральному окрузі, Волинь-Поділля з адміністративним центром у Брест-Литовську, події відбувалися у більш милосердному для ромів напрямку. 22 квітня 1942 р. адміністрація гебіту Костопіль доповіла генеральному комісару Волинь-Поділля, що напередодні 92 ромів було заарештовано і поміщено до трудового табору в Людвіполі¹. Костопільський гебітскомісар Льонерт повідомляв, що «цигани» є «важким тягарем» для табору, оскільки вони «сильно завошивлені» і серед них є старі та діти. Він попросив у генерального комісара вказівок, що чинити з цими ромами [12, арк. 56]. 9 травня 1942 р. регірунгсрат Волинь-Подільського округу відповів Костопілю, що найближчим часом будуть дані загальні вказівки щодо поводження з ромами [12, арк. 61]. Ймовірно, після отримання наказу РКУ від 8 травня 1942 р. генеральний комісар Волинь-Поділля обергруппенфюрер СА Генріх Шьоне підписав 15 травня 1942 р. таку відповідь: «Всіх мандрівних (*umherziehenden*) ромів у генеральній окрузі затримати та надійно осадити (*festzusetzen*). Якщо необхідно, їх слід відправляти на корисну роботу, а їхні вози, коні тощо використовувати для продуктивного використання (*sicherzustellen*)» [12, арк. 66]. Цей

¹ Нині с. Соснове.

документ не містив інформації про свого адресата, тому незрозуміло, чи був він призначений лише костопільському комісару або всім гебітскомісарам ГО Волинь-Поділля. Метою не був арешт та ізоляція осілих ромів. Заходи були призначені лише для кочових ромів і не передбачали їх вбивства.

21 травня – мабуть, щоб ознайомити всі підлеглі органи з цією резолюцією – ще один наказ за підписом Шьоне під назвою «Бродячі торговці та цигани» був розісланий з Генерального комісаріату Волинь-Поділля до всіх гебітскомісаріатів і штадтскомісаріату Брест-Литовська. У документі говорилося: «[...] Усіх кочових циган треба негайно осадити на місці (*festzusetzen*). Коней і возів конфіскувати та передати для раціонального використання» [12, арк. 72]. Ці накази свідчать про те, що принаймні в одному з шести генеральних округів РКУ (для решти п'яти відповідні документи досі невідомі) районна влада конкретизувала центральний указ РКУ в бік звуження поняття «цигани» до тих, хто дотримувався «бродячого» способу життя. Осілих ромів чіпати, очевидно, не планували.

Проте через півтора місяці щодо ромів з'явилася нова ініціатива. Маємо в нашому розпорядженні низку документів найнижчого – районного – рівня управління РКУ в м. Висоцьку Столінського округу. Це листування складається з десяти документів. Починається воно з розпорядження голови Висоцького району від 10 липня 1942 р., адресованого сільським управам, підпорядкованим Висоцьку. Від них вимагали згідно з наказом, отриманим кількома днями раніше з гебітскомісаріату, інформацію про наявність ромів у селах. Інші документи – це відповіді старост сіл, які повідомляли, що ромів на підвідомчій території немає. Ось цей запит:

Згідно розпорядження Пана Гебітскомісара від 7.VII.1942 р. наказую зараз переслати умисним посланцем списки циганів яки знаходяться на Вашій території чи то проїзжих чи то постійно у Вас мешкаючих. Списки представити по слідуєчій формі:

1. Назвисько і імя.
2. По-батькові.
3. Рік народження.
4. Місце народження.
5. Від якого часу проживає в селі.
6. Заняття (вивчений фах).
7. Скільки має землі.
8. Коли прибув до села.
9. З якої місцевості прибув.
10. Чи настоящий циган чи мешанець.

Як-що в селі чи коло села циган нема – треба також донести про це Районовій Управі що циганів нема.

Термін до 15.VII

Голова Району [13, арк. 3].

Про що йдеться в цьому документі? По-перше, роми почали становити особливий інтерес для окупаційної влади (подібно до іншої категорії місцевого населення, до якої передбачалося «особливе ставлення» – євреїв). Слід зазначити, що реєстрація ромів у цьому випадку не була частиною більш загальної реєстрації всього населення. У сільській місцевості всі жителі, як правило, були зареєстровані старостами сільських громад на початку окупації відповідно до «Службової інструкції старостам і бургомістрам про реєстрацію населення і видачу посвідчень». Згідно з цією інструкцією, всі жителі села повинні були бути записані в одному списку, крім «євреїв», партизанів, полонених червоноармійців, кримінальних елементів і колишніх членів комуністичної партії, які мали бути записані до окремого списку. Отже, під час цієї першої хвилі реєстрації роми не виділялися в окрему категорію, і тому тепер, у липні 1942 р., для їх виявлення реєстраційні заходи щодо них знадобилися окремо.

По-друге, можна припустити, що цей документ є результатом виконання розпорядження РКУ від 8 травня, підписаного Паулем Даргелем, та розпорядження ГО Волинь-Поділля від 21 травня, про які згадувалося вище. Документ підтверджує, що запит від міністерства А. Розенберга у червні 1942 р. до Райхскомісаріату Остланд справді був також надісланий і до РКУ. Опосередковано про це свідчить схожість запитань у листі Отто Бройтігама із запитом Висоцької районної адміністрації: і в листі, і в розпорядженні вимагаються не лише статистичні дані про чисельність ромів, а й інформація про їхній спосіб життя (кочовий чи осілий), про професійні заняття і, головне, чи були вони «настоящими» чи «мешанцями». Останній пункт найбільш яскраво вказує на те, що запит з Висоцьку був не ініціативою місцевої адміністрації, а виконанням замовлення з Берліну, оскільки в ньому яскраво проявляються расові мотиви, відповідно до яких у Райху проводилася політика щодо ромів. Ймовірно, щодо цих двох груп українських ромів, «чистих» і «змішаних», планувалося проводити диференційовану політику, як

це відбувалося в Райху. Також варто звернути увагу на включення по батькові до переліку обов'язкових відомостей. Хоча це може бути свідченням спроби простежити особисту генеалогію зареєстрованих, однак більш вірогідно, що це було даниною чиновницькій традиції Російської імперії та СРСР.

По-третє, у листі висоцької райуправи згадується розпорядження гебітскомісара (нагадаємо, мова йде про крайсгебіт Столін). Документів, які б свідчили про виконання таких запитів іншими районними управами в гебіті Столін, чи в іншому крайсгебіті ГО Волинь-Поділля, досі не знайдено. Однак навряд чи кампанія зі збору інформації про ромів була розпочата лише в одному районі. Наявність лише одного свідчення лише в одній лінії гебітскомісаріат (Столін) → районна управа (Висоцьк) → сільські управи дає підстави припускати, що масштабну акцію зі збору даних про ромів проводили щонайменше у межах ГО Волинь-Поділля, а можливо, і в усьому РКУ. Якщо так, то ці дані мали відіграти важливу роль у формуванні політики з «циганського питання» в міністерстві А. Розенберга.

Підсумовуючи, навесні та влітку 1942 р. роми були виділені цивільною владою в окрему групу, щодо якої влада почала формувати політику. Осілих ромів мали зареєструвати. Що стосується «кочівників», то їх передбачалося ув'язнити і використовувати на примусових роботах.

Однак нагадаймо про неоднорідність німецької окупаційної влади, про яку йшлося вище. Цивільна влада була не єдиним центром, який виступав з ініціативами та визначав правила окупації. Якщо чиновники РКУ відповідали за економічну експлуатацію та управління повсякденним життям, інші окупаційні органи мали інакші завдання. Це були передусім формування СС-поліції (Зіпо-СД, Орпо та ін.), які принаймні формально підпорядковувалися відповідним структурам цивільної адміністрації, але фактично належали та перебували під керівництвом райхсфюрера СС. Документи, які проливають світло на їхнє сприйняття ромів та процес прийняття рішень щодо ромів, на сьогодні невідомі. Але порівняння між двома пунктами – інструкціями щодо «циганського питання» від цивільної адміністрації та фактичними результатами окупаційної політики щодо ромів – може допомогти нам відтворити вбивчий внесок апарату безпеки СС-поліції в долю ромів.

3 квітня 1942 р. роми – як кочові, так і осілі – стали на території РКУ, включно з ГО Волинь-Поділля, об'єктом систематичного винищення. Ці вбивства знайшли відображення як у скупих звітах німецьких відомств і радянських післявоєнних органів, так і в свідченнях тих, хто вижив, і очевидців масових вбивств.

Найперший випадок масового вбивства ромів на Волині можна датувати квітнем 1942 р., хоча зафіксований він був значно пізніше. Емоційний, жахаючий опис того, як німецька жандармерія та місцева поліція розстріляли ромів біля містечка Локачі, залишив єврей Міхаель Дімент, який згодом пережив ліквідацію гетто у Локачах:

О п'ятій ранку вахмайстер у гестапівській уніформі і десять поліцейських забрали 30 чоловіків. Вони рушили в напрямку Козлова. Ми перелякано стежили за ними. Вони пішли до пагорбу поблизу цегляного заводу. Там колона зупинилась. Біля заводу відучора чекали вози з циганами. Селяни у майстернях згадували про це. Через деякий час ми почули постріли й дикий крик. Що там відбувалося? Ми були збиті з пантелику. Крики стихли, але було чути постріли. До гетто повернувся Моше Шварц. Він був дуже наляканий і сказав: «Я прийшов за ще 10 чоловіками – допомогти поховати вбитих циган». Опівдні весь загін повернувся: брудні, в сльозах та дуже змучені. Сильні чоловіки, повернувшись після цієї бійни, розказали про 114 циган. Німці зібрали їх по навколишніх селах і привезли до схилу пагорба. Вони пообіцяли, що забезпечать усі потреби затриманих: дадуть їжу, прихисток і землю. Циганам сказали, що відтепер вони будуть осілими, тож їм не доведеться жєбрати по селах, шукаючи їжу. Поліцейські розповіли, що цигани танцювали від щастя, співали та грали на скрипках усю ніч разом із святково одягненими дітьми.

Зранку, коли прибула поліція, цигани ще спали. Їх швидко розбудити й наказали вишикуватися біля пагорба, начебто для підрахунку. Коли вони вже всі стояли, командувач української поліції зробив вигляд, що йде до вахмайстера передавати командування, але тільки-но він відійшов достатньо далеко, вахмайстер та інші захovanі поліцейські відкрили вогонь. Цигани не могли втекти – вони стояли фактично під стіною. Малі діти ховалися під мамині спідниці й так гинули. Убивці перестріляли немовлят, йдучи від колиски до колиски. Одразу після різанини поліцейські оглянули тіла – шукали дорогоцінності. «Ми, – закінчили чоловіки, – викопали глибокі ями, зібрали тіла та поховали їх у масовій могилі. Дехто з них був ще живий».

Жахливі події і страхітлива доля циган викликала у мешканців гетто безумний відчай [14, с. 75–76].

Цей опис знаходить своє підтвердження в нещодавніх свідченнях місцевого жителя-українця, якому на той час було дев'ять років [15]. Однак він каже, що вбивство ромів відбулося після знищення єврейського гетто, що насправді відбулося у вересні 1942 р. Можливо, тому він не пам'ятає, кого використовували злочинці для заховання тіл. Свідчення Дімента виглядають більш достовірними.

Цей розлогий фрагмент описує типовий спосіб вбивства кочових ромів: (1) вбивство було організовано німецькими окупантами з СС-поліцейських структур; (2) безпосереднє вбивство могло здійснюватися або самими німцями, або німцями за допомогою місцевої поліції, або тільки місцевими поліцейськими; (3) полонених ромів, як правило, не розміщували в ізольованих місцях на тривалий час, а розстрілювали одразу або через короткий час; (4) якщо жертв взагалі ховали, то злочинці використовували для цього примусову працю місцевого населення або навіть в'язнів із найближчого єврейського гетто. Крім того, цей уривок дає унікальний погляд на цю подію очима представника іншої групи жертв, що додає надзвичайних емоційних деталей та співпереживання жертвам. Деякі випадки розправ над ромами відомі нині лише тому, що були зафіксовані в джерелах єврейського походження.

Наступні уривки про інші випадки масових вбивств ромів доповнюють цю картину і дають детальне уявлення про перебіг «розв'язання» «циганського питання» на Волині в найближчі місяці.

2 червня 1942 р. німецькі жандарми стратили 64 ромів у селі Шиловоди [16, арк. 29]. 17 серпня 1942 р. підрозділ німецької поліції безпеки в Рівному повідомив, що 76 ромів піддалися «особливому поводженню» в Камінь-Каширському та Ковелі [17, с. 98]. Перед масовою стратою в'язні – євреї та роми були замкнені в одному концтаборі. Вбивство невідомої кількості ромів поблизу того самого місця, де було знищено частину ковельського єврейства (на піщаному кар'єрі біля села Бахів, що поблизу Ковеля), підтверджується двома розповідями місцевих очевидців-українців [18; 19].

НДК (радянська Надзвичайна державна комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх пособників) задокументувала масове вбивство близько двох сотень ромів у Сарнах 26 серпня 1942 р. [20, арк. 24, 69], і ще п'ятнадцяти ромів, «які жили в лісі» в селі Воронки Володимирецького району [21, арк. 4]. У м. Ратне в 1942 р. було вбито 85 ромів [22, арк. 89]. 150 ромських чоловіків, жінок і дітей, заарештованих у Ковелі, було страчено після трьох днів, проведених у місцевому концтаборі [23, арк. 32]. У Володимирецькому районі Рівненської області, неподалік села Степангород, німці вистежили і розстріляли 15 ромів, які переховувалися в лісі [24, арк. 8]. Ще одне масове вбивство ромів задокументовано НДК у м. Берестечко, де, як повідомлялося, від 60 до 195 ромів було «зібрано з сусідніх сіл» і вбито в листопаді 1942 р. [25, арк. 1–2].

Скупість архівних джерел про антиромські акції певною мірою компенсується спогадами польських ромів, які пережили переслідування, а також очевидців-неромів. У книзі вцілілого польського рома Едварда Дембіцького детально описано розправу над близько 40 ромськими родинами навесні 1942 р. за кілька кілометрів під Берестечком. Після знищення табору троє ромів вижили. Один із них свідчив:

Рано-вранці прийшли німці і забрали кількох молодих хлопців. Вигнали їх за село і наказали викопати в полі глибоку яму, метрів тридцять завдовжки і два завширшки [...]. О дванадцятій годині селяни побачили велику групу циган на чолі з німцями. Вони йшли тихо, але було видно, що вони дуже налякані. Коли привели їх до цієї ями, сталося пекло. Вони бігли якомога швидше, але незабаром їх наздогнали рушничні кулі. Жінки стали на коліна, цілували ноги своїм мучителям і благали зберегти їм життя. Коли це не спрацювало, вони стали над ямою, притиснувши до грудей своїх маленьких дітей, і разом з ними впали в могилу. Коли розправа закінчилася, німці наказали чоловікам швидко засипати яму. Частина поранених була ще жива, але німці не звернули на це уваги і наказали селянам засипати землю. Коли вони пішли, земля на могилі ще рухалася близько п'ятнадцяти хвилин [26, с. 61–62].

Один уцілілий, якому вдалося втекти, також залишив свідчення про знищення ромського сімейного табору біля Горохова:

Машини ще не встигли зупинитися, а фашисти вже зіскочили з криками «Hände hoch!» Ми почали тікати. Кому вдалося швидко втекти в ліс, ті втекли, решту спіймали. Жінок похилого віку, чоловіків і дітей посадили в дві машини, а в окрему – тільки дівчат і красивих молодих жінок. Дві машини поїхали в інший бік, а та, в якій були жінки, поїхала в місто. Як ми згодом з'ясували, вбили всіх за селом, біля лісу, дівчат забрали собі на розвагу, а потім і їх вбили. Залишилося лише п'ять сімей [26, с. 77].

Після серпня 1942 р. кілька ромів («2 вози») були вбиті біля села Кисилин. Польські очевидці казали, що це були осілі роми, які працювали в місцевому колгоспі [27, с. 398]. Свідчення двох місцевих українських селян підтверджують це вбивство, але кажуть, що жертвами були мандрівні роми [28; 29]. Приблизно в цей же час близько десяти ромів було вбито німцями в селі Острожець Млинівського району [30]. Близько 50 ромів було вбито навесні 1943 р. біля села Заболоття Ратнівського району [31, арк. 34]; і, за свідченнями очевидців, не менше 60 було розстріляно у 1943 р. в селі Видерта Камінь-Каширського району [32, с. 9].

Як бачимо, травень-грудень 1942 року та 1943 рік стали для волинських ромів смертельним часом. З яких причин? На мою думку, фатальну роль відіграв збіг обставин, що призвів до майже повного знищення громади.

Насамперед, те, що роми, як було показано вище, стали предметом особливого інтересу з боку цивільної адміністрації як безпосередньо у ГО Волинь-Поділля, так і в усьому РКУ, і на самій верхівці цієї системи – в *RMfdbO* – зіграло свою роль. Сам факт виділення ромів з місцевого населення, їх реєстрація, спроби збору даних про них і проект рішення про їх ізоляцію стали першим кроком до ескалації насильства щодо цієї групи.

Ситуація могла розвиватися в різних напрямках, як свідчить листування у ГО Волинь-Поділля за травень 1942 р. Не маючи наміру жорстоко знищувати членів цієї групи, цивільна адміністрація району радше була схильна використовувати їх як робочу силу. Чому ж тоді німецька окупація стала фатальною для ромів?

Щоб відповісти, недостатньо розглядати лише становище ромів без урахування ширшого контексту – у цьому випадку ескалації антиєврейської політики, заходи щодо якої були визначені консенсусом, досягнутим після Ванзейської конференції в січні 1942 р. Як показують дослідження Голокосту, у Берліні найвищі посадові особи *RMfdbO* були більш схильні якнайшвидше знищити навіть кваліфікованих єврейських робітників, необхідних для виробництва, ніж залишити їх на примусових роботах, навіть на короткий час. Однак летальний результат для ромів слід пояснювати не тільки і не стільки позицією цивільної адміністрації РКУ, скільки взаємодією окремих її ланок з апаратом СС-поліції та ініціативами останньої.

На думку німецького історика Дітера Поля, незважаючи на бажання цивільних чиновників контролювати «єврейське питання», після Ванзейської конференції січня 1942 р. стало зрозуміло, що Гімmlер і Гайдріх (керівник *RSHA*, Головного управління імперської безпеки) претендували на першість у його «розв'язанні» у цивільній зоні. Окрім загальних обставин, у Райхскомісаріаті Україна радикалізація «єврейської політики» отримала свій локальний поштовх через те, що можна назвати своєрідним тандемом у вирішенні єврейського питання між головою РКУ Еріхом Кохом (відомим його жорстокою політикою), і вищим керівником СС-поліції на цій території Гансом-Адольфом Прюцманном. Незважаючи на деякі розбіжності, які часто виникали між головою цивільної адміністрації та відповідним командиром СС-поліції (хоча останній формально підпорядковувався першому, але фактично виконував накази Гімmlера), Кох офіційно передав повноваження для «єврейського питання» Прюцманну, який, у свою чергу, делегував цю відповідальність штабам *KdS* під своїм керівництвом відносно заходів безпеки і, перш за все, щодо «єврейського питання» [8, с. 47].

Унаслідок цього євреїв Волині охопила друга хвиля смертельного насильства. Лише з травня по кінець грудня 1942 р. у регіоні, за деякими оцінками, було вбито близько 160 тисяч євреїв. І, як видно і з німецької, і з радянської документації, саме цей період приніс загибель малочисленому ромському населенню Волині, як кочовому, так і осілому.

Чому ромів включили до кола тих, щодо кого передбачалося «особливе поводження»? Як уже зазначалося, ми досі не знаємо прямих розпоряджень про це в документах німецьких органів СС та поліції. Проте можна припустити, що таких документів взагалі не було, оскільки вони не були потрібні. Поєднання таких факторів, як: (1) відокремлення групи від загального населення і призначення спеціальних заходів щодо неї; (2) загальні антиромські стереотипи та упередження, які різною мірою мали всі члени окупаційного апарату; (3) радикалізація курсу на очищення «расово неповноцінного» населення – євреїв; (4) широкі повноваження СС-поліції; (5) скоординована робота цивільної адміністрації з СС-поліцією щодо позбавлення від «небажаної» частини населення (попри окремі винятки), – все це призвело до фактичного консенсусу щодо широкомасштабної кампанії знищення всіх ромів, які окупанти могли знайти.

Як докази на підтвердження цього пояснення можна згадати діяльність айнзацгрупи D під командуванням Отто Олендорфа. Історик Деніелю Голдхагену вдалося отримати доступ до особистих листів Олендорфа часів війни, у яких він висловлювався, зокрема, щодо «циганського питання» [33, с. 93–94].

Олендорф, керуючись своїми уявленнями про «циган» і маючи (за відсутності цивільної адміністрації у його зоні оперативних дій) надзвичайно широкі повноваження в питаннях безпеки, вже восени 1941 р. перейшов до тотального вбивства ромів разом із євреями на півдні України та в Криму [34, с. 30–33; 35, с. 267–288]. З весни 1942 р. таке мислення і відповідна практика стали звичайними й для керівників інших органів СС-поліції в РКУ.

Той факт, що до липня 1942 р. цивільна адміністрація РКУ услід за СС-поліцією почала розглядати ромів як групу, що підлягала «особливому поводженню», тобто вбивству, підтверджується законодавством РКУ, яке регулювало становище населення. 1 травня 1942 р. було видано розпорядження за підписом райхскомісара, яке визначало розміри виплат українським робітникам у разі хвороби [36, арк. 1]. 18 липня було видано додаток до нього, у якому уточнювалося, на кого ця норма не поширюється. Поряд із іноземними робітниками, військовополоненими та євреями, згадувалося, що «цигани» також виключаються з цього положення [36, арк. 3].

Залучення неромського населення до німецьких дій проти ромів.

Які б заходи окупаційна влада не планувала та проводила щодо ромів, вони завжди реалізовувалися не за участю лише двох сторін – «злочинців» і «жертв». Ромські групи проживали по сусідству або були тісно інтегровані з місцевим населенням: українцями, поляками, росіянами, чехами, етнічними німцями та іншими етнічними групами. Через брак ресурсів і кадрів для окупантів стала актуальною проблема залучення місцевого населення до управління, виконання наказів німецької влади. Позиція місцевого населення як на індивідуальному рівні (окремі особи, сусіди), так і на організаційному рівні (ті, хто виконував допоміжні ролі в апараті місцевої адміністрації та військово-політичного управління), могла істотно вплинути на перебіг подій і, зокрема, на долю ромів.

Щодо позиції незалежних колективних суспільних акторів, які діяли на Волині під час окупації, слід звернути увагу на дії двох найвпливовіших сил: Організації Українських Націоналістів (ОУН), а згодом Української Повстанської армії (УПА), з одного боку, і радянського партизанського руху, з іншого.

ОУН і УПА, їхнє ставлення до ромів

Хоча і не настільки помітно, як «єврейське», «циганське питання» також посідало певне місце в націоналістичній пропаганді. У літературі, адресованій воякам УПА або мирному населенню, роми подекуди фігурували як одна з груп, що вважалися шкідливими, зайвими чи такими, яких слід було позбутися. Одна з листівок ОУН, звернених до червоноармійців, закликала останніх не воювати за «жидів, циган і іншу наволоч» [37, арк. 3зв]. У серпні 1943 р. у зверненні Головного командування УПА до українців Холмщини та Підляшшя наголошувалося, що «для нищення українського народу відвічний ворог України Москва шле ватаги циганів, москалів, жидів і іншої наволочі – т. з. «червоних партизан» [38, с. 366]. У «Матеріалах політичного вишколу» В. Юрїва наведено звернення штабу групи «Турів» УПА до українців Полісся від початку 1944 р., яке так зображує історичні й тогочасні небезпеки очима тих, хто прагнув розбудови української державності на засадах моноетнічного націоналізму: «І сунуть попихачі цілими ордами на Україну – жиди, татари, цигани і всяке інше дрантя. І знову обіцюють вони грушки на вербі, «все буде, все дамо, ви но здайтеся під нашу тільки опіку» [39, с. 183].

Наскільки це ставлення до ромів, виражене в наказах і пропагандистських документах, фактично визначало практичні дії щодо них?

Для ґрунтовнішого пояснення слід нагадати важливу етнографічну деталь. Як згадувалося, роми на Волині склалися з кількох етнічних підгруп. Одними з них були роми, які вважали себе та яких їхні сусіди вважали «українцями», переважно осілі, які жили в містах і селах, розмовляли українською, сповідували православ'я, займалися переважно ковальством і хліборобством. Іншою групою на Волині були польські роми, які вели переважно кочовий спосіб життя та розмовляли ромською та польською мовами. На відміну від перших, польські роми сприймалися місцевим українським населенням Волині як чужинці. Тому саме польські роми, очевидно, викликали найбільше підозріле ставлення українських націоналістів-партизанів, що під час війни та в контексті ініційованої УПА антипольської етнічної чистки 1943 р. призводило до насильства проти ромів, іноді смертельного. Прикидатися українськими ромами – це стратегія виживання, які згадуються як у поезії ромської поетеси Папуши (Броніслави Вайс), так і в мемуарах ромів, які вціліли та залишили по війні свої свідчення – Тадеуша Вайса та Едварда Дембіцького.

Польський етнограф Єжи Фіцовський дійшов висновку, що українські націоналісти «вбивали польських ромів, але не завдавали шкоди українським ромам» [40, с. 98]. Згідно зі свідченнями ромів, зібраними Фіцовським, під переслідування ромів українськими націоналістами припав на 1943 рік, особливо на Волині, де УПА розпочала партизанські дії проти німецьких і радянських військ і, водночас, етнічні чистки місцевих поляків. Найбільше заслуговує на увагу свідчення Т. Вайса, польського рома,

який одразу після війни описав подорож великого ромського табору (який з метою виживання розділювався на менші групи) протягом 1943 р. через кілька поселень, деякі з яких сьогодні можна визначити як Шумськ (Тернопільська обл.) – Кременець – Теремне (Рівненська обл.) – Лановичі (Львівська обл.) – Острог – с. Майків (Рівненська обл.) – с. Бухарів (Рівненська обл.) – Баранівка (Житомирська обл.) – с. Ходаки (Тернопільська обл.) [41, с. 149–152].

У той час як українське цивільне населення, селяни, з'являються в оповіданні як ті, від кого можна очікувати допомоги, інші «українці», до яких він інколи вживає термін «бандерівці», зображуються як ті, хто скоїли вбивства. Яскраву картину відчайдушного виживання та спроб сховатися від переслідувань «німців» та «українців» презентує поема Папуши «Криваві сльози». «Німці й українці приходять до нас разом, несуть смерть нам і євреям», – писала вона, не заглиблюючись у подробиці походження злочинців та узагальнюючи їх за етнічною ознакою [70, с. 66–81]. Подібну картину представляють післявоєнні спогади Е. Дембіцького, опубліковані під назвою «Мертвий птах». Він подає дві історії польських ромів, які видають себе бандерівцям за українських ромів. Однак практика переслідувань польських ромів не була повсюдною, були винятки. Про це свідчить оповідання «Дандо» Йошкевича-Кжижановського, який згадував український рейд під селом Киселін Волинської області:

Починається рейд бандерівців [...]. Українці починають нас виганяти з лісу. І поляків – старі й діти, всі, хто не встиг утекти до Володимира. Ромів від них [українці – *М.Т.*] відвели на три кроки. У них були сокири, вила, мотики, рушниці [...] Один їхній старий [...] каже: «Ой, тут цигани! Чого ви, цигани, плачете?» І ми вигукнули: «Чому не плакати, коли смерть перед очима!» [...] Вони відходять убік, літні українці, обговорюють: навіщо нам цих циган убивати? Вони не грають у політику [...]. «Що ви за цигани? Якої національності? Польської чи української?» Мій брат [...] каже, що циганської національності. А ми всі поляки, римо-католики. А той каже: «Ми вас бити не будемо». І нас відпустили, що за диво... І дивись – тупою шаблею порубали голови тим полякам [26, с. 98–99].

Втім, використовуючи свідчення про ромів, опубліковані Фіцовським, не слід забувати про критичний підхід, оскільки вони свідчать не стільки про події, що відбулися, скільки про контекст, у якому вони були представлені Фіцовським у повоєнний період. Польська дослідниця Емілія Кледзік порівняла фрагменти, опубліковані в різних творах Фіцовського протягом десятиліть, і продемонструвала, як він редагував їхні мемуари, щоб наблизити персонажів, яких описував, до сприйняття польської аудиторії, а для цього, зокрема, покращити імідж польського населення та підкреслити його допомогу ромам, а українських націоналістів представити у більш невігідному світлі. «Зважаючи на те, що бути ромом під час Волинської різанини не обов'язково означало смертний вирок, як у випадку з поляками, письменник використовував слова своїх інформаторів, щоб виправдати їх рішення прийняти українські прізвища та «видавати себе за українців». Він також видалив фрагменти, які показували доброту, яку інколи виявляла УПА до ромів» [42, с. 195].

Чому іноді роми ставали жертвами переслідувань з боку деяких українських націоналістів? Відповідь можна знайти у площині сприйняття ромів вояками українського повстанського руху. Поряд із згаданим вище ідеологічно-пропагандистським сприйняттям ромів як колективного «антисоціального елемента» та чужорідного етнічного компонента, що перешкоджав створенню однорідного українського етнічного простору, іншою можливою причиною, ймовірно, було те, що у 1943 р. багато ромів прагнули знайти або вже знайшли притулок від німецьких переслідувань у радянських партизанських загонах. У внутрішніх документах українських повстанських формувань є чимало свідчень про те, що в рядах протилежної сторони було багато ромів. Наприклад, у нарисі Володимира Макара «Північно-західні українські землі. Збройна самооборона українського народу» (компіляції з повідомлень політичної референтури Служби безпеки ОУН (далі – СБ ОУН) і інформативно-розвідчої служби УПА на Волині й Поліссі), датованому кінцем травня або початком червня 1943 р., зазначено, що

...більшовицька партизанка вже в 1942 році опанувало всеціло Полісся і північну лісову смугу Волині. ... Їхні ряди поповнюються постійно червоними парашутистами – москвинами, білорусами, втікачами поляками, жидами й циганами, а до часу відступу УПА ще й українцями з попалених сіл та мобілізованими насильно селянами [43, с. 16].

Подальші згадки про перебування ромів у лавах противника можна знайти в численних звітах, поданих різними загонами УПА, підрозділами СБ ОУН, політичними відділами ОУН. Розглянемо кілька фрагментів із цих документів.

Дата	Назва документа	Зміст	Джерело
Поч. серпня 1943 р.	Звіт суспільно- політичного референта округи про ситуацію в терені «Болото» (Пінська округа).	Національний склад червоних партизанів дуже різний. Там є кацапи, цигані, поляки, білорусіни, узбеки, є й українці [...] Найбільші їхні подвиги – це зриви залізниць, ліквідація українського самостійницького елемента, грабїж населення, насильство...	Літопис УПА. Нова серія. Т. 11. К.; Торонто, 2007. С. 256 (ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 128, арк. 3–4).
Поч. вересня 1943 р.	Огляд суспільно- політичних подій, складений провідником Луцької округи. Суспільно- політичний огляд Луцької округи.	12.08 у Рокищенському районі, в околицях сіл Богушівка, Прилісці (Прилісне), Колонія Емільн появились большевицькі парашутисти. [...] Червоні партизани насильно переводять мобілізацію в північних теренах. В їхній склад входять жиди, білоруси, ляхи, цигани, москалі і т. п. збиранина.	Літопис УПА. Нова серія. Т. 11. К.; Торонто, 2007. С. 98 (ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 125, арк. 6–10).
15 жовтня 1943 р.	Звіт з діяльності Служби безпеки за час від 15/9 до 15/10 1943 р.	Розділ 3. Сила ворогів та їх тактика в поборюванні нашого руху. [...] В червоній партизанці знайшли притулок всі політично переслідувані німцями чи українцями як поляки, жиди, козаки, цигани і т. д.	Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. К.; Торонто, 1999. С. 309 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 55, арк. 1–5).
3 грудня 1943 р.	Звіт політичного референта надрайону про організаційну діяльність [Рівненський] надрайон 3/3.	Червоні. Партизанка діє в Олександрійському районі: с. Метків, Рубне і С[ульськ]. У склад входять: комуністи, українці (місцеве населення), ляхи, жиди та цигані. [...] Ведуть пропаганду про скорий прихід більшовиків.	Літопис УПА. Нова серія. Т. 11. К.; Торонто, 2007. С. 693 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 51, арк. 43–44).
Грудень 1943 р.	Хроніка про діяльність ОУНівських боївок на Столінщині ВО «Заграва», Столінщина.	№ 50. В с. Березичи зібрались цигані, жиди і всякі інші недобитки, де організуються і виїжджають на села грабити.	Літопис УПА. Нова серія. Т. 14. К.; Торонто, 2010. С. 456 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 51, арк. 43–44).

На основі цих звітів можна припустити, що загалом негативний усталений погляд українських повстанців на ромів як на небажаний елемент під час активних воєнних дій посилювався ще й фактом наявності ромів у лавах їхніх супротивників. Згадки про ромів у радянських партизанських загонах є як у нечисленних спогадах самих ромів, так і в щоденниках і спогадах колишніх партизанів. Найповніший огляд участі ромів у партизанських загонах подано в книзі Бессонова [44, с. 268–310]. Поетеса Папуша у своєму вірші також неодноразово звертається до образу радянських партизанів як єдиного засобу порятунку для ромів і євреїв.

У цьому, зокрема, полягало трагічне замкнуте коло становища та стратегій порятунку ромів у ті часи: шукати захисту в лавах націоналістичної партизанки вони не могли через прагнення останніх до гомогенізації українського етнічного простору, а тому йшли до радянських партизанів – і, перебуваючи у загонах останніх, дедалі більше асоціювалися в очах українських націоналістів із ворогами їхньої справи. Але відомі і випадки нейтральних стосунків ромів з українськими партизанами. Наприклад, на території заплілля УПА на Волині про ромів було згадано у звіті політичного референта Цуманського району від 24 жовтня 1943 р., де серед національних меншин, ймовірно, їх було найбільше – близько 50 осіб. Автор звіту змалював ситуацію нейтральних стосунків повстанського руху та ромів: «Цигане заявляють, що нам і владі – не розходить (з цигана комісара не буде), нам «аби жити» [45, с. 284]. Одна ромська жінка, яка переховувалась у волинських лісах під час війни, так само згадувала: «Бандерівці нас не чіпали, а ми їх» [46].

На додаток, розглядаючи це питання, варто враховувати не лише ідеологічно-політичні настанови та міркування воєнного часу, а й традиційно сформовані упродовж останніх століть та успадковані в руслі традиційної культури стереотипні уявлення про ромів, які побутували всередині націоналістичного середовища. Відомо, що будь-які стереотипи, що існують у представників однієї групи щодо представників іншої, під час стабільного та мирного співіснування не впливають принципово на взаємні відносини, залишаючись лише латентними уявленнями. Однак за умов екстремі ті забобони, які сплять, можуть активізуватися та вплинути негативно на динаміку взаємовідносин між групами та індивідами, що їх представляють, додатково сприяючи ескалації насильства.

В українському фольклорі та літературі є чимала кількість прикладів зображення ромів [47; 48]. Насамперед, існує значний пласт прислів'їв і приказок, які формували уявлення оточуючого суспільства про спосіб життя ромів, їх риси характеру та родинні стосунки. Поряд із «позитивними» рисами (волелюбність, винахідливість, навика ковальської справи) вони зображують і такі «негативні», як хитрість, брехливість, лінощі, безбожність, домашня тиранія тощо. За словами дослідниці Єви Мільчарчик, у традиційному суспільстві роми «викликали захоплення, інтерес і, водночас, тривогу, страх і бажання відмежуватися від них» [49, с. 384].

Наскільки українські партизани успадкували таке сприйняття ромів і чи були вони носіями таких упереджень? Вивчення колективного соціального профілю вояків УПА показує, що переважна більшість із них належала до традиційного суспільства, оскільки вони були сільського походження та здобували лише початкову або неповну середню освіту², а тому були сприятливим середовищем для засвоєння та поширення таких уявлень. Збереглися деякі їхні спогади про «циган» часів війни. Дуже колоритні та змістовні свідчення залишив колишній вояк УПА Іван Лико, який у спогадах «На грані мрії і дійсності» описував, зокрема, як він раптом усвідомив, що родина, яка приймала його за вечерю у своїй хаті у галицькому селі, – «циганська»:

Двері відкрила мати дівчини, типова циганка, а її брат, що на той час був у кімнаті, своїм зовнішнім виглядом переконав мене, що я попав у циганську родину. Упередження до циганської раси з дитинства, коли ти не раз чув від старших людей, що цигани – то злодії, які харчуються м'ясом здохлих звірят, що їх викопують із землі, деколи у півгнилому стані, вразили мене несподіваним дивуванням. ... Мати подала перекуску – ковбасу, шинку і паску та чверть літра самогону. Чарку я перехилив без надуми, але коли почав закусувати шинкою, здавалось мені, що шинка «росте мені в роті». Вибачаючись перед господинею і перед дівчиною за їду тим, що щойно встав з-за столу, у голові пробував знайти якусь ідею на «вихід із ситуації». [...] На моє щастя, я побачив Бурого, що підходив на горбок до циганської хати, а коли той ввійшов до хати і закумунікував, що боївка відходить з села, мені неначе важкий камінь упав з плечей. Подякувавши господині за гостинність, на прощання поцілував молоду циганочку, якій пообіцяв, що постараюся її відвідати і побути з нею довше наступним разом [51, с. 178].

Цей уривок, зокрема, свідчить, що уявлення автора поділяло середовище, до якого він належав. Окремий невеличкий підрозділ присвятив циганам у своїх спогадах «На грані двох світів» колишній учасник визвольного руху Микола Терепенко. Він також описує, як із товаришами завітав до хати циганської родини, і їх запросили до вечері. Ось як він описував свої відчуття під час спільної трапези:

Я дивлюся, вона (ромська господиня. – *М.Т.*) відливає воду з бараболі, що вже зварилась, і сипле з великого горщика на велику миску (яка має з 10 літрів). [...] Всі взялися за спільний омолот. Я також роблю так, як і вони, мене доля всього навчила, тільки мій товариш за ложку не береться і не їсть. Стара циганка дивиться на нього, каже: «Їжте, пане. Я знаю, чого ви не їсте, – говорить вона, – бо всі цілий час на нас говорять, що ми їмо падлину, а це неправда. Ось дивиться, яке це гарне м'ясо. Ми його купили в сусіда [...], воно цілком добре». Але мій товариш не їв. Сказав, що він не голодний, а я їв, хоча про себе думав, що, може, ця корова здохла. Чорт бери. Як вони не поздыхають, то чого мав би я здохнути. По росолі і бараболі циганка дала м'ясо, по великій порції. Я це все з'їв. Коли вони скінчили вечерю, всі поставали, і ми також. Я господині подякував і похвалив її, що добре варить, але вона не була задоволена, бо мій товариш не їв. [...] Ми обидва поздоровили її і пішли, хоча я думав, що зачнеться «революція» в моїм животі, але нічого такого не сталося. По цій вечері і смішно мені трохи було. Думав я над тим, що такі бідні люди, як цигани, але людські і гостинні [52, с. 508–509].

Звісно, не можна проводити пряму лінію між вищенаведеними забобонами, що побутували у колективній свідомості, та випадками переслідувань і вбивств ромів українськими націоналістами. Від перших до других існувала велика дистанція. У цих фрагментах не йдеться про вороже ставлення вояків

² Спроб всеосяжного дослідження соціального портрету вояків УПА ще не здійснено. Але існує аналіз так званих «евиденційних карток» на 1445 бійців однієї з багатьох військових округ – військової округи (ВО) «Богун» одного з трьох оперативних груп УПА – УПА-Північ. З 1445 облікованих бійців 1335 осіб (92,38%) були уродженцями сіл, серед 1133 місцевих повстанців народжені в селах становили 1113 бійців (98,21%). Майже 79% були хліборобами. Близько 89% мали початкову або неповну середню освіту (до 7 класу включно) [50, с. 119, 125].

УПА до тих, у чийх оселях вони гостювали. Однак треба звернути увагу, що у цих випадках ідеться про ромів осілих, які були невід'ємною частиною тогочасного сільського простору. Що ж до кочових, то в очах лісових вояків вони являли собою іншу картину. Отже, тогочасна тенденція до негативного сприйняття ромів не могла не вплинути на практичні кроки щодо них у реальній ситуації, коли воїни УПА зустрічалися з таборами ромів-кочівників на лісових стежках. Уже згадано, що українські націоналісти знали про широку участь ромів у радянській партизанці. До цього слід додати ще одне важливе уявлення, яким керується будь-яке воєнізоване формування щодо кочових ромів під час війни, а саме – переконаність у нібито шпигунських здібностях і завданнях табору. Всі ці обставини могли наштовхнути у деяких випадках націоналістичних партизанів на фізичну розправу з ромами.

Зрозуміло, що із джерел ОУН та УПА дізнатися про такі випадки складно. Однак кілька прикладів все ж відомі. Той самий Іван Лико у своїх мемуарах згадує, що 1946 р. районний провідник на псевдо «Чорнота» переконував його у необхідності ліквідувати циганську родину з шести осіб у одному з сіл Галичини через те, що один з членів родини нібито був «донощиком». І. Лико відмовився, а наступного дня дізнався, що всю родину за наказом «Чорноти» таки було вбито [51, с. 214–215]³. Ще один епізод, який ілюструє логіку вбивств ромів службовцями СБ ОУН. Колишній комендант підрайону № 67 (на Волині) Л.Є. Кульчинський на псевдо «Явір» свідчив у 1944 р. радянським органам, що на його території (село Новомалин біля Острога) у серпні 1943 р. з'явилася група «циган». Він надав їм хату, ділянку землі та насіння для хазяйнування, але у жовтні приїхала з центру району група вояків з СБ ОУН і вбила тих ромів. Явір написав про це комендантові району й отримав відповідь, що «цигани були вбити як ненадійні елементи» [53, арк. 22]. Очевидно, неупереджене ставлення до ромів з боку окремих членів ОУН вступало у протиріччя із ставленням деяких командирів, які заради досягнення безпеки не зупинялися перед убивством усіх, кого могли лише запідозрити у загрозі.

Швидше за все, вбивство місцевих осілих ромів не було метою українських націоналістів. Однак, що також мало значення, так це жорстокість загальної ситуації на Волині, яка могла спонукати багатьох людей до насильства навіть у ситуаціях, коли це здавалося б геть непотрібним, і щодо людей, які в мирній ситуації виглядали такими, які абсолютно не становили небезпеки. Жорстокі репресивні дії німців, напади УПА на польських мирних жителів, дії у відповідь польських збройних формувань, спрямованих на захист польських селян, атмосфера тотальної ненависті і недовіри, – все це іноді неминуче призводило до ексцесів щодо місцевих ромів.

Велике значення мав фактор динаміки військово-соціальної поведінки учасників бойових дій. Значну частину бійців, які навесні 1943 р. приєдналися до УПА, становили дезертири з української допоміжної поліції. Беручи участь у 1941–1942 рр. в «остаточному розв'язанні єврейського питання» на Волині, вони навчилися вбивати і накопичили досвід насильницьких практик, які застосовували в 1943 р. до польського населення і до всіх тих, кого вважали загрозою для виживання. Як зазначив Тімоті Снайдер, «з 1941 року співучасть у «остаточному розв'язанні» змінила колаборантів, перетворив українських хлопців на Волині на таких людей, якими вони за інших обставин ніколи б не стали» [54, с. 159–160]⁴.

Деякі відомості свідчать про те, що рішення про вбивство всіх інших етнічних груп, включаючи ромів, могло навіть бути ухвалене не безпосередніми місцевими командирами на місці як ексцеси, а радше на більш високому рівні, охоплюючи оперативну діяльність кількох підрозділів на різних територіях. Так, наприклад, за показами радянським органам колишнього командира СБ ОУН Млинівського району Рівненської області Івана Яворського, він отримував наказ ліквідувати всіх «чужинців»: росіян, поляків, чехів, євреїв, циган, а також тих українців, які виступали проти ОУН-Б і УПА [56, с. 471].

Проте допит Яворського як історичне джерело проблематичний: по-перше, тут йдеться про свідчення, отримані від нього НКВС, коли багато чого, про що він не збирався говорити, могло бути отримано від нього з використанням жорстоких незаконних методів допиту, звичайних для радянських слідств того часу. По-друге, навіть якщо його слова про ромів прийняти на віру, вони не знаходять підтвердження у свідченнях десятків і сотень інших функціонерів УПА, схоплених і допитаних радянською політичною поліцією. По-третє, непрямим доказом неправдивості сказаного ним є те, що факти

³ Показово, що під час XXVII пленарного засідання Видавничого комітету «Літопису УПА» (червень 2003 р.) Іванові Лико дорікали, що він у своїх спогадах подав сюжети про циган та інші події «без потреби», на що автор відповів, що він «писав тільки правду. У нас водиться, що у всіх спогадах описується про повстанців, як самих святих людей, а в дійсності воно не завжди так було». Це свідчить про спроби застосувати вибірковий принцип саморепрезентації принаймні з боку частини діаспори [51, с. 443].

⁴ Однак деякі останні дослідження Голокосту на мікрорівні закликають не абсолютизувати цей факт, наголошуючи, що виконавцями етнічних чисток на Волині були не лише люди, які вже набули досвід насильства у поліцейських загонах, а й учорашні селяни, в тому числі примусово мобілізовані в УПА [55, с. 652].

розправ над ромами на підпорядкованій йому території невідомі, принаймні на сьогодні. Усе сказане дає підстави дійти висновку, що з розмаїття ромського населення Волині постраждати могли лише ті роми, яких українські націоналісти асоціювали з польським населенням чи радянською партизанкою. Але навіть у цьому випадку загибель ромських сімей слід розглядати не як реалізацію рішень про переслідування усєї спільноти, ухвалених на вищому рівні ієрархії, а як ексцеси командирів на місцях.

Радянські партизани та їхнє ставлення до ромів. З кінця 1942 р. радянський партизанський рух в регіоні стрімко активізувався і зріс у кілька разів. На Волині діяло 32 партизанські загони і 71 підпільна група. Ставлення керівників партизанського руху до ромів, які намагалися врятуватися від загибелі, було неоднозначним. Будучи за своєю ідеологією інтернаціоналістичним рухом, насправді радянські партизани керувалися іншими міркуваннями більш практичного характеру, а саме здатністю потенційних прибульців бути придатними для військових дій, володіння ними корисними навичками, високою мобільністю тощо. Також свою роль відіграла наявність або відсутність у партизан стереотипів та упереджень щодо тих, хто просив їхнього захисту.

Роми, опитані в рамках нещодавніх усноїсторичних проєктів, часто згадують, що зверталися за допомогою до радянських партизанів або навіть приєднувалися до партизанського руху. Про спроби ромів знайти притулок у лісах можна знайти згадки у щоденниках чи спогадах радянських підпільників і партизан. Більшість авторів усвідомлюють, що ромів «німці переслідували нарівні з євреями». Наприклад, деякі роми, які прийшли в ліс, розповіли командирі партизанської бригади в Білорусі Івану Колосу, що нацисти «розстрілювали циган і євреїв без винятку». Командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання Олексій Федоров, розповідаючи про ситуацію на Волині 1943 р., згадує, що в лісах виникали цілі поселення: «Були такі своєрідні хутори з землянок і українські, і польські, і єврейські, і циганські». У 1942 р. командир оперативного розвідувально-диверсійного центру Антон Бринський знав про розстріл майже 150 ромів у Лельчицях, невеликому містечку на півдні Білорусі.

Рішення про прийняття ромів до радянського загону ухвалювалося по-різному залежно від ставлення його командира до ромів та інших факторів. Наприклад, учасник Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання Микола Шеремет залишив у своєму щоденнику 22 березня 1943 р. такі рядки про те, як кілька ромських жінок потрапили до їхнього партизанського загону в лісі:

Несподівано завітала до нас група циганок. Давно їх бачив. Прийняв їх О[лексій] Ф[едорович] біля свого намету, обдерті, в довгих брудних спідницях, тільки очі горять, як жарини, та вибиваються пасма чорного волосся з-під хусток. Німці і поліція переслідують і вбивають їх нарівні з євреями. [...] Крадучись, потайки, вони бродять в білоруських лісах, у партизанів шукаючи порятунку і помочі.

Розповідає старша з циганок:

– Ми не кочові цигани, а осілі. При Радянській владі працювали в Хойніках на сірниковій фабриці. Чоловік і брати в Червоній Армії, а німці прийшли – знищили наші сім'ї, маленьких дітей повкидали живцем у колодязі. [...]

– Мужчини ваші де? – питаємо.

– Всі в армії чи в партизанах. У нас два старики охороняють наш циганський табір. Мають дві гранати – от і вся наша зброя...

– А як ви живете? – продовжуємо розмову. – Ворожите, мабуть?

– Ні, наші соколики. Цигани раніше ворожили, бо їсти хотіли. А тепер ні ворожим, ні співаємо. Тяжкі часи прийшли. Візьміть нас з собою, з дітьми, – благають.

– Дамо вам кілька коней і підвід, допоможемо, – вирішує О[лексій] Ф[едорович]. – А йти вам з нами не з руки [57, с. 176].

«Не з руки» – показове формулювання, яке, з одного боку, в зручній формі усталеного вислову містить відмову надати захист, а з іншого, означає категоричний командирський кінець розмови на цю тему та унеможливує подальші прохання. Водночас більшість авторів описує побачених ромів відсторонено, найчастіше з відтінком неприязні і переваги озброєних та вправних солдат над беззахисними й непридатними до військової справи людьми. Симпатія і співчуття якщо і простежуються, то завуальовані прагматичним для військової людини ставленням до ромів як до малоприслужного елемента. Майже завжди роми в цих епізодах – люди, по-перше, кочові, а по-друге, переважно літні, жінки і діти (останнє було близьким до реальності, оскільки чоловіки або перебували в Червоній армії, або ж ставали першими жертвами німецьких «заходів безпеки»). Це в більшості випадків унеможливувало їх використання в партизанських загонах. Деякі автори прагнуть позбутися такого «баласту», прогнати

ромів із території розташування їхнього загону. Вони вважають такі заходи цілком обґрунтованими реаліями воєнного часу.

Особливо колоритним за лексикою та образами виглядає досить розгорнутий епізод зі спогадів Якова Шкрябача, командира партизанського загону, що пройшов через 13 областей України та Білорусі. У ньому немов зібрані разом всі набори кліше і шаблонів, які окремо зустрічаються в інших текстах:

Вийшовши на розвідку в напрямку хутора Обручатніца, група наших вершників несподівано виявила на лісовій галявині жінок і дітей у лахмітті. Вони налякані кинулися в гушавину лісу. Ми пришпорили коней і через хвилину наздогнали їх. Це були цигани. Ми побачили намети і кілька возів – все, що було супутником цього племені в його кочовому житті. Три цигана, п'ятнадцять циганок і купа брудних, волохатих малюків формували весь табір. На п'ять возів у них був один кінь.

– Що ви тут робите в лісі? – запитали ми.

Спритний молодий циган уважно оглянув нас.

– Ми – партизани!.. Цигани-партизани, – серйозно сказав він.

– А чім ж ви б'єте фашистів?

Вони показали нам іржаву рушницю з затвором без викидача, десять патронів і гранату без капсуля.

Історія, яку розповіли нам цигани, була невеселою. Коли тут проходила німецька дивізія, очищаючи ліси від партизан по дорозі у Юревичів, гітлерівці напали на циган. Вони першочергово знищили чоловіків. Лише кілька людей встигли втекти в глибину лісу. За цей час мешканці табору з'їли коней. Зараз вони харчувалися грибами та ягодами.

Нас тісним натовпом обступили цигани і циганки.

Дай гвинтівку!.. Поворожити, правду скажу!

Дайте хоч поганого коня! У вас буде удача і велика радість...

Начальник, де твоя рука?.. Всю правду скажу! Тільки дайте нам нитку і голку...

Візьміть у нас оцю дівчину. Красива циганка? Їй вже сімнадцять. Вона вам знадобиться... А за дівчину дайте коня!

Остаточно переконавшись, що ми партизани, цигани посміливішали і пропонували нам все, що завгодно, в обмін на «коня» і «гвинтівку». Вони стояли за чотири-п'ять кілометрів від нас. Простеживши, куди ми поїхали, цигани на другий день прийшли до табору: «Хочемо ворожити про долю». Вони знову просили голку, нитку, коня і гвинтівку. Довелося дати їм двох кульгавих коней і дві німецькі гвинтівки з патронами. При цьому ми попередили, щоб вони більше не приходили до [нашого] табору. Однак наступного дня вони з'явилися знову. Тільки коли партизани пригрозили їм зброєю, цигани, нарешті, залишили нас у спокої [58, с. 185].

Відзначимо лексичний набір тексту, який розкриває його тональність і формує певний спосіб сприйняття «циган». Роми «брудні» і «в лахмітті». Звісно, зовнішній вигляд цих людей можна було описати і в такий спосіб, адже йшлося про їхнє переховування в лісі. Після спілкування з партизанами роми «посміливішали». В обмін на потрібні їм зброю й коня вони безпринципно готові віддати дівчину з табору (що було немислимим для реального ромського табору). Роми хочуть поворожити і, як завжди, використовують це вміння у своїй стратегії виживання. Зрештою, прагнучи отримати життєво важливі для них речі, вони «нахабніють» настільки, що з'являються зі своїми проханнями знову і знову. І, звісно, у партизанів немає іншого вибору, як відлякати їх зброєю. Навіщо таких захищати?

Враховуючи інтернаціоналістську ідеологію радянського партизанського руху, можна було б очікувати, що він мав бути дружнім до цивільних ромів, жінок, дітей та людей похилого віку, яким загрожувала смерть. Проте наявні джерела, за нечисленними винятками, показують дещо іншу картину. Залишитися під захистом партизанського загону мали шанс не всі, а лише ті, хто міг бути корисним. У вже згаданій праці Н. Бессонова подано десятки біографій ромських чоловіків і жінок, які були учасниками партизанських загонів або час від часу виконували якісь завдання для партизанів на окупованій території СРСР. Проте їхній розгляд показує: (1) ромські сімейні групи приймалися рідко. Приймали здебільшого людей молодого та середнього віку, які були придатні до збройного опору; (2) використаний Н. Бессоновим спосіб подання оповідань про ромів-партизан мало чим відрізняється від згаданого вище випадку Є. Фіцовського, і радше є матеріалом для дослідження того, як Бессонов (з особистих причин чи під впливом домінуючої в Росії історичної політики) з ентузіазмом створював патріотичний дискурс, аби адаптувати образ ромів для широкої російської читацької аудиторії, ніж науковим вивченням проблем минулого.

Місцева адміністрація та її ставлення до ромів. Органи статистики і господарського управління міських та сільських управ, як у багатьох пов'язаних з євреями випадках, були на виконання німецьких наказів задіяні у реєстраційних заходах щодо ромів, а після розправ із ними – в обліку залишеного від них майна.

Проте іноді голови місцевих управління самостійно ініціювали антиромські акції. Так, наприклад, 17 листопада 1942 р. голова Корецького району видав місцевій поліції містечка Корець такий наказ про проведення акції в Богданівці (село, яке було підпорядковане його районній управі): «Пропонується Вам негайно вислати поліцію до Богданівки й перевести виселення двох циганських родин. Майно передати під розписку старшині села Богданівки. Помешкання їх призначаються для переселенців» [59, арк. 221]. Зрозуміло, що глава району Ю. Галинський добре знав, які саме заходи передбачалися щодо цих ромів після їх «виселення». Рідкісний у дослідженні геноциду ромів випадок: тут можна простежити долю «виселених» завдяки наявності джерел іншого походження. Повоєнна радянська Надзвичайна державна комісія зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників Корецького району зафіксувала свідчення мешканки Корця, яка проживала біля єврейського цвинтаря. Вона описала, що бачила взимку 1942 р., як німці вбили на цвинтарі кількох ромів: двох чоловіків, трьох жінок та двох дітей 10–11 років [60, арк. 16–17]. Ураховуючи, що про інші випадки розправи з ромами в Корці невідомо, можна бути впевненим, що це були ті дві ромські родини з Богданівки. Очевидно, що (як це часто траплялося) корецька поліція привезла їх до райцентру, де передала до місцевого відділення Зіпо-СД, службовці якого ромів стратили.

В іншому районі Волині, в Рожищенському, 9 червня 1942 р. районний голова видав розпорядження старостам підпорядкованих району сіл щодо низки заходів, які необхідно було вжити негайно. Один з пунктів наказу вимагав: «Забороняється циганам волочитися по селам. А як де появляться, негайно дати знати до Р[айонної] Служби Безпеки» [61, арк. 76]. Зрозуміло, що згідно з цим наказом сільські чиновники повинні були повідомляти про табори ромів місцеві підрозділи німецької жандармерії чи місцеві поліцейські відділки, які й визначали фатальну долю ромів.

Проте архівні документи мовчать про інший бік цього явища, що компенсується особистими розповідями самих ромів, яким пощастило вижити. Збереглося кілька свідчень про те, як не лише звичайні сусіди, а іноді й ті особи, які були частиною апарату місцевої адміністрації, надавали своєчасну допомогу односельцям-ромам, щоб убезпечити їх від репресій. Серед тих ромів, чий спогад був записаний в ході низки проєктів усної історії, є й свідчення ромів Волині. Наприклад, у селі Чудви Костопільського району Рівненської області, за словами ромської жінки, «[німці] хотіли нас убити». А той із сільради, його старостою називали, він цього не дозволив. Сільський голова став просити [німців]: не чіпайте [циган], не вбивайте, бо не буде в нас коваля» [62].

Інша літня ромська інформантка розповіла, що її родина поблизу села Сушичне Камінь-Каширського району Волинської області вціліла завдяки тому, що місцевий український поліцейський, який знав її батька як доброго коваля, супроводив їх до безпечного місця, тим самим допомагаючи уникнути німецького арешту [46]. Ще одна ромська жінка, яка вижила, розповіла подібну історію про свого батька, матір та дітей (включно з нею самою), яких місцевий український сільський староста та селяни врятували від німецьких переслідувань, оскільки її батька теж знали і поважали в селі Нуйно як доброго коваля [63]. Ці приклади, а також подібні приклади з інших регіонів показують, що селяни-нероми – у деяких випадках сільські голови – заступалися за тих ромів, які жили в цьому місці тривалий час, розмовляли тією ж мовою, сповідували ту саму релігію, мали професію, потрібну іншим жителям (найчастіше це були ковалі), і користувалися повагою в громаді. Зрозуміло, що кочові роми на таку підтримку розраховувати не могли.

Вище наводився приклад наказу про реєстрацію ромів у Висоцькому районі, розісланого по селах, підпорядкованих райдержадміністрації. У цьому конкретному випадку дев'ять сільських голів, підпорядкованих Висоцькій районній управі, а також голова самої Висоцької міської управи надіслали в тій чи іншій формі відповіді до районного начальства про те, що ромів у них немає. Проте можна припустити, що негативні відповіді сільських адміністрацій щодо ромів на їхній території не обов'язково могли означати їх реальну відсутність там.

Місцева допоміжна поліція та її ставлення до ромів. Дослідження ролі місцевих поліцейських формувань у нацистській політиці щодо різних груп населення, насамперед «остаточного розв'язання єврейського питання», в останні роки почали з'являтися, але питання їхньої участі та мотивації у геноциду ромів залишається вивченим недостатньо. Зазвичай місцева поліція сприяла арешту або збору та конвоюванню ромів до місця страти, а вбивства здійснювали німецькі виконавці. Проте в кількох випадках є підстави вважати, що місцева поліція затримувала, конвоювала і страчувала ромів з власної

ініціативи і без участі німецького керівництва. Такі випадки траплялися принаймні з середини 1942 р. Твердження, що вбивство інколи було ініційоване місцевими управлінцями чи поліцією, може підтверджуватися тим, що, якщо накази зверху про це були присутні, то у документах завжди містилися формулювання на кшталт «згідно з наказом гебітскомісара», або ті, хто пізніше був заарештований радянською владою, стверджували на допитах, що діяли згідно з німецькими наказами. Однак такі формулювання чи твердження наявні не завжди.

Одного суботнього вечора 1942 р., в лютий мороз, єврейська дівчина Женя Чернявська, яка мешкала в містечку Рогізне Демидівського району, повертаючись додому, побачила, «близько 20 возів з циганами, яких везли поліцаї до Берестечка». Згодом вона дізналася, що цих ромів там розстріляли [64, арк. 13]. Приблизно через рік після початку вторгнення німці за допомогою місцевої поліції почали вбивати ромів, розповідала Тетяна Марковська, яка наприкінці літа 1942 р. перебувала в ромському таборі під Сарнами. Її батьків і родичів убили, вона спромоглася втекти [65, с. 77–78].

Наприкінці серпня 1942 р. група поліцейських Ратнівської районної поліції по дорозі з містечка Ратне на село Заболоття оточили групу ромів чисельністю 10–12 осіб. Їх конвоювали до Ратного, а потім – на околиці містечка, де поліцейські їх убили [66, арк. 327]. У червні 1943 р. інша група поліцейських у селі Заболоття заарештувала чотирьох ромських чоловіків; вони вивезли ромів на півтора-два кілометра від села до лісу, де розстріляли і закопали [67, арк. 138]. Влітку 1942 р. поліцейські Ратнівської районної поліції затримали в лісі поблизу села Сільця Гірницькі 35–40 ромів, доправили їх до Ратного і розстріляли біля місцевого цвинтаря [68, арк. 174–175].

Ці події засвідчують, що місцева поліція брала активну участь у ідентифікації, арештах і масових розстрілах ромів. Виникає питання, чому місцеві районні чи міські голови та начальники поліції вважали за потрібне позбутися ромів? Відповідь дати складно через відсутність джерел, які б пролили світло на їхні особисті мотиви. Певною мірою низка факторів, описаних Олександром Прусіним у дослідженні мотивації антиєврейських дій української поліції (антисемітизм, лояльність до нової влади, кар'єризм і прагнення служити, жага до панування та самоствердження за рахунок беззахисних верств населення, майнові розрахунки та здобутки, для деяких – садизм, а також динаміка бруталізації поведінки) [69, с. 50–59], можна екстраполювати на ситуацію з ромами, за винятком того, що антисемітизм має бути замінений ромофобськими упередженнями поліцейських. У будь-якому разі можна констатувати, що к середині 1942 р. (знищення «циган» стало вже усталеним компонентом окупаційної політики) місцеві колаборанти сприймали це як рутинне завдання.

Реакції ромської спільноти на переслідування та опір вбивчій політиці.

Спроба вивчення масових переслідувань та геноциду не може бути обмеженою лише описом вчинків катів та їхніх уявлень про жертву; колективний профіль самої жертви, її мислення та відповідна поведінка теж накладала свою специфіку на події та зрештою визначала результат. Перед переходом до аналізу емпіричного матеріалу варто спочатку відповісти на запитання про те, а що власне слід вважати реакцією спільноти на утиски та переслідування? Зокрема, ромської спільноти? Природно, що у відповідь проситься передусім збройний опір людей, як організованих у окремі групи за етнічно-культурною належністю, так і у складі інших, більш широких та чисельних воєнних формувань. Вище згадувалося про численні випадки участі ромів у лавах радянського партизанського руху, який, принаймні теоретично, виглядав як єдине місце спасіння для тих, на кого полювали німецька влада або підпорядковані їй місцеві поліцейські. Очевидно також, що в ситуації кочівлі, браку ресурсів та малочисельності ромські групи навряд чи могли сформувати свої власні загони (подібно до того, як подекуди це могли робити інша група переслідуваних у регіоні – євреї).

Проте широка палітра реакцій на переслідування не може зводитися лише до питання збройного опору геноцидній політиці, особливо якщо ідеться про цивільних людей. Загалом кажучи, будь-які свідомі дії приречених, що заважають окупантам досягти їхньої мети, слід розглядати не як лише стратегії виживання, а як спротив. Конкретизувати цю думку може теоретичний наробок дослідників долі євреїв за доби нацизму. За словами історика Дана Міхмана, «дослідники Голокосту вбачають термінологічну різницю між термінами «протистояння» та «опір». Протистояння визначається як здійснення деяких активних дій з метою самозбереження (на відміну бездіяльності та покірності). Протистояння є спротивом намірам влади у найширшому значенні цього слова: воно включає різні аспекти – економічний, релігійний, культурний, організаційний тощо. Термін «опір» у контексті Катастрофи використовується для позначення збройних дій. Опір, таким чином, є одним із можливих шляхів протистояння. Від звичайного способу життя, що ведеться за інерцією, протистояння відрізняється тим, що в ньому є елемент свідомої дії» [74]. Важливим доповненням до концептуалізації ромського протистояння є думка дослідниці Анни Абакурової про те, що до числа таких дій слід відносити передусім такі, які ініціювалися

самими ромами, а не з ініціативи оточуючого середовища щодо ромів, та не вимагали безпосереднього контакту з останніми. Вона узагальнює такі дії під категоріями «самопоміч» та «саморяткування», водночас критично ставлячись до терміну «стратегія виживання», адже, на її думку, термін «стратегія» передбачає здатність свідомо обирати один з різних варіантів – можливість, якої у ромів часто не було; до того ж, не всі «стратегії» у реальності призводили до виживання [75, р. 16].

Звісно, не можна механічно екстраполювати типологію єврейського протистояння на «ромську» ситуацію та відшукувати відповідні емпіричні дані. По багатьох з цих позицій ми не знайдемо відповідного фактичного матеріалу, адже за демографічними, економічними, господарськими, релігійними, професійними, соціальними та культурними показниками ромська спільнота колосально відрізнялася від єврейської. Треба розглянути саме ті способи реакції, які були у розпорядженні спільноти з урахуванням того досвіду взаємодії з оточенням, який вона накопичила упродовж попередніх століть. Поширеними поведінковими шляхами у загрозованих ситуаціях були втеча [46; 62; 63], переховування у лісах [46; 62; 63], приховування справжньої ідентичності, тобто спроба вдатися з себе українців – мімікрія під навколишнє середовище [62; 63]. Г. Абакунова пропонує називати такі випадки саморяткування «пасивними», адже роми тоді радше реагували на виклики, та виживання залежало значною мірою від збігу обставин та везіння. Разом з тим, інший тип вчинків вона зараховує до «активного саморяткування» – наприклад, підробка документів, надання хабарів або свідомі контакти з окупаційною владою та місцевими органами управління – тобто ситуації, які потребували більш рельєфних дій [75, р. 16].

Отже, втеча та переховування у лісі, подалі від усіх, хто міг скласти небезпеку – це епізод, який зустрічається і в дуже багатьох спогадах вцілілих ромів, так і у свідченнях неромських акторів того. Після успішної втечі важливо було знайти місце для переховування. У той час як в одних випадках це були безлюдні місця, в інших треба було скористатися підтримкою неромського населення, аби останні не виказали ромів органам влади. У свою чергу, це було можливо у двох варіантах: або ті, хто допомагали ромам та давали їм прихисток, знали кому вони його надають, або ромам доводилося вдавати себе за когось іншого: змінювати імена, прізвища, вдавати себе за представників іншого народу (що, звісно, було можливо у разі несхожості їхнього зовнішнього вигляду на той, що сприймався оточенням як «циганський»), або принаймні іншої ромської етнотипу. У цих випадках допомагало знання інших релігійних обрядів або іншої мови. Лояльність та допомога від місцевих неромів не завжди набувалися безкоштовно: у цьому випадку хабар у вигляді подарунка або послуги робив свою справу.

Втім, відомий щонайменше один випадок активного спротиву – коли чутки про розправу, що наближалася, спонукали ромських в'язнів, уміщених у єврейське гетто у Сарнах, взяти участь у збройному повстанні та спробі колективної втечі. Єврейський бранець цього гетто, якому судилося вціліти, пізніше згадував, що

близько сотні циган, чоловіків, жінок і дітей, також було привезено до сарненського гетто. Їх розмістили у великій будівлі братів Вінзовських, конторі податкової служби, яка використовувалася для зберігання цінностей. Юденрат був зобов'язаний займатися ними теж. Євреї носили круглий жовтий знак, а цигани – довгу жовту смугу. Цигани були не такі, як євреї. Вони сперечалися з українською поліцією, наполягаючи, що вони християни і можуть показати хрести на шиях. Українці відповідали: «Сьогодні ми отримали наказ усіх вас вивезти на знищення». У день забою їх мали винищити першими [76].

Знищення гетто у Сарнах німці розпочали 27 серпня 1942 р. Коли забрали першу партію приречених та вбили біля ям неподалік і решта зрозуміли що відбувається, єврейські бранці

вирішили пробити огорожу та організувати масову втечу. консервними ножами та сокирою намагалися розрізати частину огорожі та викорчувати кілька стовпів огорожі. Цигани підпалили халуپی, щоб створити димову завісу. ... Як тільки охоронці оговталися від шоку, вони відкрили автоматний вогонь, прикривши отвір у огорожі. Тіла тих, хто туди впав, служили містком для інших, які наближалися за ними [...]. Тисячі людей вдалося вибратися з місця вогневого враження, але багато з них загинуло [77, с. 195–196].

Висновки. «Цигани», на відміну від євреїв, не були антиполіусом у націонал-соціалістичному світогляді. На початку розгортання операції «Барбаросса» ані в регулярній армії, ані в СС-поліцейських формувань, що просувався в тилу, не було окремих вказівок про те, якою має бути політика щодо ромів. Вона формувалася «у процесі» та «на місцях» (хоча і в руслі уже накопичених у Третньому райху

расово-ідеологічних кліше і адміністративно-поліцейських практик). Проте на Волині починаючи з пізньої весни 1942 р. і надалі ромське населення зазнало величезних втрат. Переслідування ромів набули рис системності на різних рівнях управління, а, головне, ця група була виокремлена для переслідувань лише на основі етнічного походження її членів – як «цигани», і відповідно до расової ідеології членам цієї групи були приписані певні соціокультурні якості.

Цивільна адміністрація Райхскомісаріату Україна, під керування якої поступово передавалися землі в тилу Вермахту з осені 1941 р., спочатку не розглядала ромів як окрему категорію населення, яка заслуговувала на «особливе поводження». Однак потужним імпульсом, що згодом визначив фатальну долю ромів, стало те, що з весни 1942 р. вони стали предметом окремого розгляду в Міністерстві окупованих східних територій, збору відомостей про їх соціальний статус і колективну поведінку. Ця ситуація вже створювала підстави для диференціації між «кочовими» та «осілими» ромами: у той час як перші розцінювалися як небажаний «асоціальний» елемент і підлягали ізоляції або передачі до органів СС-поліції, другі все ще мали шанс залишатися хоча і дискримінованими, але все ж не вбитими окупаційною владою. Однак і ця крихка можливість була переписана активністю СС-поліції, які де-факто одержали першість перед цивільною адміністрацією у вирішенні питань, що належали до «сфери безпеки», та визначенні тих категорій населення, які «склали загрозу». У той час як цивільна адміністрація Райхскомісаріату Україна схилилася до заходів з дискримінації ромів (геттоізація тощо), друга хвиля «остаточного розв'язання єврейського питання» на цій території поглинула і ромів, рішення про ліквідацію яких ухвалювали СС-поліцейські органи; поглинула не стільки внаслідок виконання розпоряджень керівництва, скільки через рішення командирів середньої та низової ланки завдяки однаковій логіці подій та паралелізму еволюції каральної політики. Підключення місцевої допоміжної поліції до цього процесу дозволило у багатьох випадках дотягнутися до тих ромів, які переховувалися, і до яких самі німці би не були спроможні дістатися – це надало переслідуванням рис тотальності. Спроби родин та таборів знайти порятунок у радянських партизан не завжди призводили до успіху, а решта лісового простору, де домінувала українська партизанка, ставилася до ромів з підозрою та подекуди виявлялася до них смертельною. Все це, взяте разом, призвело до загибелі переважної більшості ромів під час Другої світової війни на просторах Волині.

Відомі на сьогодні джерела дозволяють говорити про понад двадцять випадків убивства ромів на території історичної Волині, а якщо спробувати хоча б приблизно порахувати кількість жертв, то можна говорити про півтори-дві тисячі осіб. Ушанування пам'яті ромських жертв фактично не відбувається. Із понад двадцяти місць на Волині, де загинули роми [73, с. 145–147, 156], символічним пам'ятним знаком у вигляді хреста, встановленим коштом ромської громади, відзначено лише одне – на цвинтарі села Видерта Камінь-Каширського району Волинської області [73, с. 167]. Інші місця залишаються неозначеними, що свідчить про те, що пам'ять про трагедію ромів може згаснути в найближчі роки, коли відійдуть у засвіти її безпосередні свідки та одно-два покоління їхніх нащадків.

Література:

1. Галузевий архів СБУ, ф. 2, оп. 75, спр. 244.
2. Gontarek A. Political Activity of Kwiek 'Dynasty' in the Second Polish Republic in the Years 1935–1939. *Social Inclusion*. 2020, Vol 8, No 2, P. 336–345.
3. Klímová-Alexander I. The development and institutionalization of Romani representation and administration. Part 2: Beginnings of modern institutionalization (nineteenth century—World War II). *Nationalities Papers*. 2005. Vol 33, No 2. P. 177–185.
4. Kapralski S. Collaboration and the Genocide of Roma in Poland / eds. G. Grinchenko, E. Narvselius. *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory*. London: Palgrave Macmillan Cham. 2018. P. 215–240.
5. Hryciuk G. Victims 1939–1941: The Soviet Repressions in Eastern Poland. In: *Shared History-Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland* / eds. E. Bapkan, E. A. Cole, K. Struve. Leipzig: Leipzig University-Verlag, 2007. P. 178–184.
6. Галузевий архів СБУ, ф. 16, спр. 515, арк. 118–121.
7. Олійник Ю.В., Завальнюк О.М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). Хмельницький : Поліграфіст-2, 2012. 320 с.
8. Pohl D. The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine. In: *Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization* / eds. R. Brandon, W. Lower. Bloomington: Indiana University Press, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008. P. 23–76.
9. Lewy G. *The Nazi Persecution of the Gypsies*. Oxford: Oxford University Press, 2000. 306 p.
10. Державний архів Волинської області, ф. Р-2, оп. 1, спр. 8-б.
11. Державний архів Рівненської області, ф. Р-23, оп. 1, спр. 1.
12. Державний архів Рівненської області, ф. Р-23, оп. 1, спр. 3.
13. Державний архів Рівненської області, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1.

14. Дімент М. Самотній вигнанець. Щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах. Київ : Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016. 200 с.
15. Yahad – In Unum Archives, testimony № 1480.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3676, оп. 4, спр. 317.
17. Круглов А. Геноцид циган в Україні в 1941–1944 гг.: статистико-регіональний аспект. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2009. № 2(6). С. 83–113.
18. Yahad – In Unum Archives, testimony № 525.
19. Yahad – In Unum Archives, testimony № 532.
20. Государственный архив Российской Федерации, ф. 7021, оп. 71, д. 70.
21. Государственный архив Российской Федерации, ф. 7021, оп. 71, д. 44.
22. Державний архів Волинської області, ф. Р-164, оп. 3, спр. 38.
23. Государственный архив Российской Федерации, ф. 7021, оп. 55, д. 11.
24. Государственный архив Российской Федерации, ф. 7021, оп. 71, д. 44.
25. Державний архів Волинської області, ф. Р-66, оп. 1, спр. 15.
26. Dębicki E. Ptak umarłych. Warsaw: Bellona, 2004. 223 s.
27. Dębski W. S. Było sobie miasteczko: Opowieść wołyńska. Lublin: Polihymnia, 2006. 556 s.
28. Yahad – In Unum Archives, testimony № 448.
29. Yahad – In Unum Archives, testimony № 450.
30. Архів Українського центру вивчення історії Голокосту, інтерв'ю з Лідією Литвинчук, 2011 р.
31. Архів управління Служби безпеки України у Волинській області, ф. 5, спр. 21282.
32. Бессонов Н. Геноцид циган України в годы Великой Отечественной войны. *Рома в Україні. Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI–XX ст.) Матер. міжнарод. кругл. столу 3 листоп. 2006 р.* Севастополь : Вебер, 2006. С. 4–28.
33. Goldhagen D. J. The “humanist” as a mass murderer: The Mind and Deeds of SS General Otto Ohlendorf. An Essay Presented to the Committee on Degrees in Social Studies in partial fulfillment of the requirements for the degree with honors of Bachelor of Arts. Harvard, 1982.
34. Tyaglyy M. Were the “Chingene” Victims of the Holocaust? The Nazi policy toward the Crimean Roma. *Holocaust and Genocide Studies*. 2009, Vol. 23, No. 1. P. 26–53.
35. Holler M. Extending the Genocidal Program. Did Otto Ohlendorf Initiate the Systematic Extermination of Soviet “Gypsies”? In: *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization* / eds. A. J. Kay, J. Rutherford, D. Stahel. Rochester, NY: University of Rochester Press, 2012. P. 267–288.
36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3206, оп. 1, спр. 105.
37. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп. 4, спр. 370.
38. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996.
39. Літопис УПА. Нова серія. Т. 17. Київ; Торонто, 2011.
40. Ficowski J. Cyganie na polskich drogach. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1965. 389 s.
41. Jastrzębska M. (...) co za Niemców przeszliśmy na Wołyniu w 1943 i 44 roku. *Tekstualia: palimpsesty literackie, artystyczne, naukowe*. 2013. Vol 33, No 2. P. 149–159.
42. Kledzik E. „Panowie! Za co nas będziecie wybijają?” Wołyńskie wspomnienia rodziny Krzyżanowskich w relacji Jerzego Ficowskiego. *Narracje o Zagładzie*, 2020, № 6. P. 165–202.
43. Волинь і Полісся: німецька окупація = [Volyn and Polysya: German occupation]. Ред. Є. Штендера. Торонто : Літопис УПА, 1984.
44. Бессонов Н. Цыганская трагедия 1941–1945: Факты, документы, воспоминания. Т. 2: Вооруженный отпор. Санкт-Петербург : Издательский дом «Шатра», 2010. 376 с.
45. Стародубець Г.М. Міжнародні відносини в рамках повстанського заплілля в 1943 році. *Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів: Збірник наукових праць*. Дніпропетровськ, 2010.
46. Архів Українського центру вивчення історії Голокосту, інтерв'ю з Ганною Стоянович, 2017.
47. Рачковський Г. Цигани в українській паремії. *Народознавчі зошити*. 2005. № 3/4. С. 397–401.
48. Шума Л. Етнічний стереотип рома (цигана) в народних легендах. *Studia methodologica*. 2016. № 43. С. 128–135.
49. Мільчарчик Е. Люди – не-люди, тобто про циган в народних переказах та прислів'ях. *Народознавчі зошити*. 2005, № 3/4. С. 383–396.
50. Патриляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело. *Український визвольний рух*. 2006. № 6. С. 110–146.
51. Літопис УПА. Т. 37. Іван Лико. На грані мрії і дійсності (спогади підпільника). Торонто : Вид-во Літопис УПА, 2002. С. 9–486.
52. Літопис УПА. Т. 37. Микола Терепенко. На грані двох світів (спогади). Торонто : Вид-во Літопис УПА, 2002. С. 487–626.
53. Архів управління СБУ у Рівненській області, ф. 4, спр. № 897.
54. Snyder T. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. Yale : Yale University Press, 2003. 384 p.
55. McBride J. Peasants into Perpetrators: The OUN-UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944. *Slavic Review*. 2016, Vol 75, No. 3. P. 630–654.

56. Motyka G. *Ukrainska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstanczej Armii*. Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, 2006. 728 s.
57. Шеремет М. В тилу ворога (6 марта – 1 апреля 1943 г.). Партизанські колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Щоденники / редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. Київ : Ін-т історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; Аеростат, 2015. С. 147–190.
58. Шкрябач Я. П. Дорога в Молдавию: воспоминания командира. Кишинев : Карта Молдовеняскэ, 1966.
59. Державний архів Рівненської області, ф. Р-48, оп. 1, спр. 11.
60. Государственный архив Российской Федерации, ф. 7021, оп. 71, д. 54.
61. Державний архів Волинської області, ф. Р-75, оп. 3, спр. 1.
62. Архів Українського центру вивчення історії Голокосту, інтерв'ю з Любов'ю Козелець, 2017.
63. Архів Українського центру вивчення історії Голокосту, інтерв'ю з Парасковією Стоянович, 2017.
64. Yad Vashem Archives, collection O.33, file 8531.
65. Гогун А., Церович М. Воспоминания ветерана Лельчицкой партизанской бригады ГРУ Т. Марковской. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2009. № 1(5). С. 71–103.
66. Архів управління СБУ у Волинській області, ф. 5, спр. 23017, т. 33.
67. Архів управління СБУ у Волинській області, ф. 5, спр. 17853.
68. Архів управління СБУ у Волинській області, ф. 5, спр. 21695, т. 7.
69. Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2007. № 1(2). С. 31–59.
70. Wajs-Papusza B. Lesie, ojciec mój. Z języka cygańskiego przetłumaczył, wstępem i przypisami opatrzył J. Ficowski. Warszawa: Czytelnik, 1990. 92 p.
71. Semczyszyn M. Zagłada Cyganów na Wołyniu i w Galicji Wschodniej podczas okupacji niemieckiej (1941–1944). In: *Kustosz cygańskiej pamięci. Księga dedykowana Edwardowi Dębickiemu* / eds. P. J. Krzyżanowski, B. A. Orłowska and K. Wasilewski. Gorzów Wielkopolski: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta; Akademia im. Jakuba z Paradyża. 2020. S. 303–322.
72. Ленчовська А. Відеосвідчення Інституту Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2009. № 2(6). С. 114–123.
73. Тяглий М.І. Картографування геноциду ромів України (1941–1944 рр.) та пам'яті про це. *City History, Culture, Society*, 2021, № 1(12). С. 118–169.
74. Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд. Концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы. Днепропетровск : НПЦ «Ткума», 2005 (Розділ «Еврейское сопротивление во время Катастрофы и его значение: теоретические наблюдения»). С. 241–273).
75. Abakunova A. Roma and Sinti Self-Rescue in Occupied Soviet Ukraine During the Second World War: Escape, Hiding, and Identity Concealment. In: *Stradanje Roma u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata s posebnim osvrtom na stradanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*. Urednici: dr. sc. Danijel Vojak; Ivo Pejaković, prof. Savez Roma u Republici Hrvatskoj. Jasenovac, 2018. P. 15–28.
76. Geller Yi. The Destruction of the City of Sarny. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/sarny/sar271.html>.
77. Spector Sh. The Holocaust of the Volhynian Jews. Jerusalem : Yad Vashem; The Federation of the Volhynian Jews, 1990. 383 p.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)*19:177.72

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.06>

БЛАГОДІЙНІСТЬ У ХАРКОВІ В ХІХ СТОЛІТТІ

Баличева Лариса,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри українознавства

і мовної підготовки іноземних громадян

Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця

ORCID ID: 0000-0002-5960-0997

У статті на основі широкого кола наукової літератури та періодики розкриті мотиви, засоби та напрями приватної та суспільної благодійності представників української ліберальної інтелігенції та соціально орієнтованих підприємців у ХІХ столітті, наведено дефініції понять «благодійність», «доброчинність», «меценатство».

Методологія дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності. Стаття спирається переважно на порівняльно-типологічний та історико-культурний підходи, а також на елементи ретроспективного методу історичного краєзнавства.

Результати проведеного дослідження дозволили дійти висновку, що традиція благодійності була сформована в українському суспільстві здавна і носила церковно-громадський характер. Церква як осередок християнської моралі стала рушійною силою в поширенні цілеспрямованої турботи про немічних та знедолених. З кінця ХVІІІ століття благодійність поступово ставала інтенсивнішою, що було пов'язано із соціальними та економічними трансформаціями, які відбувалися у суспільстві.

Встановлено, що основними напрямками приватної та суспільної благодійності було створення та будівництво сиротинців, відкриття шкіл, гімназій для малозабезпечених прошарків населення, створення лікарень, допомога суспільно незахищеним групам населення під час епідемій та голоду, заснування та фінансування різноманітних професійно-технічних і комерційних навчальних закладів та підтримка студентства, організація спеціальних попечительств, комітетів, товариств та фондів. Акцентовано увагу на тому, що протягом ХІХ століття, незважаючи на традиційні мотивації, такі як власні амбіції, пожертви на увічнення пам'яті улюбленої дружини, дитини, батька, релігійні переконання, думки про посилену допомогу нужденним, першочерговим стає сприяння освіті, охороні здоров'я, розвитку мережі закладів із догляду за дітьми робітників.

Завдяки появі нової групи соціально орієнтованих підприємців Харкова громадська благодійність у зазначений період трансформувалася та мала інноваційний характер і проявлялася насамперед у нових організаційних формах. Підсумовуючи, варто підкреслити, що уроки минулого унаочнюють принципи поведінки сучасників та дають спільноті ідейно-моральне та соціальне підґрунтя для поширення благодійництва під час економічних криз, епідемій та війн.

Ключові слова: благодійність, підприємець, доброчинець, меценат, Харків.

Balycheva Larysa. Charity in Kharkiv in the 19th century

In this article, based on an overview of scientific literature and periodicals, the motives, means and directions of private and public charity of representatives of the Ukrainian liberal intelligentsia and socially oriented entrepreneurs in the 19th century are revealed, definitions of the terms “charity”, “philanthropy”, “patronage” are given.

The research methodology is based on the principles of historicism and objectivity. The article relies mainly on comparative-typological and historical-cultural approaches, as well as on elements of the retrospective method of historical regional investigation.

The results of the research made it possible to conclude that the tradition of charity was formed in Ukrainian society a long time ago and had a state-church character. The Church as a center of Christian morality has become a driving force in the spread of purposeful care for the weak and disadvantaged. Since the end of the 18th century, charity has gradually become more intense, which is connected with the social and economic transformations taking place in society.

It was established that the main directions of private and public charity were the creation and construction of orphanages, the opening of schools, gymnasiums for low-income groups of the population, the creation of hospitals, assistance to socially vulnerable population groups during epidemics and famine, the foundation for the financing of various vocational and commercial educational institutions and student support, organization of special trusteeships, committees, societies and foundations. Attention is focused on the fact that during the 19th century, despite traditional motivations, such as personal ambitions, donations to perpetuate the memory of a beloved wife, child, father, religious

beliefs, thoughts about providing assistance to the needy, promotion of education, health care becomes a high priority, the development of a network of institutions for the care of workers' children.

Due to the emergence of a new group of socially oriented entrepreneurs, Kharkiv's public charity in the specified period was transformed and had an innovative view and it was manifested in new organizational forms. It could be summarized that the lessons of the past relative to the principles of behavior of contemporaries. Reasons of charity for community are ideological, moral and social, that increased in times of economic crises, epidemics and wars.

Key words: *charity, entrepreneur, benefactor, philanthropist, Kharkiv.*

Незалежна Україна на сучасному етапі переживає одну з найтрагічніших сторінок своєї історії, тому ознакою сьогодення стає питання соціального захисту різних верств населення. Особливістю сучасного періоду є зростання кількості вразливих прошарків суспільства, які потребують підтримки: людей похилого віку, безробітних, мігрантів, інвалідів, хронічно хворих, людей, які перебувають за межею бідності, та ін.

Зважаючи на це, нині питання благодійності є актуальним як у науковій площині, так і в практичному застосуванні. Традиція благодійності була сформована в українському суспільстві здавна. Але саме в XIX столітті в умовах промислового перевороту та подальших економічних змін, крім традиційної церковно-громадської доброчинності, починають з'являтися ще й державні, станові, земські, міські громадські товариства та благодійні заклади приватних осіб. У цей час представники ліберальної інтелігенції й підприємці, зосередивши у своїх руках чималі кошти, були тим соціальним прошарком, який потенційно забезпечував матеріальні передумови для зростання позадержавної благодійності. Розгортали вони свої благодійні акції як на релігійно-моральних, так і на прагматичних засадах. Справедливо буде зазначити, що вивчення вітчизняних традицій благодійності допоможе усвідомити її ефективні форми, методи та напрями й творчо адаптувати прогресивні знахідки у справу відродження України.

Історіографію питання доброчинності у визначений період можна поділити на три основні періоди. Низка законодавчих актів кінця XVIII – початку XIX ст. призвела до жвавого обговорення громадською багатьох аспектів доброчинності. Тому із середини 50-х років XIX ст. з цього питання було опубліковано багато різноманітних книг, брошур, статей та заміток у періодичних виданнях [1; 2; 3].

Дореволюційна наукова література з цієї теми має описовий, практичний або агітаційний зміст. Найбільш значні дослідження було здійснено відомими етнографами Д. Багалієм та Д. Міллером, які дослідили величезну кількість архівних матеріалів та на їх основі проаналізували як загальні риси благодійності, так і окремі її напрями [4].

Радянська історіографія не розглядала питання благодійності. Тому тільки наприкінці 80-х років XX століття науковці знову повернулися до вивчення цього питання. Протягом цього періоду було видано низку цікавих монографій. Особливо глибоке теоретичне осмислення цього явища запропоноване авторками монографії «Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодення», акцентуючи увагу саме на активній громадській та доброчинній діяльності підприємців [5].

Протягом останніх десятиліть сучасні історики знову повернулися до розгляду цього питання. Провідну роль у вивченні благодійності відіграють дослідження М. Рижкової, О. Каленик, Т. Сухенко, І. Робака, І. Доника [6; 7; 8; 9; 10].

Метою статті є дослідження стану та традицій благодійності ділової еліти Харкова в XIX столітті.

Проблема походження терміна «доброчесність», її проявів у різні періоди історичного минулого й досі залишається дискусійною. За визначенням словника української мови, доброчинність – зроблене добро [11]. Благодійність – надавання приватними особами матеріальної допомоги, підтримка бідних, сиріт тощо. Узагальнюючи ці тотожні поняття, авторки монографії «Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодення» Олександра Пиріг та Дарина Черняк до філологічного тлумачення додають юридичне визначення, що означає добровільну безкорисливу діяльність фізичних та юридичних осіб у наданні матеріальної, фінансової, організаційної та іншої допомоги людям, які потребують соціального захисту [5, с. 138].

Дефініція «меценатство» походить від імені багатого римського дипломата, приятеля імператора Гая Юлія Цезаря Октавіана – Гая Цільнія Мецената, який був шанувальником мистецтв, поетом, а також витрачав значні кошти на придбання творів мистецтва, матеріально підтримував молодих поетів – Вергілія, Горация, Проперція [5, с. 138].

У сучасній науці наявні різні підходи до періодизації розвитку благодійності на теренах колишньої Російської імперії: за її ініціаторами (державна, церква, громадські організації, приватні особи); за рівнем активності (піднесення та спаду); за умовами розгортання (ситуація в країні, війни, неврожаї, голод, інші нещасні випадки або урочисті події); за взаємозв'язком владних рішень і громадських ініціатив.

Прийняття християнства в 988 р. стало основою благодійності на українських землях в умовах традиційного суспільства. В Євангеліє від св. Матвія сказано, що роздача милостині становить найважливіший християнський обов'язок, засіб підтримки знедолених. Слід зазначити, що добродійність здійснювалася і як масова реакція наслідування, моди, моральної спокути гріхів, самоствердження. Тому піклування про найбільш вразливі прошарки населення в Україні мало церковно-громадський характер та цілком залежало від ініціативи окремих осіб (магнатів і шляхти).

У 1775 році імператрицею Катериною II було видано «Учреждение для управления губерний Российской империи», за яким школами та богоугодними закладами опікувався новостворений Приказ громадської опіки. З цього часу органи державної влади впроваджували різноманітні форми опіки окремих соціально незахищених груп людей. Крім того, зародження підприємництва в індустріальну добу призвело до формування нової спільноти підприємців з приватною власністю та значними прибутками. Ця підприємницька еліта активно розвивала та удосконалювала свої підприємства, але ніколи не забувала піклуватися про своїх працівників та членів їхніх родин. Тому цілком зрозуміло, що з кінця XVIII ст. добродійність в Україні поступово видозмінюється з церковно-громадської на державно-громадську.

На початку XIX ст. у багатьох великих містах за ініціативою Олександра I почали створюватися громадські філантропічні товариства. З 1811 року про створення такого товариства замислилися і харків'яни. Добродійна організація ставила собі за мету – надання будь-якої посиленої допомоги всім нужденним. Це товариство опікувалося перш за все вдовами, малолітніми сиротами, важкохворими та тими, хто постраждав від нещасних випадків. Наприклад, професор терапевтичної університетської клініки Ф.К. Альбрехт надавав безкоштовну медичну допомогу малозабезпеченим хворим. Але засновники майбутнього Харківського товариства добродійності мріяли не тільки про створення богадільні для нужденних, а й надання допомоги в пошуку житла, роботи тощо. За словами Д. Багалія та Д. Міллера, об'єктом уваги Харківського благодійного товариства був «кожний, незалежно від його стану, статі та віку, хто потребує опіки, допомоги, розради чи наставлення...» [4, с. 904]. Варто зазначити, що за весь час свого існування це товариство надало допомогу 149 родинам, опікувалося долею 17 хлопчиків-сиріт дворянського походження.

Одним із важливих напрямів роботи товариства було зосередження на зборі коштів для заснування та подальшої роботи Інституту шляхетних дівчат [8, с. 80–81]. Варто підкреслити, що мети було досягнуто 15 вересня 1812 року, зокрема, за активної участі членів Іванівської гілки давнього старшинсько-шляхетського роду Ковалевських, що мешкали в с. Іванівка Харківського повіту [12, с. 111].

В Інституті шляхетних дівчат могли отримати освіту не тільки представниці збіднілих дворянських родин та доньки обер-офіцерів, а й дівчата, батьки яких належали до різних станів і могли сплатити відповідну плату, окрім представників міщанства та селянства. Такі напівпансіонерки жили у своїх родинах і відвідували заняття. Для них була встановлена плата, що становила у 1812 році 250 крб. на рік, а в 1817 р. – вже 500 крб. [8, с. 82].

За укладеним статутом члени товариства збираються на загальне засідання щорічно у серпні, а кожні три роки вибирають новий склад Ради товариства та його керівника. Для вирішення нагальних справ Рада збиралася щотижнево. Першим керівником Благодійного товариства став Г.Ф. Квітка, інтереси якого сягали не тільки літератури, а й просвітництва і суспільного добробуту [13]. Членом Ради товариства на 1813 р. був совісний суддя, надвірний радник і кавалер, нащадок відомого українського козацького роду Петро Іванович Ковалевський [2, с. 23]. Від Зміївського повіту з одноразовим внеском у 360 рублів увійшов Іван Іванович Ковалевський, від Богодухівського повіту – брати Василь та Іван Каразіни, від с. Барвенково Купянського повіту – військовий обиватель Святка [2, с. 34–35]. Не байдужим до справ цього товариства був і губернатор-просвітник Слобідсько-Української губернії І.І. Бахтін. Протягом перших чотирьох місяців чисельність членів товариства стрімко збільшувалася та досягла 201 особи. З кожним роком вона зростала: 1813 – 215, 1814 – 233, 1815 – 261 членів. У 1816 році товариство об'єднало 216 однодумців [4, с. 905]. Крім постійних членів, товариство налічувало велику кількість почесних та дійсних членів. У його складі були впливові та заможні представники дворянства та підприємці, такі як дворянський статський радник та промисловець Павло Демидов, фізик, професор, ректор Харківського університету Афанасій Стойкович, професори Т. Осиповський та І. Каменський, губернський прокурор Коханців, директор училищ О. Шредер, губернський скарбник Романов, голова лікарської управи Грумбах [3, с. 110–115].

Ці представники української ліберальної інтелігенції виконували функцію кореспондентів. Як ми розуміємо, відоме нам зараз значення цього слова не розкриває друге його вживання. Кореспондент – це особа, яка листується з кимось [11]. Виходячи з цього визначення, стають зрозумілими обов'язки

цих членів товариства: листування та залучення благодійників як нових членів товариства, збір інформації про нужденних, дітей-сиріт тощо.

Товариство існувало за рахунок членських внесків та пожертв благодійників. Так, згідно з твердженням Д. Багалія та Д. Міллера, у 1818 році невідомим добродійцем було надіслано значну суму у 1000 крб., від С.М. Каменського – 5000 крб., а П.Г. Демидов сплатив не тільки членський внесок у розмірі 2000 крб., а й пожертвував 2000 крб. [4, с. 905]. Постійні ж члени вносили до каси товариства щороку по 25 крб.

Кількість вихованок стрімко зростала, у 1816 році в Інституті навчалися 60 дівчат, серед них – 20 «дарових» вихованок та 40 пансіонерок [8, с. 82]. На думку Олександра Борзенка, «ми вперше зустрічаємося з ініціативою самої громадськості у справі жіночої освіти та на підставі складеного Благодійним товариством статуту знайомимося з поглядами тодішніх найбільш передових людей на виховання та освіти, що їх мусить одержувати жінка, на сфері діяльності, що визнавались у ті часи для неї приступними, а також на ставлення до неї самого суспільства» [13].

Під опікою Товариства Інститут перебував аж до 1818 року, коли був прийнятий під найвище заступництво государині імператриці Марії Федорівни та отримав статут державної установи. З цього часу Інститут шляхетних дівчат перейшов під протекцію Відомства закладів імператриці Російської імперії й щорічно отримував 3 тис. крб. Зрозуміло, що члени товариства продовжували надсилати пожертви та грошову допомогу, як, наприклад, П. Демидов. Він передав на будівництво приміщення для Інституту 20 тис. крб. та надсилав щорічно по 1000 крб. [9, с. 80], А. Квітка – 10 тис. крб., І. Каменський – 5 тис. крб. [7].

Опіка вихованками тривала і після випуску. Наприклад, одна з перших трьох випускниць Харківського Інституту шляхетних дівчат – Марія Ружицька залишилася працювати як помічниця доглядачки з призначеною оплатою в розмірі 150 крб., а дві інші вдало вийшли заміж.

Після смерті в 1828 році імператриці Марії Федорівни дворянство Слобідсько-Української губернії зголосилося добровільно утримувати Інститут шляхетних дівчат на власні пожертви. Поміщики платили по 5 копійок з кожної селянської душі в фонд Інституту.

Епідемія холери 1830 року та голод 1833 року призвели до нової хвилі добродійності впливових харків'ян. Під час спалаху епідемії холери лікарні міста були переповнені, катастрофічно не вистачало ліжок, посуду. В цей час харківські купці запропонували грошову підтримку лікарень, що опікувалися хворими на холеру. Наприклад, купець 2-ї гільдії П. Мішуков пожертвував 3537 крб. 24 коп., Д. Ковальов – 2867 крб. 95 коп., П. Верховський та А. Клімов – 3205 крб. [4, с. 909]. Мешканці міста, міська адміністрація та керівництво лікарень для хворих на холеру були безмежно вдячні й оголосили П. Мішукова, А. Клімова та П. Щелкова громадськими попечителями цих лікарень.

У цей час лікарні безперечно потребували і ліків. Харківські аптекарі та власники «вільних аптек» Г. Фідлер та Е. Нельдихен забезпечували містян медикаментами «отказавшись от уплаты части следующего им вознаграждения за медикаменты для холерных больниц» [10; 4, с. 909].

Коли в 1847 році епідемія холери вкотре повернулася до Харкова, то власники аптек для попередження поширення хвороби безкоштовно видавали ліки малозабезпеченим харків'янам. Ці витрати компенсувалися за рахунок відшкодувань з казни міста або за рахунок поміщиків, селяни яких отримали допомогу [10].

Варто зазначити, що власники всіх харківських «вільних» аптек надавали знижки від 20 до 40% на придбання ліків Харківському колегіуму, Інституті шляхетних дівчат, «казеннокоштным» студентам Харківського університету, університетській студентській лікарні й університетським клінікам, реальним училищам Харківської губернії [14, с. 123]. Така благодійність була спрямована на отримання прихильності з боку керівництва лікарських управ. Харківські підприємці-фармацевти зобов'язувалися надавати знижку для «казенных заведений». Підтвердження цьому знаходимо у статті «Зародження і становлення приватного аптечного бізнесу в Харкові ХІХ – на початку ХХ ст.»: «директор Харківських училищ звітував, що для вихованців гімназії утримується ліків з «вільної» аптеки А. Ейзелера на суму 1000 асигнаційних карбованців і з кожного карбованця надано знижку по 30 коп. асигнаційних карбованців» [10]. І це не поодинокий випадок. За матеріалами звіту в 1840 р. Інститут отримав з аптеки Г. Сартісона ліків на суму 3680 крб. 17 коп. зі знижкою 35 коп. з карбованця [10].

Така підтримка тривала і надалі. В 1860 році найбільша харківська аптека О. Френдлінга постачала безкоштовно ліки до місцевої в'язничної лікарні [14, с. 132].

Під час голоду 1833 року купці І. Кузін, Кожевников, П. Мішуков, І. Безходарний, А. Клімов, П. Щелков, П. Верховський, Мотузков, Базілевський, Скринник, Д. Ковальов, Панченко та Рижов запропонували закупити зерно для продажу мешканцям міста за закупівельною ціною на суму 100 тис. крб. [4, с. 910].

Не стояло остронь і жіноцтво Харкова, воно поставило собі за мету виявляти бідняків, які соромилися просити милостиню, і надавати їм допомогу, але не тільки грошима та речами першої необхідності, а й пошуком відповідної роботи. Так, у 1844 році за кошти Харківського благодійного товариства, заснованого 1843 року, для обдарованої швачки, що мешкала на околицях і не мала достатньої кількості замовлень, представницями Харківського товариства благородних дам на чолі з дружиною губернатора Харківської губернії Емілією Петрівною Трубецькою було винайнято квартиру в центральній частині міста [4, с. 918]. Заможним жіноцтвом міста проводилися благодійні спектаклі, концерти, маскаради, ярмарки. Згідно з твердженнями Д. Багалія та Д. Міллера, 17 січня 1838 року від концерту та аукціону з продажу дамського рукоділля було отримано 2485 крб. [4, с. 911].

Технічний переворот призвів до кардинальних суспільно-економічних змін. У цей час сформувалася соціальна основа підприємництва. Цій трансформації сприяли і буржуазні реформи 1860-х – 70-х років. Після реформ Олександра II відбувається поступове збільшення населення міст та їх соціальна поляризація.

Тоді ж відбулося суттєве зміщення вектора благодійних зусиль. Опіка людей похилого віку, дітей, інвалідів, скалічених та відставних вояків відсувалася на другий план. Натомість, на першому стояли – сприяння освіти, опіка незаможної учнівської і студентської молоді, започаткування стипендіальних фондів для найбільш бідних учнів, гімназистів, студентів, що стало поширеним явищем у другій половині XIX – на початку XX століття, підтримка культурно-мистецьких закладів і окремих митців, охорона здоров'я й різнобічна допомога міській бідноті (побудова дешевого міського житла, відкриття закладів по догляду за дітьми під час перебування батьків на роботі, їдалень з дешевими обідами), що дозволяло пом'якшити соціальні контрасти, підняти рівень міської гігієни, грамотності простого люду. Інтереси підприємців у галузі освіти полягали у підтримці професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів, які готували кваліфікованих робітників, фахівців-управлінців промислових об'єктів.

За освітньою реформою 1864 року з'являються реальні гімназії, які надавали практичні знання та орієнтувалися на потреби промисловості і торгівлі. Такими закладами були Жіноча ремісничка школа Харківського товариства поширення в народі писемності (заснована у 1877 році), у якій викладали швейну справу, Залізнична школа (1870 р.), Харківське міське ремісниче училище, що готувало ковалів і молотобійців (1886 р.), Приватна школа стенографістів Устинова, малярно-декоративна школа (1890 р.) тощо [15].

Почали зароджуватись нові вектори благодійної діяльності – супровід колишніх ув'язнених, заснування землеробських колоній та ремісничих притулків (перевиховання й реабілітація малолітніх правопорушників), боротьба з пияцтвом, підтримка талановитої молоді та багато інших.

Однак задля реалізації цих ідей тільки державних коштів буде не досить, тому підприємці розуміли, що технічна революція потребує освічених працівників, активно долучалися до цього процесу та мали щире бажання допомогти подолати ці суспільні проблеми. З іншого боку, благодійність впливала на їхній соціальний статус та вважалася справою престижною. За благодійність вони отримували почесні звання, чини, посади, нагороджувалися орденами. В такий спосіб уряд намагався стимулювати розвиток громадських інститутів, часто не вкладаючи в цю справу ані копійки. Відомий харківський банкір і підприємець О.К. Алчевський наголошував, що варто «...припинити роздавати продукти і гроші і почати роздавати знання та уміння» [16].

Тому родина Алчевських виділила на будівництво Будинку грамотності значну суму коштів, закупила підручники, а дружина та донька О.К. Алчевського організували недільні школи та самі викладали в них. Інший відомий підприємець і меценат Іван Герасимович Харитоненко побудував у Харкові власним коштом (близько 100 тис. крб.) триповерховий будинок студентського гуртожитку на 150 осіб. У 1882 році він пожертвував 30 тис. крб. на будівництво нового приміщення хірургічної клініки Харківського університету в університетському саду [17, с. 3]. І навіть після смерті Івана Герасимовича його син Павло Іванович Харитоненко виконав заповіт свого батька й передав дирекції Музичного товариства 5 тис. крб. [18, с. 4].

Іноді фокус уваги підприємців-благодійників був спрямований на допомогу представників лише своєї національності або віросповідання. У грудні 1872 року купці єврейської національності відкрили «російсько-єврейську» школу для дітей найбільш бідних одновірців.

Таким чином, тема розвитку благодійності в XIX столітті є різновекторною та невичерпною. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що громадська благодійність пройшла шлях від простої милостині до різноманітних соціально орієнтованих форм та напрямів. З появою в XIX столітті нової активної соціальної групи – підприємців громадське благодійництво та меценатство отримали новий

імпульс до розвитку. Найбільш далекоглядні доброчинці чітко розуміли, що економічне майбутнє неможливе без розвитку освіти, науки та соціальної сфери. Саме духовно вмотивована благодійність сприяла формуванню у суспільстві громадської ініціативи для пом'якшення соціальних суперечностей.

Література:

1. Жебылев Н. Исторический очерк деятельности Харьковского института благородных девиц за 100 лет его существования. Харьков, 1912. 147 с.
2. Высочайше утверждённые правила Харьковского общества благотворения. Харьков : Унив. тип., 1812. 39 с.
3. Лазаревич И.П. Деятельность женщин. Харьков : Тип. Зильберберга, 1883. 195 с.
4. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : историческая монография: в 2-х т. Репринт. изд. Харьков, 1993. Т. 2. 975 с.
5. Пиріг О., Черняк Д. Підприємництво в Україні: від витоків до сьогодні : монографія. Київ : Вид-во «УкрДрук», 2011. 198 с.
6. Рижкова М.С. Развитие освіти жінок у Харківській губернії (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис ... канд. пед. наук : 13.00.01. Мелітополь, 2011. 20 с.
7. Рижкова М.С. З історії розвитку Харківського інституту шляхетних дівчат. Гуманізація навчально-виховного процесу : збірник наукових праць. Випуск ЛІІІ. Ч. ІІ. Слов'янськ : СДПУ, 2010. 249 с. URL: <http://repo.uira.edu.ua/jspui/handle/123456789/3268> (дата звернення: 26.12.2022).
8. Каленик О.В. Харківський інститут шляхетних дівчат як осередок педагогічної освіти на Слобожанщині. Збірник наукових праць «Історія та географія». 2011. Випуск 42. С. 79–85.
9. Сухенко Т. Інститути шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. Етнічна історія народів Європи. Випуск 7. С. 80–84.
10. Робак І., Якуба А. Зародження і становлення приватного аптечного бізнесу в Харкові XIX – на початку XX ст. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Robak_Ihor/Zarodzhennia_i_stanovlennia_pryvatnoho_aptechnoho_biznesu_v_Kharkovi_XIX_na_poch_XX_st.pdf?PHPSESSID=ro1q85ssqcl22tb5j8dudj2h60 (дата звернення: 12.01.2023).
11. Академічний тлумачний словник (1970–1980 рр.). URL: <http://sum.in.ua/s/dobrochynnistj> (дата звернення: 15.01.2023).
12. Кас'яненко Ю.О. Приватне та громадське життя Іванівської вітки роду Ковалевських наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Збірник наукових праць «Історія та географія». Випуск 57. Харків, 2020. С. 109–115.
13. Борзенко О.І. Портрети Г. Квітки-Основ'яненка в контексті міфологічної біографії. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/46590039.pdf> (дата звернення: 12.12.2022).
14. Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). Харків : ХДМУ, 2007. 346 с.
15. Хорошев О.М. Формування системи освіти Харкова XIX – поч. XX ст. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/990/1.pdf> (дата звернення: 13.02.2023).
16. Нікітін М.Ю. Спільні зусилля земств Харківської губернії і благодійників по розвитку навчальних закладів (1865–1905 рр.) URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/20139/1/Nikitin.pdf; jsessionid=6E6CBFB3254FE34BCBE24BC5E74BD851> (дата звернення: 15.10.2022).
17. Хирургическая клиника Харьковского университета. Южный край, 1882. 20 апреля. С. 3.
18. Заседание дирекции Музыкального общества. Южный край, 1893. 10 июня. С. 4.
19. Друганова О.М. Філософські основи розвитку приватної доброчинної діяльності в освіті України (кінець XVIII – початок XIX століття). Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. «Філософія». Том 2. № 40. 2013. С. 221–233. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/2629> (дата звернення: 27.10.2022).
20. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). Український історичний журнал. 2005. № 4. С. 159–177.

УДК 93/94(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.07>

РОСІЙСЬКІ ВІЙСЬКА В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ БАЛТІЇ У ПЕРШІ РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ВИВЕДЕННЯ

Войтенко Юрій,

кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри історії і культури України
та спеціальних історичних дисциплін
Університету Григорія Сковороди в Переяславі
ORCID ID: 0000-0003-3782-5471

У статті розглядається питання пошуку компромісів з російською стороною щодо виведення або переформатування її військ з території суверенних держав Балтії та України внаслідок проголошення ними незалежності. Якщо країни Балтії змогли протягом двох–трьох (з 1991 по 1994 рр.) років відновленої незалежності знайти такі непрості компроміси і переконати російську сторону покинути залишеними у Литві, Латвії та Естонії ще радянські війська з їхніх суверенних територій, то в Україні цей процес набув децю іншої форми. Українське керівництво вирішило сформувати на базі колишніх радянських військ на своїй території власну армію, а не наполягати на виведенні їх до Росії та до інших пострадянських республік. Тому керівництво України у перший день проголошення незалежності ухвалило рішення про те, що всі війська на її території підпорядковуються парламенту – Верховній Раді. Проте складання присяги на вірність народу України у часі децю затрималось і активно розпочалося після всенародного референдуму та виборів першого президента держави. Якщо проблем зі складанням такої присяги у сухопутних та повітряних військах не було, то вони з'явилися на Чорноморському флоті у зв'язку з позицією його вищого командування. Останнє ж відмовилось скласти присягу на вірність Україні і присягнуло Росії, передавши їй управління усім флотом. Оскільки ситуація щодо подальшого флоту на українській землі перейшла на міждержавний рівень протистояння, то обидві сторони намагались спочатку політичним тиском одна на одну вирішити на свою користь це питання, потім перейшли на шлях пошуків компромісу з цієї проблеми. Протягом п'яти років зусиль у межах двосторонніх (міжпрезидентських) та багатосторонніх зустрічей проводили перемовини щодо вирішення питання поділу Чорноморського флоту в українському Криму. Врешті, компроміс був знайдений і остаточно укладений в угоді між обома державами у травні 1997 року. Згідно з цією угодою лише п'ята частина всіх суден цього флоту у незадовільному стані фактично передавалась Україні, а решта була закріплена за російською стороною у юридично спільному базуванні в місті Севастополі. Останній разом з усіма базами передавався Україною в оренду російській стороні строком на 20 років з автоматичним продовженням у разі, доки одна зі сторін не розірве такий договір. Тобто результати дипломатичних зусиль української сторони у перші роки незалежності щодо збереження за собою Чорноморського флоту у своєму Криму були невтішними. Російська ж сторона отримала абсолютну більшість якісного Чорноморського флоту Радянського Союзу з необхідною для цього кількістю матросів та офіцерів, котрий базувався в українському Криму, який вона у майбутньому анексує.

Ключові слова: флот, армія, Крим, незалежність, президент, парламент, Україна, незалежність, країни Балтії.

Voitenko Yuri. Russian troops in Ukraine and the Baltic states: peculiarities of their withdrawal

The article examines the issue of finding compromises with the Russian side regarding the withdrawal or reformation of its troops from the territory of the sovereign states of the Baltic States and Ukraine as a result of their declaration of independence. If the Baltic countries were able to find such difficult compromises during the two or three years (from 1991 to 1994) of their restored independence and convince the Russian side to leave the Soviet troops from their sovereign territories, which were still left in Lithuania, Latvia and Estonia, then in Ukraine this process acquired some another form. The Ukrainian leadership decided to form its own army on its territory based on the former Soviet troops, and not to insist on their withdrawal to Russia and other post-Soviet republics. Therefore, on the first day of the declaration of independence, the leadership of Ukraine made a decision that all troops on its territory are subordinate to the parliament – the Verkhovna Rada. However, taking the oath of allegiance to the people of Ukraine was somewhat delayed in time and actively began after the national referendum and the election of the first president of the state. If there were no problems with taking such an oath in the land and air forces, then they appeared in the Black Sea Fleet due to the position of its high command. The latter refused to take an oath of allegiance to Ukraine and swore to Russia, handing over control of the entire fleet to it. Since the situation regarding the future fleet on Ukrainian soil has moved to the level of interstate confrontation, both sides tried to solve this issue in their favor by political pressure on each other, and then moved to the path of finding a compromise on this problem. During five years of efforts, within the framework of bilateral

(inter-presidential) and multilateral meetings, negotiations were held to resolve the issue of the division of the Black Sea Fleet in the Ukrainian Crimea. Eventually, a compromise was found and finalized in an agreement between the two states in May 1997. According to this agreement, only one-fifth of all vessels of this fleet in an unsatisfactory condition were actually transferred to Ukraine, and the rest were assigned to the Russian side in a legally joint base in the city of Sevastopol. The latter, together with all bases, was leased by Ukraine to the Russian side for a period of 20 years with automatic extension, in the event that one of the parties does not terminate such an agreement. That is, the result of the diplomatic efforts of the Ukrainian side in the first years of independence, regarding the preservation of the Black Sea Fleet in its Crimea, were disappointing. The Russian side received the absolute majority of the high-quality Black Sea Fleet of the Soviet Union with the required number of sailors and officers, which was based in the Ukrainian Crimea, which it will annex in the future.

Key words: navy, army, Crimea, independence, president, parliament, Ukraine, independence, Baltic states.

Проголошення Акта незалежності України Верховною Радою 24 серпня 1991 року і підтримки такого рішення на всеукраїнському референдумі 1 грудня того ж року ознаменувало створення української держави. Визнаючи і підтримуючи положення цього Акта, у якому визначалось, що територія України є цілісною і неподільною, а також те, що на цій території мають чинність виключно Конституція і закони України означало повну самоврядність народу і його представників на всій своїй суверенній території. Проте таке юридичне проголошення потрібно було ще реалізувати де-факто. Для цього необхідно було здійснити офіційне «розлучення» із сусідами, особливо з Росією, котра визнала Україну незалежною державою.

Одним із залишків радянського «спадку» у незалежній Україні, а також в інших республіках (у т.ч. у країнах Балтії) була значна кількість військовослужбовців, а також відповідна військова матеріально-технічна база.

З огляду на проголошення та визнання незалежних держав колишнього СРСР з боку інших країн світу перед багатьма з них постало питання подальшої долі радянського військового континенту на своїй території. Однозначну відповідь на це питання дали країни Балтії, котрі одразу заявили про якомога швидше виведення цих військ зі своєї суверенної території, адже вони асоціюються з окупацією цих країн Радянським Союзом.

Проте ситуація щодо цього питання в Україні не була такою категоричною, адже вона «успадкувала» від СРСР ці війська на власній території і розцінювала їх як спільні (республіканські та союзні). Тому дала можливість солдатам, матросам і офіцерам або виїхати з незалежної України, або скласти присягу на вірність і залишитись та служити далі в цій країні.

Оскільки росія фактично вважає себе правонаступницею СРСР (де-юре ж РФСР), то, на думку лідерів країн Балтії, перша мала повернути на свою нову територію і розмістити ці війська з відповідною технікою. Проте російське керівництво не поспішало повертати свої армії з пострадянських країн, мотивуючи це відсутністю місць для їх розміщення.

Розуміючи те, що незалежність країни можна утримати лише за наявності власної армії, враховуючи сумні події понад сімдесятилітньої давнини, Україна та країни Балтії почали формувати власні війська.

Так, в Україні з проголошенням Акта незалежності 24 серпня 1991 р. залишилося у «спадок» від колишньої УРСР близько 800 тисяч солдат та офіцерів [11, с. 416] від колишніх радянських військ. Їх становили Чорноморський флот та 10 армій: чотири повітряні, три загальновійськові, дві танкові і одна ракетна [11, с. 690–691].

У день проголошення Акта незалежності парламентом також було підтримано Постанову «Про військові формування в Україні». Відповідно до цієї Постанови всі дислоковані на території України війська підпорядковувались Верховній Раді України (у т.ч. і Чорноморський флот у Криму); нею ж було утворено Міністерство оборони України [12].

Після проведення всенародного референдуму щодо незалежності, а також виборів першого Президента Верховна Рада 6 грудня 1991 р. ухвалює закони: «Про оборону України» та «Про Збройні Сили України». Того ж дня було призначено міністром оборони України генерал-полковника К. Морозова [7, с. 691].

Незалежна Україна, маючи на своїй території понад 800 тис. контингенту колишньої радянської армії, починає на її базі формувати власні збройні сили. Для офіцерів, котрі залишились на її території, був вибір: присягнути на вірність Україні і продовжити службу або переїхати до Росії чи іншої колишньої радянської республіки.

Так, 3 січня 1992 р. на вірність України присягу склала перша група радянських військових. При цьому військовослужбовці строкової служби, котрі були призвані ще за СРСР, були повернуті додому, а новими призовниками ставали вже українці. Варто зазначити, що із 75 тисяч етнічних росіян офіцерів,

котрі перебували на території України, лише близько 10 тисяч відмовились скласти таку присягу і були переведені в інші республіки або стали військовими пенсіонерами [11, с. 417].

З усіх родів військ на території незалежної України найскладнішою ситуація виявилася на Чорноморському флоті. Так, внаслідок проголошення незалежності в Криму залишився значний радянський флот на Чорному морі, який за різними підрахунками налічував більш ніж 800 кораблів та інших суден, а також близько 100 тисяч матросів і офіцерів [11, с. 417–418].

З початку січня 1992 року почало відбуватися складання присяги на вірність народу України всіма бажаючими офіцерами Чорноморського флоту СРСР.

З січня 1992 р. командував Чорноморського флоту, адмірал І. Касатонов видає указ, яким повністю передає весь зазначений флот у підпорядкування Україні. Проте після невтішної поїздки І. Касатоніна до Києва (зустріч з Президентом Л. Кравчуком так і не відбулася) адмірал відмовляється скласти присягу на вірність Україні, скасовує свій указ та переводить канали зв'язку і систему управління флотом на Москву, куди і сам відлітає для повного перепідпорядкування [15, с. 351].

Такі дії командувача Чорноморського флоту призводять до першої вагової міждержавної кризи між двома країнами, котра набрала своїх обертів уже навесні-влітку 1992 року. Проте 23 червня 1992 року у Дагомисі та 3 серпня у Ялті президенти Л. Кравчук та Б. Єльцин перебувають у пошуку компромісу щодо вирішення цієї вже міжнародної проблеми, та вирішують тимчасово підпорядкувати цей флот спільно обом сторонам [3, с. 562].

Варто зазначити, що особливістю цієї проблеми було не лише питання військових човнів, яких уже на той час було близько 300 шт. (адже росіяни забрали новіші човни), а ще й військову інфраструктуру зі спеціальними базами для їх утримання. Тоді ж під час зустрічей глав держав у Криму вони домовились про п'ятирічний подвійний контроль над Чорноморським флотом [7, с. 692].

17 червня 1993 р. у Москві президенти обох держав уклали угоду «Про невідкладні заходи з формування МВФ Росії та МВС України» на базі Чорноморського флоту на строк з 1 вересня 1993 р. до 31 грудня 1995 р. щодо розподілу флоту та інфраструктури у пропорції 50 на 50% [15, с. 357].

Незважаючи на пошук діалогу між сторонами, 9 липня 1993 року парламент росії ухвалив постанову, згідно з якою м. Севастополь було оголошено російським містом і основною базою їхнього Чорноморського флоту. Це спричинило дипломатичний міждержавний скандал, адже це було розцінене в Києві як втручання у внутрішні справи незалежної України, яку росія (5 грудня 1991 року) визнала незалежною. З огляду на це українська сторона звернулася до Ради Безпеки ООН, котра своїм рішенням підтримала Україну [3, с. 562–563].

Для подолання цієї кризи між президентами Л. Кравчуком та Б. Єльциним 3 вересня 1993 р. у Криму було підписано не вигідний для України протокол щодо поділу Чорноморського флоту, котрий більше нагадував «державну зраду» [15, с. 358]. Згідно з цією домовленістю, Україна мала передати росії свою частину Чорноморського флоту за певні компенсації (зокрема, за використані країною енергоносії). Проте під тиском невдоволення всередині країни Л. Кравчук відмовився від цієї домовленості.

Під час нової зустрічі у Москві 15 квітня 1994 року було досягнуто домовленості, згідно з якою сторони визначили, що Україна матиме половину човнів Чорноморського флоту, проте залишить собі лише близько п'ятої його частини, а решту «успадковану» половини, своєї частини цього флоту, продасть росії (тобто погасить борг перед росією за спожиті енергоносії). Росія ж залишалась на своїй військовій базі ЧФ у Севастополі [11, с. 418].

9 червня 1995 р. у м. Сочі президенти Л. Кучма і Б. Єльцин підписали угоду щодо Чорноморського флоту, згідно з якою штаби обох держав базуються у м. Севастополі з відповідною інфраструктурою, а також те, що Україна отримує 18,3% кораблів і суден від усього цього флоту, а РФ – 81,7% [14].

Рік потому під час перших за роки незалежності оперативних навчань ВМСУ «Море-96», котрі відбувалися з 29 липня по 1 серпня 1996 р., брало участь 10 кораблів, що становило 40% від усього тодішнього українського військового флоту на Чорному морі [8]. Виходячи з цих даних, можна визначити, що весь флот ВМСУ станом на серпень 1996 р. становив усього 25 суден.

На законодавчому рівні питання Чорноморського флоту, як і базування російських військ у Криму загалом, було остаточно врегульоване аж 28 травня 1997 року. Цього дня сторони підписали угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України [13].

Так, учасники цієї угоди домовились, що росія орендуватиме в Україні землю, акваторію та берегову інфраструктуру в Криму за ціною 99,75 млн дол. щорічно строком на 20 років (до 2017 р.) [15, с. 360]. Згідно з цією угодою, Чорноморський флот РФ у Криму становитиме не більше 300 човнів та 25 тисяч військових, не маючи у своєму арсеналі ядерної зброї [11, с. 418]. Всього ж українські ВМС, внаслідок такого розподілу флоту, отримали 137 суден: 11 бойових кораблів, 19 бойових катерів та інші судна

(пошуково-рятувальні, забезпечення тощо), більшість з яких була у неробочому стані. Російські ВМС ЧФ, внаслідок договору 1997 р., отримали 388 суден (з них 118 кращих бойових кораблів та катерів) [9]. Тобто кількісне співвідношення бойових човнів і катерів у ВМС України та росії після розподілу становило у відсотковому показнику 20% до 80% на користь Москви і у схожому співвідношенні була якість цих човнів на користь останньої.

Таким чином, шляхом важких і довгих (шестирічних) переговорів сторони досягли непростого компромісу щодо розподілу колишнього радянського флоту на Чорному морі. На жаль, російська частка цього флоту загалом була значно більшою за українську (4/5 проти 1/5) і це все розміщувалося на території незалежної України. Тобто українському керівництву у перші роки незалежності не лише не вдалося позбутися російських військ зі своєї землі та акваторії, а й дипломатично програти останнім політичну боротьбу за власний флот та створити потенційну (не)безпеку для нашої держави на її півдні. Більше того, пролонгація базування російському флоту у Криму на 20 років (починаючи з 1997 року) лише відтермінувала вирішення проблеми, котра пізніше призведе до важких наслідків (РФ анексує цей півострів з усією військовою та цивільною інфраструктурою у березні 2014 р.).

Ситуація з «успадкуванням» радянської армії та її інфраструктури була властивою для всіх радянських республік, котрі у 1991 р. проголосили свою незалежність, проте деякі з країн колишнього СРСР (зокрема, країни Балтії) не змирились з подальшим існуванням російських військ на своїх суверенних територіях. Зокрема, у Балтійських державах була ще свіжою історична пам'ять про окупацію їхніх територій у червні 1940 р. з боку СРСР. Тому балтійці оцінювали подальше існування російських військ на своїй території як неприпустимий стан і наполягали на якнайшвидшому їх виведенні.

При цьому російська сторона вимагала неквапливого підходу до вирішення цього питання, пояснюючи це тим, що вона не може у короткі строки вивести на свою територію велику кількість військових з колишніх радянських республік (у тому числі і з країн Балтії), мотивуючи це тим, що немає де їх розмістити, адже одночасно відбувалося виведення військ з Німеччини [4, с. 440].

На території країн Балтії, а також Калінінградської області розташовувалась Північно-Західна група військ росії, у складі якої перебувало 250 тис. осіб (з них – 95 тис. офіцери та прапорщики) [2].

Зокрема, військовий контингент у Латвії на початок осені 1991 року налічував 51 348 російських військових, з них – 21 043 офіцери та прапорщики [4, с. 439]. За років Радянського Союзу на території колишньої Латвійської СРСР розміщувалось близько 1000 військових частин та майже 600 військових об'єктів [2].

Російська сторона намагалася затягнути процес виведення своїх військ з Латвії на роки. Так, 7 грудня 1991 року під час зустрічі у Москві між президентом росії Б. Єльциним та Головою парламенту Латвії А. Горбуновим перший повідомив спікеру про те, що вони можуть вивести свої війська протягом семи років [10]. Звичайно, така позиція обурювала латвійську сторону, котра вимагала якнайшвидшого виведення російських військ зі своєї незалежної країни. Усвідомлюючи те, що силою Латвія не може вивести російські війська з її території, між сторонами почалися дипломатичні дискусії.

Навесні 1993 року відбулися перемовини в Юрмалі, під час яких росія вимагала більше часу щодо виводу своїх військ (у межах 1999 року). На цій зустрічі переговорники від росії вимагали від латвійської сторони збереження за собою Скрундської радіолокаційної станції (до 2003 року), Лієпайської військово-морської бази, а також Вентспільської станції електронного прослуховування (до 1997 року) [4, с. 440].

Внаслідок компромісу між сторонами щодо цих та інших питань 30 квітня 1994 року у Москві між цими державами був підписаний договір, внаслідок якого російська сторона мала повністю вивести війська з Латвії до 31 серпня 1994 року. Латвійська ж сторона погодилась, що радянсько-російські військові пенсіонери та їхні родини, котрі проживали у Латвії до 28 січня 1992 року, отримали право на постійне місце проживання у цій країні, а решта мали покинути її до 31 серпня 1994 року. Проте пізніше за взаємною згодою строк останнім був продовжений [2].

Остаточне виведення російських військ з території Латвії завершилося 31 серпня 1994 року; 1995 року було демонтовано Скрундський радар, хоча сама станція діяла до 1998 року під контролем ОБСЄ. У Латвії ще 15 жовтня 1991 р. було ухвалено Постанову, згідно з якою громадянство могли отримати лише ті мешканці країни, котрі проживали на її території до 17 червня 1940 р. (тобто до окупації її з боку СРСР), а також їхні нащадки (а це близько 78% латвійців). Пізніше були зміни до цієї Постанови, згідно з якою громадянство можна було набуди шляхом натуралізації [4, с. 441].

Президент Латвії Г. Улманіс пізніше згадував про важкі та довгі (13 раундів) перемовини з росією щодо виведення їхніх військ з його країни: «Я чітко зрозумів, що ми можемо вільно видихнути лише тоді, коли військові підуть» [6].

У іншій балтійській державі – Литві – розміщувався контингент близько 34,5 тис. російських військових, 1 тис. танків, 180 літаків та 1,9 тис. броньованих машин [5]. Литва як країна, котра першою покинула СРСР, почала вимагати якнайшвидшого виведення російських військ зі своєї незалежної території.

Внаслідок річних переговорів з керівництвом росії 31 серпня 1992 року у Москві був підписаний документ, що встановлював графік виведення російських військ з Литви. Через рік, 31 серпня 1993 року, росія остаточно вивела свої війська з Литви. За свідченням тодішнього голови парламенту Литви В. Ландсбергиса, «1 серпня (1993 р.) був для нас першим справжнім днем свободи» [5].

Рівно через рік (31 серпня 1994) росія змушена буде вивести свої війська з території незалежної Естонії. За аналогією з Литвою, попередньо у Москві підписавши договір (26 липня 1994 р.) про таке виведення. Проте протягом майже трьох років своєї незалежності керівництво Естонії буде шукати спільні точки дотику і йти на непроті компроміси з цього питання зі своїми візаві у Москві. Незважаючи на це, виведення російських військ з Естонії вважається важливим досягненням їхньої дипломатії у перші роки новітньої незалежності [1].

Варто зазначити, що країни Заходу також доклали дипломатичні зусилля для того, щоб росія вивела свої війська з країн Балтії. Найбільш активними у цьому педалюванні були США та Швеція. Зокрема, тодішній президент США Б. Клінтон ставив перед главою РФ Б. Єльциним питання щодо обмеження у наданні ними економічної (у т.ч. гуманітарної) допомоги росії у разі затримки з виведенням російських військ з цих країн і відновлять лише тоді, коли таке виведення пришвидшиться [10].

Окрім того, 10 липня 1992 року на зустрічі ОБСЄ в Гельсінкі був погоджений документ, який закликав росію якомога швидше вивести свої війська з країн Балтії і підписати між собою двосторонні договори. Схожий заклик був розміщений 25 листопада 1992 року у резолюції Генеральної Асамблеї ООН. Згодом це знайшло своє відображення у таких двосторонніх договорах і остаточному виведенні російських військ з країн Балтії до 31 серпня 1994 року.

Висновки. Таким чином, можна підсумувати, що Україна як незалежна держава з 1991 р. дала можливість усім військовим, котрі залишились на її території внаслідок розпаду СРСР, скласти присягу на вірність їй і продовжувати виконувати військову службу. Якщо із сухопутними та повітряними військами цей перехід вдалося реалізувати без особливих проблем, то з військово-морськими силами, котрі базувалися на Чорному морі у Криму, це питання потребувало особливого підходу. Так, за результатами компромісу між російським та українським керівництвом флот був поділений між двома сторонами спочатку порівну, а пізніше росія змогла добитися володіння ним у 4/5 від усієї кількості (як кораблів, так і інфраструктури). Такі поступки у вигляді дипломатичної поразки нової української влади російській стороні заклали на майбутнє для України «міну сповільненої дії», зокрема щодо долі не лише військової бази у Севастополі, а й існування Автономної Республіки Крим. Пізніше саме завдяки збереженням російським військам у Криму Москва змогла захопити адміністративні будівлі, зокрема Верховну Раду АРК, здійснивши переворот у цій автономній республіці наприкінці лютого 2014 року та анексувати цей півострів з усією військовою та цивільною інфраструктурою. У цьому аспекті положення Преамбули Конституції України, котра набула чинності 28 червня 1996 р., тобто за рік до підписання остаточної угоди з росією щодо нерівнозначних умов перебування Чорноморського флоту РФ на території України (від 28 травня 1997 р.), зокрема у частині «*усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями*», не було відображено на практиці.

У країнах Балтії ж було зрозуміло, що російські війська є продовженням радянської «спадщини», що нагадувало про окупацію цих держав з червня 1940 р. Керівництво балтійських держав розуміло, що без виведення у повному обсязі російських військ з їхніх територій незалежність не може бути повною і потенційно буде під загрозою. Тому політична еліта країн Балтії протягом наполегливих дво-трирічних переговорів з росією педалювала питання якнайшвидшого виведення військових РФ з цих країн. Навіть ідучи на певні поступки російській стороні у керівників балтійських держав було розуміння, що це питання є одним з головних у їхній зовнішньополітичній діяльності, адже це питання їхньої національної безпеки і подальшого суверенного існування. Компроміси були знайдені, двосторонні договори підписані та реалізовані. З території Литви російські війська були повністю виведені 31 серпня 1993 р., а з Латвії та Естонії – 31 серпня 1994 р. Це дозволило створити власні, абсолютно нові національні збройні сили, і у майбутньому всім трьом «Балтійським сестрам» одночасно (29 березня 2004 р.) увійти до Північноатлантичного Альянсу (НАТО).

Тобто якщо лідери країн Балтії розуміли окупаційний характер пострадянських військ, котрі залишились у їхніх незалежних державах, та вимагали якнайшвидшого їх виведення, то керівництво України у перші роки незалежності не було таким категоричним, вважаючи ці війська спільними. Якщо

балтійці вимагали повного виведення радянсько-російських військ зі своєї суверенної території разом з усім інвентарем, то в Україні вважалося, що ця вся матеріально-технічна база з відповідним озброєнням є радянським «спадком» нової незалежної держави, на базі якого буде сформована нова армія. Проте якщо такий «спадок» у сухопутних та повітряних військах був корисним для незалежної України, то у військово-морських (Чорноморський флот) через невдалий його розподіл у частині передання росії головних військових баз та 80% флоту став небезпечним.

Література:

1. В Таллине 25-летие вывода из Эстонии российских войск отметят салютом. URL: <https://rus.err.ee/974585/v-tallinne-25-letie-vyvoda-iz-jestonii-rossijskih-vojsk-otmetjat-saljutom>.
2. Вывод советских войск из Латвии: 13 раундов переговоров. URL: <https://web.archive.org/web/20200808234714/http://www.grani.lv/society/110189-vyvod-sovetskih-voysk-iz-latvii-13-raundov-peregovorov.html>
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ : Yakaboo Publishing, 2022. 656 с.
4. Історія Латвії XX ст. / Блейере Д. та ін. Рига : «Юмава», 2005. 500 с.
5. Ландсбергис о выводе российских войск: 1 сентября было для нас первым настоящим днем свободы. URL: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1770456/landsbergis-o-vyvode-rossiiskikh-voisk-1-sentiabria-bylo-dlia-nas-pervym-nastoiashchim-dnem-svobody>
6. Литва и Эстония отмечают 25-летие вывода российских войск. URL: <https://www.dw.com/ru/латвия-и-эстония-отмечают-25-летие-вывода-российских-войск/a-50240044>
7. Литвин В. Історія України : підручник. Київ : Наукова думка, 2009. 823 с.
8. Міноборони показало, як відбувались перші масштабні навчання флоту «Море-96». URL: <https://mil.in.ua/uk/news/minoborony-pokazalo-yak-vidbuvalys-pershi-masshtabni-navchannya-flotu-more-96/>
9. Обставини втрати Україною управління над ЧФ СРСР, поділ флоту та ознаки розкрадання – звіт ТСК. 11 червня 2019 рік. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2019/06/tsk-dodatok1.html>
10. Переговорщик с Латвией о выводе российских войск: «Не представляете уровень предательства». URL: https://web.archive.org/web/20191031075455/https://interaffairs.ru/news/show/23795#disqus_thread
11. Плохій С. Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 496 с.
12. Постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. № 1431-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1431-12#Text>
13. Угода між сторонами про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text
14. Угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту від 9 червня 1995 р. URL: https://web.archive.org/web/20200205125713/https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082
15. Якимович Б. Військово-морські сили України. Від відновлення до анексії Криму (1991–2014). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2016. Вип. 17. С. 350–367.

УДК 06.011:631.5/9:061.2(477-25):63.001.5(091)
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.08>

ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЛЕНІВ КИЇВСЬКОГО ПОЛІТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА ІНЖЕНЕРІВ І АГРОНОМІВ У МЕЖАХ РОЗВИТКУ ІНЖЕНЕРНОЇ, МЕХАНІЧНОЇ, ХІМІЧНОЇ ТА АГРОНОМІЧНОЇ НАУК У ПЕРІОД 1911–1916 РР.

Гордієнко Людмила,
аспірантка

Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки
Національної академії аграрних наук України
ORCID ID: 0009-0000-2840-1584

У статті здійснено спробу аналізу діяльності персонального складу Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів, яке існувало у 1911–1916 рр. при Київському політехнічному інституті Імператора Олександра II і було досить потужним науковим осередком на початку XX ст. Засновниками цього Товариства стали відомі вчені-інженери: П.Е. Бутенко, І.Ф. Пономарьов, Б.Г. Сахновський, І.А. Феценко-Чопівський та інші. Товариство у своїй організаційній структурі мало 4 секції (за прототипом навчальних відділень Інституту): 1) механічну; 2) інженерну; 3) хімічну; 4) агрономічну. Головною метою у функціонуванні Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів стало об'єднання випускників Інституту та популяризація його діяльності. До його складу входили провідні в той час вчені, а саме: І.М. Ганицький, Г.Г. Де-Метц, П.Р. Сльозкін, О.О. Хохряков, М.П. Чирвинський, П.О. Широких та інші. Науковці і дослідники того часу популяризували свою діяльність, працюючи у секціях Товариства. Аналіз сучасних історичних досліджень з такої тематики засвідчив, що на тепер немає комплексної наукової роботи, присвяченої вивченню персонального складу Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів (1911–1916 рр.). Вперше у статті проаналізовано особові справи викладачів Київського політехнічного інституту Олександра II, які були членами Товариства. У статті висвітлено персональний склад членів чотирьох секцій (інженерної, механічної, хімічної та агрономічної), розкрито їхні біографічні дані, науково-дослідну, педагогічну, громадську діяльність та особистий внесок у розвиток інженерної, механічної, хімічної та агрономічної наук у країні. Висвітлення дослідженого матеріалу подано за принципом представлення характеристики діяльності постатей найяскравіших представників наведених вище профільних напрямів у функціонуванні Товариства, зокрема Ю.В. Ланге, Л.В. Цислінського (інженерна секція), І.М. Ганицького, Г.Г. Де-Метца (механічна секція), І.Ф. Пономарьова, І.А. Феценко-Чопівського (хімічна секція), О.О. Хохрякова, П.О. Широких (агрономічна секція).

Ключові слова: наука, Київське політехнічне товариство інженерів і агрономів, дослідження, персональний склад.

Hordienko Liudmyla. Activities of the members of the Kyiv Polytechnic Society of Engineers and Agronomists in the development of engineering, mechanical, chemical, and agronomic sciences in the period 1911–1916

The article attempts to analyze the activities of the staff of the Kyiv Polytechnic Society of Engineers and Agronomists, which existed in 1911–1916 at the Kyiv Polytechnic Institute of Emperor Alexander II and was a rather powerful scientific center in the early twentieth century. The founders of this company were well-known scientists and engineers: P.E. Butenko, I.F. Ponomarev, B.G. Sakhnovsky, I.A. Feshchenko-Chopivsky and others. The Society had 4 sections in its organizational structure (based on the prototype of the Institute's educational departments): 1) mechanical; 2) engineering; 3) chemical; 4) agronomic. The main goal of the Kyiv Polytechnic Society of Engineers and Agronomists was to unite the Institute's graduates and popularize its activities. It consisted of leading scientists of that time, namely: I.M. Ganitsky, G.G. De-Metz, P.R. Slezkin, O.O. Khokhriakov, M.P. Chirvinsky, P.O. Shirokikh and others. Scientists and researchers of that time popularized their activities by working in the Society's sections. The analysis of modern historical research on this topic has shown that there is currently no comprehensive scientific work devoted to the study of the personnel of the Kyiv Polytechnic Society of Engineers and Agronomists (1911–1916). For the first time, the article analyzes the personal files of the teachers of the Kyiv Polytechnic Institute of Alexander II who were members of the Society. The article highlights the personal composition of the members of the four sections (engineering, mechanical, chemical, and agronomic), reveals their biographical data, research, teaching, public activities, and personal contribution to the development of engineering, mechanical, chemical, and agronomic sciences in the country. The coverage of the studied material is based on the principle of presenting the characteristics of the activities of the brightest representatives of the above-mentioned profile directions in the functioning of the Society, in particular, Yu. Lange, L.V. Tsylynskyi (Engineering Section); I.M. Hanitskyi, G.G. De Metz (Mechanical Section), I.F. Ponomariov, I.A. Feshchenko-Chopivskyi (Chemical Section), O.O. Khokhriakov, P.O. Shyrokykh (Agronomic Section).

Key words: science, Kyiv Polytechnic Society of Engineers and Agronomists, research, staff.

Діяльність Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів (КПТІА) при Київському політехнічному інституті Імператора Олександра II (КПІ) відіграла значну роль для розвитку та популяризації вітчизняної науки і дістала визнання у першій половині ХХ ст. Науково-дослідна робота відомих українських учених була безпосередньо пов'язана з функціонуванням цього Товариства. Членами КПТІА були професори і викладачі КПІ, практики і теоретики інженерної, механічної, хімічної та сільськогосподарської дослідної справи.

Значні досягнення у різних галузях науки і техніки на українських землях першої половини ХХ ст. були основою для інтенсивного розвитку наукових знань. Науковці і дослідники того часу популяризували свою діяльність, працюючи у секціях КПТІА. Прізвища найвизначніших із них ввійшли в історію вітчизняної науки як дослідників та новаторів для своєї епохи. Наукові здобутки частини членів Товариства вивчені та описані в окремих наукових дослідженнях або поодиноких працях. Так, зокрема, відомий український історик В.А. Вергунов присвятив свої дослідження окремим постатям, а саме вченим-аграріям, які свого часу були членами КПТІА: професорам М.М. Кагану та П.Р. Сльозкіну [1–2]. Дослідник В.П. Шуманський у своїх наукових працях розкрив діяльність засновника Товариства професора І.А. Фещенка-Чопівського в контексті розвитку науки і техніки [3–5]. Окрім того, постаті цього вченого присвячені роботи М.Ю. Костриці, Г.П. Мокрицького [6], В.А. Шендеровського [7]. Разом із тим аналіз сучасних досліджень з такої тематики засвідчив, що натеper немає комплексної наукової роботи, присвяченої дослідженню персонального складу Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів (1911–1916 рр.).

Тому *метою написання цієї статті* стало висвітлення особового складу членів Товариства, їхніх біографій та діяльності у межах чотирьох секцій (інженерної, механічної, хімічної та агрономічної). Досліджений матеріал подано за принципом представлення постатей найяскравіших представників наведених вище профільних напрямів у діяльності КПТІА в алфавітному порядку.

Отже, серед відомих імен учених-дослідників, членів *інженерної секції* Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів, варто назвати ім'я дійсного члена Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів професора **Юрія Валентиновича Ланге** (1877–1928). Ще 1912 р. за його ініціативою було створений перший гурток винахідників у м. Києві. Учений також був активним учасником I Всеросійського з'їзду винахідників 1916 р. [8, с. 6]. Ю.В. Ланге народився 17 серпня 1877 р. у Тамбовській губернії. Згодом навчався у Вологодському та Московському реальних училищах. У 1903 р. закінчив повний курс КПІ і був залишений професорським стипендіатом на кафедрі санітарної техніки професора Д. Рузьського. У 1906 р. учений перебував у Лондоні, де вивчав справу облаштування водогону та каналізації. Згодом упродовж 1907–1912 рр. збудував понад 700 гідротехнічних споруд. Був учасником XII з'їзду природодослідників та лікарів, який проходив у Москві з 28 грудня 1909 р. по 6 січня 1910 р. Відомо, що у 1911–1912 рр. працював на цукрових заводах П. Харитоненка і розробив для відомого власника заводів проєкт меліорації лугів Наталіївського маєтку. У 1912 р. професор Ю.В. Ланге із дозволу Київської міської управи відкрив у Києві гідротехнічну контору «Ю. Ланге и Ко», яка реалізовувала вже розроблений ним водовимірювач. З 1913 р. Ю.В. Ланге займався гідротехнічними пошуковими роботами у Полтавській губернії у 1913 р. Науковий доробок Ю.В. Ланге становить понад 80 наукових праць.

Окремо варто зупинитись на діяльності професора КПІ, дійсного члена Товариства, члена інженерної секції КПТІА, професора **Леоніда Васильовича Цислінського** (1869–1949) [9, с. 4], який входив до складу Правління Товариства, обіймав посаду скарбника [10, с. 5]. Відомо, що вчений народився 11 листопада 1869 р. у м. Києві у сім'ї аптекаря [11, арк. 2]. Навчався у Першому реальному училищі, яке закінчив у 1887 р., і після цього вступив до Санкт-Петербурзького практичного технологічного інституту, де навчався до 1890 р. За станом здоров'я молодий учений змушений був перервати навчання. І у 1898 р. вступив до інженерного відділення КПІ. Отримав звання інженера-будівельника з правом на чин X класу згідно з дипломом за № 8348, виданим 7 червня 1909 р. Як молодий спеціаліст був залишений стипендіатом при кафедрі санітарної техніки КПІ.

З'ясовано, що з 1910 р. інженер-будівельник Л.В. Цислінський розпочав роботу викладачем інженерного відділення КПІ за вільним наймом. Він читав курс лекцій про супротив матеріалів. У 1914 р. Л.В. Цислінський був призначений штатним викладачем, а з 1915 р. паралельно працював за сумісництвом у Київському середньому сільськогосподарському гідротехнічному училищі. Окрім того, працюючи у Київській міській управі по каналізаційній мережі, виконав низку проєктів стосовно каналізаційної системи м. Києва. Досліджено, що вчений працював у КПІ до вересня 1918 р. і був звільнений з посади штатного викладача у зв'язку з відсутністю годин для проведення занять.

Яскравим представником *механічної секції* Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів є професор **Іван Михайлович Ганицький** (1879–1921), який очолював цю секцію з 19 березня 1914 р. Учений був вибраний головою секції на 12-ому засіданні замість М.Й. Мрозовського, який відмовився бути головою секції [12, с. 7].

Народився він 4 січня 1879 р. у родині директора Кишинівської православної семінарії. Після закінчення із золотою медаллю Кишинівської гімназії № 1 у 1897 р. вступив на перший курс фізико-математичного факультету Імператорського університету святого Володимира. У 1900 р. перевівся на механічне відділення Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II, який закінчив у 1906 р. Захистив студентський дипломний проєкт на тему «Парова турбіна Лаваля» і одержав диплом та звання інженера-технолога з правом на чин I класу. Навесні 1906 р. поїхав до м. Луганська, де був майстром мідно-ливарного цеху на заводі Гартмана. У вересні цього ж року вже був призначений професорським стипендіатом при кафедрі прикладної механіки по відділу теплових двигунів і готувався до викладацької кар'єри. З науковою метою перебував у відрядженнях у Берліні (квітень – червень 1907 р.), Празі (липень 1908 р.), де відвідав машинобудівельну виставку, Стокгольмі (липень – серпень 1909 р.), Пільзені (червень 1910 р.), Мюнхені, Цюриху (1910 р.).

У травні 1911 р. І.М. Ганицький був затверджений штатним викладачем і виконуючим обов'язки екстраординарного професора КПП. Після успішного захисту дисертації «Струменеві елементи в конденсаційних установках» 20 травня 1912 р. одержав звання ад'юнкта КПП за вибраною спеціальністю. Досліджено, що у серпні 1912 р. учений виконував обов'язки декана механічного відділення КПП на період відпустки діючого декана І.Ф. Юрченка. З 15 по 20 квітня 1913 р. професор І.М. Ганицький був учасником 2-го з'їзду з гірничої справи, металургії та машинобудування.

На засіданнях секцій Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів учений виступав із доповідями, які викликали інтерес у присутніх. Так, у виступі «Про запаси силових енергій в культурних країнах і ступінь її використання» проаналізував дані про запаси та кількість витраченого вугілля, нафти, торфу, деревини в окремих країнах. Професор І.М. Ганицький запропонував свій метод визначення часу, на який могло вистачити таких ресурсів. Учений звернув увагу опонентів на цифри щодо запасів та використання гідравлічної енергії річок та водоспадів у деяких країнах [12, с. 7].

У лютому та березні 1914 р. при механічній секції були організовані повторні курси для інженерів, на яких професором були прочитані два цикли 5-годинних лекцій «Парові турбіни». З'ясовано, що Іван Михайлович входив до складу Комісії з видання Збірника, присвяченого 15-річному ювілею КПП, і був вибраний його редактором. 6 квітня 1914 р. Іван Михайлович був нагороджений орденом Святої Анни за відмінне виконання посадових обов'язків. Із 11 червня 1915 р. за згодою Міністра торгівлі і промисловості він був підвищений у званні з екстраординарного професора до ординарного й перебував у цьому званні до 1919 р.

Варто було б зупинитися на ще одній не менш важливій постаті, дійсному члені КППІА, професорі **Георгію Георгійовичу Де-Метцу** (1861–1947). Відомо, що вчений 19 лютого 1915 р. вибирався головою Загальних зборів Товариства. Народився він 18 травня 1861 р. в м. Одесі [13, арк. 110]. Закінчив Миколаївську реальну чоловічу гімназію із золотою медаллю. Продовжив навчання на фізико-математичному факультеті Імператорського Новоросійського університету. Після закінчення у 1885 р. був затверджений у званні кандидата. Для приготування до професорського звання з предмета «фізика» залишився на посаді лаборанта при фізичному кабінеті цього університету на 2 роки. Успішно склав іспити на ступінь магістра у 1888 р., захистивши дисертацію за темою «Дослідження механічних властивостей олій і колоїдів». Був прийнятий до складу приватних доцентів за предметом «фізика» Імператорського Новоросійського університету.

Г.Г. Де-Метц брав участь у роботі 8-го з'їзду природодослідників і лікарів, що проходив у Санкт-Петербурзі протягом 28 днів з 20 грудня 1889 р. 31 травня 1891 р. ученому було присвоєно ступінь доктора фізики за дисертацію «Про абсолютну стисливість ртуті і скла». 1 вересня 1892 р. він був призначений екстраординарним професором Імператорського університету Святого Володимира й працював секретарем фізико-математичного факультету цього закладу. Із 15 серпня 1898 р. учений був призначений ординарним професором Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II й одержав чин статського радника. З 12 грудня 1901 р. брав участь у роботі 11-го з'їзду природодослідників і лікарів, що проходив у Санкт-Петербурзі. Долучався до спорудження будівель КПП Імператора Олександра II як член будівельної комісії та отримував подяку за роботу.

Свою наукову діяльність професор Г.Г. Де-Метц продовжував і під час літніх канікул, перебуваючи у відрядженнях за кордоном у 1907–1909 рр. Так, наприклад, 18 вересня 1909 р. як представник Імператорського університету Святого Володимира учений брав участь у Міжнародному конгресі

повітроплавання у м. Нансі (Франція). У 1910 р. професор Г.Г. Де-Метц був учасником Міжнародного конгресу радіології та електрики, який проходив у Брюсселі.

Досліджено, що 18 жовтня 1913 р. Г.Г. Де-Метц одержав звання заслуженого професора Імператорського університету Святого Володимира. За відмінну службу нагороджений орденами Святого Станіслава II–III ступенів та Святої Анни II–III ступенів. З'ясовано, що 21 вересня 1919 р. на засіданні ради КПШ учений одногосно був вибраний на посаду ректора терміном на 3 роки.

Серед відомих представників *хімічної секції* КПТІА є постать професора **Івана Федоровича Пономарьова** (1882–1982), який був одним з ініціаторів створення Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів [14], редактором видавництва Товариства, членом Правління у 1911 р. Проживав у м. Києві, Шулявка, 3-тя дачна лінія, буд. 15. Виступав на одному із засідань хімічної секції з доповіддю «Обертаюча піч для обпалювання цеглин».

Винахідник І.Ф. Пономарьов стояв біля витоків створення науки про силікати, був одним із перших організаторів силікатної та цементної промисловості Російської імперії. Праці вченого, що присвячені вивченню виробництва цементу, скла, цегли, фарфору і вогнетривів, широко відомі за кордоном. Учений брав участь у роботі Міжнародних конгресів з хімії цементу. Широке застосування знайшов запропонований ним метод примусової кристалізації скла.

До визначних представників *хімічної секції* Товариства належить також професор **Іван Андріанович Фещенко-Чопівський** (1884–1952). Саме він стояв біля витоків створення Товариства, був членом Ревізійної комісії (1911 р.) [15, с. 3], членом бюро хімічної секції з 1913 по 1916 рр. Народився вчений 29 січня 1884 р. [16, арк. 6] в м. Чуднів на Волині у сім'ї поштового службовця. Закінчив чуднівську двокласну школу [6, с. 42] і у 1893 р. Іван Фещенко-Чопівський продовжив навчання у Житомирській класичній гімназії, після закінчення якої у 1903 р. успішно склав іспити до Київського політехнічного інституту Імператора Олександра II, вибравши для себе хімічне відділення.

Проте свої подальші наукові інтереси учений зосередив не на хімії, а на металургії. Під час однієї екскурсії до сталеварного комбінату його захопив сам процес сталеваріння. Наукові поривання студента вирішив підтримати металург-винахідник, професор В.А. Іжевський. З 13 грудня 1908 р. Іван Андріанович був безкоштовним професорським стипендіатом при кафедрі металургії та працював на посаді лаборанта. Щоліта він відвідував металургійні та механічні заводи, проводив дослідження, що були необхідні для його лабораторних дослідів. Успішно закінчив випробування на звання ад'юнкта хімічної технології. І як відзнаку блискучих успіхів отримав дворічну стипендію для роботи в дослідному осередку одного з провідних металургів Заходу професора Обергоффера. Щоб перейняти досвід у найкращих науковців світового рівня та вдосконалити свої знання, І.А. Фещенко-Чопівський неодноразово перебував у відрядженнях за кордоном. Відрядження до Бельгії, Німеччини і Англії допомогли сформуватись йому як науковцю. Але після початку Першої світової війни учений змушений був повернутися на українські землі [7, с. 20] і працювати викладачем практичних занять з гірничо-заводського контролю.

У 1913 р., працюючи у складі бюро хімічної секції КПТІА, І.А. Фещенко-Чопівський входив до складу Комісії з організації участі членів Товариства у I Всеросійському з'їзді інженерів. На 12-ому засіданні хімічної секції, яке проходило 4 грудня 1913 р., було прийняте рішення про його відрядження на цей з'їзд [17, с. 11]. Молодий учений зробив доповідь, яка привернула увагу багатьох фахівців і урядових кіл. Йшлося про досліди з цементної заліза, що принесли І.А. Фещенко-Чопівському міжнародне визнання.

Досліджено, що будучи членом Товариства, вчений виступав на засіданнях секцій із доповідями, що викликали інтерес серед науковців того часу. Так, наводимо їх перелік у таблиці (табл. 1):

Таблиця 1

Доповіді члена хімічної секції Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів професора І.А. Фещенко-Чопівського, заслухані на засіданнях Товариства з 1911 по 1914 рр.

Тема доповіді	Дата виступу
«Про мікрографічні наслідки двох випадків переламування рельс»	19.02.1911 р.
«Дослідження дахового заліза»	1911 р.
«Як слід розуміти спеціалізацію у вищих технічних школах?»	1911 р.
«Про поверхневу цементну заліза»	17.02.1913 р.
«Про добавки при цементній заліза»	19.03.1914 р.
«Природні багатства Галіції»	01.12.1914 р.

Як учений І.А. Фещенко-Чопівський здобув світову славу. Його науковий доробок разом з вищевказаними роботами становить 140 праць з металознавства, природних копалин, які опубліковані польською, німецькою, французькою, англійською, російською мовами. Праці вченого – це значний внесок у теорію хіміко-термічної обробки.

Серед дійсних членів *агрономічної секції* Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів особливо виокремлюється постать професора **Олександра Олексійовича Хохрякова** (1877 р.н.), який був викладачем КПП, послідовником професора К.Г. Шиндлера [18, с. 3]. На основі аналізу архівної «Особової справи Хохрякова О.О.» [19] стало відомо, що народився він 27 травня 1877 р. у м. Усть-Каменогорську. Його батько, Олексій Миколайович Хохряков, був надвірним радником, старшим лікарем Усть-Каменогорського місцевого лазарету. Учений закінчив сільськогосподарське відділення при Київському політехнічному інституті Імператора Олександра II, з 1904 р. мав звання ученого агронома.

Встановлено, що 16 серпня 1904 р. згідно зі ст. 28 «Статуту КПП Імператора Олександра II» вчений агроном Олександр Олексійович Хохряков був затверджений на посаді позаштатного молодшого лаборанта при кафедрі з випробування сільськогосподарської техніки. Через 1,5 року згідно з Постановою директора КПП був переведений на посаду позаштатного старшого лаборанта при кафедрі з випробування сільськогосподарської техніки.

Досліджено, що з 28 листопада 1909 р. О.О. Хохряков був призначений штатним викладачем сільськогосподарського машинознавства КПП і затверджений у чин надвірного радника. А з 1 вересня 1912 р. він працював на посаді старшого спеціаліста сільськогосподарської частини при Департаменті землекористування. З 20 грудня 1909 р. по 10 січня 1910 р. Олександр Олексійович Хохряков був командирований Радою Інституту для участі у XII з'їзді природодослідників та лікарів, який проходив у Москві.

Збереглися відомості й про те, що О.О. Хохряков був нагороджений орденом Святого Станіслава III ступеня. Досліджено, що з лютого 1911 р. по лютий 1912 р. учений обіймав посаду завідувача кафедри сільськогосподарських машин КПП і був учнем професора К.Г. Шиндлера.

Петро Осипович Широких – дійсний член агрономічної секції Товариства [18, с. 3]. Народився він 10 вересня 1872 р. Закінчив з відзнакою повний курс при Харківському ветеринарному інституті у 1898 р. Свою наукову діяльність розпочав при кафедрі зоотехнії КПП на посаді позаштатного старшого лаборанта [20, арк. 1], був штатним викладачем зоотехнії. На час літніх канікул їздив у відрядження за кордон з науковою метою. Він мав завдання вивчити напрями і методи постановки дослідів із сільськогосподарськими тваринами з метою керівництва подібними дослідями на сільськогосподарських дослідних станціях у Російській імперії. Петро Осипович був учасником XII з'їзду натуралістів і лікарів, що проходив у Москві у 1909 р. Досліджено, що П.О. Широких був членом Київського агрономічного товариства і працював у складі Комісії з перегляду популярної сільськогосподарської літератури.

Отже, у цій праці проаналізовано персональний склад членів чотирьох секцій (інженерної, механічної, хімічної, агрономічної) Київського політехнічного товариства інженерів і агрономів, що діяло при Київському політехнічному інституті Імператора Олександра II у період 1911–1916 рр. Охарактеризовано біографічні дані, науково-дослідну діяльність найяскравіших постатей, зокрема професорів І.М. Ганицького, Г.Г. Де-Метца, Ю.В. Ланге, І.Ф. Пономарьова, І.А. Фещенка-Чопівського, О.О. Хохрякова, Л.В. Цислінського, П.О. Широких, та розкрито їхній особистий внесок у розвиток інженерної, механічної, хімічної та агрономічної галузей.

Література:

1. Вергунов В.М. М. Каган – учень та сподвижник фундатора Київської станції по випробуванню землеробських машин та знарядь професора К.Г. Шиндлера. *Науково-інноваційний розвиток агровиробництва як запорука продовольчої безпеки України: вчора, сьогодні, завтра* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 20–21 жовт. 2022 р. НААН, ННСГБ. Вінниця : ФОП Просянікова О.М., 2022. С. 140–143.
2. Вергунов В.А. Професор Сльозкін Петро Родіонович (1862–1927). Укр. акад. аграр. наук, Держ. наук. с.-г. б-ка, Укр. держ. насіннева інспекція. Київ : Аграр. наука, 2007. 180 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 19).
3. Шуманський В.П. Висвітлення науково-технічної та просвітницької діяльності І. Фещенка-Чопівського на сторінках журналу «Технічні вісті». *Історія української науки на межі тисячоліть*. 2000. Вип. 3. С. 258–264.
4. Шуманський В.П. Етапи життєвого і творчого шляху матеріалознавця Івана Фещенка-Чопівського: формування світогляду (1902–1917). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та філософія науки і техніки»*. 2000. Вип. 6. С. 79–83.
5. Шуманський В.П. Наукова творчість І. Фещенка-Чопівського. *Історія освіти, науки та техніки* : Перша конф. молодих вчених та спеціалістів. Київ, 30 трав. 2002 р. Київ, 2002. С. 132–133.

6. Костиця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі: видатні постаті Житомирщини. Житомир : Жур. Фонд, 1995. 204 с.
7. Шендеровський В. Видатний вчений і державотворець. *I. Феценко-Чопівський – видатна постать в історії науки та українського державотворення* : матеріали Міжнар. конф. (до 50-річчя від дня загибелі), м. Львів, 27–28 верес. 2002 р. Львів. С. 20.
8. Извлечение из протоколов о деятельности Кружка изобретателей. *Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров и агрономов*. 1917. № 1. С. 6–7.
9. Деятельность секций. Инженерная секция. *Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров и агрономов*. 1911. № 2. С. 4–8.
10. Отчёт о деятельности Киевского политехнического общества инженеров и агрономов за 1913 год. *Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров и агрономов*. 1914. № 1. С. 4–7.
11. Личное дело Леонида Васильевича Цислинского (1909). *Державний архів м. Києва (ДАК)*. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 273. 73 арк.
12. Деятельность секций. Механическая секция. *Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров и агрономов*. 1914. № 2. С. 7–8.
13. Личное дело Де-Метца Георгия Георгиевича (1898 р.). *ДАК*. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 173. 134 арк.
14. О регистрации Киевского политехнического общества инженеров и агрономов (1911). *Державний архів Київської області*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 338. 31 арк.
15. Протокол 1-го Общего Собрания. *Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров и агрономов*. 1911. № 1. С. 3.
16. Личное дело Феценко-Чоповского Ивана Адрияновича (1909). *ДАК*. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 266. 89 арк.
17. Деятельность секций. Химическая секция. *Бюллетени Киевского политехнического общества инженеров и агрономов*. 1914. № 1. С. 10–12.
18. Отчёт о деятельности Киевского политехнического общества инженеров и агрономов за 1911 год. Год 1-й. Киевское политехническое общество инженеров и агрономов. Киев, 1912. 40 с.
19. Личное дело Хохрякова Александра Алексеевича (1904 р.). *ДАК*. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 271. 70 арк.
20. Личное дело Широких Петра Осиповича (1900 р.). *ДАК*. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 290. 56 арк.

УДК 069:[904(477):728.81

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.09>

ДО ПИТАНЬ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПРИСТОСУВАННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

Грицюк Діонісій,

юрисконсульт

Адміністрації державного історико-культурного заповіднику

у м. Луцьку

ORCID ID: 0000-0002-4110-5162

У статті розглядається робота у галузі охорони, вивчення, збереження, реставрації та музеєфікації замків і фортифікаційних об'єктів Тернопільщини. Поле зору дослідження обмежене одинадцятьма замковими та палацовими комплексами, котрі включені до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля». Таким чином, розглянуто Збаразький, Теребовлянський, Кривченський, Микулинецький, Скалатський, Підзамоцький, Язлівецький, Золотопотоцький, Скала-Подільський, Чортківський замки та Вишнівецький палацово-парковий ансамбль як об'єкти пам'яткоохоронної роботи. Опрацьовано основні етапи становлення та розвитку пам'яткоохоронної справи, щодо замків і фортець Тернопільщини.

Встановлено, що початковим етапом для організації пам'яткоохоронної роботи на Тернопільщині стали 1920–1930-ті рр. На початковому етапі ключову роль у процесі збереження та реставрації замків відігравали громадські активісти та організації. Розглянуто окремі аспекти діяльності науково-дослідних та археологічних інститутів, що працювали на базі оборонних споруд Тернопільщини у 1950–1980-х рр., та встановлено, що головна увага приділялася виключно пошуковим роботам. Окремі заходи з реставрації та консервації в означений період були спрямовані на пристосування замків до радянських потреб. Окрема увага приділена діяльності Національного заповідника «Замки Тернопілля» у галузі організації захисту та музеєфікації архітектурних пам'яток, що перебувають у його складі. Встановлено основні напрями роботи та досягнення Національного заповідника «Замки Тернопілля» у пам'яткоохоронній галузі, а також визначено прогалини у роботі установи.

Ключові слова: об'єкт фортифікаційного мистецтва, пам'ятка, охорона, реставрація, Національний заповідник, науково-дослідна діяльність, Тернопільська область, наукові дослідження, музеєфікація.

Gritsyuk Dionysiu. To the issues of preservation and adaptation of the defensive structures of the National reserve “Castles of Ternopil region”

The article reviews the work in the field of protection, study, preservation, restoration, and museification of castles and fortifications in the Ternopil region. The scope of the study is limited to eleven castle and palace complexes that are part of the National Reserve “Castles of Ternopil region”. Thus, Zbarazh, Terebovlya, Kryvche, Mykulynets, Skalat, Pidzamok, Yazlivets, Zolotopotok, Skala Podil, Chortkiv castles and Vyshnivtsi palace and park complex as objects of monument protection work are considered. The main stages of the formation and development of monument protection in the castles and fortresses of Ternopil region are analyzed.

It is established that the initial stage for the organization of monument protection work in the Ternopil region was the 1920s and 1930s. At the initial stage, public activists and organizations played a key role in the process of preservation and restoration of castles. The article examines certain aspects of the activities of research and archaeological institutes that worked on the basis of the defense structures of Ternopil region in the 1950s-1980s and establishes that the main attention was paid exclusively to search work. Some restoration and conservation activities during this period were aimed at adapting the castles to Soviet needs. Particular attention is paid to the activities of the National Reserve “Castles of Ternopil region” in the field of protection and museification of architectural monuments within its structure. The main directions of work and achievements of the National Reserve «Castles of Ternopil region» in the field of monument protection are identified, and gaps in the work of the institution are also identified.

Key words: object of fortification art, monument, protection, restoration, National Reserve, research activity, Ternopil region, scientific research, museification.

Пам'ятки оборонної архітектури XIV–XVIII ст. займають окреме місце серед історичних культурних надбань України. Замки, фортифікації та палацові комплекси яскраво виділяються з-поміж інших архітектурних об'єктів завдяки наявності прямого зв'язку з історичними процесами, що мали місце на території нашої держави. Серед таких пам'яток наявно чимало зразків архітектурної моди минулих епох, що відображають мистецькі віяння характерні для певних історичних періодів [13, с. 6].

Замки та фортифікації, що збереглися до нашого часу, переважно локалізовані у західних областях України. Тому більшість науково-дослідницьких та пам'яткоохоронних установ, що створені

і функціонують задля збереження, охорони та популяризації історичної спадщини у західних областях України, здійснюють опіку над окремими оборонно-фортифікаційного мистецтва [18, с. 198].

Географічно до «найбагатших» за концентрацією замків варто вважати Тернопільську область. Найбільша кількість оборонних пам'яток Тернопільщини на даний час зосереджена у Національному Заповіднику «Замки Тернопілля». Під юрисдикцією установи знаходиться одинадцять замкових комплексів області [5, с. 185]. Тому діяльність цієї установи в галузі організації, захисту, збереження, популяризації та пристосування замків до сучасних потреб суспільства заслуговує окремої уваги.

У Поданій статті розглядаються основні підходи до організації охорони пам'яток оборонного зодчества, що мали місце та були застосовані щодо об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля». Відповідно до визначеної мети встановлено такі завдання:

1. Розглянути основні етапи пам'яткоохоронної роботи проведеної на базі оборонних пам'яток, що перебувають у складі Національного заповідника «Замки Тернопілля».

2. Визначити основні напрямки діяльності заповідника у процесі забезпечення охорони, збереження та пристосування до сучасних потреб об'єктів оборонного призначення.

3. Встановити основні досягнення у роботі Національного заповідника «Замки Тернопілля» у пам'яткоохоронній галузі щодо замків та фортифікаційних будівель.

Тематика охорони культурної спадщини отримала значне висвітлення у науковій літературі та є актуальною темою досліджень вітчизняних науковців. На даний час представлено значну матеріальну базу до вивчення теоретичних питань охорони культурної спадщини. Теоретичні основи проведення заходів для збереження та регенерації історичних архітектурних комплексів представлені в роботах М. Бевза [1]. Проблематика реставрації архітектурної спадщини досліджена В. Вечерським [3]. Загальний аналіз діяльності заповідників, що знаходяться у підпорядкуванні Міністерства культури України, у представлений у наукових статтях О. Кучеренко [12]. Особливості пам'яткоохоронної роботи з замками, палацовими комплексами та фортифікаційними укріпленнями в теоретичній площині представлена у працях А. Пучкова [28]. Пам'ятки оборонного зодчества як окрему складову культурної спадщини України розглядають у своїх дослідженнях розглядає О. Лесик [13] та К. Липа [14]. Оборонну спадщину Західної України досліджують О. Мацюк [17] та О. Оконченко [18]. Значна увага приділяється темі включення замків та фортець у туристичну інфраструктуру України. Місце пам'яток оборонного зодчества у туристичному просторі є темою досліджень М. Рутинського [29] та В. Петранівського [22]. Діяльність Національного заповідника «Замки Тернопілля» вивчають В. Парацій [20] та В. Данилейко [5]. В процесі розгляду теми дослідження окремої уваги заслуговує науковий доробок музейників, реставраторів та безпосередньо працівників Національного заповідника «Замки Тернопілля», зокрема, питаннями історії становлення і розвитку, пристосування до сучасних потреб аналізу пам'яткоохоронної роботи на базі окремих об'єктів заповідника займаються Т. Підставка [23; 24], М. Кибалюк [7], Ю. Вербовецький [2], М. Ковальчук [8], Т. Федорів [32], Л. Шиян [35], О. Пришляк [25], Т. Крохмальна [10], Т. Думська [6] тощо.

В сукупності наукові напрацювання вітчизняних науковців створюють хорошу базу для дослідження питань охорони пам'яток оборонного зодчества на базі Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Перші прояви пам'яткоохоронної роботи на базі об'єктів фортифікаційного мистецтва Тернопільщини мали місце у міжвоєнний період (1920–1930 рр.) [6, с. 27]. Вагому роль у процесі здійснення консерваційних та ремонтних робіт у означений період відіграло Подільське туристично-краєзнавче товариство. Ця організація фактично виступала як орган охорони культурної спадщини. Діяльність Товариства була спрямована на збереження об'єктів культурної спадщини та включення їх до туристичної інфраструктури краю. Члени Товариства долучилися до організації ремонтно-реставраційних робіт на території Збараського, Чортківського, Кривченського замків тощо [21, с. 83]. Цей період відзначається активною роботою окремих громадських діячів та науковців, котрі доклали значні зусилля для збереження культурної спадщини Тернопільщини. Зокрема, проблемою консервації та реставрації Тербовлянського замку у цей період займалися С. Комішевич та К. Міссона. Вони ініціювали реставрацію головної вежі, укріплення східної стіни пам'ятки та розчищення колодязя на території замку [10, с. 102–103]. Варто відзначити діяльність архітектора Б. Гвернеломе, котрий проводив дослідження Язлівецького замку у 30-х рр. ХХ ст. Результати проведеної ним роботи стали першим ґрунтовним дослідженням оборонної структури с. Язлівець [23, с. 30]. Спроби консервації Збараського замку зробив С. Нементовський на початку ХХ ст. [2, с. 40]. Наявні відомості щодо спроби консервації руїн замку у с. Скала-Подільська за ініціативою Ю. Піотровського. У 1938 р. Х. Желіковською та Г. Цюлькоком були проведені дослідження Вишнівецького палацу. Однак науковці приділяли основну увагу

парковому ландшафту навколо палацу [7, с. 87]. Втім, об'єктивно оцінити масштаби та якість роботи окремих діячів та Подільського туристично-краєзнавчого товариства на даний час складно, оскільки після початку II світової війни пам'яткоохоронні роботи були припинені, а основні здобутки в галузі збереження та дослідження об'єктів оборонної архітектури Тернопільщини були практично втрачені у 1940-х рр.

Новим етапом у процесі дослідження оборонних споруд Тернопільщини можна вважати 1950–1980 рр. Поштовхом до актуалізації проблематики збереження та дослідження історичної спадщини краю стало послаблення політичного тиску – «відлига». В означений період проводились переважно археологічні роботи, спрямовані на вивчення історії функціонування та розбудови окремих замків Тернопільської області. До роботи долучалися фахівці львівської та ленінградської археологічних груп. Керівниками перших експедицій на Тернопільщині стали О. Ратич та П. Раппопорт. Зокрема, з 1957 р. проводились дослідження оборонних споруд та території «замкової гори» у м. Теревовля. Результатом тривалих досліджень стало визначення періодизації заселення території замку, встановлено особливості розвитку оборонної інфраструктури та основні етапи перебудов замку [8, с. 84]. У 1955 р. робилися спроби організувати реставраційні роботи з метою подальшої музеєфікації на базі окремих замків. Зокрема, А. Поліщук розробив проект консервації та часткового відновлення оборонних укріплень у с. Підзамочок [15, с. 108]. Однак ідея збереження цієї пам'ятки не отримала підтримки зі сторони влади. Більш успішними з точки зору фактичної реалізації став проект з укріплення мурів Чортківського замку. Консерваційні роботи на базі пам'ятки були проведені у 1963 р., під керівництвом архітекторів О. Годованюк та Р. Бикової [33, с. 108]. У 1965 р. були проведені ремонтні роботи у приміщеннях Збарзького замку з метою створення на його базі Будинку піонерів. Зокрема, було відбудовано палац та надбрамну вежу [2, с. 36]. У 1958 р. було оголошено замок у с. Скляла-Подільська, як пам'ятку архітектури з визначною історичною цінністю. У 1969 р. була розроблена програма та кошторис реставраційних робіт на базі замку Скалат. Однак заплановані заходи фактично не були виконані. У 60–80-х рр. XX ст. у приміщеннях Золотопотоцького замку був проведений поточний ремонт, а сама пам'ятка архітектури слугувала базою для місцевої швейної фабрики «Берізка» У 1962 р. був проведений частковий ремонт Вишнівцевського палацу. Згодом у приміщеннях цього комплексу розмістили будинок культури, професійно-технічне училище та бібліотеку [5, с. 189]. Важливим досягненням в галузі пам'яткоохоронної роботи цього періоду стало взяття на державний облік низки об'єктів оборонної архітектури Тернопільської області, що дозволило забезпечити захист пам'яток на державному рівні. У 1970–1980-х рр. роботи з дослідження замків Тернопільщини продовжили Б. Тимошук, І. Руснова, Є. Пламеницька та В. Савич [13, с. 90–92]. Незважаючи на певні успіхи у пам'яткоохоронній сфері, період 1950–1980 рр. відзначився поступовим занепадом значної кількості пам'яток. Головними чинниками, що призвели до руйнації оборонних споруд, стало розміщення на базі замків державних підприємств та несвоєчасні або незадовільні заходи з консервації та ремонтно-реставраційних робіт.

У першому десятилітті незалежності України відбувся спад у активності проведення досліджень через значні економічні проблеми в державі. У 1990-х рр. вагому роль у пам'яткоохоронному процесі відігравали місцеві громади, котрі власними зусиллями намагалися зберегти від руйнації пам'ятки архітектури. Зокрема, громада с. Кривче власними зусиллями провела низку заходів для збереження руїн замку та виступила замовником проекту консервації залишків оборонної споруди [4, с. 65]. З 1990-х рр. і до початку XXI ст. на базі окремих пам'яток продовжувалися археологічні роботи в рамках експедицій Інституту Українознавства спільно з працівниками місцевих краєзнавчих музеїв. Зокрема, у 1993 р. проводилися історико-культурні дослідження на території палацово-паркового комплексу у с. Вишнівець [35, с. 135].

Новим поштовхом до розгортання пам'яткоохоронних робіт стало впровадження в Україні низки нормативно-правових актів, спрямованих на впорядкування пам'яткоохоронної системи у державі (Закон України «Про охорону культурної спадщини» та Закон України «Про охорону археологічної спадщини»). З 2001 р. активізується робота з дослідження пам'яток в рамках діяльності історико-культурних заповідників у Тернопільській області. Значний вплив на організацію науково-дослідної діяльності мало визначення повноважень та юридичного статусу Інституту археології НАН України. Налагодження співпраці між науково-дослідними інститутами та пам'яткоохоронним установами дала можливість організувати цілий ряд археологічних експедицій. Зокрема, можна відзначити роботу ДП ОАСУ «Подільська археологія», Інституту археології Львівського національного університету. Одночасно проводилися заходи, спрямовані на впорядкування державного статусу пам'яток. До цього напряму пам'яткоохоронної роботи активно залучалися фахівці Інституту «Укрзахідпроектреставрація»

та Тернопільської обласної інспекції охорони історії та культури [28, с. 482]. Варто окремо відзначити співпрацю заповідників з місцевими краєзнавчими музеями.

Вагомим кроком для забезпечення охорони культурної спадщини у Тернопільській області стали оголошення територій де зосереджені історичні об'єкти історико-культурними заповідниками. На даний час в області функціонує три заповідники. Особливої уваги заслуговує діяльність Національного Заповідника «Замки Тернопілля» з огляду на значну концентрацію пам'яток оборонної архітектури в межах цієї установи. Діяльність Національного Заповідника «Замки Тернопілля» хронологічно бере свій початок з часу утворення Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збараж. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 75 від 8 лютого 1994 р. [26].

Початково коло діяльності заповідника було обмежене територією історичного середмістя у м. Збараж та с. Залужжя. Зокрема, на балансі установи перебували пам'ятки національного значення: Збараський замок (XVII ст.), Свято-Преображенський храм (XVII ст.) та архітектурний комплекс Бернардинського монастиря (XVII ст.). До складу заповідника також увійшли пам'ятки архітектури місцевого значення локалізовані у історичній частині м. Збараж [16, с. 146]. Тому своєрідною базою у отриманні досвіду у роботі із пам'ятками оборонної архітектури для працівників заповідника став Збараський замок. Початком активної реставраційної роботи та музеєфікації оборонних споруд м. Збаража можна вважати 1996 р. У цей час Львівським інститутом «Укрзахідпроектреставрація» було виготовлено «Проектні пропозиції та програма реставрації замку». Першочерговим завданням для працівників заповідника стало очищення об'єкта архітектури від конструкцій, не властивих для пам'ятки, та елементів, що спотворювали історичний образ Збараського замку. Доволі проблемним постало питання відповідності проектів реставрації та історичного вигляду, адже Збараський замок зазнав ряду перебудов та змін архітектурних стилів. Також до нашого часу збережено обмаль художніх творів, документів з описами вигляду та декоративного наповнення та фотоматеріалів пам'ятки, що створює додаткові труднощі для автентичного вигляду Збараського замку. Для вирішення окреслених проблем на базі історико-культурного заповідника був створений відділ реставрації, проводилася активна пошукова робота з метою виявлення та збору предметів побуту і декоративно-прикладного мистецтва що відповідають епосі замку. Також проведено детальне вивчення архітектурних рішень, характерних для палацово-замкового будівництва XVII ст. Вагому роль у дослідженні території замку було відведено археологічним роботам, що проводились у 2004 р. працівниками Інституту археології Львівського національного університету. Реставрація приміщень відбувалася поетапно, зокрема, у 1996 р., 2007–2009 рр. та 2016–2017 рр. За результатами проведеної роботи, на даний час відреставрований палацовий комплекс, компоненти оборонної інфраструктури та проведено укріплення бастионів. Збараський замок є одним з найпопулярніших туристичних об'єктів Тернопільської області [2, с. 36–63].

У 1999 р. до Збараського історико-архітектурного заповідника було включено палацовий комплекс та парк у с. Вишневець. Це дало змогу розширити коло пам'яткоохоронних заходів над пам'яткою архітектури. У 2005 р. дирекція заповідника спільно з інститутом «Укрзахідпроектреставрація» представила програму «Збереження та використання пам'ятки архітектури національного значення палацово-паркового комплексу XVI – XX ст. у селищі Вишневець». За планом реставрації роботи з відновлення палацового комплексу мали тривати до 2011 р. При підготовці програми було взято до уваги досвід реставраційних проектів м. Вроцлава. [5, с. 189]. Вже у 2007 р. були розпочаті окремі заходи по збереженню пам'ятки, зокрема, були представлені фундаментальні дослідження щодо архітектурних особливостей та періодизації розбудови палацу, та повністю припинено дію договорів користування пам'яткою з господарськими організаціями, що сприяло процесу музеєфікації пам'ятки та її поступовому включенню у туристичну систему Тернопільської області. Вагому роль у процесі відновлення історичного вигляду палацу відіграло залучення грантового фінансування від посольства США в Україні у 2015 р. Це дозволило відновити дзеркальну залу та провести укріплення південної стіни палацу. Згідно з тендерною програмою реставраційний процес тривав більше двох років. За цей час було відновлено 65 відсотків інтер'єрів палацу, проведено укріплення аварійних ділянок на фасадах, проведена активна колекціонерська робота, як наслідок зібрано 21 предмет декоративно-прикладного мистецтва, що відповідає до епохи будівлі, та проведено археологічні роботи на території комплексу та в його охоронній зоні [34, с. 111]. На даний час триває процес відновлення Вишневецького палацово-паркового комплексу.

У 2002 р. до заповідника було приєднано Скалатський замок XVII ст. у м. Скалат [19]. Перші заходи благоустрою території були проведені у 2005–2006 рр. У 2007 р. на замовлення Національного заповідника Замки Тернопілля було виготовлено та представлено «Концепцію реставрації та пристосування

замку в Скалаті» [9]. До 2010 р. була проведена консервація окремих елементів оборонних стін та веж замку, розчищено та укріплено рови навколо пам'ятки. Під час реставрації Скалатського замку окрема увага приділялася облаштуванню туристичної інфраструктури, зокрема, була замощена центральна частина подвір'я та передбачалися оглядові доріжки навколо замку.

З огляду на визначну цінність об'єктів історичної спадщини, що знаходяться під опікою історико-архітектурного заповідника, та зважаючи на високий рівень забезпечення пам'яткоохоронної роботи згідно з Указом Президента від 15 січня 2005 р. № 35/2005 установі надано статус Національного заповідника [31]. У відповідності до цього розпорядження відбулося перейменування Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збараж у Національний заповідник «Замки Тернопілля». У 2008–2010 рр. у заповіднику було проведено значні розширення. Зокрема, до складу заповідника в означений період було додатково включено 8 замків Тернопільщини. Це зумовило необхідність проводити об'ємну роботу задля збереження та музеєфікації ново отриманих архітектурних пам'яток. Зокрема, на базі замку у м. Тербовля працівники Національного заповідника «Замки Тернопілля» організували низку консерваційних та ремонтних робіт у 2010–2015 рр. Було укріплено аварійні ділянки у вежах та на стінах пам'ятки проведено ремонт вхідної арки та бійниць. Розпочато роботи з відновлення південної вежі та нижнього ярусу північної стіни замку. Проведено ремонт серпантинної доріжки та підпирних стін на замковій горі [10, с. 103]. Пам'ятка архітектури XVII ст. замок у с. Підзамочок частково відреставрована у 2015–2018 рр. На базі замку с. Золотий Потік у 2008–2010 рр. були проведені ремонтні роботи у приміщенні надбрамної вежі, розчищені внутрішні приміщення палацу та проведено благоустрій мурів замку. Також був виготовлений паспорт пам'ятки. У 2011 р. Національним заповідником «Замки Тернопілля» була представлена «Концепція пристосування об'єктів Національного заповідника». У відповідності до документу заплановано провести реконструкцію Золотополицького замку та створити на базі пам'ятки модель феодального маєтку. У 2012–2017 рр. на базі цієї пам'ятки були проведені низку заходів та ліквідовано аварійно-небезпечні ділянки. Проведено ремонт покрівель та відновлено оборонні мури. Замок у с. Микулинець на даний час лишається одним з «найпроблемніших» у складі Національного заповідника «Замки Тернопілля». У 2008–2010 рр. були зроблені окремі консерваційні заходи, зокрема, ремонт вхідної арки замку та укріплення мурів. Також були виготовлені загородження з метою запобігти вандалізму щодо пам'ятки. Серед науковців поширена ідея про створення на базі замку готельно-рекреаційного комплексу та пристосування частини замку під музей пивоваріння [20, с. 212]. Втім, протягом 2008–2020 рр. заходи щодо музеєфікації Микулинецького замку не проводились і архітектурний об'єкт лишається у занедбаному стані. З 2008 р. у складі заповідника перебуває пам'ятка архітектури XIV–XVIII ст. – Язлівецький замок. Оборонні об'єкти с. Язлівець за виключенням палацового комплексу перебувають у доволі занедбаному стані. Замок потребує негайних реставраційних робіт. На даний час розроблено план-проект реставрації Язлівецького замку. У перспективі заплановано створити на базі пам'ятки виставковий культурно-мистецький центр [24]. Для замку у с. Скала-Подільська перебування у складі заповідника відзначилося проведенням низки ремонтно-реставраційних робіт. Було розчищено підвальні приміщення від сміття та пізніх земляних засипок. Проведено будівельні роботи у пороховій вежі, укріплено передню стіну замку та встановлено опори, відновлено віконні пройми. Важливим етапом пам'яткоохоронної роботи у Скальському замку стала музеєфікація об'єкта та створення експозиційних залів у двох вежах та підвальних приміщення пам'ятки [23, с. 293]. Замок у с. Кривче, на момент передачі його під опіку НЗ Замки Тернопілля у 2008 р., перебував у стані руїни. Від всієї системи оборонних укріплень збереглися лише дві шестикутні вежі-бастеї та мур між ними загальною висотою у 4 метри. У 2011 р. дирекція заповідника виступила ініціатором чергових археологічних досліджень на базі замку. Були проведені заходи невідкладної консервації та укріплення аварійних ділянок у Кривченському замку. Також був розроблений проект часткової реставрації та консервації залишків Кривченського замку (пам'ятка архітектури XVII ст.) за авторством І. Андрушко. У перспективі планується організація на території замку ретро готелю та туристично-спелеологічного центру, з огляду на територіальну близькість замку із природньою пам'яткою Кришталева печера. [25, с. 452–456] У 2010 р. на балансі Національного заповідника «Замки Тернопілля» знаходиться замок у м. Чортків (пам'ятка архітектури XVII ст.). Протягом 2010–2020 рр. на базі Чортківського замку тривають роботи з благоустрою та консервації залишків пам'ятки та заплановано створення музейно-туристичного готельного комплексу з картинною галереєю [34, с. 135].

Таким чином, перші акції збереження пам'яток фортифікаційного мистецтва Тернопільщини відбувалися у 1920–1930 рр. Ініціаторами пам'яткоохоронної роботи у означений період виступали громадські активісти та науковці. Вагому роль відіграло Подільське туристично-краєзнавче товариство. Однак здобутки у сфері охорони та збереження пам'яток міжвоєнного періоду були практично знівельовані

у роки II світової війни та під час «повоєнної відбудови». З 1950-х рр. було проведено низку заходів у рамках роботи радянських науково-дослідних та археологічних інститутів. Однак діяльність радянських дослідників зосереджувалася на науковому вивченні об'єктів оборонної архітектури. Реставраційні та консерваційні роботи цього періоду проводилися виключно з метою пристосування пам'яток до радянських потреб (у замках Тернопільщини відкривали будинки культури та виробничі підприємства). Перше десятиліття незалежності України неоднозначно позначилося на пам'яткоохоронній роботі. Зокрема, на базі замків Тернопільщини фіксується різке скорочення науково-дослідних робіт з огляду на тогочасну складну економічну ситуацію у державі. Також в означений період було прийнято низку нормативно-правових актів, котрі врегульовували проблемні аспекти пам'яткоохоронної діяльності.

З 1990-х рр. у Тернопільській області створювалися спеціалізовані установи – історико-культурні заповідники. На даний час у області діє три заповідники. Найбільш продуктивним та дієвим виявився Збараський історико-архітектурний заповідник. У 2005 р. йому було надано статус Національного та відбулося перейменування установи у Національний заповідник «Замки Тернопілля». На даний час у складі цього заповідника знаходиться одинадцять пам'яток палацового та фортифікаційного мистецтва. Працівники заповідника провели низку заходів щодо об'єктів заповідника. Зокрема, на базі всіх замків були проведені повторні обстеження та дослідження. Також заповідник представив проект реставрації та музеєфікації для всіх архітектурних пам'яток, що перебувають у його складі. Втім, можна прослідкувати певну нерівномірність уваги щодо окремих об'єктів. Як наслідок окремі пам'ятки, такі як Збараський замок та Вишнівецький палац, отримали якісну реставрацію та музеєфікацію, тоді як ряд замків Тернопільщини потребує негайних протиаварійних робіт.

Література:

1. Бевз М. Збереження історичного розпланувального укладу в проектах регенерації заповідних територій історичних міст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Вип. 410. Львів : Видавництво «Архітектура», 2000. С. 62–69.
2. Вербовецький Ю. Інтер'єри палацу князів Збараських XVII ст. в м. Збаражі Тернопільської області. Від проекту до втілення. *Наукові записки Національного заповідника Замки Тернопілля*. Вип. 7. Збараж : Видавництво «Вік», 2017. С. 36–63.
3. Вечерський В. Реставрація пам'яток архітектури. *Щоквартальник Українського товариства охорони пам'яток історії «Пам'ятки України»*. № 1. Київ : Видавництво «Мистецтво», 1997. С. 10–15.
4. Данилейко В. Історія археологічних досліджень пам'ятки оборонно-фортифікаційного мистецтва – замку в с. Кривче Борщівського району Тернопільщини. *Наукові записки Національного заповідника Замки Тернопілля*. Вип. 3. Збараж : Видавництво «Вік», 2011. С. 63–68.
5. Данилейко В. Національний заповідник «Замки Тернопілля». *Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Шевченка*. Том 8 «Музеї Тернопільщини». Тернопіль : Видавництво «Терно Граф», 2013. С. 180–189.
6. Думська Т. Досвід популяризації пам'яток культурної спадщини Подільським туристично-краєзнавчим товариством у 1930–1933 рр. *Наукові записки Національного заповідника Замки Тернопілля*. Вип. 10. Збараж : Видавництво «Вік», 2020. С. 27–30.
7. Кибалюк М. Іконографічні матеріали як джерело реконструкції Вишневецького палацово-паркового комплексу. *Наукові записки Національного заповідника Замки Тернопілля*. Вип. 7. Збараж : Видавництво «Вік», 2017. С. 81–91.
8. Ковальчук М. Тербовлянський замок: Історична розвідка. Львів : Видавництво Каменяря, 1997. 87 с.
9. Концепція реставрації та пристосування замку. URL: <https://forum.zamki-kreposti.com.ua/topic/303> (дата звернення: 23.02.2023).
10. Крохмальна Т. Тербовлянський замок: історія, відбудова, музеєфікація. *Наукові записки Національного заповідника Замки Тернопілля*. Вип. 7. Збараж : Видавництво «Вік», 2017. С. 97–104.
11. Кузишин А., Черешнюк Т. Суспільно-географічна оцінка історико-архітектурних ресурсів оборонного спрямування (на прикладі Тернопільської області). *Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія*. Вип. 1(48). Тернопіль : Видавництво СМП «Тайп», 2020. С. 91–98.
12. Кучеренко О. Сучасний стан та актуальні проблеми розвитку історико-культурних заповідників підпорядкованих міністерству культури України. *Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*. Вип. 9. Київ : Видавництво Державна картографічна фабрика, 2014. С. 84–89.
13. Лесик О. Замки і монастирі України. Львів : Видавництво Світ, 1993. 186 с.
14. Липа К. Під захистом мурів. З історії української фортифікації X–XVII ст. Київ : Видавництво Наш час, 2007. 184 с.
15. Майба І. Джерельна база дослідження історичних пам'яток Бучаччини, зокрема, фортеці у селі Підзамочку. *Наукові записки Національного заповідника Замки Тернопілля*. Вип. 7. Збараж : Видавництво «Вік», 2017. С. 104–109.
16. Макачук Н. Специфіка науково-дослідницької діяльності Національного заповідника «Замки Тернопілля» *Наукові записки Національного заповідника Замки Тернопілля*. Вип. 2. Збараж : Видавництво «Вік», 2011. С. 146–158.
17. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. Львів : Видавництво Центр Європи, 2005. 200 с.
18. Оконченко О.М. Планувальна структура ранніх бастионних фортифікацій замків Західної України. *Вісник*

- Національного університету «Львівська політехніка». Вип. 716. Львів : Видавництво «Архітектура», 2011. С. 198–209.
19. Офіційний сайт НЗ Замки Тернопілля. URL: <https://www.zamky.te.ua> (дата звернення: 18.02.2023).
 20. Парацій В. Замки Тернопілля, як об'єкти музеєфікації з досвіду діяльності 1920–1930 років. *Матеріали XV науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж на історико-культурній спадщині України»*. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2016. С. 208–217.
 21. Парацій В. Подільське туристично-краєзнавче товариство (1925–1939 рр.): Аспекти краєзнавчої та пам'яткоохоронної діяльності. *Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Шевченка*. Том 3 «Українсько-польські відносини: вчора і сьогодні». Тернопіль : Видавництво Рада, 2007. С. 81–89.
 22. Петранівський В. Туристичне краєзнавство: навчальний посібник. Київ : Видавництво Знання, 2006. 575 с.
 23. Підставка Р. Проблематика і стан досліджень замку в Скалі-Подільській. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 20. Тернопіль : Видавництво ТПНУ ім. В. Гнатюка, 2017. С. 277–295.
 24. Підставка Р. Язловець-640. Історія, архітектура, туризм. Тернопіль : Видавництво «Лібра Терра», 2013. 128 с.
 25. Пришляк О. Замок у с. Кривче – пам'ятка архітектури Західного Поділля. *Наукові записки Національного заповідника Замки Тернопілля*. Вип. 11. Збараж : Видавництво «Вік», 2021. С. 452–456.
 26. Про державний історико-архітектурний заповідник в м. Збаражі Тернопільської області. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. № 78. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/uid=105557> (дата звернення: 11.01.2023).
 27. Про замки України з акад. Б. Возницьким. URL: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2008/07/080719_castles_in_teractive_is.shtml (дата звернення: 15.02.2023).
 28. Пучков А. Архітектурна практика України у пошуках перерваної традиції: 1991–2006 роки. Парадоксальні спостереження. *Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст.* Вип. 2 Київ : Видавництво Інтертехнологія, 2007. С. 482–557.
 29. Рутинський М. Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 432 с.
 30. Строценя Л. Археологічні дослідження замків Тернопілля. *Волино-Подільські археологічні студії*. Вип. 3. Луцьк : ДП «Волинські старожитності», 2013 С. 192–196.
 31. Указ Президента Про надання Державному історико-архітектурному заповіднику у місті Збаражі статусу національного, від 15 січня 2005 року № 35/2005. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/352005-2071>
 32. Федорів Т. Власники Чортківського замку: до питання переходу власності. *Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Археологія & фортифікація Середнього Подністрів'я»*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець, 2011. С. 110–116.
 33. Федорів Т. Чортківський замок: роботи по консервації та спроби пристосування у ХХ столітті. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника «Археологія & фортифікація Середнього Подністрів'я»*. Кам'янець-Подільський : Кам'янець, 2011. С. 145–148.
 34. Шиян Л. Вишневецький палацово-парковий комплекс – тип магнатської резиденції Волині XVIII століття. *Актуальні питання культурології*. Вип. 9. Рівне : ПП Зень О., 2010. С. 135.
 35. Шиян Л. Відкриття дзеркальної зали – важливий етап відновлення Вишневецького палацу *Наукові записки Національного заповідника Замки Тернопілля*. Вип. 10. Збараж : Видавництво «Вік», 2020. С. 110–113.

УДК 94(477)"19":329.17(=161.1):930

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.10>

ДІЯЛЬНІСТЬ «СОЮЗА РУССКОГО НАРОДА» НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ

Добровольський Георгій,
аспірант

Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-5816-9018

У статті аналізується стан вивченості діяльності «Союзу русского народа» та інших чорносотенних організацій на українських землях у період між двома російськими революціями 1905–1917 рр. у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Унаслідок дослідження звернено увагу на те, що діяльність чорносотенців повніше опрацьована в українській історіографії, а зарубіжні вчені переважно розглядають чорносотенство як всеімперський рух, часто не беручи до уваги взаємовпливи між чорносотенцями та національними рухами неросійських народів. Проаналізовано праці, у яких розглядається феномен Почаївського та Волинського відділів «Союзу русского народа» як організацій із великою чисельністю членів. З'ясовано, що в деяких роботах висвітлюються відносини чорносотенців із різними соціальними верствами населення: дворянством, чиновництвом, робітництвом та селянством. Історики також розкривають методи й тактику членів «Союзу русского народа» під час участі у виборах до Державної думи та земських установ, простежують генезу російського національного руху та його відносини з українськими національними організаціями на Правобережжі. Встановлено, що малодослідженим питанням залишається діяльність «союзників» на Лівобережжі. Зауважено, що деякі дослідники висловлювали думку, що чорносотенці були правим крилом українського національного руху, що викликало чималу дискусію, під час якої більшість дослідників чорносотенного руху не погодилася із цим. Проте вони вказали на високий рівень актуальності розглянутих під час дискусії питань. Охарактеризовано праці, у яких висвітлено ставлення чорносотенців до іновірів та іногородців (насамперед до євреїв). Охарактеризовано праці, у яких ідеться про проблему множинної ідентичності у членів правих монархістських та проімперських організацій. Доведено наявність потреби в систематизації та комплексному дослідженні діяльності «Союзу русского народа» на українських землях.

Ключові слова: історіографія, громадські організації, чорносотенці, російський націоналізм, «Союз русского народа», південно-західні губернії.

Dobrovolskyi Heorhii. Activities of the “Union of the Russian People” on Ukrainian lands: historiography overview

The article analyzes the state of study of the activities of the “Union of the Russian People” and other Black Hundred organizations on Ukrainian lands in the period between the two Russian revolutions of 1905–1917 in domestic and foreign historiography. As a result of the research, attention was drawn to the fact that the activities of the Black Hundreds are more fully elaborated in Ukrainian historiography, and foreign scholars mainly consider the Black Hundreds as a pan-imperial movement, often not taking into account the mutual influences between the Black Hundreds and the national movements of non-Russian peoples. The works were analyzed, in which the phenomenon of the Pochaiv and Volyn departments of the “Union of the Russian People” as organizations with a large number of members is considered. It was found that some of the works highlight the relations of the Black Hundreds with different social strata of the population: nobility, officials, workers, and peasants. Historians also reveal the methods and tactics of members of the “Union of the Russian People” during their participation in the elections to the State Duma and Zemstvo institutions, trace the genesis of the Russian national movement and its relations with Ukrainian national organizations on the Right Bank. It was revealed that the activities of the “allies” on the Left Bank remain poorly researched. It was noted that some researchers stated that the Black Hundreds were the right wing of the Ukrainian national movement, which caused a considerable debate, during which the vast majority of researchers of the Black Hundreds movement did not agree with this. However, they noted the high level of relevance of the issues discussed during the discussion. The works in which the attitude of the Black Hundreds to non-believers and foreigners (primarily to Jews) are highlighted are characterized. The works dealing with the problem of multiple identities among members of right-wing monarchist and pro-imperialist organizations are characterized. It has been proven that there is a need for systematization and a comprehensive study of the activities of the “Union of the Russian People” on Ukrainian lands.

Key words: historiography, public organizations, Black Hundreds, Russian nationalism, “Union of the Russian People”, south-western governorates.

На період 1905–1917 рр. у Російській імперії припадає час розгортання чорносотенного руху. Найбільшого успіху чорносотенство досягнуло на українських землях. Серед чорносотенних організацій, які діяли в українських губерніях, наймасовішим і найвпливовішим був «Союз русского народа»

(далі – СРН). Його практична робота та авторитетність у суспільстві досліджуються як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. Огляд наявних праць дасть змогу проаналізувати стан вивчення діяльності чорносотенців на українських землях та окреслити ті аспекти проблеми, що залишаються нерозкритими в науковій літературі.

Метою розвідки є аналіз сучасної історіографії, яка присвячена діяльності «Союза русского народа» на українських землях.

Феномен чорносотенства став об'єктом уваги науковців відразу після революції. Відомий білоемігрант Сергій Ольденбург у своїй роботі доводив непричетність чорносотенних організацій до погромів восени 1905 р., у яких їх часто звинувачували опоненти; інших питань цей автор не порушував [15]. Чорносотенні організації досліджували такі радянські історики, як Олександр Тагер [23], Арон Аврех [1], Генріх Іоффе [8], Леонід Спирін [21], Валентин Дякін [7]. Однак через ідеологічну заангажованість їхні праці характеризуються тенденційністю у визначенні дослідницьких завдань, відборі джерел і формулюванні висновків. До того ж радянська історіографія не розглядала діяльність СРН на українських землях.

Серед сучасних досліджень зазначеної теми вирізняється науковий доробок Сергія Степанова. Практична робота чорносотенців у масштабах усієї Російської імперії була предметом його вивчення [22]. Монографія цього автора базується на широкому колі джерел: від мемуарів учасників руху та їхніх супротивників до програмних документів, звітів жандармерії і матеріалів тогочасної преси. С. Степанов висвітлив зародження чорносотенного руху та визначив вплив уряду на створення чорносотенних організацій. Найбільше уваги він приділив СРН, насамперед ролі його членів у єврейських погромах та методам боротьби за місця в Державній думі в ході виборів. Варто зазначити, що С. Степанов проаналізував діяльність відділів СРН і бойових дружин чорносотенців в Одесі, Олександрівську (нині Запоріжжя), Катеринославі (нині Дніпро) та Києві. Автор намагався неупереджено, без ідеалізації та очорнення, показати як чорносотенців, так і їхніх опонентів. Поза його увагою залишилося питання про ставлення чорносотенців до національних рухів (крім єврейського).

Фундаментальним у вивченні чорносотенного руху є дослідження Івана Омелянчука [16]. Він скрупульозно проаналізував процес становлення чорносотенства, взаємозв'язки чорносотенців із православною церквою, їхні взаємини з політичними та ідеологічними супротивниками. Висновки автора спираються на широку джерельну базу, переважно на архівні матеріали.

Праці, присвячені діяльності чорносотенних організацій на українських землях, почали з'являтися на початку 1990-х рр. Так, у 1996 р. вийшла друком стаття Володимира Любченка [10]. Він розглянув, зокрема, діяльність київських організацій російських націоналістів, спрямовану проти українофільства. На основі аналізу чорносотенних та українських київських газет, мемуарів та архівних документів він дійшов висновку, що непримиренними ворогами українського руху в Російській імперії були етнічні українці-чорносотенці, які називали себе малоросами [10, с. 63]. Однак такого висновку дослідник дійшов під час вивчення матеріалів, які стосуються лише міста Києва.

Продовженням розгляду питань, зачеплених у статті В. Любченка, стала публікація Валерія Волковинського [3]. У ній автор спочатку зробив короткий екскурс в історію виникнення правого промонархічного руху в Російській імперії, а далі, аналізуючи архівні матеріали, пресу й мемуари, розкрив деякі аспекти діяльності чорносотенних організацій на українських землях. В. Волковинський висвітлив місце терору в діяльності чорносотенців, ставлення населення до них і їхніх ідей, відносини між монархістами та представниками українського національного руху, роль чорносотенців у єврейських погромах. На відміну від дослідження В. Любченка, В. Волковинський не лише вивчав загалом чорносотенний рух в Україні, але й окрему увагу приділив діяльності СРН, особливо відносинам «союзників» із селянами та їхній участі у виборах до Державної думи [3, с. 71].

Варто виділити монографію Івана Омелянчука, присвячену діяльності СРН на українських землях [17]. Вивчивши мемуари учасників руху та їхніх опонентів, жандармські звіти, чорносотенну пресу та програмні документи СРН, автор провів ґрунтовний аналіз передумов виникнення чорносотенства на українських землях, визначив причини широкого розгортання СРН у Волинській, Подільській і Київській губерніях. Дослідник виділив особливості соціально-економічного розвитку цих губерній, які зробили можливим розгортання чорносотенного руху в регіоні та сприяли його становленню як «бастиону» чорносотенців. Учений наголосив на строкатому етнічному й релігійному складі населення: селяни, які переважно були православними українцями та страждали від малоземелля; численне єврейське населення, представники якого були здебільшого ремісниками та торговцями; поляки-католики, які домінували з-поміж власників великих земельних маєтків. Ці обставини посилювали соціальну напругу. І. Омелянчук визначив, які саме чорносотенні організації функціонували на українських

землях, а також їх соціальний склад, ідеологічні переконання керівників руху і рядових чорносотенців, форми й напрями діяльності; дослідив їхні відносини з імперським чиновництвом та православним духовенством. Загалом монографія І. Омелянчука характеризується комплексним підходом, широкою джерельною базою, глибоким аналізом використаних джерел і водночас лаконічністю та змістовністю викладу матеріалу.

У нульові роки ХХІ ст. спостерігається певний застій у вивченні чорносотенних організацій, проте в наступному десятилітті ситуація змінилася. Тоді вийшли статті Ольги Мартинюк про суперечки між російськими націоналістами Києва та українськими поступовцями [13] і про діяльність російських націоналістів у трьох правобережних губерніях у контексті виборів до Державної думи [14]. Однак у цих роботах О. Мартинюк лише частково торкається функціонування чорносотенних організацій на українських землях. Також опосередковано порушено цю проблему у спільній статті Антона Котенка, Ольги Мартинюк та Олексія Міллера [9].

Певним чином питання діяльності російських націоналістів, підняті Ольгою Мартинюк у попередніх публікаціях, знайшли повніше розкриття в її монографії [12]. Вона розглянула агітаційну роботу СРН перед виборами до Державної думи Російської імперії на українських землях у контексті пропаганди всіх правих промонархічних партій і рухів. Завдяки багатому фактажу та ґрунтовному аналізу виборчої кампанії всіх російських правих партій, їхньої взаємодії і способів боротьби за місця в Державній думі дослідження О. Мартинюк дає можливість краще пізнати сутнісні риси політичного життя Російської імперії між двома революціями, а також такі методи й способи діяльності членів СРН на українських землях, як використання адміністративного ресурсу та лобіювання своїх інтересів серед вищого чиновництва імперії.

У 2010-х рр. було оприлюднено низку дискусійних статей Климентія Федевича [26; 27; 28]. Так, в одній із перших робіт він стверджував, що чорносотенці займалися, хоча й неусвідомлено, українізацією етнічних українців [30]. Попри спірність цієї тези, зазначена стаття широко не обговорювалася науковою спільнотою. У 2017 р. вийшла друком монографія, підготовлена К. Федевичем у співавторстві з батьком, Климентієм Івановичем [31]. Основний висновок, якого доходять автори під час аналізу діяльності чорносотенних організацій, що діяли в південно-західних губерніях, полягає в тому, що місцеві чорносотенці та монархісти (звісно, не всі) були правим крилом українського руху. Цей висновок, на думку авторів, спирається на архівні матеріали Волинського, Подільського та здебільшого Почаївського відділів СРН. Наводиться багато прикладів використання місцевими чорносотенцями української мови у своїх відозвах і пресі, апеляцій та возвеличення окремих постатей і подій української історії (наприклад, князів Острозьких на Волині, битви під Берестечком 1651 р.).

Публікації статей і монографії Федевичів викликали чималий резонанс та спричинили дискусії серед істориків. Насамперед відреагували українські вчені. Свої рецензії та відгуки надала більшість українських істориків, які досліджують соціально-політичну історію початку ХХ ст. Так, В. Любченко зауважив, що метою діяльності чорносотенців на українських землях було утвердження «малоросійства» в контексті «триєдиного русского народа», а не українства та обстоювання окремішності українців, тому зараховувати членів Почаївського та Волинського відділів СРН до правого крила українського руху не можна [2].

Денис Шаталов зауважив, що позитивним у роботах Федевичів є підняття проблеми шляхів націоналізації українського селянства, порушення проблеми множинної ідентичності. Він також підкреслив важливість подальшого вивчення ролі української мови та національної символіки у пропаганді чорносотенців, а також осмислення їх впливу на національну самоідентифікацію українського населення [41].

Михайло Гаухман стверджував, що дослідження Федевичів спонукає переглянути усталені стереотипи про чорносотенців та становище етнічних українців у Російській імперії. Як і В. Любченко, він не погодився з твердженням про те, що чорносотенців можна віднести до правого крила українського руху [5].

Цікавим є відгук канадського історика українського походження Андрія Заярнюка [45]. Він наголосив на тому, що в період діяльності чорносотенців у Російській імперії ще не відбулося остаточного переходу від традиційного суспільства до суспільства модерного типу. Тому не можна накладати сучасне світосприйняття на людей того часу. Рецензент зазначив, що чорносотенці, будучи російськими монархістами, бачили Росію не національною державою «великоросів», а наднаціональною імперією, яка мала бути альтернативою західній цивілізації. Саме тому було парадоксальне на перший погляд поєднання в деяких діячах СРН, які були етнічними українцями (чи, за їхньою самоідентифікацією, малоросами), подвійної ідентичності: регіональної (української-малоросійської) та загальноімперської

(російської, або «общерусской»). Однак А. Заярнюк не бере до уваги той факт, що через свою діяльність чорносотенці часто були локомотивом модернізації традиційного російського суспільства, самі того не усвідомлюючи. Прикладом може слугувати їхня діяльність із політизації селянства та робітництва під час передвиборчих кампаній до всіх скликань Державної думи. Нерідко вони обстоювали саме великоросійський націоналізм як ідею повного домінування росіян-великоросів над усіма іншими народами імперії, а не класичну імперськусть, яку мав на увазі А. Заярнюк.

Богдан Чума, подібно до В. Любченка та М. Гаухмана, також не погоджувався з твердженням про те, що чорносотенців можна віднести до правого крила українського руху в Російській імперії. На його думку, їхня проукраїнськість була, так би мовити, побічним ефектом. Також ним було висловлено побажання більшого фактологічного підкріплення деяких висновків, викладених у монографії [20].

Не залишилася непоміченою робота Федевичів і серед російських істориків. У 2021 р. була опублікована стаття Антона Чемакіна [40]. Він на початку тексту заявив, що метою статті є не рецензування, а полеміка. А. Чемакін звинуватив Федевичів у недостатній джерельній базі їхніх тверджень та перекручуванні фактів. Він категорично не погодився з основним висновком дослідження Федевичів. Адже, за словами А. Чемакіна, чорносотенці не визнавали існування окремої української нації, а вважали малоросійський/український народ частиною російської нації. Сам же феномен Почаївського відділу СРН він порівняв із селянськими рухами середньовіччя. На його думку, волинські селяни вступали до СРН не через свої промонархічні переконання, а через меркантильні інтереси – прагнення отримати землю та поквитатися з «панами-буржуями». Сам СРН вони сприймали як щось на кшталт профспілки для захисту своїх інтересів.

Однак А. Чемакін визнав, що агітація Волинських і Почаївських чорносотенців, які активно використовували українську мову, певні історичні постаті та події, надалі посприяла розвитку українського національного руху на Волині, що не було метою членів СРН. Загалом автор зробив висновок, що монографія Федевичів має тенденційний характер та має на меті відбілювання й українізацію чорносотенного руху на українських землях.

Однак майже всі учасники дискусії зазначали, що піднята Федевичами тема є назрілою і варта подальшого дослідження. Сам Климентій Федевич (син) зазначив, що саме актуалізація проблеми та ревізія поглядів на чорносотенний рух на українських землях були його головною метою [25]. Відповідаючи на критику опонентів, він недавно опублікував ще дві статті [29; 24].

Дослідженням діяльності найбільших у всій Російській імперії Почаївського та Волинського відділів СРН займається Ярослав Цецик, який систематично публікує свої статті починаючи з 2014 р. Він вивчає процес створення й становлення чорносотенного руху на Волині [37], розглядає взаємовідносини волинських чорносотенців з імперськими чиновниками та православним духовенством, а також роль останнього в СРН [32]. Досить уваги Я. Цецик приділяє проблемі ставлення членів СРН до «іногородців» (тобто поляків, євреїв і німців) [33; 34; 35], а також аналізує відносини чорносотенців з іновірцями (католиками, іудеями та протестантами) [36]. Також автор досліджує участь членів Волинського відділу СРН у виборах до Державної думи Російської імперії [39]. Окрему статтю він присвятив участі чорносотенців у місцевих виборах до Волинського губернського земства [40]. На основі вивчених матеріалів дослідник доходить висновку, що чорносотенні організації своєю діяльністю збільшували соціальну та міжконфесійну напругу на Волині, що негативно позначалося на політичному житті держави загалом.

Для робіт Я. Цецика характерна ґрунтовна джерельна база. Він опрацював чимало документів із державних архівів Житомирської, Рівненської та Тернопільської областей, вводячи їх у науковий обіг уперше. Однак варто зауважити, що роботам цього автора бракує більш розширеного аналізу фактів та систематизації матеріалу.

Зовсім недавно вийшла монографія Олександра Реєнта та Олександра Сердюка. Автори починають свою історичну розвідку з інформації про процес становлення перших чорносотенних організацій у Російській імперії, а далі переходять до розгляду їх діяльності на українських землях, причому значну увагу приділяють взаємовідносинам чорносотенців із населенням [19]. М. Гаухман у своїй рецензії зазначив, що новаторським у цій роботі є спроба авторів проаналізувати діяльність чорносотенних організацій на українських землях після початку Першої світової війни [4, с. 303].

О. Реєнт та О. Сердюк також надрукували статтю, у якій коротко висвітлили ставлення чорносотенців до «єврейського питання» в Російській імперії та до самих євреїв. Дослідники подали дані про кількість чорносотенних організацій і чисельність їхніх членів (здебільшого відділів та підвідділів СРН) в українських губерніях [18, с. 83], порушили питання соціального складу чорносотенних організацій, взаємодії чорносотенців і православного духовенства. У цій розвідці є спроба простежити відносини

між чорносотенцями та селянами. Автори стверджують, що селяни переважно зневажливо ставилися до членів СРН через їхню хуліганську поведінку [18, с. 87]. Учені зробили висновок, що українське Правобережжя не можна вважати «бастіоном чорносотенців» через те, що селяни, які становили більшість членів СРН у Волинській і Подільській губерніях, вступаючи у «союз», переважно переслідували власні цілі: хотіли отримати землю. І саме цим пояснюється такий успіх СРН в зазначених губерніях [18, с. 87].

У 2021 р. була опублікована монографія В'ячеслава Магася, у якій предметом дослідження є громадсько-політичні організації в підросійській Україні. У ній згадуються чорносотенні організації та подаються загальні відомості про них [11, с. 227, 241, 380].

Представники західної історичної школи мало досліджують діяльність СРН та інших чорносотенних організацій на українських землях. Подібно до російської наукової спільноти, вони свої зусилля зосереджують, як правило, на вивченні чорносотенного руху як загальноросійського явища. Багато уваги приділяється питанню щодо того, чи можна назвати чорносотенний рух фашистським або протофашистським. Так, Ганс Роджер доходить висновку, що російських чорносотенців до початку Першої світової війни не можна назвати фашистським рухом [44]. А Вальтер Лакер стверджує протилежне [43]. При цьому обидва сходяться на тому, що чорносотенний рух був радикальною організацією правого ухилу.

У 2013 р. також було опубліковано монографію «Діти Русі: Правобережна Україна та винайдення російської нації» авторства Фейз Хілліс [42]. Викладений у ній матеріал охоплює період від Листопадового повстання 1830 р. до початку Першої світової війни. У перших двох частинах дослідження Ф. Хілліс висвітлює процес націоналізації імперського російського суспільства, включно з малоросами (саме так вона називає представників українського табору як ліберальних, так і консервативних переконань). На її думку, цей процес розпочався в 1830-х рр. у зв'язку з потребою реагувати на виклик польського націоналізму. У третій частині висвітлюється діяльність чорносотенних організацій у 1906–1914 рр. на Правобережжі. Найбільше уваги приділяється агітаційній роботі перед виборами до Державних дум третього та четвертого скликань таких представників малоросійського монархістського табору, як Василь Шульгін, Дмитро Піхно та Анатолій Савенко. Можна погодитися із зауваженням Михайла Гаухмана щодо того, чому Ф. Хілліс назвала свою роботу «винайдення російської нації», а не «винайдення російської та української нації» [6], адже вона в ній розкрила генезу не тільки російського, але й українського національного руху.

Отже, можна зробити висновок, що на сьогодні діяльність «Союза русского народа» та чорносотенних організацій на українських землях більше досліджується вітчизняними, ніж зарубіжними істориками. Представники ж зарубіжної історіографії, незважаючи на високий інтерес до проблеми діяльності СРН, розглядають чорносотенство (за невеликим винятком) як суто загальноімперський рух, переважно ігноруючи вплив чорносотенства на національні рухи неросійських народів імперії.

У сучасній історіографії є декілька робіт, у яких розкривається феномен масовості Почаївського та Волинського відділів СРН. Дослідників цікавлять взаємовідносини чорносотенців із різними соціальними верствами населення, такими як дворянство, чиновництво, робітництво та селянство; також учені з'ясовують методи й тактику діяльності «союзників» у досягненні своїх цілей, переважно в південно-західних губерніях. Малодослідженим залишається питання діяльності СРН на Лівобережжі. Простежено генезу російського національного руху та його відносини з українським на Правобережжі. Деякі науковці висловили думку, що чорносотенці були правим крилом українського національного руху. Проте таке бачення спричинило чималу дискусію, і більшість дослідників чорносотенного руху з ним не погодилася. Проте актуальність піднятих питань не викликала заперечень.

Загалом є потреба в підготовці комплексного дослідження з історії діяльності «Союза русского народа» на українських землях.

Література:

1. Аврех А. Царизм и третьеиюньская система. Москва : Наука, 1966. 180 с.
2. Виступ Володимира Любченка під час обговорення книжки «За Віру, Царя і Кобзаря». *YouTube*. 2018. 12 лютого. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DLIEez8nvIo>
3. Волковинський В. Організація великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 63–74.
4. Гаухман М. Рецензія на монографію О. Реєнта та О. Сердюка «Чорносотенний рух у Російській імперії на початку XX ст. та у часи Першої світової війни і Україна». *Україна модерна*. 2022. № 31. С. 298–306.
5. Гаухман М. Множественная идентичность как исследовательская проблема. *Historians*. 2018. 7 листопада. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2548-mikhail-gaukhman-mnozhestvennaya-identichnost-kak-issledovatel'skaya-problema>

6. Гаухман М. Рецензия на книгу Faith Hillis “Children of Rus’: Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation”. *Ab imperio*. 2017. № 3. С. 269–281.
7. Дякин В. Самодержавие: буржуазия и дворянство. Ленинград : Наука, 1978. 248 с.
8. Иоффе Г. Крах российской монархической контрреволюции. Москва : Наука, 1977. 321 с.
9. Котенко А., Мартинюк О., Міллер А. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії. *Український гуманітарний огляд*. 2012. № 16–17. С. 55–116.
10. Любченко В. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.). *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 55–65.
11. Магась В. Громадсько-політичні організації і влада в підросійській Україні (1905 р. – лютий 1917 р.). Кам’янець-Подільський, 2021. 556 с.
12. Мартинюк О. Російський націоналізм як соціально-політичний феномен у виборчому процесі Правобережної України (1906–1912 рр.). Київ, 2016. 227 с.
13. Мартинюк О. Дебати між Київським клубом російських націоналістів і Товариством українських поступовців навколо малоросійського питання. *Сторінки історії* : збірник наукових праць. 2011. № 32. С. 94–107.
14. Мартинюк О. Російський націоналізм початку ХХ ст. на Правобережжі в контексті виборів до Державної думи. *Сторінки історії* : збірник наукових праць. 2013. № 35. С. 102–116.
15. Ольденбург С. Царствование императора Николая II : в 2 т. Белград : Издание Общества распространения русской национальной и патриотической литературы, 1939. Т. 1. 382 с.
16. Омелянчук И. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914). Киев : МАУП, 2006. 744 с.
17. Омелянчук И. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). Киев : НИУРО, 2000. 167 с.
18. Реєнт О., Сердюк О. Чорносотенний рух у Російській імперії на початку ХХ ст. та у часи Першої світової війни і Україна. *Краєзнавство*. 2021. № 1–2. С. 82–90.
19. Реєнт О., Сердюк О. Чорносотенний рух у Російській імперії на початку ХХ ст. та у часи Першої світової війни і Україна. Київ : Інститут історії України, 2020. 114 с.
20. Семінар Українського католицького університету «Монархістська Україна в імперії Романових: монархісти та чорносотенці як складова частина українського руху (1905–1917)». *YouTube*. 2018. 1 лютого. URL: https://www.youtube.com/watch?v=6P_Clgw73e4
21. Спириин Л. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало ХХ в. – 1920 г.). Москва : Мысль, 1977. 366 с.
22. Степанов С. Черная сотня. Что они сделали для величия России? Москва : Яуза-пресс, 2013. 672 с.
23. Тагер А. Царская Россия и дело Бейлиса. 2-е изд. Москва : ОГИЗ, 1934. 324 с.
24. Федевич К. Кейс украинского «русского национализма» в Российской империи, 1905–1914 гг. *Historians*. 2021. 4 січня. URL: https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2818-klimentij-fedevich-kejs-ukrainskogo-russkogo-natsionalizma-v-rossijskoj-imperii-1905-1914-gg?fbclid=iwar27ehnkbe_snk08n61vyeesmitwxyks2khvqgr35ntjbam6jx4ndlidm
25. Федевич К. Ответ рецензентам. *Historians*. 2018. 14 листопада. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2551-klimentij-k-fedevich-otvet-retsensentam>
26. Федевич К. Пропаганда регионализма и автономии Украины черносотенцами и монархистами в начале ХХ в. *Historians*. 2016. 23 липня. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1926-klimentij-fedevich-propaganda-regionalizma-i-avtonomii-ukrainy-chnosotentsami-i-monarkhistami-v-nachale-khk-hv>
27. Федевич К. Тарас Шевченко и малорусские монархисты в империи Романовых. *Historians*. 2016. 13 квітня. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1868-klimentij-fedevich-taras-shevchenko-i-malorusskie-monarkhisty-v-imperii-romanovykh>
28. Федевич К. Термин «Украина» и радикальные монархисты Российской империи. *Historians*. 2016. 10 травня. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1894-klimentij-fedevich-termin-ukraina-i-radikal-nye-monarkhisty-rossijskoj-imperii>
29. Федевич К. Украинское движение имперских элит. *Historians*. 2020. 26 січня. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2715-klimentij-fedevich-ukrainskoe-dvizhenie-imperskikh-elit>
30. Федевич К. Українізація через Чорну сотню. *ZAXID.NET*. 2011. 14 жовтня. URL: https://zaxid.net/ukrayinizatsiya_cherez_chornu_sotnyu_n1238566
31. Федевич К., Федевич К. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки). Київ : Критика, 2017. 304 с.
32. Цецик Я. Архівні документи про роль органів влади і православного кліру у формуванні позитивного іміджу чорносотенців на Волині на початку ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2021. № 37. С. 84–92.
33. Цецик Я. Вплив Союзу руського народу на ускладнення російсько-єврейських взаємовідносин на Волині на початку ХХ ст. *Історичний архів. Наукові студії* : збірник наукових праць. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. № 13. С. 103–109.
34. Цецик Я. Політика російських чорносотенців відносно євреїв на Волині на початку ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2016. № 24. С. 51–56.
35. Цецик Я. Роль чорносотенного СРН в ускладненні міжнаціональних відносин на Волині у 1906–1914 рр. *Історичний архів. Наукові студії* : збірник наукових праць. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. № 14. С. 128–135.

36. Цецик Я. Роль чорносотенців у заостренні міжетнічних та міжконфесійних взаємовідносин на Волині у 1906–1916 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2018. № 26. С. 22–27.
37. Цецик Я. Зародження та початок діяльності чорносотенців на Волині. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2020. № 33. С. 35–43.
38. Цецик Я. Участь чорносотенців у виборах до Волинського земства у 1914 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2022. № 40. С. 34–42.
39. Цецик Я. Участь чорносотенців у виборах на Волині у 1906–1912 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2019. № 28. С. 14–19.
40. Чемакин А. Украинская «черная сотня»? Концепция К. К. Федевича как попытка «украинизации» Союза русского народа. *Русин*. 2021. № 63. С. 205–222.
41. Шаталов Д. Черносотенные украинофилы? *Historians*. 2018. 19 жовтня. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2532-denis-shatalov-chnosotennye-ukrainofily>
42. Hillis F. Children of Rus': Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. Ithaca : Cornell University Press, 2013. 329 p.
43. Laqueur W. Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia. New York : Harper Collins, 1993. 317 p.
44. Rogger H. Jewish policies and right-wing politics in imperial Russia. London, 1986. 300 p.
45. Zayarnyuk A. Supranational Patriots? *Historians*. 2018. October 29. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2542-andriy-zayarnyuk-supranational-patriots>

УДК 930.85:94:908(477.41-22)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.11>

УСНА ІСТОРІЯ СЕЛА ТАШАНЬ: ПОЛЬОВІ РОЗВІДКИ

Дунайна Ірина,

старший науковий співробітник

Музею декоративно-ужиткового мистецтва Київщини

Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

ORCID ID: 0000-0002-0008-4449

Бондаренко Марина,

науковий співробітник

Музею народного одягу Середньої Наддніпряниці

Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

ORCID ID: 0000-0002-7310-1019

Статтю побудовано на основі польових матеріалів, зібраних авторами під час етнографічної експедиції у 2019 р. до села Ташань Бориспільського району Київської області. В основу розвідки покладені усні свідчення мешканців села стосовно українського народного строю, жіночих прикрас, обрядів, народного календаря. Підґрунтя дослідження становлять польові записи авторів, коли інформацію отримували безпосередньо від носіїв у формі індивідуального спілкування та спостереження.

Переважає частина респондентів – це сільські мешканці, народжені в 1928–1941 рр. Шляхом польового інтерв'ювання була зібрана інформація про селянський побут, звичаї, обряди, календарну обрядовість, відомості про рідне село з погляду дитячих і юнацьких спостережень. Автори статті накопили цінний польовий матеріал із культури й побуту, зокрема провели етнолінгвістичний аудіозапис, зібрали наративи з усної історії, зафіксували дані про весільну обрядовість, народини, визначили стан матеріальної культури за традиційним вбранням українців саме в цьому селі, види господарської діяльності.

Село Ташань – давнє українське село на Переяславщині зі своєю цікавою історією, звичаями, обрядами та привабливими респондентами. Увагу авторів до цього села привернула його історія, а саме проживання в селі князя К. Горчакова. Однак не тільки історія села перебувала в полі зору. Значне місце в польовому дослідженні відведене вивченню жіночих сорочок, весільного вінка, жіночих прикрас, весільної обрядовості. На жаль, з'ясувати до кінця відомості про різновид вінка-шнура, тобто поєднання двох весільних вінків, про які згадували дослідниці Л. Годліна та Л. Гладун у статті «Використання народного вбрання у весільній обрядовості Середнього Подніпров'я кінця XIX – першої половини XX століть» [1], так і не вдалося. Більшість респондентів народилися вже за часів радянського періоду та не пам'ятають про ті давні вінки, які побутували в їхньому селі. Також не вдалося до кінця з'ясувати, яке саме біле намисто пришивали до нижнього понизу коралів.

Представлені етнографічні матеріали можуть бути використані для ґрунтовного вивчення рідного краю, свого історичного регіону, держави загалом та для подальших досліджень різних ділянок матеріальної і духовної культури українців.

Ключові слова: Ташань, К. Горчаков, весілля, пологи, одяг, прикраси.

Dunaina Iryna, Bondarenko Maryna. The history of Tashan village: exploration

The article is based on field materials collected by the authors during an ethnographic expedition in 2019 to the village of Tashan, Boryspil district, Kyiv region. The basis of the investigation is the oral evidence of the residents of the village regarding the Ukrainian folk clothes, women's jewelry, rituals, and the national calendar. The basis of the study is the field notes of the authors, when information was received directly from the natives in the form of individual communication and observation.

Most of the respondents are villagers born in 1928–1941. Information about peasant life, customs, rites, ritual calendar, information about the native village from the perspective of children's and youth's observations was collected through field interviews. The authors of the article accumulated valuable field material on culture and everyday life, in particular; conducted an ethnolinguistic audio recording, collected narratives from oral history, recorded data on wedding rituals, childbirth, determined the state of material culture based on the traditional clothing of Ukrainians in this particular village, types of economic activity.

The village of Tashan is an ancient Ukrainian village in the Pereyaslav region with its interesting history, customs, rituals and attractive respondents. The authors' attention was drawn to this village by its history, namely the residence of prince K. Horchakov in the village. However, not only the history of the village was in the field of view. A significant place in the field study is devoted to the study of women's shirts, wedding wreaths, women's jewelry, and wedding rituals. Unfortunately, it is difficult to fully find out the information about the type of cord wreath, that is, the combination of two wedding wreaths, which were mentioned by researchers L. Hodlina and L. Hladun in the article "The use of folk clothing

in the wedding rituals of the Middle Dnieper of the end of the 19th century – the first half 20th centuries” [1], did not succeed. Most of the respondents were born during the Soviet period and do not remember those old wreaths that used to live in their village. It was also not possible to fully find out which white necklace was sewn to the bottom of the coral one.

The presented ethnographic materials can be used for a thorough study of the native land, its historical region, the state in general and for further research of various areas of the material and spiritual culture of Ukrainians.

Key words: Tashan, K. Horchakov, wedding, child birth, clothes, jewelry.

Про село

Усний спогад жителя села Ташань Пікуля Василя Федоровича (1939 р.н.): *Школа в нас була солом'яна і кам'яна. Там, кажуть, Горбачов жив – зажитний такий. Дак у нього забрали цей будинок. Він псарником був при князю Горчакову. Тільки закінчилася війна, зразу пішли у школу. У 1945 р. пішов до школи, мене не прийняли, дуже багато дітей було. У сім років пішов у школу. У дві зміни ми училися. У школу ходив у полотняних штанах, покрашених у бузину. Ходили босі, бо не було в чому ходити. Корови пасли діти із-за того, що треба було купити одяг і взуття. Батьки їм купляли валянки, чоботи, костюмчик чи штани, або якийсь сюртук, щось важне таке. Такі, як я, уже з четвертого класу дві чи три корови пасли. Я пас три корови і свою четверту, оце щоб я ходив у школу, щоб заробити собі на одяг. Обутий мало хто ходив. Аношкін ходив обутий, трохи зажиточний був. Батько нам із верби видовбав такі довбанки, ото ми у вербових ходили.*

Мій прадід Логвин Михайлович Юрченко зі своїми дітками переїхали у Ташань, робили у князя Горчакова. Коли князь Горчаков тут був, йому треба були спеціалісти, і він його забрав з Білої Церкви. У прадіда було тоді четверо дітей: Яков, Васька, Уляна, четвертого не пам'ятаю, як звали. Мій дід був Яков Логвинович, а в Аношкіна баба Василина (Васька) – це вони рідні були. Дід мій, Яков Логвинович, там робив портним, обшивав придворних, не князя Горчакова, а прислугу. Баба Васька була покоївкою. Вона прибирала, дивилася за дітьми, її чоловік був псарником. Він для охоти ухажував за собаками. А дід мій женився, там багатенька вона була, з Добраничівки. Коли в них родилась Катерина, моя мати, у 1904 году, вона вже ходила туди на роботу за три копійки. Уже у п'ять років вона ходила крапиву рвати, їй за це давали чи копійку, чи щось інше. Вони були всі прив'язані до Горчакова, зарбіток був такий, більші ніде було заробити. Хати в них не було. Горчаков їм не построй, хоча в діда була така можливість построй хату. Спочатку одну хату вони наймали, а тоді самі збудували [2].

Усні спогади жителів села Ташань Аношкіна Володимира Миколайовича (1938 р.н.) та Аношкіної (уроджена Кужільна) Тетяни Михайлівни (1941 р.н.): *Напроти церкви цієї нової, через дорогу, була школа – дом цього кучера Горбачова Кіндрата і сина Горбачова Олексія Кіндратовича. Там у школі було чотири класи. Тоді всі казали «Кошолєва школа». Школа і лікарня належали Горчакову. Мій дід у них псарнею відав. Горчакові добрі були, казала баба, нікого не обіжали. Платив 100 рублів. Можна було і корову купити, і пару хромових чоботів. Князь виїхав у Францію, коли почалася революція, оце все оставив. Баба казала, що кучер підвіз князя із княгинєю до її дворища, вона вийшла, поздоровкалась, говорила їм: «Ваша світлость, ваше вслічїство, як ви кидаєте оце все». А він каже: «Ну, Василіса Логвінова, ето будет всьо ваше. Ми уезжаем, а ето оставляем всьо для вас».*

Майно Горчакових знищили все під час революції. Баба говорила: *«Як прийшла, то не познать палаца, все долі, все побито, шо гарне забрато, поруйноване».* Вона ж туди після всього того не ходила. Прийшли до неї люди і кажуть: *«Ідіть подивіться, що зробили з княжеського дому».* Вона пішла: *двері розкриті, пообривані. Як зайшла туди на другий поверх, там вроді чи музей був, комната красива була. Побито все: і дзеркала, і вази. Рядом був двоетажний дом дерев'яний, може для гостей, покрашений красною краскою. Його підпалили, він згорів повністю. Фундамент тільки остався. Де дом стояв, там зараз хащі, він поперек так стояв. Після революції палац іще стояв. Постепенно сільські труженіки брали і розковирювали фундамент. Чоловік, через дорогу, хату построй із тієї цегли. На цеглі були дві букви – «КГ», що означало «князь Горчаков». Робили цеглу і після Горчакова, дак воно колгоспне було. Як найдеш цеглу, і то ти її не розіб'єш – міцна була. Плити у лікарні, у фое, були із княжеського дому. У лісі був лісник, садовод. Псарня була за другим ставком. Там була поляна. Казала баба, тут економ жив, тут же і конюшня була, і пральня. У Ташані гарні землі, казали, оце горчаковські. Пасіки не було у нього [3; 4].*

Усний спогад жительки села Ташань Середи Галини Петрівни (1937 р.н.): *Наше село саме старіше в районі. Йому 870 років. Коло церкви є кам'яні хрести. У нас кутки не називалися. Ми казали на той куток «Черніговщина», а другий раз «за шляхом» казали. У селі жив князь Горчаков. Од батьків чула, що було в його багато тут всякої всячини. Було оце як князь їде, як який празник, всім роздає гостинці. Тоді робить такий великий стіл, садовить за столом людей і вгощає сладоцями всякими, всяке шо там у нього є, він всегда вгощає. Ото від лісу, де поворот сюди йде на Горбані, отам аля,*

а тут був його дом. Усей був у квітках. Люди у нього робили, він гарно платив. Ото де будинки високі, ото усе його іменіє було. По два метри цоколя самого було. А тоді вже як почало розпадатися, да почали розбирати, то на фундаменти, то на цоколі, то все пороздвбували. Оце все було застроєне. Були і пекарні, і пральні, і посудомойки. Отут, де городи, було ходимо маленькими, збираємо цяцьки з посуду, з тарілочок у квіточках. Оце видно десь тут мойка якась була, бо до того вже услата земля, одні кусочки лежать [5].

Усний спогад жительки села Ташань Вакуленко (уроджена Ярова) Марії Петрівни (1939 р.н.): У нас кладовище старе. Храм на Сергія. Вихідці з нашого села строїли Владимірську церкву. Оце церква Сергієвська, де кладовище. Горчаковська згоріла. Тітка Пріська (Єфросинія Москаленко) була посудомийкою у Горчакова. Дак вона казала, як їде князь, дак ми біжимо за князем, а він розкидає нам канфети. Князь дуже добрий був. І ця тітка Пріська розказувала, що дуже добрі були і сім'я, і сини [6].

Про весілля

Усний спогад жителів села Ташань Пікуля Василя Федоровича (1939 р.н.) та Пікуль (уроджена Овдінко) Віри Карпівни (1935 р. н.): Ми розписались 19 жовтня, а свадьба була 27 жовтня 1957 року. Молодий із боярином і молода з дружкою ходили по хатах. У кожную хату заходили і казали: «Просили батько й мати і я прошу, приходьте на весілля». Одягнена була у сорочку вишиту, з квітами, сподницю широку у чотири пілки, в набіранці, бо тепло було. Воно як карсет довге з рукавами. Рушником підв'язана. Зав'язь був – шовкова хустка розова була, така ягорова. Зав'язали мене ззаду. Ріг не було спереду, ззаду називалися роги. Так у Горбанях було, а в Ташані підобрали і оце ззаду були, а тут рівенько спереду, тут гарно у мене було. Вінок молодий купував на базарі із штучних квіток. А бокові квітки оце із ленти, ми самі робили. Дві бокові квітки на ленту пришивали. Так розцитанно, щоб на «очах» були. Стрічок у вінку багато було. І банти були червоні. На верх вінка на мене наділи, щоб гола потилиця не була. Три банти. Один посередині, а два по боках, щоб гарно було, щоб повна була потилиця. Два понизи доброго намиста, я у людей просила, у мене не було. Буришинового не було, тільки добре було і хрестик на мені. Міг бути і дукач, як монетка. У намисті дукач такий. Хто дуже багатий, у того був. А серезки чирвочки. У нас було невелике весілля в хаті. Тиждень гуляли. Із суботи починають. У суботу іду до молодої зі своїми музиками, зі своїми боярами. У п'ятницю шишки бгають, а у суботу коровай. Оце починається з п'ятниці – і у мене таке саме, і у неї таке саме. Приходимо з бояринами, музиками, у неї коровайниці танцюють, співають. На другий день я зі своїм весільним поїздом, моя старша сестра була весільною свашкою, двоюрідна сестра була старшою світилкою, старшим боярином мій друг і дружки були: брат мій і зять. І оцей поїзд, дев'ять душ було, ідем пішки до молодої, і музиканти, і бояри, і прочіє. Дружок несе хліб. Прийшли до воріт. На воротах стоять і мужики, і парубки в основному. Сулію могорича, 3–4 літри віддали. Заходимо в хату. Нас не пускають. Тут цілують, виходять «стрічені», це ті, що зустрічають молодого, – заміжні жінки. І наші прийшли свашки. І вони одна з одною цілуються, сватаються і міняються шишками. Довели мене до порога, а за все це старший дружок розцитується. На порозі вже нас зустрічають батько з матір'ю, приглашають з хлібом увесь поїзд. На дворі мати нареченої перев'язує дружку рушниками. Свашкам дають платочки. А нареченому дають самий красивіший платок. Перев'язали руки. Тоді запрошують до хати. Тут стоїть хлопець такий, а я йду з такою палкою. І ту палку він у мене забирає – «коня». Треба його викупляти, гроші платити. Зайшов я вже в хату. Наречена сидить на кожусі, коло неї дітки. І в цих дітей треба викупити молоду. Хрещеня коло неї саме близьке. Тим конфети давати треба, а хрещенику гроші. Я заходжу туди, наречена сидить у квітках, покрита носивим платочком. Я открит той платочок, поцілував її і тільки надумав сідати на посаду, у мене раз і головний убор забрали. Картуз забрала її родичка. Пришиває квітку. У нареченої квітки бокові. Одну квітку відрізає і мені сюди пришиває на картуз. Квітки були тільки червоні, а пуп'яночок зелененький, синенький або розовенький. Тоді виходять і викупляють коня цього. Потім молодих виводять танцювати. Моя зовиця стоїть у картузі. Поклонилася. Один каже: «Двадцять рублів даю». Вона знов кланяється – мало. Двадцять п'ять. Знову кланяється. І ото докланяється, чим більше вициганить грошей. За «коня» давали двадцять рублів. А потім примовляли: «Ой свашки, ви свашки, посуньтеся, хай сяде наречений і з шишками». Мої співають люди і їхні співають пісню весільну:

«Ой свати-сваточки, просимо вас,
Прилетіла голубонька вчора до вас,
Не тішкайте, не полохкайте,
Нехай вона тут сідає, цьому роду привикає».

І діляться по чуть-чуть шишкою, бо людей багато. Зв'язані вже платочком, дружок виводить нас. Ми поклонилися на чотири сторони. А люди танцюють гопака. Гармошка, бубон грав.

Польку танцювали. Тоді молодих просять у хату. Батько і мати нареченої будуть благословити. Батько нареченої зняв ікони, обгорнув рушником. І тоді вже ми прощаємося. У хаті рідня нареченої. Рід нареченого на дворі танцює. Тоді за молодою ідуть її тітки. Нареченому дають ікони, зверху хліб, а наречена коровай бере здоровий під руку і йдемо пішки. Вона жила від мене півтора кілометра, і то я должен нести ікони і хліб. Я не должен віддавати ні хліб, ні ікони. У мене раз і хліб забрали. Питає в мене молода: «А де твій хліб?» Кажу: «Тітка твоя в мене забрала». А не можна, щоб хтось забирав. Прийшли ми до дому молодого. Тут вже нас мати зустрічає. А її рід готувати людей – ті, що будуть на скрині їхати. Скриня на підводі. Двоє коней. Дядько нареченої був возницею. На скрині там чоловік вісімнадцять чи двадцять сидять і співають. Несуть одіяло: «Шо це за одіяло? Погане». Трусять його, оддали, скриню заслали. Тут несе подушки. «Шо це за подушки? Пілі скільки». Проходять такі шутки. Тоді на верх рядно ткане. Вірвовкою ув'язують, щоб не перекинулася і нікуди не поїхала скриня. Наречена кличе своїх людей на скриню, десять чи п'ятнадцять душ. А старшому дають могорич: горілку і хліб. Хліб кладеться на скриню. Їдуть, ідуть, тут раз на дорозі стул поставили і хлібину на нього положили. А хліба не можна минуть. Проїхали трошки, знов стул поставили хлопці молоді. Далі ідуть, аж поки до нареченого приїдуть. Ми як прийшли, мати нареченого кидас нам за пазуху жито. Я перша зайшла. Він ікони поставив на покуті, а я з короваєм так і сижу. Батько і мати нас поштують, а його рід вже стукає, щоб вилізали вже. Годі вже вас поштувати. Шутки такі. Привезли вони скриню. Обізательньо на скрині зверху подушки лежать. А в скрині одіяла, рушники. Дев'ять рушників було. То слабенька молода була. А багата – то дванадцять, п'ятнадцять рушників. У неділю подарки дарили. Іде моя рідна тітка на скривало (так кажуть: на скривало). Суконний платок – це свекрусі, і батьку сорочку, штани. Ми оце посідали, як прийшли, нас попоштували. Тітка накрила молоду, а зверху положила на голову подарки. Тут бере дружок підйом (кочергу) і тим підйомом то сюди, то туди водить, ніяк не попаде. Зняв той суконний платок: «Це свекрусі. Поганенький подарок, ну це ж подарок, хай буде». До цього ж платка ще й дружок приказував. І братам, і сестрам – усім подарки дарували. Побули ми до вечора і пішли в окрему комнату спати. А завтра утром, до схід сонця, ми должны посіяти кругом хати жито, оте жито, що в нас за пазухою було. Ми ж як роздівались, його збрали, бо воно висипалось. Удвох ми йдемо, три рази вкруг хати ходимо, і тоді це жито сієм. Це в мене, бо вона тиждень нікуди не піде. До матері її не можна йти тиждень. Ми ходили вдвох, щоб іще ніхто не вставав, дуже рано посіяти те жито. А як нам слалися: ті друзки, бояри понакидають чогось, щоб десь давило, не можна й лежать. Шутки такі. І туплі можуть лежати, і кирпичина якась, та що хочеш. Ну ото отак ми переспали. У неділю косу розплітали. Вона в одну косу була заплетена. Я її розплів косу. Я должен розпустити. У понеділок молодій зав'язь красиво вив'язували однією лентою, щоб уши було видно. Тільки лента синя чи зелена. Тут червоної немає – уже я з молодим переспала. Дві душі принесли снідати, сестра моя і брат. Рушники повішали. Васильки позастилали. У цей день мою матір молодий приводить до себе додому. Посадили мою матір за стіл. Вона мене ж не бачила, а мене рядном чи простинею напнули, щоб моя мати вгадала. Іще таку саму другу мотали. Увили нас, питають: «Ваша чи не ваша?» А мати каже: «Не наша». А мені треба нахилитися, щоб матері знак подати. А не дають мені нахилитися гарно. Держать мене вдвох чи втрох. Увели три рази, мати не вгадала: «Годі водить, свахо, ставляйте могорич». У цей день до лати прив'язували, якщо чесна молода, червону хустку. Ставили у дворі в молодого. А в полудень, як свадьба кончилася, ми берем половину коровай, а його двоюрідна сестра приготувала борщ, картоплю, і кличемо хлопців і дівчат на полудень, куди йти увечері. Хлопці приходять із бутилкою на полудень, а дівчата з хлібом. Ми поздоровкались, пошуткували, всі сідають за стіл, а ми не сідаємо. Вони попоїли. Василь попоштував. Коровай порізали по кусочку. Василь різав, а я роздавала. Подякували, ми пішли, а вони гуляють.

У понеділок на комині пишуть, дряпають, густо-густо, щоб невістка комин помазала, бо крейдою мазали, що хто дарує. У вівторок той несе відро пшениці, той півня голого несе, той курчат несе. Ходили циганили і курей, і яйця. У нас жита не молотили, у нас колок забивали. Паколь забивали – це вже останній женився. Раз ударив і наливай. У хаті забивали. Тещу катили. У вівторок то жито сіють, то грань показують. Грань – показати, де грядки, щоб вона знала, де сапати. Молодих водять, може, ще й не бачили, де грядки. Людей двадцятьою іде за тим дійством, переодягнені. Одна жінка становиться в одному углі, а чоловік в іншому углі, навпроти неї. Повертаються задом без штанів один до одного. Показують, де грань. Обходять усі чотири углі і на кожному углі наливають. Оце й свайба. У суботу перекур зробили, бо готуватися треба. У неділю ідемо до батьків молодой, там вони готуватися.

Як дівчина сирота, батьки давно померли, то одівають розові стрічки, а як недавно батько й матір померли, то тільки сині і зелені. А рушник вишитий, не «кролівець». На кладовище можна їти, батьків просить, вони, кажуть, живі, вони не померли [2; 7].

Усний спогад жительки села Ташань Середи Галини Петрівни (1937 р.н.): Вінки були зі стружок. Стружки були вроді з дерева, крашені. Купувалася стружка різного кольору, робили квіточки і прив'язувались до дротика. Люди самі робили квіточки. Віночок був в один рядочок. А ці бокові квітки робилися зі стрічок. Моя мати їх робила. Береться копійочка, замотується в середину ленти голубу, красну, розову, а тоді загортається, і на голочку стягається в один або багато рядів. Оці дві квіточки нашивали на стрічку. Одна залишалася зліва, а з правої сторони різали і пришивали молодому до головного убору. Косу складали у дві або в одну. Платком закривали голову повністю, підпихали кінці, а тоді наверх того платка бокові квітки на стрічці, а зверху вінок.

Шабля у світилки була з ласкавець. Обв'язують її скрізь червоними стяжечками, червоною стрічечкою, квіточками, у середину свічечку ложать. Хрестик зі свічки роблять, а буває з дерева та з тоненької дощечки такої. Як молодий прийшов до молодої у хату, то стоїть батько й мати по цей бік порога, а молоді по той бік порога. Свашки між собою обмінювалися шишками і цілувалися. Два дружки були і три. Поїзд ішов до молодої не чотним числом, а вже з молодію, то був чотним [5].

Усний спогад жительки села Ташань Аношкіної (уроджена Кужільна) Тетяни Михайлівни (1941 р.н.): Виходила заміж у 26 років, а він у 29. Виходила заміж у 1966 р. Він не у вишиванці був. У шапці каракулевій. Я у ватянці була з рясами, бо ми як женилися, то сніг надворі був. У мене була вишиванка, фартух, спідниця, рушник кролівецький, вінок весільний, бокові квітки. Стрічок у вінку чимало було. Бокові квітки робила жінка в нас у селі. Вона робила їх зі стрічок. Купували вінок у Києві, там жіночка виготовляла. Намисто добре, сережки пугвички. Молодого хусткою перев'язували. У п'ятницю пожили жінки (коровайниці) приходили до матері. Шишки ліпили в суботу. А в неділю гостей було повно. У понеділок приходять похмеляться, а через тиждень рідна неділя. У неділю до матері ходили [4].

Про пологи та хрестини

Усний спогад жительки села Ташань Пікуль (уроджена Овдієнко) Віри Карпівни (1935 р.н.): У селі була баба-повитуха Приська Канцедалиха. По сусідськи гукали. Брала солому, у піч ставили горщик з водою, щоб вода нагрілася й закипіла, а та солома щоб поварилася, а тоді виливали в дерев'яні ночви, і ту дитину, що народилася, вже як вода остудилася, її обмивали і в якусь тряпчину обмотали. Солома була пшенична. Краще ярова солома.

На виводини до церкви носила, коли пройде шість неділь, щоб я була чиста. Я беру дитинку, батюшці скажемо, що прийдемо, і я йду в церкву зі своєю дитиною. Становлюся я в притворі. Батюшка отпривив службу, тоді бере Євангеліє і йде до мене. Я становлюся на коліна, він прочитав Євангелію, бере дитинку. Як дівчинка, несе перед царськими вратами, постояв, прочитав молитву, і я за батюшкою йду. Перед царськими вратами я забираю дитинку і стою. А як хлопчик, понесли у вітвар. Тоді говорять. Дають причастіє. Дівчаток не заносили у вітвар, того що вона нечиста душа – жєницина. Жінкам не можна на те вищєньке, на амвон, того що ми грїшні. Мущинам можна [7].

Усний спогад жительки села Ташань Вакуленко (уроджена Ярова) Марії Петрівни (1939 р.н.): На мамині пологи приходили сестри мамині, старєнькі. Мама їм сказала, що вона буде родить, і вони прийшли.

Хрестили дітей обов'язково. І хрестили, і стригли. Першого сина я в церкву носила, на виводини. На виводини дівчаток не носили у вітвар. Батюшка забирав із рук материних хлопчика і ніс у вітвар. Там і молитву над ним читає, благословляє його. Тоді виносить і віддає батькам його. Це вже після місяця чи двох було. Я родила Вітю у вересні. Зимію носила на виводини. Більшість хрестили у батюшки, бо в нього і водичка тепла, і в хаті тепло було. Бо він його і в купелі купав [6].

Про ткання

На цій стороні льон не вирощували. На чорнозємї льон не ростє, він ростє на піску [8]. Сіяли на весні коноплі. Коноплі возили на болото у кар'єр, там мочили. І колгоспні коноплі носили і мочили, тягали, і тіпали. Після того везли додому, сушили, тіпали, терли, а тоді м'яли. Були прядка і днище [9], терниця, витушка [8], снівниця, снували, тоді накидали основу на верстат [9]. Як починалась зима, вносили верстат і ткали [5]. У нас тут рушників не ткали [9].

Про одяг

Усний спогад жительки села Ташань Вакуленко (уроджена Ярова) Марії Петрівни (1939 р.н.): Носили спідницї у чотири або в п'ять пілок. У селі були такі чоловіки, що шили і кофти, і карсети. Хустки були торочкові, бавовняні і шерстяні. Були такі, що і вишивали. Вишивали хустки торочкові калїнкорові більшість. Набирали матеріал (калїнкор), рубили, торочили, вишивали в одному кутку. У мене не було

платка калінкорового торочкового. А бавовняні то вже купляли. Очіпки носили ще, я помню, старенькі бабушки. Вони круглі були. У нас ніхто не носив, ні мама, ні тітки, а на стареньких бабушках бачила. У матері була юпка ватова та набіранка. Набіранки не ватові, а такі осінні [6].

Усний спогад жительки села Ташань Шендрик (уроджена Пікуль) Ганни Федорівни (1928 р.н.): У нас чоловіки носили коужухи, шапки, картузи. Галіфе носили, модне було дуже. Шив галіфе дід Володимир Вовчок, був кравець. Жінки носили ватянки. Були набіранки. Спідниці у три-шість пілки. Жінки носили тернові платочки, їх називали прості платочки. Були ще шерстяні, бавовняні та бежеві у клітинку платочки [8].

Усний спогад жительки села Ташань Вовчок (уроджена Паращенко) Марії Данилівни (1932 р.н.): Чохли називали «пухлики», «установка». На рукаві у чохла таку настилали настьолчик, отут покаже, скільки тобі руки хватає, вони значить пришивали, а тут воно йшло зборочками, зборочками попереду оцієї настьолочки. Вишивали вирізуванням, довбанкою, мережкою поздовж білим по білому. Була набіранка, юпка із сукна, і ватянка. Набіранка – те саме, що і ватянка, тільки та на ваті, а там підкладка була. У чоловіків свита була. Спідниці підперезували поясом або крайкою. Пояс широкий, а крайка вузенька. Чоботи хромові, називались джмі, вони були із сириці [9].

Усний спогад жителя села Ташань Пікуля Василя Федоровича (1939 р.н.): Взимку мати носила куфайку якусь, або сачок. Сачок – вата всередині, а в кого було з вовни, як багаті. Три гудзички і там три гудзички. Як куфайка [2].

Про прикраси

Усний спогад жительки села Ташань Вовчок (уроджена Антоненко) Софії Левківни (1928 р. н.): Усі тоді дівчата в намисті ходили. Червоне намисто по двадцять разочків. Казали, добре. Я ніякого більше не купувала, у мене тільки три понизи – десять, двадцять і п'ятнадцять. Доброго було п'ятнадцять, а під низом називали линтарь. Був попід самим низом. Цепки не було, а хрестик був на шнурочку. Дукачів не було у нас. Я не знаю, щоб у Ташані дукачі надівали. Це у тих до Дніпра, дак там ото вони носили. Линтар був прив'язаний до доброго намиста, був з'єднаний. Хто хоче – почепить, а хто ні. Добре намисто я не знаю, де вони купляли, а мені перейшло од матері. Увечері як іду гулять, дак я надіну десять разочків. А в який празник чи в неділю – двадцять. А як іду в церкву або в ліс, дак все одягаю [10].

Усний спогад жительки села Ташань Аношкіної (уроджена Кужільна) Тетяни Михайлівни (1941 р.н.): Сережки пугвички в Переяславі жіночка робила, заказували їй. Вона жила коло старої автобусної в Переяславі, у провулочку. Я пішла, і вона мені зі свого робила. Зробила у 1962–1963 рр. Заплатила 30 рублів [4].

Усний спогад жительки села Ташань Вакуленко (уроджена Ярова) Марії Петрівни (1939 р.н.): Намисто було добре. Мамине було намисто. Дуже гарне. Мабуть, разочків десять. Посередині була срібна рифочка в одному разочку. Дукачів у Ташані не було. Сережки були простенькі. У нас золотих не було. Чирвочки були, тоді полумісяцем були, красиві такі, я їх дуже любила. На них ще й вибитий малюночок був. Хрестик був обов'язково на шнурочку [6].

Про календарні свята

Усний спогад жителів села Ташань Пікуля Василя Федоровича (1939 р.н.) та Пікуль (уроджена Овдінко) Віри Карпівни (1935 р.н.): Дві куті у нас – голодна і багата. На Святвечір кутя, узвар, юшка. Ходили на Святвечір після вечері до хрещених, баби-повитухи. Кутю варили з ячменю. Тоді мак товкли. Варили узвар. Сахару не було, а сахарні буряки мати зжарила. До них додавали і яблука, все сухе. Свіжого не було, все сухе давали [7]. На Водохреще хлопці вирубували хрест на ставку і ставляють рядом. Квасом обливали. Ішли хресним ходом. Батюшка ніс хрест. Баба Киля пускала голубів. Як я ще був пацаном, то все село йшло. Руки мерзли, бо рукавиці не в усіх тоді були. Хлопці несли хрест, то той піднесе трошки, той несе, бо руки мерзнуть. У нас було дві хоругви і хрест великий. Це у нас у війну і після війни ходили [2].

Усний спогад жительки села Ташань Середи Галини Петрівни (1937 р.н.): На Водохреща заправляється молитвою вода, даже в колодязях. Молитва читається, а води всі заправляються молитвами. Раніше казали: «Підійти наберіть воду у колодязях під час служби і вода буде свячена». Дак оцю воду возьми, як батюшка погрузив хреста у воду, дак вона стоятиме і десять год, і вона не клочкуватіє, нічого з нею не становиться. Гарна стоїть вода. А як уже оті води, що заправляються свяченою водою, не дуже довго стоять, вроді плаває клоччя якась. На Голодну кутю ставили жарену тулку, кутю, узвар, шо в кого було. Раньше в нас ставки були, діди ловили таку тулку. Воду святять на Водохреща та Стрічення. Стрічену воду ідуть до церкви брати. Водю вмивають дитину, як нападає на неї пристрій, як дитині погано, шось із нею робиться. Вмиють її, потім вона поп'є, особливо попить треба. Казали, масляна і пущення було. На Маковія святять мед і воду. У Ташані ставили віху. Одна

була віха. Хрестик збивали високий. Тоді квітками, зеленню обв'язували. Рушником підв'язували під іконою Матір Божя [5].

Про знахарів

Дід Іван помагав лічити людей від лишаїв, а служив він у князя Горчакова. Він був псарьом, за собаками ухажував. Його дратували Кодун. До нього дуже багато людей ішло з лишайми. Своєю слиною він лічив, а не травами. У мене сухий лишай на лиці був. Він же мене посадить, на газетку плює і щось читав, я не пам'ятаю що, і мазав. Одна жінка із Пристрім, у неї лишай стригучий. Де вже вона не була, у неї вже живіт увесь покритий був. За тиждень слиною вилічив. Вона казала: «Я Вас буду на руках носити». Це у 56-тих роках [8].

В Ташані жила баба Сіряк, вона відшпигувала переляк. Вона дуже добра була. Її дочка ще помагала людям. Звідусіль їхали. Вона порчі ніякої не робила, тільки добро робила. Оця бабушка ще робила моему сину, що він перестав заїкаться. А вона, як умерала, видно передала дочці. Баба Соня теж давно умерла [6].

Про народні промисли

Усний спогад жительки села Ташань Середи Галини Петрівни (1937 р.н.): *Возили горщечники по вулицях підводами, кричали: «Па горищики, па горищики!» Тут возили з Гельмязова більшість, з Черніговщини. На базар вивозилося оце все. У нас не ліпили нічого такого, не виготовляли. Казали, чернігівські горщечники. Скрині у нас дід Манжула робив. Бували ковані та всякі. Робили з липи, щоб легенька була. Таскали на воза, перевозили добро. А співали:*

*«Ой ти скриня, ти дубовая,
Двічі наготовлена,
Чи в ліс, чи в діброву, чи до свекора в комору» [5].*

Усний спогад жительки села Ташань Шендрик (уроджена Пікуль) Ганни Федорівни (1928 р.н.): *В матиного діда була своя пасіка і вуликів чимало, було, що і свічки сукали [8].*

Наразі представлена наукова розвідка є важливим джерелом для подальших досліджень селянського побуту, вивчення історичних і культурних надбань нашого краю, звичаїв, обрядів, традицій. Для сучасних учених такі напрацювання є вагомим джерелом і підґрунтям для можливого широкого спектру дослідження етнографічної Переяславщини.

Література:

1. Гладун Л.І., Годліна Л.О. Використання народного вбрання у весільній обрядовості Середнього Подніпров'я кінця ХІХ – першої половини ХХ століть. *Народний костюм як виразник національної ідентичності* : збірник наукових праць / за ред. М.Р. Селівачова. Київ : ТОВ «Хік», 2008. С. 131–135.
2. Польові матеріали авторів. Записано 15 жовтня 2019 р. від Пікуля Василя Федоровича, 1939 р.н., мешканця села Ташань Бориспільського району Київської області.
3. Польові матеріали авторів. Записано 15 жовтня 2019 р. від Аношкіна Володимира Миколайовича, 1938 р.н., мешканця села Ташань Бориспільського району Київської області.
4. Польові матеріали авторів. Записано 15 жовтня 2019 р. від Аношкіної (уроджена Кужільна) Тетяни Михайлівни, 1941 р.н., мешканки села Ташань Бориспільського району Київської області.
5. Польові матеріали авторів. Записано 22 листопада 2019 р. від Середи Галини Петрівни, 1937 р.н., мешканки села Ташань Бориспільського району Київської області.
6. Польові матеріали авторів. Записано 22 жовтня 2019 р. від Вакуленко (уроджена Ярова) Марії Петрівни, 1939 р.н., мешканки села Ташань Бориспільського району Київської області.
7. Польові матеріали авторів. Записано 15 жовтня 2019 р. від Пікуль (уроджена Овдієнко) Віри Карпівни, 1935 р.н., мешканки села Ташань Бориспільського району Київської області.
8. Польові матеріали авторів. Записано 22 листопада 2019 р. від Шендрик (уроджена Пікуль) Ганни Федорівни, 1928 р.н., мешканки села Ташань Бориспільського району Київської області.
9. Польові матеріали авторів. Записано 22 листопада 2019 р. від Вовчок (уроджена Паращенко) Марії Данилівни, 1932 р.н., мешканки села Ташань Бориспільського району Київської області.
10. Польові матеріали авторів. Записано 22 листопада 2019 р. від Вовчок (уроджена Антоненко) Софії Левківни, 1928 р.н., мешканки села Ташань Бориспільського району Київської області.

УДК 94(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.12>

СХІДНА ГАЛИЧИНА І ЗАХІДНА ВОЛИНЬ: ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ

Зуляк Іван,

доктор історичних наук,
професор кафедри історії України, археології
та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
ORCID ID: 0000-0003-3758-2019

Макар Юрій,

доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин
та суспільних комунікацій
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0000-0001-7904-8288

Після Першої світової війни, з розпадом імперій, західноукраїнські землі відійшли до Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини. У складі міжвоєнної Польщі вони становили третину всієї території. З одного боку, вони стали джерелами сировини, дешевої робочої сили та ринками збуту товарів, з іншого – спричинили появу і загострення зовнішніх та внутрішніх проблем, що суттєво дестабілізували ситуацію. Між українцями, які проживали в різних регіонах, існували відмінності у рівні національної свідомості, політичної й культурної активності, що власне використовувала влада, відмежовуючи так званим «сокальським кордоном» Східну Галичину від Західної Волині, існування якого було результатом релігійних, культурних, економічних й особливо політичних причин.

Ревіндаційна реформа була однією з форм асиміляції українців, що використовувала їх етнічну строкатість, передбачала «штучне» прилучення лемків, гуцулів, поліщуків, які не мали чіткої національної приналежності, до польської релігійної і культурної системи. Власне з цим пов'язується акція організації так званої «загородової шляхти» під гаслом «навернення» до польської нації українців, передусім селян, які нібито відійшли від свого народу в результаті наступу Греко-Католицької Церкви, нестачі костелів тощо. Відзначалося активністю «Сторонництво людове», зважаючи на аполітичність місцевого селянства, висувуючи фальшиві гасла «за вашу й нашу хлопську вольність». Однак найбільш послідовними були польські державні інституції в ліквідації української мови, культури й шкільництва, запроваджуючи утраквістичні навчальні заклади.

Соціально-економічна політика міжвоєнної Польщі гальмувала розвиток Східної Галичини і Західної Волині, перетворивши їх на аграрно-сировинний придаток до корінних польських земель. Основою промислового виробництва були сировинні галузі – нафтоозокеритна і лісова. Певне значення мала переробка сільськогосподарської та мінеральної сировини. Положення урядової земельної реформи вимагали щорічного розпарцелювання значних обсягів землі, натомість влада проводила незначну парцеляцію на корінних польських землях, на «кресах» запроваджувала цивільну колонізацію та військове осадництво, коли кращі землі, передавалися полякам, переважно відставним військовим. Осадники мали сприяти колонізації українців і в разі потреби виконувати каральні функції. Жорстка соціально-економічна політика, що її проводила влада, призвела до страйків і навіть збройних заворушень. Відповіддю уряду була кампанія паціфікації, так зване «умиротворення», за допомогою поліції та війська, що стало причиною використання українцями більш радикальних засобів протистояння владі.

Ключові слова: Східна Галичина, Західна Волинь, культурно-освітнє становище, соціально-економічне становище.

Zulyak Ivan, Makar Yuriy. Eastern Galychyna and Western Volyn: peculiarities of the cultural, educational and socio-economic situation in interwar Poland

After the First World War, with the collapse of the empires, the Western Ukrainian lands went to Poland, Romania and Czechoslovakia. As part of interwar Poland, they made up a third of the entire territory. On the one hand, they became sources of raw materials, cheap labor and markets for goods, on the other hand, they caused the appearance and exacerbation of external and internal problems, which significantly destabilized the situation. Among Ukrainians living in different regions, there were differences in the level of national consciousness, political and cultural activity,

which was actually used by the authorities, separating Eastern Galychnyna from Western Volyn by the so-called "Sokal border", the existence of which was the result of religious, cultural, economic and especially political reasons.

The vindication reform was one of the forms of assimilation of Ukrainians, which used their ethnic diversity, provided for the "artificial" inclusion of Lemkos, Hutsuls, Polishchuks, who did not have a clear national affiliation, into the Polish religious and cultural system. Actually, the action of the organization of the so-called "countryside gentry" under the slogan of "conversion" to the Polish nation of Ukrainians, primarily peasants, who allegedly left their people as a result of the offensive of the Greek Catholic Church, the lack of churches, etc., is connected with this. It was marked by the activity of "People's Party", taking into account the apolitical nature of the local peasantry, putting forward false slogans "for your and our boys' freedom". However, the Polish state institutions were the most consistent in eliminating the Ukrainian language, culture and schooling, introducing Utraquist educational institutions.

The socio-economic policy of interwar Poland inhibited the development of Eastern Galychnyna and Western Volhynia, turning them into an agrarian and raw material appendage to native Polish lands. The basis of industrial production was raw materials - oil-ozokerite and forestry. The processing of agricultural and mineral raw materials was of some importance. The provisions of the government's land reform required the annual parceling of significant amounts of land, but instead, the authorities carried out minor parceling of native Polish lands, introduced civilian colonization and military settlement on the "borders", when the best lands were given to Poles, mostly retired soldiers. The settlers were supposed to promote the Polonization of Ukrainians and, if necessary, perform punitive functions. The harsh socio-economic policy pursued by the government led to strikes and even armed riots. The government's response was a campaign of pacification, the so-called "pacification", with the help of the police and the army, which caused the Ukrainians to use more radical means of resisting the authorities.

Key words: Eastern Galychnyna, Western Volhynia, cultural and educational situation, socio-economic situation.

Після Першої світової війни з розпадом могутніх імперій західноукраїнські землі відійшли до Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини. З 1919 р. Польщею окуповано 125,7 тис. км² земель Східної Галичини та Західної Волині, що становило третину всієї території тодішньої Польщі. На цій території у 1931 р. проживало 8,9 млн осіб, із них 5,6 млн українців, 2,2 млн поляків. Ці землі стали для Польщі новими джерелами сировини, дешевої робочої сили та ринками збуту. Водночас вони спричинили появу й загострення зовнішніх і внутрішніх проблем, що суттєво дестабілізувало ситуацію у Польській державі [1, с. 305].

Українська й білоруська національна територія, якій польські урядові й неурядові чинники надали назву «східних окраїн» («kresy wshodnie»), складалася з двох частин, а саме: зі «східних земель» Волинського, Поліського, Новгородського воєводств і Виленщини, та зі Східної Галичини, до складу якої входили Станіславське, Тернопільське й Львівське воєводства, без декількох західних повітів. Територія трьох східногалицьких воєводств становила 61,632 тис. км² [2, с. 245–255].

Українська етнографічна територія, яка відійшла до Польщі, становила 137,135 км², Східна Галичина – 55,300 км², північно-західні землі – 81,835 км², тобто 36,3% усієї території Польщі [3, с. 81]. За підрахунками М. Кордуби, до складу Польщі потрапило 135,192 тис. км² усіх українських земель з 9 ½ млн населення, із яких 6 млн становили українці; на основі того, що всі поляки – римо-католики, а греко-католики – українці, тобто 65% українців і 21% поляків [4, с. 29.]. За даними І. Витановича, українські землі склали 132,2 тис. км² і 9,188 млн, тобто 62,3% українців опинилося в складі Польщі [5, с. 316].

Календар «Просвіти» подавав інформацію, що кількість українців у межах Польщі становить 6,034000 млн осіб [2, с. 55–60]. За іншими даними, на 1921 р. українці у Польщі склали 5,7 млн, на 1930 р. – 6,55 млн [3, с. 82]. Натомість польський дослідник Р. Тожецькі визначав обсяг українських земель у складі Польщі у розмірі 132,2 тис. км² із населенням 4,5–5,5 млн осіб [6, с. 32, 34].

Східна Галичина й українські землі по Збруч і Горинь утворили новий географічний регіон, названий «Західною Україною» [7, с. 277–278]. Відновлена у 1918 р. Польська держава успадкувала від Австро-Угорщини Східну Галичину, а від царської Росії – Західну Волинь і Західне Полісся (в історичній літературі ці території отримали назву «Західна Україна») [8, с. 7].

Між українцями, які проживали в різних регіонах Польщі, існували досить помітні відмінності у рівні національної свідомості, політичної й культурної активності. Східна Галичина і Західна Волинь опинилися у складі однієї держави – Речі Посполитої, колишній австро-російський державний кордон перетворився з територіального у політико-адміністративний. Доктрина «сокальського кордону» відіграла помітну роль в укладі політичних стосунків у Східній Галичині і Західній Волині упродовж всього міжвоєнного періоду [9, с. 259].

Існування «сокальського кордону» було результатом багатьох причин: релігійних, культурних, економічних й особливо політичних. Недопущення українського національного руху зі Східної Галичини на Західну Волинь і забезпечення впливів тих угодовських українських угруповань, що підтримувалися

польською адміністрацією, – це основне завдання, яке ставила влада, відмежовуючи північно-східні українські землі від галицьких воєводств [9, с. 262].

31 січня 1924 р. у суспільно-політичному клубі, що об'єднував прогресивну польську інтелігенцію, виступали колишній комісар східних земель Осмоловський, сенатор із Віленщини Крижановський, генерал Ваб'янський і колишній міністр Василевський, одногосно висловивши думку, що сучасна політика Польщі на східних землях провадиться «вбивчими» методами, є безпосереднім шляхом до катастрофи, «...централізація і відсутність будь-якого плану розвитку цих земель, чиновники без належної кваліфікації, які ототожнюються з польським національним шовінізмом, все це викликає незадоволення у місцевого населення» [10, с. 2]. «Варшавський голос» писав, що, незважаючи на неодноразові запити, уряд продовжував нехтувати інтересами українського населення у Західній Волині, гарантованими відповідними статтями конституції Польської республіки [11, с. 3].

Однією з форм полонізації українців була ревіндикаційна реформа. Суть її полягала у тому, щоб штучно перетворити у поляків ті групи українського населення, що не мали чітко визначеної національної приналежності. Власті вирішили відтворити свій лад «національну» свідомість лемків, гуцулів, поліщуків [9, с. 252].

Етнічна строкатість населення використовувалася польською владою для проведення наступальної політики національно-культурної асиміляції українців [7, с. 278].

Цією метою була зумовлена спроба диверсії проти єдності українських окраїн під назвою акції «загородової шляхти», організацію якої вони проводили під гаслом «навернення» до польської нації українців, передусім селян, які нібито відійшли від свого народу в результаті наступу Греко-Католицької Церкви, недостачі костелів тощо. З цією метою у 1935 р. створено у Перемишлі «Союз загородової шляхти», очолюваний польським військовим капеланом, полковником А. Мйодонським. У публічних виступах він стверджував, що «...автохтонами в західних областях є виключно поляки, що в цілому там є тільки понад 900 тисяч українців, а всі інші українізовані поляки, яких треба повернути до польської нації...» [13, с. 101–102].

У його звіті, опублікованому на сторінках «Газети Бескидської» від 28 травня 1939 р., вказувалося, що кількість представників «загородової» шляхти у Східній Галичині та Західній Волині складала 2,3 млн осіб, які організують «баталіони оборони народовой» [14, с. 131].

Зрозуміло, що на цій позиції надання новоутвореній структурі масового характеру, кількість членів «загородової» шляхти була набагато завищеною. Однак польська влада проводила серед українців акцію «відділення» від хлопства, тим самим зміцнюючи у Східній Галичині польський елемент [15, арк. 1–2].

Так, у звіті комітету «Товариства Розвою Зем Вєсходніх» повідомлялося, що на 1 березня 1939 р. у Польщі, включаючи Західну Волинь і Східну Галичину, «загородова» шляхта нараховувала 450 гуртків, 28 повітових і 4 окружних організацій, 41 тис. членів [16, с. 5].

Фронт української єдності закликав «...всі чинники української нації – церковні і світські мусять спільно обговорити такі проблеми, спільно намітити плян і по одному плянові переводити акцію» [15, арк. 2].

Наприклад, активну позицію проводило «Сторонніцтво людове» у південній частині Ярославському повіті, зважаючи на аполітичність місцевого селянства, висуваючи фальшиві гасла «за вашу й нашу хлопську вольність» [17, арк. 3].

Особливо активізувала свою діяльність польська влада в ліквідації української мови, культури й шкільництва. І. Герасимович писав, що, з одного боку, влада, з іншого – приватна ініціатива поляків знищують українську школу, «...руйнують підвалини нашого майбутнього, перетинають нерв життя Нації» [18, с. 1]. Так, у Східній Галичині усі вчительські семінарії змінено на польські, влада перешкоджала вступові до них українцям [19, арк. 56].

Особливо цей процес посилювався після прийняття 31 липня 1924 р. закону про мову навчання. Зокрема, план ліквідації української мови передбачав запровадження навчання польською мовою, починаючи з третього класу народної школи, перетворення українських учительських семінарій в утраквістичні, викладання польської мови, історії й географії, заміни директорів-українців поляками тощо [20, с. 12–13].

Закон вводив у школах двомовність, перетворював їх в утраквістичні, що й стало причиною складання шкільних декларацій батьками дітей шкільного віку. На практиці він «...став могилою українського народнього шкільництва» [21, с. 194].

Наприклад, кураторія Львівського шкільного округу попереджала двокласову україномовну школу в Завалові про її реорганізацію з тим, щоб на її основі утворити у гміні три польських школи, починаючи з 1 грудня 1923 р. [22, с. 3]. У зверненні Головної управи «Рідної школи» від 8 квітня 1925 р. до

сільських гуртків зазначалося, що вони повинні дбати про те, щоб у кожній громаді діяла державна народна школа з українською мовою навчання й українським учителем і захищати її від зміни на двомовну [131, арк. 1–8]. До речі, завдяки читальні «Просвіти» у Славську на Бойківщині діяла україномовна початкова школа з двома учителями [23, с. 148].

Мова навчання у школах визначалася через шкільні плебісцити – волевиявлення загалу певної території у справі державної приналежності цієї території чи визначення її міжнародного статусу [24, с. 1073], що провадилися в умовах шантажу, терору, погроз і підкупів. Якщо у певному населеному пункті декларації щодо навчання дітей рідною мовою подавали 40 і більше батьків, то у школі залишалася українська мова навчання, а якщо декларацій було менше, то у школі запроваджували державну (польську) мову навчання, якщо ж батьки більш як 40 учнів подавали декларації про навчання своїх дітей рідною мовою, а батьки 20 учнів – про державну (польську) мову навчання, то школа перетворювалася в утраквістичну. До речі, польська влада для відкриття середніх шкіл з українською мовою вимагала декларацію від батьків 150 учнів [25, с. 124].

Завдання шкільних плебісцитів полягало у тому, щоб упродовж двох-трьох років ліквідувати українські школи. Насправді, ж у серпні 1924 р. 1814 сільських громад подали декларації за 138,284 тис. дітей, у 1925 р. – 100 тис. батьків підписали декларації від 200 тис. дітей, у 1932 р. плебісцитами було охоплено 350–400 тис. дітей [25, с. 124].

План ліквідації української школи передбачав запровадження навчання польською мовою від третього класу народної школи, перетворення вчительських семінарій на утраквістичні, викладання польської мови, історії, географії польськими учителями, заміну директорів-українців поляками, позбавлення права публічності усіх приватних шкіл, це призвело до того, що на Волині, Поліссі та інших етнографічних українських землях не було навіть початкової школи [25, с. 124].

Окрім того, шкільна влада практикувала примусове виселення українських шкіл. Так, 29 жовтня 1921 р. канцелярія Володимирської православної парафії отримала розпорядження щодо реквізиції будинку на території кафедрального собору для розташування української школи, у якому мешкали два священники, диякон і псаломщик [26, арк. 28–28 зв.].

До протесту з приводу припинення навчання в українській семикласовій школі Ковеля приєдналася місцева «Просвіта», оскільки упродовж двох місяців у школі не проводилося навчання у зв'язку з виселенням польською інспекцією школи з приміщення, а помешкання, орендоване товариством для потреб школи, влада реквізувала [26, арк. 29–30].

До речі, навіть за часів радянської влади, згідно з розпорядженням департаменту нижчої освіти від 17 квітня 1919 р. № 48/726-б, на утримання вищих початкових шкіл упродовж восьми місяців виділялося 836,776 гривень [27, арк. 1–2]. Українські школярі Берестя, у зв'язку з відсутністю школи, навчалися у російській гімназії [28, арк. 4].

Газета «Вперед» від 6 травня 1921 р. писала, що польська влада у Західній Волині створювала різні перешкоди для відкриття українських шкіл у сільських місцевостях [26, арк. 31].

До речі, в Луцьку начальник першого району місцевої поліції конфіскував у одній зі шкіл велику карту України, звинувативши учителя Ярмолюка у тому, що він займався політикою [26, арк. 44]. «Українська трибуна» від 15 червня 1921 р. повідомляла про те, що загальні збори Рівненської повітової «Просвіти» від 29 травня 1921 р. ухвалили надіслати до польської влади меморіал щодо стану українського шкільництва [26, арк. 36].

15 грудня 1926 р. Головна управа «Білоруської школи» у Вільнюсі скерувала відкритого листа до Ю. Пілсудського, протестуючи проти колонізаційної акції влади у ставленні до національної школи [29, арк. 1–2].

У Крем'янці, окрім духовної семінарії, діяла чотирикласна чоловіча духовна школа, яку переіменували на семикласну й восьмикласну жіночі єпархіальні школи, вони розташовувалися у старих будинках, в яких ще у XIX ст. був польський ліцей, і нових, збудованих коштом церкви. Влада конфіскувала будинки і передала їх польській гімназії ім. Чацького. 6 листопада 1922 р. староство у Крем'янці наказало школі перебраться до Дермані [30, с. 34].

На з'їзді культурно-просвітницьких організацій Західної Волині у Луцьку від 8 липня 1922 р. висловлювалося обурення переслідування урядом українських шкіл, учителів. У виступі А. Пашука наголошувалося на вузькості, односторонності й нескоординованості праці громадськості краю [31, арк. 1–7, 9]. Політику асиміляції української школи влада пояснювала тим, що нібито місцеве населення не бажає віддавати дітей до національної школи [31, арк. 18 зв.].

Варто зауважити, що працю «Просвіти» підтримувала і найвпливовіша Греко-Католицька Церква. Однак і саме духовенство зазнавало певних переслідувань з боку польської влади. Найбільш загрозливим явищем була полонізація у сфері вживання української мови не лише у школах Східної Галичини,

яка визначалася спеціальним законом «Lex Grabsky», від імені професора Львівського університету Станіслава Грабського, міністра освіти у 1923–1926 рр., який за допомогою школи, землеподілу та інших засобів пророкував ліквідацію української проблеми в межах польської держави впродовж 25 років, але й греко-католицьким священникам заборонялося вживати українську мову в листуванні з державною владою [32, арк. 1–3].

Влада вдавалася до фізичних знущань і цькувань духовенства. Головний відділ повідомляв депутата М. Чучмана у м. Дубно про те, що Н. Вдовича, одного з активних українізаторів Церкви на Волині, влада за сприяння москвофілів насильницьким способом відправила у психіатричну лікарню Львова [32, арк. 1–3].

Міжвоєнну Польщу важко назвати економічно розвиненою країною. Б. Савчук писав, що міжвоєнна Польща була яскравим типом мілітарно-поліцейської держави, де третина бюджетних витрат призначалася на військове відомство, 10% – на міністерство внутрішніх справ і лише 1% – на соціальне забезпечення [33, с. 142].

Однак «східні креси» особливо вражали своєю відсталістю. Основою промислового виробництва були сировинні галузі – нафтозокеритна і лісова. Певне значення мала переробка сільськогосподарської та мінеральної сировини. За даними перепису 1931 р., більшість найманих робітників у Західній Україні працювала у сільському господарстві [7, с. 280].

У 1933 р. на 100 мешканців у Західній Волині і Східній Галичині припадало 18 га [34, с. 34].

Газета «Діло» писала про те, що «Польща, держава молода, незагосподарена, без великих міст, без новітнього промислу і торгівлі, здебільшого з хліборобським населенням, що стоїть на дуже низькому ступні культури, з територіями знищеними війною, без капіталів і ощадностей, без заморської торгівлі і колоній, з безліччю нерозв'язаних внутрішніх питань...» [35, с. 2].

Незважаючи на складну економічну ситуацію, польська преса та офіційні урядові джерела оцінювала її з деяким оптимізмом. Так, «Ilustrowany kuryer godzienny» ще влітку 1920 р. писав про те, що «...промисловість зрушила з місця – безробіття падає – банки починають кредитувати. Влада буде боротися за зниження цін і собівартості продукції...Податки надходять рясніше, оптові ціни мають тенденцію до зниження, держава розпочала більші інвестиції...Міністерство промисловості та торгівлі хоче скористатися цим бумом, що настав, здійснити його консолідацію, а також спрямовувати розвиток на дороги загального користування» [36, с. 10].

Стабілізувалася вартість золота. Зокрема, вартість 1 г «чистого» золота на 26 серпня 1924 р. становила 3 зл. 44,11 грошів [37, с. 1]. «Gazeta Lwowska» повідомляла про «...спокій на валютному ринку. Працюють приватні банки. Польський банк має 75 тис. готівкових доларів США...» [38, с. 1]. Відбулося певне зростання курсу злогого. В офіційному обміні 57,10 гульденів можна обміняти за 100 зл. Товарообіг на 19 серпня 1926 р. склав 100 тис. зл. готівкою, знято з рахунків 116 тис. зл. [39, с. 1].

Економічна політика Польщі в українських землях гальмувала розвиток і перетворення їх на аграрно-сировинний придаток до корінних польських земель. Уряд ділив територію країни на дві частини: Польщу «А» (корінні польські землі) і Польщу «Б» (так звані «східні креси»). На розвиток Польщі «А» йшла більша частина капіталовкладень, тоді як Польща «Б» служила ринком збуту продукції польської та іноземної промисловості й джерелом сировини [40, с. 272–273].

Східна частина була переважно відсталим сільськогосподарським краєм із великими соціальними та національними контрастами [41, с. 460].

Внаслідок такої політики економіка Західної України була доведена до катастрофічного стану. Так, на чотири воєводства – Львівське, Станіславівське, Тернопільське й Волинське – припадало 25% території і 28% населення Польщі, але тільки 16,6% промислових підприємств і 9,8% робітників. Штучне стримування промислового розвитку створювало труднощі в аграрному секторі. Надлишок робочої сили і малоземелля посилювали аграрне перенаселення. У 1921 р. питома вага малоземельних селянських господарств (до 5 га) становила в Західній Україні 81,1%, а в центральній Польщі – 53,7%. Таке становище посилювалося так званім «осадництвом», коли кращі землі, вилучені у поміщиків, віддавалися полякам, переважно відставним військовим. Осадники мали сприяти ополяченню українців і в разі потреби виконувати каральні функції. Впродовж 1919–1929 рр. 77 тис. осадників отримали тут понад 600 тис. га землі [1, с. 306].

Польська політика щодо українців у цілому носила репресивний характер, здійснювалася у різних формах. Особливо характерною рисою цієї політики щодо селянства стала реалізація програми з колонізації. З метою посилення колонізації у східних прикордонних районах у 1920 р. уряд розпочав переселення до Східної Галичини й Волині польських переселенців [9, с. 256–257].

Найбільш плановим, найбільш основним і найбільш успішним способом винищення українського населення Східної Галичини була польська колонізація [42, с. 3]. Правовою основою військового осадництва стали два закони від 17 грудня 1920 р., що передбачали, зокрема, заселення військовими колоністами земель Волинського воєводства і передачу їм у безоплатне користування до 45 га землі і колишнім воїнам, котрі відзначилися у польсько-українській та польсько-радянській війнах. Ці новостворені господарства не можна було ні продавати, ні передавати іншим особам без дозволу уряду протягом 25 років [43, с. 147].

Ухвалений одногосно сеймом у липні 1920 р. закон про виконання земельної реформи не було втілено у життя внаслідок більшовицького наступу. Замість виконання земельної реформи, що вимагала щорічного розпарцелювання 200 тис. га, влада провадила незначну парцеляцію на корінних польських землях, на «кресах» запроваджувала цивільну колонізацію і військове осадництво [2, с. 243–244].

О. Дзьобан, досліджуючи архів родини Дідушицьких як джерело до вивчення господарської історії Східної Галичини, писав, що основні причини, які викликали парцеляцію, полягали у нерівномірності заселення південно-західних сіл як перенаселених, і східних, менш заселених, безробіттям у сільських місцевостях, що спричинило зростання рівня злочинності, міжнаціональними стосунками у Східній Галичині й Волині, що вимагало планової польської колонізації, заборгованістю великих землевласників, що призвело до «заморожування» значних капіталів, які можна було повернути лише при умові продажу частини земель [44, с. 431].

Урядова парцеляція до кінця 1923 р. охопила 162620 га, на яких було засновано 17398 парцель. До речі, на корінних польських землях було розпарцельовано лише 1716 га й утворено 335 парцель, позаяк на «кресах» вона не проводилася, її організовували приватні установи. Польські джерела подають, що до 30 вересня 1923 р. у Галичині, на Волині, Поліссі й Білорусії було розпарцельовано 156882 га з них у Галичині – 77458 га, за рахунок чого було утворено 14780 парцель, 111834 га передано військовим осадникам [2, с. 244–245].

Ю. Павликовський доводив, до 1 січня 1923 р. у Східній Галичині приватні установи розпарцельовали 200 тис. га землі, а до кінця 1923 р. на потреби осадництва виділено 366738,2 га землі [2, с. 245].

За іншими даними, на 1 січня 1923 р. колишніми польськими військовими колонізовано всього 445 тис. га з них у Східній Галичині – 200 тис. га, на Поліссі – 133 тис. га, Західній Волині – 112 тис. га, 547 польських родин отримали землю безкоштовно, 11 тис. – на вигідних умовах [45, с. 79].

І. Витанович писав, що від 1 січня 1923 р. у Східній Галичині розпарцельовано 200 тис. га між впливовими польськими колоністами, у Західній Волині під військову колонізацію передавалося 112 тис. га [5, с. 320].

До 1938 р. на українських землях Польщі здебільшого між польськими колоністами розпарцельовано близько 800 тис. га землі. За двадцять років польського панування на західноукраїнські землі прибуло до 300 тис. осіб польської національності до сільської місцевості і 100 тис. до міст [5, с. 320].

В українській радянській історіографії вказується, що до 1939 р. до сіл Східної Галичини та Західної Волині переїхало близько 200 тис. поляків, ще 100 тис. оселилося у містах. Польські дослідники стверджували, що загальна кількість колоністів становила менше ніж 100 тис. осіб. Відомий український енциклопедист В. Кубійович подає більш конкретну цифру – 72250 осіб окремо для Східної Галичини, ще 1540 тих, які вирішили працювати на землі, просилися у місто [9, с. 258].

У меморіалі польського уряду від 31 серпня 1934 р. зазначалося, що стосовно Східної Галичини і Західної Волині влада і землевласники повинні сприяти неподільності новостворюваних господарств, які мали залишатися у руках поляків, зміцненню і піднесенню польського стану, укріпленню високих цін на землю у західних повітах, із тим, щоб польські селяни переселялися на схід, придбавши там 2 морги землі за ціною 1 морга на заході, окрім того, колоністів на 5–10 років звільняли від будь-яких податків [44, с. 431].

В економіці протидія офіційній лінії на гальмування розвитку українських земель здійснювалася через кооперативний рух. Так, якщо у 1921 р. у Східній Галичині діяло 580 кооперативів, то в 1939 р. їх було до 4000. Коли антиукраїнський тиск польської влади ставав нестерпним, відповідна реакція українців виходила за межі легальних форм боротьби. Якщо у 1922 р. в Західній Україні відбулося лише 59 страйків, то упродовж 1934–1939 рр. – 1118. З весни 1930 р. посилювалися виступи селян. Тільки на території Волинського, Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств відбулося понад 3000 антидержавних політичних виступів, у тому числі 160 збройних. Відповіддю уряду була кампанія пацифікації – умиротворення за допомогою поліції та війська. Під час ексекцій селян змушували вигукувати «Хай живе маршал Пілсудський» або співати «Єще Польска не згінула». Жорстоким репресіям піддано 800 сіл, 1739 осіб заарештовано. Послідовна асиміляційна політика польської влади за

фактичної відсутності єдності українських політичних сил зумовила застосування більш радикальних форм боротьби [1, с. 308].

Таким чином, особливості культурно-освітнього і соціально-економічного становища Східної Галичини і Західної Волині у міжвоєнній Польщі характеризувалися, з одного боку, відмінностями між українцями, які проживали на зазначених теренах, що їх влада використовувала з користю для себе, обмежуючи національно-культурний рух, з іншого – економічна політика міжвоєнної Польщі гальмувала розвиток цих територій, перетворивши їх на аграрно-сировинний придаток до корінних польських земель.

Література:

1. Історія України / За ред. Г.Д. Темка, Л.С. Тупчіенка. Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. 480 с.
2. Народний Ілюстрований Календар Товариства «Просвіти» на звичайний рік 1926. Річник 48. Львів : Коштом Товариства «Просвіта» у Львові з друкарні видавничої спілки «Діло», Ринок ч.10, 1925. 292 с.
3. С.Ю. Скільки українців на світі? *Народний Ілюстрований Календар Товариства «Просвіта» на звичайний рік 1931*. Річник 53. Львів : Коштом Товариства «Просвіта» у Львові, 1930. С. 81.
4. Кордуба М. Українські землі під польською владою. *Письмо з Просвіти. Літературно-просвітний тижневик. Річник IX. Під редакцією Володимира Дорошенка*. Львів: Накладом Товариства «Просвіта», 1 січня 1922. Ч. 3 4 (подвійне). С. 29.
5. Витанович І. Історія го кооперативного руху. Із праць Історично-Філософської секції НТШ. Нью-Йорк : ТУК-Товариство Української Кооперації, 1964. 624 с.
6. Tozecki Richard. *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy (1933–1945)*. Warszawa : Książka i Wiedza, 1972. 376 s.
7. Новітня історія України (1900–2000) : підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. Київ : Вища школа, 2000. 663 с.
8. Качараба С.П. Еміграція з Західної України 1919–1939. Львів, 2003. 416 с.
9. Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.)*. Івано-Франківськ : Видавництво «Плай», 1997. 452 с.
10. Положение на кресах. *Волинское слово*. Ровно-Ковель-Владимір-Вол.-Дубно-Острог-Корець-Здолбуново-Сарны-Барановичи, 12 февраля 1924. С. 2.
11. На Восточных окраинах. *Варшавский голос*. Варшава, 5 июля 1921. С. 3.
12. Новітня історія України (1900–2000) : підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. Київ : Вища школа, 2000. 663 с.
13. Хом'як М. Політика Польщі на західноукраїнських окраїнах у роках 1918–1947. *Ярославина і Засяння 1031–1947. Історично-мемуарний збірник*. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Том XLII. Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто : Регіональне Об'єднання «Ярославщина і Засяння» (ЯРОКЗА), 1986. С. 101–102.
14. Васюта І. Повстання 1922 р. в Західній Україні. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Випуск 32. Львів, 1997. С. 131.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). Ф. 348. Оп. 1. Спр. 201. Арк. 1–2.
16. Як має виглядати на Волині шляхта загорова. *Діло*. 10 травня 1939. С. 5.
17. ЦДАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 836. Арк. 3.
18. Герасимович І. Творім Силу. *Діло*. 17 травня 1923. С. 1.
19. ЦДАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 56.
20. Шкільництво на українських землях під Польщею. *Учитель*. 1923. Ч. 1. С. 12–13.
21. *Народний ілюстрований календар Товариства «Просвіта» на звичайний рік 1931*. Річник 53. Коштом Товариства «Просвіта» у Львові. Львів, 1930. 290 с.
22. Похід проти української школи. Переміна укр. шкіл на польські. *Діло*. 24 січня 1924. С. 3.
23. Андрусак Н. Нарис історії Бойківщини. *Бойківщина. Монографічний Збірник Матеріалів про Бойківщину з Географії, Історії, Етнографії і Побуту*. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Том XXXIV. Філадельфія-Нью Йорк : Видавець Головна Управа Т-ва «Бойківщина» Філадельфія ЗСА, 1980. С. 148.
24. УСЕ Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. чл.-кор. НАНУ М. Попович. Київ : «Рина», 1999. VII + 1551 с., іл.
25. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.). Івано-Франківськ, 1994. 144 с.
26. ЦДАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 267. Арк. 28–28 зв., 29–30, 31, 36, 44.
27. ЦДАЛ України. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 266. Арк. 1–2.
28. ЦДАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 815. Арк. 4.
29. ЦДАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 15652. Арк. 1–2.
30. Волинь. Примусове виселення шкіл з Кремінця. *Письмо з Просвіти. Літературно-просвітний тижневик. Річник IX. Під редакцією Володимира Дорошенка*. Львів : Накладом Товариства «Просвіта», 1 січня 1922. Ч. 3–4 (подвійне). С. 34.
31. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 318. Арк. 1–7, 9, 18 зв.
32. ЦДАЛ України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 353. Арк. 1–3.
33. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості ва Західній Україні у ХІХ – 30-х роках ХХ ст. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. 248 с.

34. Сціборський М. Україна у цифрах (статистична студія території, населення й народного господарства). Накладом Українського Національного Об'єднання Канади. Друком Нового Шляху, 1940. 43 с.
35. Господарська руїна Польщі. З приводу бюджетового експозе прем'єра Грабського. *Діло*. 9 травня 1925. С. 2.
36. Położenie gospodarcze Polski poprawia się na wszystkich polach! *Ilustrowany kuryer godzienny*. 8 sierpnia 1920. S. 10.
37. Obwieszczenie Ministra Skarbu. *Monitor Polski*. 25 sierpnia 1924. S. 1.
38. Dolar w Warszawie. *Gazeta Lwowska*. 20 sierpnia 1926. S. 1.
39. Złoty polski w Gdańsku. *Gazeta Lwowska*. 20 sierpnia 1926. S. 1.
40. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Львів : Світ, 1996. 488 с.
41. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с. + 8 кол. мап.
42. Польська колонізація Східної Галичини. Відень : «Видання Українського Прапора», 1921. 22 с.
43. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1998. Випуск 33. С. 147.
44. Дзьобан О. Архів Дідушицьких – джерело до господарської історії Галичини. *Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 20–21 вересня 1996 року*. Львів : Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 1996. С. 431.
45. Григорій Н. Поляки на Україні. Польсько-українські відносини в історичній перспективі. Скрентон, 1936. 94 с.

UDC 94:343.21(477.51+477.52)'1941/1943'

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.13>

PECULIARITIES OF STATUTORY REGULATION OF CRIMINAL PROCEEDINGS BY THE GERMAN OCCUPATION ADMINISTRATION ON THE TERRITORY OF MODERN CHERNIHIV AND SUMY REGIONS (1941–1943)

Ivanenko Alina,

*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Law, Philosophy and Political Science
National University "Chernihiv Collegium" named after T. G. Shevchenko
ORCID ID: 0000-0001-9303-7395*

The article states that together with the occupation, the Nazi leaders faced the need for regulatory and legal regulation of social relations in the local environment, including purely criminal ones. The situation with the increase in crime at the initial stage of the occupation was resolved exclusively by forceful, repressive and punitive means, and it is undeniable that there were no legal processes involved. But later, it became clear that all these processes need to be regulated not only by repressive and punitive, but also by legitimate civilized methods, because along with serious crimes, the vast majority of local residents were also taught minor offenses. Since these crimes did not pose a great public danger, their consideration was delegated to local criminal courts or transferred to authorized structures and officials of local government bodies. And their activities had to be regulated by normative legal acts, which had to be created.

The article notes that some domestic researchers, such as O. Honcharenko, A. Ivanenko, N. Kolisnyk, were engaged in the research of criminal justice and the legal framework for the conduct of criminal justice in the occupied territory of Ukraine. However, the mentioned publications are not territorially limited exclusively to the territory of the military zone occupation, but also the territory of the Reichskommissariat 'Ukraine', in addition, in terms of scope, not only the criminal branch of law, but also the civil one.

In the conclusions, the author notes that in the areas of responsibility of the field commanders, their own regulatory and legal acts were created, which regulated the relevant legal relations in the local society. In addition, unlike the Reichskommissariat 'Ukraine', the German managers delegated the right to initiate the creation of a regulatory framework to local authorities, of course, carefully checking and authorizing its publication. The regulatory base in the military zone of occupation, which included the territories defined by the geographical boundaries of this study (Chernihiv and Sumy regions), did not have a stable appearance, it was constantly being improved, due to which the legal sanctions laid down in it could differ significantly.

Key words: *Field commanders, crimes, responsibility, city administration, act, court, punishment.*

Іваненко Аліна. Особливості нормативно-правового регулювання кримінального судочинства німецькою окупаційною адміністрацією на теренах сучасних Чернігівської та Сумської областей (1941–1943 рр.)

У статті йдеться про те, що разом з окупацією нацистські лідери зустрілися з необхідністю нормативно-правового врегулювання соціальних відносин у місцевому середовищі, зокрема й суто кримінальних. Ситуація зі зростанням злочинності на початковому етапі окупації була вирішена винятково силовими, репресивно-каральними засобами і, безперечно, що ні про які судові процеси при цьому не йшлося. Але згодом стало зрозуміло, що всі ці процеси потрібно регулювати не лише репресивно-каральними, а й легітимними цивілізованими методами, бо наряду з тяжкими злочинами у переважній більшості місцевими жителями вчилися і дрібні правопорушення. Оскільки ці злочини не становили великої суспільної небезпеки, їх розгляд і делегувався місцевим кримінальним судам чи передавався уповноваженим структурам та посадовим особам органів місцевого управління. А їхню діяльність потрібно було регулювати нормативно-правовими актами, які необхідно було створювати.

У статті зазначається, що питанням дослідження кримінального судочинства та нормативно-правової бази для провадження кримінального судочинства на окупованій території України займалися деякі вітчизняні дослідники, такі як Гончаренко О., Іваненко А., Колісник Н. Але зазначені публікації територіально не обмежені виключно територією військової зони окупації, а й територію Райхскомісаріату «Україна», окрім того, за сферою дії, не лише кримінальну галузь права, а й цивільну.

У висновках авторка зазначає, що на теренах відповідальності польових комендатур створювалися власні нормативно-правові акти, які врегульовували відповідні правовідносини в місцевому соціумі. До того ж, на відміну від Райхскомісаріату «Україна», німецькі управлінці делегували право ініціативи створення нормативної бази місцевій владі, звісно, ретельно перевіряючи та санкціонуючи її видання. Нормативна база у військовій зоні окупації, до якої входили в тому числі і території, які визначені географічними межами даного дослідження (Чернігівська і Сумська області), не мала сталого вигляду, постійно вдосконалювалася, через що правові санкції, закладені у неї, могли суттєво відрізнятися.

Ключові слова: *Польові комендатури, злочини, відповідальність, міська управа, акт, суд, покарання.*

A new stage opened in the life of the local population of Ukraine with the establishment of the occupation regime during the Second World War. Of course, the new living conditions were defined by the leadership of the Third Reich and were carried out in the context of building a 'new order' system with its strategic goal of colonization and transformation of the conquered territorial mass into a 'living space' for the Aryans. But along with the occupation, the Nazi leaders faced the need for regulatory and legal regulation of social relations in the local environment, including purely criminal ones. The situation with the increase in crime at the initial stage of the occupation was resolved exclusively by forceful, repressive and punitive means, and it is undeniable that there were no legal processes involved. But in social life, even without this, many smaller crimes were committed, which the occupation authorities were obliged not to respond to. Since these crimes did not pose a great public danger, their consideration was delegated to local criminal courts or transferred to authorized structures and officials of local government bodies.

Some domestic researchers, such as O. Honcharenko [3], A. Ivanenko [6; 7], and N. Kolisnyk [8], were engaged in the research of criminal justice and the legal framework for conducting criminal justice in the occupied territory of Ukraine. But the mentioned publications are not territorially limited exclusively to the territory of the military zone of occupation, but also to the territory of the Reichskommissariat 'Ukraine', besides, in terms of scope, not only the criminal branch of law, but also the civil one.

In the areas of responsibility of the field commanders, their own normative legal acts were created, which regulated the relevant legal relations in the local society. In addition, unlike the RKU, German managers delegated the right of initiative to create a regulatory framework to local authorities, of course, carefully checking and authorizing its publication. The regulatory base of the VZO did not have a stable form, it was constantly being improved, due to which the legal sanctions laid down in it could differ significantly. Of course, in the field of criminal law, these sanctions became more and more severe. Normative acts themselves in the subject of regulation of legal relations often had a complex expression. As a result, normative acts regulated both criminal and civil law.

Thus, on December 10, 1941, the Sumy city administration issued a resolution 'On the organization of temporary courts and the approval of temporary rules on jurisdiction and the procedure for consideration of court cases on the territory of the city of Sumy'. According to the prescriptions of this resolution, courts were established in the city, which conducted both criminal and civil proceedings. They were headed by judges appointed by the city administration. Proceedings in civil and criminal cases were carried out alone by the city judge in open sessions. A court of cassation was also created, which considered the verdicts and decisions of the courts of first instance. The composition of this court included a chairman (permanent judge) and two honorary judges. All of them were appointed to positions by the decision of the city administration. The presence of lawyers was allowed in both courts for legal assistance to the parties to the process [1, p. 3].

Soon, the Sumy City Administration issued another normative act, which significantly supplemented the previously adopted resolution. Judges in their practical activities were to be guided by the normative act entitled 'Temporary rules on crimes and disputes and civil law, which are considered by judges in the territory of the city of Sumy'. This document consisted of several parts, which determined the types of crimes and the corresponding punishments for their commission, as well as established the procedure for consideration of disputes in civil cases. Judges were authorized to consider cases for crimes committed against the established order of administration, crimes against life and health, and property crimes. A separate place in the document was occupied by purely procedural norms of criminal and civil proceedings.

The competence of judges included cases of 36 types of crimes, for the commission of which they had the right to issue sentences with the appointment of one of the four main and two additional types of punishment. The main types of punishments included: imprisonment for up to 10 years; forced labor for up to one year; imposition of a fine of up to 1,000 rubles, as well as a ban on holding certain positions for a period of up to 3 years. If a person found guilty of a crime could not pay the amount of the fine determined by the court, the court had the right to imprison him. For every 200 krb. unpaid fine was sentenced to a one-month term of imprisonment. Additional types of punishment were defined as full or partial confiscation of property, prohibition to engage in a certain type of activity or industry for a period of up to 3 years [1, p. 3].

Among the 15 types of crimes against the administrative order that fell within the competence of local courts were: forgery of documents, resistance to authorities, hooliganism, self-righteousness, false reporting, false testimony in court, speculation, bribery, embezzlement, excess of power. For four types of crimes, namely: forgery of documents, large-scale speculation, bribery and persons found guilty of embezzlement could be subject to such a sanction as imprisonment for a term of up to three years. Additional punishment in the form of confiscation of all property belonging to them could be applied to persons found guilty of large-scale speculation. A fine of up to 500 and 1,000 kroner was foreseen for violation of fire prevention rules and evasion

of witnesses or experts from appearing in court. For the commission of other types of crimes, forced labor or the possibility of replacing it with a fine was foreseen [1, p. 3].

The temporary rules contained a limited list of crimes against the life and health of a person that fell under the jurisdiction of local courts. Imprisonment was the main punishment for committing these crimes. The most severe legal sanction was established for the murder of a person. She provided imprisonment for a term of up to ten years. The punishment for inflicting grievous bodily harm on a person was five years in prison. For rape, the perpetrator could be imprisoned for up to five years. Deliberate infection with a venereal disease by a person who knew about the presence of this disease entailed three years of imprisonment. Performing abortions by doctors without the appropriate permission for such actions was punishable by imprisonment for a term of up to two years. However, performing abortions in unsanitary conditions or by persons who did not have special medical education was punishable by up to five years of imprisonment.

For the commission of light bodily injuries, the independent carrying out of an abortion by a pregnant woman, the failure to provide assistance to a patient (by a person who is obliged to provide it), the assignment of insults or the commission of slander, such type of punishment as forced labor was applied to the guilty with the possibility of replacing it with a monetary fine [1, p. 3].

The temporary rules provided for criminal liability for committing eleven types of property crimes: robbery, theft, fraud, buying stolen goods, extortion, and arson. The commission of these crimes was punishable by various terms of imprisonment (up to seven years).

Crimes, the composition of which is close to the specified ones, but not provided for separately, were considered by analogy. With the multiplicity of crimes, the judges chose the heaviest of the provided criminal punishments. Accomplices were punished in the same way as the perpetrator, and an attempted crime was considered committed. Also, this regulatory act established a three-month statute of limitations in private accusations.

Special attention was paid in this regulatory act to the identity of the criminal. Criminal liability occurred when a person reached the age of fourteen. For persons who committed a crime between the ages of 14 and 16, the terms of imprisonment were reduced by half, and between the ages of 16 and 18 – by a third. In the presence of other mitigating circumstances, the judge at his own discretion could reduce the terms of the criminal punishment in the form of deprivation of liberty. Previous imprisonment was included in the total sentence [1, p. 3].

Soon this normative act was reviewed and serious amendments were made. Thus, on April 30, 1942, the resolution of the Sumy City Administration ‘Temporary Rules on Jurisdiction and Procedure for Consideration of Court Cases in the Territory of the City of Sumy and the Sumy Region’ was issued. This resolution corrected the previous regulatory act adopted by it and expanded its jurisdiction to the entire region. In the resolution, there was a prescription about the possibility of consideration of complex court cases by a panel of 3 judges (in particular, in cases where the sanction exceeded a five-year term of imprisonment). The resolution provided that court verdicts could be appealed not in the cassation court, but in the newly created regional court, which worked in the same composition as the previous instance [4, p. 7, 25].

The document adopted by the Sumy City Administration seriously expanded the competence of local courts. Now the judges had the right to impose such punishment as deprivation of liberty for a term of up to 15 years. The maximum fine was also increased – up to 5,000 rubles. The norm of replacing the term of forced labor with a fine was also adjusted. For replacing the one-month term of forced labor, it was necessary to pay not 200, but 400 krb [4, p. 7, 7 turn.].

Many significant amendments were introduced to the definition of types of crimes and legal sanctions for their commission. The legal sanctions themselves have become much tougher. Almost all of them were doubled or more, and some were replaced by harsher punishments. As a result of the amendments, only individual punishments for committed crimes will remain unchanged.

The following was added to the list of crimes against the administrative order: forgery of banknotes (imprisonment for a term of up to 10 years); disclosing false information about the activities of any government institution; concealment of weapons (imprisonment for various terms); non-fulfilment of duties, non-payment of taxes, concealment of various prohibited poisonous substances (forced labor for a term of 1 year or a maximum fine). Such crimes as: ‘resistance to representatives of the authorities’ and ‘besketching, hooliganism, outrage’ have become especially serious. Their commission was punishable by imprisonment for a term of up to three years. For wrong for reporting to the authorities and false testimony in court, the previously prescribed forced labor was replaced by such a punishment as deprivation of liberty for a term of up to three years. All other types of criminal punishments that involved deprivation of liberty also increased [4, p. 7 turn.].

Offenses of office were separated into a separate group. This included bribery, embezzlement, abuse of power or insulting government officials, careless handling of fire, and violation of fire safety regulations. All legal sanctions for committing these crimes were almost in line with the previous legal act. At the same time, a new crime was introduced, in particular, 'escape of an arrested person'. Committing this offense was punishable by forced labor or imprisonment for a term of up to three years [4, p. 8 turn.].

Crimes against religion included blasphemy and rioting during religious services. For these types of crimes, a five-year term of imprisonment was applied to the perpetrators, but for the robbery of a church premises, the criminal could be imprisoned for a term of up to 8 years [4, p. 8 turn.].

The new document significantly expanded the list of crimes committed against the life and health of a person. Thus, the murder of parents by children was subject to a fifteen-year prison term. Murder with robbery was similarly punished. The criminal who committed the murder of a person was sentenced to imprisonment for up to ten years. A mother who killed her child during childbirth or shortly after it was sanctioned with up to three years in prison. But for a murder committed out of carelessness, the punishment in the form of forced labor for a term of up to one year or the imposition of a monetary fine of up to 5,000 krb was applied. A similar act, but combined with a violation of security rules, was punishable by imprisonment for up to three years. The culprit who committed a murder exceeding the limits of necessary defense was punished with deprivation of liberty for a term of up to three years.

The group of crimes against sexual freedom was significantly expanded: rape by a group of persons; rape of minors; debauchery of minors. These crimes were punishable by imprisonment for up to 10 years. But for committing the act of debauchery of minors, a five-year term of imprisonment was applied to the persons found guilty [5, p. 20 turn.].

The authors of the document approached such crimes as beatings and defamation of parents or other persons in a rather original way. At the same time, the criminal penalties for committing these crimes differed significantly. Thus, for these crimes committed in the family, harsher sanctions were foreseen – imprisonment for a term of up to two years. However, for committing similar actions against other persons, the guilty party faced forced labor for a term of up to one year [4, p. 8 turn, 9].

Other crimes were significantly expanded and differentiated by the regulatory act. Thus, armed robbery was added to property crimes. The legal sanction for the commission of these actions provided for the application of a five-year term of imprisonment. For committing official falsification, a two-year prison sentence was provided. Forced labor for a term of up to one year, with the replacement of this type of punishment with the imposition of a monetary fine of up to 5,000 krb. offenses classified as falsification and illegal spending of funds by individuals were punished. Criminal responsibility for committing intentional arson was strengthened. If these actions led to fatal consequences, the guilty party was sentenced to fifteen years in prison [5, p. 20].

So, the given facts confirm that this regulatory act, issued by the Sumy administration and authorized by the field commander's office, significantly expanded the nomenclature of types of crimes that could be prosecuted by local courts. Criminal responsibility for committing most crimes was significantly increased, and the list of relevant offenses was expanded and differentiated. In addition, the resolution extended its jurisdiction to the entire Sumy region under the control of the field commandant's office.

But that was the end of the rule-making of the Sumy City Administration. Thus, on February 21, 1942, the control commission at the field commandant's office No. 194 issued Temporary Rules on the investigation of cases of minor crimes and the trial of criminal and civil cases. The technique of creating normative acts was improving. Now this document consisted of three parts: procedural, criminal and civil and was fundamentally different from previous normative acts. In the list of types of crimes, 41 criminal offenses were defined. The authors of the document paid great attention to offenses against the established order of administration, official and property crimes. But only a few articles were devoted to crimes against human life and health. These included: tasks of minor bodily harm, infection with a venereal disease and leaving a person in danger. More serious crimes were removed from the jurisdiction of local courts. The document indicated that the right of and their proceedings were transferred directly to the field commandant's office or, on its instructions, to the Oberburgomaster.

The document removed from the jurisdiction of local courts such crimes as: concealment of inheritance; inciting minors to commit a crime; arbitrary assignment of the rank or power of an official; intentional damage to property belonging to a state institution; illegal slaughter of livestock; illegal release from arrest; escape from arrest; illegal logging; hunting in a prohibited place at a prohibited time; tearing off the seal that was imposed by order of the authorities; exceeding official powers for personal purposes; unscrupulous attitude to official duties; discrediting the authorities [2].

The most severe punishment provided for by the adopted document was a six-month prison sentence and a fine of 1,000 krb. The peculiarity of this regulatory act was the combination of legal sanctions. So, for example, the imposition of a fine for the illegal slaughter of cattle was combined with the obligation of the person found guilty to compensate for the damage caused. Persons found guilty of blackmail and illegal demand for the transfer of property rights, production and sale of alcoholic beverages, fraud, and infliction of minor bodily harm were sentenced to prison terms and fines [2].

Thus, in the military zone of occupation, there were no unified normative documents that regulated the responsibility of the local population for their crimes. At the same time, the German military authorities allowed the governing bodies of local governments to create relevant normative documents, of course, checking and sanctioning their operation. In the first documents adopted by the VZO administration, the powers of local courts to issue sentences in criminal proceedings were sufficiently high, but from February 1942, their jurisdiction was limited.

References:

1. Архів Служби безпеки України у Сумській обл. Фонд О. Справа 3895.
2. Архів Служби безпеки України у Чернігівській обл. Фонд ОФ. Справа 12961.
3. Гончаренко О. Кримінальне право як засіб регулювання поведінки місцевого населення Рейхскомісаріату «Україна»: огляд нормативної бази та судової практики (1941–1944 рр.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових праць*. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 23. С. 120–126.
4. Державний архів Сумської обл. Фонд Р-1841. Опис 4. Справа 353.
5. Державний архів Сумської обл. Фонд Р-1841. Опис 4. Справа 357.
6. Іваненко А. Кримінальний процес, як засіб дотримання місцевим населенням Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації правомірної поведінки (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* / Відп. ред. О.С. Лисенко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. Вип. 22. С. 162–176.
7. Іваненко А. Німецьке кримінальне законодавство в окупованій Україні: характеристика нормативної бази. *Історична пам'ять. Науковий журнал*. 2019. С. 69–80.
8. Колісник Н. Проблеми нормативно – правового забезпечення роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2014. Вип. 91. С. 93–97.

УДК 343.322(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.14>

ФЕНОМЕН КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ

Каліщук Оксана,

доктор історичних наук,

професор кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-1272-7920

Сьогодні питання колабораціонізму, його поняття, ознаки та види, межі юридичної відповідальності колаборантів тощо набувають особливої значущості в Україні, враховуючи триваючу досі окупацію частини її суверенних територій, що відбулася з початком російської агресії, поєднаної з використанням гібридних методів ведення війни. Водночас явище колабораціонізму, досить ретельно розглянуте у працях учених-істориків, у юридичній науці дотепер залишається недостатньо вивченим. Тема колаборації та співпраці в Радянському Союзі належно не вивчалась, а доступ до документів дослідникам з інших країн був закритий, тому ці сторінки досі є мало опрацьованими і невідомими для широкого загалу громадян сучасної України і для носіїв пам'яті про міжвоєнний період, що проживають поза її межами. Тому часто єдине, що пам'ятається, – це негідні вчинки частини українців, які, безумовно, потребують осуду. Окремо розглянуто вказане кримінально-правове явище у контексті нещодавно введених змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність. У роботі також з'ясовано, що під колабораціонізмом як явищем кримінально-правового характеру вбачається одразу ж комплекс варіацій дій, якими б міг би займатися «колаборант» або «група колаборантів» – відповідно, те населення, що з тих чи інших причин співпрацює з окупаційною владою та військовими. Крім цього, у статті приділена значна увага явищу колабораціонізму в сучасних умовах збройної агресії РФ, визначено склад кримінального правопорушення за вчинення колабораційної діяльності. Зокрема, проаналізовано доповнення до Кримінального кодексу України, а саме статтю 111-1 «Колабораційна діяльність», в якій міститься поняття колабораційної діяльності, різноманітні її форми, а також покарання за вчинення дій, що підпали б під дію вказаної норми.

Ключові слова: колабораціонізм, колабораційна діяльність, колаборант, українсько-російська війна, Друга світова війна, сучасна правова система.

Kalishchuk Oksana. The collaboration phenomenon in the legal system of Ukraine: historical retrospective and modern challenges

Today, the issues of collaborationism, its concept, features and types, the limits of legal liability of collaborators, etc. are of particular importance in Ukraine, given the ongoing occupation of part of its sovereign territories, which occurred with the beginning of Russian aggression, combined with the use of hybrid methods of warfare. At the same time, the phenomenon of collaborationism, which has been thoroughly examined in the works of historians, remains insufficiently studied in legal science. The topic of collaboration and cooperation in the Soviet Union has not been properly studied, and access to documents was denied to researchers from other countries, so these pages are still poorly developed and unknown to the general public of citizens of modern Ukraine and to the bearers of memory of the interwar period living outside its borders. Therefore, often the only thing that is remembered is the unworthy actions of some Ukrainians, which, of course, need to be condemned. The author separately considers this criminal law phenomenon in the context of the recently introduced amendments to the Criminal Code of Ukraine regarding criminal liability for collaboration. The article also shows that collaborationism as a criminal law phenomenon implies a complex of variations of actions that could be carried out by a 'collaborator' or a 'group of collaborators' – respectively, the population which, for one reason or another, cooperates with the occupation authorities and the military. In addition, the article pays considerable attention to the phenomenon of collaborationism in the current context of the Russian armed aggression, and defines the elements of a criminal offence for committing collaboration activities. In particular, the author analyses the amendments to the Criminal Code of Ukraine, namely Article 111-1 'Collaboration', which contains the concept of collaboration, its various forms, and also the punishment for committing actions that would fall under the said provision.

Key words: collaborationism, collaboration activity, collaborator, Ukrainian-Russian war, World War II, modern legal system.

Актуальність теми. Країни, території яких перебували (або знаходяться досі) під окупацією, неминуче стикаються з проблемою взаємодії своїх громадян з окупантом, надання йому допомоги, сприйняття у його діяльності на окупованій території тощо. Не випадково в академічному дискурсі колабораціонізм характеризують як феномен війни [12; 4]. Відповідне явище, історичні витoki

якого сягають давнини, з позиції наукової розробленості почало активно досліджуватися лише після та в контексті Другої світової війни. Саме з цього часу розпочинається наукове осмислення колабораціонізму, формується саме поняття, визначаються ознаки та види, робляться спроби встановити межі юридичної відповідальності колаборантів, спираючись на досвід 40-х років 20 ст. В Україні зазначені та інші дотичні питання набувають особливої актуальності, урахувавши триваючу досі окупацію частини суверенної території, що пов'язана з початком російсько-української війни та особливо широкомасштабної агресії, поєднаної із гібридним характером цієї війни. Слід погодитися з тими експертами, які твердять, що одним із наслідків деокупації та реінтеграції територій, які Україна втратила внаслідок військової агресії з боку РФ, є розв'язання завдання відмежувати у юридичній площині у рамках правової системи України тих громадян, які активно допомагали та сприяли планам ворога на окупованих територіях і тих, хто став заручником обставин. Тож відповідь на це питання фахівцями є надактуальним питанням.

Стан наукової розробки. Явище колабораціонізму донедавна було об'єктом вивчення переважно істориків. Ба більше: дослідження колаборантства на сьогодні становлять окремих напрям історичних студій [7; 6; 14; 27; 28]. Зауважимо, серед іншого – звернення до практики українського, російського [9], білоруського [25; 15], грузинського [30], кримських татар [8], хорватського [18] та ін. колабораціонізму в роки Другої світової війни. Водночас явище колабораціонізму залишалося донедавна у юридичній науці вивченим фрагментарно, переважно на тлі звернення до відповідних правових аспектів минулого і слабким висвітленням проблем сьогодення [23, 3]. Вкажемо, що Р. Біллон при розкритті соціально-психологічних та юридичних аспектів «життя з ворогом», або з нім. „Leben mit Feind”, зосередив увагу не тільки на соціальних та морально-психологічних аспектах взаємодії радянського окупованого населення з нацистами, але й на сутності юридичного явища колаборації [1]. Попри те, що українське суспільство та українська правова система вперше зіштовхнулася з масовою зрадою військових, працівників державних, правоохоронних, судових органів, ще 2014 р., коли були окуповані Крим та окремі райони Луганської та Донецької областей, лише з початком широкомасштабної агресії росії 24 лютого 2022 р. відповідальність за пособництво державі агресору стало предметом активного зацікавлення правників-криміналістів [3; 13; 16; 17; 24] та знайшло відображення у кримінальному праві. Одним із факторів, який впливав на таку ситуацію, експерти називають істотну політичну складову цього питання, яка відштовхувала/відлякувала багатьох дослідників [26].

Виклад основного змісту. Розпочати варто, повторивши вслід за Надією Добрянською – неможливо ввести термін «колабораціонізм» до українського законодавства у відриві від історичного контексту, який стоїть за ним [10].

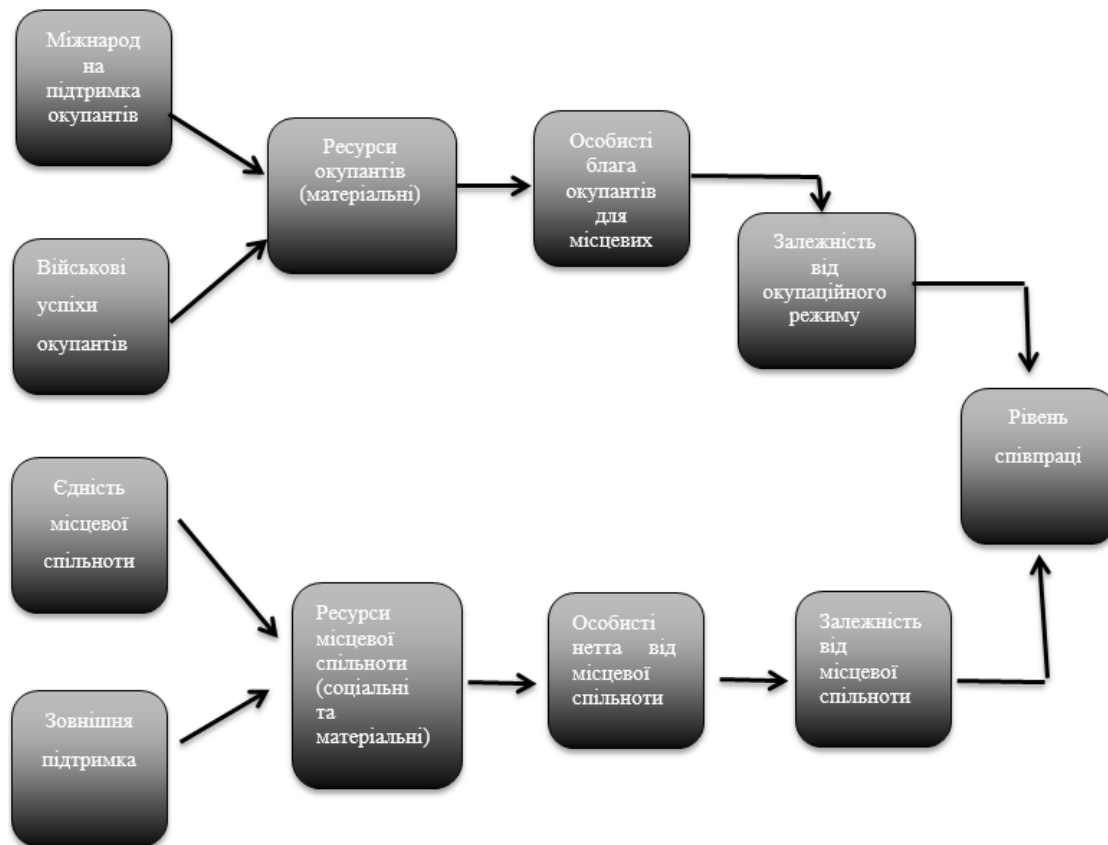
Нагадаємо – як відомо сучасне розуміння терміна «колабораціонізм» як добровільної співпраці населення з окупаційною владою походить з Другої світової війни; саме ним стали позначати співпрацю між Третім Райхом і урядом маршала Петена (вішистською Францією). Ба більше – це поняття стало позначати співпрацю жителів та урядів під час окупації Країнами Осі, отримавши на довгий час конотацію підтримки нацизму та фашизму та зради своєї держави чи нації [10, 33]. Загалом, у 20 ст. випрацювали дві моделі морально-етичного та правного ставлення до колаборантів: «французька» та «австро-німецька» (хоч у цьому випадку коректність використання поняття колаборації є сумнівною). Коротко нагадаємо. У французькому розчарованому суспільстві перемогу святкували ліві та генерал Шарль де Голль (Charles Andre Joseph Marie de Gaulle). За ними стояла значна частина нації та еліт, які не запламували себе співпрацею з нацистами, і вони прагнули зайняти провідні позиції у повоєнній французькій державі та суспільстві. Саме тому таким суворим було покарання маршала Петена та його послідовників (вішистів), котрих у разі перемоги прославляли б. Тут відразу слід звернути увагу, що закон у Франції вказував на заборону колаборантам працювати на низці посад і займатися певними видами діяльності: заборона працювати в органах правосуддя, бути свідком або присяжним; працювати в галузі освіти або бути опікуном; займати керівні посади в засобах масової інформації; працювати в банківському та страховому секторі, збиратися у профспілках. З іншого боку, попри переконання наших сучасників про активну денацифікацію повоєнної Німеччини, колишнім нацистам вдавалося робити політичну кар'єру. Як приклад можна назвати Курта Георга Кізінгера, Вальтера Шееля, Кондара Аденауера, Курта Йозефа Вальдгайма). Однією є причин відмінного ставлення до колаборації у цих двох моделях є визнання того, що у Третньому Райху вижити, не співпрацюючи з нацистським режимом, було майже неможливо. Тож далеко не риторичним виглядає питання можливих уроків французького колабораціонізму для України [2; 7–10]. Про [21].

Радянська практика виявлення та засудження колаборантів не завжди відбувалася у межах загального та кардинально різнилася від європейської [5; 19; 20]. Публічні судові процеси над воєнними

злочинцями були вершиною, яка приховувала покарання на підставі вироків надзвичайних судових та позасудових органів (військових трибуналів, Особливої наради при НКВС СРСР, військовопольових судів). Варто вказати, що законодавчі акти, які визначали ступінь відповідальності та міру покарання за співпрацю противником, з'явилися лише 1943 р. Саме тоді Постановою пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У сс від 25 листопада 1943 р. «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками» закріпили розмежування таких видів злочину, як «зрада батьківщини» і «співпраця з ворогом». Наступний правовий акт – постанова Президії Верховного суду СРСР «Про кваліфікацію самовільного переходу лінії фронту на бік противника» від 7 березня 1944 р. – лише розширив тлумачення закону на шкоду обвинуваченому. У повоєнні роки перевірка «підозрілих» груп населення та пошуку «пособників» стала широкомасштабною практикою. Щодо колаборантів, дії яких можна кваліфікувати як військовий злочин, після Другої світової війни ухвалили низку державних документів й міжнародних актів про незастосування до них терміну давності. Це Указ Президії Верховної Ради СРСР від 4 березня 1965 р. № 3332-VI «Про покарання осіб, винних у злочинах, незалежно від терміну їх дії», Конвенція Генеральної Асамблеї ООН від 26 листопада 1968 р. про незастосування терміну давності до військових злочинів та злочинів проти людства [20, с. 130]. Якщо кваліфікувати прояви злочинної діяльності окупованого населення через призму радянської правової системи, то усі, хто контактував із нацистами, автоматично зараховували до числа зрадників батьківщини. Тут слід лише зауважити, що широке застосування покарання за колаборацію радянським режимом стало використовуватися в умовах російсько-української війни як аргумент для пом'якшення покарання за цей злочин у сучасних реаліях.

Вочевидь, важливим є встановлення механізмів, які впливали на колаборацію у роки Другої світової війни (адже подібні моделі діють і нині). У спільному з О. Відаль-Анарісіо дослідженні М. Гехтер запропонував оригінальну модель колаборації на мікрорівні окупаційних режимів, яка передбачає, що рівень співпраці обумовлений функціональною залежністю місцевих від окупантів у питанні доступу до особистих благ порівняно з місцевою спільнотою. Дослідники сформулювали взаємозалежність «нетто-блага», наданого окупантом місцевій спільноті, та ймовірності співробітництва. Своєю чергою,

Модель колаборації з окупаційним режимом (за М. Гехтер та О. Відаль-Анарісіо)

на переконання М. Гехтера, колаборанти потрібні й окупантам, адже вони знижують їхні витрати на контроль за діяльністю окупаційного режиму.

Слід чітко розуміти і враховувати в ході досліджень, що колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни не мав класичного західноєвропейського характеру (саме через відсутність *der facto* до війни Української держави). Саме з цим пов'язані сумніви деяких дослідників, наскільки доцільно виправдано застосовувати термін «колабораціонізм» до недержавних народів, які вважають себе окупованими, для яких новий окупант небов'язково був гіршим та більшим злом щонайменше на початку. Принципова відмінність ситуації на українських теренах у роки Другої світової війни та сьогодні (яка суттєво впливає на однозначність кваліфікації співпраці з окупаційною владою): якщо на початок Другої світової війни Україна була поділена між СРСР, II Річчю Посполитою, Чехословаччиною та Румунією, які щонайменше частина українців не сприймали як власну державу (а отже, і не вважали співпрацю з новою владою зрадою), то зараз ситуація є відмінною і ми маємо визнати на міжнародному рівні державу.

Досвід Другої світової війни є важливим, але не вичерпним, оскільки методи окупації рашистів передбачають нові форми примусу до співпраці.

У березні 2022 р. Кримінальний кодекс України доповнився новою статтею – 111–1 «Колабораціонізм». Вона передбачає декілька форм колабораціонізму на відповідальність для кожної з них. Відповідно, нині злочинними визнаються:

- 1) публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утворення тимчасової окупації частини території України;
- 2) публічні заклики громадянином України до: підтримки рішень та/або дій держави-агресора, підтримки збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора;
- 3) співпраця з державою-агресором, співпраця зі збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора, невизнання поширення державного суверенітету України, незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території України, незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території;
- 4) здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти з метою: сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановлення та утворення тимчасової окупації частини території України, уникнення відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України.

І у випадку Другої світової війни, і нині основною метою вказаного нормативно-правового акту було встановити кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність у всіх її різновидах та обмежити доступ до заняття певних категорій посад, пов'язаних із виконанням державних функцій та на рівні місцевого самоврядування.

Слід врахувати, що і в Україні за умов російсько-української війни, і в Європі під час та після Другої світової війни надвисоким є суспільний запит на встановлення справедливості та покарання воєнних злочинців. І тут варто повторити за О. Чальцевою: влада повинна забезпечити прозорість і публічність системи покарань за дані види діяльності [29, с. 60] (від себе додамо – й невідворотність). Сучасна ж Європа не має досвіду протидії колабораціонізму. Винятком, на який вказував Євген Письменський, є досвід Литви, де передбачена кримінальна відповідальність за дії громадянина Литовської Республіки, що полягають у сприянні незаконній владі в утворенні окупації чи анексії Литовської Республіки (ст. 120 КК Литовської Республіки «Колабораціонізм»). На відміну від українського, литовський законодавець передбачив ситуацію необхідності кримінально-правового регулювання поведінки тих, хто сприятиме окупанту, як окремого типу злочину [22, с. 118].

З іншого блоку, сьогодні правники прагнуть уникнути однозначних оцінок такого роду юридичних явищ, як колабораціонізм. Адже слід урахувати, що це багатовимірний та надскладний, передовсім, соціальний, а вже тому юридичний феномен, що містить у собі соціопсихологічні, соціокультурні і політико-правові виміри, які були обумовлені об'єктивними процесами тогочасної дійсності.

Висновки. Поняття колабораціонізму сьогодні безпосередньо пов'язане зі збройною агресією росії проти України, початок якої пов'язаний з анексією Криму та захопленням частини Донеччини та Луганщини 2016 р., проте нормативно у КК України його закріпити лише після початку широкомасштабного вторгнення 2022 р. (до цього ми мали у КК України лише термін «державна зрада»). Нині в Україні існує нормативна база, яка дозволяє притягувати до відповідальності осіб, що співпрацювали і співпрацюють з ворогом – Закон України від 03. 03. 2022 р. № 2108-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність)», доповнення статті Кримінального кодексу України двома поняттями – «колабораційна діяльність» та «пособництво державі-агресору». Україна, перейнявши

західні моделі і власні потреби, має пройти свій transitional justice і наповнити досвід колаборації та відповідальності за неї власним змістом. Тож очевидно, що національне законодавство потребує вдосконалення.

Література:

1. Binion R. Hitler's Concept of Lebensraum: The Psychological Basis. *An article excerpted from History of Childhood Quarterly: The Journal of Psychohistory*, Vol 1, No 2, Fall 1973. URL: <https://www.doullbooks.com/product/97455>
2. Бадида А.Ю. Колабораціонізм у Франції 1940–1944 років та його оцінки: чи можливі уроки для України? *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 72, ч. 1. С. 7–10.
3. Белкін Л.М., Юринець Ю.Л., Сопілко І.М. Проблеми відповідальності в сучасній Україні за колабораційну діяльність. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2022. № 3. С. 51–63.
4. Богатирьов І.Г. Колабораціонізм як соціально-правове явище, що з'явилося під час війни в Україні. *Правові засоби протидії злочинам проти основ національної безпеки в умовах військової агресії: матеріали круглого столу* (м. Київ, 26 травня 2022 р.) / упоряд. Бевз С.І., Бирса М.О., Серебрякова Ю.О., Навошицька В.І. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2022. С. 15–18.
5. Вронська Т.В. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни. *Сторінки воєнної історії: зб. наук. ст.* 2008. Вип. 11. С. 88–97.
6. Гетьманчук Микола. Сучасні підходи до висвітлення природи, причин та проявів радянського колабораціонізму періоду Другої світової війни (1939–1945 рр.). *Літопис Волині*. 2022. Вип. 27. С. 142–148.
7. Гончаренко Олексій. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії. *Військово-історичний меридіан: електронний науковий фаховий журнал*. 2019. Вип. 1(23). С. 5–24.
8. Гулима Олександр. Колабораціонізм кримських татар у роки Другої світової війни: причини і наслідки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: історія*. 2017. Вип. 2. Ч. 2. С. 38–43.
9. Дзьобак В. Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2008. № 11. С. 253–254.
10. Добрянська Надія. *Покарання за колабораціонізм: які уроки світової історії варто врахувати Україні?* URL: <https://zmina.info/columns/pokarannya-za-kolaboraczionizm-yaki-uroky-svitovoyi-istoriyi-var-to-urahuvaty-ukrayini/>.
11. Добрянська Н. Перспективи встановлення кримінальної відповідальності за «колабораціонізм» в Україні / Центр прав людини ZMINA ; ред. Печончик Т., Луньова О. Київ, 2021. С. 33.
12. Долгорученко К.О. Колабораціонізм як феномен війни та наукове поняття в межах історико-правових досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. № 56. С. 16–19.
13. Дудоров О.О., Мовчан Р.О. Відповідальність за пособництво державі-агресору: проблеми класифікації та вдосконалення кримінального закону. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 2(18). С. 95–117.
14. Зякун А.І. Український націоналізм: історіографія проблеми. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та новації: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Суми, 2013. Ч. 1. С. 183–186.*
15. Іванова Тетяна. Явище білоруської колаборації з Німеччиною в роки Другої світової війни: історіографія проблеми. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2019. Вип. 24. Т. 1. С. 14–20.
16. Козаченко О.В., Мусиченко О.М. Окремі аспекти кваліфікації та застосування кримінально-правових заходів за колабораційну діяльність в Україні, передбачену ч. 1 ст. 111-1 КК України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 407–411.
17. Кузнецов В.В., Сийпlock М.В. Кримінальна відповідальність за колабораційну діяльність як новий виклик сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: право*. 2022. Вип. 70. С. 381–388.
18. Нагірний Микола. Колабораціонізм українців Хорватії у Другій світовій війні: масштаби та оцінки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: історія*. 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 151–154.
19. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1930-х – 1950-ті рр): Історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003.
20. Пастушенко Тетяна. «Правосуддя» по-радянськи: кваліфікація співпраці з нацистами в СРСР. 1941–1956 рр. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст.* 2013. Вип. 16. С. 124–136.
21. Пентер Таня. Під слідством за співпрацю: судові переслідування колаборантів в СРСР після Другої світової війни та злочинів Бабиного Яру. *Бабин Яр: масове вбивство і пам'ять про нього: Матеріали міжнар. наук. конф.* (м. Київ, 24-25 жовтня 2011 р.). Київ, 2012. С. 189–197.
22. Письменський Євген. Колабораціонізм у сучасній Україні як кримінально-правова проблема. *Право України*. 2020. № 12. С. 118–119.
23. Письменський Євген. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні: кримінально-правові аспекти. Севе-родонецьк, 2020. С. 3.
24. Попович Олена. Колабораційна діяльність: криміналізація суспільно небезпечного діяння чи диференціація кримінальної відповідальності за державну зраду. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* (до 25-річчя Національного університету «Одеська періодична академія» та 175-річчя Одеської школи права). У 2 т.: Матеріали Міжнар. наук.-практ.

- конф (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за заг. ред. С. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2002. Т. 2. С. 282–285.
25. Романько О.В. Білоруський воєнний колабораціонізм у період Другої світової війни : автореф. дис. ... док. істор. наук : 07. 00. 02 ; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2009. 40 с.
26. Рубашенко Микола. Проблеми криміналізації публічного заперечення тимчасової окупації та встановлення зв'язків і взаємодії з незаконними органами на окупованих територіях. *Новітні кримінально-правові дослідження*. Миколаїв, 2021. С. 123–131.
27. Семененко В.І., Петровський В.В. Особливості колаборації в Україні та Західній Європі в роки Другої світової війни у компаративному аспекті (англо- та німецькомовна історіографія). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство. Історичні та філософські науки*. 2019. Вип.28. С. 41–53.
28. Суховерська Ірина. Проблеми трактування колабораціонізму в роки Другої світової війни у сучасній російській історіографії. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 6. С. 147–155.
29. Чальцева О. М. Категорія «колабораціонізм» як багатокomпонентний наратив в умовах війни. *Політичне життя*. 2022. № 2. С. 60
30. Чачава Василь. Форми політичної ідентичності грузинського колабораціонізму в Другій світовій війні : дис. ... канд. політ. наук : 23. 00. 01 ; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2016. 203 с.

УДК 327:328.1]-044.247(477:4)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.15>

ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ ЧИННИКІВ НА ДЕРЖАВОТВОРЧІ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ: ПОРІВНЯННЯ СТРАТЕГІЙ СУСІДНІХ КРАЇН

Коцур Леся,кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

ORCID ID: 0000-0001-8996-1606

У статті проаналізовано вплив зовнішньополітичних чинників на державотворчі та євроінтеграційні процеси в Україні упродовж останніх тридцяти років. Насамперед мета статті полягає у тому, щоб з'ясувати вплив сусідніх з Україною країн на державотворчий та євроінтеграційний поступ України; з'ясувати, які з країн мали найбільший вплив на процес державотворення в Україні після 1991 р. в умовах демократизації; виявити, якими були їхні інтереси, стратегії та способи впливу на Україну, що призводили до поступальних чи гальмівних наслідків державного будівництва в Україні. Спираючись на широку джерельну базу з окресленої проблематики, вдалося з'ясувати, що найбільш гальмівним чинником, який перешкоджав державному будівництву України, була Російська Федерація, яка використовувала проти України політичні, економічні, фінансові, гуманітарні, релігійні, інформаційно-психологічні, дипломатичні й врешті силові важелі тиску. Також упродовж тривалого часу досить напруженими були відносини з Румунією, Угорщиною, Словаччиною та Молдовою, що негативно впливало на процес державного будівництва. Зокрема, впадає в око те, що їхні стратегії деякий час перегукувалися з російською. Йдеться про прикордонні суперечки, інформаційні маніпуляції довкола місць проживання національних меншин, мовного питання тощо. Попри те, що з більшістю країн Україна нині має партнерські відносини, лишається низка чинників, яка перешкоджає зміцненню взаємовідносин зокрема з Угорщиною, яка прагне посилити свою присутність на території українського Закарпаття. Водночас Польща, яка має з Україною гостру дискусію щодо історичного минулого, доклала чи не найбільше зусиль для євроінтеграційного руху України. У той час, як Білорусь, яка до 2014 р. мала найменш конфліктні відносини з Україною, виступила на боці РФ, у результаті чого відносини між Києвом і Мінськом стали прохолоднішими.

Ключові слова: Україна, Російська Федерація, Угорщина, Румунія, Словаччина Румунія, Молдова, Білорусь, зовнішньополітичний вплив, державотворення, євроінтеграція.

Kotsur Lesia. Influence of external factors on state-forming and European integration processes in Ukraine: comparison of the strategies of neighboring countries

The article analyzes the impact of foreign policy factors on the state-building and European integration processes in Ukraine over the past thirty years. First of all, the purpose of the article is to find out the influence of Ukraine's neighboring countries on Ukraine's state-building and European integration progress; to find out which of the countries had the greatest influence on the process of state formation in Ukraine after 1991 in the conditions of democratization; to find out what were their interests, strategies and ways of influencing Ukraine, which led to progressive or retarding consequences of state building in Ukraine. Relying on a wide source base from the outlined problems, it was possible to find out that the most inhibiting factor that hindered the state building of Ukraine was the Russian Federation, which used against Ukraine political, economic, financial, humanitarian, religious, informational and psychological, diplomatic, and ultimately power levers pressure. Also, relations with Romania, Hungary, Slovakia and Moldova were quite tense for a long time, which negatively affected the process of state building. In particular, it is noticeable that their strategies for some time echoed the Russian one. We are talking about border disputes, information manipulation around the places of residence of national minorities, the language issue, etc. Despite the fact that Ukraine currently has partnership relations with most countries, a number of factors remain that prevent the strengthening of relations, in particular with Hungary, which seeks to strengthen its presence on the territory of Ukrainian Transcarpathia. At the same time, Poland, which has a heated debate with Ukraine regarding the historical past, has made almost the most efforts for the European integration movement of Ukraine. At the time, Belarus, which until 2014 had the least conflictual relations with Ukraine, took the side of the Russian Federation, as a result of which relations between Kyiv and Minsk became cooler.

Key words: Ukraine, Russian Federation, Hungary, Romania, Slovakia, Romania, Moldova, Belarus, foreign policy influence, state formation, European integration.

Кінець ХХ століття характеризувався радикальними геополітичними трансформаціями, пов'язаними з розпадом тоталітарної комуністичної системи, що призвела до відновлення незалежності багатьох держав. Здавалося, що «залізну завісу» [61] повністю зруйновано і процес демократизації та євроінтеграції

новостворених держав буде швидким і безболісним. Проте нові держави, які розпочали процес власного державного будівництва на демократичних засадах, зіштовхнулися з низкою зовнішньополітичних перешкод, які надходили з колишнього центру. Кремль майже відразу відмовився будувати реальну демократію в Росії та вживав максимальних заходів, що загальмувати процес демократизації в країнах колишнього СРСР та соцтабору. Наслідуючи Й. Сталіна, керівництво РФ намагалося експортувати в пострадянські країни свою державоцентричну та авторитарну (євразійську) модель «керованої демократії», з метою створення під власною егідою потужного інтеграційного утворення на противагу ЄС, яке б рухалося у фарватері політики РФ. Контроль над Україною та її сусідами у зовнішньополітичній стратегії РФ був пріоритетом регіональної експансіоністської політики [21].

Після початку військової агресії РФ проти України у 2014 р. ця проблема вкотре привернула увагу науковців до місця й ролі зовнішньополітичного фактора у процесі державного будівництва України. Проте тепер перед дослідниками стоїть завдання поглянути на роль зовнішньополітичних факторів у державному будівництві України під кутом зору євроінтеграційних та демократичних процесів; з'ясувати, які країни найбільше вплинули на процес державотворення в Україні після 1991 р. в умовах демократизації; порівняти їхні інтереси, стратегії та способи впливу на Україну, що призводили до поступальних чи гальмівних наслідків державного будівництва в Україні.

Ці завдання ми спробуємо реалізувати спираючись на багатий історичний досвід формування зовнішньої політики, узагальнений в сотнях публікацій із проблем формування основних принципів і концептуальних засад зовнішньої політики нашої держави, у спогадах й мемуарах президентів, дипломатів, інших державних діячів, причетних до формування зовнішньополітичного курсу країни, в наукових доробках вітчизняних науковців (М. Кармазіні, Т. Бевз, Н. Ротар, В. Нападистої, О. Івченка, А. Зленка, В. Горбуліна, О. Ковальової, Г. Перепелиці, С. Пирожкова, Л. Чекаленко, В. Литвина, С. Віднянського, А. Мартинова та ін.) [9; 11]. Ми спробуємо з'ясувати, який відбиток сусідні країни наклали на прискорення чи уповільнення демократизації та євроінтеграції України, оцінити їх вплив на державне будівництво України упродовж перших тридцяти років української незалежності.

Логічною буде думка, що наймеш зацікавленою у демократизації та євроінтеграції України після розпаду СРСР була РФ. Стратегія її зовнішньополітичного впливу щодо України виявилася поліваріантною, гнучкою та адаптивною. Так, свою антиукраїнську кампанію Кремль розпочав за кілька років до проголошення Україною незалежності, використовуючи специфічні практики: роздмухування міжнаціональної напруги у місцях компактного проживання національних меншин (Крим, Закарпаття, Бессарабія); використання мовного питання; підбурювання до автономістських та сепаратистських настроїв в низці областей південно-східної України, на Буковині та Закарпатті [29, с. 92–95]. У другій половині 1990 р. додатково були задіяні економічні інструменти впливу – підвищення цін на м'ясо [34, с. 28], здійснювалася економічна блокада західних регіонів України, робилися спроби посіяти розкол між східними й західними регіонами України [14, с. 354–387], на політико-дипломатичному рівні, колишній Центр постійно звинувачував Україну у недопостачанні продовольства до інших республік, особливо до Росії [4, с. 10–12] тощо.

Після проголошення Україною незалежності та всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. у відносинах України й РФ з'явилися нові фактори напруги окрім згаданих: територіальні претензії, проблема громадянства, оподаткування, пенсій, скорочення ядерної зброї, Чорноморський флот і Севастополь, іноземні борги, закордонні активи та майно СРСР, допомога Заходу, «холодна війна» між держбанками України й Росії, проблема комунікацій, ціни на нафту та газ, спроби залишити Україну в рубльовій зоні тощо [34; 38]. Зокрема, ставився під сумнів суверенітет України щодо Криму й Одеської області [32, с. 51]. Додатково уламки тоталітарної імперії Москва намагалася реанімувати шляхом утворення нового наддержавного утворення СРСР_2.0 – Співдружності незалежних держав (СНД) 8 грудня 1991 р., в який намагалася повноцінно втягнути й Україну, обмеживши її суверенітет [15].

Упродовж цілого десятиліття 1990-х рр. практично усі вище описані сценарії втілювалися Росією в життя. Спочатку увагу було сконцентровано довкола статусу АР Крим та Чорноморського флоту (далі – ЧФ) [32, с. 52] (с. 52). Одночасно РФ вела так звану «цукрову війну» та демпінгування цін на українське м'ясо [4, с. 14], тиснула на Україну з метою створення спільної українсько-російської комісії з узгодження змісту підручників з української історії [35, с. 6]; у вересні 1993 р. під час вироблення Угоди між РФ та Україною в міжнаціональній сфері МЗС РФ спробувало нав'язати Україні договір про подвійне громадянство [53, арк. 198-200]; упродовж 1992–1993 рр. РФ підвищила для України ціни на нафту й газ на 100% до світової, спричинивши енергетичну залежність України від РФ [32, с. 57]. Завдяки масовій проросійській пропаганді почали оговтуватися комуністи й проросійськи налаштовані

сили, які вимагали налагодження відносин та ефективних зв'язків в рамках СНД, а то й відтворення Союзу [34, с. 37].

У 1994 р., попри зовнішній тиск РФ, Україна розпочала євроінтеграційний курс, підписавши Угоду про Партнерство і Співробітництво з ЄС (набула чинності у 1998 р.) [44]. Дрейф України у напрямку ЄС змусив Росію більш активно використовувати методи м'якої сили, щоб уповільнити цей процес. Зокрема, головним інструментом зовнішньополітичного впливу на пострадянському просторі мав стати «захист» російської національної меншини й російськомовних, які мешкають в колишніх республіках і піддаються так званім «мовним утискам» [54, арк. 120]. Для «захисту» так званих «співвітчизників» створювалася відповідна нормативно-правова база, виокремлювалася чимала стаття фінансування з федерального бюджету РФ, створювалися відповідні державно-громадські фонди для посиленого фінансування «співвітчизників» за кордоном [59]. Етнічні росіяни та російськомовні мали стати ефективним інструментом зі стримування самостійного розвитку держав; джерелом постійної міжнародної напруги; посилити вплив російської мови й культури в цих країнах та сформувати негативний образ Української держави серед населення шляхом звинувачень в насильницькій українізації чи певних утисках російської та інших меншин. Усе це створювало примарну ілюзію у Кремля, що принаймні Україна та Білорусь добровільно увійдуть до складу Росії [54, арк. 121–122].

Хоча треба сказати, що стратегія з використанням «співвітчизників» мала успіх і набирала обертів. Адже на ґрунті роздмухування істерії щодо утисків російськомовних в Україні на кінець 1990-х рр. Кремлю вдалося послабити темпи українізації та поставити під загрозу суверенітет України над Кримом. Питання так званої проблеми «насильницької асиміляції російського населення» заповнило інформаційну й наукову сферу [59, арк. 43]. А після підписання Договору «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» 31 травня 1997 р. (набрання чинності від 01.04.1999) [19] звинувачення України в утисках російськомовних набули взагалі тенденційного характеру: з'явилися в офіційних документах РФ, публічних виступах російського керівництва, державних та політичних діячів РФ, в міжнародних колах; в ході українсько-російських переговорів, двосторонніх консультацій, на рівні державних, дипломатичних та громадських контактів; в публікаціях центральної російської преси, масових заходах громадських організацій, публічних виступах політиків; наукових підрозділах системи Російської Академії Наук (РАН) [59]. Істерія навколо співвітчизників дійшла до того, що з 1998 р. до цієї категорії почали зараховувати усіх російськомовних громадян новостворених незалежних країн. Тільки в Україні росіяни віднесли до цієї категорії 80% населення [50].

З кінця 1990-х на початку 2000-х рр. контекст російського впливу на Україну зазнав певних змін. Після обрання Л. Кучми на другий термін президентства він розгорнув посилену політику щодо інтеграції України в ЄС та НАТО [31]. У результаті вже на початку 2000-х рр. в Москві знову почали підіймати питання щодо ЧФ, лунали звинувачення в порушенні міжнародно-правових домовленостей між РФ та Україною тощо. Дійшло до того, що у 2003 р. РФ розпочала ескалацію російсько-українського конфлікту довкола українського о. Тузла, у результаті якого з Військової доктрини України (2003 р.) було вилучено положення про підготовку до вступу в Альянс [46, с. 105–108]. А після програшу у 2004 р. проросійського кандидата на пост президента України В. Януковича [2; 24], 26–28 листопада 2004 р. Росією було розіграно карту «східноукраїнського» сепаратизму щодо створення так званої Південно-східної республіки [43]. Паралельно російськими спецслужбами у південно-східних регіонах і Криму була сформована розгалужена мережа антиукраїнських організацій – політичного й релігійного типу та криміналізованих парамілітарних утворень, мета яких полягала у реалізації підривної діяльності в Україні [1]. Так, розуміючи, що В. Ющенко серйозно почав наближувати Україну до ЄС і НАТО, головним завданням проросійських сил була реалізація антиєвропейської й особливо антинатовської кампанії (блокування переговорного процесу, зрив військових навчань, розповсюдження антинатовської пропаганди тощо) [30]. Вже невдовзі ця діяльність не тільки мала певні успіхи, оскільки в українському суспільстві зростали тенденції на зміцнення взаємовідносин з РФ (понад 60%), а не ЄС та НАТО [46, с. 111–113; 20].

Після приходу до влади в Україні проросійського президента В. Януковича у 2010 р. візуально тиск на Україну ослаб, адже Янукович і його команда, яка складалася переважно з російської агентури, вправно виконували свої ролі наближаючи Україну до Москви [33]. Серед найпомітніших проявів агентурної роботи команди Януковича були часті контакти з російською політичною та релігійною елітою, пролонгація перебування Чорноморського флоту РФ на території України на 25 р.; збільшення присутності російського військового чинника в Україні; фінансування та збільшення чисельності силових структур в Україні; прийняття антиукраїнського мовного законодавства у 2012 р. тощо [39; 48; 42; 23; 13; 36].

Але знову ж таки, гібридний план Путіна з поглинання України провалився під час Революції Гідності 2013–2014 рр., у результаті якої посіпаки Кремля, пограбувавши Україну, втекли до РФ, а остання, скориставшись суспільно-політичною кризою в Україні, розгорнула проти неї гібридну збройну агресію, анексувавши півострів Крим та низку районів Луганської та Донецької областей. Оскільки соціально-економічні, воєнно-політичні та міжнародні обставини не дозволяли Україні повноцінно вирішити цей конфлікт силовим шляхом, то у 2015 р. його довелося заморозити [25; 26]. Попри те, що не все суспільство схвалювало такий сценарій подій, час показав, що це допомогло Україні виграти час для зміцнення своєї обороноздатності та сформувати міжнародну коаліцію для протидії подальшій російській агресії.

Окрім РФ, свої інтереси щодо України реалізували інші сусідні країни, стратегії яких упродовж певного часу перегукувалися з російськими, особливо щодо підтримки сепаратизму в Закарпатській області та на Буковині тощо [55, арк. 48; 60, арк. 48]. Попри те, що більшість конфліктів вдалося урегулювати до кінця 1990-х рр., тридцятирічний досвід незалежності засвідчує, що час від часу негативні тенденції мають прояви й донині.

Так, починаючи з 1990 р. румунські екстремісти за підтримки парламенту Румунії, Президента та окремих політиків організували антиукраїнські пропагандистські кампанії, звинувачували Київ у порушенні міжнародного права й, користуючись гаслами великорумунського державного шовінізму, закликали до відтворення «Романія Маре» включно з Чернівцями, Вінницею та Одесою [57, арк. 30; 58, арк. 31–34]; висувалися територіальні претензії на о. Зміїний тощо. Однак гостра економічна криза в Україні та Румунії й прагнення останньої до членства в ЄС та НАТО змусили керівництво обох країн приступити у 1995 р. до налагодження сталих добросусідських відносин між двома державами через підписання двосторонньої політичної угоди. Розпочалися довготривалі переговори, які супроводжувалися дипломатичними конфліктами й територіальними претензіями в бік України [3, с. 95; 32, с. 11]. Політичний українсько-румунський договір було підписано після дванадцяти раундів надскладних переговорів 2 червня 1997 р., де підтвердили непорушність кордонів. Однак говорити про остаточне врегулювання вирішення міждержавних суперечок було зарано, адже у наступні роки продовжувалася вестися риторика попередніх років, пов'язана з прикордонними суперечками [3, с. 96–98]). У наступні роки цей конфлікт було розв'язано угодою про транскордонне співробітництво, хоча проблема румунізації краю нікуди не зникла [51, арк. 31–34]. А вже з 2004 р. в українсько-румунських відносинах намітився конфлікт щодо питання делімітації континентального шельфу та виняткових економічних зон між двома країнами в районі о. Зміїний у Чорному морі. Міжнародний судовий процес ініційований румунською стороною тривав до 2009 р. і вважається, що у результаті Україна отримала поразку на дипломатично-економічному фронті, програвши значні запаси вуглеводнів у шельфі Чорного моря. Окрім цього, час від часу виникають суперечки й навколо судноплавних каналів України й Румунії в дельті Дунаю, спричинені високим рівнем конкуренції між державами у цій сфері [5; 17]. Попри те, що між двома країнами залишається цілий пласт неврегульованих питань, 2014 р. став поворотним моментом у відносинах між двома країнами. Румунія – одна з перших країн ЄС, яка ратифікувала Угоду про асоціацію з Україною. На додаток, у 2014 р. було підписано угоду про малий прикордонний рух, який надав можливість для майже півмільйона українців, котрі проживають у 30-кілометровій зоні на кордоні з Румунією, їздити до сусідньої країни без віз. Підтримка Євромайдану і засудження Румунією російської агресії, вчиненої проти України, значною мірою визначили нову позитивну двосторонню динаміку [41].

Окрім Румунії, Молдова також мала на меті отримати доступ до Чорного моря, приєднавши до себе південно-східну частину Бессарабії. З цією метою починаючи з кінця 1980-х рр. вона підживлювала автономістські прагнення молдован України. Однак подібна політика тривала недовго через слабку зорганізованість молдован в Україні. З часом були вирішені спірні питання українсько-молдовських відносин щодо створення спільних пунктів перетину українсько-молдовського кордону; посилення контролю на придністровській ділянці кордону; завершення демаркації кордону та залізничного сполучення тощо. Після тридцяти років незалежності обох країн спірною лишається недемаркована частина кордону в районі порту Джурджулешти на півдні та на дамбі Дністровської ГЕС [7].

У відносинах України з Угорщиною найбільш негативний відбиток наклav національний фактор, а саме – угорська національна меншина, права якої ось уже тридцять років намагається розширити Угорщина. Попри підписані двосторонні угоди між країнами, упродовж цілого десятиріччя 1990-х рр. за сприяння РФ та подекуди Угорщини на Закарпатті жили сепаратистські настрої русинства, які вимагали автономізації, культурного та адміністративного відокремлення Закарпаття від України [52; 62; 56]. Після того, як Угорщина вступила до ЄС і НАТО на початку 2004-х р. ця риторика дещо стихла. Проте з часом посилення впливу російського фактора на формування політичного простору Угорщини

сприяв тому, що національне питання знову постало на порядку денному як інструмент тиску на політичне керівництво України [28, с. 469–495]. Навіть після російського вторгнення в Україну у 2014 р. відносини не стали теплішими. Проблеми взаємин посилюються, зокрема, у сфері мовної політики України, блокування Угорщиною вступу України до НАТО, запровадження санкцій проти РФ [37; 45]. Окрім того, Угорщина, порушуючи українське законодавство, станом на 2018 р. роздала в регіоні вже близько 100 тисяч угорських паспортів, монополізує ЗМІ та активно вливає в регіон багатомільйонні гранти, кредити, фінансуючи у такий спосіб місцевих угорців. Наприклад, з 2016 по 2018 рр. через фонд «Еган Еде» Угорщина виділила для Закарпаття близько 100 мільйонів євро. Після чого в регіоні з'явилося понад 3 тисячі підприємств, метою яких є збільшення угорської етнічності на прикордонні [18].

Сусідня з Угорщиною країна Словачка Республіка (СР), яка водночас межує і з Україною, також наклала свій відбиток на державотворчі та євроінтеграційні процеси в Україні. Ще на початку 1990-х рр. словацькі націоналісти за сприяння Москви підтримували сепаратистські настрої на Закарпатті, і такі прояви трапляються ось уже понад тридцять років [40]. Звісно, до 2000-х років країнам вдалося налагодити конструктивний діалог співпраці в економічній, енергетичній та політико-дипломатичній сфері, однак говорити про тісну дружбу говорити було зарано [10]. Окремі словацькі експерти так висловлювалися про взаємини між сторонами: «словаки та українці – історично байдужі одне до одного», хоча тут швидше доречною є інша думка, що *«причиною історичної «прохолоди» словаків до України є те, що вони сприймають її через російську призму, оскільки словацький націоналізм, на відміну від українського чи польського, був традиційно проросійським»* [12, с. 5]. Дійсно, прихильність словаків до ідей панславізму та русофільства за допомогою російської пропаганди сприяли тому, що упродовж перших десятиліть незалежності між країнами склалися хоч і партнерські, проте напружені відносини, у результаті чого Києву відводилося друге місце. Після початку російської агресії РФ щодо України у лютому 2014 р. офіційна Словаччина висловила на підтримку України, хоча у подальші роки спостерігалися неоднозначні заяви високопосадовців СР, риторика яких відбивала точку зору Кремля [16]. Примітно, що така біполярна позиція Братислави стала перешкодою щодо налагодження більш тісних відносин надалі, особливо на рівні міжпарламентського та дипломатичного партнерства. Головною перешкодою на цьому шляху є слабка інформаційна міждержавна політика України й Словаччини та російська пропаганда, яка створює негативний образ України в очах словаків. Попри це, фахівці все ж виокремлюють низку сприятливих для співпраці секторів, серед яких економіка, культура, енергетика, транскордонне співробітництво тощо [27; 6].

З Польщею від самого початку Української незалежності відносини склалися позитивно. Єдиним потужним конфліктогеном в українсько-польських відносинах було історичне минуле, яке час від часу ставало предметом гострих суперечок політико-дипломатичних та наукових кіл [49, с. 98; 47]. Попри певну розбіжність поглядів на історичне минуле, варто відзначити, що Польща справила переважно позитивний вплив на державотворчі та євроінтеграційні процеси в Україні. Упродовж усього тридцятирічного періоду Української незалежності польські політики раціонально оцінювали усі переваги й недоліки, що спіткали Україну, однак поляки виявилися достатньо впертими у підтримці України щодо її майбутнього. Так, важливими виявилися зусилля Александра Квасневського, який підтримував діалог з Леонідом Кучмою навіть тоді, коли останній опинився у міжнародній ізоляції на початку 2000-х рр. Пізніше, під час Помаранчевої революції 2004 р. А. Квасневський взяв на себе роль посередника між кандидатами у президенти В. Ющенком та В. Януковичем і допоміг уникнути застосування сили проти мирних протестувальників. Президент Броніслав Коморовський був єдиним лідером держави-члена ЄС, який прилетів до Києва дивитися фінал ЄВРО-2012 у компанії В. Януковича та президента Білорусі О. Лукашенка. Польща доклала дипломатичних зусиль і під час Революції гідності 2014 р., коли назривав конфлікт між опозицією і В. Януковичем. Окрім того, Польща залишалася лобістом інтересів України у ЄС як у 2005, так і 2014 рр. А після російського вторгнення в Україну у 2014 р. посилюється ще й військово-технічне та оборонне співробітництво між країнами [22, с. 4–20].

Абсолютно протилежна ситуація склалася в Україні з Білоруссю. Після 25 років відносно товариських відносин двостороннє співробітництво зіпсувалося через геополітичне поглинання Білорусі Росією. Попри намагання Білорусі чинити опір російському тиску, час показав, що за умов авторитарного політичного режиму, який утвердився за цей час в Білорусі, це зробити вкрай складно [8].

Отже, аналізуючи вплив сусідніх країн на державотворчі та євроінтеграційні процеси в Україні, треба відзначити, що найбільш небезпечною виявилася недооцінка потужностей уламків старої радянської системи, яка засіла у РФ та Білорусі. Стратегії впливу РФ на Україну показують, що саме радянська ідентичність політичних еліт, російська мова, етнічний фактор, економічні та енергетичні чинники

сприяли втручанню РФ у внутрішні й зовнішні справи України. Саме ці умови створювали привід для територіальних претензій, впливали на гуманітарну політику країни, сприяли появі різновекторних геополітичних настроїв українського населення. На додаток треба сказати, що системною проблемою виявилось те, що Україна не вбачала у цих проявах реальних загроз державному суверенітету. Навіть після російського вторгнення в Україну у 2014 р. частина населення сприймала ці події як «договорняки» політичних еліт, а не реальні агресивні дії РФ.

Аналіз стратегій впливу решти країн (Румунія, Угорщина, Словаччина, Молдова, Польща) на державотворчі та євроінтеграційні в Україні показує, що з більшістю цих країн Україна мала, на жаль, складні зовнішньополітичні відносини, що суттєво гальмувало європейський та демократичний поступ України. У першу чергу ми говоримо про те, що упродовж 1990-х рр. більшість з них (окрім Польщі) вели досить агресивну зовнішню політику стосовно України, яка довгий час мала спільні ознаки із зовнішньополітичною стратегією РФ (територіальні претензії, експлуатацію національного й мовного питання, підбурювання до сепаратизму тощо). Надалі інтеграція більшості цих країн в євроатлантичні структури змусила відмовитися від агресивних зовнішньополітичних амбіцій та звернутися до м'якої сили, за допомогою якої вони реалізують свої інтереси в Україні.

Література:

1. «Крим. Війна: передумови російської агресії». Директор Національного інституту стратегічних досліджень, академік НАН України Володимир Горбулін презентував аналітичні матеріали. *Рада національної безпеки і оборони України*. 2016. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/2399.html?PRINT>
2. Андрущенко Т. Зовнішні чинники президентської виборчої кампанії 2004 року. *Політичний менеджмент*, № 3, ІІІЕНД, 2005. С. 71–79.
3. Аппатов С., Макан І. Українсько-румунські відносини: історія та сучасність. *Український історичний журнал*. № 5. 1999 р. Київ : Наукова думка. С. 87–100.
4. Барановська Н.П. Формування загальносоюзного продовольчого фонду та його уроки для незалежної. *Український історичний журнал*. № 5. 1994. Київ : Наукова думка. С. 3–18.
5. Безега Т. Українсько-румунські територіальні суперечності: історичний аналіз та сучасний стан. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія»*. Випуск. 29. 2012. С. 36–42.
6. Бенч О. Українсько-словацькі відносини: погляд з перспективи культури. *Культурологічна думка*. № 17. 2020. С. 75–81.
7. Бетлій О. Аудит зовнішньої політики: Україна-Молдова. Дискусійна записка. *Інститут світової політики*. Київ, 2016. 60 с.
8. Бетлій О., Прейгерман Є. Аудит зовнішньої політики: Україна-Білорусь. Дискусійна записка. *Інститут світової політики*. Київ, 2016. 55 с.
9. Виклики й інтеграційні перспективи України в контексті російської агресії в Криму та Донбасі: аналіз оцінок зарубіжних аналітиків і експертів. *ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2017. 184 с.
10. Віднянський С. Українсько-словацькі відносини: здобутки і перспективи. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Випуск 7. 2002. С. 221–228.
11. Віднянський С., Мартинов А. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*, № 4. 2011. С. 55–76.
12. Воротнюк М. Аудит зовнішньої політики: Україна-Словаччина. Дискусійна записка. *Інститут світової політики*. Київ, 2016. 42 с.
13. Гай-Нижник П. Українсько-російські міждержавні взаємини 2010–2012 років під час першого етапу президенства В. Януковича. *Гілея*. Вип. 1 35 (№ 8). 2018. С. 334–347.
14. Галичина в етнополітичному вимірі / авт. кол.: В.О. Котигоренко (керівник), В.А. Войналович, О.Я. Калакура та ін. Київ : *ІІІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України*, 2017. 840 с.
15. Голод Ігор. СРСР № 2. Як Україну намагалися втягнути у новий Союз. *Історична правда*, 26 грудня 2011. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/26/66360/>
16. Григорчак І. Чесько-словацька реакція на російську агресію в Україні. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. № 1. 2017. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/1406>
17. Денков Дмитро, Селик Віталій. Острів Зміїний: вибороли статус, втратили нафту? *Економічна правда*, 4 лютого 2009. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2009/02/4/180227/>
18. Джулай Дмитро, Набока Марічка. Сепаратизм на Закарпатті. Міф чи реальність? Частина 2. «Велика Угорщина». *Радіо Свобода*, 5 вересня 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29471832.html>.
19. Договір «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» / Набрання чинності від 01.04.1999. *Офіц. Сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006 (01.12.2018).
20. Євроінтеграційні прагнення українців: від амбівалентності до увиразнення. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*, 30 серпня 2022. URL: <https://dif.org.ua/article/evrointegratsiyni-pragnennya-ukraintsiv-vid-ambivalentnosti-do-uviraznennya>
21. Євроінтеграція України: вплив і протидія РФ. *Національна безпека і оборона*, №1-2, Центр Разумкова, 2020. С. 55–65.
22. Зарембо К. Аудит зовнішньої політики: Україна-Польща. Дискусійна записка. *Інститут світової політики*. Київ, 2016. 44 с.

23. Зілгалов Василь. Силкові структури як опора авторитарного режиму Януковича. *Радіо Свобода*, 12 грудня 2013. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25197821.html>
24. Зовнішній фактор на президентських виборах-2004. *Національна безпека і оборона*. № 5(53). 2004. С. 2–32.
25. Зовнішня політика та політика безпеки після оновлення влади: послідовність, зміни, перспективи. *Центр Разумкова*. Київ, 2019. 46 с.
26. *Зовнішня політика України – 2014: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети* / За ред. Г.М. Перепелиці, О.В. Потехіна. Київ : ВД «Стилос», 2015. 326 с.
27. Іванов М. Динаміка українсько-словацьких міждержавних відносин на сучасному етапі. *Strategic priorities*, № 2(47). 2018. С. 39–46.
28. Коцур В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. : монографія. Переяслав-Хмельницький : Домбровська Я. М., 2019. 593 с.
29. Коцур Л. Етнополітичні виклики в Україні наприкінці 1980-х у 1990-х рр.: хронологія подій. *Society. Document. Communication* (2020) Ed. 9/2. Special edition. 88–125.
30. Коцур Л.М. Формування негативного образу НАТО: радянська пропаганда та пострадянська риторика. *Науковий журнал «Політикус»*, Вип. 2. 2020. С. 94–100.
31. Кральнок Петро. Євген Марчук (1941–2021). Шляхетна сила будівничого Української держави. *Радіо Свобода*, 06 серпня 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/yeven-marchuk/31396904.html>
32. Кульчицький С. Утвердження незалежної України: перше десятиліття: Україна між Сходом і Заходом. *Український історичний журнал*, № 3. 2001. С. 3–68.
33. Лещенко Сергій. Уряд Сім'ї Януковича. Версія 1.0. *Українська правда*, 25 грудня 2012. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2012/12/25/6980434/>
34. Литвин В.М. На політичній арені України (90-і рр.). Роздуми істориків (закінчення). *Український історичний журнал*. № 2-3. 1994. С. 28–51.
35. Литвин В.М. Самоствердження України: нелегкий поступ. *Український історичний журнал*. № 1. 2003. С. 3–22.
36. Матола Вікторія. За час президентства Януковича найчастіше в Україну приїжджали керівники Росії, Польщі, Молдови та Казахстану. *Український тиждень*, 16 червня 2013. URL: <https://tyzhden.ua/za-chas-prezydentstva-ianukovycha-najchastishe-v-ukrainu-pryizhdzhaly-kerivnyky-rosii-polshchi-moldovy-ta-kazakhstanu/>
37. Мединський І., Капчос Б. Аудит зовнішньої політики: Україна-Угорщина. Дискусійна записка. *Інститут світової політики*. Київ, 2016. 42 с.
38. Никоноров Олександр. Історія розвитку сепаратизму в Донецькій області. *Depo.ua*, 31 жовтня 2015. URL: <http://dn.depo.ua/ukr/donetsk/istoriya-rozvitku-separatizmu-v-donetskiy-oblasti-28102015090000>
39. Портников Віталій. Кирилловская инаугурация. *LB.ua*, 25 лютого 2010. URL: https://lb.ua/news/2010/02/25/28717_kirillovskaya_inauguratsiya.html
40. Сепаратизм в українському середовищі прикордонних областей Карпат підтримується офіційно – конференція у Свиднику. *Закарпаття онлайн, Свидник*, 17-18 червня 2011 р. URL: <https://zakarpattya.net.ua/Blogs/85014-Separatyzm-v-ukrainskomu-seredovyshchi-prykordonnykh-oblastei-Karpat-pidtrymuietsia-ofitsiino-%E2%80%93-konferentsiia-u-Svydnyku>
41. Солодкий С., Ракеру І. Аудит зовнішньої політики: Україна-Румунія. Дискусійна записка. *Інститут світової політики*. Київ. 2016. 44 с.
42. Солонина Євген. ОДКБ прийшла до України: очікувана, але непотрібна? *Радіо Свобода*, 26 квітня 2010. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/2025117.html>
43. Тези до другої річниці російської агресії проти України. *Український кризовий медіа-центр*, 18.02.2016. URL: <https://uacrisis.org/uk/40347-gorbulin-tezy>
44. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. *Верховна Рада України – офіційний сайт*. Дата звернення 11.02.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text
45. Угорщина блокує участь України в засіданнях НАТО – МЗС каже, що з 2017 року. *Європейська правда*, 29 листопада 2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/11/29/7151499/>
46. Україна і НАТО в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. : монографія / авт. колектив: Магомедов А.О., Коцур В.В., Коцур Л.М. Переяслав (Київська обл.) : Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Домбровська Я.М., 2022. 334 с.
47. Українці очима поляків: молодші православні брати. *Аналітичний журнал: Alter Idea*. Дата звернення 04.12.2018. URL: <http://alter-idea.info/?p=36141> (04.12.2018).
48. Харківські угоди: зрада без строку давності. *LB.ua*, 30 липня 2022. URL: https://lb.ua/news/2022/07/30/524791_harkivski_ugodi_zrada_bez_stroku.html
49. Хахула Л. Державотворчі та національно-демократичні процеси в Україні 1991–2014 рр.: польський суспільно-політичний дискурс. *Український історичний журнал*, №1. 2015. С. 92–107.
50. *Центральний державний архів вищих органів влади України в м. Києві (ЦДАВО)*, Ф.5252, Оп-1, Од.3Б-108. Арк. 52–55.
51. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, Од.3Б-119. Арк. 31–36, 82.
52. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, Од.3Б-17. Арк. 180–183.
53. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, Од.3Б-18. Арк. 198–200.
54. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, Од.3Б-35. Арк. 117–133.

55. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, ОД.ЗБ-54. Арк. 221 а.
56. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, ОД.ЗБ-73. 30–38.
57. *Центральний державний архів громадських об'єднань України в м. Києві (ЦДАГО), Ф.1, Оп. 32, Спр. 2921. Арк. 30.*
58. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2921. Арк. 31–33.
59. ЦДАВО, Ф.5252, Оп-1, ОД.ЗБ-108. Арк. 43–51.
60. ЦДАГО, Ф.1, Оп. 32, Спр. 2770. Арк. 42–49.
61. Черчилль В. Залізна завіса. Невичерпність демократії. Київ : Український письменник, 1994. С. 98–104.
62. Шандор В. Підкарпатська Русь від виникнення ЧСР до радянської анексії (очима безпосереднього учасника подій) (М.І. Мушинка, Пряшів, Словаччина). *Український історичний журнал*, № 3. 2014. С. 205–212.

УДК 94(100)''1939/1945'':355.483(498.31:498.71)''1942''

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.16>

ПЕРЕДУМОВИ ПРОВЕДЕННЯ ТА ПІДГОТОВКА РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК ДО ХАРКІВСЬКОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ 1942 РОКУ

Кузнєцов Михайло,*ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу**Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*

ORCID ID: 0000-0002-6011-5075

Стаття висвітлює важливість якісного планування наступальної операції, недоліки, які були допущені військово-політичним керівництвом Союзу Радянських Соціалістичних Республік (Радянський Союз) при плануванні наступальної операції під Харковом у травні 1942 року, та передумови, що сприяли поразці радянських військ.

Планування військових операцій – це важливий етап у будь-якому військовому конфлікті, оскільки якісно спланована операція може значно зменшити ризики для військовослужбовців і максимально ефективно виконати поставлені завдання. Основна мета наступальної операції – це перемога, яка може бути досягнута за наявності якісно продуманого плану, врахування можливих ризиків та загроз, які можуть виникнути під час її проведення.

Однією із головних переваг якісного планування є те, що воно дозволяє зменшити витрати, пов'язані з проведенням операції, та знизити кількість жертв серед військовослужбовців. Планування також дозволяє зменшити час на виконання завдання та підвищити ефективність військової операції.

Однією з наступальних операцій робітничо-селянської червоної армії (РСЧА) під час Другої світової війни була Харківська операція у травні 1942 року.

Великий внесок у перемогу у Другій світовій війні на німецько-радянському фронті зробила Україна. Сотні тисяч людей, як військовослужбовців, так і цивільних віддали своє життя у боротьбі з нацистською Німеччиною та її союзниками.

Встановлено, що 1942 рік – це рік багатьох переломних подій тієї війни, які в майбутньому мали значення для світу та України зокрема. Представниками Радянського Союзу, Сполучених Штатів Америки, Великої Британії і Республіки Китай підписано Декларацію Об'єднаних Націй, контрнаступ радянських військ після битви під Москвою та спростування міфу про непереможність німецької армії, битва за атол Мідвей, створення української повстанської армії, контрнаступ радянських військ під Сталінградом. Зосереджено увагу на Другій Харківській битві та операції «Фрідерікус-1», результати проведення яких безпосередньо сприяли подальшому наступу країн нацистського блоку вглиб території Радянського Союзу.

З'ясовано, що під впливом ейфорії від перших перемог військово-політичне керівництво Радянського Союзу було впевнене в перемозі над військами Вермахту вже у 1942 році.

Ключові слова: Друга світова війна, друга Харківська операція, Південно-Західний напрям, Харківська наступальна операція у травні 1942 року.

Kuznietsov Mykhailo. Prelude to the conduct and preparation of soviet armed forces for the Kharkiv offensive operation in 1942

The article discusses the importance of quality planning for a military operation, the shortcomings of the military and political leadership of the Soviet Union during the planning of the offensive operation near Kharkiv in May 1942, and the preconditions that contributed to the defeat of Soviet troops.

Planning military operations is an important stage in any military conflict, as a well-planned operation can significantly reduce risks for military personnel and effectively accomplish assigned tasks. The main goal of an offensive operation is victory, which can be achieved with a well-thought-out plan, taking into account possible risks and threats that may arise during its implementation.

One of the major advantages of quality planning is that it reduces the costs associated with conducting the operation and decreases the number of casualties among military personnel. Planning also allows reducing the time required to complete the mission and increase the efficiency of the military operation.

One of the offensive operations of the Red Army during World War II was the Kharkiv operation in May 1942. Ukraine made a significant contribution to the victory in World War II on the German-Soviet front. Hundreds of thousands of people, both military personnel and civilians, sacrificed their lives in the struggle against Nazi Germany and its allies.

It is established that 1942 was a year of many turning points in that war, which had significance for the world and Ukraine in particular. Representatives of the Soviet Union, the United States, Great Britain, and the Republic of China signed the United Nations Declaration, the counteroffensive of Soviet troops after the battle near Moscow and the debunking of the myth of the invincibility of the German army, the battle for Midway Atoll, the creation of the Ukrainian Insurgent Army, the Soviet counteroffensive near Stalingrad. Attention is focused on the Second Battle of Kharkiv and Operation

“Fredericus-1”, which became a significant military operation, and the preconditions that led to the defeat of Soviet troops in that battle.

It was found that under the influence of euphoria from the first military victories, the military-political leadership of the Soviet Union was confident in victory over the Wehrmacht troops as early as 1942.

Key words: World War II, Second Battle of Kharkiv, Southwest direction, Kharkiv Offensive Operation.

Актуальність. Повномасштабна агресія Російської Федерації проти України зумовлює необхідність ретельного дослідження досвіду бойових дій у попередніх військових конфліктах за участю російських військ, зокрема в період Другої світової війни. Досвід ведення бойових дій з Російською Федерацією показує, що наслідки та уроки Другої світової війни актуальні і сьогодні та мають відображення у діях нашого противника. Способи і форми застосування військ (сил) Російської Федерації, зокрема такі види бойових дій, як оборона, наступ, контрнаступ, оточення тощо, актуальні і сьогодні. Тому вивчення поглядів та дослідження праць військових теоретиків та практиків цього періоду є надзвичайно важливим для сучасної доби.

Мета та завдання. Проаналізувати передумови проведення радянськими військами Харківської наступальної операції у травні 1942 року, хід підготовки та здійснення планування операції. Виокремити чинники та фактори, що призвели до поразки радянських військ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато відомих радянських діячів та полководців Другої світової війни, таких як Семен Тимошенко [1], Георгій Жуков [5], Олександр Василевський [3], Іван Баграмян [4], Микита Хрущов [11], згадують про хід підготовки та здійснення планування Харківської наступальної операції у травні 1942 року. При цьому провину за провал операції покладають або на нестачу матеріально-технічних засобів для її проведення, або інших військових начальників. Проте операція була проведена і однією з ключових причин її невдачі було недостатньо неясне планування.

Вклад основного матеріалу. Однією з передумов проведення Другої Харківської операції у травні 1942 року став успішний контрнаступ радянських військ після битви під Москвою, унаслідок чого німецькі війська були відкинуті від Москви на 100–250 кілометрів. На території Української РСР в результаті Барвінківсько-Лозівської наступальної операції, яка закінчилась 31 січня 1942 року, радянські війська просунулися на захід на 90-100 км [1, с. 222].

Враховуючи те, що німецькі війська були відкинуті від Москви та РСЧА, було проведено ряд наступальних операцій, військово-політичне керівництво Радянського союзу охопила впевненість у тому, що можна і в подальшому відтіснити німецькі війська до державного кордону та звільнити окуповані Німеччиною території. Для підтвердження цього приведемо витяг з директивного листа Верховного Головнокомандувача збройними силами СРСР Йосипа Сталіна військовим радам фронтів:

«Після того, як Червоної Армії вдалося досить сильно виснажити німецько-фашистські війська, вона перейшла в контрнаступ і погнала на захід німецьких загарбників, – говорилося в листі. Для того, щоб затримати наше просування, німці перейшли в оборону і почали будувати оборонні рубежі з окопами, загородженнями, польовими укріпленнями. Німці розраховують таким чином затримати наш наступ до весни, щоб навесні, зібравши сили, знову перейти в наступ проти Червоної Армії. Отже німці хочуть, виграти час і відпочити.

Наше завдання полягає в тому, щоб не дати німцям цього перепочинку, гнати їх на захід без зупинки, змусити їх витратити свої резерви ще до весни, коли у нас будуть нові великі резерви, а у німців не буде більше резервів, і забезпечити таким чином повний розгром гітлерівських військ у 1942 році. Але для здійснення цього завдання необхідно, щоб наші війська навчилися зламувати оборонну лінію противника, навчилися організовувати прорив оборони противника на всю її глибину і тим самим відкрили дорогу для просування нашої піхоти, наших танків, нашої кавалерії. У німців є не одна оборонна лінія, вони будують і незабаром матимуть другу і третю оборонні лінії. Якщо наші війська не навчаться швидко і ґрунтовно зламувати та проривати оборонну лінію противника, наше просування вперед стане неможливим» [2, с. 75–81].

Проте, правильно оцінюючи загальну обстановку на початку 1942 року як сприятливу для продовження наступу, військово-політичне керівництво Радянського союзу недостатньо врахувало реальні можливості РСЧА. Дев'ять армій резерву, які були в розпорядженні Ставки, були майже рівномірно розподілені між усіма стратегічними напрямками. У ході загального наступу взимку 1942 року радянські війська витратили всі створені восени 1941 року та на початку зими 1942 року резерви, та поставлені завдання наступу повністю вирішити не вдалось [3, с. 184].

На початку березня Ставка Верховного Головнокомандування вимагала від військової ради Південно-Західного напрямку (ПЗН) доповіді про оперативно-стратегічну обстановку, стан справ в смугі

відповідальності та можливі плани на літню наступальну кампанію 1942 року. Для обговорення даної доповіді на нараду до Ставки було запрошено керівництво ПЗН: командувач маршал Семен Тимошенко, начальник штабу генерал-лейтенант Павло Бодін, начальник оперативної групи генерал-лейтенант Іван Баграмян та член Військової ради Микита Хрущов.

На нараді Семен Тимошенко звернув увагу на те, що угруповання німецьких військ, що брало участь у боях проти військ ПЗН, зазнало серйозних втрат у живій силі, озброєнні та бойовій техніці і що без досить тривалого перепочинку та отримання великих підкріплень з глибокого тилу воно не в змозі перейти до рішучих дій. Також було наголошено, що найбільш ймовірним напрямком основного удару гітлерівців у весняно-літній кампанії 1942 року буде московський напрямок, про що неодноразово згадувалось у Ставці.

Найбільше угруповання німецьких військ (понад 70 дивізій) на початку 1942 року перебувало на московському напрямку. Це давало Ставці та Генеральному штабу підстави вважати, що з початком літнього періоду німці спробують завдати рішучого удару по військах РСЧА саме на Центральному напрямку. Цю думку поділяло і командування більшості фронтів [3, с. 189; 4, с. 49].

Враховуючи дані обставини, та за умови, якщо Ставка своєчасно та суттєво зміцнить ПЗН резервами, виділить необхідну кількість поповнення в людях, озброєнні, бойовій техніці та боєприпасах, то за підсумками зимового наступу радянських військ влітку на ПЗН можна буде здійснити низку взаємопов'язаних наступальних операцій, метою яких буде звільнення Харкова та Донбасу від вермахту.

На початок березня 1942 року до ПЗН входили три фронти – Брянський, Південно-Західний та Південний. Проте при безпосередній підготовці до проведення Харківської операції війська Брянського фронту залучені не були, оскільки з 1 квітня були передані у резерв Ставки [4, с. 68].

Проблемними питаннями напрямку була низька укомплектованість військових частин та з'єднань особовим складом, а також недостатньою була забезпеченість у танках, протитанкових, зенітних гарматах, мінометах та кулеметах.

При оцінці обставинки під час планування замислу генерал-лейтенант Павло Бодін та генерал-лейтенант Іван Баграмян враховували перевагу німців у танках, протитанкових гарматах, у кількості та якості німецьких літаків, однак було не відомо, коли і в якій термін вермахту вдасться поповнити бойові втрати в особовому складі та озброєнні, понесених у зимовій кампанії проти Радянського Союзу. Так само при розрахунках замислу наступальної операції враховувалась ймовірність відкриття союзниками другого фронту в Європі [4, с. 50–51].

Західні партнери, такі як США та Великобританія, запевняли Радянський Союз у тому, що у 1942 році буде відкрито другий фронт проти країн Осі в Європі. Проте, провівши аналіз бойових дій Японії, після вступу її у війну, видно, що у першій половині 1942 року війська США та Великобританії на Тихоокеанському театрі бойових дій несли великі втрати. І хоча переконання керівництва останніх у відкритті другого фронту мали місце, однак розраховувати на них було марно.

У доповіді керівництва ПЗН було зазначено: основним напрямком удару німців вважається московський напрямок, на південному крилі німецько-радянського фронту, з початком літньої кампанії, німці зможуть розгорнути лише наступ допоміжного характеру.

Водночас Верховний Головнокомандувач збройними силами СРСР Йосип Сталін, начальник Генерального штабу РСЧА маршал Радянського Союзу Борис Шапошников і командувач Західним фронтом генерал армії Георгій Жуков так само вважали, що основним напрямком наступу німців у весняно-літній кампанії буде московський. Німецьке керівництво не допустить розтягування своїх військ, чим буде сприяти послабленню спроможностей військ [5, с. 59].

З урахуванням пропозицій командувачів родами військ та служб, військових рад фронтів всередині березня 1942 року була адресована доповідь Верховному Головнокомандувачу, в якій військова рада ПЗН оцінювала обстановку, що склалася в смузі дій військ свого напрямку таким чином:

«Завдання, поставлені на зимовий період 1942 року, військами Південно-Західного напрямку ще повністю не виконані.

В результаті низки здійснених операцій з ударами на найважливіших і життєвих для противника напрямках фронти Південно-Західного напрямку взяли ініціативу до своїх рук, завдали противнику відчутних втрат і звільнили від німецько-фашистських окупантів значну територію.

Особливо ефективними виявилися дії на стику Південно-Західного та Південного фронтів, де нашим військам вдалося прорвати укріплену смугу оборони противника, завдати йому значних втрат і, опанувавши район Олексіївське, Лозова, Барвінкове, позбавити ворога найважливішої залізничної магістралі Харків – Донбас і загрожувати глибокому тилу його основного угруповання, що діяло у Донбасі та Таганрозькому районі.

Одночасно наші війська зайняли дуже вигідне становище для розвитку наступу на Харків.

Тільки нестача сил і засобів не дозволяє повністю використати досягнутий успіх, як для остаточного розгрому головного угруповання противника на півдні, так і для захоплення Харкова» [6, с. 34–35].

27 березня 1942 року керівництво ПЗН доповіло про оперативно-стратегічну обстановку на ПЗН та стратегічні наміри влітку 1942 року безпосередньо Йосипу Сталіну.

У своїй доповіді керівництво ПЗН просило підсилення у складі «стрілецьких дивізій – 32–34; танкових бригад – 27–28; артилерійських полків – 19–24; бойових літаків – 756. Крім того, для доукомплектування військ особовим складом до 80 відсотків та озброєнням – до 100 відсотків вимагалось понад 200 тисяч поповнення особовим складом, велика кількість озброєння, бойової техніки, тракторів, автомашин та коней.

Враховуючи величезну роль авіації в операціях військ ПЗН, які плануються, військова рада вважала, що при отриманні 756 літаків, загальна кількість авіації ПЗН дорівнюватиме 1562 літакам, що за всіма розрахунковими даними є мінімально необхідним для виконання бойових завдань» [6, с. 59].

Посилення ПЗН, про яке просило його керівництво, не могло бути надано у зв'язку з його відсутністю. Однак в цей час планувались часткові наступи не тільки в смугі відповідальності ПЗН, а й на інших напрямках німецько-радянського фронту. Також великі сили німців були сконцентровані на московському напрямку, що вимагало від РСЧА підготуватись до зриву планів німців і на цьому напрямку. Після чого Йосип Сталін запропонував відмовитись від широких планів наступу на півдні та обмежитися лише завданням оволодіння районом Харкова. При цьому здійснити наступ раніше німецьких військ та застати їх у стадії підготовки до активних дій, чим змусити забрати частину військ з московського напрямку та полегшити відбиття головного удару німців на Західному фронті.

Розробляючи пропозиції, керівництво ПЗН усвідомлювало, що «барвінківський виступ» несе велику небезпеку для наступаючих військ, який в своїй основі досягав 80 км, був витягнутий в сторону Лозової та мав протяжність по фронту до 300 км. Для того, щоб завадити взяттю в оточення радянські війська, потрібно було провести попередньо декілька часткових наступальних операцій з метою розширення основи «барвінківського виступу» та недопущення виникнення «котла». Проте, як показує майбутня операція, цього зроблено не було [1, с. 232; 4, с. 55].

28 березня 1942 року Семен Тимошенко, Микита Хрущов та Іван Баграмян присвятили цілий день розробці загального замислу Харківської наступальної операції. Проте і ця операція вимагала виділення досить суттєвих резервів та була відкинута Ставкою. Саме в ці дні керівництво ПЗН було попереджено про виключення Брянського фронту із сил і засобів ПЗН [4, с. 60–62].

Наступний день був виділений на переробку замислу з урахуванням використання лише сил і засобів ПЗН та 30 березня був представлений Верховному Головнокомандувачу, який був ним затверджений.

Основною метою операції було оволодіти Харковом, після перегруповання військ, ударом з північного сходу захоплення Дніпропетровська та Синельникового, чим позбавити німецькі війська найважливішої переправи через річку Дніпро та залізничного вузла Синельникове. На інших ділянках фронту обороняти займані рубежі.

Основою замислу операції при наступі на Харків було здійснення головного удару в обхід Харкова з півдня та південного заходу та допоміжного – в обхід міста з півночі, оточення та знищення харківського угруповання вермахту та захоплення міста.

За розрахунками командування ПЗН для оволодіння Харковом було потрібно 27 стрілецьких дивізій, 9 кавалерійських дивізій, 1 стрілецька бригада, 3 мотострілкові бригади, 26 танкових бригад та 25 артилерійських полків резерву верховного головнокомандування. Усього: 1200 танків, 1200–1300 польових гармат, 620 літаків.

Для виконання поставлених завдань Ставкою Верховного Головнокомандування у розпорядження ПЗН до 15 квітня мало бути направлено 10 стрілецьких дивізій, 26 танкових бригад та 10 артилерійських полків посилення, а також поповнення військ ПЗФ та ПФ особовим складом до 80% штатного складу, а озброєнням, артилерією та танками – на 100%, виділення необхідної кількості боєприпасів. Ставка запевнила військову раду ПЗН у виконанні даних вимог, однак насправді сили і засоби для підсилення поступали несвоєчасно та не в повному обсязі [4, с. 71].

При підготовці до Харківського наступу на ПЗН, за рахунок танкових бригад, які вже були на фронтах, було створено три танкових корпуси (21-й, 22-й і 23-й) для ПЗФ і один, 24-й, для ПФ [7, с. 112; 8, с. 1, 102].

План Харківської наступальної операції був затверджений тільки з третьої спроби, оскільки перші два варіанти плану передбачали виділення великої кількості особового складу та озброєння.

Станом на початок Харківської операції співвідношення сил і засобів радянської та німецької сторін у смузі відповідальності ПЗФ та ПЗН виглядало так:

Таблиця 1

**Співвідношення сил і засобів радянської та німецької сторін у смузі відповідальності
Південно-Західного напрямку та Південно-Західного фронту [9, с. 79]**

Сили і засоби	У смузі ПЗФ			У смузі ПЗН		
	Радянські війська	Німецькі війська	Співвідношення	Радянські війська	Німецькі війська	Співвідношення
Особовий склад, тис.	315	207	1,5:1	640	636	1:1
Дивізії	41	15	2,7:1	82	51	1,6:1
Гармати та міномети	2860	1896	1,5:1	13000	16000	1:1,2
Танки	925	370	2,5:1	1200	1000	1,2:1
Літаки	659	580	1,1:1	926	1220	1:1,1

Радянське командування не врахувало, що особовий склад німецьких дивізій на той час мав великий бойовий досвід, проте як переважна кількість радянських досвідчених військ була розбита в зимовій кампанії 1941–1942 років і зараз комплектувалась з новоприбулого особового складу, який не мав достатнього досвіду. Молодший командний склад (взвод, рота, батальйон) був здебільшого укомплектований офіцерами запасу або тими, які закінчили короткострокові курси, і не мали бойового досвіду. Однією з важливих переваг німецьких військ було і те, що завдяки великій кількості автомобілів, що були у вермахті, вони були значно маневренішими за радянські війська.

Німці мали і більш вдалу організаційну побудову своєї авіації, зведеної в повітряні флоти. Групу армій «Південь» підтримував 4-й повітряний флот. Маючи єдине командування, органи управління та аеродромне забезпечення, німецьке командування легко зосереджувало зусилля авіації на необхідних йому ділянках фронту. Радянські військово-повітряні сили в організаційному відношенні були сильно роздроблені. Основна маса бойових літаків фронтів входила до складу армійської авіації, що використовувалася, в основному, командувачами армій. До складу фронтової авіації виділялася невелика кількість літаків. Усе це ускладнювало масоване використання авіації для вирішення завдань операції [10, с. 5–6].

В результаті залишилось невирішеним питання відсутності у ПЗН достатньої кількості резервів, сил і засобів, про які просило керівництво ПЗН для успішного проведення операції, що стало її слабкою стороною із самого початку [11, с. 359; 12, с. 173–174].

В кінці квітня за даними розвідки стала відома інформація про зосередження німецьких військ в районі Харкова. Була ймовірність, що німецьке командування здійснить наступ на радянські війська з метою ліквідації «барвінківського виступу». Збільшення кількості німецьких військ також ускладнювало проведення радянської наступальної операції, оскільки остання була спланована виходячи з тих сил і засобів, які були необхідні для подолання німецьких військ станом на березень – початок квітня 1942 року.

Від розвідувального управління Генерального штабу РСЧА надходила інформація про концентрацію німецьких військ на їх південному крилі. Так, в одному з них повідомлялося, що противник зосереджує на схід від Гомеля та у районах Кременчука, Кіровограда, Дніпропетровська великі резерви зі значною кількістю танків. Основна частина особового складу німецьких танкових дивізій перебувала в тилах в очікуванні отримання нових бойових машин. У доповіді було зазначено, що, зокрема, у Полтаві зосереджено до 3500 танкістів, тобто екіпажі на 1000–1200 бойових машин. Вважалося також, що німецьке командування перекине на німецько-радянський фронт із заходу до 45 піхотних дивізій, з яких приблизно 15 будуть направлені на південь, крім того, очікувалося прибуття туди ж до двадцяти румунських, угорських та італійських дивізій.

Ці дані вказували на те, що німці можуть нанести основний удар у весняно-літній кампанії не на московському напрямку, як розраховувало військово-політичне керівництво Радянського союзу, а на півдні німецько-радянського фронту. Такому замислу сприяв характер місцевості, на якій зручно використовувати всі роди та види техніки.

У спогадах командувача 38 армією генерал-майора артилерії Кирила Москаленка читаємо про покази захоплених німецьких полонених, які свідчили про зосередження значних сил у вище перелічених районах східніше Гомеля, Кременчука, Дніпропетровська, Кіровограда. При чому останні трималися

тепер, на відміну від зимового періоду, так само нахабно і самовпевнено, як на початку війни, коли їм обіцяли «бліцкриг» [12, с. 175–176]. Проте загроза ймовірного головного удару на півдні не приймалась та загалом не розглядалась.

Рішення про проведення Харківської наступальної операції було прийняте не без особистого наполягання Йосипа Сталіна, чиє слово в той час було заключним та не терпіло оскаржень. На доцільні та передбачливі заперечення маршала Радянського Союзу Бориса Шапошнікова про відсутність резервів Йосип Сталін відповів в категоричній формі, що сидіти в обороні та чекати, поки німці здійснять спробу наступу першими, радянські війська не будуть [5, с. 61–62].

Проаналізувавши події, які передували нападу Німеччини на Радянський Союз у 1941 році, спостережимо наступальну стратегію ведення бойових дій РСЧА. Питання оборони майже не розглядалось, а всі зусилля, проведення навчань, занять були спрямовані на наступ [13]. Так і в 1942 році питання оборони приймались дуже неохоче.

Плануючи велику кількість часткових операцій уздовж всієї лінії фронту, всупереч думці представників Генерального штабу РСЧА Бориса Шапошнікова та Олександра Василевського, які пропонували перейти до стратегічної оборони, а після того, як німці будуть «вмотані» наступальними боями, самим перейти в контрнаступ [5, с. 59]. Йосип Сталін не прислухався до цієї пропозиції та затвердив проведення ряду часткових наступальних операцій в Криму, районі Харкова, на львівсько-курському та смоленському напрямках, а також в районах Ленінграда та Дем'янська [3, с. 189].

Водночас німецька сторона готувала операцію під назвою «Фрідерікус-1», метою якої була нейтралізація небезпеки з Барвінківсько-Лозівського плацдарму. У разі, якщо би війська Радянського Союзу не почали часткову наступальну операцію під Харковом та на інших фронтах, перейшли до оборони на всій лінії фронту, а після виснаження німців здійснили одну велику наступальну операцію, результатом могла стати відміна проведення операції «Фрідерікус-1», перекидання сил і засобів на напрямок здійснення основного наступу РСЧА та просування радянських військ у напрямку державного кордону Радянського Союзу та як наслідок перенесення або скасування німецьким військово-політичним керівництвом наступу на Сталінград та Північний Кавказ.

Іншим варіантом розвитку подій у весняно-літній кампанії 1942 року міг бути такий. На Центральному напрямку у німців стояло до 70 дивізій [3, с. 189], і починати наступ на укріпленій ними ділянці оборони не доречно. Тому можна припустити, що напрямок наступу під Харковом був вибраний правильно, проте необхідно було здійснювати наступ всіма силами, а не розосереджувати на інші часткові наступальні операції, що призвело до наступу недостатньої сили та за відсутності необхідних резервів.

План наступальної операції на Харків був затверджений Ставкою 10 квітня 1942 року. Його основні етапи виглядали таким чином.

Перший етап операції передбачав прорив радянськими військами перших двох смуг оборони, розгром тактичних резервів вермахту та забезпечення введення у прорив рухомих груп. Загальна глибина наступу 20–30 кілометрів, тривалістю три доби.

Другий етап намічався тривалістю у три-чотири доби з просуванням військ на глибину до 25–35 кілометрів. У ході проведення операції передбачалося розгромити оперативні резерви ворога, вийти головними силами ударних угруповань фронту безпосередньо на підступи до Харкова, а рухомими військами завершити оточення і в подальшому знищення залишків харківського угруповання вермахту.

Також цим планом передбачалося прикриття правим крилом ПФ з півдня наступ ПЗФ на харківському напрямку [14, с. 13].

Під час заслуховування замислу в Ставці проти проведення операції висловлювався маршал Борис Шапошніков, у зв'язку з небезпекою удару німців в основу «оперативного мішка». Однак після того, як керівництво ПЗН запевнило Йосипа Сталіна в успішності проведення операції, то він дозволив її проведення та наказав нікому в організацію проведення цієї операції і в ніякі питання щодо неї не втручатись [3, с. 194–195].

Військова рада ПЗН у період підготовки Харківської наступальної операції обговорювала питання забезпечення безпеки наступу лівого крила ПЗФ на Харків. Не виключався варіант, що в ході операції противник спробує нанести удар з півдня в основу «барвінківського виступу», щоб зірвати наступ південного ударного угруповання радянських військ, проте війська ПЗН відчували нестачу сил і засобів, яких не вистачало для одночасного забезпечення достатньої пробивної сили удару на Харків і гарантованого відбиття можливих контратак німецьких військ.

У результаті досить детального обговорення військова рада ПЗН дійшла висновку, що удар під основу «барвінківського виступу» з півдня командуванням групи армій «Південь» може бути здійснений в основному тільки за рахунок виділення для цього додаткових сил зі складу головного угруповання

німецьких військ, які діють проти лівого крила Південного фронту на ворошиловградському та ростовському напрямках [4, с. 71–72].

Наступ було сплановано на 4 травня 1942 року, проте дату початку було перенесено на 12 травня у зв'язку із несвоєчасним прибуттям поповнення особовим складом та озброєнням [4, с. 4; 10, с. 76].

Висновки. Проаналізувавши оперативно-стратегічну обстановку на ПЗН німецько-радянського фронту у січні – початку травня 1942 року, можна стверджувати, що причинами та передумовами катастрофи радянських військ під Харковом були такі чинники та фактори:

- неякісне та недалекоглядне планування Харківської наступальної операції керівництвом ПЗН та військово-політичним керівництвом Радянського Союзу;
- неврахування радянським військово-політичним керівництвом напрямку основного удару Німеччини у весняно-літній кампанії 1942 року;
- планування проведення наступальної операції без забезпечення військ ПЗН належними резервами;
- недостатня оцінка ймовірності та неврахування реальної небезпеки наступу групи армій Клейста зі південного напрямку;
- переоцінка можливостей сил і засобів радянських військ на ПЗН його керівництвом та військово-політичним керівництвом Радянського Союзу;
- ігнорування даних розвідки щодо скупчення військ вермахту на південному фланзі німецько-радянського фронту.

Як показують події Другої світової війни на німецько-радянському фронті, у Радянському союзі життя кожної окремої людини не цінувалось. В розрахунок бралась втрата полків, дивізій, армій, фронтів, проте життя однієї людини до уваги не бралось. Усі незворотні втрати особового складу РСЧА закріплюють думку про знецінення людського життя в Радянському Союзі в часи Другої світової війни.

Оточення та загибель військ РСЧА під Києвом та Уманню, під Вязьмою та Ржевом, в Криму та під Харковом свідчать про те, що для досягнення примарної локальної перемоги на смерть посилались сотні тисяч людей, коли неможливість усвідомлення керівництвом держави та РСЧА необхідності залишення населеного пункту, навіть і великого, для збереження особового складу.

Зіставивши події Другої світової війни на німецько-радянському фронті та сучасній російсько-українській війні, доходимо висновку, що задля захоплення нових територій, втілення своїх амбіцій керівництво Російської Федерації та її збройних сил йде на злочини проти свого ж населення, де життя окремо взятої людини вартує небагато. Направляючи не завжди екіпірованих, споряджених військовослужбовців у наступ, які не розуміють, для чого вони йдуть на смерть, путінський режим має на меті досягнення та реалізацію своїх імперських амбіцій, представляючи це через російську пропаганду як високу мету захисту населення «братського народу» від нацистів, забезпечення збереження Росії та захисту її від «Заходу». Щоправда, через рік війни навіть самі військовослужбовці, які безпосередньо беруть участь у збройній агресії в Україні, перестали вірити у справедливість їх боротьби у цій війні.

Література:

1. Португальский Р.М., Доманк А.С., Коваленко А.П. Маршал С. К. Тимошенко : биография. Москва : Победа – 1945 год, 1994. 418 с.
2. Военным советам фронтов и армий директивное письмо Ставки Верховного Главнокомандования. 10 января 1942 г. ЦАМО РФ (центральный архив Министерства обороны Российской Федерации). Ф. 132-А. Оп. 2642. Д. 41.
3. Василевский А.М. Дело всей жизни : мемуары. Москва : Политиздат, 1978. 552 с.
4. Баграмян И.Х. Так шли мы к победе : мемуары. Москва : Воениздат, 1977. 608 с.
5. Жуков Г.К. Воспоминания и размышления : в 2 т. Т. 1. Москва : Олма-Пресс, 2002. 415 с.
6. ЦАМО РФ (центральный архив Министерства обороны Российской Федерации). Ф. 251. Оп. 646. Д. 145.
7. ЦАМО РФ (центральный архив Министерства обороны Российской Федерации). Ф. 251. Оп. 646. Д. 492.
8. ГДА МОУ (галузевий державний архів Міністерства оборони України). Ф. 3601. Оп. 17858с. Спр. 1.
9. Науменко К.Є. Партизани Барвінківщини : монографія. Харків : Сага, 2017. 186 с.
10. Галушко А.М., Коломиєц М.В. Бои за Харьков в мае 1942 года : иллюстрированный журнал. Москва : Стратегия КМ, 2000. 80 с.
11. Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). Книга 1 : мемуары. Москва : ИИК «Московские Новости», 1999. 656 с.
12. Москаленко К.С. На Юго-Западном направлении. Воспоминания командарма. Книга 1 : мемуары. Москва : Наука, 1969. 248 с.
13. Лисенко О.Є., Грицюк В.М. До і після 22 червня 1941-го... : Журнал Віче. 2016. № 11. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/5243> (дата звернення: 28.01.2023).
14. Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны : сборник. Москва : Военное издательство Военного министерства Союза ССР, 1951. Вып. 5. М. 164 с.

УДК 172.16(=411.16)(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.17>

БОРОТЬБА ІЗ «БЕЗРОДНИМИ КОСМОПОЛІТАМИ» НА СТОРІНКАХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ: ДОСВІД УРСР

Лаврут Ольга,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти
Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
ORCID ID: 0000-0002-6915-7474

У статті проаналізовані особливості однієї із ідеологічних кампаній, які здійснювалися в УРСР після Другої світової війни – «боротьби із безродними космополітами». Вона відбувалася на тлі суспільно-політичних процесів. Замість лібералізації життя влада вдавалася до реалізації звичних для себе механізмів: репресій, переслідувань, загрозовування за штучними звинуваченнями та руйнування доль. Поряд із цією кампанією влада переслідувала й «буржуазних націоналістів», генетиків, сфабрикувала «справу лікарів». Кожна мала свої особливості, проте і кожна була спрямована проти інтелектуалів та інакшості у суспільстві. Представники єврейської інтелігенції, творчої і наукової еліти, зазнали чималих утисків, переслідувань та за свою діяльність втратили життя.

Усі вони мали гарну освіту: домашню, шкільну, вищу, що сприяло формуванню їхнього широкого та глибокого світогляду. Деякі із них подорожували або жили закордоном. Влада вдавалася до спостереження та контролю за ними та їх близькими. Не дивлячись на географічну віддаленість від УРСР, вони продовжували власну діяльність, яка, з одного боку, потім стала їм у пригоді, з іншого – стала приводом до всіляких звинувачень. Представники єврейської культури, про яких йдеться на сторінках нашого дослідження, були членами «Єврейського антифашистського комітету». І це стало визначальним у подальшій їхній діяльності та долі. Вони були активними учасниками літературно-освітнього та наукового життя УРСР. Їхні твори друкували і вчили школярі. Проте роботи після розпочатої кампанії «боротьби із безродними космополітами» у підручниках змушені були видаляти або замінити, керуючись партійними настановами. Це стосувалося творів Л. Квітка, С. Голованівського, Д. Гофштейна, Ю. Мартича, Л. Первомайського, С. Шаховського. Книги втратили свій колорит і долучення учнів до єврейської культури зійшло нанівець. Ніч 12 серпня 1952 р. назвали «Ніччю страчених поетів». Задля «виправдань» власних дій держава влаштовувала публічні обговорення творів. Це стосувалося змісту і періодичних видань, дописувачами і читачами яких були й педагоги. Видавнича справа була досить контрольована та на її розвиток зверталася особлива увага, що було пов'язано із формуванням світогляду не лише підростаючого покоління у школах, а і цілому населення.

Ключові слова: радянське суспільство, «безродний космополіт», космополітизм, євреї, шкільні підручники, твори.

Lavrut Olga. The fight against “stateless cosmopolitans” on the pages of school textbooks: the experience of the USSR

The article analyzes the features of one of the ideological campaigns that were carried out in the Ukrainian SSR after the Second World War – the “struggle against rootless cosmopolitans”. It took place against the background of social and political processes. Instead of liberalizing life, the government resorted to the implementation of its usual mechanisms: repression, persecution, imprisonment on artificial charges and destruction of destinies. Along with this campaign, the authorities persecuted “bourgeois nationalists”, geneticists, fabricated the “case of doctors”. Each had its own characteristics, but each was directed against intellectuals and otherness in society. Representatives of the Jewish intelligentsia: the creative and scientific elite, suffered considerable oppression, persecution and lost their lives for their activities.

All of them had a good education: home, school, university, which contributed to the formation of their broad and deep outlook. Some of them traveled or lived abroad. The authorities resorted to monitoring and controlling them and their relatives. Despite the geographical distance from the Ukrainian SSR, they continued their own activities, which, on the one hand, later became useful for them, on the other – became a reason for all kinds of accusations. Representatives of Jewish culture, which are discussed in the pages of our study, were members of the “Jewish Anti-Fascist Committee”. And this became decisive in their further activities and fate. They were active participants in the literary, educational and scientific life of the Ukrainian SSR. Their works were printed and taught by schoolchildren. However, after the launched campaign “struggle with rootless cosmopolitans” in textbooks, they had to be removed or replaced, guided by party instructions. This concerned the works of L. Kvitko, S. Golovanivskiyi, D. Hofshstein, Y. Martych, L. Pervomaiskiyi, and S. Shakhovskiyi. The books lost their flavor and the involvement of students in Jewish culture came to naught. The night of August 12, 1952 was called “Night of the executed poets”. In order to “justify” its own actions, the state organized public discussions of the works. This applied to the content of periodicals, the contributors and reader of which were also teachers. The publishing business was quite controlled and special

attention was paid to its development, which was connected with the formation of the worldview not only of the younger generation in schools, but also of the entire population.

Key words: *soviet society, "rootless cosmopolitan", cosmopolitanism, Jews, school textbooks, works.*

Важливою складовою освітнього процесу є його підручникове забезпечення, яке презентує наукове підґрунтя тієї чи іншої дисципліни та практично його наповнює. На його сторінках мають бути різні точки зору щодо певних питань, котрі б формували критичне та цілісне, неупереджене сприйняття запропонованого. У другій половині 1940-х – початку 1950-х рр. такого підходу до вивчення навчального матеріалу у школах УРСР зовсім не існувало. Навпаки, починаючи ще з 1944 р. радянська влада продовжила вишукувати внутрішніх ворогів під різними гаслами. Одним із таких була «боротьба із безродними космополітами» – єврейською творчою та науковою елітою, якій, як вважали ідеологи, не було місця у державі і світі. Саме про таких особистостей, які докладали чималих зусиль для розвитку творчості та наукових знань, піде мова.

Теоретичне вивчення запропонованого матеріалу доречно у процесі вивчення історії культури, етнічної історії, спецкурсів. Практичне – у контексті вибудовування етнічної та зовнішньої політики, також – у процесі підручникотворення, коли автори мають відмовитися від дискримінації за будь-якою ознакою.

Оскільки наша проблема пов'язана із представниками єврейської творчої та наукової еліти, цілком зрозуміло, що вивчення має здійснюватися, зважаючи на етнічно-історичний аспект. В Україні створена і активно діє Українська асоціація юдаїки – громадська організація, яка разом із науковими інституціями покликана розвивати та координувати цю діяльність [1]. В. Кабузан і В. Наулко вивчили динаміку розселення євреїв від найдавніших часів, еміграцію за доби СРСР, що було пов'язано із політикою влади [2, с. 56–68]. Це питання цікавило й В. Даниленка у контексті політичного терору і тероризму в Україні [3, с. 111–117]. Н. Сірук охарактеризувала становище інтелігенції на тлі процесів «боротьби із буржуазними націоналістами», «безродними космополітами», «боротьби проти низькопоклонства перед Заходом», наголосивши на штучних звинуваченнях, від яких постраждали люди [4, с. 112–117].

О. Кунцевська вивчила питання еволюції традиційності побуту євреїв, мешканців Києва, джерелами до чого стало інтерв'ювання і складання на його основі «життєписів» трьох-чотирьох поколінь, що є особливо цінним при порівнянні способу життя городян різних періодів. Авторка дотримувалася таких показників: місце народження, освіта, професія, сімейно-побутові звичаї та релігійне життя [5, с. 319–333]. Н. Данилів схиляється до думки, що політика підтримки Ізраїлю ще більше провокувала зростання національної свідомості євреїв. А у 1949 р. в СРСР чинилися перешкоди до їх еміграції і пов'язує це із початком антиєврейських чисток. Але мова переважно йшла про пізніший період – 1970-ті рр. [6, с. 99–104].

О. Безаров акцентував, що справи проти «космополітів» були цілеспрямованими і охопили усі сфери життя. Він свою увагу приділив буковинським митцям, які мали відношення до «чернівецького літературного ренесансу», були соціально мобільними, намагалися зберегти власну ідентичність у складі різних імперій, у тому числі і в СРСР, серед яких спостерігалось піднесення у результаті створення держави Ізраїль [7, с. 38–47]. Н. Сірук та Л. Марківська охарактеризували діяльність Головного управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР (Головліт), яке було створене у 1946 р. Він керувався «Переліком відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі», до чого відносилися трофейна, поточна і література, яка надходила як подарункова від іноземних громадських організацій. Під удар потрапила й букіністична література. Під пильною увагою залишалися книги бібліотек, які тотально перевірялися з другої половини 1940-х рр. Особливо зупинялися на літературі «націоналістичній»: з історії та культури; учасниках, а фактично жертвах, ідеологічних кампаній, які проходили в СРСР. Авторки акцентували на збереженні тоталітарного характеру радянського суспільства та переслідуваннях «внутрішніх ворогів», що було однією із його рис. Це негативно вплинуло на різні сфери життя соціуму, особливо культурної. Демографічні втрати також залишалися очевидними і безповоротними [8, с. 10–15].

Не дивлячись на багатоаспектність зазначеної проблематики і ґрунтовне вивчення її різними дослідниками, питання навчальної літератури в школах УРСР зазначеного періоду, де друкувалися твори представників єврейської спільноти, залишилися поза увагою науковців. Тому метою наших пошуків є з'ясування змістового наповнення і стану шкільних підручників, авторами яких були митці-євреї. Її реалізувати допоможуть такі завдання: вивчення історіографічної спадщини запропонованого питання, джерельної бази; характеристика змістового наповнення творів літераторів, їх долі; окреслення перспектив подальших наукових пошуків.

Джерелами до написання нашої розвідки стали матеріали Державного архіву Київської області, які дозволили вивчити перелік літературних творів, що піддавалися критиці, та вилучення із їх підручників, в цілому – ставлення влади до митців єврейського походження [9]. Матеріали Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР надали можливість вивчити діяльність відомих представників літератури – С. Голованівського [10] та С. Шаховського [11].

Зазначені процеси позначилися і на шкільному житті, зокрема на цензурі літературних творів представників єврейської культури та їх змістовому наповненню, а точніше – вилученні і забороні користуватися ними. Заступник Міністра освіти УРСР О. Русько доручив здійснити перевірку про виявлення «елементів космополітизму у друкованій літературі з боку Управління шкіл». Цю справу у березні 1949 р. не розпочинали, що пояснювалося декількома причинами: страхом через власну ініціативу, вичікуванням вказівок «зверху»; чергуванням справ (спочатку планували закінчити роботу зі складання білетів до іспитів, а потім взятися за «космополітів»). Останнє обурювало Міністерство, яке вважало, що були й інспектори, котрі мали долучитися до цього, та два інститути удосконалення вчителів. Згодом перевіряючі зробили висновок, що поглядами «космополітів» просякнута більшість підручників 1948–1949 років видання. Серед них був і підручник С. Чавдарова «Українська мова» для 2 класу, де виявили вірш Лева (справжнє ім'я Лейб) Квітка «Дороге ім'я» без прізвища автора, «інших авторів-космополітів у підручнику немає» [12, арк. 5].

Лев Квітка був радянським поетом єврейського походження. Деякий час жив закордоном, проте через свої соціалістичні погляди змушений повернутися в УСРР. Під час Другої світової війни входив до складу «Єврейського антифашистського комітету» і редакційної колегії газети ЄАК «Сйнікайт» («Єдність»), у другій половині 1940-х рр. – літературно-мистецького альманаху «Гэймланд» («Батьківщина»). У своїх творах він засуджував єврейські погроми 1917–1921 рр. та злочини нацистського режиму. Поряд із цим він увійшов у літературу як дитячий письменник. Його твори сповнені чуттєвості і мистецько наповнені, витоки чого брав у народному фольклорі. У 1949 р. був арештований і 1952 р. розстріляний як активний діяч зазначеного комітету, хоча сам був далекий від політики [13].

Не дивно, що автори підручника не зазначили авторство репресованого поета. Його однодумцем був Давид Гофштейн, який разом із поетом Перецем Маркішем увійшли у триаду провідних поетів «київської групи», творців поезії на ідиш, про що пам'ятали каральні органи. Важливим показником залишалося сприймання митців радянської влади та її перетворень. В основному ті, про яких ми говоримо, сприйняли це, з одного боку, як необхідність, з іншого – звернення біблійних уроків. Водночас душевні їх пошуки тривали. Д. Гофштейн вбачав у своєму народові джерело натхнення і виступив проти гоніння на іврит. Так само, як і Л. Квітка працював у Німеччині, Палестині, у 1926 р. повернувся назад у Київ. Серед причин можна назвати особисту, пов'язану із сім'єю і культурну, яку просували більшовики. Він заступився за Л. Квітка, коли того звинуватили у «дрібнобуржуазних поглядах». Літературна діяльність його була пов'язана із перекладами творів німецької, грузинської, української літератур, зокрема, творів Т. Шевченка ідишем зроблені впродовж 1920–1930-х рр., а книги проілюстровані малюнками «бойчукіста» Василя Седляра. За свою діяльність він також був арештований та розстріляний у 1952 р. [14].

У 1987 р. в Ізраїлі запроваджено Міжнародну літературну премію імені Д. Гофштейна в галузі літератури і мистецтва ідишем [15]. Це ж саме стосувалося й іншого автора підручника 1948 р. – С. Темченко, де також були вірші Л. Квітка «Дороге ім'я» та «Весняні води», але наступного року ці твори видалили. У підручнику С. Темченко «Українська мова» для 3 класу вміщені твори Леоніда Первомайського «Будь ленинцем» (пізніше, у другій половині 1960-х рр., його твір «Дикий мед» буде екранізований на кіностудії «Мосфільм») [16, арк. 6]. Писали й про новели Сави Голованівського «Подарунок від Леніна» [17].

С. Голованівський отримав традиційне єврейське виховання. Він володів латиною, німецькою, англійською та російською мовами, знав іврит. Писав балади, поеми, пісні про радянську владу, соціалістичне будівництво та романтику буднів із присмаком публіцистичної заостреності та реалізму [18, арк. 1]. Митець звернувся і до драматургії: у 1934 р. театр «Березіль» поставив його першу п'єсу – «Смерть леді Грей», режисерську групу якої очолив Гнат Ігнатович, проте фактично – Лесь Курбас, за що також зачепилися каральні органи. З перших днів Другої світової війни С. Голованівський пішов добровольцем на фронт військовим кореспондентом [19]. У перші повоєнні роки друкує твори на воєнну тематику, джерелом натхнення чого стала діяльність його як воєнного кореспондента. Окрім цього, він займався і поетичним перекладом, а його твори презентувалися на театральних сценах [20, арк. 2].

Не дивлячись на тематику творів, їх у 1949 р. зняли як надбання «космополітів». Автор підручника «Русский язык» для учнів 3 класу надрукував вірш Маргарити Алігер «Знаєте ли вы», у якому ідей космополітизму не було, але літераторку критикували за занепадницькі мотиви. Уроженка Одеси, хімік, але вибрала і отримала пізніше літературну освіту у Москві. Скоріше, Україну не вважала своєю

батьківщиною, оскільки подорожуючи Росією, Кавказом та іншими республіками, асоціювала природу із радянською приналежністю або ж складовою СРСР. Проте описувала евакуацію із Одеси, за що цензура не пропустила твір. Ставлення влади до неї було неоднозначне. З одного боку, вона отримала Сталінську премію за твір «Зоя», присвячену З. Космодем'янській, у сценічному варіанті – «Казка про правду», з іншого – багато подорожувала, описувала це у своїх творах. За мандрівниками пильно стежили. Водночас вона підтримала окупацію, тоді – «визволення» західноукраїнських та польських земель у роки Другої світової війни і їх «радянізацію». А збори московської організації Спілки письменників СРСР одностайно підтримали вторгнення, згодом «Правда» надрукувала вірш, що так і називався «17 вересня 1939» молодій М. Алігер, який містив такі строфи: «...С миром говорила Справедливість на великом русском языке...» [21]. Все ж, вона пам'ятала про Одесу, Київ та Крим, що знайшло відображення у її творчості. Поетеса зазнала критики за поему «Твоя перемога», зокрема її частину «Ми євреї», яка описувала долю євреїв, її не дозволили опублікувати, тому поширювалася у рукописному варіанті. В умовах тоталітарного суспільства митці не йшли на прямий конфлікт із владою, змушуючи змиритися, замовчати або їх позбавляли можливості писати і жити [22].

Не дивлячись на різних авторів, концепції підручників, звичайно, зберігалися, і використання одних і тих самих літературів ставало нормою, що пояснювалося диктатом щодо наповнення ідеологічним змістом підручників для дітей. Так, автор «Української мови» для 4 класу С. Канюка також опублікував твір Л. Первомайського та деяких поетів-євреїв, що наступного року було виправлено. Автор «Граматики української мови» у першій частині для 5-6 класу вмістив вірш Л. Первомайського «Квітень», але у ньому «космополітичних тенденцій не виявлено», а на деяких сторінках можна було прочитати окремі речення із творів С. Голованівського. У роботі – уривки з віршів Д. Гофштейна [23, арк. 6]. А. Загородський у «Граматиці української мови» у частині другій для 6-ти і 7-ми класників цілих творів космополітів не вмістив, проте були окремі речення з робіт Л. Первомайського, С. Голованівського, Ю. Мартича. Юхим Мартич – справжнє ім'я Мордух Фінкельштейн. Працював редактором та літератором у періодичних виданнях, зокрема був відповідальним редактором «Літературної газети». Автор нарисів, оповідань, і біографічних повістей про відомих діячів політичного, економічного та культурного життя, особливу увагу приділяв осмисленню творів Т. Шевченка у формуванні духовних орієнтирів митців та звичайних людей, апелював до його поезії у власних роздумах [24].

П. Плющ та О. Сарнацька у збірнику вправ із синтаксису та пунктуації також використали вірш Л. Первомайського «Партквиток». У підручниках з літератури видання 1948/1949 рр. у «Читанці» для 1 класу Горбунцової та Пригари були вірші Л. Квітка: «Дороге ім'я» і «Бабуся». Для другого класу цих же авторів – вірш Л. Квітка «Кавун». У «Літературній читанці» М. Миронова, який був педагогом, дослідником з початкового навчання, громадського і дитячого рухів, головним редактором державного педагогічного видавництва «Радянська школа», для 4 класу знову ж уміщений вірш Л. Первомайського «Партквиток». Цього ж літератора вірш «Розвідник» був і в «Хрестоматії з української літератури» для 5 класу, упорядника Я. Ряппо, але «...хібних думок у вірші немає. Вірш є в програмі». Твір «Партквиток» був і в «Хрестоматії з української літератури» для учнів 6 класу. У 7 класі школярі в «Хрестоматії з української літератури» знайомилися із романом Л. Первомайського «Молодість брата», про який писали, що він мав хибні місця, але той уривок, який поданий у книзі, не викликав заперечень. У «Хрестоматії з української літератури» для 10 класу С. Шаховського видання 1948 р. надрукований вірш Л. Первомайського «УРСР», який «... має ряд думок космополітичного характеру та ганьбив історію України». У підручнику «Українська література» для 10 класу того ж автора навпаки – позитивно характеризувалася названа праця. Тому необхідно було виправити ці помилки, про що писали: «Наявність цих творів у підручниках вимагає негайних вказівок учителям як позбутися їх в екзаменаційних роботах. Особливо небезпечно з цього погляду наявність численних уривків у підручниках з граматики для граматичного розбору» [25, арк. 7]. Власне, Семен Шаховський – також представник літератури єврейського походження, викладач вищих навчальних закладів УРСР, упорядник хрестоматії з історії української літератури, автор підручника з української радянської літератури для X класу. Він – упорядник кількатомної хрестоматії критичних матеріалів з української літератури, автор книг про Т. Шевченка, М. Коцюбинського, П. Тичину, В. Стефаніка [26, арк. 2].

Органи освіти розглядали питання, пов'язані із розвитком здібностей дітей, водночас засуджуючи прогресивних митців. Так, у документах зазначалося: «Раввінов у роботі «Виховання вокальних навичок в хоровому гуртку» пише, що вокальний педагог Комісаржевський пояснював велику кількість гарних говорів в Італії головне тому, що там співають з дитинства». Скоріше, саме українську мову за милозвучністю ставили на 2 місце у світі, що було неприпустимим для ідеологів радянського буття. До

того ж, саме українська пісня була і залишається основним кодом українців [27, арк. 41].

Усі митці, про яких йдеться, отримали гарну освіту, були працьовитими і активними, деякі самотужки вчилися грамоти, були студентами декількох вищих навчальних закладів, що підтверджує думку про високу питому вагу євреїв-студентів. Чеський дослідник Петр Ян Вінш писав, що створення літератури на ідиш в СРСР можна було порівняти хіба що з Варшавою або Нью-Йорком. Репресії фактично знищили все, що залишалось з цієї літератури у Східній Європі після Другої світової війни. Цвіт єврейського письменства загинув в одну ніч – 12 серпня 1952 р., названу пізніше «Ніччю страчених поетів» [28].

На їхні «помилки» вказували на закритих партійних зборах комуністів парторганізацій Управління шкіл Міністерства освіти УРСР протягом 1948–1949 рр. Тут розглядали питання, присвячені «викориненню космополітизму, буржуазного об'єктивізму і формалізму в підручниках і методичній літературі», а потім вже надсилали до Міністра або його заступника [29, арк. 3].

У школах здійснювалася виховна робота на уроках читання, культури усної мови, з розвитку їх мовлення, вивчали роль різних підручників у комуністичному вихованні учнів [30, с. 62]. Не забували й про молодь. Це питання залишалось за міськкомрами, які влаштовували популярні лекції «на наукові, історичні та літературні теми», зустрічі з письменниками, акторами, композиторами, відомими особистостями. Долучалися й до комсомольсько-молодіжних кінофестивалів на кшталт: «Комсомол і молодь в бою і в праці», де демонструвалися і обговорювалися стрічки радянської кінематографії, присвячені комсомолу та участі молоді у радянському будівництві [31, с. 75].

Інститути у структурі Академії наук УРСР мали теж долучитися до цієї справи. Галузеве міністерство давало вказівку на передрук у газеті «Радянська освіта» та журналі «Радянська школа» статей, які з'являлися у журналі «Вопросы философии» і «які викривали суть космополітизму». У підручниках та методичній літературі обов'язково необхідно було віднайти «елементи космополітизму». Педагоги також мали відношення до цього процесу: за ними спостерігали, яким чином ті боролися із виявами «низькопоклонства перед буржуазною культурою Заходу». Партійні бюро проводили ідейно-політичні лекції для комуністів та безпартійних із зазначеного питання [32, с. 42–43].

Поряд із цим долучали літераторів до відповідної діяльності. У Львівському відділенні Спілки радянських письменників України на чергових літературних вечорах письменник М. Пархоменко доповідав про російську літературу за роки «Великої вітчизняної війни», а письменник М. Рудницький читав лекції про поетичну творчість І. Франка, поет-початківець Є. Ремболович читав свої вірші [33, с. 75]. В обкомі КП(б)У відбувалися наради представників інтелігенції м. Львова, на яких обговорювалися питання пропаганди серед населення міста і області щодо індустріалізації регіону [34, с. 75]. Обговорювався зміст і періодичних видань, дописувачами яких були й педагоги. Вони тут читали В. Щурата, М. Рудницького, Б. Беляєва, А. Волощака, О. Грау-Вандмаера [35, с. 70].

На сторінках «Закарпатської правди», «Закарпатської України», «Молодь Закарпаття» знайомилися і використовували у власній діяльності твори Ф. Могіша, Ф. Потушняка, Ю. Бортоша-Кум'ятського. Деякі писали російською мовою: С. Панько, П. Продан та інші [36, с. 76]. Видавництво «Радянська школа» випускала значну кількість літератури, у тому числі і для польських та інших шкіл [37, с. 75]. У видавництві «Радянський письменник» вийшли збірка оповідань С. Голованівського «Крапля крові», історична повість І. Єрофєва «Олекса Довбуш», збірка гуморесок Ю. Мокрієва «Веселий салют», оповідання Ю. Яновського «Київська соната». «Укрдержвидав» випустив з друку «Конституцію УРСР», «Доповідь товариша Сталіна на VIII Надзвичайному з'їзді Рад», збірку віршів поета П. Дорошка «Дальні заграви», дитячу книжку Н. Забіли «Марина Дмитрівна». У Державному видавництві «Мистецтво» вийшли друком окремими виданнями п'єси І. Тобілевича «Хазяїн» та «Мартин Боруля», перший радянський довідник про історичні місця давнього Львова, його промисловість, комунальне господарство, культурні установи та заклади, історично-мистецькі пам'ятки [38, с. 77].

У виданнях здійснювали рецензування підручників. Зокрема, зміст підручника для 8 класу середньої школи за загальною редакцією дійсного члена АН УРСР О. Білецького, який побачив світ у 1953 р., був спрямований на вивчення літератури засобами розкриття ідейного багатства і художньої сили крашчих творів, розширення їх світогляду, сприяв формуванню «матеріалістичного світогляду та високих моральних якостей радянської людини» [39, с. 53]. Підручник мав бути більш-менш стабільним, розрахований на роки. Його методологічне підґрунтя обумовлювалося марксистсько-ленінським ученням, яке стверджувало, що література є однією із форм суспільної свідомості. У контексті літературознавчих процесів автори керувалися ідеологічними настановами XIX з'їзду КПРС. Книга мала продемонструвати «благодіючий вплив прогресивної російської літератури на українську», особливо у боротьбі з «царизмом, буржуазією і поміщиками». Усна народна творчість тут розглядалася не за жанрами, а за

історичним принципом. Автори уточнили і поглибили матеріал, водночас намагалися уникнути перенавантаження учнів. Тому обсяг книги зменшено до 312 сторінок. Але це все одно значний обсяг матеріалу, який мали опрацювати учні. Вцілому підручник відповідав вимогам до його створення, проте йому бракувало естетичного наповнення, оскільки він переважно ілюстрував зміст до історичних сюжетів радянського соціуму. На сторінках підручника зустрічалися терміни, не зрозумілі для школярів: «лібералізм», «різночинець», «тіара», «романтизм», «реалізм», «сентименталізм», «стиль». Необхідно було усунути розбіжності між підручником і хрестоматією до нього. Критики виступали, що скорочений твір І. Вишенського «Послання до єпископів» без цитат не розкриває теми непохитності українського народу і не піде «за слугами римського папи – уніатами». Відсутній у хрестоматії уривок з «Послання до всіх в лядській землі живущих» [40, с. 54–55].

Центром радянської державної бібліографії була Всесоюзна книжкова Палата у Москві. У 1945 р. вона відзначила свій 25-річний ювілей. За цей час Палата опрацювала 750 тис назв книжок, які виходили в СРСР 111 мовами, 350 тис номерів періодичних видань і 10 млн номерів газет. Палата видавала органи державної бібліографії: «Книжная летопись», «Летопись журнальных статей», «Летопись газетных статей», «Летопись рецензий», «Летопись музыкальной литературы», «Летопись изобразительных искусств», журнал «Советская библиография», у яких друкувалися наукові роботи співробітників Палати та книгознавців СРСР. Палата складала багато різних каталогів, які висвітлювали видання СРСР ще з 1917 р. Вона отримувала обов'язковий екземпляр кожного видання. У пов'язаний період Палата займалася темою «Великої вітчизняної війни» [41, с. 78]. Тобто видавнича справа була досить контрольована та на її розвиток зверталася особлива увага, що було пов'язано із формуванням світогляду не лише підростаючого покоління у школах, а і вцілому населення.

Отже, тоталітарна держава звинувачувала представників різних національних меншин, у тому числі і євреїв, у націоналізмі, відході їх або несприйнятті офіційного бачення розвитку суспільства за класовим принципом. Сама система страждала від штучно створеної або реальної ксенофобії та боротьбою із інакшістю у різних сферах життя та у різних формах, що виявлялися у них. Євреїв звинувачували у шпигунстві на користь США, антирадянській агітації та діяльності [42, с. 38–47]. Серед методів боротьби із єврейською творчою та науковою інтелігенцією були кримінальне (більшість із них були розстріляні, інші – засуджені до багатьох років виправних таборів), адміністративне переслідування, практика подвійного засудження, виключення з партії та публічне глузування. Видавнича діяльність залишалася однією із основних, на яку звертала влада, розуміючи її вплив на свідомість своїх громадян. Перспективою нашого дослідження може стати вивчення питання забезпечення підручниками учнів шкіл УРСР другої половини ХХ ст.

Література:

1. Українська асоціація юдаїки. URL: <https://uajs.org.ua/uk/home/pro-nas> (дата звернення: 10.02.2023).
2. Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: їх чисельність і розміщення. *Український історичний журнал*. 1991. № 6. С. 56–68.
3. Даниленко В.М. Єврейське питання. *Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси* / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. ; відповід. ред. В.А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. 952 с.
4. Сірук Наталія. Політико-ідеологічні кампанії в культурно-науковому житті України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: філософія, соціологія, політологія*. 2012. Том 3. № 22. С. 112–117. URL: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/94/120> (дата звернення: 11.02.2023).
5. Кунцевська О. До питання тяглості побутової культури євреїв Києва (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.). *Художня культура. Актуальні проблеми*. 2009. Вип. 6. С. 319–333. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/khud_kult_2009_6_29 (дата звернення: 11.02.2023).
6. Данилів Н. Ухвалення поправки Джексона-Веніка як реакція заборони еміграції євреїв з СРСР. *Емінак*. 2016. № 1(1). С. 99–104. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/emina_k_2016_1\(1\)_17](http://nbuv.gov.ua/UJRN/emina_k_2016_1(1)_17) (дата звернення: 09.02.2023).
7. Безаров О. Репресії проти євреїв Чернівецької області у 1948–1953 роках. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2020. № 1. С. 38–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hjufcnu_i_2020_1_6 (дата звернення: 08.02.2023).
8. Сірук Наталія, Марківська Людмила. Цензура як засіб ідеологічного контролю в УРСР (20 – 50-ті роки ХХ століття). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип 27. Том 5. С. 10–15.
9. Про космополітизм в школах області січень – лютий 1949 р. // Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. Р. 311. Оп. 1. Спр. 11.
10. Голованівський Сава Овсійович (1910–1971) – український радянський письменник // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. Ф. 404. Оп. 1. Спр. 512/3.
11. Шаховський Семен Михайлович (1909–1984) – український радянський літературознавець // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. Ф. 827. Оп. 2. Спр. 2545/3.
12. Про космополітизм в школах області січень – лютий 1949 р. // ДАКО. Ф. Р. 311. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 5.

13. Єврейський поет Лев Квітко. URL: <http://nbuv.gov.ua/node/2649> (дата звернення: 07.02.2023).
14. Давид Гофштейн. URL: <https://eleven.co.il/jewish-literature/in-yiddish/11289/> (дата звернення: 08.02.2023).
15. Ривкіна Г. А. Давид Гофштейн (1889–1952) поет, перекладач, громадський діяч. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4425> (дата звернення: 09.02.2023).
16. Про космополітизм в школах області січень – лютий 1949 р. // ДАКО. Ф. Р. 311. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 6.
17. Леонід Первомайський (1908–1973). З великого болю. URL: <http://slovoprosvity.org/2012/09/18/leonid-pervomayskuu-1908-1973-z-velyko-ho-b/> (дата звернення: 09.02.2023).
18. Голованівський Сава Овсійович (1910–1971) – український радянський письменник // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. Ф. 404. Оп. 1. Спр. 512/3. Арк. 1.
19. Лісняк К. «Я вірив, що ворог тебе не поборе...». URL: <http://www.karpenkokarymuseum.kr.ua/pkar95-01.html> (дата звернення: 05.02.2023).
20. Голованівський Сава Овсійович (1910–1971) – український радянський письменник // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва УРСР. Ф. 404. Оп. 1. Спр. 512/3. Арк. 2.
21. Гавриляк Іван. Яка країна, така й література. URL: <https://glavcom.ua/amp/columns/sborshevsky/jaka-krajina-taka-j-literatura-875996.html> (дата звернення: 05.02.2023).
22. Алігер Маргарита Йосипівна. URL: <http://surl.li/euwjK> (дата звернення: 05.02.2023).
23. Про космополітизм в школах області січень – лютий 1949 р. // ДАКО. Ф. Р. 311. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 6.
24. Мартич Юхим Маркович. URL: <https://esu.com.ua/article-63942> (дата звернення: 04.02.2023).
25. Про космополітизм в школах області січень – лютий 1949 р. // ДАКО. Ф. Р. 311. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 7.
27. Там само. Арк. 41.
28. «Ніч страчених поетів». URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/08/17/160021/> (дата звернення: 09.02.2023).
29. Про космополітизм в школах області січень – лютий 1949 р. // ДАКО. Ф. Р. 311. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 3.
30. Книжкові новини. *Радянська школа*. 1954. № 5. С. 62.
31. Хроніка *Радянський Львів. Літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал. Орган Львівської організації радянських письменників України*. 1945. № 5-6. С. 75.
32. Про космополітизм в школах області січень – лютий 1949 р. // ДАКО. Ф. Р. 311. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 42–43.
33. Хроніка. *Радянський Львів*. 1945. № 5-6. С. 75.
34. Хроніка. *Радянський Львів*. 1945. № 5-6. С. 75.
35. Хроніка. *Радянський Львів*. 1945. № 5-6. С. 70.
36. Хроніка. *Радянський Львів*. 1945. № 5-6. С. 76.
37. Хроніка. *Радянський Львів*. 1945. № 5-6. С. 77.
38. Нові книжки. *Радянський Львів*. 1945. № 5-6. С. 77.
39. Пономаренко Є.Г. Білецький О.І., Волинський П.К. Українська література. Підручник для 8 класу середньої школи. За загальною редакцією дійсного члена АН УРСР О. Білецького. Видання сьоме. Редактор А.С. Василенко. Київ: «Радянська школа», 1953. 312 стор. *Радянська школа*. 1954. № 3. С. 53.
40. Пономаренко Є.Г. Білецький О.І., Волинський П.К. Українська література. Підручник для 8 класу середньої школи. За загальною редакцією дійсного члена АН УРСР О. Білецького. Видання сьоме. Редактор А.С. Василенко. Київ: «Радянська школа», 1953. 312 стор. *Радянська школа*. 1954. № 3. С. 54–55.
41. Хроніка *Радянський Львів*. 1945. № 5-6. С. 78.
42. Безаров О. Репресії проти євреїв Чернівецької області у 1948–1953 роках. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2020. № 1. С. 38–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hjyfcnu1_2020_1_6 (дата звернення: 09.02.2023).

УДК 271.4(477)-722.52:94(477)"1945/1959"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.18>

**ЄПИСКОП МИКОЛАЙ ЧАРНЕЦЬКИЙ:
МУЧЕНИК ЗА ВІРУ ТА ЖЕРТВА РОСІЙСЬКИХ КОНЦТАБОРІВ
(В СВІТЛІ ПИТАННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ)**

Мельничук Василь,

*аспірант кафедри політичних інститутів та процесів
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
магістрант факультету гуманітарних наук
ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого»
ORCID ID: 0000-0002-0264-8877*

Жук Андрій,

*магістр богослов'я, магістр середньої освіти (Історія),
експерт
Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти
ORCID ID: 0000-0001-6799-8977*

Процеси демократичного розвитку української держави дозволяють проводити незаангажовані дослідження невідомих сторінок історії України, а головно історії Української Церкви. Одним із малодосліджених етапів становлення Греко-Католицької Церкви в Україні є період її катакомбного існування (1946–1989 рр.): коли влада імперської росії в складі радянського союзу масово проводила репресії супроти греко-католицького духовенства та вірян. Розсекречені матеріали псевдо судових засідань над провідниками Церкви дають можливість відкрити всі злочини тоталітарного режиму. Події минулого століття перегукуються із сьогоденням – часом жорстокої війни росії проти України, повномасштабно розпочатої 24 лютого 2022 року. Тепер, як майже 100 років тому українці, котрі по-справжньому здатні вільно мислити, виявляти свою думку та бути патріотами гинуть на полі бою чи в полоні ворогів за власну незалежність. Ця боротьба триває від початку існування Української держави, бо війна точиться між добром та злом. На стороні першого стоять вільні люди-українці: воїни, волонтери, медики, священики...

У статті зроблена спроба представити останні роки життя та діяльності Апостольського візитатора для вірних католиків візантійського обряду на Волині єпископа, а нині блаженного священномученика Миколая Чарнецького Чину Найсвятішого Ізбавителя. Авторами пропонувано детальний огляд подій, пов'язаних із арештом, ув'язненням, засланням та мучеництвом Миколая Чарнецького, який став жертвою російської пропаганди, свавілля та жорстокості, яка також має місце в сьогоденні.

Метою статті є висвітлити та окреслити мученицький шлях єпископа Миколая Чарнецького та вказати на паралелі між подіями на Галичині часу Другої світової війни та російсько-українською війною (на основі життя єпископа). Серед поставлених завдань виділяємо означення ролі Миколая Чарнецького в формуванні світогляду та релігійної свідомості громадян в часі війни та репресій; дослідження місць, де відбував незаконне покарання Миколай Чарнецький.

Наукова новизна полягає в систематизації наявних знань та свідчень очевидців про мученицький шлях єпископа Волині Миколая Чарнецького.

Ключові слова: єпископ Миколай Чарнецький, УГКЦ, Волинь, війна, більшовики, мучеництво.

Melnychuk Vasyly, Zhuk Andrii. Bishop Mykolay Charnetsky: martyr for the faith and victim of Russian concentration camps (in the light of the issue of the Russian-Ukrainian war)

The processes of the democratic development of the Ukrainian state make it possible to carry out non-committed studies of unknown pages of the history of Ukraine, and above all, the history of the Ukrainian Church. One of the incompletely researched stages of the formation of the Greek Catholic Church in Ukraine is the period of its catacomb existence (1946–1989): when the authorities of imperial Russia as part of the Soviet Union carried out mass repressions against the Greek Catholic clergy. The declassified materials of the pseudo-trial hearings against Church leaders make it possible to reveal all the crimes of the totalitarian regime. The events of the last century resonate with the present – the time of Russia's brutal war against Ukraine, which began in full on February 24, 2022. Now, as almost 100 years ago, people who are able to think freely, express their opinion, be patriots die on the battlefield or in captivity of enemies for their own independence. This struggle continues for a long time, because the war is between good and evil.

On the side of the first are free Ukrainian people: soldiers, volunteers, doctors, priests... The article attempts to present the last years of the life and activity of the Apostolic Visitor for the faithful Catholics of the Byzantine rite in Volyn, the bishop, and now the blessed hieromartyr Mykola Charnetsky of the Order of the Most Holy Redeemer. The authors

offer a detailed review of the events related to the arrest, imprisonment, exile, and martyrdom of Mykola Charnetsky, who became a victim of Russian propaganda, arbitrariness, and cruelty, which also occurs today.

The purpose of the article is to highlight and outline the martyrdom of Bishop Mykola Charnetskyi and to point out the parallels between the events in Galicia during the Second World War and the Russian-Ukrainian war (based on the bishop's life). Among the assigned tasks, we highlight the role of Mykolai Charnetsky in shaping the worldview and religious consciousness of citizens during the war and repressions; research of places where Mykolai Charnetsky served illegal punishment. The scientific novelty consists in the systematization of available knowledge and eyewitness testimonies about the martyrdom of the Bishop of Volyn, Mykola Charnetskyi.

Key words: bishop Mykolai Charnetsky, UGCC, Volyn, war, Bolsheviks, martyrdom.

27 червня 2001 року Україну сколихнула надзвичайна подія – Святіший Отець Іван Павло II під час свого візиту до Львова проголосив блаженними 28 українських мучеників за віру Христову, що загинули під час більшовицької та нацистської окупацій. В списку беатифікованих мучеників є ім'я єпископа Миколая Чарнецького, який для широкого загалу відомий як Апостольський адміністратор для українців-католиків східного обряду Волині та Полісся [1, с. 49; 2, с. 161].

Перш ніж перейти до висвітлення мученицької дороги блаженного Миколая Чарнецького, пригадаємо основні віхи його життєвого шляху. Народився майбутній єпископ та блаженний 14 грудня 1884 року в селі Семаківці на Івано-Франківщині. З 1897 року по 1904 рік здобував середню освіту в гімназії святого Миколая у Станиславові під опікою отця Михайла Семеніва. З жовтня 1904 року по 1910 рік – навчається в Римі на богословсько-філософських студіях та захищає ступінь доктора богослов'я і філософії.

2 або ж 3 жовтня 1909 року¹ отримує пресвітерські свячення з рук тодішнього єпископа Станиславівського Григорія Хомишина (1904–1945 рр.) [3, с. 608]. 1909–1919 роки – викладач фундаментальної догматики та духівник у Станиславівській духовній семінарії. В серпні 1919 року вступив до монастиря Чину Найсвятішого Ізбавителя, а в жовтні 1923 року склав довічні обіти.

В 1926 році єромонах-доктор Миколай Чарнецький розпочав свою місіонерську діяльність на Волині, а 16 січня 1931 року туди ж призначений Апостольським візитатором [2, с. 172]. Митрополит Андрей Шептицький в одному із листів призначання отця Миколая Апостольським візитатором називає відрадною подією, через яку греко-католики можуть спричинитись до повороту церковної єдності відокремлених братів на Волині, Підляшші та Поліссі [2, с. 161]. 8 лютого 1931 року Миколай Чарнецький з рук єпископа Хомишина отримав архиерейську хіротонію в місті Римі та одразу ж повернувся на Волинь [4, с. 49].

Понад 10 років Миколай Чарнецький ревно проповідував та засновував греко-католицькі спільноти далеко від Галичини. Як зазначає Ольга Лупій: «Постійна праця о. Миколая задля церковної єдності на Волині передбачала не лише провід новоприєднаного духовенства, а й місійну діяльність на парафіях. Вже з перших місяців він відвідував різні села, де проповідував, спілкувався з людьми, вивчав їх ставлення до унії та можливість приєднання до Католицької Церкви в східному обряді» [14]. На цій стежині були свої великі труднощі та випробування, адже з одного боку польська влада не охоче йшла на компроміс з місіонерами Церкви східного обряду, а з іншого відчувався великий тиск укоріненого там російського православ'я. Служіння Миколая Чарнецького та його співбратів було немов «між двома вогнями», проте йому вдалося пронести світло Христової науки на теренах Волині, Полісся та Підляшшя.

Вважаємо, що всі ті випробування під короною Польської держави жодним чином не можна зрівняти з жахливим тоталітарним більшовицьким режимом російської імперії, з яким віч-на-віч зустрівся владика Миколай Чарнецький.

Наприкінці 1939 року владика Миколай Чарнецький повернувся до Львова, де його застала Друга світова війна. Більшовики, зайнявши Львів, одразу почали встановлювати свої порядки. Особливо пильно вони спостерігали за людьми, які могли б належати до духовного стану Греко-Католицької Церкви. Владика Миколай був змушений ходити в цивільному одязі та тяжко працювати, щоб заробити на прожиття. Духовне життя, пастирська опіка перемістилися в потаємний вимір: він тайкома сповідав, уділяв святі Таїнства та відправляв Божественну Літургію [5, с. 16]. Очевидно, що політика більшовицької партії не приймала свободи совісті чи віросповідання, стежила за кожним кроком галичан та насаджувала свою далеку від християнського життя ідеологію, почасти прикриваючись Російською Православною Церквою. Бачимо, що навіть через майже 100 років ця тенденція не змінюється.

¹ Інформація суперечна, оскільки загальноприйнятою датою свячень Миколая Чарнецького є 2 жовтня, проте його біограф отець Роман Бахталовський подає іншу дату – 3 жовтня 1909 року.

22 червня 1941 року розпочалась німецька окупація, яка дозволила трохи відродити церковне життя [6, с. 90]. Але водночас відступ червоної армії з Галичини дав можливість викрити страшні злочини вчинені більшовиками в львівській тюрмі та інших катівнях. З архівів довідуємось про тисячі замордованих жертв, серед яких є ім'я ще одного блаженного священномученика Греко-Католицької Церкви, співбрата Миколая Чарнецького в монашестві отця Зенона Ковалика [5, с. 18]. Як бачимо, методи сусідів-вбивць є надзвичайно жакливими. Жорстокість російської армії впевнено прогресує: як жорстоко вбивали українців в тюрмах в минулому столітті, так ще з більшою злобою чинять це під час російської агресії проти України, розпочатої 24 лютого 2022 року. А щодо храмів та святинь, то якщо в минулому столітті їх закривали, перетворюючи на громадські та господарські будівлі, то сьогодні бачимо ще гіршу картину – їх просто знищують в ході бойових дій. Жаклива реальність сьогодні тисно перегукується з такою ж пам'яттю минулого.

Фашистська влада дозволила архієпископу Йосифу Сліпому відновити діяльність Львівської богословської академії, куди Миколай Чарнецький був запрошений викладати філософію, психологію та моральне богослов'я [7, с. 110]. Здавалося б, при такому розпорядку життя, можна було б повернутися до пастирської діяльності, проте сміємо ствердити, що період німецької окупації, став тільки «коротким затишшям перед великою бурею» – наступної окупації червоною армією, яка своєю жорстокістю перевищила попередню в декілька разів.

27 липня 1944 року радянські війська знов увійшли у Львів. Належну шану треба віддати митрополиту Андрею Шептицькому, який всіляко підтримував, організовував та очолював діяльність української Церкви під впливом московської навали. Проте передчасна смерть 1 листопада 1945 року завадила йому це робити далі. Греко-Католицьку Церкву очолив Йосиф Сліпий, якому доведеться багато за неї страждати [6, с. 92].

Цього разу радянська влада була добре підготовлена та мала чіткий план дій щодо Галичини. І одним із перших пунктів було приєднання Греко-Католицької Церкви та її духовенства до Російської Православної Церкви, або у випадку відмови першої, її ліквідація. Оскільки духовенство УГКЦ відмовилося приймати російську православну юрисдикцію, чим би самотужки знищило УГКЦ, то більшість єпископату та священників у ніч з 10 на 11 квітня 1945 року було заарештовано [8, с. 369]. Серед єпископів, схоплених тої зловісної ночі був і Миколай Чарнецький, по якого радянські спецслужби прийшли о 23:00 год. [5, с. 18].

З цього арешту розпочинається період мучеництва Миколая Чарнецького, який буде тривати майже до його смерті в 1959 році. Маємо зазначити, що сам єпископ припускав і готував себе до ймовірного страждання за віру Христову, адже він вже не раз був очевидцем трьох разової окупації Галичини російськими військами [9, с. 42] та особисто бачив їх манеру ведення бойових дій, що часто супроводжувалися репресіями відносно духовенства.

Одразу після ретельного обшуку в келії владики Миколая та допиту його було відправлено до в'язниці Народного комісаріату внутрішніх справ (далі НКВС), що на вул. Лонцького у Львові. Там, згідно зі свідченнями очевидців, владику тяжко били, а допити проводили здебільшого серед ночі. Єпископ своєю духовністю випромінював таку благодать і ласку, що була здатна перемінювати жорстокі серця російських військових – серед свідчень знаходимо навіть розкаяння одного із енкаведистів, який катував єпископа Чарнецького: «кат розкався і просив пробачення у владики, а той не тільки його пробачив, але й обняв та поцілував» [5, с. 19]. Як правило, у львівській в'язниці, затриманих шляхом тортур вмовляли зректись УГКЦ та перейти на російське православ'я, підкорившись радянській владі. Якщо ж в'язень свідомо цього не робив, то його відправляли або одразу на заслання або ж на вищий суд.

Очевидно, що владику Миколай не зрадив свою віру. Тому невдовзі його відправлено до в'язниці у Києві, де він спільно з архієпископом Й. Сліпим, єпископом М. Будкою, єпископом Г. Хомишиним, апостольським візитатором П. Вергуном та іншими священниками, зносячи тортури та знущання, чекає розгляду його сфальсифікованої справи в суді. Так званий суд відбувався у Києві та тривав з 29 травня до 3 червня 1945 року. В'язень Миколай Чарнецький, не зважаючи на свій високий інтелектуальний рівень, був позбавлений права на слово. Мова протоколів свідчить, що допити відбувалися в умовах неймовірного психічного та фізичного тиску. Згідно з постановою, підписаною генерал-полковником Індиченком П., єпископу Миколаю Чарнецькому інкриміновано зраду Батьківщини за статтями 54-1а та 54-11 Карного кодексу УРСР та призначено 5 років позбавлення волі та каторжної праці, а на 3 роки владику позбавлено громадянських прав [10, с. 175].

Зауважуємо, що радянська влада часто користувалася вкрай підступними методами та обманом: не зрозуміло звідки знайшовся свідок, який завдав Миколаю Чарнецькому найважчого удару – засвідчив,

що владика є «агентом Ватикану», адже виконує уряд Апостольського візитатора українців на Волині. Ця інформація внесла рішучі корективи в позицію суду щодо Чарнецького і, за одними відомостями, до його вироку було додано ще 5 років каторги [5, с. 19], а згідно дослідження історика Г. Лужницького, Миколай Чарнецький засуджений посмертно та вивезений за Урал [11, с. 584].

Опісля несправедливого вироку, Миколай Чарнецький спершу був засланий до концентраційного табору в сибірському містечку Маріїнське. В таборі панував голод, а в'язнів часто серед ночі скликали на допити, супроводжувані тортурами. Тяжка праця виснажувала організм, мінімальне харчування та обмеження спілкування з рідними часто пришвидшували смерть каторжників. В таборі Миколай Чарнецький для багатьох був надією на спасіння: шукав нужденних, допомагав усім чим міг, таємно служив Літургію та сповідав [5, с. 20–21]. Радянська пропаганда робила все щоб знищити українську душу, в широкому значенні цього слова.

У 1947 році Миколая Чарнецького було переведено у концтабір до Воркути. Там він змушений тяжко працювати помічником коваля у кузні. Тут, у Воркуті, владика тяжко захворів [5, с. 25; 12, с. 152].

Наступним місцем засланням ісповідника віри був концтабір у Мордовії, куди владика Чарнецького відправили в 1948 році і де він тяжко працював без жодного зв'язку з Батьківщиною до 1953 року. Наступний рік єпископ провів знову в таборі Воркути, а останні роки свого ув'язнення до 1956 року перебував у в'язничній лікарні Мордовського концтабору, адже важка праця у кузні відбилася на здоров'ї владика, який втратив можливість вільно пересуватися [13, с. 11].

«Завдячуючи» радянській владі та російській ідеології, єпископ Миколай Чарнецький витерпів понад 600 годин страшних енкаведистських тортур та допитів, які кардинально підірвали його здоров'я. Свого часу в 1914 році Миколай Чарнецький завдяки молитві та допомозі близьких спромігся навіть перебороти страшну хворобу тифу, проте цього разу людська жорстокість ворогів була настільки великою, що він не зміг фізично протистояти тортурам російського тоталітарного режиму. Але морально він вистояв, Христа і Церкву не зрадив і 2 квітня 1959 року у Львові відійшов до Небесного Царства по свою нагороду [5, с. 28].

Отож, проводячи паралель між методами впливу більшовиків середини ХХ століття та російської армії ХХІ століття, яка воює в Україні, можемо зробити висновок, що остання тільки зазнає деградації. Жорстокість, тортури, несправедливість та брехня являються їхньою єдиною зброєю, адже нічим більше вони не можуть володіти. Від рук російського війська в минулому столітті загинуло велике число українських єпископів, священників, монахів та звичайних громадян, котрі визвали свою віру в Бога та Україну, як вільну державу. Сьогодні гине ще більша кількість людей в ході несправедливої війни. Загальновідомо, що у полоні російських загарбників у жахливих нелюдських умовах перебувають тисячі українських захисників та цивільних людей, які піддаються жорстоким катуванням, фізичному та психологічному тиску, серед них також присутні священники. І життєвий шлях кожного з них має невмирущий слід в історії української державності та несе приклад для наслідування, навіть через століття.

Таким чином, життя і духовний подвиг владика Миколая Чарнецького – це яскравий приклад мучеництва за Христову віру. Загалом, єпископ був широкозваною постаттю. Владика займався провідницькою, харитативною та місійною діяльністю. За 29 років свого єпископства він зробив багато добра для Церкви та народу.

Рівночасно єпископ ще задовго до свого ув'язнення бачив, «яку загрозу Церкві, вірі та вільним народам несе московська навала. У той час від радянської окупації потерпали землі українського народу та інших націй Східної Європи і Азії. Російська влада зі всіх сил боролася проти цього ісповідника віри та страстотерпця, але він вистояв і вийшов у цій боротьбі переможцем, адже навіть після того як радянська влада звільнила владика в 1956 році, вважаючи немичним та недієздатним, він ще три роки, до самої смерті служив Богу і людям» [15]. Також і Україна, яку бажали насильно захопити за декілька днів та яку вважали безсилою, стала «голосом вопіючого в пустині» і на весь світ заявила, що вона сильна та здатна себе захистити.

Свої страждання Миколай Чарнецький передбачив ще під час власної хіротонії, коли сталася дивна і досить прикра подія: головний убір єпископа - мітра – впала на землю. Присутні сприйняли це за поганий знак [15]. Проте сам Чарнецький пов'язував цей знак тільки з можливими майбутніми випробуваннями, які все ж таки його спіткали. Владика Миколай все своє життя молився, і це давало йому натхнення до праці, скріпляло на душі навіть у найважчих життєвих обставинах. Подібно українська нація – нація страстотерпців та мучеників за свободу – вистійть на полі боротьби, адже маючи таких заступників на небі, неможливо зазнати поразки. Коли росія вбиває дітей, старих, гвалтує та катує, скидає бомби на лікарні, пологові будинки, школи, то вона зазіхає на святе. Вбиває українців за те,

що вони називаються українцями. «Своїми ганебними вчинками вороги замахнулися на Самого Бога і продовжують це робити уже більше року! Господь, як вважає І. Скрипніченко, ніколи таке нікому не прощав, не прощає і не простить» [16].

Підсумовуючи вище сказане, погоджуємось з словами настоятеля храму Миколая Чарнецького отця Василя Скрипки, виголошеними 2 жовтня 2022 року з нагоди 113-тої річниці священничих свячень блаженного: «Миколай Чарнецький не бачив вільної від радянського режиму України, однак тримав у собі глибоку віру та надію на це. Як і мільйони українців, Чарнецький помер у час, коли зло панувало над суспільним життям та знищувало вільну думку. Вони помирали, немовби у п'ятні, але у серці тримали надію» [17]. Тому образ Чарнецького, який «знав зло окупантів зсередини, який пройшов десятки таборів, 600 годин допитів, був ув'язненим, був переселенцем, був воїном Христа» [17], актуальний і зараз – попри війну та руйнування треба знаходити у собі віру та силу рухатися далі і бачити надію.

В роки життя Миколая Чарнецького «мінялися різні влади, різні імперії падали. А він, як та Христова Церква, стояв і буде стояти» [17]. Парох храму Миколая Чарнецького в селі Семаківці отець Василь Скрипка згадує, що «коли переносили мощі блаженного, коли зустрічали Івана Павла II, за Миколаєм ішли сотні тисяч людей. У тій масштабній ході було стійке відчуття добра, повноти благодаті та святості. Воно і далі буде, тому що Чарнецький не перестав служити» [17]. Подібно і сьогодні триває протистояння, в якому кожен громадянин не може перестати служити, а стояти на сторожі української державності своїми можливостями та покликанням: воювати, волонтерити, лікувати, жертвувати, молитися... Завдяки спільним зусиллям Україна, за прикладом блаженного Миколая, також вистійть. Українці, у свою чергу, повинні бути горді з того, що Бог в минулому дав їм такого єпископа як Миколай Чарнецький, сильного вірою, повного священничої ревності, такого велетня духу та любові до Христа, а в сьогодні – мужніх українських воїнів, за яких «доведеться ще «повоювати» у мирний час» [16].

Напевно, в контексті наступних досліджень цієї проблематики, подальші покоління оцінять силу духа владики Миколая, його працьовитість, великий патріотизм та любов до Бога і свого народу, щоб мати насагу боротися проти одного і того ж ворога.

Література:

1. Димид М. Проголошення блаженними новомучеників УГКЦ. *Метров*. 2016. Ч. 13. С. 41–51.
2. Жаровська О. Випробувані, як золото в горнілі. Львів : «Колесо». Книга 1, 2013. 208 с.
3. Жук А., Делятинський Р. Ієрархія Станіславівської (Івано-Франківської) єпархії у часи підпілля Української греко-католицької церкви (1946–1989 рр.). *Грааль науки*. 2021. № 2-3: збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції «Наукові дослідження та методика їх проведення: світовий досвід та вітчизняні реалії» (м. Вінниця, Україна – м. Відень, Австрія, квітень 2021 р.). С. 607–609. URL: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.02.04.2021.127>.
4. Пилипів І., Делятинський Р. Станіславівський період життя і служіння Миколая Чарнецького. *Науковий вісник Івано-Франківського богословського університету УГКЦ «Добрий Пастир»* : збірник наукових праць / Гол. ред. Р.А. Горбань. Вип. 6. Богослов'я: до 130-річчя з дня народження блаженного Миколая Чарнецького. Івано-Франківськ : Івано-Франківський богословський ун-т, 2014. С. 43–70.
5. Оприско В. Чудо життя і смерті владики Миколая Чарнецького, ЧНІ. Львів : Добра книжка, 1998. 32 с.
6. Бабинський А. Історія УГКЦ за 90 хвилин. Вид. 2-ге, допов. Львів : Свічадо, 2019. 160 с.
7. Баб'як А. Нові українські мученики ХХ ст. Сповідники Віри. Рим, 2002. 200 с.
8. Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні. Рим-Львів 1995.
9. Пилипів І., Делятинський Р. Станіславівський період життя і служіння Миколая Чарнецького. *Науковий вісник Івано-Франківського богословського університету УГКЦ «Добрий Пастир»*: збірник наукових праць / Гол. ред. Р.А. Горбань. Вип. 6. Богослов'я: до 130-річчя з дня народження блаженного Миколая Чарнецького. Івано-Франківськ : Івано-Франківський богословський ун-т, 2014. С. 43–70.
10. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1939–1950). Львів, 2005. 268 с.
11. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви. Філадельфія, 1954. 724 с.
12. Бахталовський С. Миколай Чарнецький, ЧНІ. Єпископ-ісповідник. Йорктон, 1980. 281 с.
13. Гушак Б. Спогади про єпископа Миколая Чарнецького. *Зустріч*. 2009. № 25. С. 9–12.
14. Лупій О. Служіння ієромонаха Миколая Чарнецького на Волині та його значення для місійної діяльності греко-католиків. *Добрий Пастир: науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого*. Богослов'я. Філософія. Історія. (6). 2014. С. 74–80.
15. Церква Святого Миколая Чарнецького. URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100080429826646> (дата звернення: 07.02.2023).
16. Скрипніченко І. «Як воскресити землю». Ігор Скрипніченко про те, чому Росія ніколи не виграє. URL: https://risu.ua/yak-voskresiti-zemlyu-igor-skripnichenko-pro-te-chomu-rosiya-nikoli-ne-vigrae_n136965
17. Проповідь настоятеля храму Миколая Чарнецького Василя Скрипки. 02.10.2022, 113-та річниця священничих свячень Чарнецького. *Особистий архів автора*.

УДК 94(477.63):821.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.19>

АКСІОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ ЮРІЯ ЯНОВСЬКОГО: ТРАДИЦІЇ ТРАКТУВАННЯ ТА ІННОВАЦІЇ ОСМИСЛЕННЯ

Митрофаненко Юрій,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти

Комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут

післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського»

ORCID ID: 0000-0001-5371-3918

Предметом аналізу статті є аксіологічний контекст творів Юрія Яновського, історичною основою яких були події Української революції 1917–1921 рр. В основі дослідження використання міждисциплінарних методичних оптик: наукового інструментарію історії та літератури. У фокусі дослідження історична новелістика Ю. Яновського, присвячена подіям визвольних змагань 1917–1922 рр.: романи «Чотири шаблі», «Вершники», повість «Байгород». Ці твори не поєднано сюжетною лінією, але в них розглянуто процеси цього революційного періоду. Автор звертає увагу на перспективність переосмислення істориками наративу Ю. Яновського як важливого літературного джерела. У публікації акцентовано увагу на застосуванні цього виду джерел для історичних наукових студій.

Метою статті є привернути увагу читачів до історичної прози Ю. Яновського, написаних під впливом участі в цих подіях та матеріалах усної історії, зокрема спогадів отамана Юрка Тютюнника.

Історичною основою цих творів стали події визвольних змагань на теренах Центральної та Південної України. Насамперед ролі українських повстанців у подіях 1918–1919 рр. Історики І. Лиман та В. Чоп називають цей жанр творчості Ю. Яновського одним із перших вітчизняних зразків альтернативної історії. Вони використовувалися дослідниками визвольних змагань, як приклад осмислення процесів Української революції 1917–1921 рр. Насамперед таких явищ, як повстанство та отаманищина, феномен множинної суверенності: створення селянських республік у Центральній та Південній Україні. Ці явища, художньо зображені та проаналізовані Ю. Яновським, можуть стати цікавим та перспективним дослідницьким майданчиком наукових студій з історичної регіоналістики, насамперед Центральної та Південної України.

Ключові слова: Українська революція, визвольні змагання, повстанство, Ю. Яновський, отаманищина, множинна суверенність, літературні джерела, історична регіоналістика, Центральна Україна.

Mytrofanenko Yuriy. Axiological context of historical prose by Yuri Yanovsky: traditions of interpretation and innovations of understanding

The article is devoted to Yuriy Yanovsky's novels which refer to the events of Ukrainian revolution of 1917–1921. Particularity to the remarkable trilogy “Four swords” – “Bahhorod” – “Vershnyky”. These compositions are not connected by the story line, but all of them are about the events during Ukrainian revolution of 1917–1921. They are and they can be subject of literary analysis, of reconstruction of historical events, of the analysis of revolution period results for realisation of its historical lessons. The aim of article is archive interest of readers to these composition, new attentive reading of them in terms of rethinking of revolutionary events in Ukraine in 1917–1921. Y. Yanovsky's drew a little known episode from the history of atamanship during the period of Ukrainian revolution was focused on the basis of new archive sources.

The purpose of the article is to draw readers' attention to these works of Y. Yanovsky, as a variant of alternative history, their new and careful reading in the context of reinterpretation of the events of the liberation struggles of 1917–1922.

The author analyzed the historical basis of three works of this author: the novel “Bahhorod” (events of the “Narodne Uprising of 1918” in Yelysavetgrad) and the novel “Four Sabers” (the role of Ukrainian rebels in the events of 1919, the fight against interventionists in the south of Ukraine) and the novel “Riders” – analysis of the events of the liberation struggles on the territory of Central Ukraine in 1919.

The author draws attention to the fact that the topics raised by Y. Yanovsky in his historical prose are promising directions for research on the history of Ukraine: the insurgent movement, the Ottoman Empire, the phenomenon of multiple sovereignty during the Ukrainian Revolution, historical regionalism, especially in the context of research into the history of the liberation struggle of 1917–1922 on the territory of Central and Southern Ukraine. According to some researchers, the historical prose of Y. Yanovsky, who was a contemporary and participant in the events of the revolutionary period of 1917–1920s, became one of the first examples of alternative history.

His works were used in their works by researchers of the military history of Ukraine, as an example of understanding the processes of the Ukrainian revolution of 1917–1921.

Key words: axiologically, Ukrainian revolution of 1917–1921, ukrainian rebels, “Narodne rebellion”, Yuriy Yanovsky's, otamanship, literature source, multiple sovereignty.

Тематика визвольних змагань 1917–1921 рр. традиційно залишається актуальною для українських письменників. Бестселером стала книжка Василя Шкляра «Чорний Ворон» («Залишенець»), набув популярності його роман «Маруся», а також твори Андрія Кокотюхи «Зелений» та «Вигнанець та шляхетна полонянка», які стосуються процесів боротьби за незалежність 1917–1921 рр. Одним із перших українських письменників події Української революції художньо осмислив Юрій Яновський. Він створив цикл творів, які стосуються проблематики перших визвольних змагань. Ці книжки витримали випробування часом, незважаючи на присутні в них ідеологічні акценти, яких Ю. Яновському в умовах совєтської диктатури, навряд чи можна було б уникнути. У трагічному для України 1933 р. він попереджав читачів-нащадків про це: «*я думав не тільки те, про що писав у книгах*» [17, с. 88]. Тому твори цього письменника, які стосуються доби Української революції – це своєрідне послання «*і мертвим, і живим, і ненародженим ...*» українцям, що вкотре виборюють незалежність.

Предмет дослідження – аналіз літературних джерел: романів та повістей Юрія Яновського, присвячених подіям революційного періоду 1917–1920-х рр. свідком та учасником яких він був. Ну думку Тімоті Снайдера, літературні твори, написані під впливом життєвого досвіду автора, можуть становити інтерес для істориків [20, с. 5]. Вони містять авторську інтерпретацію подій у художньому слові, дозволяють глибше зануритися в історичну епоху, розкривають цікаві та маловідомі деталі, якими, за умови критичного аналізу їхнього змісту, можуть послуговуватися історики.

Аналіз процесів, які є історичною основою твору, може стати окремим напрямком наукових інтердисциплінарних студій. Вдалим прикладом подібної дослідницької стратегії є історична, літературно-краєзнавча розвідка «Таємниці Байгорода Юрія Яновського» [21]. Дослідження історичної основи цього твору на засадах використання методичних оптик історії, літературознавства, географії, краєзнавства дозволило реконструювати події антибільшовицького «Народного повстання» в Єлисаветграді навесні 1918 р., яке тривалий час залишалося були білою плямою в історії Центральної України. Під цим регіоном ми розуміємо терени між Синюхою та Дніпром, Росєю та Південним Бугом.

У період визвольних змагань Ю. Яновський жив у місті Єлисаветград (нині Кропивницький). Він став свідком григор'євського антибільшовицького повстання 1919 р., махновщини, антиросійського повстанського руху в Центральній Україні в серпні-вересні 1919 р. У березні 1918 р. за однією з версій під час антибільшовицького повстання в Єлисаветграді 1918 р майбутній письменник був членом санітарної дружини [18, с. 248]. Творчість Ю. Яновського, присвячена подіям Української революції – це своєрідна трилогія: «Байгород» – «Чотири шаблі» – «Вершники». Важко не погодитися з професором Володимиром Панченком, який зазначив: «*Я не знаю, хто ще так як Яновський змалював громадянську війну на Україні як трагедію народу, який знищує сам себе*» [17, с. 94].

Відзначимо, що використання застарілого концепту «громадянська війна» в контексті аналізу подій визвольних змагань 1917–1922 рр. у праці фахового літературознавця, що вдало поєднував науковий міждисциплінарний інструментарій, пов'язана з датою виходу його книжки 2001 р. У той період українські науковці доволі часто послуговувалися цим терміном. Зараз ним користуються одиниці, а авторитетний історик Станіслав Кульчицький рекомендує уникати вживання концепту «громадянська війна» під час аналізу подій Української революції 1917–1921 рр. навіть у контексті боротьби Директорії з Гетьманатом: «*Потрібно переглянути наявний в історіографії стереотип, що бій під Мотовилівкою був єдиним епізодом громадянської війни всередині українського табору... Не було навіть цього епізоду: під Мотовилівкою зустрілися збройні загони російських офіцерів-монархістів, які вже збиралися перейти на службу до білогвардійського генерала Антона Денікіна, і січові стрільці Євгена Коновальця, які вирішили відмовитися від участі в українсько-польській війні, що розгоралася в Галичині, тому що, на їхню думку, події на Великій Україні мали більше значення для національної державності*» [7, с. 303].

Найбільш відомим твором Яновського є роман «Вершники». Історик Ярослав Тинченко в передмові до ґрунтовної аналітичної праці «Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році», автором якої був Микола Капустянський – генерал-квартирмейстер армії УНР у 1918–1919 рр., радив шукати «*ключ до розуміння внутрішніх суперечностей на Україні в 1918–1919 рр. у талановитому до геніальності творі «Вершники» Ю. Яновського*» [22, с. 256].

Історики Ігор Лиман та Володимир Чоп назвали роман Ю. Яновського «Чотири шаблі» першим вітчизняним зразком альтернативної історії та відзначили, що в образі армії, створеної Ю. Яновським, злилися до купи риси різних реальних повстанських армій: махновців, григор'євців, збільшовичених повстанців [8, с. 12].

Розповіді генерал-хорунжого армії УНР Юрка Тютюнника, з яким Ю. Яновський деякий час працював на Одеській кіностудії та мешкав у одній кімнаті, поповнили джерельну базу для написання сюжетів його історичної прози, до якої зверталися історики, як до оригінального літературного джерела.

Письменник використав у своїх книжках ряд подій, які комуністична цензура намагалася приховати або переписати на зручний для себе лад. У цій розвідці ми торкнемося аналізу епізодів двох творів Ю. Яновського: повісті «Байгород» та роману «Чотири шаблі».

Історична основа повісті «Байгород» – події елісаветградського народного повстання 1918 р. тривалий час залишалися маловідомими. А сама повість через її історичну основу – збройний виступ мешканців цього міста проти більшовицької диктатури, потрапила під цензуру відразу після її появи на шпальтах журналу «Вапліте» в 1927 р. У більшовицьких спогадах про повстання містян проти комуністичної диктатури згадувалося лише одного разу і теж у 1927 р. [16, с. 34–42]. Після цього будь-яка згадка про повстання робітників проти советської «робітничо-селянської влади» навіть у мемуарах більшовиків викреслювалася цензорами.

Однак Ю. Яновський настільки талановито, достовірно і яскраво змалював події народного повстання в Єлісаветграді, у повісті він назвав місто Байгородом, що привернув увагу дослідників до цього епізоду [9–13; 17, 21]. За словами Олени Яновської, сестри письменника, під час написання «Байгороду» автор дуже ретельно добирав факти [23, с. 87]. Ю. Яновський підкреслив, що події, які стали головною сюжетною лінією повісті, ще чекають на своїх дослідників, бо: *«наука про збройні повстання в містах – не вийшла ще з дитячого віку. Ми хочемо висвітлити цю важливу галузь міського життя невеличким трактатом, що дав би змогу прийдешнім дослідникам виробити стройну логічну систему і дати їй філософське обґрунтування»* [21, с. 69]. А далі з іронією окреслив завдання для істориків: *«Суто наукова мова нашої розвідки має показати, як легко повставати і як тяжко потім фахівцям і вченим домішувати сюди історії»* [21, с. 69]. Ю. Яновський підкреслював значення цієї події в історії міста: *«Коли десь далі треба буде згадати пахи і безконечні ступі Байгорода, любов байгородських істориків до свого міста – звертайся до перших розділів (мова про «Байгород» – прим. Ю. М.)...»* [21, с. 35].

Причини, привід, хід, результати, наслідки «народного повстання», саме під такою назвою ці події згадувалися в офіційних документах елісаветградської міської думи, було ретельно проаналізовано науковцями та краєзнавцями з Кропивницького, колишнього Єлісаветграда, істориками Юрієм Митрофаненком, Максимом Сінченком, географом Андрієм Домаранським [21, с. 21–163].

Це був єдиний випадок в історії революційних подій в Україні, коли місто власними силами, без підтримки регулярних та парамілітарних військових підрозділів, окрім тих, що перебували в місті, але не належали до жодної з регулярних армій, зуміло захистити себе від влади більшовиків, яким активно допомагав батальйон анархістки Марусі Никифорової [1; 9; 10–13]. Містяни дуже пишалися своєю перемогою. «Це повстання народне викликало красу душі людської і заробило місту Єлісаветграду історичну славу поборника закону та правопорядку», – писала газета «Голос Юга» [3; 4]. На думку Володимира Тьомкіна, одного з організаторів повстання, Єлісаветград став «незалежним для більшовиків містом, бо їх тут розбили та закрили можливості пересування» [10, с. 136]. Нагадаємо, що географічно Єлісаветград розташований в Центральній Україні на перетині важливих залізничних шляхів.

Преса вважала, що на успішний перебіг повстання, метою якого був захист від більшовицької диктатури, найбільше вплинули два чинники: історичний та економічний [4]. Перший був пов'язаний із генетичним зв'язком містян з козацтвом та мешканцями фортеці, заснованої на Степовому Кордоні в 1754 році; економічний – зі значним відсотком приватних власників серед населення Єлісавету (український варіант назви Єлісаветград). На початку ХХ ст. Єлісаветград за кількістю представників купецького стану входив у десятку серед українських міст. У Ю. Яновського, свідка та учасника «народного повстання» був свій погляд на причини перемоги: *«Організоване місто переможе всіх. Єдність і дисципліна подолають»*. Окрім цього був ще один вагомий чинник – *«особливе почуття до кожного каменя на землі нашого дитинства»* [21, с. 34, с. 27].

Роман Юрія Яновського «Чотири шаблі» вийшов друком 1930 р. Дуже швидко його назвали твором, у якому розгорнуто політичну програму ворожих пролетаріатові елементів [17, с. 89–90]. У творі, написаному під впливом спогадів відомого військового діяча УНР Юрка Тютюнника, автор, на думку цензорів, занадто позитивно та романтично висвітлив повстанську стихію, яка тривалий час була конкурентом регулярної армії. А окремі постаті, затавровані як вороги, легко вгадувалися. Зокрема, прототипом одного з головних героїв цього роману командира повстанців Ничипора Марченка, був одіозний отаман Никифор (Ничипір) Григор'єв. У фразях, поведінці, жестах та звичках Марченка неважко було розпізнати цього повстанського ватажка. Є й натяки на минуле Н. Григор'єва, офіцера царської армії: *«я навіть стрічки поспорював з френча»* [24, с. 50]. А ось як Ю. Яновський зобразив перебування григор'євців в Одесі, яку вони захопили в квітні 1919 р. *«Велике портове місто бриніло від юрби, в котрому вже хазяйнувала партизанська армія... (григор'євці – прим. Ю. М.). Ничипір Марченко*

проштовхався наперед і став, заклавши руку за лацкан французької куртки (на фото 1919 р. є фото Григор'єва, на якому він тримав руку саме так – прим. Ю. М.). Я був отаман ...! Я переміг переможців світу!» [24, с. 83]. Ю. Тютюнник був начальником штабу в дивізії Григор'єва та комендантом Одеси, звільненої українськими повстанцями, які тоді воювали в складі червоної армії, від білогвардійців, французів та греків. Основою повстанської армії Н. Григор'єва, яка навесні 1919 р. здобувала перемоги над військами Антанти («переможцями світу»), були мешканці села Верблюжка, одного із центрів григор'євського руху. Інформація про те, що їхній отаман Н. Григор'єв, ймовірно, був уродженцем цього села поки не підтверджується архівними джерелами.

У 6-й дивізії або дивізії Григор'єва, що була частиною 1-ої Задніпровської бригади червоної армії, було аж два Верблюзьких полки. Це була гвардія отамана, неодноразово нагороджена більшовицькою владою за хоробрість та успіхи прапорами, а командири – почесною зброєю. Юрій Яновський описав спосіб формування цих полків та мету їхньої боротьби словами отамана Ничипіра Марченка «Мені довелося формувати по одному полку з кожного села. Швидко переїхали на вузлову станцію і стали готуватися до походу на французів, на греків і на увесь світовий капітал» [24, с. 48]. Єлисаветградець Олександр Семененко – відомий діяч українського руху цього міста писав: «1919 року аджамські, верблюзькі й глodosькі хлопці під командою випадкового офіцера воєнного часу (мова про Григор'єва – прим. Ю. М.) скинули в море в Одесі зуавів і греків» [5, с. 222]. Ничипір Марченко зі сторінок роману з гонором виголошував: «Європа першого сорту сіла на кораблі і пливе від наших берегів! Європа другого сорту переходить у цю хвилину кордон, і моя славна кавалерія топить їх у ріці!» [24, с. 83].

«Європою першого сорту» він називав французів, а греків – «Європою другого сорту». Боям повстанців із французами та греками Ю. Яновський приділив значну увагу, частина з них відповідає реальним подіям. У січні-лютому 1919 р. отаман Н. Григор'єв після конфлікту з С. Петлюрою перейшов на бік більшовиків, бо Директорія не дозволила йому «скинути війська Антанти в море». Дивізія Н. Григор'єва, сформована з українського селянства, в боях на Півдні України вперше зіткнулася з оригінальними противниками: грецькою кіннотою на віслюках, екзотичними чорношкірими зуавами, французькими танками. Цікаво, що григор'євцям вдалося перемогти як грецьких кавалеристів на віслюках, так і французьких танкістів. Цим епізодам знайшлося місце на сторінках роману «Чотири шаблі».

Про ці події писала газета «Вісті Єлисаветградської Ради Робітничих і Селянських депутатів»: «Інформація про події 1 квітня 1919 р. Грецька гієсусова кавалерія на ішаках з двома ескадронами, оголивши шашки, хотіла обскакати фланг. Незважаючи на те, що напори противника були дуже сильні й ми терпіли досить серйозні втрати, поява грецької віслюкової кавалерії з оголеними шашками настільки підняла настрій козаків, що наступ противника було зупинено. Двадцять кіннотних розвідників кинулися навздогін за двома ескадронами віслюкової кавалерії». Автором повідомлення був Юрко Тютюнник – начальник штабу дивізії отамана Н. Григор'єва [2].

Ю. Яновський на сторінках роману «Чотири шаблі» так описав цей епізод: «Остюк побачив себе серед чогось такого жакливого і фантастичного, що ледь не упустив з рук клинка. То була грецька кавалерія, що сиділа на віслюках. Сотня Остюка, що захопилася боєм з французами, не огляділася, як її оточили греки. Грецької кінноти було до біса. Це побачив з-під Успенівки Марченко, що виїхав на горб подивитися в бінокль на свою кінноту. Він зблід, скочив з коня і вдарив шапкою: «Здохну, кулю собі дам! Щоб Остюка ієсусова кавалерія полонила?!. Потім знову подивився в бінокль і радісно зареготав. Остюкова сотня, наче опечена, кар'єром налетіла на греків, зім'яла довговухих коней, вислизнула с пастки, помчала на з'єднання з решткою кінноти. Остюківцям соромно було, що греки могли наважитися воювати з ними на віслюках. «Йй-богу, застрелився б!» – сказав Марченко, сідаючи на коня» [24, с. 74].

В іншому бою григор'євцям довелося мати справу з більш серйозним противником: французькими танками. В боях за Березівку на Одещині навесні 1919 р. верблюжці захопили три легких танки «Renault». Вони стали першими, захопленими повстанцями в боях з інтервентами. З трофейними танками григор'євці сфотографувалися, а один навіть відправили до Москви. У квітні 1919 р. григор'євці входили до складу Червоної армії. А 31 березня 1919 р у боях під станцією Сербка хлопцям з Верблюжки, як трофей дістався навіть французький літак [19, с. 259].

Випадок з танками також потрапив до роману «Чотири шаблі»: «П'ять танків сильно потіснили центр. Марченко послав туди підмогу і поїхав на цей участок сам. Він покинув коня, вихватив наган і побіг з ним по брустверу вздовж траншей... і кричав: «Цистерну спирту даю за танк! В атаку хлопці!... Моментально пролетіла по траншеях обіцянка Марченка, і він швидко побачив результати закликів».

Такої нерозсудливої атаки французи доти не зустрічали... Танки зупинилися і поставали фортами, але годі було встояти перед атакою Новоспаського полку. Він чесно заробив своїх три цистерни спирту, деморалізувавши гранатами екіпажі трьох танків!» [24, с. 75]. Кількість трофейних танків в історичних джерелах та художньому творі повністю збігається.

Історики І. Лиман та В. Чоп помилково пов'язують назву одного з полків, що формувалися за територіальним принципом, із селом Новоспасівка Бердянського повіту, що разом із Гуляйполем було одним із центрів махновського руху [8, с. 12]. Новоспасівка Бердянського повіту знаходилася далеко від теренів, на яких формувалася та воювала дивізія Григор'єва. Новоспасівські повстанці склали великий відсоток серед махновців, а мешканці села Спасове Херсонської губернії, розташованого в Центральній Україні, поруч із Верблюжою, були учасниками григор'євщини. Причиною помилки фахових дослідників стало використання Ю. Яновським назви Новоспасівський замість Спасівський.

На жаль, результатами військових успіхів українських повстанців скористалися більшовики. Чому? О. Семененко мав своє пояснення: «Коли б ці хлопці мали іншого командира, дістали від паризьких ділків сотню кулеметів і кілька тридюймовок, історія могла б піти інакше...» [5, с. 222]. Звертаємо увагу, що редактор одного з перших українськомовних часописів, друг Євгена Маланюка звернув увагу на значення міжнародної військової допомоги Україні у війні з росією.

Крім колоритного художнього опису боїв українських повстанців проти інтервентів на Півдні України навесні 1919 р., у романі «Чотири шаблі» піднімаються питання, які можуть зацікавити дослідників Української революції 1917–1921 рр., спонукають до пошуку джерел та осмислення процесів, згаданих письменником. Ю. Яновський намагався з'ясувати чинники, які призвели до появи такого явища як «селянські республіки». Один із героїв роману пояснював: «Революція здала нам козири в руки... Я не знаю, що буде в містах, бо загубив нитку до тих, що там керують. Але тут у нас ми будемо готові до того, щоб не дати ніде, нікому, нічого за нас вирішувати... На колосальнім безмір'ї зараз віє вітер, немає жодної влади! Треба нам зробити свою чорну республіку!» [24, с. 28, с. 57].

Проблематика виникнення, ідеології такого явища як «селянські республіки» досі залишається актуальною та недостатньо розробленою. У зарубіжній соціології та вітчизняній історіографії для аналізу цього явища послуговуються терміном «множинна суверенність» [15].

В іншому випадку Ю. Яновським аналізується характер стосунків між отаманом повстанського загону, його бійцями та керівництвом армії, в складі якої цей загін воював. Отаман Шахай, прототипом якого був сам Юрко Тютюнник, зазначав: «... я сам робив свою армію, сам її суддя – її люблю і вмру за неї сто разів... Я оголосив себе командиром партизанської армії». Змальовується критичне ставлення повстанців, до призначених керівників: «Шахая непривітно оглядали партизани – на ньому не висіло зброї, і він, очевидно, не був своїм» [24, с. 53].

Подібна риси ментальності отаманів стали основою появи такого явища як отаманщина. У добу визвольних змагань 1917–1922 рр. в Україні діяли сотні отаманських загонів, які погано виконували накази влади, офіційно ними визнаної, та недостатньо ефективно взаємодіяли між собою. Про ставлення отамана до наказів командування свідчить наступний уривок: «Нам не треба ніякої влади! Ми самі собі даватимемо раду!» [24, с. 54]. Інший ілюструє порядок підпорядкування в повстанському війську. Один з отаманів нагадав своєму військовому керівництву: «Мої кіннотники знають одного бога, і той бог я! Моїх п'ять полків на вісімсот шабел – тільки мої і нічий більше!» [24, с. 55].

Саме такий порядок субординації існував у повстанських частинах, які вирізнялися амбівалентністю: суворе підпорядкування своєму командиру та виконання його наказів, на відміну від довільного виконання наказів представників штабу Дієвої армії УНР. Прикладів подібних трактувань отаманами своїх повноважень достатньо багато в офіційних документах тої доби. В українській історіографії феномен отаманщини було ґрунтовно проаналізовано істориком Ю. Митрофаненком [14].

Сильною стороною історичної прози Ю. Яновського є глибокий аналіз минулого України, пошук причини успіхів та поразок української нації. Ось один із прикладів осмислення ментальних вад української нації: «Все йде до того, що на сторінку історії впливе новий могутній життєздатний народ, та раптом все летить шкереберть: гетьмани зникають, пропивши всі славні діла, полковники розкішно умирають або стають московськими боярами, кличуть до себе воєвод і – ганьба! – стають рабами, незвоєвані, неподолані не полі бою, не примушені силою до покори» [24, с. 331].

Як висновок зазначимо, що Ю. Яновський окрім критичних, але справедливих докорів своїй нації, залишив нащадкам цінні поради як уникнути ефекту повернення до «подвійного кола»: не піддаватися вигаданим та штучним теоріям про класову єдність чи міфологему про вигадану етнічну спільноту «єдиного народу». Ці тези, які згадуються на сторінках роману «Вершники», і досі наявні в російських пропагандистських наративах [24, с. 195, 201, 202; 6].

На думку Ю. Яновського, протиставити цьому треба ідеї «патріотизму рідних вулиць», «єдність роду», «організованого міста». Ці поради потужно промовляють до українців ХХІ ст., що знову виборюють незалежність у війні з росією, перегукуючись із думками Тараса Шевченка про єдність нації, як запоруку перемоги: «*обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю*».

Література:

1. *Вісник одеського земства*. 1918. 9 березня.
2. *Вісті Єлисаветградської Ради робітничих та селянських депутатів*. 1919. 3 квітня.
3. *Вісті Єлисаветградських соціалістичних партій*. 1918. 2 березня.
4. *Голос Півдня*. 1918. 10 березня.
5. Гусейнов Г. Піщаний Брід та його околиці. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2007. 492 с.
6. Кирилук О. Мовні засоби «розмивання» образу ворога в дискурсі інформаційної війни. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. № 5(33), vol. 2. 2020. С. 36–45. URL: <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.5.2.7> (дата звернення: 25.02.2023).
7. Кульчицький С. Симон Петлюра «Я вірю, я певний, Україна, як держава буде...» Київ : Парламентське видавництво, 2022. 672 с.
8. Лиман І., Чоп В. Махновські повстанці Північного Приазов'я (1918–1921 рр.). Запоріжжя : Дике поле, 2018. 436 с.
9. Митрофаненко Ю. «Народне повстання» 1918 р. в Єлисаветграді. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. 2006. № 32. С. 95–125.
10. Митрофаненко Ю. Єлисаветградське народне повстання 1918 року – історична основа повісті Ю. Яновського «Байгород». *Тасмниці Байгорода Юрія Яновського*. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. С. 95–147.
11. Митрофаненко Ю. Олександр Козинцев – прототип головного героя повісті Юрія Яновського «Байгород» або хто такий Кіхана? URL: <https://book-ye.com.ua/blog/osoblyva-dumka/oleksandr-kozintsev-prototyp-holovnoho-heroya-povisti-yurija-yanovskoho-bajhorod-abo-khto-takuj-kikh/> (дата звернення: 21.02.2023).
12. Митрофаненко Ю. Катеринославське чи Єлисаветградське повстання? Географічний казус книги Володимира Антонова-Овсієнка «Записки про громадянську війну» *Південний архів. Історичні науки*. 2021. № 34. С. 34–38. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-6> (дата звернення: 21.02.2023).
13. Митрофаненко Ю. Анархістки Марія (Маруся) Никифорова та Галина (Агафія) Кузьменко: гендерний персоналістичний вимір революційної доби 1917–1921 рр. *Південний архів. Історичні науки*. 2022. № 40. С. 20–28. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-3> (дата звернення: 25.02.2023).
14. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 років. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. 229 с.
15. Митрофаненко Ю. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна*. 2014. № 12. С. 113–123.
16. Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. Зінов'євськ : Округна Жовтнева комісія, 1927. 196 с.
17. Панченко В. Морський рейс Юрія Третього. Кіровоград : Мавік, 2002. 147 с.
18. Плачинда С. Юрій Яновський. Київ : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1967. 279 с.
19. Савченко В. Проект «Україна». Вільна Одеса – Одеська республіка – Південно-Західний край. Харків : Фоліо, 2013. 283 с.
20. Снайдер Т. Криваві землі. Європа між Гітлером та Сталінім. Київ : Дуліби, 2015. 584 с.
21. Тасмниці Байгорода Юрія Яновського. Літературно-історична розвідка / упор. Б. Стасюк. Кропивницький : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2018. 204 с.
22. Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання / [Передм. Я. Тинченко]. Київ : Темпора, 2004. 558 с.
23. Яновська О. Спогади про брата. Лист у вічність. Київ : Дніпро, 1990. 366 с.
24. Яновський Ю. Чотири шаблі. Київ : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1990. 366 с.

УДК 94(477)«1941»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.20>

ДО ПИТАННЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ЕВАКУАЦІЇ З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ В 1941 РОЦІ

Нікітенко Костянтин,

доктор історичних наук, доцент,
декан факультету історії та теорії мистецтва
Львівської національної академії мистецтв
ORCID ID: 0000-0002-5801-6131

У статті на основі літератури, періодичних видань і архівних джерел досліджено особливості проведення евакуації 1941 року в Україні. Доведено, що під час організації евакуації не вдалося уникнути ані паніки, ані хаосу. Значна кількість партійних функціонерів, які мали б безпосередньо відповідати за здійснення евакуаційних заходів, ганебно втекли в тил, цілком проігнорували ці заходи. Окремо варто виділити визначальну особливість радянської евакуації: найважливішим пріоритетом її став не порятунок людей, а вивезення промислового обладнання, техніки, сировини, сільськогосподарської продукції тощо. Доля ж населення, яке кидали на поталу окупантам, залишалася максимальною непевною та загрозливою. Трагедії поглиблювала застосована тактика «випаленої землі»: товари та продукти знищували, худобу гнали в евакуацію через засіяні поля, щоб знищити врожай. Дехто спробував щось врятувати або роздати людям. З такими «мародерами» каральні органи нещадно розправлялися. У дослідженні наголошено, що важлива та корисна (в умовах війни) боротьба з панікою та ворожою пропагандою у сталінському тоталітарному суспільстві неминуче набула спотворених форм. Надала привід розгорнути чергову кампанію «полювання на відьом». Країна захлинулася у хвилі доносів, таємних повідомлень, анонімних. Військові трибунали, не розбираючись в суті справ (не вистачало часу, не було бажання), тисячами ухвалювали безжалюгідні вироки. Досить часто єдиною підставою для яких ставало усне повідомлення на щось ображеного сусіда або злопам'ятного заздрісника – колеги по роботі. Боротьба з панікою в умовах сталінської моделі тоталітарного суспільства масово збільшила кількість безневинно репресованих громадян, прямо зіграла на руку ворогу, радикально збільшила кількість антирадянських настроїв у суспільстві.

Ключові слова: евакуація, промислові об'єкти, паніка, «випалена земля», репресії.

Nikitenko Kostiantyn. Revisited the issue of organizing evacuation from the territory of the USSR in 1941

The article uses the literature, periodicals, and archival sources to study the peculiarities of the 1941 evacuation in Ukraine. It is proved that neither panic nor chaos could be avoided during the organization of the evacuation. Most of the party functionaries who should have been directly responsible for the evacuation measures shamefully fled to the rear, completely ignoring these measures. The defining feature of the Soviet evacuation should be highlighted separately: its most important priority was not to save people, but to export industrial equipment, machinery, raw materials, agricultural products, etc. The fate of the population that was abandoned to the invaders remained as uncertain and threatening as possible. The tragedies were exacerbated by the «scorched-earth» policy used: goods and products were destroyed, cattle were forced to evacuate through sown fields to destroy the crops. Some tried to save something or share it with people. Such “looters” were mercilessly dealt with by the punitive agencies. The study emphasizes that the fight against panic and enemy propaganda in Stalin's totalitarian society, which was important and useful in times of war, inevitably took on distorted forms. It provided a reason to launch a new “witch hunt” campaign. The country was drowned in a wave of denunciations, secret messages, and anonymous letters. Military tribunals, without understanding the merits of the cases (lack of time, lack of desire), accepted ruthless judgments by the thousands. Quite often, the only reason for them was a verbal complaint from an offended neighbor or a vindictive envious colleague. The fight against panic under the Stalinist model of a totalitarian society only massively increased the number of innocent citizens repressed, and directly played into the hands of the enemy, radically increasing the number of anti-Soviet sentiments in society.

Key words: evacuation, industrial facilities, panic, “scorched earth”, repression.

З початком збройної агресії важливо вчасно здійснити низку евакуаційних заходів. Безумовно, треба подбати про евакуацію населення, вивезти в тил промислові об'єкти, навчальні та культурні заклади тощо. Напад путінської Росії розпочав у вітчизняній історії нову сторінку, засвідчивши, що питання зміцнення обороноздатності країни набувають гострої актуальності. Україна знов (як і понад 80 років тому) змушена здійснювати евакуаційні заходи. Мільйони людей втратили все та перетворилися на вимушених біженців. У країні знов з'явилися окупанти та тимчасово окуповані території. А отже, і питання порятунку людей і промислових об'єктів набувають не лише теоретичної, але і практичної цінності.

Історіографічний аналіз праць, які присвячені різним аспектам подій 1941–1945 рр., свідчить про те, що порушена у статті проблематика має значну науково-теоретичну актуальність. Це дослідження українських істориків: В. В'ятровича [3], В. Гриневича [6; 7], М. Ковалю [14], В. Косика [15; 16], В. Кучера й О. Потильчака [17], Ф. Левітаса [18], В. Литвина [19], О. Литовченко та Т. Литовченка [20], К. Нікітенка [21; 22], І. Патриляка та М. Боровика [25], авторського колективу за загальною редакцією Я. Примаченко [2], С. Цвілюка [29], а також закордонних дослідників: Е. Бівора [1], М. Гейстінгса [4], Л. Різа [27] та інших. Деякі аспекти теми побічно згадуються в багатотомному виданні «Політична історія України. Т. 4. Україна у Другій світовій війні (1939–1945)» [26]. Проте тема організації евакуації з України є досить вузькоспеціалізованою, яка хоча фрагментарно і згадується в багатьох авторів, але, на нашу думку, містить значний потенціал для вивчення.

Отже, спираючись на результати праць українських і зарубіжних дослідників, на підставі широкого залучення архівних документів, автор з'ясовує малодосліджені проблеми теми. Якими були особливості евакуації в УРСР, що насамперед намагалася врятувати радянська влада, яким вантажам і категоріям населення надавалося пріоритетне значення.

Постановка завдання. Автор ставить за мету на основі літератури, періодичних видань і архівних джерел дослідити особливості проведення евакуації 1941 р. в Україні.

З евакуацією населення та промислових об'єктів радянське керівництво не квапилося. Надто вже болісною стала відмова від доктрини війни на чужій території. 24 червня ЦК ВКП(б) та РНК СРСР затвердили постанову про створення Ради з евакуації. 26 червня в УРСР було створено комісію з евакуації. 27 червня з'явилася нарешті постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна». А мобілізаційний план на третій квартал 1941 р. ухвалили тільки 30 червня. На той момент СРСР уже втратив територію значно більшу, ніж Британія, і евакуювати щось із захоплених теренів, навіть за наявності найкращого плану, було неможливо.

Згідно з ухваленими постановами, першочерговому вивезенню в тил підлягали підприємства з виробництва продукції стратегічного призначення, сировини, техніки, верстатів, продуктів харчування, а також худоба тощо. Серед цивільного населення пріоритет віддавався партійній номенклатурі та чоловікам призовного віку. Було проведено величезну роботу. Лише на підготовці до вивезення заводу «Запоріжсталь» працювало приблизно 9 тис. людей. У стислі терміни робітники й інженери демонтували та відправили в тил устаткування з десятків промислових об'єктів країни. Були евакуйовані металургійні заводи ім. Петровського (Дніпропетровськ), ім. Держинського (Дніпродзержинськ), Нікопольський коксохімічний і Південнотрубний заводи, гірничорудні підприємства. Тільки з Києва вивезли обладнання 197 промислових об'єктів. Щоденно на схід вирушало 800–900 вагонів з обладнанням, матеріалами, сировиною. У вересні – жовтні 1941 р. з Харкова відправили в тил 320 ешелонів з устаткуванням, сировиною та матеріалами; евакуйовано 26 тисяч робітників 34 великих заводів і фабрик [11, с. 10].

Евакуація здійснювалася з великими ускладненнями. Стислі терміни, швидкий наступ Вермахту, а також практично повне панування ворожої авіації в повітрі – усе це призводило до великих втрат. Деякі промислові об'єкти взагалі дісталися німцям неушкодженими – на них не розпочали навіть демонтажу обладнання. Пріоритетне значення надавалося військовим вантажам – перевезенню бійців, техніки, набоїв (що є цілком логічним в умовах бойових дій). Часто для вивезення як обладнання промислових об'єктів, так і їхніх працівників не залишалося вже ні вагонів, ні вантажівок, ні пального, ні персоналу. Так, наркомат земельних справ замовляв 72 тисяч вагонів для вивезення зерна, але отримав усього 15 тисяч. Решту транспорту було відправлено на потреби фронту.

Неузгодженість у діях військового та партійно-господарського керівництва також значно ускладнювала, а іноді й унеможлиблювала ефективну роботу. Наприклад, в Одесі вирішили, що евакуація відбуватиметься переважно морським шляхом, але військові вже замінували акваторію порту, що цілком паралізувало його роботу. Пізніше проходи таки відкрили, однак усі сили кинули на організацію оборони міста, тож транспортні кораблі вирушали в рейс практично без будь-якого захисту авіації, що призводило до величезних втрат.

Зокрема, улітку 1941 р. німці потопили пароплави «Новоросійск» і «Каменец-Подольський», теплохід «Аджаристан», у жовтні – пароплави «Чичерин», «Ураллес», «Большевик». У листопаді затонули: теплохід «Рот Фронт» і пароплав «Ингул» тощо. Мабуть, найбільшою трагедією стала загибель пароплава «Ленин». За офіційними даними, загинуло приблизно дві тисячі пасажирів, однак точну кількість загиблих встановити неможливо. Судно було переповнене, чимало людей узяли на борт без обліку, тож справжня кількість жертв, на нашу думку, може бути значно більшою [9, арк. 17].

У цей важкий час керівництво Чорноморського пароплавства керувало діями своїх підлеглих із Ростова-на-Дону, куди воно вже перебралося подалі від війни. Організовували вивезення в тил у телефонному режимі. Як наслідок: великі втрати – і людські, і матеріальні. Багато кораблів довелося затопити в морі, щоб не дісталися ворогу. Під час відступу Червоної армії було підірвано пароплави: «Войков», «Плеханов», «Псков», буксирні катери «Ульянов» і «Форос» та інші [9, арк. 17–19]. Тільки завдяки героїзму тисяч солдатів і матросів, робітників та інженерів удалося вивезти з Одеси приблизно 200 тисяч тонн вантажів.

Загалом ворог захопив чималу частку промислово-технічного потенціалу республіки. Наприклад, з радгоспів УРСР вдалося евакуювати всього 3 182 трактори, а 1 187 – передати на потреби армії. Понад 10 тисяч машин вивезти не встигли – їх захопив ворог [11, с. 10–11]. Основна частина техніки йшла своїм ходом, що істотно впливало на кінцевий результат. Через поломки в дорозі, брак пального та нальоти німецької авіації значну кількість машин довелося покинути на дорогах України.

Через паніку та безлад спромоглися евакуювати в тил менше 60% великої рогатої худоби, лише 26,7% свиней, 14,5% коней. Причому навіть такі дані – це кількість худоби, яку вивели з колгоспів і радгоспів в евакуацію, тоді як кількість худоби, яка дісталася кінцевих пунктів призначення, була значно меншою. До території РРФСР вдалося евакуювати лише 31,8% коней (з тих 14,5%, які були відправлені в евакуацію), 50% великої рогатої худоби, 19,2% свиней тощо [11, с. 11]. Брак кормів, висока швидкість пересування (до 40–50 км на добу), яку не витримувала худоба (її теж гнали своїм ходом), а також те, що, незрозуміло з яких обставин, маршрути евакуації проклали через території, на яких лютувала епідемія ящуру, – усе це спричинило велику смертність у дорозі.

Евакуації підлягали також установи культури, науки, освіти, охорони здоров'я. Було вивезено в тил 40 театрів, Київську й Одеську кіностудії, понад 70 вузів, 276 училищ та шкіл фабрично-заводського навчання, деякі технікуми. Загалом евакуйовано майже 3,5 млн людей [11, с. 12–13]. Але ж і мільйони людей були залишені на окупованій території. Про їх евакуацію ніхто не встиг чи не захотів подбати. Прості люди, особливо селяни, евакуації взагалі не підлягали. Так, у шести областях України було заплановано вивезти в тил усього 57 тисяч родин колгоспників (насамперед партійного активу). Але через труднощі із транспортом з усієї цієї кількості вдалося переправити в тил тільки 10 тисяч. Решта мусили повернутися додому.

І все це в умовах тактики «випаленої землі». Й. Сталін під час свого виступу-звернення до народу 3 липня 1941 р. закликав не залишати ворогу жодного паровоза, жодного вагона, не залишати противнику ні кілограма хліба, ні літра палива. Колгоспники повинні угнати всю худобу. Усе цінне майно, яке не можна буде вивезти, необхідно знищити. Як і що знищувати було роз'яснено директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) [15, с. 56].

Важливим є той факт, що завдання стежити, щоб нічого корисного не залишилося на території, яку захоплює ворог, було покладено на НКВС. Це призводило до нових численних жертв. Зерно вивозили, продукти знищували. Навіть худобу гнали в евакуацію через засіяні поля, щоб знищити врожай. Майбутнє людей під німцями бачилося максимально непевним і небезпечним. Дехто спробував залишити собі якусь корову або свиню. (До того ж значна кількість худоби гинула по дорозі, хіба не логічним було б хоч щось роздати людям, якщо вже не подбали про їх евакуацію?). Але НКВС керувався своєю логікою. З такими «мародерами» органи безжалюбно і нещадно розправилися. Тільки у Ворошиловградській і Харківській областях відібрали «незаконно» привласнених цивільним населенням 860 коней, 516 корів, 105 свиней [11, с. 11]. «Злочинці» були покарані.

Наприклад, О. Гольдфанбейн, директор центрального універмагу Одеси, член ВКП(б), який ніколи раніше не мав конфліктів із законом, напередодні захоплення міста німцями, коли шансів на вивезення майна вже не залишалося, замість того, щоб знищити товари на складах, спробував їх безкоштовно роздати невеличкими партіями працівникам універмагу, покупцям і випадковим перехожим. Хтось доніс в органи НКВС, О. Гольдфанбейна заарештували. Показово: в архівній справі немає жодної згадки, що директор універмагу хоч щось із товарів узяв особисто для себе – усе роздав людям, яких кидали напризволяще, на поталу окупантам. Слідство, як і засідання трибуналу військ НКВС по Одеській області в цій справі, було надзвичайно коротке: згідно із Законом від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» О. Гольдфанбейна засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Остаточний вирок усе ж таки пом'якшили і замінили на 10 років ув'язнення [8, арк. 89].

Натомість прості люди спостерігали, як численні представники партійного та господарського активу вивозили свої сім'ї та майно. Замість того, щоб подбати про евакуацію людей і підприємств, більшість

радянської номенклатури зосередилася на вивезенні в далекий тил майна та родичів, ігноруючи потреби населення.

Наприклад, в Одесі, де було 92 підприємства союзного і приблизно 350 заводів і фабрик республіканського значення [23, с. 104], евакуацію на значній їх частині довелося проводити рядовим працівникам, полишеним напризволяще. Керівники заводів (показово – усі члени Комуністичної партії) ганебно тікали в тил, зникали в невідомому напрямку, разом зі своїм майном і родинами, іноді навіть захопивши із собою чималі державні кошти. Наприклад, Л. Петліцин (партійний стаж із 1918 р.), директор Одеського лікєро-горілчаного заводу, а також секретар парторганізації того ж заводу Ш. Штівелтман питаннями евакуації не переймалися, а натомість, прихопивши із собою чималі кошти, втекли з міста [8, арк. 94]. У вересні 1941 р. інспектор з кадрів, секретар парторганізації С. Бондаревський, інспектор бойової і політичної підготовки І. Сагаков, інспектор спецзв'язку І. Клименко (усі – члени Компартії зі значним стажем), начальник обласного відділення спецзв'язку В. Землякевич, Л. Строговщиков – працівник спецзв'язку (обидва – кандидати ВКП(б)), пограбували касу, вкрали значну суму державних коштів, а також печатку організації, після чого втекли з Одеси в невідомому напрямку [8, арк. 82].

Випадки досить типові. Лише за період із 13 серпня по 12 вересня 1941 р. з Одеси втекли, не переймаючись питаннями ані евакуації, ані оборони міста, Б. Розенквіт, директор заводу ім. М. Калініна, Ш. Гендельман, директор шкіряного заводу, Г. Лейзерович, директор заводу ім. 10-річчя Жовтня, Я. Крохмальніков, директор взуттєвої фабрики, М. Вайскран, директор шапкової фабрики, П. Панкова, директор Головоштамту, М. Ватіс, директор Водоканалтресту, а також багато інших (у списку, переданому Одеським обкомом КП(б)У до Одеської облпрокуратури «для розшуку», лише за вказаний місяць значилося 166 прізвищ відповідальних працівників). Та й із самою прокуратурою не все було гаразд, коли навіть П. Коробейнікову – прокурора Іллічівського району – довелося роками розшукувати по всьому СРСР. Найганебнішим учинком стала втеча директора Одеського дитячого будинку С. Шилкондера. Усі діти були їм покинуті напризволяще [8, арк. 1–10]. Автомобілі, надані для евакуації, везли у глибокий тил родини чиновників.

Тікали в тил найкращі, найвідданіші, не раз перевірені партійні кадри. Їх не зачепили репресії кінця 1930-х рр., навпаки, це вони на численних зборах, мітингах і нарадах гнівно таврували «шкідників», «зрадників» і «ворогів». У 1941 р. багато хто з них не захотів ні перейматися питаннями евакуації, ні захищати соціалістичну Батьківщину. М. Безпрозваний – лектор обкому КП(б)У – об'їздив майже всю Південну Україну, вчив пильності в боротьбі з «ворогами», славив досягнення сталінської індустріалізації, згодом закликав битися на фронтах «до останньої краплі крові», 12 серпня отримав повістку до лав ЧА. Приховувати повістку не став, показав на роботі, звільнився, отримав у бухгалтерії грошовий розрахунок. Ось тільки ані у військкоматі, ані на фронті його ніхто так і не побачив. Розшук лектора-комуніста розтягнувся на довгі роки [8, арк. 66].

Факти ганебної поведінки членів Компартії мали місце в усіх регіонах СРСР, але те, що вони коїли в Одесі, набуло безпрецедентних масштабів. Приховати це вже було неможливо. Навіть Олександр Довженко записав у своєму щоденнику: «Про поведінку певного елемента в Одесі. Чи захищали вони Одесу? Ні, повтікали, як руді миші з корабля. Покидали партбілети, повтікали в Азію. Один оратор «пафосник» був мобілізований. По дорозі на позицію, за містом вже, він попросився вийти з строю перев'язати обмотки. Дозволили. Перев'язував, поки не стемніло, а потім у кукурудзу та й переночував там, боячись навіть побігти назад <...> ранком виліз з кукурудзи і зразу ж напорівся на роту румун. Кинув зброю, підняв руки догори: – Господа! Я здаюся, я не комуніст, я ненавиджу Радянську владу, помилуйте. – Проте румуни йому нічого не відповіли. Вони не знали мови, крім того, вони були <...> полонені. – Ти що робиш, гадюко? – крикнули конвоїри-бійці, яких з переляку «патетик-пафосник» не помітив <...> Так і повели вони його попереду румунів до Одеси, а потім розстріляли <...>» [10, с. 195].

Політуправління Південного фронту в серпні 1941 р. доповідало: «Керівники радянських і партійних органів панічно евакуюють свої сім'ї, кидаючи напризволяще населення, що підлягає евакуації». Так, втекло в тил і все керівництво Миколаєва та Херсона. У місті Балті місцева влада втекла й залишила невивезеними родини командного складу 360-го стрілецького полку, які німці жорстоко стратили тощо [7].

Партійне керівництво Горлівки на Донбасі ухвалило рішення підірвати хлібозавод і знищити склади з борошном, після чого втекло, задовго до підходу німців, абсолютно проігнорувавши питання евакуації населення. Інколи, навіть за найбільшого бажання, врятувати людей від німецької окупації не було жодної реальної можливості. Організація евакуації відбувалася суто на папері, тільки «для галочки» і для покращення звітності. Реальних же кроків і дій, необхідних для порятунку людей, ніхто не робив. Наприклад, наказ евакуювати людей по селах навколо Красного Лиману був (чіткий і конкретний – за 24 години), але водночас жодного транспорту не надано. Тим часом із зазначених населених пунктів

армія погнала на схід усю велику рогату худобу, знищила склади зерна, насіння тощо. Населення не просто було залишено під німцями, а ще й, фактично, позбавлене продуктів харчування. Це викликало велике невдоволення людей. Селяни з кулаками та ломаками кидалися на представників місцевого партійно-господарчого активу, били міліцію. Щоб виправити ситуацію, у район терміново прибули представники НКВС. Бунтівних селян показово розстріляли [5, с. 376], а села регіону так і залишилися покинутими напризволяще.

Для радянського керівництва евакуація худоби, зерна, а також техніки, пального, сировини та напівфабрикатів тощо була значно важливіша, ніж порятунок людей. Якщо йшлося про евакуацію заводу, то й вивозити в тил належало насамперед майно заводу: верстати, обладнання, продукцію тощо. Порятунок людей не був серед пріоритетів. Зауважимо, що навіть із колективів перевезених на схід підприємств удалося евакуювати не більш ніж 30–40% працівників (поняття «працівники» у цьому контексті досить умовне, насамперед у тил виїжджали представники адміністрації, партійний актив, чиновники-функціонери, агітатори-пропагандисти тощо).

Наприклад, коли Л. Горбіс – директор Іллічівського райхарчоторгу спробував зламати цю схему та спочатку відправив в евакуацію до Херсона вантажівку із сім'ями працівників своєї організації, то його негайно заарештували. Зауважимо, що в тил поїхали тільки жінки та діти, усі працівники і сам Л. Горбіс залишилися в Одесі. Окрім того, в архівній справі немає жодної згадки про те, що директор відправив у тил і свою родину. Насамперед він намагався врятувати людей. Порятунок жінок і дітей дорого коштував Л. Горбісу, згідно з вироком трибуналу він дістав п'ять років ув'язнення [8, арк. 87].

У деяких містах люди встановлювали практично цілодобове стеження за партійною елітою з метою запобігти їй втечі. Так, у Дебальцевому, коли люди знали, що прокурор міста наказав своєму шоферу постійно тримати біля дому вантажівку (зрозуміло, що для вивезення особистого майна), почалися виступи та заворушення. «Чому не розпочинається евакуація наших дітей?! Невже хочуть самі врятуватися, а нас кинути напризволяще?!», – з обуренням запитували люди. У відповідь партійно-господарчий актив розігрував перед населенням цілі аматорські вистави. Так, у Слов'янську секретар міської партійної організації Поляков ходив по домівках комуністів і закликав їх показово-демонстративно готувати консервацію на зиму. Логіка тут проста – раз консервує помідори-огірки, значить, тікати з міста не збирається [5, с. 379].

Евакуацію ускладнював і той факт, що дуже часто офіційні повідомлення щодо здачі ворогу того або іншого населеного пункту запізнювалися на досить тривалий час (так боролися з панікою). Фронтіві зведення свідомо робили максимально неконкретними. Професор Добротвор зазначав у щоденнику: «Наші інформзведення майже не слухають. Вони, слід сказати, обурливо погано складаються <...> Ми, припустімо, віддали Орел або Маріуполь, про це більше нічого, а далі описують детально дії якого-небудь партизанського загону (вбили двох німців) і т. ін.» [12, с. 270–271]. Науковець мав рацію. Так, 2 серпня 1941 р. газета «Правда» повідомляла лише, що «тривали бої на Новоржевському, Смоленському та Житомирському напрямках. На всіх інших напрямках і ділянках фронту великих бойових операцій не відбувалося» [24, с. 1]. Не дуже інформативно. І взагалі жодної згадки про бойові втрати або покинуті населені пункти.

Інколи навіть вищі партійні керівники районів не знали справжнього стану справ на фронті. Таким прикладом може стати здача німцям Маріуполя (міста, у якому розташовані стратегічні заводи та підприємства, зокрема металургійні комбінати «Азовсталь» та імені Ілліча, що з початку війни виготовляв броню для танків Т-34). 8 жовтня 1941 р. в Маріуполі тривало засідання партійно-господарського активу, на якому обговорювали питання оборони, можливе знищення промислових об'єктів тощо, а на центральній площі вже розверталися німецькі танки. У паніці весь актив утік з міста [28, с. 47]. Лише військовий комісар М. Голубенко та начальник військового відділу міськкому Д. Молонов виконали свій обов'язок до кінця – у нерівному бою вони загинули.

Німці отримали багату здобич: техніку, устаткування, сировину, зброю тощо. Так, лише в Маріупольському порту знайшли трофеї: пароплав «Волго-Дон», плавучий кран «Муромец», винищувальний катер «Красный партизан», навчальне судно «Товарищ», а також декілька барж, навантажених металом, і катерів. Спробував вирватися з порту криголам «Соломбала», але він був розстріляний і потоплений німецькими танками. Решта суден дісталися німцям неушкодженими. Переляк керівників міста, які втекли, а також «боротьба з панікою», що забороняла вчасно повідомляти про здачу міста, спричинили наступного дня ще одну трагедію. Буксирний катер, команда якого нічого не знала про те, що в місті вже понад добу господарює ворог, привів до порту баржу «Республіка», на борту якої перебувало 350 евакуйованих пасажирів, переважно представників партійного активу та членів їхніх сімей. Багатьох із них німці одразу репресували [9, арк. 125–126].

«Пильність» працівників каральних органів у боротьбі з «панікерами» і «зрадниками» породжувала немотивовану жорстокість. Наприклад, перукар О. Небойков дістав 10 років таборів і 5 років позбавлення прав лише за те, що вчасно не здав у відповідні органи кілька випадково знайдених німецьких листівок [30, с. 2]. Старанням «слідства» було «доведено», що засуджений перукар нібито встиг поділитися з кількома знайомими інформацією щодо стану справ на фронті, яка була в цих листівках. Проте це могли бути лише вигадки каральних органів. Самого факту збереження ворожої листівки вже було досить для найсуворішого вироку.

У серпні 1941 р. військовим трибуналом 37-ї армії була засуджена жителька Києва К. Курбанова – за «читання» ворожої листівки. Незворушність суддів не зачепило навіть те, що жінка була неписьменною. Вона просто підбрала якийсь папірець на вулиці. На листівці було зображено не свастику, а червону зірку. І текст написано не німецькою, а російською мовою. Жінка навіть не здогадувалася, що принесла додому ворожу пропаганду. Вирок був категоричним – табори зрадниці. Без матері залишилося двоє дітей. Можна стверджувати, що репресована була одразу вся сім'я [14, с. 69].

Важлива й корисна (в умовах війни) боротьба з панікою та ворожою пропагандою у сталінському тоталітарному суспільстві неминуче набула спотворених форм. Насамперед надала привід розгорнути чергову кампанію «половання на відьом», змогу зводити особисті порахунки. Країна отримала чергову хвилю доносів, повідомлень і анонімок. Військові трибунали, не розбираючись в суті справ (не вистачало часу, не було бажання), тисячами ухвалювали безжальні вироки. Досить часто єдиною підставою для яких ставало усне повідомлення на щось ображеного сусіда або колеги по роботі.

Наприклад, молодий комуніст, службовець Л. Задорожний, як і більшість громадян країни, глибоко переживав події війни, яка влітку 1941 р. швидко наближалася безпосередньо до Одеси, де він мешкав. Наприкінці липня 1941 р. він був прикро вражений, що так і не сталося жодної з тих подій, які роками наполегливо обіцяла радянська пропаганда в разі війни: ані світової революції, ані масового повстання німецького пролетаріату. Та й сама війна виявилася чомусь не швидкою та переможною і велася не на ворожій території, навпаки, Червона армія зазнавала чималих втрат, ворогу були здані величезні території, німецька авіація панувала в повітрі та регулярно бомбардувала Одесу.

Отже, Л. Задорожний ламав собі голову над запитанням: «Як могло таке статися?». Він пробував пояснити для себе поразки початкового періоду війни силою німецької армії, можливо, кращою дисципліною, а можливо, і наявністю у ворогів якоїсь таємної, надсучасної зброї, якої не мала Червона армія. Деякі свої думки він виклав у чернетках, які залишив у письмовому столі у своєму робочому кабінеті. Один із колег після роботи затримався в конторі й обшукав столи співробітників. Знайшов чернетки та передав у НКВС. Л. Задорожного заарештували, а тим папірцям, у яких, згідно з вироким трибуналу, він «перебільшив військову міць Німеччини», старанням швидкого «слідства» дали назву «листівки». Члени трибуналу врахували всі пом'якшувальні обставини: «листівки» так ніколи й не були ані дописані, ані комусь показані, ані якимось іншим чином розповсюджені, а сам Л. Задорожний мав до свого «злочину» бездоганну пролетарську біографію. Тому трибунал проявив «гуманізм»: обвинуваченому присудили «лише» 10 років таборів та 5 позбавлення прав із конфіскацією майна [8, арк. 86].

Показовий також випадок із В. Грешенюком, який після спільного розпивання спиртних напоїв у дворі власного будинку з п'яною відвертістю спробував викласти сусідам своє бачення поразок на фронті й ускладнень з евакуацією. Уже наступного ранку сусіди колективно звернулися до НКВС: «зводив наклепи на командирів Червоної армії». За свій «злочин» В. Грешенюк дістав 10 років таборів і три роки позбавлення прав [8, арк. 92].

Зазвичай така «пильність» – нескінченні перевірки та підозри призводили до трагедій і, фактично, грали на руку ворогові. О. Довженко у своєму щоденнику залишив опис драми, яка розігралася під час переправи через Дон: «Якийсь падлюка і кретин – білогорський комендант вирішив перед мостом перевірити путівки у всіх машин. Внаслідок цього кретинізму збілося в купу більше трьох тисяч різних машин з усім, що тільки можна уявити. Лайки, суперечки, бедлам. Прилетіло 27 бомбардувальників. Знищили дотла. Що робилося, не можна ні описати, ні забути. Загинули ні за що тисячі людей, тисячі машин покалічено, попалено. І все через одного дурня. І ніхто не зв'язав його, не застрелив. Я певний, що він і досі десь «не пущає»» [10, с. 207].

Отже, можна стверджувати, що під час організації евакуації не вдалося уникнути ані паніки, ані хаосу. Значна кількість партійних функціонерів, які мали б безпосередньо відповідати за здійснення евакуаційних заходів, втекли в тил, цілком ці заходи проігнорували. Окремо варто виділити визначальну особливість радянської евакуації: найважливішим пріоритетом її став не порятунок людей, а вивезення промислового обладнання, техніки, сировини, сільськогосподарської продукції тощо. Доля ж населення, яке кидали на поталу окупантам, залишалася максимальною непевною та загрозливою.

Трагедії поглиблювала застосована тактика «випаленої землі»: товари та продукти знищували, худобу гнали в евакуацію через засіяні поля, щоб знищити врожай. Боротьба з панікою та ворожою пропагандою у сталінському тоталітарному суспільстві масово збільшила кількість безневинно репресованих громадян, прямо зіграла на руку ворогу, радикально збільшила кількість антирадянських настроїв у суспільстві.

Література:

1. Бівор Е. Друга світова війна. КМ-Букс, 2022. 824 с.
2. Від Рейхстагу до Івдзіми. У полум'ї війни: Україна та українці у Другій світовій / В. В'ятрович та ін. ; за заг. ред. Я. Примаченко. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 352 с.
3. В'ятрович В. Війна і міф. Невідома Друга світова. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 272 с.
4. Гейстінгс М. І розверзлося пекло... Світ у війні 1939–1945. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2019. 752 с.
5. Гіроакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті рр. / пер. з англ. : Г. Кьорян, В. Агеєв ; передм. Г. Немирі. Київ : Основи, 2002. 510 с.
6. Гриневиц В. Неприборкане різногосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ ; Дніпропетровськ : Ліра, 2012. 505 с.
7. Гриневиц В. Поперед батька в пекло. *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/popered-batka-v-peplo/>
8. Державний архів Одеської області. Ф. П-9. Оп. 3. Спр. 348. 110 арк.
9. Державний архів Одеської області. Ф. Р-1965. Оп. 4. Спр. 117. 186 арк.
10. Довженко О. Україна в огні: Кіноповість, щоденник / у поряд. і автор передм. О. Підсуха. Київ : Радянський письменник, 1990. 416 с.
11. Енциклопедія історії України / редкол. : В. Смолій (гол.) та ін. Київ : Наукова думка. Т. 3. 2005. 672 с.
12. Зефіров М., Дегтев Д. Все для фронта? Как на самом деле ковалась победа. Москва ; Владимир : АСТ ; ВКТ, 2009. 407 с.
13. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945 : в 6 т. Т. 2. Москва : Воен. издат. Мин. обороны СССР, 1961. 686 с.
14. Коваль М. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Вид. дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
15. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2 / упор. В. Косика. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львівський державний університет ім. І. Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. 84 с.
16. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж ; Нью-Йорк ; Львів : НТШ, 1993. 658 с.
17. Кучер В., Потильчак О. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни : монографія. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. 357 с.
18. Левітас Ф. Друга світова війна: український вимір. Київ : Наш час, 2012. 272 с.
19. Литвин В. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Київ : Вид. дім «Лі-Терра», 2004. 464 с.
20. Литовченко О., Литовченко Т. Книга Спустошення. 1939–1945. Від війни до війни. Харків : Фоліо, 2018. 219 с.
21. Нікітенко К. 1941 – злочин і покарання: причини поразок Червоної армії. Історичне розслідування. Львів : Triada plus, 2014. 248 с.
22. Нікітенко К. Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії. Львів : Левада, 2017. 604 с.
23. Одесский Краснознаменный / А. Буяхчев и др. ; редкол. : А. Елагин и др. 2-е изд., испр. и доп. Кишенев : Карта Молдовеняскэ, 1985. 344 с.
24. От советского информбюро. Утреннее сообщение. Правда. 1941. 2 августа. С. 1.
25. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ ; Ніжин : Вид. ПП Лисенко М., 2010. 590 с.
26. Політична історія України : у 6-ти т. Т. 4 : Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Київ : Генеза, 2003. 584 с.
27. Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід. Київ : Темпора, 2010. 444 с.
28. Холодій М. Шляхи долі. Спогади ровісника епохи. Донецьк : Схід, 2007. 68 с.
29. Цвілюк С. Україна між Сталіним і Гітлером. Тоталітарні системи в українській історії у контексті Другої світової війни. 1939–1945. Одеса : Астропринт, 2012. 615 с.
30. «Шептун». *Правда*. 1941. 9 жовтня. С. 2.

УДК 94:341.485](477)«1929/1933»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.21>

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ПРОДОВОЛЬЧОГО ПОСТАЧАННЯ УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ У 1929–1933 РОКАХ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКОВА)

Ніколаюк Тетяна,

кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри культури і соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури
ORCID ID: 0000-0001-5133-4033

У статті досліджується матеріальне становище українських робітників (на матеріалах міста Харкова) під час сталінського комуністичного штурму, доводиться, що внаслідок економічної кризи погіршилося продуктове забезпечення працівників за картками й у громадських їдальнях. Авторка пропонує розглянути нестачу продовольства та прояви голоду серед робітників Харкова та загалом в Українській Соціалістичній Радянській Республіці в першій половині 1930-х років як наслідок здійснення штурмових методів комуністичного будівництва та примусового вилучення в селян хліба методом продрозверстки. Вилучений у селян хліб потрапляв за кордон. Валюта, отримана від продажу зерна, використовувалася для зведення новобудов першої п'ятирічки. Фінансування величезних капіталовкладень держава здійснювала завдяки випуску додаткової кількості грошей, не забезпечених товарами, що спричинило інфляцію і, як наслідок, економічну кризу. Унаслідок інфляції зросли ціни на вільному ринку. В умовах здійснення примусових хлібозаготівель і економічної кризи в державі не вистачало хліба для нормального продуктового забезпечення міських працівників, навіть у столиці Української Соціалістичної Радянської Республіки, тому вона запровадила централізований розподіл продуктів, а потім поступово зняла із централізованого постачання низку категорій робітників. Як свідчать архівні дані та спогади іноземців, така політика радянського керівництва призвела до поступового погіршення продовольчого забезпечення працівників і членів їхніх родин, а впродовж 1932–1933 років – до проявів канібалізму, масових крадіжок на підприємствах харчової промисловості, а також до численних випадків смерті від голоду та хвороб великої кількості харків'ян.

Ключові слова: комуністичний штурм, карткова система нормованого постачання товарів, продуктове забезпечення робітників Харкова за виробничо-класовим принципом, громадське харчування.

Nikolaiuk Tetiana. Policy of the soviet state regarding food supply of Ukrainian workers in 1929–1933 (on the example of Kharkiv)

The article examines the material situation of Ukrainian workers (based on the materials of the city Kharkiv) during Stalin's communist assault, and it is proved that as a result of the economic crisis, the food security of workers by cards and in public canteens worsened. The author proposes to consider the lack of food and manifestations of hunger among the workers of Kharkiv and in general in the USSR in the first half of the 1930's because of the communist assault and the forced seizure of bread from the peasants by the method of prodrosverstka. Bread seized from peasants went abroad. The currency received from the sale of grain was used for the construction of new buildings of the first five-year plan. Financing of huge capital investments was carried out by the state at the expense of issuing an additional amount of money, not backed by goods, which caused inflation and, as a result, an economic crisis. Because of inflation, prices on the free market have increased. In the conditions of forced bread harvesting and the economic crisis, the state did not have enough bread for the normal food supply of urban workers, even in the capital of the USSR, so it introduced centralized distribution of products, and then gradually removed a number of categories of workers from centralized supply.

According to archival data and memories of foreigners, this policy of the Soviet leadership led to a gradual deterioration of the food supply of workers and members of their families, and during 1932–1933 to manifestations of cannibalism, mass thefts at food industry enterprises, as well as to numerous cases of death from hunger and diseases of a large number of Kharkiv residents.

Key words: Communist assault, card system of normalized supply of goods, product provision of workers on production-class principle, catering.

Нестача продовольства та голод серед робітників в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (далі – УСРР) упродовж 1929–1933 рр. були наслідками здійснення штурмових методів комуністичного будівництва, метою якого партійні ідеологи оголосили проведення в найкоротший термін модернізації країни. Ці методи характеризувалася гіпертрофованою централізацією управління промисловістю, переходом до інфляційного випуску паперових грошей, заборонаю вільної торгівлі, запровадженням карткової системи постачання міського населення. Насильницька колективізація знищувала

селянські господарства та створювала малопродуктивні колгоспи, які не задовольняли продовольчі потреби міського населення [1, с. 142].

Саме на прикладі робітників різних галузей харківської промисловості зручно простежити стан їхнього продовольчого постачання впродовж 1929–1932 рр. і Голодомору 1932–1933 рр., оскільки в цей період Харків перетворився на великий центр важкої, машинобудівної, транспортної, легкої, харчової та кустарної промисловості. Також Харків мав статус столиці радянської України, а з 9 лютого 1932 р. став центром новоствореної Харківської області [2, с. 336–406].

Водночас із «підхльостуванням економіки» в умовах нестачі продуктів держава відмовилася годувати всіх і організувала харчове постачання лише для робітників, яких уважала найбільш важливими. Тому для гарантованого забезпечення міських працівників продовольством із 1 березня за рішенням політбюро ЦК РКП(б) від 14 лютого 1929 р. запроваджувалося централізоване постачання продуктами за картками, які давали право на придбання обмеженої кількості хліба (потім і інших продуктів) за низькими цінами.

Із січня 1930 р. порядок постачання став єдиним, за суворо витриманим виробничо-класовим принципом і диференціацією робітників за професіями. Усі працівники промислових підприємств Харкова були занесені до списків – особливого, першого, другого та третього. В особливий і в перший списки входили робітники важкої промисловості, у другий – сільськогосподарського машинобудування та харчової промисловості, у третій – легкої та місцевої промисловості. За особливим і першим списками робітників забезпечували першочергово та в обов'язковому порядку, за другим і третім – за залишковим принципом. Остаточне оформлення всесоюзної карткової системи завершилося в 1931 р., коли масовий голод став реальною перспективою, а картки були запроваджені в усій країні.

Продукти в державні магазини Харкова, як загалом у всій Україні, завозила та реалізовувала спеціально створена організація – робітничий кооператив (робкооп). Керівництво робкоопів, не маючи запасів продовольчих товарів, не раз практикувало видачу хліба тільки робітникам промислових союзів, а членів непромислових союзів і безробітних узагалі не забезпечувало хлібом. Суттєво вирізнялося лише привілейоване постачання державою ударників і кадрових робітників [3, с. 9].

Уже у другому кварталі 1929 р. в Харківському окрузі цукор видавали згідно з веснінними нормами [4, арк. 43]. На початку 1930 р. у Харкові були зменшені норми постачання – м'ясом на 20%, маслом – на 19,5%, а в деяких пунктах міста зовсім припинили видачу цукру [5, арк. 239].

В умовах економічної кризи радянські керівники у вересні 1930 р. оголосили про перенесення початку господарського року з 1 жовтня на 1 січня, таким чином утворили так званий «штурмовий квартал», виконання завдань якого передбачалося здійснити за допомогою ударної праці. Наслідки відсутності економічного заохочення праці виявилися швидко, і виконання планів «штурмового кварталу» у найважливіших галузях були провалені [6, с. 310–311]. Тому радянське керівництво з 1 березня 1931 р. зняло з державного постачання робітників 18-ти міст УСРР [3, с. 10]. За умов дефіциту продуктів влада заощаджувала кошти на системі соціального страхування, примушуючи членів малозабезпечених родин робітників жебракувати, красти або помирати з голоду. Водночас держава-комуна продовжувала експортувати зерно з України. Так, за 1-е півріччя 1931 р. вивезли за кордон 4 880 тис. пудів пшениці і 7 320 тис. пудів жита [7, арк. 62–63].

За умов насування економічної катастрофи держава розпочала хлібозаготівлі з урожаю 1931 р., які тривали до весни 1932 р. та поглинули майже весь урожай і спричинили голод на селі. Це негативно позначилося на стані продовольчого постачання робітників, тому наприкінці 1931 р. нестача хліба прирєкла на голод у містах УСРР мільйон осіб [8, с. 80].

На початку 1932 р. голод серед мешканців міст посилювався внаслідок провалу хлібозаготівель, які здійснювалися методом продрозверстки. У першому кварталі 1932 р. різниця між виділеним для України хлібом і необхідним для централізованого постачання робітників становила 61 489 тон, через що голодувало вже 1 млн 46 100 осіб [9, арк. 18–21]. Так, згідно з архівними даними, у багатонаселеному столичному Харкові 27 червня 1932 р. запасів борошна залишалося лише на 1 день [10, арк. 146].

Для вирішення штучно створеної продовольчої кризи держава здійснила низку заходів. У січні 1932 р. в містах УСРР з'явилися магазини «Торгсин» (торгівля-синдикат), приймальні пункти яких обмінювали побутове золото населення на дефіцитне продовольство за невисокою ціною. Один із мешканців Харкова згадував: *«Я сам віддав у 1932 р. в Харкові в цю організацію своє і дружини два вінчальні перстні за 32 кг шюна. Ці перстні в золотій царській валюті оцінювалися в 10 карбованців, а шюно 32 кг (теж у золотій валюті) – у 3 карбованці 20 копійок»* [11, с. 126].

Про жахливий стан продовольчого постачання робітників у тодішній столиці УСРР повідомляли іноземні дипломати. Наприклад, віцеконсул Італії в Харкові С. Граденіго у травні 1932 р. доповідав:

«<...> Черги людей, які чекають за розподілом хліба, стали безкінечними <...> Жебраки на вулицях більше не хочуть брати грошей, бо не можуть купити хліба <...>» [12, с. 95–96].

Не маючи змоги отримати продовольчі товари у робкоопі, робітники вимушені були йти на ринок і купувати харчові продукти за високими ринковими цінами. У 1932 р. С. Граденіго повідомляв: «Курка на харківському ринку коштувала 30–40 рублів, пуд несіяного борошна – 200–220 рублів, а іноді доходило до 300 рублів <...> Цукор-пудра, змішаний зі всяким брудом – 10–12 рублів за кг» [12, с. 95–96]. Згідно з підрахунками, середньомісячна зарплата робітника промисловості УСРР становила лише 115 рублів, тобто в 5 разів менше прожиткового мінімуму (розрахованого за державними цінами на товари) [8, с. 81]. Отже, як свідчив С. Граденіго в листопаді 1932 р., «щоб прожити, працювати мусять усі, якщо є змога – чоловік, дружина, діти» [12, с. 114].

22 жовтня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) відрядило до УСРР надзвичайну хлібозаготівельну комісію під керівництвом В. Молотова. Комісія наклала арешт на засипане зерно та почала конфіскацію всіх фондів, насінневого також. Зрив хлібозаготівель примусив керівництво УСРР з 1 грудня 1932 р. знову обмежити продовольче постачання всіх містян, зокрема й у Харкові, та зменшити норму хліба, що видавався за картками, зняти з постачання кустарів, зменшити фонд громадського харчування на 15%, додавати 13–15% борошна ячменю та кукурудзи до білого хліба [13, арк. 75].

На початку 1933 р. Й. Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки – за 4 роки і 3 місяці (тобто до кінця 1932 р.). Офіційні дані про результати виконання першої п'ятирічки були сфальсифіковані [14, арк. 1, 32]. Намагаючись ліквідувати наслідки економічної катастрофи, у січні 1933 р. держава завдала удару по українському селянству, конфіскувавши всі без винятку продовольчі запаси в селянських домівках. Тоталітарна влада здійснила масштабний злочин, який спричинив Голодомор у селах і позбавив продовольства великою маси людей у містах [15, арк. 127].

Водночас із зменшенням контингенту робітників, які забезпечувались дешевими продуктами за картками, згідно з наказом державних органів була погіршена якість випеченого хліба. Із січня 1933 р. у хлібне тісто почали включати велику кількість домішок із кукурудзяного (до 70%) та ячмінного (до 65%) борошна [3, с. 15]. Неякісні хлібні продукти, які одержували робітники, викликали голод і хвороби [16, арк. 117].

Про величезну кількість мертвих людей у 1933 р. на вулицях Харкова повідомляли своїм урядам іноземні дипломати. Наприклад, італійський консул С. Граденіго доповідав, що у столичному Харкові «уранці 21 травня 1933 р. на базарі мертві лежали звалені, мов купи ганчір'я, у багні та людських екскрементах <...> Їх було тридцять. Уранці 23 числа я нарахував їх 51. Дитина смоктала молоко із груді мертвої матері, обличчя її було сірого кольору <...>» [12, с. 161]. Іноді, щоби врятуватися від голодної смерті, мешканці прикордонних сіл і містечок Харківщини намагалися отримати дозвіл на виїзд за межі України в Російську Федерацію, щоб там дістати продукти для своїх родин. Вони свідчили: «У Росії не було голодівки, а в нас голодівка була <...>» [11, с. 127].

Голод спричинив шалену епідемію інфекційних хвороб у промислових містах України. Причому рік за роком спостерігалось зростання епідемічних захворювань серед мешканців міст. Наприклад, у 1932 р. в Харкові в порівнянні з 1928 р. кількість хвороб, характерних для воєнних років (черевного та висипного тифу), зросла відповідно у 5,6 і у 36 разів [3, с. 15]. Як відзначав С. Граденіго, у липні 1933 р. під час цих епідемій українським лікарям заборонили ставити справжні діагнози та збирати дані про кількість загиблих від голоду [12, с. 184].

Як згадував один із містян Харкова М. Козка, «навесні 1933 р. по всіх вулицях Харкова лежало багато померлих від голоду людей. Вони лежали під огорожами і над річкою Журавлівкою. <...> на Кінній площі лежала пухла від голоду жінка, її живу точили черви <...> Вона плакала і просила лікарської допомоги, якої їй ніхто не дав» [17, с. 149]. Ці дані підтверджував С. Граденіго, який повідомляв про стійке зростання смертності серед мешканців Харкова впродовж 1933 р.: «Улітку в Харкові щоночі забирають до 200 трупів, померлих на вулиці від голоду. Опухлих вивозять товарним потягом у поля і залишають їх за 50–60 км від міста, щоб ніхто не бачив, як вони там помирають <...>» [17, с. 17]. У грудні 1933 р. смертність харків'ян стала жахливою, щоденно становила вже по 300 померлих від тифу і голоду людей [12, с. 214].

Через нестачу продовольчих товарів і голодування величезних мас міського населення в січні 1933 р. ЦК КП(б)У наказав завезти в українські магазини держторгівлі комерційні товари та вино, а у фабрично-заводські райони республіки позачергово відвантажити комерційний цукор [18, арк. 197–198]. Для цього, наприклад, у Харкові в січні 1933 р. в державних магазинах наказали збільшити час торгівлі комерційним цукром [19, арк. 120].

3 березня 1933 р. у столичному Харкові, як і в багатьох інших голодуючих українських містах, був запроваджений вільний продаж хліба та м'яса за комерційними цінами. 1 кг житнього хліба коштував 1 крб 50 коп., біла булка (400 г) – 2 крб за штуку, здобна булка (100 г) – 1 крб за штуку, яловичина 1-го сорту – 10 крб за кг., свинина 1-го сорту – 15 крб за кг, копчена ковбаса – 27 крб за кг, свинячий рулет – 30 крб за кг [20, арк. 9, 54, 67, 69, 70, 100].

Водночас держава підвищила ціни на нормований хліб – на житній із 8,8 коп. у 1931 р. до 25 коп. за 1 кг у 1933 р. (тобто втричі), на пшеничний із 13,9 коп. до 60 коп. за 1 кг (тобто в 4 рази) [6, с. 53]. Тобто комерційна ціна хліба (1 крб 50 коп.) була в 5 разів вища, ніж державна (25 коп.). Тому не дивно, що працівники Харкова та члени їхніх родин масово голодували, не маючи можливості купувати продовольство за високими комерційними цінами. Це призвело до скупчення великої кількості харків'ян біля державних хлібних крамниць, біля яких із квітня 1933 р. почалися заворушення в чергах, і міліція вимушена була застосувати арешти [12, с. 143].

Нестача їжі призвела до високої смертності серед містян. Так, лише за 1933 р. від голоду в Харкові загинуло щонайменше 100 тисяч осіб, з яких 36–56 тисяч були дітьми [21, с. 367–368]. Водночас у магазинах «Торгсин» продовжувалося активне пограбування голодуючих людей під час обміну продовольства на дорогоцінності. С. Граденіго згадував: *«У січні 1933 р. у вірменських пекарів, котрі купували борошно у крамниці Торгсину, <...> вилучили загалом 320 мішків борошна, за яке їм заплатили по 30 паперових копійок, тоді як їм воно обійшлося по 30 золотих копійок»* [12, с. 129]. Уже в липні 1933 р. 1 кг хліба зі смаком гіпсу, що був виготовлений із грубо змеленого жита і від якого тхнуло пліснявою, у Торгсині продавали за ціною 21 золота копійка [12, с. 188]. Загалом за 1933 р. Всеукраїнська контора «Торгсин» дала державі 8,5 т золота, тобто п'яту частину всесоюзної кількості [22, с. 171].

Не рятувала робітників від голоду і створена для них система громадського харчування, у якій також були запроваджені картки. За картками всі обіди розподілялися за категоріями, виходячи з вартості та складу страв (м'ясні та пісні), а також із якості праці людей («ударні» та звичайні). Споживання м'ясної їжі держава зробила винагородою за ударну працю, запровадивши м'ясний раціон лише в «ударні обіди». Як повідомляв С. Граденіго з Харкова в 1932 р., *«<...> про м'ясо, ковбаси тощо вже місяцями й навіть мови нема. Люди буквально перетворилися на скелети <...>»* [12, с. 216–220].

Голодування робітників спричиняла також висока ціна обідів у заводських їдальнях. Якість обідів у громадських їдальнях завжди була низькою. У Харкові, наприклад, у ціну обідів включали вартість зіпсованих продуктів [23, арк. 151]. У 1933 р. на багатьох підприємствах України, зокрема й на харківських, робітники одержували обіди вже без хліба, жирів, круп і м'яса [15, арк. 52].

Голод штовхав робітників і членів їхніх родин на жебрацтво та крадіжки. Особливо ці явища почастишали на підприємствах харчової промисловості. У Харкові в 1933 р. лише за один день на прохідній маргаринового заводу затримали 17 робітниць, які для приховування крадіжки від охорони розмазували маргарин по волоссю [24, арк. 9–10; 25, арк. 21; 26, арк. 189]. У містечку Сахновщина на Харківщині солдати НКВД, які охороняли зерносовища, били та придушували дітей, які намагалися підібрати з пилуки зернини, що впали з мішків [17, с. 238]. Як повідомляв італійський консул С. Граденіго в червні 1933 р., *«населення вмирає <...> Юрби жінок, дітей, чоловіків, які роззираються за якоюсь поживою, змушені шукати серед щонайогидніших покидьків те, що нагадує їм їжу. Годиться солома, кора дерев, листя, навіть екскременти, і ніхто не може сподіватися на допомогу чи хоча б співчуття від своїх ближніх та держави»* [12, с. 169].

У ці роки в українських містах поширилися також випадки канібалізму. Іноземні дипломати в 1933 р. повідомляли свої уряди про масове вживання мешканцями Харкова в їжу людського м'яса: *«З дітей роблять м'ясо, яким начиняють ковбаси, а дорослі стають худобою на забій <...> Тут, у Харкові, був арештований кухар на фабриці електричних апаратів, коли було виявлено і підтверджено, що він продавав людське м'ясо»* [12, с. 126]. Лише в червні 1933 р. в Харківських судах відбулося приблизно триста судових справ над канібалами [12, с. 173]. а в серпні того ж року в місті почали знаходити трупи померлих від голоду та тифу людей, у яких було помічено масове видалення печінки. Після того, як міліції вдалося спіймати декого з так званих «хірургів», вони зізнавалися, що з людської печінки готували начинку для пиріжків, які потім зранку продавали на ринку [12, с. 190].

На основі архівних документів та мемуарних матеріалів авторкою доведено, що на початку 30-х рр. ХХ ст. уряд тоталітарної держави внаслідок економічної кризи був неспроможний забезпечити промислових працівників і їх утриманців продуктами харчування ні на виробництві, ні поза ним. Це призвело спочатку до погіршення продовольчого забезпечення, а згодом і до смерті від голоду великої кількості містян. На прикладі Харкова ми маємо докази масового злочину, влаштованого сталінським тоталітарним режимом проти українського народу. На думку авторки, ці факти, беззаперечно, будуть сприяти подальшому світовому визнанню Голодомору геноцидом української нації.

Література:

1. Кульчицький С. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. Київ, 1975. 175 с.
2. Державний архів Харківської області. Путівник (рукопис) / авт.-упоряд. : Л. Молот та ін. Харків, 2008. 1022 с.
3. Ніколаюк Т. Продовольче становище в містах УСРР під час «комуністичного штурму» 1929–1932 рр. *Український історичний журнал*. Київ, 2020. Число 6. С. 4–20.
4. Державний архів Харківської області. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 52. 74 арк.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. № Р-2. Оп. 5. Спр. 1354. 819 арк.
6. Ніколаюк Т. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929–1938 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Острог, 1999. 337 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 213. 126 арк.
8. Нечаєва Т. Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929–1932 рр. *Український історичний журнал*. Київ, 1998. № 5. С. 75–86.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5464. 104 арк.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5455. 162 арк.
11. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні / авт. кол. : І. Юхновський (кер.) та ін. Київ, 2008. 1000 с.
12. Листи з Харкова: Голод в Україні та на Північному Кавказі у повідомленнях італійських дипломатів: 1932–1933 рр. / упор. А. Граціозі. Харків, 2007. 256 с.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5272. 170 арк.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6234. 124 арк.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6377. 206 арк.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 281. 221 арк.
17. Злочин. Документальне наукове видання / упор. Петро Кардаш. Київ, 2007. 560 с.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 238. 209 арк.
19. Державний архів Харківської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 55. 140 арк.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6381. 106 арк.
21. Геноцид в Україні 1932–1933 рр.: за матеріалами кримінальної справи № 475 / НАН України ; Ін-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М.С. Грушевського ; Ін-т нац. пам'яті ; Служба безпеки України ; упоряд. : М. Герасименко, В. Удовиченко. Київ, 2014. 560 с.
22. Марочко В. Діяльність торгсинівської системи міста Києва. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідомчий збірник наукових праць. Київ, 2008, 18. С. 163–175.
23. Державний архів Харківської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 138. 210 арк.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6211. 60 арк.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6229. 91 арк.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6274. 201 арк.

УДК 94(477)«1931/1939»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.22>

МИКИТА ХРУЩОВ ПРО ОСОБИСТІ ВІДНОСИНИ В КОЛІ ВИЩИХ КЕРІВНИКІВ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 30-Х РОКІВ ХХ СТ.

Сергієнко Сергій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та археології

Східноукраїнського національного університету

імені Володимира Даля

ORCID ID: 0000-0002-9761-0897

На основі мемуарів М. Хрущова, який наприкінці 1930-х років очолював Україну, висвітлені особисті стосунки в колі вищого керівництва республіки. Автор з самого початку зазначив, що в двадцять роки Й. Сталін саркастично характеризував особисті відносини на самій верхівці української влади. У зв'язку з цим у статті наголошено, що і в Москві були неприємні особисті стосунки між вищими керівниками. Показано, що М. Хрущов перед тим, як приступити до роботи очільника України, підбирав кадри до свого апарату управління. При цьому він звертав особливу увагу на характер людини, що кінцем кінцем визначало її особисті стосунки з оточенням. Йшов 1938 рік. У розпалі були масові політичні репресії, які під керівництвом Сталіна проводив НКВД. Хрущов потрапив в Україні в дуже непросту ситуацію, пов'язану з тим, що керівник українського НКВД А. Успенський фактично міг ігнорувати його вказівки. Це відразу створило неприємні особисті стосунки між ними. Хрущов, як він пише, намагався захистити українських інтелігентів і йшов на конфлікт з очільником НКВД. Він же визнає, що в багатьох випадках був безсилий зупинити свавілля чекістів, однак, коли до справи втручався Й. Сталін, то НКВД його волю виконувало беззастережно. Для Хрущова ж місцева НКВД влаштувало «спектаклі» з метою довести, що звинувачення проти громадян є цілком законними. У керівних колах України панував страх, підозрливість, що породжувало відповідні особисті стосунки. Хрущов зокрема підкреслив, що будь-яка підозра в нелояльності до так званої «генеральної лінії партії» ставила людину в коло потенційних ворогів народу. Особисті відносини з такою особою, не дивлячись на її попередні заслуги, були неприємними або ж просто обривалися. Автор зазначає, що недовіра один до одного, підозрливість у вищому керівництві, яка сформувалася саме в тридцять роки, перейшла і в наступні десятиліття більшовицького правління.

Ключові слова: Хрущов, Сталін, Каганович, особисті відносини, НКВД, спілкування.

Serhiienko Serhii. Nikita Khrushchev on personal relationships among the top leaders of Ukraine at the end of the 30s of the 20th century

Based on the memoirs of N. Khrushchev, who was the leader of Ukraine at the end of the 1930s, personal relationships among the top leaders of the Republic are highlighted. From the very beginning, the author notes that in the twenties, J. Stalin sarcastically characterized personal relationships at the very top of the Ukrainian government. In this regard, the article emphasizes that there were hostile personal relationships among the top leaders in Moscow as well. It is shown that before starting his work as the head of Ukraine, N. Khrushchev selected personnel for his management apparatus. At the same time, he paid special attention to a person's character, which ultimately determined his personal relationships with others. In 1938 mass political repressions by the NKVD under Stalin's leadership were in full swing. N. Khrushchev found himself in a very difficult position in Ukraine because the head of the Ukrainian NKVD A. Uspensky could actually ignore his instructions. That immediately led to hostile personal relationships between them. N. Khrushchev, as he wrote, tried to protect Ukrainian intellectuals and came into conflict with the head of the NKVD. He admitted that in many cases he was powerless to stop the arbitrariness of the Chekists, however, when J. Stalin intervened in the case, the NKVD carried out his will unconditionally. For N. Khrushchev, the local NKVD staged "performances" in order to prove that the charges against the citizens were completely legal. Fear and suspicion prevailed in the leadership of Ukraine, which gave rise to the corresponding personal relationships. In particular, N. Khrushchev emphasized that any suspicion of disloyalty to the so-called "general line of the party" placed a person in the circle of potential enemies of the people. Personal relationships with such a person, regardless of their previous merits, were unfriendly or simply broken. The author notes that distrust of each other, and suspicion of the top management formed in the 1930s carried over into the subsequent decades of the Bolsheviks' rule.

Key words: Khrushchev, Stalin, Kaganovich, personal relationships, NKVD, communication.

Так склалося, що свої спогади про діяльність на теренах України в якості її найвищих керівників у 20–30-і роки ХХ ст. змогли залишити лише дві особи: Л. Каганович і М. Хрущов. Спогади М. Кагановича щодо його роботи в Україні в 20-і роки написані у стилі «Краткого курса истории ВКП(б)» і можуть служити в якості додатку до нього. Мемуари ж М. Хрущова відображають особисту позицію

автора і його оцінки часто не співпадають з оцінками «Краткого курсу...», хоч основна його ідея – «ми наш, ми новий світ збудуємо» – тяжіє і над мемуарами Хрущова. Але це не знижує цінності свідчень, виказаних М. Хрущовим і в цілому можна погодитися з його думкою, що «пройде час, і буквально кожне слово людей, котрі жили в нашу добу, стане «на вагу золота» [8]. Враховуючи те, що це єдині свідчення вищого керівника України 1930-х років (за виключенням матеріалів допитів в НКВД, які з відомих причин не можуть бути об'єктивними), то можна вважати, що спогади М. Хрущова більш ніж «на вагу золота», бо відображають стан справ з точки зору людини, яка мала всебічну інформацію про життя вищого керівництва України того часу. Потрібно відмітити, що деякі колишні соратники Хрущова зустріли появу його мемуарів дуже недоброзичливо. Коли Л. Каганович спитав думку В. Молотова щодо них, то отримав таку відповідь: «Це антипартійний документ». Л. Каганович погодився з В. Молотовим і додав: «Хрущов виявився не простим хамелеоном, а «рецидивістом» троцькізму» [5]. Автор не вважає таку оцінку об'єктивною і спробує на основі мемуарів М. Хрущова висвітлити особисті відносини в колі вищого керівництва України наприкінці 1930-х років. Не зважаючи на те, що на сьогоднішній день наукових робіт, присвячених подіям тієї епохи, цілком достатньо [1; 2; 6; 7; 10], подібної праці серед історичних досліджень не виявлено. Знання особистих відносин керівників України в тридцять роки у певній мірі допоможуть історикам більш об'єктивно висвітлити події зазначеного періоду, що дозволить сьогоднішнім очільникам України використати досвід минулих літ.

Відносини вищих керівників України в 1925 році саркастично охарактеризував Й. Сталін. Він сказав Л. Кагановичу, який мав очолити ЦК КП(б)У: «В Політбюро ЦК КП(б)У є 14 думок». На здивоване запитання Л. Кагановича, як може бути 14 думок, коли в Політбюро всього 7 членів? Сталін відповів: «Спочатку один член Політбюро розходиться з іншим – виходить 7 думок, а потім кожний член Політбюро розходиться сам з собою – виходить ще 7 думок, а в цілому 14 думок» [5]. Дане свідчення говорить, що відносини були далеко не дружніми, хоча можна припустити, що Сталін дещо спотворено відобразив реальність. Та не можна не врахувати народну мудрість, яка констатує: де два українці, там три гетьмани. Цілком можливо, що сталінська характеристика не була знущальною видумкою, а з'явилася на основі певних фактів. Для справедливості слід зазначити, що подібні відносини були не рідкістю не тільки в українській верхівці. Ось як змальовує М. Хрущов обговорення військових проблем в 1938 році в Москві в Головній військовій раді Червоної армії. Головуючий нарком оборони К. Ворошилов розпочав засідання. Далі «подав голос Кулик, виступав сумбурно, не можна було розібрати про що по суті говорив, тому що гарячився, погано формулював свої думки, кричав. Відразу піднявся бедлам, атмосфера закипала. Після нього ще більш сумбурно виступив Щаденко. Він також почав жестикулювати і кричати. Ворошилов його зупиняє, а він кричить на Ворошилова, різко заперечує. Закінчив він, виступає Мехліс... Він із ще більшою гарячковістю доводить свою правоту. Всі заговорили відразу, хто в ліс, хто по дрова. Ворошилов то мирить їх, то сам кричить. На мене це все справило враження несерйозної організації несерйозних людей, які не можуть дієво вирішувати питання оборони країни» [8]. Судячи з контексту спогадів, таке засідання не було виключенням із правил. Таким чином, можна говорити, що і московські вищі керівники демонстрували безлад у відносинах.

Як тільки М. Хрущов з очільниками ЦК ВКП(б) в 1938 році почав підбирати собі кадри для роботи в Україні, він намагався розкрити характер майбутнього колеги, що було дуже важливим для налагодження нормальних особистих відносин. Кадри підбиралися в Москві із числа українських більшовиків, котрих, як зазначав М. Хрущов, «було багато». Стало питання про другого секретаря ЦК КП(б) У. На цю дуже важливу посаду підібрали М.О. Бурмистенка. Хрущов з ним познайомився, і він справив дуже добре враження, «ми зійшлися з ним характерами» [8]. Тобто для особистих відносин була добра основа. Йшов 1938 рік. Кадровий голод був страшний. «Україною немов Мамай пройшов, не було... ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів» [8]. У цей же час очільник українського НКВД А.І. Успенський «буквально завалив ЦК доповідними записками про «ворогів народу». Арешти продовжувалися» [8]. Тут слід відмітити, що голову українського НКВД підбирав не Хрущов, а московські керівники. Вже один цей факт свідчить про неминучу недовіру в особистих відносинах, які з самого початку були напруженими. Очільник НКВД наполягав на арешті М. Рильського, звинувачуючи відомого поета в націоналізмі. Хрущов намагався втлумачити завзятому чекісту, що «не можна кожного українця, котрий розмовляє українською мовою, вважати націоналістом. Ми ж в Україні» [8]. Слід нагадати, що в Росії в ці роки не було гучних звинувачень у російському націоналізмі, а в Україні так званий «буржуазний націоналізм» був дуже тяжким звинуваченням, який часто тягнув за собою вищу міру покарання – розстріл. Тому керівники України боялися потрапити в «націоналісти» і з пересторогою ставилися до тих, хто був запідозрений у цьому. Успенський же намагався нависити ярлик націоналіста на будь-якого авторитетного українця. Напруга у відносинах

Хрущова з Успенським наростала. Коли ж А. Успенський заточив до в'язниці композитора К. Данькевича, М. Хрущов під тиском української музичної громадськості поставив А. Успенському вимогу звільнити К. Данькевича. І тут Микита Сергійович виказує цікаву деталь: «Не пам'ятаю, звільнили його (К. Данькевича) за моєю вказівкою чи ж я доповідав Сталіну». Тобто визнає, що Успенський міг не рахуватися з думкою лідера українських більшовиків, а волю Сталіна виконував беззаперечно. Хто хоч трішки знайомий з відносинами керівників, той знає, що «перша справа для генерала – нагнути підлеглого». Коли ж «нагнути» не вдається, то це означає, що підлеглий фактично поза межею впливу формального керівника. Особисті стосунки в такому разі не можуть бути приятними. А. Успенський часом відверто ігнорував вказівки головного більшовика України. Нагляд з боку лідера українських більшовиків за діяльністю місцевого НКВД був формальним і він в своїх мемуарах це визнає. Якимось при розслідуванні однієї із справ «ворога народу» Хрущов сказав, щоб не розстрілювали підозрюваного, доки не проясняться всі обставини. Однак підозрюваний був розстріляний, хоч всі обставини справи не були розкриті. М. Хрущов прямо запитав А. Успенського: «Чому ви так зробили? Я ж просив вас зберегти його». Яка була відповідь Успенського, Хрущов замовчує. Можна здогадатися, що не дуже правдива. Якимось безпосередньо вплинути на Успенського в цьому питанні Хрущов явно не міг [8]. Але коли виявилось, що рвучкі чекісти знахабніли так, що почали писати сценарій справи «ворогів народу» ще до її відкриття і «підганяти» на роль зрадника голову Раднаркому України Д. Коротченка, то Хрущов змушений був звернутися за допомогою до Сталіна. Після цього декількох «сценаристів» із НКВД України розстріляли. Тут, вважає Хрущов, зіграло роль те, що Сталін знав Коротченка особисто і не повірив, що він може бути зрадником. Якби не це, «то результат для Коротченка був би сумним» [8].

Голова українського НКВД не соромився у відносинах з лідером України розігрувати «спектаклі», які мали довести, що чекісти не роблять помилок. В Україні розслідувалася дуже гучна справа про отруєння коней. Потрібно врахувати, що коні тоді були головною тягловою силою і основою кавалерії, що відіграла важливу роль у військових планах. Апарат А.І. Успенського досить швидко знайшов «винуватців-отруювачів» – професора Харківського ветеринарного інституту і директора Харківського зоотехнічного інституту. Хрущов поставив під сумнів таке «викриття». За його ініціативи були проведені дослідження, які вказували на сумнівність доказів обвинувачення. Однак, коли Хрущов сам допитав підозрюваного, то професор, незважаючи на те, що найвища посадова особа республіки по суті підказувала йому, що він не винний, «не тільки не скористався цим, але все зробив для того, щоб підтвердити покази і довести правоту своїх катів-чекістів, які примусили його дати брехливі свідчення» [8], хоча «отруювач» знав про свій неминучий розстріл. Лише пізніше Хрущов зрозумів в чому була справа. Коли йшов допит, Успенський як хазяїн кабінету сів за свій стіл. Хрущов сів навпроти професора, а за Хрущовим стояв слідчий у справі – дуже міцної статури і високого зросту молодий чоловік. Саме він за спиною Хрущова «підбадьорював» професора говорити те, що потрібно слідству. Хрущов відмічає: «...Я здійснював якби партійний контроль. Який же тут контроль, коли партійні органи самі потрапили під контроль тих, кого повинні були контролювати?» [8]. Звичайно, що за таких умов відносини з А. Успенським не могли бути доброзичливими.

Мемуари Хрущова свідчать, що особисті відносини в керівництві України в той час були не дуже товариськими. С. Косіора, який десять років очолював КП(б)У, проводжали в Москву на нову роботу «доволі сухо». Не менш «сухими» були відносини з головою ВУЦВК України Г. Петровським. «Григорій Іванович Петровський морально почував себе в той час в Україні дуже погано». Його зять був розстріляний, а син сидів у в'язниці. У вищих керівників склалася думка, що Г. Петровський «не твердо стоїть на позиціях генеральної лінії партії», тому відношення до нього було насторожене. Як вважає М. Хрущов, ця настороженість йшла від Сталіна. Не дивно, що і сам Хрущов відносився до Г. Петровського з насторогою [8]. Керівник України М. Хрущов настільки був залежний від Сталіна, що без його дозволу навіть не наважився поздоровити свого колегу Г. Петровського з 60-річчям. Ось як він сам про це говорить: «Я сказав Сталіну, що наближається 60-річчя Григорія Івановича і потрібно б його відмітити, тому хочу запитати, як це зробити? Він подивився на мене: «60 років? Добре. Влаштуйте на його честь обід у себе. Запросіть його з дружиною і членів його родини, а більше нікого». Хрущов зробив так, як забажав Сталін: влаштував обід у себе на дачі, на який запросив Г. Петровського з сім'єю. Обід пройшов доволі напружено. Як зізнається Хрущов, веселими не були ні він, ні його гість. Г. Петровський швидко розпрошався і пішов додому [8]. Такі були особисті відносини у вищих керівників України в ті роки.

Визначальною рисою стосунків вищих керівників України була підозріливість. «У той час проходило бурхливе розшукування всіляких родоводів, щоб не бути ошуканим, щоб не затесалися в наші

лави якісь вороги», підкреслює Хрущов і наводить випадок з С.Б. Задіонченком, який в 1938 році був переміщений з посади голови Раднаркому Російської Федерації на посаду секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У. У вищих колах України виникла підозра, що С. Задіонченко не той, за кого він себе видає. Розібратися доручили другому секретарю ЦК КП(б)У М. Бурмистенку, який був давнім знайомим С. Задіонченка і вмів, як наголошує Хрущов, бути делікатним у таких випадках. М. Бурмистенко в дружній бесіді з С. Задіонченком поставив питання про його дійсну біографію. Задіонченко відкинув всі підозри. Тоді «товариші по партії» залучили до справи співробітників НКВД, а ті швидко розкрили істину. С. Задіонченко від народження мав прізвище Зайончик. Нове прізвище він отримав у червоноармійській частині в роки громадянської війни, коли був ще підлітком. Тоді розмову із С. Задіонченком провів сам Хрущов, який у спілкуванні називав людей, навіть близьких, на ім'я та по батькові, а малознайомих на прізвище і завжди на «Ви» [8]. С. Задіонченко відразу зізнався, що він не українець, а єврей і зарідав. Хрущова, мабуть, зворушило ридання колеги і він закінчив розмову цілком миролюбно, але попередив С. Задіонченка, що справа в НКВД і потрібно підключити до вирішення проблеми ЦК ВКП(б) [8]. Хрущов зателефонував Г. Маленкову, який відав кадрами ЦК, але той порадив розказати все Сталіну. Коли ж Хрущов приїхав до Москви, то Г. Маленков його попередив, що М. Єжов – голова НКВД вважає, що С. Задіонченко не єврей, а поляк. Тоді в кожному полякові бачили ворога. Справа приймала загрозливий характер. Хрущов звернувся до Сталіна. Той вислухав доволі спокійно, лише зауважив, що Задіонченко – дурень, потрібно було відразу все розказати і нічого б не було. Він порадив Хрущову, якщо той не має сумніву в чесності Задіонченка, захищати його. Хрущов заявив, що буде захищати за підтримки Сталіна. Він добре розумів, що без Сталіна змінити думку очільника НКВД неможливо. І якщо Сталін не дасть вказівки, то не дивлячись на добрі особисті стосунки Хрущова із Задіонченком, НКВД останнього знищить.

Про стан особистих відносин у вищому керівництві України говорить і наступний випадок. Коли М. Хрущов формував свою команду для роботи в Україні, встало питання про наркома (міністра) торгівлі. Хрущов попросив Сталіна дозволити взяти з Москви на цю посаду П.В. Лукашова, якого добре знав. Сталін погодився. Наркомом П. Лукашов пропрацював зовсім недовго, його заарештували як ворога народу. Але захищати П. Лукашова Хрущов не став, хоча, як сам пише, «дуже поважав його... довіряв йому» [8]. Потрібно зазначити, що в даному випадку Хрущов показує себе в невігідному світлі. Він відмовився захищати людину, яку добре знав і мав приязні стосунки, а П. Лукашов у НКВД навіть під жорстоким катуванням, яке зробило його інвалідом, не погодився підтвердити версію чекістів, що Хрущов є керівником підпільної антирадянської організації [8]. Добрі особисті стосунки у даному випадку не стали для Хрущова стимулом протистояти думці НКВД.

Але, коли справа не стосувалася НКВД, М. Хрущов міг відстояти інтереси людини, з якою був у добрих відносинах. Так було з академіком Є.О. Патonom. Хрущов пише, що «був буквально зачарований зустріччю і бесідою з Патonom...» [8]. І коли завідувач відділом пропаганди ЦК КП(б)У прийшов до Хрущова зі скаргою, що Є. Патон виразив неповагу до ЦК, а саме: покинув без усяких пояснень нараду вчених, зібрану ЦК КП(б)У, Хрущов не підтримав свого завідувача, а став на бік Патона, і таким чином врятував його від неприємностей [8]. Однак, у цілому можна констатувати, що коли між вищими керівниками України існували нормальні особисті відносини, їх в будь-який момент могло зруйнувати втручання карального апарату держави, який повністю був у руках диктатора. Таким був неминучий результат жорсткого централізму. Навіть особисті взаємини керівників були під контролем верховного правителя. Потрібно зазначити, що така практика існувала і в подальші роки. Особисті взаємини вищих керівників суворо контролювалися. М. Горбачов згадує, що коли в кінці сімдесятих років він став секретарем ЦК КПРС, то «здавалося, що порядки «царського двору» мені відомі. Але лише в столиці я переконався, що все виглядає набагато складніше, ніж я уявляв. Тільки з часом вдалося вловити тонкощі і нюанси відносин «на вершині» [3]. Виявилось, що на особисте спілкування найвищих посадовців поза межами офіційних обов'язків очільник держави дивився з підозрою. «Зустрічі і походи в гості не віталися – мало чого...» [3]. Якось М. Горбачов, вже будучи членом політбюро ЦК КПРС, вирішив запросити в гості свого земляка, також члена політбюро ЦК Ю. Андропова, з яким був у добрих стосунках. Але на подив Горбачова Андропов відмовився, мотивуючи це тим, що вже завтра почнуть пересудити: хто? де? навіщо? що обговорювали? Збентежений Горбачов намагався довести, що це не так. Андропов впевнено відповів: «Саме так. Ми з Тетяною Пилипівною (*дружина Андропова, автор статті*) ще будемо йти до тебе, а Леоніду Іллічу (*Брежнєву, автор статті*) уже почнуть доповідати. Говорю це, Михайле, насамперед для тебе». Ю. Андропов добре знав обставини, він багато років очолював КДБ СРСР. З тієї пори, підкреслив М. Горбачов, бажання запрошувати до себе або ж бути запрошеним до будь-кого із колег по політбюро чи секретаріату ЦК не виникало [3].

Недовіра один до одного пронизувала особисті стосунки керівників вищого рівня особливо в другій половині тридцятих років. Вони знали, що НКВД збирає на них «матеріал». Але Сталін намагався представити справу так, ніби органи НКВД діють самостійно і він не має на них впливу. Коли М. Хрущов, будучи очільником України, поскаржився Сталіну, що на нього НКВД збирає компромат, Сталін відповів: «Так, бувають такі перекручення. І на мене також збирають матеріал» [8]. Матеріал збирали на все вище керівництво окрім Сталіна. Коли, наприклад, М. Хрущов вирішив призначити на посаду прокурора УРСР Руденка Р.А., то в особовій справі зазначили, що і на нього є показання ворогів народу і тому «потрібно стежити за ним» [8]. Можна лише уявити собі атмосферу спілкування в таких умовах, коли ніхто не впевнений у тому, що за тобою не стежать, а коли стежать, то дуже вірогідні тяжкі наслідки.

Подібний стан був і в Москві. Хрущов свідчить, що коли в 1938 році зайшла мова про призначення першим секретарем Московського міського партії О.С. Щербакова, виявилось, що на нього є правдоподібні свідчення про його ворожу діяльність. Постало питання, як бути. Сталін «ходив, ходив, думав, а потім каже: «Давайте так. Призначимо все ж таки Щербакова, але до Щербакова необхідно приставити другим секретарем московську людину, яку б ми добре знали, і йому потрібно сказати, що є матеріали про те, що Щербаков пов'язаний з ворогами народу, і попередити, щоб він стежив за ним» [8]. Ось на такій основі і будувалося особисте спілкування керівних кадрів. Як зазначає М. Хрущов: Сталін «любив нацьковувати» вищих керівників один на одного [9]. Історики знають, що подібне «нацьковування» не є винаходом Й. Сталіна, а є давнім принципом авторитарних правителів – розділяй і володарюй.

Однак, Сталін при бажанні міг виступити і гостинним хазяїном і цікавим співбесідником. Хрущов якось приїхав з України в Москву, і Сталін відразу запросив його до себе на дачу. Хрущов поспів якраз на обід. Стіл був накритий на веранді. Обід був простий – картопляний суп. Сталін запропонував гостю випити чарку горілки. Хрущов відмовився, а Сталін силувати не став. Обідали без горілки [8]. Певний час такі обіди були нормою. «Заходиш, привітаєшся, він (*Сталін, автор статті*) говорить: «Хочете їсти? Сідайте». А «сідайте» – це значить бери тарілку (тут же стояла супниця), наливай собі, скільки хочеш, і їж. Хочеш випити – бери графин, наливай чарочку, випивай. Якщо хочеш другу, то вирішуй сам, як кажуть, душа міру знає. Не хочеш, можеш і не пити... Але наступив і такий час, коли ти не тільки не хочеш пити, а тебе просто вивертає, тебе ж заливають, наливають тобі спеціально. Так, і це вмів робити Сталін» [8]. Хрущов прямо вказує, що Сталін нерідко спеціально споював гостей, щоб вони «розв'язали язика». Коли в кінці сорокових років Сталін запросив до себе на дачу першого секретаря ЦК КП(б)У Л.Г. Мельникова і голову Ради міністрів України Д.С. Коротченка, він їх щедро пригощав алкоголем. Вони охоче випивали – вважали за честь, що їх пригощає сам Сталін. Хрущов сидів і нервував, він добре знав, що Сталін хоче напоїти гостей до такого стану, коли б вони виказали те, що в тверезому вигляді ніколи б не сказали. Сталін досяг своєї мети, гості «розв'язали язика і почали теревенити». Хрущов нервував тому, що він відповідав у політбюро ЦК ВКП(б) за Україну і в свій час рекомендував Л. Мельникова на посаду лідера українських більшовиків [9]. Такий стан особистих відносин сягав корінням тридцятих років.

Бувало, що «вождь» в бесідах з Хрущовим жартував з того чи іншого приводу. Хрущов підтримував жартівливий тон [8] і дотепно розповідав Сталіну смішні історії, у тому числі, і з українського фольклору. Зокрема таку. Жив в одному селі «дуже розумний» Опанас, який займався тим, що придумував кожного разу щось нове. Якось вночі він будить дружину і каже їй: «Тетяно, вставай, придумав я нове: коли зібрати зі всього села сокири, та вирубати ополонку на річці, та кинути ті сокири в ту ополонку, от булькне, аж на все село чутно буде». Схоже, Сталіна ця історія розсмішила і потім він часто зустрічав Хрущова словами: «Ну скажи, Микито, що сьогодні булькне» [5]. У зв'язку з цим потрібно відмітити, що Сталін в особистому спілкуванні з оточенням, у тому числі і з керівниками України, часто давав їм прізвиська, пов'язані з певними фактами біографії підлеглих. Так Д.С. Коротченка він називав «самуяром». Пішло це від того, що на XVIII з'їзді правлячої партії Д. Коротченко у виступі обмовився і сказав: «Ми цим самуярам дамо перцю!». Малися на увазі японські самураї [8]. М. Хрущов свідчить, що панібратське відношення Сталіна до підлеглого говорило про його добре ставлення до даної людини. Так, він міг жартома називати помічника М. Хрущова «боярин Шуйський». Хрущов, підлаштовуючись під вождя, часом говорив: «Ось у мене є в секретаріаті боярин Шуйський» [9].

Як відмітив М. Джилас, Сталін жартував зі своїми підлеглими, але «ніколи не жартує над самим собою. Він жартує тому, що йому подобається спускатися з олімпійських висот – показати, що він жива людина серед людей, час від часу нагадати, що особистість без колективу – ніщо» [4, с. 80]. Гумор Сталіна, на думку М. Джиласа, був головним чином інтелектуальним і тому незграбним і цинічним,

гумор Хрущова був відверто народним і тому часто вульгарним, але живим і невичерпним [4, с. 89]. Особисті стосунки керівників проявлялися в даному випадку, як дружні, з елементами підлабузництва до «начальства», хоча, як зазначає Хрущов, Сталін формально засуджував підлабузництво до себе, але було видно, що воно йому до вподоби [9]. Однак, коли настрої у Сталіна змінювалися, він міг у всій красі показати власний крутий норов і швидко примусити, як сказав поет, «тонкошіїх вождів», виконувати будь-яку його волю. Про це в мемуарах М. Хрущова є чимало свідчень.

На особисті відносини керівництва України впливав і такий екзотичний фактор, як кількість підприємств, котрим присвоєно ім'я певного керівника. Хрущов свідчить: «Тоді було модно серед членів Політбюро (та і не тільки Політбюро) давати свої імена заводам, фабрикам, колгоспам, районам, областям тощо... Нездорове навіть таке було змагання, чиє ім'я буде присвоєне більшій кількості підприємств чи колгоспів» [8]. Подібне змагання, схоже, не сприяло приязним стосункам у колі керівників України, оскільки породжувало суперництво марнославства з усіма його наслідками.

Коли у вересні 1939 року західноукраїнські землі ввійшли до складу УРСР, М. Хрущов інспектував діяльність радянських чиновників на нових теренах. Тоді головою Львівського ревкому був призначений перший секретар Вінницького обкому КП(б)У Г.К. Міщенко. М. Хрущов з ним зустрівся. Потім в особистій бесіді виразив свою думку щодо поведінки Г. Міщенка за нових обставин: «Ви породжуєте погане враження не тільки щодо себе, але і щодо радянських органів влади, щодо всіх наших людей, створюєте уяву, що ми боягузи». Справа в тому, що Г. Міщенко, будучи дуже міцної статури і високого зросту, приймав місцевих мешканців одягнутим у кожух, зверху якого була натягнута шинель, із шинелі стирчали два револьвери. М. Хрущов поставив вимогу одягнутися більш пристойно і сховати револьвери. Г. Міщенко знітився і почав виправдовуватися, що своїм виглядом він демонструє власну «революційність» і «непохитність». Але, як зазначає Хрущов, Міщенко «виражав явне незрозуміння моїх претензій» [8]. В результаті спілкування з М. Хрущовим Г. Міщенка повернули на його попередню посаду у Вінниці.

Хрущов констатує, що в тридцяті роки притримувалися правила – говорити людині тільки те, що її стосується [8]. У вищому керівництві склалася така практика: якщо тобі не говорять, то й не питай, значить Сталін вважає, що ці питання тобі знати не обов'язково.

Сталін, наприклад, ніколи не торкався в своїх бесідах з Хрущовим військових питань. Лише єдиний раз говорив на цю тему з очільником України в кінці 1940 чи на початку 1941 року. Бесіда проходила на «ближній» дачі Сталіна і носила характер особистого спілкування. Сталін, коли Хрущов приїхав на дачу, лежав одягнутий на кушетці і читав. Привіталися. Сталін сказав, що почувася себе погано. Тут же став розказувати про військові справи. «Схоже, йому необхідний був співбесідник. Його дуже гнітило, що він один. Так я думаю. Як правило, в нього не з'являлося внутрішньої потреби обмінюватися з будь-яким думками з питань військового характеру. Він був далеким від цього, тому що, мабуть, дуже високо цінував свої здібності і низько оцінював їх у інших» [8]. Тобто існував негласний поділ вищого керівництва за рівнем довіри і цей рівень визначався Сталіним [8]. Звичайно, це не могло не впливати на особисті стосунки між керівниками. Однак, можна з чималою долею впевненості говорити, що будучи очільником України, Хрущов використовував також таку практику відносно свого оточення, хоча б тому, що Сталін для нього в ті роки був зразком мудрого керівника, про що він неодноразово наголошує в своїх спогадах.

Як могли змінитися особисті відносини керівників у результаті впливу Сталіна, говорить наступний факт. В Україні у 1920-і роки працював талановитий журналіст Фурер В.Я., який проявив себе як здібний організатор і хороший пропагандист. Його в тридцяті роки запросили на роботу до Москви, де він став завідувачем агітмасовим відділом міського комітету ВКП(б). Його вже планували перемістити на більш високу посаду, але раптом він покінчив життя самогубством. При огляді місця події знайшли великого листа Й. Сталіну. Лист вміщав, головним чином, виправдувальні факти по відношенню до заарештованого незадовго замісника наркома шляхів сполучення Я.А. Лівшиця. В. Фурер вважав, що арештовують чесних комуністів і він наважився на самогубство, оскільки не міг примиритися з арештами і стратами невинних людей. У листі давалися схвальні характеристики всім членам політбюро і особисто Сталіну. Хрущов передав цього листа своєму колезі Л. Кагановичу, з яким був у гарних відносинах. Каганович зачитав листа вголос. При цьому він плакав, навіть ридав і довго не міг заспокоїтися. Потім сказав Хрущову: «Ви напишіть маленького листа Сталіну і дайте його всім членам політбюро». Та Сталін не був сентиментальним. Він дуже різко виказав своє невдоволення листом В. Фурера і наголосив, що той був нечесною людиною. М. Хрущов, як і Л. Каганович миттєво поміняли свою точку зору на колишнього товариша по роботі. Хрущов виказує думку, що Каганович

боявся, що Сталін довідається, як він ридав над листом В. Фурера [8]. Так виглядали особисті відносини в керівних колах в тридцяті роки.

До речі, щодо плачу і ридання під час спілкування вищих керівників України. Вони, судячи зі спогадів, не були виключенням. Плакали і ридали особи, які безжально відправляли людей на муки і смерть. Причину такої аномалії повинні досліджувати, мабуть, не історики, а фахівці інших галузей науки. Автор лише хоче підкреслити – плакали і ридали не хлипкі інтелігенти, а люди, які і фізично і морально виглядали дуже впевнено. Коли М. Хрущова знову призначили на керівну роботу в Москву, то він рекомендував на своє місце в Україні Л.Г. Мельникова. Хрущову у Москві було доручено наглядати за українським керівництвом. Якось він прочитав передовицю центральної української газети, розгнівався і відразу ж зателефонував керівнику України Л. Мельникову. Розмова була жорсткою, Л. Мельников виправдовувався, а потім розридався [9]. Автор із спогадів очевидців знає, що Мельников був дуже самовпевненим, зовсім не боязким і міг постояти за себе. Як же так сталося, що він розплакався як хлопчисько? Можна лише припустити, що тон і зміст розмови з ним Хрущова несли щось страшне для Л. Мельникова. Такі були відносини у верхах. І хоча даний факт проявився в кінці сорокових років, він є ілюстрацією стосунків у вищому керівництві України, що затвердилися в тридцяті роки.

Представлений вище аналіз дозволяє зробити наступні висновки. Особисті відносини у колі вищого керівництва України наприкінці 30-х років ХХ ст., так як їх змальовує М.С. Хрущов, мали свою специфіку. А саме: на відміну від відносин у середовищі пересічних українців вони включали в себе такі складові, як перманентна конкуренція за прихильність верховного правителя Сталіна, як постійний страх втратити владні повноваження, а з ними і життя. До цього додавалися ще й інтриги з боку НКВД, які необхідно було спростовувати і за допомогою Сталіна, якщо він цього бажав, нейтралізувати. На особисті відносини керівників України значно впливав і страх потрапити в «націоналісти». Це також, у порівнянні з Росією, було специфікою України. М. Хрущов підкреслює, що важливу роль в особистих відносинах грав характер людини, і тому він намагався підібрати для роботи в Україні людей з відповідним характером. Однак, очільник НКВД України призначався безпосередньо Москвою і лише формально був підвладним М. Хрущову. Враховуючи тільки цей факт, можна стверджувати, що особисті відносини між Хрущовим і очільником НКВД не могли бути приязними. Постійна підозріливість, яка була складовою поведінки вищих керівників, викривляла нормальні людські відносини між ними. Особливо це проявлялося тоді, коли виникала підозра, що на особу може бути навішений ярлик «ворога народу». Так було у відношенні колег до очільників республіки С. Косіора і Г. Петровського наприкінці тридцятих років. Правда, бували і випадки, коли клопотання Хрущова про керівників, підозрюваних НКВД у змові, закінчувалися поразкою чекістів, але це було лише тоді, коли Сталін підтримував Хрущова. В іншому разі НКВД, як правило, жертву не відпускав. Саме Сталін визначав, яким повинно бути відношення до того чи іншого керівника з боку його колег. Недовіра один до одного, підозріливість у вищому керівництві, яка сформувалася саме в тридцяті роки, перейшла і в наступні десятиліття більшовицького правління. В колі правителів існувало правило: якщо тобі про щось не говорять, то й не питай, значить Сталін вважає, що це тобі знати не потрібно. Така постановка питання не могла не породжувати в особистих відносинах керівників з одного боку певну заздрість, з іншого – зверхність. Зокрема, Сталін у тридцяті роки ніколи не говорив з Хрущовим на військові теми, хоча між ними, як зазначає автор мемуарів, були непогані особисті стосунки і в Україні, якою певний час керував М. Хрущов, виготовлялася важлива військова продукція, в тому числі найсучасніші танки.

Можна поставити питання: чи завжди зміст мемуарів М. Хрущова відповідає історичній істині? Скоріше – ні, не завжди. Він людина, а людська пам'ять може підводити. Сюди слід додати, що мемуарист, як правило, не хоче здаватися в очах читачів у негативному вигляді і тому намагається не згадувати про свої непривабливі вчинки. Цей недолік не оминув мемуари Хрущова, але в цілому він прагнув реально відтворити відносини в колі вищого керівництва України наприкінці 30-х років ХХ ст. і його спогади можуть служити важливим джерелом для історичної науки.

Література:

1. Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938), 2013 / С.В. Кульчицький, В.Ю. Васильєв, Г.Г. Єфіменко та ін. (Відп. ред. В.А. Смолій). Київ : Інститут історії України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> (дата звернення: 11.10.2019).
2. Гогохія Н.Т. «Соціально чужі елементи» в українському суспільстві 1929–1939 рр. та засоби їх адаптації до механізмів соціальної інженерії тоталітаризму. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. Т. 2. URL: <http://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/5104> (дата звернення: 11.01.21).
3. Горбачев М. Жизнь и реформы. Книга 1. URL: https://royallib.com/book/gorbachev_mihail/gizn_i_reformi.html (дата звернення: 08.02.21).

4. Джилас М. Лицо тоталитаризма. Москва : Новости, 1992. 544 с.
5. Каганович Л. Памятные записки. Москва : Вагриус, 2003. 671 с.
6. Сидоренко С. Українська людина в умовах тоталітарної системи 30-х рр. XX ст. *Гуманітарні виміри трансформації вищої медичної освіти* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 17-18 травня 2018 р. URL: https://www.researchgate.net/publication/327720471_Ukrainska_ludina_v_umovah_totalitarnoi_sistemi_30-h_rr_XX_st (дата звернення: 12.02.23).
7. Христова Ю.В., Рец В.В. Механізм здійснення масових репресій в УРСР у період «Великого терору» 1937–1938 рр. у контексті «куркульської операції» *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2019. Том 30(69) № 4. URL: http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/4_2019/4_2019.pdf (дата звернення: 23.01.21).
8. Хрущев Н. Воспоминания. Время. Люди. Власть. Книга 1. URL: https://royallib.com/book/hrushchev_nikita/vospominaniya_vremya_lyudi_vlast_kniga_1.html (дата звернення: 10.11.19).
9. Хрущев Н. Воспоминания. Время. Люди. Власть. Книга 2. URL: https://royallib.com/book/hrushchev_nikita/vospominaniya_vremya_lyudi_vlast_kniga_2.html (дата звернення: 10.11.19).
10. Чучалін Олександр. Монастирі Київської єпархії в умовах реалізації радянської моделі державно-церковних відносин (1920–1930-ті роки). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2020. Чис. 22. DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2020.22.05>. URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/169/122> (дата звернення: 10.02.23).

УДК 070:82-92(477)"185/186"J(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.23>

ВІДНОСИНИ ЖУРНАЛУ «ОСНОВА» (1861–1862) З ГАЛИЦЬКИМИ ІНТЕЛЕКТУАЛАМИ

Тоноян Армен,

аспірант кафедри історії

факультету соціології і права

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0003-1643-2986

У статті висвітлюються особливості теоретико-практичних відносин часопису «Основа» з українськими інтелектуалами Галичини від початку 50-х рр. XIX ст., коли провідні члени майбутньої «Основи» оселяються в Петербурзі та до відкриття товариства «Просвіта» у Львові наприкінці 60-х рр. XIX ст. Досліджено роль цензури у поширенні літератури між українськими інтелектуалами обох імперій. Виявлено, що цензурний устав Російської імперії від 1828 р., на відміну від законодавства Австрійської імперії, більш негативно вплинув на міждержавний обіг літератури, породжував бюрократичні надмірності та сприяв корупції, що обмежувало доступ «основ'ян» до літератури галичан. Проаналізовано і класифіковано друкований спадок «Основи», що цілком або частково зачіпав галицьку проблематику, зокрема, виділено 3 групи статей за цільовим призначенням: полемічні, інформаційні та науково-публіцистичні. В полемічних статтях доведено, що члени «Основи» і галицькі інтелектуали виступали в спільному порозумінні у пресовій полеміці проти польських та російських науковців. Водночас найбільш дискусійним між «основ'янами» і галичанами було мовне питання. Мова відіграла більшого значення, аніж інструмент спілкування. Залежно від ставлення до «кулішівки», яку намагався стандартизувати петербурзький часопис, галицькі інтелектуали сприймали або відкидали твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова та інших літераторів Наддніпрянщини. Відтворено динаміку взаємодії «основ'ян» та галицьких русинів на базі інформаційних статей в «Основі». Наголошено на популяризації козацької доби в середовищі галицьких народолюбів під впливом науково-публіцистичних і художніх статей «Основи». Відзначено активізацію ідей «Основи» в Галичині після закриття петербурзького часопису, що проявлялось у налагодженні співпраці з частиною кореспондентів Наддніпрянщини та появі передруків з петербурзького журналу.

Ключові слова: Журнал «Основа», галицький інтелектуал, середина – друга половина XIX ст., цензура, пресо-ва полеміка, мовне питання.

Tonoian Armen. Relations between the journal “Osnova” (1861–1862) and Galician intellectuals

The article explores the theoretical and practical relations of the journal “Osnova” with Ukrainian intellectuals in Galicia from the early 1850s, when the leading members of the future “Osnova” settled in St. Petersburg, until the opening of the “Prosvita” society in Lviv in the late 1860s. The role of censorship in the dissemination of literature among Ukrainian intellectuals in both empires is investigated. It is revealed that the censorship regulations of the Russian Empire from 1828, unlike the legislation of the Austrian Empire, had a more negative impact on the interstate circulation of literature, generated bureaucratic excesses, and contributed to corruption, which limited the access of the “Osnova” members to Galician literature. The printed heritage of “Osnova”, which fully or partially touched upon Galician issues, is analyzed and classified. In particular, three groups of articles were identified based on their intended purpose: polemical, informational, and scientific-publicistic. In polemical articles, it is demonstrated that members of “Osnova” and Galician intellectuals were united in their press polemics against Polish and Russian scientists. However, the most contentious issue between the “Osnova” members and Galicians was the language question. Depending on their attitude towards the “kulishivka” which the St. Petersburg journal attempted to standardize, Galician intellectuals either accepted or rejected the works of T. Shevchenko, Marko Vovchok, L. Hlibov and other writers from the Dnieper Ukraine. The dynamics of interaction between the “Osnova” members and Galician Ruthenians are reproduced based on informational articles in “Osnova”. Emphasis is placed on the popularization of the Cossack era among Galician populists under the influence of scientific-publicistic and artistic articles in “Osnova”. The intensification of “Osnova” ideas in Galicia after the closure of the St. Petersburg journal is noted, which manifested itself in establishing cooperation with some correspondents from the Dnieper Ukraine and the appearance of reprints from the journal “Osnova”.

Key words: the journal “Osnova”, Galician intellectual, the middle – the second half of the 19th century, censorship, press polemics, language issue.

Початок 1860-х рр. ознаменувався плідною видавничою діяльністю українських інтелектуалів. Відповідно до «схем» періодизації українського національного руху XIX ст. цей період відноситься до народницької або культурницької доби [1, с. 173–193; 2, с. 108–109] і характеризується занепадом гегелівської дихотомії, що розподіляла народи на історичні та неісторичні крізь призму їхнього державотворення. Зі зміною векторів від «держави» до «народу» українські інтелектуали починають активно розробляти інтелектуальні співтовариства, громади, просвітницькі центри, практичним результатом яких стає плідна видавнича діяльність. Одним із найбільш знакових видань став часопис «Основа» (1861–1862), який репрезентував мережу українофілів підросійської України, що разом намагалися конструювати національний простір зі спільними цілями та завданнями [3, с. 56]. На території Галичини, у Львові, започаткував діяльність журнал «Слово» (1861–1887), який був «головною політичною трибуною всіх галицьких русинів незалежно від їхньої орієнтації» [4, с. 202].

Синхронна діяльність українських співтовариств по обидва боки Російської та Австрійської імперій у народницький – ключовий, на думку О. Толочка, період в процесі формування національної історії та націоналізму [5, с. 22] – розглядається під кутом взаємовпливів, обміну культурно-просвітницьких ідей між ними.

Мета статті – комплексно висвітлити особливості теоретико-практичних відносин часопису «Основа» з українськими інтелектуалами Галичини. Джерельну базу пропонованого дослідження становить, здебільшого, друкований спадок часопису «Основа». Було залучено програмні документи Громад, епістолярію українофілів Галичини та кореспондентів «Основи» за 1850-ті – 1860-ті рр., а також їхні спогади.

Тема зв'язків між «малоросами» і «русинами» в період зародження громадівського руху активно підіймалась у вітчизняній новітній історіографії, зокрема у дослідженнях громадівського руху 1860-х рр. [6, с. 108; 7, с. 18; 8, с. 18]. Водночас системного висвітлення відносин між, безпосередньо, журналом «Основа», який має характеристику найпомітнішого прояву українофільства [9, с. 293] і бере ідейний початок від Кирило-Мефодіївського товариства [10, с. 120], з інтелектуальним світом українців Галичини наразі не здійснено.

Окремі аспекти діяльності петербурзького часопису в контексті взаємовідносин з Галичиною можна простежити в доробку М. Бернштейна, С. Айтова, В. Дудка, І. Райківського та О. Середи. Зокрема, перший зафіксував зв'язок між появою в «Основі» статей, присвячених етнографії «русинів», із необхідністю мати обґрунтовані підстави для полеміки з німецьким виданням «Von einem verschollenen deutschen Volksstamm», в якому стверджувалось, що «русини – це німецьке плем'я» [11, с. 68–69]. С. Айтов і В. Дудко в контексті нашої теми зачепили такі питання: посередництво П. Куліша та В. Білозерського в піднесенні культурно-національного відродження в Галичині напередодні закриття «Основи» 1862 р. [12, с. 99], особливості пересилки періодики між Російською та Австрійською імперіями [13, с. 428–430]; мовні дискусії між «основ'янами» і галицьким «Словом» [14, с. 362–385]. І. Райківський відтворив частину друкованого спадку «Основи», що торкався питань Галичини [15, с. 300–307]. О. Середа опублікував низку статей, в яких розкривав питання національної свідомості галицьких народовців, москвофілів і старорусинів включно з впливами українців Російської імперії [4, с. 199–214; 16, с. 157–169; 17, с. 81–104; 18, с. 200–212; 19, с. 59–78; 20, с. 18–33].

Контакти між українофілами обох імперій, які активно розпочалися з виходом українського руху зі стану першого антракту у середині 1850-х рр. [21, с. 50], зароджувалися в умовах контролю над закордонними виданнями. Регулювання інформації в Російській імперії складалось із «Цензурного уставу» 1828 р., за яким функції цензури здійснювало Міністерство народного просвітництва [22, с. 460]. 39 параграфів зі 158 були присвячені іноземній цензурі [22, с. 468–478]. З певними модифікаціями цей закон був чинним до 1863 р. і його норми впливали на взаємодії українців обох імперій. За цим законодавством, усі ввезені з-за кордону друковані вироби мали проходити цензуру на схвалення. Для розуміння масштабів цензурної політики, в архіві лише Київського Цензурного комітету з 1852–1865 рр., тобто з моменту отримання повноважень на цензуру іноземних видань [23, с. 120], збережено 822 справи, більша частина з яких стосується цензури іноземних видань [24, с. 22–131]. Ба більше, з листування Я. Головацького з П. Должиковим дізнаємось, що якщо цензори Київського комітету не були впевнені, чи давати дозвіл на те чи інше іноземне видання, вони відправляли його до головного управління цензури в Петербург, в якому ці видання могли перевірятись місяцями [25, с. 531]. Водночас цензурна політика впливала не лише на імпорту, а й на експорт книжок. В тому ж листі П. Должиков скаржиться на затримку у пересилці замовленої Я. Головацьким літератури з причини відсутності відповідного дозволу, яке він мав би отримати від «таможенного Чиновника», проте той переїхав у Бердичів, оскільки за новими правилами цей дозвіл мав би надавати Київський цензурний комітет, але,

як пише П. Должиков, він цим ніколи не займався. Вирішити питання вдалося лише за посередництва голови Київського цензурного комітету О. Новицького, який, тим не менш, погодився надати дозвіл лише за умови, що «Логика и Психологія Новицкаго» будуть надіслані також [25, с. 531]. З листування Я. Головацького і П. Должикова за 1850–1853 рр. [26, с. 510; 27, с. 528; 25, с. 530–531] можна констатувати надмірну кількість бюрократичних процедур у законодавстві Російської імперії, яка не тільки перешкоджала книгообігу з-за кордону, а й могла сприяти поширенню корупції.

Не менш цікавим є введене до наукового обігу В. Дудком листування між відомим російським слов'янофілом І. Аксаковим та редактором «Основи» В. Білозерським. І. Аксаков після виходу «Основи» в січні 1861 р. надіслав В. Білозерському лист, у якому, з власних цілей по залученню галичан у культурний простір Російської імперії, просив В. Білозерського виділити 3 екземпляри для відправки в Галичину та для безкоштовної та швидкої пересилки рекомендував вказати ім'я О. Гільдфердінга. Він служив у Міністерстві закордонних справ і мав доступ до дипломатичної пошти [13, с. 428–429]. І хоча В. Білозерський не виконав цього прохання, в розрізі нашого питання ключовим є факт посередництва службових осіб у книгообігу між державами.

Цензура стала причиною повільної, а отже, менш ефективної відповіді часопису «Основа» на статтю М. Чернишевського «Национальная безтактность» в липневому номері часописа «Современник» за 1861 р. [13, с. 433]. Редакція «Основи» двічі – у вересневому й жовтневому випусках «Основи» за 1861 р. – переносила відповідь з тієї причини, що не могла отримати ті випуски галицького «Слова», на які посилається М. Чернишевський, в той час як слов'янофільський тижневик «День», позиція якого була скептичною до української мови, вже включився у цю полеміку [28, с. 194; 29, с. 157]. Відповідь «Основи» з'явилась аж у березневому номері за 1862 р. [30, с. 1–21].

Після «Весни народів» 1848–1849 рр. цензура в Австрійській імперії була відновлена, але, як можна бачити з листування чеського історика К. В. Запа, який відправив через М. Сухомлинова з Російської імперії 20 екземплярів «Граматики» у Львів до Я. Головацького, в останнього не виникло перешкод в отриманні цих екземплярів, ба більше, мета пересилки була комерційна і Я. Головацький мав намір їх продати [31, с. 433; 32, с. 439]. П. Куліш улітку 1858 р. також відвідав Львів, куди привіз 39 книг: з них 35 «Граматок», 2 томи «Записок о Южной Руси» і 2 екземпляри «Чорної ради», які також планувалось виставити на продаж [33, с. 201]. Якщо в листі Івана Головацького до свого брата Якова від 6 червня 1855 р. той непокоїться «вредных послѣдствій по причинѣ предложенныхъ Тобю русскихъ учебниковъ [...], именно Граматики латинской и Антѳологіи...» [34, с. 208], то 1858 р. на територію Львова потрапляють 35 екземплярів першого україномовного букваря П. Куліша [35, с. 360], а ще через рік, у травні 1859 р., Я. Головацький пише П. Кулішу листа, в якому просить надсилати в Галичину твори «малоруських» авторів для публікації їх у «Хрестоматії Малоруській», яку він готує на замовлення австрійського Міністерства наук [36, с. 463]. Цей лист також цікавий тим, що в ньому автор просить надіслати перекладені В. Гречулевичем релігійні проповіді [36, с. 463]. Це можна розглядати як приклад часткової лібералізації суспільно-політичного життя, оскільки, незважаючи на традиційно суворий контроль урядів обох імперій над релігійною тематикою, переклади українською релігійних проповідей з'явилися на території Російської імперії та були відомими за кордоном.

В переддень виходу «Основи» були налагоджені доволі тісні контакти між українофілами обох імперій і поява «Малоруського Журнала» була очікуваною в середовищі галицьких інтелектуалів [36, с. 463]. Необхідність у єдності, взаємодії галичан та «основ'ян» перед обличчям зовнішніх викликів найбільш чітко простежується у полемічних статтях «Основи» з низкою інших періодичних видань, зокрема польських і російських. У лютневому номері «Основи» за 1861 р. з'явилися 2 полемічні статті, першою з них була ґрунтовна відповідь М. Костомарова на пропольську історичну візію Т. Падалиці, яку він почав з розміщеного в епіграфі галицького прислів'я: «Посунься, Ляше, – най Русинь сяде» [37, с. 121]. Окрім власних аргументів, на прохання русинів Львівського університету, він помістив у польському оригіналі та російському перекладі їхні вірші, що також були відповіддю на історичну візію польських інтелектуалів [37, с. 127]. Ця стаття демонструє, що для реакції на подібні загальноісторичні полеміки «основ'яни» практикували взаємодію з галицькими інтелектуалами і виступали спільно.

Друга стаття стосувалася відповіді російській газеті «Современная летопись», в якій автор наголошував на схожості галицької мови на російську, а не на українську версію П. Куліша, що в баченні «Современной летописи» була далека від літературної через свій зв'язок з «народним говором» [38, с. 256–259]. «Оснoв'яни» наголошували, що народ є ключовою джерельною базою для формування мови і галичани, що зберегли спільні з наддніпрянцями пісні, вірування, звичаї та прислів'я, в підсумку теж змінять свою мовну практику, звернувшись до народних джерел, а не штучних [38, с. 257]. Ця стаття була однією з перших у великій мовній дискусії, що виходила за рамки існування «Основи». Майже

в кожній наступній полемічній статті «Основи», де зачіпалася проблематика Галичини, було включено мовний фактор. Так, у статті «Правда полякам о Руси» ключова теза, яку розвінчував М. Костомаров, стосувалася мови русинів, яка в рецепції частини польського інтелектуального середовища була полем битви між Польщею та Москвою [39, с. 106–107]. У відповіді «основ'яни» на коментар Ламанського з газети «День» до статті «Национальная безтактность» мовне питання проходить наскрізною ниткою крізь весь текст. П. Житецький, коментуючи фразу Ламанського стосовно української як «місцевої словесності», яку русинам варто було б «обробляти» лише в художніх творах, зазначає, що наукова мова не створюється одразу та приводить у приклад Німеччину, як країну класичної науки з власною мовою, де «еще въ прошлом столѣтїи [...], латынь господствовала въ школахъ» [30, с. 6].

Питання мови було одним із найбільш гострих у взаєминах між «основ'янами» і галичанами, оскільки в західноукраїнських інтелектуалів не було одностайності стосовно «кулішівки» як універсальної української мови. П. Куліш, головний літературний редактор «Основи», у своїй «Граматці» 1857 р. зазначав, що народ визначається його мовою і австрійські русини були його частиною [40, с. 147–149]. Але, водночас, його версія мови була суперечливою для частини галичан, зокрема, Б. Дідицький – головний редактор львівського «Слова» – буквально називав себе «ворогом кулішівки» [4, с. 204]. «Основа» також опублікувала його оголошення до випуску «Слова», написане галицьким «язичієм» [41, с. 82–84]. З іншого боку, у фрагментах листа Я. Головацького до редакції «Основи», до яких було включено й вірші В. Шашкевича (син Маркіяна Шашкевича), була використана кулішівка [42, с. 68–72]. Так чи інакше, «Основа» виконувала роль своєрідної платформи для стандартизації української мови. Кожен випуск містив частину «Кобзаря» Т. Шевченка, а також словник незрозумілих українських слів в кінці номеру. Найбільш вичерпним на цю тему є огляд М. Гатцука, який дослідив різні варіанти українських правописів з 1835 по 1862 рр. [43, с. 1–23]. В статті він також зазначає, що активна динаміка в розвитку мови розпочалася «съ совершенно намъ тождественными по языку и быту народному – Галичанами» [43, с. 9]. Зі статті О. Середи відомо, що інтелектуальний світ українців Галичини складався з 3 груп: інтелектуали «Слова» (їхня позиція тяжіла до москвофільства, особливо після закриття «Основи»), консервативні старорусини віденського «Вісника» і молода генерація народовців навколо часопису «Вечерниці» [4, с. 203–206]. Якщо перші дві групи не сприймали «нової» української мови «Основи», а через неї й Т. Шевченка, Л. Глібова, Марка Вовчка та ін., то для народовців, одним із яких був вищезгаданий В. Шашкевич, ідея «живого», себто народного слова була дуже близькою [4, с. 206]. Група народовців Галичини, як і «хлопомани» Наддніпрянщини, складалися з молоді – це були студенти, випускники Львівського університету та духовної семінарії. Історіографія детально описує процес трансформації «основ'янських» ідей із специфічного до традиційного протягом 1860-х рр. на Галичині, який полягав у систематичних передруках текстів з «Основи» в журналах «Вечерниці», «Мета» і «Русалка» [20, с. 22; 15, с. 307], значному поширенні літератури з Російської імперії (як було зазначено, галичани мали в цьому значну перевагу) завдяки поїздкам В. Бернатовича, П. Куліша та низки інших осіб [33, с. 201–202], а також у формуванні символічного образу Т. Шевченка через поминальні збори, літературні вечори, зібрання та інші світські заходи [20, с. 22–31].

Редакційні повідомлення в «Основах» є важливим джерелом для відтворення динаміки взаємодії між русинами й «основ'янами». У програмі часопису, опублікованій у першому номері «Основи», немає жодної згадки про Галичину [44, с. 1–8]. В 9 номері «Основи» за 1861 р. вийшла редакційна примітка, в якій було відзначено появу «Слова» та особливий акцент було зроблено на успішній імплементації русинської мови в школах і судах [28, с. 193–194]. Це редакційне повідомлення в історіографії розглядається як свідчення того, що успіх галицьких русинів у ключових для «Основи» питаннях, таких як впровадження освіти українською мовою, сильно надихав українців Російської імперії навіть до періоду появи метафори «Галичина – Український П'ємонт» [45, р. 65]. В 10-му номері вийшла розлога редакційна стаття, що підсумовувала перший рік, в якому чільне місце було виділено Галичині. В цій статті «Основа» себе позиціонує як вже загальноукраїнське видання, про що свідчить фраза: «... не для однихъ Украинцевъ, но для всего Славянскаго мира» та відзначає галицьку молодь у дискусіях з поляками та німцями [46 с. 3]. Вперше зайшла мова про те, що рубрика «Вісті», яку «основ'яни» позиціонували як громадський літопис місцевих подій, наповнять статті з Галичини [46, с. 4]. В останньому програмному документі, який з'явився в 2-му номері «Основи» за 1862 р., було передруковано ту саму редакційну статтю, що була в 10-му номері на 1861 р. з доповненнями про наявні в «Основах» матеріали для друку, частина з яких була по галицькій проблематиці [47, с. 6]. В 1862 р. вийшли три найбільші матеріали «Основи», відведені виключно питанням Галичини. Це етнографічне дослідження Г. Гальки «Русинське весілля над Збручем» [48, с. 1–40], публіцистична стаття «Русини в 1848 году» невідомого автора [49, с. 1–27] та бібліографічний покажчик галицько-руської літератури, куди увійшло 253 позиції

за період від 1830 до 1862 р [50, с. 104–139]. Таким чином, Галичина пройшла еволюцію від повної відсутності у програмі 1-го номеру «Основи» до спільних проєктів, подекуди навіть простежується риторика захоплення успіхами русинів.

Окрім полемічних та редакційних статей, «Основа» містила низку науково-публіцистичних творів з історії, народознавства, географії. Місце Галичини в цих статтях стало предметом дослідження І. Райківського, який підсумував їх розбір зародженням ідеї соборності в «Основі» [15, с. 304]. В контексті нашого питання важливо не лише те, що галицькі студії були цікавими для «основ'ян», а й вплив цих статей на галицьких інтелектуалів. Найбільш помітним був вплив доби козацтва, який отримав найдетальнішого віддзеркалення в «Основі» серед інших історичних епох. Це було виражено в помітному «козакофільстві» галичан через історичні праці М. Костомарова, П. Куліша та М. Маркевича з одного боку, та поезію Т. Шевченка – з іншого [17, с. 91].

Після закриття «Основи» на початку 1863 р. в середовищі галицьких народовців активно лунають фрази підтримки в бік українофілів Наддніпряни. Зароджується ідея «допомоги», яка найбільш конкретно виражена у пропозиціях Д. Тянячевича. Він, крізь критику літературного становища в Галичині, пропонує перенести фонд творів з Наддніпряни [51, с. 31], розробляє своєрідну концепцію загальноукраїнської мови за прикладом німецької та французької мови, де було «базисне» наріччя до якого додавались компоненти наріч субетносів, та пропонує «кулішівку» в якості такого базису, оскільки вона була мовою Т. Шевченка і Марка Вовчка [51, с. 17]. Окрім цього, кореспонденти колишньої «Основи», подекуди, налагоджували з галицькими виданнями співпрацю і відправляли нові твори. Зокрема, О. Кониський надіслав з Полтавщини 14 статей у львівське «Слово» впродовж 1862–1863 рр. [4, с. 203]. Прояви підтримки були важливими для українофілів Російської імперії, для яких закриття «Основи» й обмеження української справи Валуєвським циркуляром стали справжнім ударом. Після зникнення журналу, як зазначав П. Куліш, на всі тези великоросіян доведеться мовчати [6, с. 107]. І це мало реальні негативні результати, український рух став ненадійним через цілеспрямовану політику уряду Російської імперії, яка полягала, окрім іншого, у маргіналізації його в суспільній свідомості населення через відсутність можливості обґрунтовано захистити свої позиції. Зокрема, в історіографії дискутується думка про те, чи спалив М. Костомаров архів «Основи» 1866 р. після невдалого замаху Д. Каракозова на імператора Олександра II з побоювань обшуків, але принаймні науковці солідаризуються, що, як мінімум частину матеріалів, він міг знищити [52, с. 218–219]. Також відомий випадок з фамільного архіву Стороженків про О. Стороженка – одного з найбільш цікавих авторів «Основи», який опублікував у часописі 9 оповідань українською. У листі до одеського книговидавця В. Белого від 13.12.1873 р. він пише, що після звинувачення в сепаратизмі від російського консервативного публіциста М. Каткова він втратив бажання писати українською, але якби з'явився якийсь журнал по типу «Хати» П. Куліша, то він би надіслав туди щось. [53, с. 458–459]. Ще цікавішим є один з його наступних листів у листуванні з В. Белим від 08.03.1874 р., в якому він пише про образу на П. Куліша, М. Костомарова, В. Білозерського та інших діячів, які не вступили за нього на критику в «Современнике», через що О. Стороженко й перестав писати українською після 1863 р. [54, с. 464]. Тому вплив «Основи» на Галичину був важливим як для русинів, так і для колишніх «основ'ян», частина з яких хотіла побачити реальні результати своєї роботи. Ідеї «Основи» були більш сприятливими в межах півдавстрійської України і остаточного устаткування вони набули у формі товариства «Просвіта» 1868 р., про що можна судити зі справоздання [Звіту. – *Авт.*] перших зборів. З документа відомо, що лейтмотивом була популяризація науки, пізнання, зокрема просвіта народу [55, с. 5], яка б мала досягатись поширенням книжок наддніпрянських авторів, зокрема, як приклад наводиться Г. Квітка-Осн'яненко для дорослої публіки та О. Стороженко для молодшої [55, с. 5]. Як і в «Основі» акцент робився на різносторонній освіті, зокрема, на інформуванні народу про ключові юридично-правові зміни в суспільстві [55, с. 6]. Ф. Заревич, один із доповідачів, звернув увагу на те, що народним школам має бути відданий більший пріоритет, аніж школам для вищих верств [55, с. 6], що також співвідноситься з діяльністю «Основи», кореспонденти якої часто були завідувачами недільних шкіл в повітових містечках або селах [55, с. 47–49]. «Просвіта» стала зрілою організацією, яка, на відміну від ранніх народовців навколо «Вечерниць», «Мети» та «Русалки», вирізнялась більш послідовною і конкретною працею [4, с. 213].

Висновки. Підсумовуючи особливості взаємодії «Основи» та галицьких інтелектуальних співтовариств, слід зазначити, що постійною зовнішньою перешкодою у цих контактах була цензурна політика Російської імперії. Висвітлення цензурного законодавства та реальної практики перевірок іноземної літератури, відомої з епістолярії досліджуваних осіб та редакційних приміток журналу «Основа», дають підстави стверджувати про наявність надмірних бюрократичних процедур як у ввезенні іноземної літератури, так і у спробах поширити вітчизняну літературу на території іншої держави. Залучення

службових осіб до обігу літератури між державами не лише сприяло поширенню корупції, а й надавало значні переваги книговидавцям, редакторам періодичних видань, які мали особисті контакти з людьми, дотичними до дипломатичної пошти. Водночас політика Австрійської імперії в питаннях контролю над іноземною літературою, виходячи з епістолярії Я. Головацького за 1850-ті рр., не була перешкодою для поширення і розповсюдження видань з Російської імперії, якщо їх вдавалося вивезти. Серед тогочасних українофілів найпоширенішими методами доставки книжок були пошта та приватне транспортування. Листування було універсальним способом як замовити необхідну літературу з-за кордону, так і оплатити її.

Висвітленню галицької проблематики було цілковито або частково присвячено близько 35 статей «Основи». За цільовим призначенням їх можна умовно класифікувати на 3 групи: полемічні статті, інформаційні повідомлення та науково-публіцистичні твори. Полемічні статті проти польських і російських історико-культурних візій мали як практику спільної відповіді «основ'ян» і галицьких русинів, так і підсвічували розбіжності у їхніх поглядах. Найбільш дискусійним і складним було мовне питання. В рядах русинів не було одностайності стосовно прийняття «кулішівки», яку, як видно з наведених фактів, «основ'яни» намагалися стандартизувати на весь загальноукраїнський простір. Пласт інформаційних повідомлень дозволив відтворити динаміку взаємодії між «основ'янами» та русинами, яка була позитивною і пройшла еволюцію від окремих згадок про Галичину до постійного місця галицької проблематики в «Основі». Науково-публіцистичні твори, здебільшого, згадували Галичину побіжно, але є важливим джерелом для пояснення феномену «козакофільства» в середовищі галицьких народовців, які були під впливом історичних, публіцистичних та художніх статей «основ'ян», найбільша частина з яких стосувалась доби козацтва.

Закриття «Основи» стало каталізатором для галицьких народовців до підтримки колишніх «основ'ян», яка була виражена у перенесенні літературних фондів петербурзького часопису в їхні видання, а також у налагодженні співпраці з частиною кореспондентів «Основи» для публікації нових творів. Ця допомога, яка, фактично, була частковим перенесенням ключових ідей «Основи» в галицьке інтелектуальне середовище, була важливим для «основ'ян», які втратили платформу для самовираження. Остаточне поширення ключових ідей «Основи» вбачається у створенні товариства «Просвіта» 1868 р., яка ввібрала ключові «основ'янські» ідеї: популяризація історії, етнографії, правознавства, народної освіти, мистецтва з метою культурної легітимації українського народу.

Література:

1. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. Київ : Основи, 1994. 554 с.
2. Єкельчик С. Українофіли: Світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ, 2010. 272 с.
3. Котенко А.Л. До питання про творення українського національного простору в журналі «Основа». *УІЖ*. 2012. № 2. С. 42–57.
4. Серeda О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861–1867). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. № 34. С. 199–214.
5. Толочко А.П. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. Киев : Лаурус, 2021. 256 с.
6. Житецький І. Київська громада за 60-х років. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1928. Кн. 1. С. 91–125. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/ukr14.htm> (дата звернення: 27.02.2023).
7. Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. Громадівський рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. Київ : МІЛП, 1999. 128 с.
8. Катренко А.М. Український національний рух XIX століття : навч. посібник для студ. іст. ф-тів. Київ : Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. 1999. Ч. 2: 60-90-ті роки XIX ст. 190 с.
9. Основа. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. XXII. СПб, 1897. С. 293.
10. Тоноян А. Передумови виникнення журналу «Основа» (1861–1862). *Шевченківська весна – 2020 (секція «історія») : Матеріали XVIII міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчен.*, 13 берез. 2020 р. Київ, 2020. С. 118–122.
11. Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-60-х років XIX ст. Львів : Вид-во АН УРСР, 1959. 214 с.
12. Айтов С.Ш. Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України : дис. ... канд. іст. наук : 07:00:06 ; Дніпропетровський національний ун-т. Дніпро, 2001. 208 с.
13. Дудко В. Галичина в неопубліковану листуванні Івана Аксакова з редактором «Основи» Василем Білозерським (1861). *Записки Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника*. 2008. № 1(16). С. 426–434.
14. Дудко В. Стаття Івана Лашинюкова «Об отношениях галицких русинов к соседям» (1862): атрибуція, проблематика, контексти. *Український археографічний щорічник*. 2006. № 10/11. С. 362–385.
15. Райківський І. Галичина на сторінках літературно-наукового місячника «Основа» (1861–1862 рр.). *ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*. 2006. № 6-7. С. 300–308.
16. Серeda О. Місце Росії в дискусіях щодо національної ідентичності галицьких українців у 1860–1867 роках. *Россия-Украина: история взаимоотношений*. Москва, 1997. С. 157–169.

17. Серета О. Aenigma ambulans: о. Володимир (Іпполит) Терлецький і «руська народна ідея» в Галичині. *Україна модерна*. Ч. 4-5. 2000. С. 81–104.
18. Sereda O. “Whom Shall we Be?” Public Debates over the National Identity of Galician Ruthenians in the 1860s. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Band 49. Heft 2. 2001. S. 200–212.
19. Sereda O. Between Polish Slavophilism and Russian Pan-Slavism: Reception and Development of the Slavic Ideas by Ukrainian (Ruthenian) Public Activists of Austrian Galicia in the 1860s. *Approaches to Slavic Unity. Austro-Slavism, Pan-Slavism, Neo-Slavism, and Solidarity among the Slavs Today*. Poznan, 2013. P. 59–78.
20. Серета О. Перші публічні декламації поезій Тараса Шевченка та шевченківські «вечерниці» у Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 23. 2013. С. 18–33.
21. Иван Франко об украинской литературе / подгот. текста, вступ. ст., примеч. Лабынцев Ю.А., Щавинская Л.Л. Москва : ГПИБ, 2006. 112 с.
22. Высочайше утвержденный Устав о Цензуре. *ПСЗРИ*. Собр. 2. Т. III (1828). № 1979. СПб., 1830. С. 459–478.
23. О возложении на Киевский Ценсурный Комитет, сверх занятой его по внутренней цензуре, ценсурования и иностранных книг. *ПСЗРИ*. Собр. 2. Т. XXVII (1852). № 26005. Санкт-Петербург, 1853. С. 120.
24. Опис Київського цензурного комітету (1838–1865). *ЦДІАК*. Ф. 293. Оп. 1. С. 1–131. URL: <https://cdiak.archives.gov.ua/daparar.php> (дата звернення: 27.02.2023).
25. Лист П. Должикова до Я. Головацького від 3.11.1853. *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62* / К. Студинський. Львів, 1905. С. 530–531.
26. Лист П. Должикова до Я. Головацького від 23.10.1850. *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62* / К. Студинський. Львів, 1905. С. 510–511.
27. Лист П. Должикова до Я. Головацького від 20.02.1853. *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62* / К. Студинський. Львів, 1905. С. 528–529.
28. Од редакції. *Основа*. 1861. № 9. С. 193–194.
29. Литературные известия. *Основа*. 1861. № 10. С. 156–157.
30. Житецький П.Г. Русский патриотизм. *Основа*. 1862. № 3. С. 1–21.
31. Лист К. В. Запа до Я. Головацького від 17.03.1859. *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62* / К. Студинський. Львів, 1905. С. 433.
32. Лист Я. Головацького до К. В. Запа від 24.03.1859. *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62* / К. Студинський. Львів, 1905. С. 437–438.
33. Харчук Р. Діяльність П. Куліша з українізації Загичини у кінці 1850–1860-х роках. *Літературознавчі студії*. Вип. 59. 2020. С. 200–211.
34. Лист І. Головацького до Я. Головацького від 06.06.1855. *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62* / К. Студинський. Львів, 1905. С. 208–211.
35. Матеріали для біографії Куліша. *Киевская старина*. 1897. № 4. С. 339–362.
36. Лист Я. Головацького до П. Куліша від 30.06.1859. *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62* / К. Студинський. Львів, 1905. С. 463–464.
37. Костомаров М.І. Ответ на выходки газеты (краковской) «Czas» и журнала «Revue Contemporaine». *Основа*. 1861. № 2. С. 121–135.
38. Ответ Современной летописи Русского Вестника. *Основа*. 1861. № 2. С. 256–259.
39. Костомаров М.І. Правда поляка о Руси. *Основа*. 1861. № 10. С. 100–112.
40. Куліш П.О. Граматка. Санкт-Петербург : Типографія П. А. Куліша, 1857. 194 с.
41. Дідицький Б.А. Галицко-русская газета «Слово». *Основа*. 1861. № 3. С. 81–84.
42. Частина листу Високоповажного професора в Львовському університеті, Якова Федоровича Головацького, до редактора. *Основа*. 1862. № 7. С. 68–72.
43. Гатчук М. О правописаниях заявленных Украинскими писателями с 1834 года по 1861 г. *Основа*. № 7. С. 1–23.
44. Програма. *Основа*. 1861. № 1. С. 1–8.
45. Moser M. Osnova and the Origins of the Valuev Directive. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. Vol. 4, No. 2. 2017. P. 39–95. DOI: <https://doi.org/10.21226/T2534F>
46. Білозерський В. [Плани на 1862]. *Основа*. 1861. № 10. С. 1–7.
47. Білозерський В. [Програма на 1862 р.]. *Основа*. 1862. № 1. С. 1–7.
48. Галька Г. Русинське весілля над Збручем. *Основа*. 1862. № 4. С. 1–40.
49. Русины в 1848 году. *Основа*. 1862. № 4. С. 1–27.
50. Межов В.И. Библиографический указатель галицко-русской литературы. *Основа*. 1862. № 6. С. 104–139.
51. Танячкевич Д. Письмо до громади. Львів : друк. Ставропиг. ін-та, 1863. 32 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0002063> (дата звернення: 27.02.2023).
52. Дудко В. Каракозовська історія і доля архіву «Основи». *Україна модерна*. № 5(16). 2010. С. 218–219.
53. Лист від О. Стороженка до В. І. Белого від 13.12.1873 р. *Стороженки. Фамільний архів* / А.В. Стороженко. Т. 1. Київ, 1902. С. 458–459.
54. Лист від О. Стороженка до В. І. Белого від 08.03.1874 р. *Стороженки. Фамільний архів* / А.В. Стороженко. Т. 1. Київ, 1902. С. 463–469.
55. Справозданє з перших загальних зборів Товариства імени Шевченка. Львів : Друк. Т-ва ім. Шевченка, 1874. 14 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000840> (дата звернення: 27.02.2023).

УДК 94(477):351.858

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.24>

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ОСВІТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

Філіпович Мирослава,

кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри всесвітньої історії, докторантка
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-3220-6746

У дослідженні аналізується роль історичної пам'яті у формуванні національної самоідентифікації, а також роль, яку має відігравати система освіти в цьому непростому процесі. Дев'ять років триває російсько-українська війна, війна, яка принесла Україні тисячі загиблих, поранених, мільйони переселенців, окупацію її території та найсерйозніші порушення прав людини. Українці є очевидцями збройного конфлікту.

У зв'язку із цим постають питання: як освіта має формувати історичну пам'ять про війну, що триває, яка її роль, що та як ми маємо зберегти для наших нащадків? Адже образи пам'яті нестійкі та фрагментарні. Лише обставини, що примушують до згадок, дозволяють пам'яті набути цілісність і стійкість.

Російсько-українська війна, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, актуалізувала питання ролі та значення історичної освіти населення, а також потребу переосмислення методологічної складової частини досліджень з історії України.

Метою дослідження є з'ясування концептуальних основ формування історичної пам'яті через систему сучасної освіти в Україні, а завданням даної розробки є встановлення рівня ефективності впроваджуваних реформ. Наукова новизна полягає в комплексному аналізі системи освіти як складової частини у формуванні історичної пам'яті.

Ключові слова: освіта, історична пам'ять, національна пам'ять, Україна.

Filipovych Myroslava. Problems of formation of historical memory in the educational sphere of Ukraine

The study analyzes the role of historical memory in the formation of national self-identification, and what component the education system should play in this not simple process. The Russian-Ukrainian war has been going on for nine years, a war that has brought Ukraine thousands of dead, wounded, millions of immigrants, the occupation of its territory and the most serious human rights violations. Ukrainians are eyewitnesses to the armed conflict.

In this regard, the question arises of how education should shape the historical memory of the ongoing war, what its role is and what and how we should preserve for our descendants. After all, images of memory are unstable and fragmentary. Only circumstances forcing references allow memory to acquire integrity and stability.

The Russian-Ukrainian war, which began on February 24, 2022, actualized the role and significance of historical education of the population, as well as the need to rethink the methodological component of research on the history of Ukraine.

The aim of the study is to clarify the conceptual foundations for the formation of historical memory through the system of modern education in Ukraine, and the task of this development is to establish the level of effectiveness of the implemented reforms.

Scientific novelty lies in a comprehensive analysis of the education system as a component in the formation of historical memory.

Key words: education, historical memory, national memory, Ukraine.

Виклад основного матеріалу. Подразниками, які змушують формуватися історичну пам'ять, стають не лише люди, події, предмети, будівлі, традиції, легенди, географічні точки, які оточені особливою символічною аурую, має бути створена цілісна система освіти, в основу якої закладене конструювання наративів, адже це спосіб мислення про історію й історичну пам'ять.

Однак під час формування такої системи варто пам'ятати, що поняття «історія» й «історична пам'ять» не є синонімами. Метою вивчення історії є точне об'єктивне відображення минулого, виклад і опис подій, причин, з'ясування закономірностей і результатів історичного процесу. Тоді як історична пам'ять – це насамперед усна традиція передання інформації, досить часто вона суб'єктивна, базується на емоціях, пов'язана з особистістю або із соціальною групою.

На думку багатьох дослідників, історична пам'ять тісно пов'язана з міфами [5]. Невипадково богиня стародавніх греків Мнемозина вважалася богинею пам'яті і водночас уяви, адже пам'ять, зберігаючись

на підсвідомому рівні, відтворює події чи відомості про них за допомогою уяви, розбудженої почуттями, відчуттями, фактами сьогодення. Час теж впливає на пам'ять, коли зникають свідки історичних подій, історична пам'ять теж переосмислюється, з'являються інтерпретації, оспівування, водночас стираються одні деталі й актуалізуються інші під впливом сьогодення.

Отже, історична пам'ять є ресурсом, на відміну від історії як наукового знання про минуле, актуалізує зв'язок часів. Історична пам'ять – «найважливіша складова частина самоідентифікації індивіда, соціальної групи та суспільства загалом, бо поділ оживляє образи історичного минулого та є таким типом пам'яті, який має особливе значення для конституювання й інтеграції соціальних груп у сьогоденні» [5].

Зростання інтересу до свого минулого, що спостерігається в сучасному суспільстві, пояснюється саме «ідентифікаційною» функцією історичної пам'яті. Історична пам'ять лежить також в основі національної пам'яті. «Історична пам'ять включає у себе суспільно значущу ретроспективну інформацію та її усвідомлення, ціннісні оцінки, які закарбувалися у свідомості та національному характері народів, у їх духовній і матеріальній культурі. Вона є життєво важливим духовним атрибутом української політичної нації» [8, с. 2].

Французький соціолог Моріс Хальбвак, який вважається засновником теорії історичної пам'яті, у своїй праці «Коллективна пам'ять» протиставляє історію й історичну пам'ять: «Історія зазвичай починається в ту мить, коли закінчується традиція, коли згасає або розпадається соціальна пам'ять. Поки спогад продовжує існувати, немає необхідності фіксувати його письмово, та й узагалі якось фіксувати. Тому потреба написати історію того чи іншого періоду, суспільства і навіть людини виникає тільки тоді, коли вони вже пішли так далеко в минуле, що в нас мало шансів знайти навколо себе багато свідків, які зберігали про них якийсь спогад» [1, с. 289].

Для історичної науки істотне прагнення до універсальності, до подолання національних рис у її викладі, ідеологічних особливостей викладу, характерного для окремого історичного періоду. Історія – одна. Варіантів історичної пам'яті – безліч. Множинність ця – наслідок одночасного існування багатьох соціальних груп, які закарбували у своїй колективній пам'яті ту чи іншу подію. «У кожній із цих груп, – пише М. Хальбвак, – своя історія. У ній можна розрізнити постаті та події. Але вражає нас те, що в пам'яті, однак, на передній план виступають схожості. Розглядаючи своє минуле, група відчуває, що вона залишилася тією ж, і усвідомлює свою самототожність у часовому вимірі <...> Але група, яка живе насамперед для самої себе, прагне увічнити ті почуття й образи, які становлять матерію її думки» [1, с. 290]. Історична колективна пам'ять, згідно з М. Хальбваксом, глибоко пов'язана із самоідентифікацією соціальних груп.

Отже, установа національних свят, відзначення історичних подій, повернення українських традицій, належне шанування власних українських героїв і постатей сприяють не лише ідентифікаційним процесам, а формуванню історичної пам'яті, самоусвідомленню в національному питанні, визначенню своєї приналежності до нації, а відповідно, утвердженню української державності. Одним із засобів у такому процесі повинна стати освіта, освітні заклади.

У сучасних реаліях, коли в Україні йде війна, а напередодні здійснювалися реформи, зокрема й у системі освіти, зауважимо той факт, що, на жаль, історична наука залишилася найбільш консервативною та стагнаційною порівняно з іншими гуманітарними освітньо-науковими галузями. Якщо в українській філології регулярно переглядаються освітні програми, що, у свою чергу, дозволило досить швидко реагувати на повсякденні реалії та вилучати російських письменників із шкільних програм; українська абетка та правопис за тридцять років незалежності нашої держави переглядалися щонайменше двічі, то в історичні освітні програми, фактично, після появи праць О. Субтельного, нічого новітнього не вносилося.

Звичайно, на початку 90-х рр. ХХ ст. історична освіта зазнає суттєвих структурних змін, значним чином опираючись на історичні розробки діаспорних учених, як-от от Н. Полонська-Василенко, Д. Дорошенко й інші, що дозволило в досить швидкому темпі перетворити курс історії України з регіонального, вторинного навчального курсу на курс історії суверенної держави з повноцінним історичним корінням.

Зміни, які відбулися у 90-х рр. ХХ ст. в історичній науці, привели до пошуку нової методології навчання історії та змін у вітчизняній педагогіці та методиці навчання, перейшовши у принципово нову площину – «органічне поєднання загальнодемократичних і гуманістичних засад із національними та державними» [14]. Хоча, на нашу думку, саме таке формулювання із часом змусить загальмувати розвиток методики навчання історії, оскільки, прикриваючись загальнодемократичними та гуманістичними засадами та базуючись на низькому рівні знання власної історії та виховані на засадах

комуністичної ідеології, українські історичні кола з деякою сором'язливістю та боязню будуть обстоювати власні національні історичні корені, робити акценти на українській історії й українських історичних персонажах, щоразу оглядаючись, що скажуть східні чи західні сусіди.

На думку О. Савченко, розроблення концептуальних засад шкільної історичної освіти в 90-ті рр. ХХ ст. відбулася в кілька етапів, які пов'язані з ухваленням важливих освітніх програмних документів і законів – «Концепції гуманітаризації загальної середньої освіти» (С. Гончаренко, Ю. Мальований) і Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ ст.») [14].

Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002 було затверджено Національну доктрину розвитку освіти, у якій декларувалося, що «освіта має гуманістичний характер і ґрунтується на культурно-історичних цінностях українського народу, його традиціях і духовності».

Освіта утверджує національну ідею, сприяє національній самоідентифікації, розвитку культури українського народу, оволодінню цінностями світової культури, загальнолюдськими надбаннями» [7].

Варто зазначити, що в 1990-х рр. перед Україною постала нагальна проблема формування єдинокентричної історичної пам'яті для всієї країни. Проблема була пов'язана передусім не лише з тим, що українська держава заявила про свою незалежність, але й із тим, що для різних регіонів шкільні програми були різні. І це тривало значний час і після проголошення незалежності. Громадян країни не вчили на принципах єдиної спільної історичної пам'яті, яка, зрештою, теж не була напрацьована. Усі спроби щодо впровадження національної ідеї перекривалися ідеями долучення до загальнолюдських надбань і до історії та культури всіх корінних народів і національних меншин.

Звичайно, упродовж усіх років питання викладання історії та національної пам'яті порушувалися неодноразово. У Львівському національному університеті вводиться новий курс «Історична пам'ять та історична освіта», який передбачає вивчення основних концепцій і підходів до історичної пам'яті й історичної політики, змісту та напрямів реформ шкільної історичної освіти в Україні, змісту навчальної та методичної літератури з історії у світлі категорій історичної пам'яті [4].

У Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького ще у 2018 р. проф. В. Гоцуляком порушувалося питання про шкільну історичну освіту, проблеми та перспективи її удосконалення. Науковець зазначив, що «формування глибокого та правдивого уявлення про історію, її історіографію сприятиме систематизації історичних знань, які мають свою стратифікацію та спеціалізацію в середовищі наукового історичного співтовариства й учителів історії у школі» [15].

Окрім академічної спільноти, на сполох всі ці роки били і фахівці середньої ланки освіти. Так, у грудні 2021 р. В. Дяків, переможець 2020 р. Global Teacher Prize Ukraine, учитель історії, громадянської освіти й основ здоров'я Заліщицької державної гімназії (Тернопільщина) в інтерв'ю «Новій українській школі» наголошував: «Першим завданням у викладанні історії України я вбачаю формування концепції історичної освіти. Виокремлення ключових моментів, навколо яких розгортаються причинно-наслідкові зв'язки і формується національна та громадянська свідомість».

Питання в тому, що в нас, на жаль, немає такого документа, ба більше – навіть розуміння його необхідності» [3].

За всі роки незалежності, варто констатувати, так і не була напрацьована єдина історія для всієї України. Навіть більше, насправді в державі існували сили, які саботували будь-яке зрушення в даній сфері. Відгуками на такі дії та події можна назвати навіть ту ситуацію, коли владні інституції на рівні Міністерства освіти і науки України (далі – МОН) і Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти видають рекомендації щодо збільшення курсів української історії в навчальних закладах, однак лише в поодиноких випадках (Запорізький національний університет) дослуховуються до таких рекомендацій, навіть розпалюється значна дискусія в соціальних мережах щодо доцільності даних рекомендацій. Хочеться нагадати, що наші споконвічні північні вороги перше, що роблять на захоплених територіях – це привозять власних учителів і знищують пам'ятники української історії та музеї, одним із сотень прикладів може слугувати демонтаж у Маріуполі пам'ятника Жертвам Голодомору 1932–1933 рр.

Значущість історичної пам'яті та єдиної історії для всіх громадян української держави стала зрозумілою під час війни. Так, МОН України 5 травня 2022 року, ініціювало проведення семінару-наради «Шкільна історична освіта в часи російсько-української війни». Основними питаннями які виносилися на обговорення: як розповідати школярам про передумови, характер і наслідки війни Росії проти України; ключові події, явища і процеси в історії ХХ ст. у сучасних підручниках України та Росії: компаративний аналіз змістовного наповнення, ціннісних орієнтацій, методичних підходів до вироблення в учнів критичного мислення; перегляд і доповнення шкільних програм у зв'язку з війною Росії проти України. Спікерами семінару були: фахівці МОН, науковці Інституту історії України НАН, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», представники ЗВО й інші.

У липні 2022 р. львівські освітяни та науковці розробили нове концептуальне бачення розвитку історичної освіти в Новій українській школі та запропонували Концепцію шкільної історичної освіти. Одним із ключових питань, яке потрібно нагально вирішити, є «усунення конфлікту історіографічних напрямів, який щоразу більше увиразнюється (цей конфлікт пов'язаний із різним визначенням основи української історії – народ, держава чи ідентичність?)» [10].

Однак такі заходи – це лише спроби пояснення одного історичного факту, насправді ж історію України потрібно не пояснювати одним вирваним із контексту тисячолітньої історії фактом, а розробити цілісну систему, яка б дозволяла сформувати основи національної ідеї та політику історичної пам'яті українського народу.

Для України завжди було важливим питання її історії, адже тривале перебування в неволі не сприяло розвитку національної історичної науки. Усе це стало поживним ґрунтом для створення та появи різних міфів і стереотипів. Міфи, на наше переконання, – це потрібна складова частина для формування національної ідентичності, майже кожна сучасна держава має свою офіційну та неофіційну сторінку історії. Саме неофіційна сторінка здебільшого складається з міфологічних аспектів – і це сприяє полегшенню засвоєння історії держави на побутовому рівні. Згадаймо лише чого варті міфи Греції та Риму. Для України міфічними постатями стали Маруся Чурай і герої Крут, запорізькі козаки та воїни УПА.

Саме через міфи формуються героїчні та позитивні історичні постаті. Тому наявність міфів в історичній науці не є такою шкідливою, як наявність стереотипів. Адже стереотипи в історії – це сприйняття реальності крізь ідеологічну призму. Загалом, нині в історичній науці не має однозначного визначення терміна «стереотип». Зазвичай термін «стереотип» уживають у значенні «закореніле ставлення до подій і явищ, вироблене на основі порівняння їх із внутрішніми ідеалами, що зазвичай не має безпосереднього стосунку до реальності. «Універсально-енциклопедичний словник» подає трохи інше визначення: стереотип – спрощене схематичне зображення осіб, груп, суспільних відносин, сформоване на основі неповних або фальшивих знань, однак закріплене на традиції. Стереотип важко піддається змінам. Варто пам'ятати, що стереотипи – це інструмент.

Варто відзначити, що питанням стереотипів в історичній науці протягом десятиліть частина українських істориків приділяла увагу. Зокрема, був започаткований громадський проєкт «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт», який мав на меті ліквідувати історичну безграмотність та інформувати про ключові суперечки щодо того, «що таке Україна», «що таке історія України», що таке «територія України». Завдяки цьому проєкту розвінчувалися основні міфи або стереотипи. Над проєктом працюють приблизно 20 істориків з Інституту історії України НАНУ, Українського інституту національної пам'яті, Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Наукового гуманітарного товариства, Інституту української археографії, Усесвітньої асоціації українців тощо. Натепер історикам вдалось ґрунтовно, опираючись на факти та беззаперечну інформацію, розвінчати понад 50 міфів і стереотипів – щодо Криму, Голодомору, Донбасу, Півдня та Сходу [13].

Сприяють формуванню національної й історичної пам'яті випуски збірників наукових праць Українського інституту національної пам'яті «Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу», що став виходити щорічно із 2011 р. У збірниках публікувалися наукові статті, присвячені теоретичним проблемам національної пам'яті, впливу на національну пам'ять державотворчих і цивілізаційних здобутків українського народу, важливих подій і процесів вітчизняної історії, місцю національної пам'яті в суспільно-політичному житті України.

Міфами та стереотипами огорнута і доба козацтва. Черговий варіант популяризованої версії про походження козацтва представив професор В. Ластовський на XX Науковій конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», яка відбулася в Києві у 2011 р. Однак, на думку А. Петровського, «непереконливою залишається теорія, що спочатку, рятуючись від диких азійських кочових орд, слов'янське населення відступило на північ під захист лісів, щоб уже, рятуючись від феодалної неволі, тікати до вільного степу <...> Українським історикам шляхом кропітких системних досліджень необхідно відтворити історію рідної землі. Та чи воно потрібно, рясно асимільованому північним сусідом, українському суспільству (наговпу) і його науковцям?» [11].

Цікавою, на нашу думку, є праця О. Однороженка «Звичайна схема української історії», у якій автор окреслює основні міфологічні та стереотипні наративи, які, на жаль, панують не лише в побуті, серед українського населення, але й серед професійних істориків, – предки-«бідлахи»; «миролюбність»; питання «походження українців»; витоки української історії; «наша/не наша» земля та минуле; чий герої; «не спільна колиска»; «імперія русів»; «цивілізаційний вибір»; «бездержавність», «спільна державність» тощо [9].

Не менше стереотипів існує й у сфері міжнаціональних відносин. Так, М. Галушак у своїй праці ставить питання «Хто говорить в українцях, коли вони говорять про «москалів», «жидів», «ляхів», «турків», «німців» <...>?». На думку автора, щоб зрозуміти проблему історичних стереотипів, треба «розглянути та проаналізувати проблеми міжнаціональних і міжетнічних конфліктів, адже саме з них виникають ці стереотипи» [2].

Проблемам наявності стереотипів у міжнаціональній сфері присвячена колективна монографія українських і польських істориків, соціологів, культурологів і філософів «Міфи і стереотипи в історії Польщі та України в XIX і XX ст.». У книзі проаналізовано роль міфів і стереотипів щодо минулого у свідомості українського та польського народів у період формування національної самосвідомості в XIX і XX ст. Автори зупиняються на таких моментах, як міфи, стереотипи, пам'ять у сучасній гуманітарній науці, досліджують висловлювання на різні теми: від політичної історії, через історію культури та наукового життя, до питань у сфері економічної історії, з'ясовують ставлення поляків та українців до культури національних героїв – образів героїв, які постійно вкорінені в національних наративах, наприклад, до героїв Богдана Хмельницького та Юзефа Пілсудського. Окремим питанням у монографії постали польсько-українські суперечки про козацький міф і те, що стосується спільного минулого [6].

В аналітичній записці 2019 р. Національного інституту стратегічних досліджень зазначено, що «після відновлення суверенітету України вітчизняні історики інтенсифікували дослідження національного історичного процесу, відтворюючи сукупність його політичних, соціальних, економічних і культурних аспектів. Однак запропонувати суспільству цілісний, консолідуючий концепт бачення минулого поки що не вдалося. Одна із серйозних перешкод на цьому шляху полягала в тому, що державна історична політика в Україні була не системною, а ситуативною, і формувалась на основі міксції радянської й української інтерпретацій історії» [12].

Саме нав'язаним стереотипним мисленням можна пояснити дії політичної еліти України – слабкість у внутрішній політиці, сумнівна відмова від ядерної зброї, розвал армії, політичні поступки сусідам, пасивна зовнішня політика. І нинішня війна є платою за ущербне сприйняття власної історії.

Висновки. Отже, відсутність цілісної системи формуванні історичної пам'яті, наявність стереотипів, міфологізації історії без належного її об'єктивного вивчення та популяризації є одним з елементів причин сьогоденної війни. Продовження ігнорування вирішення комплексу цих питань не приведе до покращення ситуації та залишається подальшою загрозою у формуванні національної ідентичності й української державності. Ми насправді дорого платимо за власні стереотипи, від яких так і не змогли позбутися за роки незалежності.

Література:

1. Halbwachs M. Les cadres sociaux de la memoire. Paris : Albin Michel, 1994. P. 289–290.
2. Галушак М. (Не)можливість подолати історичні стереотипи щодо націй. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2011/12/28/66418/>
3. Дяків В. Про те, чому вивчення історії через набір дат шкодить і чому починати тему незалежності в старшій школі – це запізно. URL: <https://nus.org.ua/articles/vasyl-dyakiv-pro-te-chomu-vyvchennya-istoriyi-cherez-nabir-dat-shkodyt-i-chomu-pochynaty-temu-nezalezhnosti-v-starshij-shkoli-tse-zapizno/>
4. Історична пам'ять та історична освіта. Опис курсу. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/course/istorychna-pamyat-ta-istorychna-osvita-v-ukrajini>
5. Коленько С. Історична пам'ять, Історія та історична пам'ять. *Менеджмент у сфері культури і мистецтва* : підручники для студентів онлайн. URL: stud.com.ua
6. Міфи та стереотипи в історії Польщі та України XIX–XX ст. / ред. : Анджей Чижевський та ін. Варшава ; Лодзь, 2012, 496 с.
7. Національна доктрина розвитку освіти : Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2002#Text>
8. Національна та історична пам'ять : збірник наукових праць. Вип. 1. URL: [zbirka:Layout 1.qxd/uinp.gov.ua](http://zbirka.layout1.qxd/uinp.gov.ua)
9. Однороженко О. «Звичайна схема» української історії. URL: <http://www.haidamaka.org.ua/0182.html>
10. Оновлення гуманітарної освіти в школі: як викладати історію. URL: <https://osvita.ua/school/reform/87149/>
11. Петровський А. Козацтво: міфи, стереотипи. Традиції та відновлення історії. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : збірник наукових статей. 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 321–329.
12. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України : аналітична доповідь / В. Яблонський та ін. ; за заг. ред. В. Яблонського. Київ : НІСД, 2019. 144 с.
13. Про проєкт. URL: <https://likbez.org.ua/ua/>
14. Українська шкільна історична освіта: основні етапи становлення. URL: https://www.ippo.if.ua/files/%D0%86%D0%9C/ukr_shkilna_osvita_gafijchuk.doc
15. Шкільна історична освіта: проблеми та перспективи її вдосконалення. URL: <http://histfilos.edu.edu.ua/hovyny/653-shkilna-istorychna-osvita-problemy-ta-perspektyvy-ii-udoshkonalennia.html>

УДК 94(477)“1943/1944”:930(47+57)“19”

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.25>

БИТВА ЗА ДНІПРО НА СТОРІНКАХ ЗАКРИТИХ РАДЯНСЬКИХ ВИДАНЬ З ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Чорний Олександр,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

Центральноукраїнського державного університету

імені Володимира Винниченка

ORCID ID: 0000-0001-5169-3554

Протистояння Червоної армії та Вермахту на південному фланзі Східного фронту наприкінці літа 1943 – навесні 1944 року увійшло в історіографію німецько-радянської війни як битва за Дніпро. Вивчення дніпровської баталії започатковано ще в середині 1944 року та триває й досі. Автор пропонованої публікації констатує, що концептуальне бачення битви за Дніпро в радянській мілітаристиці окреслилося у 1970-х роках, коли у науковій літературі були чітко окреслені територіальні і хронологічні рамки баталії, запропоновано бачення її етапів та визначено розуміння битви як подолання “Східного валу” – німецької стратегічної оборонної лінії на Дніпрі. Констатуючи той факт, що дослідженням німецько-радянського протистояння на Дніпрі в радянській історичній науці займалися виключно воєнні історики, які працювали у Воєнно-науковому управлінні Генерального штабу Радянської армії, а також на спеціалізованих кафедрах у військових академіях, дослідник наголошує, що праці з історії битви за Дніпро можна розділити на офіційні і відкриті для користування та дослідження, що публікувалися в СРСР закритими виданнями під грифами “цілком таємно” або “для службового користування”.

У статті автор вперше аналізує бачення битви за Дніпро радянськими істориками на сторінках закритих видань та доходить висновків, що засекречені дослідження, так само як і роботи, призначені для широкого використання, не позбавлені головних радянських ідеологічно-пропагандистських штампів, а саме: Дніпро восени 1943 року було подолано Червоною армією з ходу; “боротьба за Дніпро” ознаменувала завершення докорінного перелому у протистоянні Червоної армії і Вермахту на Східному фронті; перемоги на Дніпрі СРСР домогся без допомоги союзників по антигітлерівській коаліції. Дослідник відзначає, що у закритих виданнях комплексно проаналізовані причини деяких невдач Червоної армії на Дніпрі, але не порушено питання щодо ціни подолання ріки радянськими з’єднаннями.

Ключові слова: Німецько-радянська війна, Східний фронт, Червона армія, Вермахт, битва за Дніпро, докорінний перелом, мілітаристика, дослідження, історіографія.

Chornyi Oleksandr. The battle for the Dnipro on the pages of closed soviet publications from the German-Soviet war history

The confrontation between the Red Army and the Wehrmacht on the southern flank of the Eastern Front at the end of the summer of 1943 – the spring of 1944 entered the German-Soviet war historiography as the battle for the Dnipro. The study of the Dnipro battle was started in the middle of 1944 and continues to this day. The author of the proposed publication states that the conceptual vision of the Dnipro battle in Soviet militarism has been defined in the 1970 s, when the territorial and chronological framework of the battle was clearly outlined in scientific literature, a vision of its stages has been proposed and the understanding of the battle as overcoming the “Eastern Wall” – the German strategic defense line on the Dnipro has been defined. Stating the fact that the study of the German-Soviet confrontation on the Dnipro in Soviet historical science has been exclusively carried out by military historians who worked in the Military Scientific Department of the Soviet Army General Staff, as well as in specialized departments in military academies, the researcher emphasizes that works on the history of the battle for the Dnipro can be divided into official and open for usage and research and published in the USSR in closed editions under the labels “completely secret” or “for official use”.

In the article, the author for the first time analyzes the vision of the battle for the Dnipro by Soviet historians on the pages of closed publications and comes to the conclusion that classified studies, as well as works intended for wide usage, are not devoid of the main Soviet ideological and propaganda stamps, namely: the Dnipro in the fall of 1943 has been overcome by the Red Army on the move; the “struggle for the Dnipro” marked the end of a fundamental break in the confrontation between the Red Army and the Wehrmacht on the Eastern Front; the USSR achieved victory on the Dnipro without the help of its allies in the anti-Hitler coalition. The researcher notes that the reasons for some of the Red Army's failures on the Dnipro have been comprehensively analyzed in the closed editions, but the issue of the cost of crossing the river by Soviet units hasn't been raised.

Key words: German-Soviet war, Eastern Front, Red Army, Wehrmacht, battle of the Dnipro, turning point of the World War II, militarism, research, historiography.

Битва за Дніпро – одна з найважливіших та найдраматичніших подій на Східному фронті наприкінці літа 1943 – навесні 1944 року, у ході якої Червона армія зламала опір Вермахту на Лівобережній Україні та на Донеччині, у надважких обставинах форсувала Дніпро та розгорнула наступ на його правому березі, вийшовши у підсумку на радянсько-румунський кордон і на т.зв. “старий державний кордон” на заході СРСР. Це був безперервний восьмимісячний наступ РСЧА на південному фланзі німецько-радянського фронту та перший довготривалий успішний наступ радянських з’єднань у ході війни Німеччини та СРСР.

У Радянському Союзі загальний хід битви досить детально представляли центральні засоби масової інформації, які щодня публікували зведення Радянського інформаційного бюро, а також нариси фронтових кореспондентів про бої на дніпровському рубежі. У середині 1944 року в СРСР була опублікована перша науково-популярна розвідка під назвою “Битва за Дніпро” авторства генерал-майора Ф.М. Ісаєва [15].

Після війни в радянській історичній науці було порушено питання про підготовку досліджень з історії т.зв. «Великої Вітчизняної війни» та її окремих сторінок, як правило, героїчних. У 1949 році в СРСР було ухвалено перший післявоєнний “Перелік матеріалів, заборонених для оприлюднення у відкритих виданнях та на радіо” [30], яким фактично було встановлено контроль над оприлюдненням секретних ще з часів війни матеріалів у дослідженнях з історії радянсько-німецького збройного конфлікту. У зв’язку з цим у Радянському Союзі було започатковано практику публікації т. зв. закритих (засекречених) видань. Як наслідок, частина досліджень була прихована від пересічних радянських людей у спецховищах бібліотек та на полицях книгозбірень військових академій, де доступ до них мали лише представники вищої військової еліти. Для всіх інших радянська історична наука пропонувати вихолощено-лаковане бачення німецько-есересерівського протистояння у межах коротких нарисів про “Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр.” або шеститомного видання “Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945 рр.” [16]. І в першому, і в другому випадках громадяни в СРСР, які пережили і подолали війну, на найвищому рівні (на рівні ЦК ВКП(б) / ЦК КПРС) були позбавлені права знати бодай хоч якусь правду про неї та про ціну перемоги. Причому, останнє твердження стосується як війни в цілому, так і окремих її складових – і героїчних, і трагічних. Не є виключенням і битва за Дніпро.

Зазначене обумовлює необхідність підготовки сучасного комплексного дослідження з історії битви за Дніпро на основі розсекречених архівних матеріалів. Разом із тим реалізація обумовленого завдання передбачає глибоке вивчення історіографічного спадку стосовно дніпровської баталії – насамперед, радянських досліджень з історії війни, які раніше мали статус закритих видань.

Огляд сучасної вітчизняної мілітаристики засвідчує, що за останні десятиліття битва за Дніпро не стала предметом окремого комплексного дослідження. При цьому деякі аспекти та епізоди протистояння Червоної армії і Вермахту на Дніпрі наприкінці літа 1943 – навесні 1944 року все ж перебувають у полі зору дослідників. Зокрема, історики досить часто актуалізують питання, пов’язані з виходом з’єднань Воронезького фронту до Дніпра в районі Києва, з форсуванням ріки в районі т.зв. букринського вигину, у районі Лютіжа, з боями за Київ у жовтні – листопаді 1943 року, але водночас оминають не менш знакові події на не менш знакових ділянках Дніпра. Це значною мірою не лише скорочує саму битву за Дніпро, а й не сприяє широким інтерпретаціям стосовно її розмаху, масштабності протистояння противників, а з тим і формулюванню об’єктивних оцінок здобутої Червоною армією перемоги.

Відзначаючи факт відсутності новітньої монографічної літератури з історії битви за Дніпро, маємо підстави стверджувати, що й осягнення її історіографії лише започатковане. Серед розмаїття наукових статей, присвячених проблемі, нині ми можемо виділити лише кілька публікацій, у межах яких зроблена спроба ретроспективного аналізу праць з історії протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі. Це наукові розвідки О.Є. Лисенка [23] та Р.І. Пилявця [24], у яких автори побіжно згадали радянські видання закритого характеру, у яких окремої уваги була удостоєна і битва за Дніпро. На необхідності широкого залучення раніше засекречених видань, присвячених німецько-радянській війні, у процесі підготовки сучасних досліджень з історії Другої світової війни свого часу наголосив В.М. Грицьок [10]. У радянській історіографії війни згадки про дослідження закритого типу трапляються у публікаціях А.М. Грильова з історії вивчення “Великої Вітчизняної війни” у середині 1940-х – середині 1960-х років, що були опубліковані 1968 року на сторінках «Военно-історичного журналу» [12; 13]. Зазначене вище дозволяє констатувати, що порушена в межах пропонованої публікації проблема не була предметом досліджень, а відповідно, є актуальною та перспективною для її глибокої наукової розробки.

Аналіз закритих видань дозволить не лише по-новому розкрити широку проблематику дніпровської баталії, а й дати відповіді на питання: Чи була в СРСР спроба об’єктивного осягнення битви за Дніпро?

Як у закритих виданнях була представлена боротьба за дніпровський рубіж? Як окреслювалося значення подолання Дніпра Червоною армією? Чи порушувалося питання ціни перемоги СРСР у битві за Дніпро? Відповіді на ці питання дозволять вибудувати сучасне концептуальне бачення битви за Дніпро та обґрунтувати військове, політичне, економічне та міжнародне значення перемог, здобутих радянськими з'єднаннями на Дніпрі.

Пошуково-дослідницька та аналітична робота щодо історії вивчення битви за Дніпро показує, що її осягнення, як і дослідження інших складових німецько-радянської війни, було започатковане ще в її ході. 1942 року в структурі Генерального штабу РСЧА було створено відділ (з часом перетворений в управління) з вивчення та використання “досвіду Великої Вітчизняної війни” [12, с. 91]. Його співробітники мали узагальнювати інформацію про хід подій на фронті та публікувати у спеціалізованих виданнях, що функціонували в системі Народного комісаріату оборони СРСР. Водночас аналогічні відділи були створені і в діючій армії – в структурі оперативних відділів штабів дивізій, корпусів, армій і фронтів, які займалися не лише веденням журналів бойових дій, а й підготовкою узагальнених матеріалів про наступальні та оборонні бої. Усі матеріали, що готувалися вище згаданими структурами, відразу ж підлягали засекреченню. До вивчення досвіду бойових дій на фронтах німецько-радянської війни залучалися і офіцери-викладачі з військових академій. Під кінець війни (у 1944–1945 роках) робота стосовно узагальнення бойового досвіду Червоної армії та популяризації її перемог фактично була поставлена на потік [36].

У Радянському Союзі узагальнені матеріали щодо знакових операцій чи битв публікувалися уже через 2–3 місяці або через півроку після їх закінчення. Для прикладу, 1943 року в СРСР з'явилися перші нариси про бої за Сталінград [39], Харків [17] та Донецький басейн [18], 1944 року – про літньо-осінню кампанію 1943 року [40] та про відновлення радянського контролю над Києвом [25] і Мелітополем [22]. Джерелами для таких публікацій були повідомлення Радянського інформаційного бюро, статті фронтових кореспондентів в центральних радянських газетах, а також доповіді Й.В. Сталіна, оприлюднені засобами масової інформації. Аналіз таких видань засвідчує, що радянська ідеологічно-пропагандистська машина під проводом більшовицької партії ще в роки війни взяла під контроль підготовку “правильної” історії війни. Як правило, такі праці були відкритими для поширення в СРСР та використовувалися як агітки.

Аналіз відомих радянських публікацій з історії війни засвідчує, що в СРСР у повоєнний час з'явилося чимало видань закритого характеру. Справа в тім, що по закінченню німецько-радянської війни дослідницька робота щодо її вивчення набула широкого розмаху. Поставлені перед істориками-мілітаристами завдання головним чином полягали у такому: узагальнити накопичений досвід підготовки та реалізації наступальних та оборонних боїв, виокремити найбільш знакові та корисні для практичного використання уроки, “не завищуючи при цьому успіхи Червоної армії” [12, с. 93]. Зробити це без залучення секретних документів і матеріалів було неможливо. З огляду на це у перші повоєнні роки була перебудована система військово-історичних інституцій. Головними дослідницькими центрами з вивчення історії війни стали Воєнно-історичне управління Генерального штабу Червоної армії, утворене 1946 року, та кафедри історії війн і військового мистецтва, що діяли в структурі військових академій [12, с. 94].

На співробітників Воєнно-історичного управління покладалися й інші, більш конкретні завдання: розробити періодизацію війни, започаткувати збір та узагальнення матеріалів мемуарного характеру, розпочати узагальнення бойового досвіду Червоної армії та підготовку узагальнюючих аналітичних праць з історії війни, глибоких досліджень стосовно окремих операцій і битв у її ході. Окрім того, управління мало публікувати документи, готувати різнопланові військово-статистичні переліки та довідкові видання про з'єднання і бойові частини РСЧА [2], їх командний склад [3; 20]. З огляду на радянську післявоєнну цензуру виконання більшості окреслених вище завдань відбувалося без розголосу.

Як і все у Радянському Союзі, робота Військово-історичного управління Генерального штабу Червоної армії, починаючи з 1947 року, була побудована відповідно до п'ятирічного планування.

Наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років були започатковані багатотомні видання “Збірник бойових документів Великої Вітчизняної війни” (всього у 1947–1960 рр. було підготовлено 43 томи, під керівництвом генералів М.М. Шарохіна, В.Я. Небучинова, С.П. Платонова, Г.Г. Сгибнєва) [34], “Збірник воєнно-історичних документів Великої Вітчизняної війни” (всього у 1949–1954 рр. вийшло 14 томів, під керівництвом генералів М. О. Таленського, С. П. Платонова) [35], а також тематичні продовжувані видання у форматі збірників статей, що охоплювали статті чітко визначеної проблематики [11]. У межах згаданих видань опубліковано чимало матеріалів з історії протистояння Червоної армії і Вермахту на Лівобережжі Дніпра, пов'язаних з форсуванням дніпровського рубежу та захопленням плацдармів на західному березі ріки. Для прикладу, у “Збірнику бойових документів...” всього

було опубліковано близько 100 документів, які охоплюють директиви Ставки ВГК і її уповноважених командуванню фронтами, бойові донесення, оперативні зведення та карти-схеми.

На початку 1950-х років у СРСР з'явилися перші закриті наукові розвідки, присвячені подіям дніпровської баталії. Особливої уваги в контексті порушеної проблеми заслуговує дослідження В.В. Возненка “Наступ 1-го Українського (Воронезького) фронту на київському напрямку в 1943 році (Короткий оперативний нарис)” [6]. Відповідальним редактором праці виступив С.П. Платонов – один із провідних істориків-мілітаристів повоєнного часу, у 1950–1963 роках очільник Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних сил СРСР.

Це об'ємна наукова робота, підготовлена у 1947–1951 роках. У її межах автор досить детально проаналізував бойові дії Воронезького фронту щодо форсування Дніпра і захоплення плацдармів на правому березі ріки впродовж 22–29 вересня 1943 р., наступальні операції фронту на правобережжі у жовтні 1943 р., бої 1-го Українського фронту на київському напрямку під час наступу першої половини листопада та оборонні бої фронту в районі Корнина, Житомира і Брусилова під час німецького наступу на Київ, а також радянський контрнаступ другої половини листопада 1943 р. на Коростенському та Овруцькому напрямках.

У межах окреслених складових дослідження автор детально подав диспозицію сторін, охарактеризував задіяні сили Червоної армії та Вермахту, представив характеристику районів бойових дій, описав подробиці форсування Дніпра у смузі наступу кожної з армій фронту, вказав на прорахунки командування, які викликали труднощі під час форсування ріки та розгортання наступу радянських частин на її західному березі. Зокрема, головними причинами невдач під час форсування Дніпра автор виділив поспішність дій радянського командування, яке прагнуло переправитися через ріку “на плечах противника”, який “поспішно” відводив війська на західний берег. Дослідник наголошує, що подолання ріки проходило в надскладних умовах, штурмові групи на лівому березі Дніпра (особливо в перші дні форсування) діяли без належної підтримки, оскільки артилерійські і танкові частини, інженерні і понтонні підрозділи, авіація, тилові служби та служби забезпечення значно відстали від передових частин (часом на 100 і більше кілометрів), оскільки для їх вчасного перекидання катастрофічно бракувало пального.

Поданий у роботі матеріал – реконструкції подій, аналітика та висновки, широко проілюстровані таблицями та картами-схемами. Останніх у роботі 33 одиниці. На схемах повністю відображено хід бойових дій Воронезького (1-го Українського) фронту у боротьбі за плацдарми у смузі його наступу та в боях за Київ з 9 вересня по 30 листопада 1943 року.

1953 року завдяки роботі того ж самого управління були опубліковані дослідження військових істориків С.Д. Печенюка та В.Ф. Перегудова, що відображають форсування Дніпра 37-ю армією у районі Кременчука у вересні–жовтні 1943 року [32] та подолання ріки з'єднаннями 52-ї армії у районі Черкас у листопаді–грудні того ж року [29]. Обидві роботи охоплюють широкий фактографічний матеріал, включають характеристики районів бойових дій та оцінки сил протидіючих сторін. Як і попередня робота, названі дослідження включають 23 карти-схеми, які унаочнюють викладені у роботах реконструкції подій.

Згадані вище роботи В.В. Возненка, С.Д. Печенюка та В.Ф. Перегудова були розсекречені лише на початку 1990-х років, але в силу різних причин продовжують залишатися маловідомими дослідженнями в межах проблематики, пов'язаної з битвою за Дніпро. Водночас підготовлені авторами карти-схеми, про які йшлося вище, мають виключне значення для розуміння історії німецько-радянського протистояння на Дніпрі восени та взимку 1943 року. Для якомога ширшого уявлення про ці матеріали наведемо той факт, що на картах-схемах детально позначені не лише дії фронтів, армій, корпусів і дивізій, а й полків, а в деяких випадках – окремих зведених частин армійського чи фронтового підпорядкування, фронтових навчальних підрозділів, стрілецьких полків і, навіть, загороджувальних загонів. При цьому про “бойові подвиги” останніх на сторінках робіт не йдеться.

Принадно зазначимо, що 2007 року московське видавництво “Хранитель” у серії “Невідомі війни” (“Неизвестные войны”) перевидало усі три роботи єдиною книгою “Битва за Дніпро. 1943” [1]. Упорядником видання виступив В.Л. Гончаров, який у передмові не вказав, хто є авторами включених у книгу досліджень. При цьому проект для читача представлений як науково-популярне видання, що не відповідає його дійсній характеристиці.

У повоєнний час одним із головних друкованих засобів Міністерства оборони СРСР, орієнтованим на вивчення досвіду здобутого Червоною армією в роки німецько-радянської війни, став журнал “Воєнна думка” (“Военная мысль”), який у 1946–1989 роках функціонував як закрите видання, яке отримували лише республіканські та великі регіональні бібліотеки, де вони зберігалися у спецховищах. Примітним є і той факт, що імениті радянські історики-мілітаристи не посилалися на статті, що

в період закритості видання публікувалися на його сторінках. Тим часом нині ми можемо констатувати, що журнал “Военная мысль” розміщував розвідки радянських істориків і полководців [44], присвячених битві за Дніпро. Скажімо, 1953 року на сторінках видання було опубліковано статтю Б.С. Тельпуховського “Битва за Дніпро” [41], через десять років журнал розмістив дослідження В.В. Возненка “Битва за Дніпро і Київська наступальна операція” [5], а на честь 25-ї річниці події представив статтю Г.І. Короткова “Битва за Дніпро і фальсифікатори історії” [21].

Першими знаковими досягненнями воєнно-історичної науки у перші повоєнні десятиліття стали узагальнюючі дослідження “Операції Радянських Збройних сил у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.” [28] та “Стратегічний нарис Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” [38]. Обидві роботи виконані колективами воєнних істориків під загальним керівництвом генерал-лейтенанта С.П. Платонова та були розраховані на вузьке коло фахівців – представників вищого офіцерського корпусу СРСР.

Перейдемо до характеристики видань відповідно до предмету пропонованого дослідження. Перша з-поміж названих робіт є багатотомним виданням. Це чотири томи присвячені операціям основних періодів війни, до кожного з них додані окремі альбоми, в яких узагальнені відповідні картографічні матеріали. Для нашого дослідження цікавим є другий том, зміст якого включає матеріали стосовно операцій, проведених Червоною армією на Східному фронті у період т. зв. докорінного перелому в ході “Великої Вітчизняної війни”, що охоплює в часі події з 19 листопада 1942 року до кінця грудня 1943 року.

За твердженням авторського колективу, дослідження підготовлене “на основі архівних матеріалів і трофейних документів з використанням воєнно-історичних праць, опублікованих [Воєнно-науковим] управлінням Генерального штабу, штабами родів військ і видів Збройних Сил [СРСР], а також вищими військовими навчальними закладами” [28, с. 2]. Наведене зауваження є суттєвим, оскільки у самому тексті видання немає посилань на використані документи, матеріали та дослідницьку літературу.

Над томом працював авторський колектив у складі 20 осіб (2 генерал-майори, 17 полковників та 1 підполковник). Як бачимо, усі вони були військовими, які після війни перекваліфікувалися в істориків-дослідників. З-поміж авторів – 4 кандидати історичних і 4 кандидати воєнних наук. Відповідальним редактором видання виступив генерал-лейтенант С.П. Платонов.

У межах роботи (ні в передмові, ні в текстах відповідних глав) не вказані автори. Матеріал щодо протистояння Червоної армії та Вермахту на Дніпрі викладений у десятій главі “Операції радянських військ по звільненню Лівобережної України. Форсування Дніпра. Наступ радянської армії на Правобережжя України та в Північній Таврії (серпень–грудень 1943 року)” [28, с. 347–410]. Ймовірно, що одним із авторів цієї частини був член авторського колективу полковник Г.А. Колтунов, який у перші повоєнні десятиріччя спеціалізувався на вивченні протистояння РСЧА і Вермахту в районі Курського виступу та на Лівобережжі Дніпра влітку – восени 1943 року.

Дослідження було опубліковане 1958 року, а робота над ним тривала мінімум 5–6 років, на що вказує витримана у межах видання періодизація війни, що усталилася в радянській історичній науці та мілітаристиці у 1951 році [26, с. 48].

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу викладеного у виданні бачення протистояння Червоної армії і Вермахту на Дніпрі наприкінці серпня – у грудні 1943 року, маємо дати відповідь на питання: чому ця робота була віднесена нами до числа закритих праць з історії війни? У вузькому колі спеціалістів стосовно закритості цього видання дослідниками може висловлюватися і протилежна думка, оскільки воно цитоване у роботах радянських воєнних істориків, що вийшли друком у 1960-х – 1970-х роках [13, с. 77–78; 26, с. 48]. До того ж, на сторінках примірника, з яким нам довелося попрацювати немає ані типографської, ані зробленої вручну помітки “Цілком таємно”. На закритість даної роботи вказує примітка “в книзі пронумеровано всього 520 сторінок”, зроблена на редакційній сторінці [28, с. 2], що в радянській цензурі застосовувалася саме до секретних видань або видань призначених “для службового користування”.

Аналіз згаданої глави дозволяє констатувати таке. По-перше, автори стосовно протистояння Червоної армії і Вермахту кінця серпня – кінця грудня 1943 року не вживали поняття “битва за Дніпро”, а називали боротьбу за дніпровський рубіж (головний (стратегічний) об’єкт) “другим етапом літньо-осінньої (!) кампанії 1943 року” [28, с. 403], складовими якого були виділені “бої на Лівобережжі Дніпра” [28, с. 351–359], “бої на Донеччині” [28, с. 359–360], “бої на території південної частини Лівобережної України” [28, с. 403] та “бої на території Північної Таврії” [28, с. 403]. І лише один раз дніпровська епопея названа “боротьбою за Дніпро” [28, с. 409]. Як бачимо, автори видання не включили у дніпровське протистояння РСЧА і Вермахту бої у районі нижньої течії ріки – на південь від Нікополя.

Така подача подій обумовлює пошук відповіді на питання: чому автори не вживають поняття “битва за Дніпро” для означення широкомасштабних подій, що розгорнулися довкола Дніпра наприкінці

літа – навесні 1944 року? Необхідність пошуку відповіді на це питання посилюється тим, що поняття битва за Дніпро” вживалося в радянському інформаційному та науковому просторі ще в ході самого німецько-радянського протистояння на дніпровському рубежі. Для прикладу, центральні радянські газети ще 17 жовтня 1943 року опублікували статті “Герої битви за Дніпро”. Газета “Червона зірка” (“Красная звезда”) у другій половині жовтня вела однойменну рубрику [9], в середині 1944 року в СРСР було надруковано науково-популярний нарис авторства генерал-майора Ф.М. Ісаєва [15], про що уже йшлося вище, а 1956 року в СРСР в одному із збірників, присвячених важливим операціям “Великої Вітчизняної війни”, була надрукована досить об’ємна стаття В.В. Возненка “Битва за Дніпро” [4], а за кілька років до того журнал “Военна думка” (“Военная мысль”) надрукував статтю Б.С. Тельпуховського під такою ж назвою [41].

Пояснення вищеокресленої проблеми можна було б вбачати у назві самого видання, яке присвячене операціям – оборонним чи наступальним, але операціям. Але таке пояснення не зніме поставленого питання, оскільки оборонні та наступальні операції Червоної армії на Орловсько-Белгородському виступі у виданні об’єднані авторами у Курську битву [28, с. 203], а оборонну та наступальну фази німецько-радянського протистояння на Волзі названо Сталінградською битвою [28, с. 82].

На наш погляд, обережне ставлення авторів видання до поняття “битва за Дніпро” криється у двох досить важливих моментах. По-перше, битва за Дніпро у грудні 1943 року не закінчилася, оскільки найбільш повноводна частина ріки (від Лоева до Херсона) повністю була подолана лише в середині березня 1944 року після деокупації Херсона 13 березня 1944 року. На ширших хронологічних межах битви ще 1944 року наголошував Ф. М. Ісаєв [15, с. 7, 28–31], чого автори видання, ясна річ, не знати не могли, а відповідно вживання поняття “битва за Дніпро” у межах кінця серпня – кінця грудня 1943 року могло розглядатися авторським колективом як не коректне. По-друге, це є дотриманням сталінської концепції “переломного 1943 року”, який “вождь і учитель” усіх радянських людей, у тому числі й істориків, ототожнював з перемогами Червоної армії під Сталінградом, на Курському виступі та на Дніпрі. Тут варто зауважити, що Й.В. Сталін німецько-радянське протистояння на дніпровському рубежі не назвав битвою за Дніпро у відомій промові “про переломний рік”, виголошеній 6 листопада 1943 року [37, с. 109–127]. Так само “великий стратег” не розглядав складовими “боротьби за Дніпро” і події в районі Миронівсько-Звенигородського виступу (більше відомі як Корсунь-Шевченківська операція в радянській історіографії або “Черкаський котел” в німецькому баченні війни), в районі Нікополя і Кривого Рогу у лютому 1944 року, в районі Херсона та Дніпровського лиману в лютому – березні 1944 року, які він відносив до здобутків Червоної армії на фронтах 1944 року – року “вирішальних перемог Червоної армії” [37, с. 152–169] на Східному фронті, що стало підставою для штучного обрізання хронологічних меж дніпровської баталії, що засвідчується роботами А.М. Грильова [14] та Ф.Д. Воробйова і В.М. Кравцова [7].

Принагідно зазначимо, що в межах роботи не простежуються надмірні славні на честь Й.В. Сталіна й партії. Водночас ще раз наголосимо, що усе дослідження побудоване на періодизації війни, яка стала панівною в радянській історіографії з 1951 року з подачі радянського історика-мілітариста О.М. Самсонова [26, с. 48] та за підтримки К.Є. Ворошилова [8]. В основу періодизації були покладені сталінські промови про війну, виголошені у 1941–1945 роках [37].

У дослідженні події, пов’язані з “боротьбою за Дніпро”, розглядаються авторами у межах кінця серпня – кінця грудня 1943 року та обмежують радянсько-німецьке протистояння боями на лівобережжі ріки та на Донеччині, з форсуванням Дніпра від Лоева до Запоріжжя та захопленням плацдармів стратегічного значення – в районі Києва та Кременчука, наголошуючи, що у результаті цього було створено умови для розгортання наступу на правому березі Дніпра.

У межах окресленого бачення дослідниками чітко представлений хід бойових дій. Аналіз роботи засвідчує, що автори, використовуючи поняття операції як форму ведення узгоджених і взаємопов’язаних бойових дій, спрямованих на досягнення визначених цілей, для позначення просування Червоної армії по всій лінії зіткнення вживали поняття “наступ на севсько-чернігівському напрямку” [28, с. 351], або “Чернігівсько-Прип’ятьська операція” [28, с. 355], “наступ Воронезького фронту на київському напрямку” [28, с. 356], “наступ Степового фронту на полтавсько-кременчуцькому напрямку” [28, с. 354], “наступ радянських військ на Донбасі” [28, с. 359]. Нині ці події в історіографії війни подані як Чернігівсько-Полтавська стратегічна наступальна операція (26 серпня – 30 вересня 1943 р.) [42, с. 261–264], що визначається як перший етап битви за Дніпро, у ході якого війська Центрального, Воронезького та Степового фронтів вийшли до Дніпра від Лоева до Домоткані та почали форсування ріки. Водночас “наступ радянських військ на Донбасі” у сучасній мілітаристиці поданий як Донбаська стратегічна наступальна операція (13 серпня – 22 вересня 1943 р.) [42, с. 265–268], у ході якої війська

Південно-Західного і Південного фронтів вийшли до Дніпра в районі Дніпропетровська і Запоріжжя, а також на рубіж ріки Молочної, розпочавши штурм нижньої частини т. зв. “Східного валу”.

Як окремих складників “боротьби за Дніпро” авторським колективом подане “форсування Дніпра та захоплення плацдармів на його правому березі” [28, с. 360–372], у межах якого виділені підпункти “форсування Дніпра і Прип’яті військами 13-ї армії Центрального фронту” [28, с. 362–364], “форсування Дніпра військами Воронежського фронту” [28, с. 365–369] та “форсування Дніпра військами 37-ї армії Степового фронту” [28, с. 369–372].

Варто наголосити, що виділеними у дослідженні епізодами з історії подолання дніпровського рубежу Червоною армією проблема форсування Дніпра повністю не презентується, оскільки, скажімо, у смугі наступу Степового фронту, крім 37-ї армії, Дніпро підкорювали і 46-а, і 53-я армії, і 4-а, 5-а та 7-а гвардійські армії, вклад яких у справу успішного подолання Дніпра лишився поза увагою дослідників. Досить фрагментарно представлене форсування ріки і з’єднаннями Південно-Західного й Південного фронтів.

Розширення плацдармів на західному березі Дніпра та вихід на Дніпро у його пониззі представлено у роботі як “наступальні операції радянських військ на Правобережній Україні та у Північній Таврії у жовтні – грудні 1943 року” [28, с. 376–403], серед яких виділені “Київська наступальна операція Воронежського (1-го Українського) фронту в жовтні – грудні 1943 року” [28, с. 379–388], “наступ військ Степового (2-го Українського) і Південно-Західного (3-го Українського) фронтів на кіровоградському та криворізькому напрямках у жовтні – грудні 1943 року” [28, с. 392–401] та “Мелітопольська операція військ Південного (4-го Українського) фронту 26 вересня – 5 листопада 1943 року” [28, с. 401–403]. Нині ці події розглядаються у межах Київської стратегічної наступальної (3–13 листопада 1943 р.) і оборонної операцій (13 листопада – 22 грудня 1943 р.) [42, с. 269–270] та Нижньодніпровської стратегічної наступальної операції (26 вересня – 20 грудня 1943 року) [42, с. 270–274].

Як бачимо, сучасні уявлення про хід подій на Дніпрі різняться з їхнім баченням наприкінці 1950-х років. Насамперед різниця помітна у хронології та назвах операцій. Аналізуючи працю 1958 року, маємо відзначити, що її авторський колектив був більш об’єктивним у подачі наступальних дій. Наше судження базується на тому, що ані в документах Ставки ВГК 1943 року, ані у фронтових чи армійських документах нами не виявлено свідчень про планування або реалізацію “Чернігівсько-Полтавської стратегічної наступальної операції”, “Донбаської стратегічної наступальної операції” чи “Нижньодніпровської стратегічної наступальної операції” [33]. Найявні лише документи щодо планування “Чернігівсько-Прип’ятської” [33, с. 193, 305–308], “Донбаської” [33, с. 187–190] та “Мелітопольської” наступальних операцій [33, с. 206], в інших випадках – це націлювання фронтового командування на ті чи інші дії на фронті Ставкою ВГК і Генеральним штабом РСЧА. Дії фронтів, що діяли на Дніпрі, регулярно корегувалися директивами Ставки ВГК через своїх уповноважених на фронтах – Г.К. Жукова (на київському та полтавсько-кременчуцькому напрямках) та О.М. Василевського (на дніпропетровсько-запорізькому та північно-таврійському напрямках). Останнє вказує лише на одне: стратегічно Червона армія була націлена на подолання Дніпра у будь-який спосіб і фактично будь-якою ціною.

Оцінюючи форсування Дніпра, автори наголошують, що ріка була подолана з ходу, що противник не зміг закріпитися на правому березі ріки, що це було значним досягненням стратегії радянського командування. Дійсно, форсування ріки проходило з ходу і це було виконання фронтовим та армійським командуванням директиви Ставки ВГК від 9 вересня 1943 року, якою Й.В. Сталін націлював командувачів фронтами й арміями на подолання Дніпра без стишення темпів наступу [33, с. 201]. Це привело до невиправданих жертв, до захоплення незручних в оперативному плані плацдармів і т. д. Автори на це чітко не вказують, але все ж визначають та називають причини невдач Червоної армії під час форсування Дніпра. Серед них – поспішність в діях, відставання артилерійських, інженерних та понтонних частин, тилових служб та підрозділів забезпечення. При цьому, як не дивно, констатують, що альтернативи форсуванню ріки з ходу не було, оскільки швидкі дії Червоної армії на Дніпрі не дозволили німецьким частинам закріпитися на правому березі. Останнє є тиражуванням радянського міфу про те, що Червона армія “переступила Дніпро” [27, с. 1], тобто подолала його швидко і без зайвих зусиль, за 5–7 днів [28, с. 361–362]. Дане уявлення про форсування Дніпра в радянській мілітаристиці почало формуватися ще в роки війни. З часом теза про швидке форсування Дніпра радянськими з’єднаннями стала ключовою в радянській та пострадянській (у тому числі і вітчизняній) історичній науці [45; 19].

Оцінюючи загальний хід бойових дій у “боротьбі за Дніпро” наприкінці серпня – у грудні 1943 року, автори намагалися бути об’єктивними в оцінках обох сторін – і Вермахту, і Червоної армії. Для прикладу, дослідники визнали, що німецьке командування доволі грамотно організувало відхід частин за Дніпро у середині вересня – на початку жовтня 1943 року і в той же час натякнули, що на Лівобережжі

Дніпра та на Донеччині радянським з'єднанням не вдалося організувати жодного котла, навіть за умови значної переваги над противником у живій силі й техніці. Останнє, між іншим, можна розглядати як один із головних факторів радянського успіху в усій кампанії.

Цікавим і знаковим є ще одне спостереження. У дослідженні простежується спроба подати “боротьбу за Дніпро” Червоної армії і Вермахту як частину єдиної з Курською битвою літньо-осінньої кампанії, тим самим “науково” відпрацювати сталінську тезу про те, що подолання Дніпра у ході літньо-осінніх боїв є закріпленням докорінного перелому у війні, який був започаткований під Сталінградом та відбувся на Курській дузі. Насправді ж це можна розглядати лише як чергову спробу припасувати зручний фактаж під сталінську концепцію “переломного 1943 року”. Останнє можемо ще раз підтвердити не лише тим фактом, що Дніпро на південь від Нікополя був подоланий у лютому – березні 1944 року, а й тим, що форсування Дніпра у районі Черкас продовжувалося до середини грудня 1943 року [29], що явно виходить за межі осені того ж року.

Але так чи інакше, охарактеризована у межах роботи проблема протистояння Червоної армії і Вермахту довкола Дніпра як стратегічного об'єкту німецької оборони визначається як одна із перших спроб глибокого та аналітичного осягнення “боротьби за Дніпро” наприкінці серпня – у грудні 1943 року. Хоча робота і носила закритий характер, ряд її положень лягли в основу наступних праць, присвячених проблемі німецько-радянського протистояння на Дніпрі.

З-поміж видань закритого характеру цікавою для сучасної наукової аналітики є фундаментальна праця “Стратегічний нарис Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” [38], підготовлений колективом воєнних істориків у складі 27 осіб під керівництвом полковника А.М. Грильова та під загальним редагуванням генерал-лейтенанта С. П. Платонова [38, с. 2]. Робота над дослідженням тривала наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років, саме ж видання було опубліковане 1961 року Військовим видавництвом Міністерства оборони СРСР. Дослідження було надруковане під грифом “Цілком таємно” та з поміткою на редакційній сторінці “в книзі пронумеровано 984 сторінки” [38, с. 1–2]. На те, що ця робота була секретною вказує і той факт, що вона не була включена в огляд радянської історіографії війни, зроблений А. М. Грильовим для “Воєнно-історичного журналу” у 1968 році [12; 13].

Події, пов'язані з протистоянням Червоної армії і Вермахту на Дніпрі, викладені у восьмій главі “Літньо-осіння кампанія 1943 року (липень – грудень 1943 р.)” [38, с. 503–595], яка була підготовлена все тим же полковником Г. А. Колтуновим [38, с. 976]. Відразу варто зауважити, що цікавий для нас матеріал не є абсолютним переспівом тез і суджень, викладених автором у роботі “Операції Радянських Збройних сил...”, що вказує на пошук істориками з Воєнно-наукового управління Генерального штабу найбільш “оптимальної” схеми подачі подій на німецько-радянському фронті, пов'язаних з битвою за Дніпро.

Аналіз змісту цікавої для нас частини дослідження засвідчує таке.

Перше. Автор чітко об'єднав в одну кампанію події на Курській дузі та просування Червоної армії до Дніпра, форсування ріки та захоплення плацдармів на її західному березі в одну велику баталію, яку назвав “літньо-осінньою кампанією 1943 року”, окресливши її хронологічні рамки у межах липня – грудня 1943 року. Останнє засвідчується навіть назвою відповідної глави [38, с. 503]. Нині такий підхід можна розглядати не лише як дотримання уже усталеної на той час сталінської концепції “переломного 1943 року”, а як спробу загнати перемоги Червоної армії на Дніпрі у тінь переможних Сталінградської і Курської битв, які відбулися на території РСФСР і яким уже було припасоване їхнє “всесвітньо-історичне” значення як у “Великій Вітчизняній”, так і в Другій світовій війні.

Друге. Автор, як і в попередній роботі, не використовував у дослідженні поняття “битва за Дніпро”, але в цілому датував події, пов'язані з виходом радянських з'єднань до ріки, її форсуванням і захопленням стратегічних плацдармів на західному березі у межах кінця серпня – кінця грудня 1943 року. Принагідно зазначимо, що точніші хронологічні рамки битви за Дніпро (24 серпня – 24 грудня 1943 р.) в радянській історичній науці були призначені лише в 1970-х роках [45], після появи монографії Г.М. Уткіна “Штурм Східного валу. Звільнення Лівобережної України і форсування Дніпра” [43]. Тоді ж у радянській мілітаристиці закріпилося ототожнення битви за Дніпро з подоланням “Східного валу” – німецької оборонної лінії вздовж дніпровського рубежу. Наше твердження про те, що часові межі битви були саме призначені, базується на тому, що загальний наступ п'яти радянських фронтів з головним завданням виходу до Дніпра розпочався раніше – у середині серпня 1943 року з прориву німецьких добре укріплених оборонних позицій довкола Харкова та вздовж річок Сіверський Донець і Міус, а закінчилося протистояння на дніпровському рубежі значно пізніше – навесні 1944 року після повного подолання Дніпра Червоною армією в межах України та ліквідації можливого прориву німецьких танкових і моторизованих дивізій до ріки на правобережжі.

Третє. У дослідженні немає подробиць щодо бойових дій на Лівобережжі Дніпра та на Донеччині. Дії Червоної армії і Вермахту означені пунктирно, з констатацією того, що наприкінці літа п'ять радянських фронтів (Центральний, Воронежський, Степовий, Південно-Західний і Південний), кореговані Ставкою ВГК та її уповноваженими Г.К. Жуковим і О.М. Василевським, успішно просувалися на чернігівському, київському, полтавсько-кременчуцькому, дніпропетровському та запорізькому напрямках, зламали німецьку оборону на Донеччині та, наступаючи на мелітопольському напрямку, вийшли на рубіж ріки Молочної. Дослідник не назвав жодної операції (ані Чернігівсько-Полтавської, ані Донбаської), а лише виділив стратегічні напрямки просування Червоної армії та виокремив ключові події, що відбулися під час наступу – звільнення Сум, Чернігова, Конотопа, Сталіно (Донецька), Полтави, Кременчука та інших українських міст.

Четверте. Автор, на відміну від попередньої роботи, не виділив форсування Дніпра в окремий етап “боротьби за Дніпро”, послуговуючись тезою про те, що Червона армія пододала Дніпро з ходу, захопивши силами Центрального, Воронежського та Степового фронтів 21 плацдарм [38, с. 558], з-поміж яких два – в районі Києва і Кременчука – були розширені до рівня стратегічних.

П'яте. Протистояння на Дніпрі у жовтні – грудні 1943 року ототожене з боротьбою за Київ (важливий політичний, економічний та культурний центр), столицю України, яка стала першою визвольною з-поміж окупованих столиць союзних республік. Варто наголосити, що для автора бої за Київ – це наступ армій Воронежського (1-го Українського) фронту з раніше захоплених плацдармів в районі букринського вигину на Дніпрі та в районі села Лютиж – на північ від Києва, який він назвав “Київською наступальною операцією”, визначивши її хронологічними рамками 12 жовтня – 23 грудня 1943 року [38, с. 567]. При цьому операція не розділена на наступальну та оборонну фази, як це прийнято в сучасній історіографії.

Шосте. У роботі досить чітко розставлено акценти щодо стратегічних здобутків Червоної армії у ході “боротьби за Дніпро”. Серед них – злам німецької оборони на дніпровському рубежі, унеможливлення нав'язати Червоній армії т. зв. “позиційну війну”, захоплення київського та кременчуцького стратегічних плацдармів, блокування 17-ї німецької армії в Криму та створення передумов для наступу на Правобережній Україні. В оціночних судженнях автор наголосив, що німецько-радянське протистояння на Дніпрі стало завершенням докорінного перелому не лише у “Великій Вітчизняній”, а й Другій світовій війні на користь СРСР та усієї антигітлерівської коаліції [38, с. 594]. При цьому в роботі немає ні слова про взаємозв'язок дій Червоної армії на Дніпрі з бойовими діями союзників СРСР на інших театрах світового конфлікту.

Констатуючи викладене, варто відзначити, що усі тези, судження і висновки базуються на широкій та оригінальній джерельній базі – журналах бойових дій, директивах Ставки ВГК, на даних “архіву Головного розвідувального управління”, а також на матеріалах, накопичених Воєнно-науковим управлінням Генерального штабу Збройних сил СРСР. На нашу думку, використання такого характеру документів стало підставою для засекречення роботи.

Окрім того, у дослідженні викладені факти і судження, введення яких в науковий обіг не віталось радянською цензурою 1950-х – 1960-х років та було включено до переліку матеріалів заборонених для оприлюднення в СРСР [31]. З огляду на це важливо відзначити, що у роботі в межах окресленої проблеми вперше були наведені порівняльні дані щодо живої сили і техніки задіяних сторонами у протистоянні РСЧА і Вермахту на Дніпрі, зазначені точні цифри щодо мобілізації в Червону армію під час битви. При цьому авторський колектив, наголошуючи на німецьких втратах, не порушив питання щодо радянських втрат на Дніпрі [38, с. 583].

Наведені цифри засвідчують двократну і більшу перевагу Червоної армії над Вермахтом у живій силі, що дозволяє порушити констатацію того, що переламати хід подій на Східному фронті вдалося не військово-стратегічним мисленням і плануванням у поєднанні з актуальними здобутками військового мистецтва, а досягненням чисельної переваги у живій силі, що дозволяло вільно закривати проблемні місця на фронті резервами. Останнє, безумовно, вартувало великої кількості загиблих. На це опосередковано вказують оприлюднені у межах дослідження цифри щодо мобілізованих у лави РСЧА. Автори зазначають, що всього на німецько-радянський фронт з липня по грудень 1943 року було спрямовано 1 238 924 особи у складі т. зв. маршових поповнень (тобто тих, хто пройшов первинну підготовку). З них на фронт у липні – вересні потрапило 627 092 бійці, інші 611 832 червоноармійці були направлені в діючу армію у жовтні – грудні 1943 року [38, с. 565]. Як відомо, стратегічним для просування Червоної армії у цей час був південний фланг німецько-радянського фронту (це територія України), де, на відміну від інших напрямків, безперервно наступали Центральный, Воронежський, Степовий, Південно-Західний та Південний фронти. Наведені цифри з розподілом на квартали хоч і непрямо, але можуть

свідчити про рівень радянських втрат і це лише серед офіційно мобілізованих та підготовлених бійців. Проблема т. зв. “чорної піхоти” з цілком зрозумілих мотивів не була порушена.

Виходять за межі дозволених цензурою й інші оціночні судження, представлені в роботі. Зокрема, автор розкритикував дії командування, пов’язані зі слабкою організацією роботи інженерних та понтонних підрозділів, із застосуванням танкових з’єднань, механізованих та артилерійських частин, з організацією роботи авіації, тилових служб та служб забезпечення, які в комплексі гальмували дії армій різних фронтів під час захоплення та розширення плацдармів. Окрім цих, були висловлені і критичні зауваження на рахунок армійських та фронтових розвідок, які спільно з інженерними й топографічними частинами не упередили дії відповідного командування щодо форсування Дніпра у незручних для того місцях.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що у пропонованому дослідженні вперше у вітчизняній історичній науці комплексно проаналізовано інтерпретацію подій, пов’язаних з протистоянням Червоної армії і Вермахту на Дніпрі наприкінці літа 1943 – на початку весни 1944 року, на сторінках закритих радянських видань з історії німецько-радянської війни, що були підготовлені в СРСР у перші повоєнні десятиліття. Опрацювавши відповідні видання, відзначимо, що вони підготовлені військовими істориками з Воєнно-наукового управління Генерального штабу Радянської армії та базуються на широкій джерельній базі. Хоча закриті роботи з історії війни і не насичені матеріалами про керівну роль партії в організації знакових перемог Червоної армії, в цілому вони побудовані на сталінській концепції бачення війни та її ключових епізодів і “поворотних пунктів”. Останнє стосується і битви за Дніпро, події якої за тими ж сталінськими лекалами подані як закріплення докорінного перелому у війні. Для цього події, пов’язані з битвою за Дніпро, подані у межах кінця серпня – кінця грудня 1943 року, які ототожнені з виходом на дніпровський рубіж, його форсуванням та боями за Київ – як за один із ключових і знакових об’єктів, що мав бути деокупований у рамках “другого етапу літньо-осінньої кампанії 1943 року”. Тим самим окрема широкомасштабна баталія на Дніпрі була загнана в тінь перемог Червоної армії під Сталінградом і Курськом. Важливо, що у межах закритих досліджень з історії німецько-радянської війни протистояння Червоної армії і Вермахту на Дніпрі подане у доволі широких деталях з критичним осмисленням недоліків, прорахунків і недопрацювань радянського командування, що не віталося радянською цензурою. Водночас ряд проблем – використання “чорної піхоти”, загороджувальних загонів, оцінок радянських втрат – у дослідженнях закритого характеру не порушувалися. Факти і судження з історії дніпровської баталії, накопичені у закритих радянських виданнях, за умов їх критичного осмислення можуть бути цінними для новітніх досліджень битви за Дніпро.

Література:

1. Битва за Днепр. 1943 г. / Сост. В. Гончаров. Москва : Хранитель, 2007. 777 с.
2. Боевой состав Советской Армии: в 5 ч. Москва : Военно-научное управление Генерального штаба, 1964–1990. Ч. I–V.
3. Военные кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (Справочно-статистические материалы). Москва : Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1963. 324 с.
4. Возненко В.В. Битва за Днепр. *Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Сборник статей* / Под общ. ред. П.А. Жилина. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1956. С. 241–265.
5. Возненко В.В. Битва за Днепр и Киевская наступательная операция. *Военная мысль*. 1963. № 10. С. 55–69.
6. Возненко В.В. Наступление 1-го Украинского (Воронежского) фронта на киевском направлении в 1943 г. (Краткий оперативный очерк) / Отв. ред. С.П. Павленко. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1951. 264 с.
7. Воробьёв Ф.Д., Кравцов В.М. Победы Советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: краткий очерк. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1953. 432 с.
8. Ворошилов К.Е. Гениальный полководец Великой Отечественной войны. *Ворошилов К. Е. Сталин и Вооружённые Силы СССР*. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1951. С. 51–98.
9. Герои битвы за Днепр. *Красная звезда*. 1943. 17 октября. С. 1; 20 октября. С. 1; 23 декабря. С. 1.
10. Грицюк В. Праці радянських військових істориків закритого характеру щодо аналізу військових дій на теренах України часів Другої світової війни. *Сторінка воєнної історії України: Збірник наукових статей*. 2009. Випуск 12. С. 25–30.
11. Грылев А. Бой 49-й гвардейской стрелковой дивизии по ликвидации херсонского плацдарма немцев (декабрь 1943 г.). *Боевые действия стрелковой дивизии: Сборник тактических примеров из Великой Отечественной войны / Под ред. К. В. Сычева, М. М. Малахова*. Москва : Воениздат, 1958. С. 375–385.
12. Грылев А. Советская военная историография в годы Великой Отечественной войны и послевоенные годы. *Военно-исторический журнал*. 1968. № 1. С. 90–100.
13. Грылев А. Советская военная историография в годы Великой Отечественной войны и послевоенные годы. *Военно-исторический журнал*. 1968. № 3. С. 77–89.
14. Грылев А.Н. Победа Советской Армии на Правобережной Украине (1944 г.). Москва : Военное изд-во МО СССР, 1953. 128 с.
15. Исаев Ф.М. Битва за Днепр. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1944. 28 с.

16. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.: В 6-ти т. / Гл. ред. комис. Поспелов Н. П. (предс.) и др. Т. 3. Коенной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 – декабрь 1943 гг. / Под. ред. Ю.П. Петрова. Москва : Воениздат, 1964. 660 с.
17. Карпов А. Бои за Харьков. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1943. 48 с.
18. Карпов А. Освобождение Донбасса. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1943. 28 с.
19. Коваль М.В. Битва за Дніпро 1943 / Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1. (А–В). С. 253–254.
20. Командование корпусного и дивизионного звена Советских Вооруженных Сил периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Москва : Военная академия им. М.В. Фрунзе, 1964. 572 с.
21. Коротков Г. Битва за Днепр и фальсификаторы истории. *Военная мысль*. 1968. № 11. С. 60–71.
22. Коротков И. Битва за Мелитополь. Москва : Госполитиздат, 1944. 36 с.
23. Лисенко О.Є. Битва за Дніпро як об'єкт історіописання. *Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення м. Києва від нацистських загарбників: Збірник наукових праць / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 р. Київ : ДП “НВП” Пріоритети”, 2013. С. 183–195.*
24. Лисенко О.Є., Пилявець Р.І. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії. *Український історичний журнал*. 2019. № 4. С. 88–117.
25. Мешеряков Г. Борьба за Киев. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1944. 50 с.
26. Морозов В.П. О периодизации и некоторых проблемах научной разработки истории Великой Отечественной войны. *История СССР*. 1970. № 3. С. 46–59.
27. Наступление продолжается. *Красная звезда*. 1943. 9 октября. С. 1.
28. Операции Советских Вооружённых Сил в Великой Отечественной войне: В 4-х т. / Отв. ред. С.П. Платонов. Т. II. Операции Советских Вооружённых Сил в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – декабрь 1943 г.). Москва : Военное изд-во МО СССР, 1958. 520 с.
29. Перегудов В.Ф. Форсирование Днепра 52-й армией в районе Черкасск (ноябрь – декабрь 1943 г.). *Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Выпуск 12. / Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской армии. Военно-историческое управление*. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1953. С. 59–111.
30. Перечень сведений, запрещённых к опубликованию в открытой печати и по радио. Москва, 1949. 72 с.
31. Перечень сведений, запрещённых к опубликованию в печати, передачах по радио и телевидению. Москва : Главлит СССР, 1965. 228 с.
32. Печененко С.Д. Форсирование Днепра 37-й армией в районе Кременчуга (сентябрь – октябрь 1943 г.). *Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Выпуск 12. / Главное военно-научное управление Генерального штаба Советской армии. Военно-историческое управление*. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1953. С. 5–58.
33. Русский архив: Великая Отечественная война. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Москва : ТЕРРА, 1999. Т. 16(5–3). 360 с.
34. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. Москва : Воениздат, 1947–1960. Т. 1–43.
35. Сборник военно-исторических материалов Великой Отечественной войны. Москва : Воениздат, 1949–1954. Т. 1–14.
36. Сборник материалов по изучению опыта войны. Москва : Воениздат, 1942–1945. Выпуск 1–20.
37. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1946. 208 с.
38. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Отв. ред. С.П. Платонов. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1961. 982 с.
39. Таленский Н. Великое сражение под Сталинградом. Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1943. 32 с.
40. Таленский Н. Летняя кампания 1943 года (Краткий обзор). Москва : ОГИЗ Госполитиздат, 1944. 32 с.
41. Тельпуховский Б. С. Битва за Днепр. *Военная мысль*. 1953. № 15. С. 10–19.
42. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії) та ін. Київ : НВП “Видавництво “Наукова думка, НАН України”, 2011. Кн. 1. 735 с.
43. Уткин Г.М. Штурм “Восточного вала”. Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. Москва : Военное издательство МО СССР, 1967. 464 с.
44. Шарохин М. Форсирование водных преград в ходе наступления (Приведены примеры из опыта Великой Отечественной Войны). *Военная мысль*. 1947. № 4. С. 32–41.
45. Шеховцов Н.И., Колтунов Г.А. Битва за Днепр 1943 / Советская военная энциклопедия: В 8 т. / Председ. Гл. ред. комисии А.А. Гречко. Москва : Военное изд-во МО СССР, 1976. Т. 1. С. 481–484.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 343.819.7(430):341.43(=161.2):929Б.Гаврилишин
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.26>

БОГДАН ГАВРИЛИШИН У ТАБОРАХ ДЛЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ У НІМЕЧЧИНІ (1945–1947)

Гаврилишин Петро,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин, докторант
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
ORCID ID: 0000-0002-1187-9028

У цій статті висвітлюється частина життя українського вченого та відомого мецената Богдана Дмитровича Гаврилишина (1926–2016), що пов'язана із перебуванням у таборах Ді-Пі на території Німеччини після завершення Другої світової війни.

Подано аналіз наукових праць, присвячених дослідженню теми українських переміщених осіб у повоєнній Європі. Виділяються і описуються характерні особливості їхнього повсякденного життя в таборах, облаштування побуту, налагодження освіти для дітей та молоді, культурного, релігійного життя, медичного обслуговування тощо.

На основі вивчення мемуарів, інтерв'ю та збережених архівних джерел встановлено ключові моменти життя Богдана Гаврилишина в досліджуваній період. Автор прагне простежити ті важливі фактори, що вплинули на формування його особистості, світогляду та подальше життя.

Значна увага приділяється загальній картині подій, чисельності і поширеності таборів, умовам життя в них, здобуття освіти, можливим варіантам подальшої долі молоді людини після залишення табору та ін.

Розглядаються і негативні явища, пов'язані з табірним життям, зокрема, ризик репатріації до Радянського Союзу, політична боротьба всередині табору, погане харчування, недостатні умови для навчання, брак коштів тощо.

Серед моментів, що давали певні позитивні можливості для молоді, відзначається великий відсоток української інтелігенції, що мала бажання і готовність відкривати школи і таким чином завершити середню освіту, що дало б можливість їм вступати до вишів у різних куточках світу. Цією можливістю скористався і Богдан Гаврилишин, вступивши згодом до університету Торонто в Канаді.

Під час перебування в таборах, будучи пластуном, він вступив у курінь «Лісові Чорти», з яким підтримував контакт протягом усього свого подальшого життя. У більш зрілому віці, вже перебуваючи на пенсії, він присвячує себе Україні, зокрема став головою Крайової пластової ради (2006–2008 рр.) та заснував Фонд розвитку Пласту у 2008 р.

Ключові слова: Богдан Гаврилишин, Німеччина, Баварія, табори Ді-Пі, Пласт, скаути, курінь «Лісові Чорти», гімназія.

Gavrylyshyn Petro. Bohdan Hawrylyshyn in camps for Displaced Persons in Germany (1945–1947)

This article highlights part of the life of the Ukrainian scientist and well-known philanthropist Bohdan Dmytrovych Hawrylyshyn (1926–2016), related to his stay in the DP camps in Germany after the end of World War II.

An analysis of scientific works dedicated to the study of Ukrainian displaced persons in post-war Europe is provided. Characteristic features of their daily life in the camps, household arrangements, establishment of education for children and youth, cultural and religious life, medical care, etc. are highlighted and described.

Based on the study of memoirs, interviews and preserved archival sources, the key moments of Bohdan Gavrylyshyn's life in the period under study have been established. The author seeks to trace the important factors that influenced the formation of his personality, outlook and further life.

Negative phenomena associated with camp life are also considered, in particular, the risk of repatriation to the Soviet Union, political struggle within the camp, poor nutrition, insufficient conditions for training, lack of funds, etc.

Considerable attention is paid to the general picture of events, the number and prevalence of camps, living conditions in them, obtaining an education, possible options for the future fate of a young person after leaving the camp, etc.

Among the moments that provided certain positive opportunities for young people, a large percentage of the Ukrainian intelligentsia was noted, who had the desire and willingness to open schools and thus complete secondary education,

which would give them the opportunity to enter universities in different parts of the world. Bohdan Gavrylyshyn also took advantage of this opportunity, later entering the University of Toronto in Canada.

During his stay in the camps, as a plastun, he joined the "Forest Devils" camp, with whom he maintained contact throughout his later life. At a more mature age, already retired, he devotes himself to Ukraine, in particular, he became the head of the Regional Plastov Council (2006–2008) and founded the Plast Development Fund in 2008.

Key words: Bohdan Dmytrovych Hawrylyshyn, Germany, camps for Displaced Persons, Plast, scouts, "Forest Devils" camp, gymnasium.

У сучасних умовах, коли Україна та інші держави Європи внаслідок російсько-української війни зазнали істотного збільшення кількості біженців та переміщених осіб, актуальним залишається вивчення історичного досвіду вирішення кризових питань такого ґатунку. Особливо цікавим є приклад розв'язування проблем, пов'язаних із аналогічними категоріями населення після Другої світової війни. Йдеться про історію «переміщених осіб» (далі – ПО), або Ді-Пі (похідне від англ. «Displaced persons», DPs), – один з центральних сюжетів повоєнного часу. У Європі він активно розгортається в другій половині 1940-х, поступово спадаючи до середини 1950-х рр., охопивши територію окупованих Німеччини, Австрії та Італії. Останній табір для переміщених осіб закритий в 1957 р. Актуалізує проблематику щодо переміщених осіб і недостатнє використання збережених джерел, які б розкривали долю українських переміщених осіб у цей період, а також нечисельна кількість публікацій, присвячених історії окремих громадян у цих подіях.

Оскільки ця тема у СРСР не віталася, дослідженням українців, котрі перебували в таборах для ПО в західних окупаційних зонах, в основному займалися науковці з діаспори, зокрема В. Мудрий [12], З. Кузеля [8], В. Кубійович [7], Л. Юрій [19]. Вони вивчали повсякденне життя, побут, налагодження освіти, культурного життя тощо. Найбільш ґрунтовне дослідження здійснив В. Маруляк [10] у монографії «Українська еміграція в Німеччині та Австрії по Другій світовій війні». Із потужних розробок варто виокремити дисертації Л. Стрільчук [16], С. Рудика [14] та О. Подобед [13].

Мета статті – дослідити ту частину життя Богдана Гаврилишина (1945–1947), яка пов'язана з перебуванням у таборах Ді-Пі на території Німеччини після завершення Другої світової війни. Для цього також ставимо собі завдання – з'ясувати його долю в цей період на тлі повсякденного життя переміщених осіб у таборах з його характерними особливостями.

Нами вже висвітлювався невеликий фрагмент його біографії періоду таборів Ді-Пі, пов'язаний з членством та діяльністю Богдана Гаврилишина у Пласті [5, с. 39]. Незадовго до закінчення війни Богдан Гаврилишин з двома українськими друзями тікають з табору для примусових робітників та вирушають на Захід, прагнучи уникнути зустрічі з представниками СРСР. Ця авантюрна подорож завершилась зрештою їхнім неофіційним працевлаштуванням в одному американському військовому підрозділі як посудомий. Після перебазування військових в інше місце хлопці вирушили до Мюнхена, де потрапили в табори для переміщених осіб [4, с. 31–38].

На момент завершення Другої світової війни в Європі розміщувалося близько 40 млн переміщених осіб, з них на території Німеччини – близько 11 млн. У 1945 р. союзники уклали низку угод про їх повернення на батьківщину (репатріацію): 11 лютого – між СРСР, США та Великою Британією, 13 березня – між СРСР і Бельгією, 29 червня – між СРСР і Францією. У 1946 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила рішення про повернення біженців і Ді-Пі на батьківщину. Водночас підкреслювалось, що осіб, які мають вагомні причини не повертатись до країни походження, зокрема політичні, не примушуватимуть до цього [18, с. 693–694].

У результаті низки причин та процесів на території, окупованій західними союзниками по антигітлерівській коаліції, опинилося близько півмільйона радянських громадян, 250–300 тис. із яких становили українці. На відміну від інших своїх співвітчизників, що опинилися в радянській зоні окупації та були примусово репатрійовані у СРСР, українці західних зон окупації все ж мали можливість вибору: повертатися або ні в Радянський Союз [15, с. 70].

Виявилось, що частина ПО не бажала повертатися на радянську Батьківщину. Вони добре пам'ятали політичні репресії та переслідування, розкуркулення, Голодомор, національні й релігійні утиски, різного роду дискримінації тощо. Загалом, було багато причин, що спонукали до шляху політичного біженства. Природно, що українські переміщені особи були доволі різношерстною групою. Серед них було чимало селян, робітників, колишніх солдатів Червоної армії, членів різних українських політичних і неполітичних організацій. Частина в групі ПО становили українські інтелігенти: учителі, священники, лікарі, науковці, митці та ін. Аналізуючи територіальне походження українських ПО, Л. Стрільчук стверджує, що більшість із них походила з теренів Західної України, з територій, де радянська влада за короткий період свого існування ще не встигла викоринити національну свідомість

та волелюбність [15, с. 70]. Згідно з даними очевидця цих подій українського науковця В. Кубійовича: «Українці, які проживали в таборах для ПО, з точки зору віросповідання були надзвичайно строкатою групою: 66,1% з них належали до української католицької церкви, 32,6% – до православної і 1,3% – сповідували інші релігії [7, с. 15–16].

Протягом десятиріччя, подібно до цивілізацій, табори для переміщених осіб пройшли свій історичний шлях: заснування, піднесення та занепад. На невеликій території зосереджувалася значна кількість національно свідомих людей, що підштовхувало їх і далі розвивати українську освіту, культуру. Вони активно робили це в міжвоєнний період, а в таборах мали можливість продовжити цю справу [15, с. 71].

Біженцям допомагала організація УНРРА (від англійської United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Адміністрація Організації Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови, аббревіатури відповідно UNRRA – АДРОН). У 1943 р. 44 держави утворили УНРРА з метою допомоги і відбудови господарського життя поруйнованих територій. Передовсім ішлося про допомогу західним державам. Найбільш активну діяльність УНРРА провадила в 1944 р., коли СРСР і його союзники отримали значну допомогу. Згідно зі статутом організації отримати допомогу могли біженці, що переслідувалися за релігійними або політичними переконаннями, та примусово вивезені в час війни. Основна мета полягала в поверненні значної кількості біженців до рідних країн. Біженці і переміщені, які відмовлялися повертатися до своєї держави, підлягали примусовій репатріації. Щоправда, за погодженням з урядами держав УНРРА все ж надавала допомогу і правову опіку особам ПО, що противились репатріації. Урядники цієї структури мали вказівки вживати заходів, щоб люди добровільно, передумавши, репатріювалися [6, с. 214; 17, с. 15].

Загальна кількість таборів для переміщених осіб у західних окупаційних зонах була різною, в Австрії, до прикладу, був 21 табір. Їх чисельний склад коливався в межах 200–300 осіб і лише у двох найбільших (Ландек і Зальцбург) нараховував 1–2 тис. Значно більше таборів було розташовано в західних окупаційних зонах Німеччини: 161 табір в американській зоні окупації та 86 – у британській [15, с. 71].

Поряд із дорослими на чужині опинилася значна кількість неповнолітніх. Окрім численних проблем, перед ними стояло й питання навчання, здобуття знань та завершення освіти. Що цікаво, перший повоєнний навчальний рік у таборах розпочався вже наприкінці серпня 1945 р. Це зумовлювалося бажанням батьків і учителів налагодити нормальне життя для своїх дітей. Система навчання в таборах складалася традиційно з таких рівнів, як: дитячі садки, початкові і середні школи/гімназії, музичні школи й різного роду курси. Загалом шкіл різного рівня та курсів тоді в усіх західних зонах Німеччини та Австрії нараховувалось 266, на яких навчалось 13 949 осіб [15, с. 71–72].

Богдан Гаврилишин згадував: «Наближався вересень, тому деякі вчителі середніх шкіл з України вирішили провести курси завершального навчального року гімназії. Вони розуміли, що ті, хто мають досить знань, могли б закінчити середню освіту в тимчасових школах і згодом у країнах, де вони опиняться, зможуть одразу вступати до університетів, а не повторювати рік чи два у середній школі. Підручників не було. В класі – лише дошка і крейда, а у нас – олівці й папір. Вчителі, однак, були хороші, а ще майже половину класу становили дівчата. Навіть за таких обставин добре було знов повернутися до школи. Невдовзі організували гуртки українського Пласту і мені пощастило вступити як старший пластун до куреня «Лісові Чорти», членом якого залишаюсь і донині» [4, с. 39–40].

Втім у Мюнхені, що належав до американської зони окупації, було більше можливостей організувати національне життя з огляду на понад 3 тисячі українців у тамтешніх таборах. Головним осередком українського життя тут став табір Карлсфельд. Його виникнення пов'язане із рішенням американської військової адміністрації компактно розмістити українців, розсіяних у 16 таборах Мюнхена. У 20 бараках із центральним опаленням могло проживати понад чотири тисячі осіб. Карлсфельд став свого роду невеличким містечком – центром українського громадського життя Мюнхена. Адміністрація табору, створена 14 серпня 1945 р., складалася із 149 осіб і включала 11 відділів. Табір очолював магістр Топорович, комендантом поліції був офіцер армії УНР Олександр Тимченко, а обов'язки секретаря управи спершу виконував магістр Осолінський. На середину серпня 1945 р. у Карлсфельді проживала 2921 людина, з яких 2303 були українцями. Але вже за кілька тижнів, на початку вересня, загальна кількість поселених зросла до 4085 осіб, з них – 3770 українців. Восени в Карлсфельді вже функціонували дитячий садок, народна школа, гімназія, вчительська семінарія, торговельна, кравецька, музична, драматична школи, образотворча вища школа, шоферські курси та курси англійської мови. У ньому працювала також вища школа самоосвіти, більш відома в літературі як народний університет, яка часто ставала першим місцем праці прибулих туди науковців. Проте на середину травня 1946 р. табір було розпущено, а його мешканців відправлено до таких таборів, як Берхтесгаден, Міттенвальд і Фрайманн. Через

близькість до Мюнхена в останньому проживало багато представників академічної спільноти. На кінець весни 1946 р. там проживало близько 6 тисяч мешканців, більшість з яких становили українці [6, с. 217–218].

Наприкінці 1947 р. у Німеччині було понад 135 тисяч українців, з них 85 тисяч перебували в американській окупаційній зоні. У Баварії проживання в таборах, як правило, визначалося за національною ознакою, на відміну від інших територій. Близько 80% українців жило в таборах. Такий самий відсоток українців у Баварії були віком старші 20 років, з яких 30% були хліборобами, 20% – представниками різних господарських фахів, 18% – фізичними робітниками, 16% – ремісниками і ще приблизно 16% – інших професій. Що цікаво, 13% становила молодь віком старших за 14 років і 7% – діти до 14 років [6, с. 223].

Українська молодь мала можливість вчитися в Українському вільному університеті, що відновив роботу в Мюнхені. Окрім українців, студентами можна було зустріти також і поляків, чехів, словаків, німців, росіян, турків та представників інших національностей. Іноземці у середньому становили 20% серед його студентів. Такі показники були пов'язані із закриттям університету УНППА, що працював у Мюнхені з кінця 1945 до початку 1947 р. [6, с. 223].

Що цікаво, 89% ПО з таборів американської окупаційної зони відмовлялися від повернення до своєї батьківщини. З огляду на тиск щодо репатріації до СРСР, частина українців окреслювала себе бездержавними або поляками [6, с. 223].

«Ми не знали, що шукатимемо, коли опинимося в Мюнхені. Сподівалися, що знайдемо табір для людей, яких не мали репатріювати до Радянського Союзу. Випадково знайшли єврейський табір, а що я пам'ятав кілька слів на їдиші, які почув у своєму селі, вони прийняли нас. Проте гостинність швидко зникла. Ні Ромко, ані Любко не говорили на їдиші. Після влаштування у таборі ми стали спілкуватись між собою українською. Це почули і ввічливо попросили нас негайно покинути табір».

Схожа історія повторилася і з польським табором – їх знову підслухали як говорять українською. Після повторних пошуків знайшли табір для людей різних національностей, які жили у колишніх німецьких військових бараках. Тут вони пройшли перевірку офіцерами ЦРУ на те, чи не були німецькими колаборантами.

У своїх спогадах автор згадує такі події: «Скоро ми дізналися, що для людей з України споруджують табір у містечку Карлсфельд неподалік від Мюнхена. Сумніваючись, що це правда, Ромко і Любко вирішили залишитись у Мюнхені, а я вирушив до Карлсфельда. Цього разу удача справді супроводжувала мене. Табір складався з кількох дерев'яних бараків, які раніше були певно призначені для українських остарбайтерів, а тепер пристосованих АДРОН для українців. Нас забезпечували їжею та всім необхідним. Мене поселили до кімнати з вісьмома двохруслими ліжками та одним столом з двома вузькими лавками. Там вже жило 15 молодих хлопців з України» [4, с. 39].

Втім невдовзі Богдана Гаврилишина забирають до госпітально в Мюнхені й ставлять діагноз – виразка шлунку, що змусило його провести там чотири місяці. Таку ціну він заплатив за те, що дозволяв собі жирну їжу в необмежених кількостях, працюючи мискомием на кухні при американській армійській частині. Сусід по палаті, єврейський лікар з Литви, що був там в якості пацієнта, порадив йому виписатися з лікарні і «спробувати жити нормальним життям, а коли тобі буде шістдесят років, подумаєш, як лікувати свій шлунок». Молодий український юнак послухав його поради: «На той час я вже знав, що мій старший брат Місько перебуває у таборі АДРОН у Мангаймі. Я поїхав до того міста і записався до школи, подібної до тої, в яку ходив у Карлсфельді. У Мангаймі ми з братом відвідували не тільки імпровізовану Українську католицьку церкву, а й Українську православну також. Тоді я зрозумів, що сани там були однакові, служби Божі дуже схожі й різниці в догмах між двома церквами не було. Єдина відмінність – це те, що Українська греко-католицька церква визнавала Папу Римського головою церкви, а православна мала свого Патріарха» [4, с. 40–41].

Серед однокласників у Мангаймі він подружився з дівчиною зі Східної України. Катерина Кричевська, котра походила з родини відомих художників, продовжуючи сімейну традицію, стала відомою художницею у Каліфорнії. Цілком випадково Богдан Гаврилишин поновив з нею контакт у 2009 р. – через шістдесят три роки після того, як востаннє бачились у 1946 р. З огляду на те, що школа у Мангаймі була гіршою за карлсфельдську, за три тижні до випускних екзаменів він повернувся до Карлсфельда [4, с. 41].

Саме на території Німеччини у квітні 1946 р. Богдан Гаврилишин офіційно вступив у курінь «Лісові Чорти» [1, арк. ч. 10/48]. Пізніше члени куреня «Лісові Чорти» підтримували між собою постійний зв'язок в еміграції. Пластун-сеніор Володимир Бандера згодом напише: «Як бачимо, то хоч розпоршені по світу, ми все-таки стреміли до світової єдності. Через наші «Листи» ділилися з Фамілією

своїми успіхами та негараздами такі віддалені самітники, як Влодко Галат у Бразилії та Богдан Гаврилишин у Швейцарії, як теж хвосты, що служили в американській та канадській арміях» [9, с. 38].

Зустрічаємо Богдана Гаврилишина на фото гуртка «Лис» І куреня ім. полк. Івана Богуна в Карлсфельді, датованого осінню 1945 р. [9, с. 34]. Був він і серед учасників Великої пластової ради (ВІР) ч. 12 під час Ювілейного Свята Весни в Міттенвальді 5 липня 1947 р. [9, с. 17]. Богдан Гаврилишин носив порекло (прізвисько) «Мізничок», згодом «Мізничок-Дипломат» або просто «Дипломат» [1, арк. 7; 9, с. 31, 343].

У своїх мемуарах про табірний Пласт він пише: «Невдовзі я отримав ще кілька важливих уроків. Група українських пластунів збиралася організувати курені для старших пластунів і пластунок. Місько підійшов до мене і сказав: «Ти маєш бути зв'язковим куреня старших пластунів». Здивовано я заперечив: «Як зможу? Я був лише у двох пластових таборах, коли мені було 11 і 12 років. Я майже нічого не знаю про скаутинг». Місько відповів: «Якщо не знаєш, як щось робити, то навчишся і будеш це робити добре. Не святі горшки ліплять» [4, с. 43]. В інтерв'ю Івану Дзюбі знаходимо опис цієї самої ситуації, але з цікавими висновками: «Я сказав, що був тільки два рази в Пластових таборах як новак і що керувати групами юнаків не зможу. Тоді мій брат пригадав мені ту приповідку батька про те, що «не святі горшки ліплять». Я став скаут-майстром, зв'язковим [2, с. 32]. Пласт істотно вплинув на формування особистості Богдана Гаврилишина, натомість він згодом сприяв розвитку Пласту в уже старшому віці. Так, очоливши Крайову пластову раду у 2006–2008 рр., він використовував свій набутий життєвий і професійний досвід, напрацьовані особисті контакти, створений ним Фонду розвитку Пласту задля покращення та розширення діяльності Пласту в Україні [5, с. 42].

Кращими народними школами із висококваліфікованим педагогічним складом були навчальні заклади в Бамберзі, Берхтесгадені, Ганновері, Майнцкастелі, Мюнхені, Міттенвальді, Регенсбурзі та ін. В Ансбасі та Мюнхені, де чимало українців мешкало не в таборах, а приватно, було засновано приватні українські народні школи.

До середніх навчальних закладів належали матуральні курси, гімназії, а також учительські семінарії. Більшість українських переміщених осіб і біженців пов'язувала своє майбутнє із країнами західної демократії. У зв'язку із цим у частини українців постала потреба отримати свідоцтво про середню освіту, яке було перепусткою до здобуття освіти вищої. Йдеться про тих, хто в роки воєнного лихоліття змушений був перервати навчання у школі або ж втратив документи про закінчену середню освіту. З цією метою при деяких таборових гімназіях, а також українських вищах було організовано матуральні курси, які провадили навчання за програмами реальних шкіл. Свідоцтво про закінчення матуральних курсів давало можливість українцям здобути середню спеціальну й вищу освіту як у навчальних закладах, розташованих у Західній Німеччині, так і в інших країнах. Наприклад, Левенський католицький університет у Бельгії за сприяння Бельгійського комітету допомоги українським студентам щорічно надавав стипендії для здобуття вищої освіти українцям. До речі, при згаданому вищі в ті часи утворився численний український осередок, який на початку 1950-х рр. налічував до 100 студентів. Своєю чергою виш у Голландії надавав стипендії для студентів, хворих на легені. Окрім того, у Західній Німеччині переміщені особи та біженці могли здобути вищу освіту, зокрема в Українському вільному університеті та Українському технічно-господарському інституті (УТГІ). Таким чином, навчання давало можливість українцям не стати «напівінтелігентами», тобто людьми без середньої закінченої освіти і фаху [13, с. 121–122].

До прикладу, у день відкриття матуральних курсів при УТГІ до лав вільних слухачів вступило 43 особи. Згодом чисельність слухачів змінювалася: одні залишали навчання, інші – приходили. Загалом за період з березня 1946 р. до лютого 1948 р. їх налічувалося 97 осіб: 67 – склали матуральний іспит, 30 – залишили навчання. Слід зазначити, що слухачі з вищим рівнем освітньої підготовки могли швидше закінчити навчання і скласти іспити. До цього слід додати, що із поширенням у 1947 р. чуток про можливу еміграцію українців до країн Європи й Америки слухачі особливо переймалися якнайшвидшим здобуттям відповідного матурального свідоцтва і у зв'язку з цим зверталися із проханнями до керівництва курсів пришвидшити процес здобуття освіти [1, 123 арк. 9]. Окремі слухачі просили дозволу достроково скласти матуральні іспити, серед них і Ярослав Голубець, який збирався восени 1947 р. виїздити як лісопильний робітник на роботу до Канади [13, с. 122–123].

У своїх мемуарах автор описує подальші події: «Прибувши до Карлсфельда, я позичив конспекти з різних предметів у своїх однокласників і сів готуватися до екзаменів. Коли кажу «сів», звичайно, маю на увазі пряме значення цього слова. Я не міг навчатись у кімнаті, де, крім мене, було ще п'ятнадцять хлопців і хтось постійно виходив та заходив та де було дуже шумно. Тому я пішов до загального туалету

в бараку, в якому було кілька окремих кабінок, і сів навчатися в одній з них. У тому туалеті провів три повних тижні. Мотивація скласти екзамени і потім мати можливість вступити до якогось університету була для мене надзвичайно сильною. Годинами просиджуючи в туалеті з паперами на колінах під дуже тьмяним освітленням та дихаючи характерним ароматом, я сконцентровано вбирав і запам'ятовував знання з конспектів за останні вісім місяців навчання. Нагорода за цей свого роду мазохізм прийшла: я склав екзамени зі всіх предметів на «відмінно» [4, с. 41].

Богдан Гаврилишин залишив нам ще одне цікаве своє життєве спостереження: «Через 15 років одна з наших колежанок зі школи в Карлсфельді намагалася зібрати тих 106 учнів, що скінчили цю гімназію. Вона відкрила неймовірний факт, що з тих 106 випускників 103 скінчили університети в п'ятнадцяти різних державах. Ми вчилися в тому таборі в страшених обставинах, не мали підручників, мусили вчитись в університетах на різних, нам до того незанихтаних мовах, але було бажання пробитися в життя. Це був важливий урок. Труднощі часто скріпляють мотивацію» [2, с. 34].

Через декілька місяців Богдан Гаврилишин записується до університету, який організувала АДРОН у відомому Музеї науки в Мюнхені. Було відомо, що це буде щось тимчасове і студенти переїдуть до різних країн, як тільки буде можливо. Тобто університет був тимчасовий і мав закритися. «Тому відвідував небагато занять, але ходив на деякі з тих, що проводив професор Юрій Старосольський, який пізніше працював у Бібліотеці Конгресу США, був пластуном, належав до куреня «Лісові Чорти», став автором кращої книги українською мовою про скаутинг-пласт «Велика гра» (1948). Крім того, він став третім Начальним пластуном з часів заснування Пласту в 1912 р. Інший курс, який я час від часу відвідував, вів доктор Матвій Стахів. Обидва ці професори були дуже компетентні й цікаві. Маю зізнатися, що в мене був ще один мотив вступити до цього університету. Як студент я міг отримати додаткові купони на харчування, крім тих, які отримував у таборі для біженців у Карлсфельді» [4, с. 42]. Дізнавшись, що тато, брат Михайло разом із сім'єю переїхали до табору для українських біженців у Ельвайнгені, він туди переїжджає, залишивши університет. Сестра Катруся з чоловіком Ярославом також тоді перебували в цьому таборі [4, с. 42].

На чергові тези Івана Дзюби, що, здавалося, після поразки українського руху та втечі основним тоном атмосфери табірної життя мусила би бути депресія, натомість було досить інтенсивне літературне, культурне життя, навіть піднесення, Богдан Гаврилишин відповів: «Це був парадокс. У цій еміграції було досить багато інтелігенції. Життя в таборі, де не треба було турбуватися про побут, давало час займатися чимось іншим. З другого боку, було почуття спільноти, колективності. Організовувалися Пласт, молодіжні організації, гімназії, літературні вечірки. На кожному рівні щось робилося. Це не був період психологічної депресії або зневіри. Майбутність виглядала для нас не зовсім перспективною, але це не було приводом для зайвих турбот, була надія» [2, с. 34].

У новому таборі Богдан Гаврилишин пережив цікавий досвід: «На моє щастя, сталась одна пригода. До табору приїхав американський генерал Тейлор. Він мав проголосити промову для мешканців табору про те, як відбудеться репатріація. Директор табору, естонець, який говорив і російською, і англійською, мав перекладати для того генерала. Він, однак, був русофіл і не любив українців. Коли генерал уже виходив на сцену, мій брат почав підштовхувати мене до сцени, щоб я йшов перекладати. Я не мав часу сперечатися з ним про те, що я мав усього тритижневі курси англійської мови. Коли генерал почав говорити, я розумів, може, кожне п'яте слово, але знав, що ніхто з біженців англійської не розуміє. Я приблизно знав, про що генерал говорив, і з певною логікою доповнював решту. Переживши це, я «продемонстрував», що знаю англійську мову. Всі це прийняли як факт» [2, с. 31].

Після цієї події Михайло, старший брат Богдана Гаврилишина, який уже працював в адміністрації цього табору ООН для реабілітації біженців, переконав його виставити свою кандидатуру на директора з постачання, бо «всі знають, що ти знаєш англійську». Без тестування Богдана Гаврилишина взяли, давши водія, спеціальні пайки і 40 людей у підпорядкування. В таборі тоді проживало близько 3 тисяч людей. «Так я став менеджером, не маючи жодної адміністративної практики. Однак я навчився швидко відшукувати компетентних людей, питати їх про все та вчитися від своїх підлеглих. Деяким з них було під п'ятдесят років» [2, с. 31].

Втім уже тоді Богдан Гаврилишин прагнув побачити світ: «Під час перебування в таборі в Ельвайнгені до нас завітали представники канадського підприємства, яке виробляло папір, набирати хлопців у лісоруби до Канади. Я в той час був директором з постачання, жив у таборі, як пан, але погодився їхати до Канади. Я хотів залишити зруйновану війною Європу і «відкрити» новий світ. Мене вибрали до Канади не тому, що я був фізично сильним. Виглядало, що було два критерії відбору: незле здоров'я і обмежений інтелект, бо у ліс на працю генії не їдуть. Тому що майже ніхто з нас не знав англійської мови, ми всі блискуче витримали екзамен бодай за другим критерієм» [2, с. 33]. Невдовзі група найнятої

української молоді направились до німецького порту Бременгафен, звідки 24 серпня 1947 р. відплили до Канади на одному з тих кораблів, що перевозили американських солдатів [2, с. 36].

Підсумовуючи, зазначимо, що період перебування в таборах Ді-Пі на території Німеччини став для Богдана Гаврилишина сповненим пригод та іноді навіть карколомних подій. Після майже річної роботи остарбайтера йому вдалося віднайти свої близьких родичів, проявити себе у Пласті, побороти хворобу, завершити середню освіту і навіть обійняти відповідальну адміністративну посаду в управлінні табором. Його життєвий досвід, кругозір та свідомість значно підросли. Попри такий успіх, він, сповнений прагненням пізнати новий світ, наприкінці серпня 1947 р. вирушає працювати лісорубом до Канади, де розпочинається новий період його непересічного життя.

Література:

1. Архів Пластового музею у Клівленді. Ф. МА-11 УСП, папка «3 к УСП Лісові Чорти».
2. Богдан Гаврилишин – Іван Дзюба. Діалог. Київ : Вид. Укр. Всесвіт. Координац. Ради та Респ. асоц. Українознавців, 1995. 159 с. (Додаток до журналу «Сучасність» 1995. Січень, ч. 1).
3. Віднянський С. Гаврилишин Богдан Дмитрович. Україна в міжнародних відносинах : енциклопедичний словник-довідник. Випуск 5. Біографічна частина: А–М / відп. ред. М. Варварцев. Київ : Інститут історії України НАН України. 2014. С. 88–89.
4. Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ : Університетське видавництво «Пульсари», 2011. 288 с.
5. Гаврилишин П. Богдан Гаврилишин і Пласт. *Літопис Волині*. 2022. Вип. 27. С. 37–43.
6. Кокош А. Проблеми таборів ДіПі у повоєнній Баварії. *Multidimensionality of Ukrainian-Polish cooperation: genesis, particularities and prospects : scientific monograph / science eds. T. Astramovich-Leik, Ya. Turchyn, O. Horbach. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2022. С. 213–226.*
7. Кубійович В. З демографічних проблем української еміграції. *Сьогочасне й минуле*. Ч. 1–2. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. С. 14–26.
8. Кузеля З. В далеку дорогу. *Сьогочасне й минуле*. Ч. 1–2. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. С. 3–8.
9. Лісові Чорти: їх життя і буття. Книга друга. 1945–2007. Ювілейний історично-мемуарний збірник у їх вісімдесятип'ятиліття. Львів; Нью-Йорк, 2010. 364 с.
10. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. I (роки 1945–1951). Мюнхен : акад. вид-во д-ра Петра Белея, 1985. 419 с.
11. Маруняк В. Табори Д. П. Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ–II). Париж; Нью-Йорк, 1976. Т. 8. С. 3120.
12. Мудрий В. Нова українська еміграція та організація таборового життя. *Сьогочасне й минуле*. Ч. 1–2. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. С. 9–13.
13. Подобєд О.А. Культурне життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині (друга половина 1940-х рр.) : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2018. 549 с.
14. Рудик С.Я. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945–1953 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.02. «Всесвітня історія». Київ, 2003. 20 с.
15. Стрільчук Л. Просвітницька діяльність української інтелігенції в таборах для переміщених осіб у західних окупаційних зонах (1944–1951 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. Луцьк, 2016. Вип. 3 (328). С. 69–74.
16. Стрільчук Л.В. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Волинський державний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 1999. 210 с.
17. Український табір ДП в Авгсбурзі. Спомини. Документи. Світлина. / упор. В. Сергійчук. Вишгород : ПП Сергійчук М.І., 2020. 402 с.
18. Шаповал Ю. ДІ-ПІ *Енциклопедія сучасної України* : у 30 т. / ред. кол.: І.М. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ. Київ, 2007. Т. 7 : Г–Ді. С. 693–694.
19. Юрій Л. «Родіна» і «скрінінг» – Дамоклів меч таборів. *Сьогочасне й минуле*. Ч. 1–2. Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. С. 54–68.

УДК 94(470+571):355(431)]"18/19"(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.27>

«ПРУССАЧЧИНА» ЯК РЕЗУЛЬТАТ РЕЦЕПЦІЇ ЕЛЕМЕНТІВ ПРУССЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ МОСКОВИТАМИ

Гордієнко В'ячеслав,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID ID: 0000-0003-1133-4199

Гордієнко Галина,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
ORCID ID: 0000-0003-2424-2410

Метою статті є вивчення феномену «пруссаччини» у російській імперській армії, тобто запозичення і невдалого перенесення прогресивних для свого часу елементів військової справи Пруського королівства у військоове повсякдення Росії і встановлення соціокультурних причин цього явища. Наукова новизна полягає у виявленні тягlosti «пруссаччини» від початку XIX ст. до нинішньої армії РФ, яка веде загарбницьку війну проти суверенної України. Інтерес російської військової еліти до прусської військової справи виник у середині XVIII ст. на хвилі загальноєвропейського захоплення військовими реформами Фрідріха II. Запровадження елементів прусської військової системи розпочалося за Павла I. Встановлено, що саме тоді з'являється термін «пруссаччина», яким називали результати волюнтаристського запровадження прусських військових традицій у російському війську. Проаналізовано причини негативних наслідків рецeпції прогресивних елементів прусської військової справи у Росії. Зазначено, що втілення в життя прусської військової системи на батьківщині відбувалося органічно, з огляду на потреби суспільства й армії, яка комплектувалася на основі «кантонального регламенту». На відміну від цього, російська армія комплектувалася шляхом рекрутчини, яка була однією із найважчих повинностей російського кріпосного селянства. Обґрунтовано положення про відторнення в російській армії традиційної кріпосницької структури. Доведено, що прусська дисципліна, щоденна стройова муштра новобранців і солдатів була викликана потребами новаторської бойової тактики прусської піхоти і кавалерії. В російській армії прусські порядки запроваджувалися у той час, коли вони вже втратили свою актуальність. Вказано, що російська армія цього періоду цілком виправдано оцінювалася як «парадна армія». Так само зазнала невдачі спроба запровадити військові поселення з урахуванням досвіду прусської «системи Шарнхорста». У статті показано, що військові поселення у кріпосницькій Росії не досягли мети, оскільки вводилися напівфеодалними методами. Доведено, що прусські військові традиції не могли дати позитивних результатів у державі із закріпаченим населенням. На основі імперсько-кріпосницької матриці соціальної організації елементи «пруссаччини» відтворилися нині в російській армії.

Ключові слова: «пруссаччина», військова справа, рекрутчина, «парадна армія», військові поселення.

Hordiyenko Vyacheslav, Hordiyenko Halina. “Prussianism” resulting in muscovites’ resection of some elements of Prussian military affairs

The purpose of the article is to study the phenomenon of “Prussianism” in the Russian imperial army, that is, the borrowing and unsuccessful transfer of progressive elements of the Prussian military affairs of its time into the military everyday life of Russia and to establish the socio-cultural causes of this phenomenon. The scientific novelty is to identify the continuity of “Prussianism” from the beginning of the XIX century to the current army of the Russian Federation, which is waging a war of aggression against sovereign Ukraine. The Russian military elite’s interest in Prussian military affairs arose in the middle of the eighteenth century in the wake of the pan-European admiration for Frederick II military reforms. The introduction of the elements of the Prussian military system began under Paul I. It is established that it was then that the term “Prussianism” appeared, which was used to describe the results of the voluntary introduction of Prussian military traditions in the Russian army. The reasons for the negative consequences of the reception of progressive elements of Prussian military affairs in Russia are analyzed. It is noted that the implementation of the Prussian military system in the homeland took place organically, taking into account the needs of society and the army, which was manned on the basis of “cantonal regulations”. In contrast, the Russian army was manned by recruitment, which was one of the most difficult duties of the Russian serfdom. The author substantiates the position on the reproduction of the traditional serfdom structure in the Russian army. It is proved that Prussian discipline, daily drill of recruits and soldiers was caused by the needs of innovative combat tactics of Prussian infantry and cavalry. In the Russian army, Prussian orders

were introduced at a time when they had already lost their relevance. It is indicated that the Russian army of this period was justifiably assessed as a "parade army". The attempt to introduce military settlements based on the experience of the Prussian "Scharnhorst system" also failed. The article shows that military settlements in serfdom Russia did not achieve the goal, as they were introduced by semi-feudal methods. It is proved that Prussian military traditions could not give positive results in a state with a serf population. On the basis of the imperial serfdom matrix of social organization the elements of "Prussianism" are reproduced now in the Russian army.

Key words: "Prussianism", military affairs, recruitment, "parade army", military settlements.

Етап відкритої агресії російсько-української війни супроводжується посиленням інтересу не тільки до наукових проблем розвитку сучасної військової справи, але й до її історії у Європі. Особливість ведення бойових дій російськими окупантами на українській землі спонукає дослідників військової історії прискіпливіше глянути на генезу військової справи в Московії – путінській Російській Федерації. Багатьох науковців цікавлять витoki небаченого у XXI ст. поєднання штучно роздутого пропагандою держави-агресора мілітаризму у суспільстві із відсталими уявленнями російських військових про стратегію, оперативне мистецтво і тактику. Виникла потреба ґрунтовного перегляду всього бойового досвіду і військового мистецтва московитів. Але одразу варто відзначити, що ця країна не внесла у військове мистецтво нічого оригінального і прогресивного. Військова справа Московії не може похвалитися видатними полководцями і військовими реформаторами рівня Євгенія Савойського, Моріца Оранського, Густава II Адольфа, Альбрехта фон Валленштейна, Анрі де Тюренна, Наполеона Бонапарта. Не мала ця країна й військових теоретиків масштабу Раймунда Монтекукколі, Моріца Саксонського, Фрідріха II Великого, Карла Клаузевіца, Гельмута фон Мольтке.

Із середини XVII ст. для проведення експансіоністської зовнішньої політики Московія вимушена була звертатися до військового досвіду європейських країн і запозичувати в них деякі елементи військової справи, які можна було запровадити у специфічному московитському суспільстві. Особливо активно цей процес відбувався у період царювання Петра I і його наступників. Оскільки найближчими західними сусідами Московії були Річ Посполита і німецькі держави, значну частину нововведень у військову справу московські правителі запозичували із цих країн. Швидке піднесення Пруссії у XVIII ст. за правління Фрідріха II Великого завдяки сильній армії і досконалій адміністративній організації зумовило перетворення її на активний осередок формування прогресивних ідей і новацій у військовій справі. Це вабило багатьох військових діячів із сусідніх країн, у тому числі й із Росії. Про Пруссію у Європі тоді говорили: «Це не країна, що має армію, а армія, що має країну» [1, с. 350].

Перша спроба запозичення здобутків пруської військової справи росіянами припадає на період нетривалого правління імператора Петра III і завершення Семилітньої війни. Майже одночасно у московитській традиції зароджується задрісно-скептичне ставлення до всіх пруських військових новацій, що згодом отримало назву – «пруссаччина». Цим же терміном пізніше почали називати елементи військової організації і військового мистецтва російської армії, скопійовані із пруських взірців.

Питання російської рецепції військового досвіду та результатів еволюції військової справи у Пруссії тією або іншою мірою розглядалося військовими істориками і теоретиками військового мистецтва. Писав про це професор академії генерального штабу, водночас військовий історик, полковник А.К. Байов у своєму нарисі про військову справу за правління імператора Павла I. Зокрема, він вказав на хворобливе захоплення імператора пруським військовим мистецтвом і пруськими державними порядками, волонтаристське запровадження яких у Росії на 50 років загальмувало розвиток національної військової справи [2].

Залишив свої міркування про запровадження пруських військових ідей у побут російської армії популярний в еміграції автор А.А. Керсновський. Він стверджував, що російська військова доктрина в країні у XIX ст. була цілком витіснена зарубіжними, переважно прусько-німецькими доктринами, що завершилося ганебною поразкою імперії в Кримській війні [3].

Особливо зневажливо про пруську військову систему писав О.А. Свечин, вказуючи на недоліки у комплектуванні пруського війська, навчанні новобранців та масове дезертирство [4].

Нинішні дослідники військової історії Пруссії намагаються більш об'єктивно оцінювати німецькі військові досягнення. Так, Ю.Ю. Ненахов у своїй книзі про армію і війни за правління Фрідріха II зазначає, що запровадження пруських порядків у російську армію було зумовлене її відсталістю. Він наголошує на тому, що строгі порядки в пруській армії, на відміну від російської, поєднувалися із дбайливим ставленням командирів до особового складу [5].

Деякі аспекти «пруссаччини» розкрив у своїй монографії про військові поселення чернігівський історик К.М. Ячменіхин. Спираючись на багатий архівний матеріал, дослідник висвітлив

соціально-економічні умови і політичні обставини введення військових поселень у Російській імперії в період правління Олександра І. Хоча історик і не вважає їх запровадження спробою втілити у російський військовий побут прусську ідею ландверу, так звану «систему Шарнхорста», йому вдалося виявити системні причини невдач військових поселень [6].

Як бачимо, більшість указаних авторів є росіянами, яким явище «пруссаччини» бачиться, так би мовити, зсередини. Нині суворі обставини російсько-української війни зумовлюють потребу додаткового аналізу феномену рецепції елементів прусського військового досвіду і його тяглості у російському військовому побуті ззовні, з боку дослідників з країни, армія якої віч-на-віч зустрілася на полі бою зі спадкоємцями імперської військової доктрини.

Отож, ми маємо намір у цій роботі з'ясувати, наскільки виправданими були закиди московитів щодо прусської військової системи. Крім цього, варто спробувати встановити, чому російська військова справа виявилася несприйнятливою до дійсно ефективних для свого часу прусських військових ідей і новацій. Також доречним буде вказати на залишкові явища «пруссаччини» в нинішній армії Російської Федерації, яка веде агресивну війну проти суверенної України.

Військова справа московитів є складним комплексом елементів неоднакового рівня, масштабу і функцій, у яких можна простежити сліди «пруссаччини». У невеликій розвідці виявити і проаналізувати їх усі неможливо. Тому ми зосередимося на вивченні рецепції прусських традицій у російській армії, беручи до уваги лише комплектування війська, військову дисципліну, стройову, тактичну підготовку і військові поселення.

Передусім розглянемо такий компонент військової справи Пруссії і Росії, як комплектування війська. Це потрібно для того, щоб збагнути, на якому людському матеріалі запроваджувалися військові новації у сусідніх країнах Пруссії та Московії. Добре відомо, що армія є зменшеною копією суспільства, у ній, як у дзеркалі, відбиваються як чесноти цього суспільства, так і його вади.

Пруська система рекрутування новобранців мала у своїй основі закон «Про кантональний регламент» (1733 р.), запроваджений «королем-солдатом» Фрідріхом Вільгельмом І. За ним територія королівства ділилася на кантони, за якими закріплювалися командири рот або батальйонів із прусського регулярного війська. Командири отримали право набирати собі рекрутів зі свого кантону – адміністративно-територіальної одиниці спеціального призначення (пожежного). Згідно з «кантональною системою» рекрутування, кожен прусський юнак знав, у якому підрозділі королівського війська йому доведеться служити. Записаний у відповідний реєстр (рекрутський список), селянський син переходив під королівську опіку. Судити його мали тільки військовим судом. Якщо закріплений за кантоном офіцер помічав хлопчика, зріст якого мав бути достатнім для того, щоб взяти його до війська (не менше 1 м 68 см), то родина майбутнього новобранця отримувала відповідний документ, який охороняв його від інших вербувальників і, відповідно, від свавілля поміщика. Отже, судова юрисдикція юнкерів була істотно обмежена. Поміщик не мав права утискати і будь-яким чином гнобити майбутнього вояка, оскільки королівській армії потрібні були здорові і морально міцні новобранці. Формально залишаючись у кріпосній залежності від юнкера, юнак, ім'я якого було занесене до рекрутського списку, вже відчував себе не рабом поміщика, а підданим свого монарха. Більше того, прусський солдат – виходець із селян-кріпаків – навіть упродовж служби не поривав цілком зі своєю родиною. Згідно із правилами, у той період, коли не було війни, командири відпускали його додому для господарських робіт (оранки, сівби, жнив). Історик В.Н. Перцев писав про Фрідріха, що «... воїн поєднувався у ньому із розважливим господарем, полководець виявляв здатності спритного комерсанта» [7, с. 34]. Опікуючись господарським розвитком свого королівства, Фрідріх II ухвалив закон, згідно з яким майно селянина після його смерті успадковував син, найнижчий за зростом у родині. Всі інші сини були потенційними рекрутами до прусського війська. Загалом «кантональна система» була більш прогресивним способом комплектування війська, ніж традиційна рекрутчина. Вона стала кроком уперед у напрямі запровадження загальної військової повинності, до якої європейські армії остаточно прийдуть лише у наступному XIX ст.

Рекрутську повинність як спосіб комплектування війська в Московії запровадив цар Петро І у 1705 р. Із незначними змінами ця система проіснувала до 1874 р., коли, згідно із військовою реформою, поповнення війська новобранцями почали здійснювати на основі загальної військової повинності. Рекрутчина лягла важким тягарем на всі податні верстви країни, особливо на селянство. Із 35,6 млн населення Російської імперії у 1795 р. 31,6 млн були селянами [8, с. 129]. Рекрутування відбувалося у формі «розкладки». Так, наприклад, у 1802 р. імперським урядом було проведено 73-й рекрутський набір, рахуючи від першого рекрутського набору за Петра І. До війська брали по 2 рекрути із 500 ревільських душ. Великі втрати російського війська в наполеонівських війнах змушували урядовців збільшувати число рекрутів

із двох до чотирьох-п'яти новобранців із 500 ревільських душ, у 1812 р. до війська брали по 20 рекрутів із 500 душ [9, с. 7].

У ХХ ст., з огляду на роль Німеччини у двох світових війнах, в історіографії утвердилася думка про німецький мілітаризм, що остаточно сформувався у Пруссії за часів Фрідріха II. Але проста статистика доводить інше. Так, у Росії на початку ХІХ ст. один вояк приходився на 45 мешканців імперії, тоді як у Пруссії один вояк приходився на 68 жителів країни, в Англії – 1 на 140, у Франції 1 на 110 [6, с. 37]. Тобто Російська імперія була найбільш мілітаризованою державою у світі упродовж ХІХ–ХХ ст.

Указом Петра I від 1719 р. за кожним дворянином персонально були закріплені навечно всі селяни, що мешкали у його маєтку. За словами дослідника соціальної історії Росії Б.М. Миронова, «... його права над селянами були суттєво збільшені: вони наблизилися до тих прав, які допіру мав пан щодо свого холопа, що поставило селянина на грань поміщичої власності» [8, с. 82]. Всі категорії російського селянства упродовж ХVІІІ ст. були зрівняні у своєму юридичному статусі. Всі вони опинилися у численній верстві непривілейованих і податних мешканців імперії. Всі вони не мали права вибору виду діяльності, свободи пересування. Практично російське селянство було прикріплене спадково до свого соціального статусу, місця проживання, до своєї сільської громади і до свого власника – поміщика, казни, члена імператорської родини або власника мануфактури. Петро I запровадив так звану паспортну систему, згідно з якою селянин не мав права без виданого місцевою адміністрацією і дозволу сільської громади відлучатися від місця проживання далі ніж за 30 верст. Селяни виконували панщину, оброк або змішану повинність щодо свого господаря. Крім цього, вони мусили виконувати численні державні повинності: гужову, дорожню, постою і, звісно, рекрутську. Про російську рекрутчину французький історик А. Рамбо писав: «Закон вказував лише на кількість і вік рекрутів і не встановлював ніякої відмінності між холостими і жонатими, батьками і годувальниками родин. Все віддавалося на розсуд власників. Монаршим указом оголошувався набір такої-то кількості солдатів на тисячу душ, і поміщики мусили поставити цей контингент. Від них зовсім не вимагалось пояснювати свій вибір, і вони могли віддавати селянина неприємної зовнішності або поміченого у нерадивості чи в інших провинностях. Не враховувалися ні престарілі батьки, ні наречена, ні дружина, ні діти. Рекрутчина була одним із тих способів, коли господар міг карати своїх рабів. Часто новобранців везли на возах із закованими руками і ногами. Одягнувши мундир, чоловік міг вже ніколи не побачити свого села» [10, с. 30].

Державним законодавством недоїмка зі сплати податків або втеча селянина визначалися як злочин. Втікачів ловили і в покарання сікли різками, били батогами, шпідрутенами, відрізали вуха, носи, виривали ніздрі, клеймували. Упродовж ХVІІІ ст. кріпосний стан російського селянства тільки посилювався. Але не тільки селяни у Росії були закріпачені. Б.М. Миронов писав, що «... в Росії на початку ХVІІІ ст. вільною людиною був тільки цар, а всі інші були тією чи іншою мірою закріпачені. Причому більшість була закріпачена на кількох рівнях: священник державою і єпископом; посадський чоловік – державою і посадською громадою; поміщичий селянин – державою, дворянином і сільською громадою; казенний селянин – казною і сільською громадою; і лише дворянин був закріпачений тільки державою...» [8, с. 370].

Варто підкреслити, що кріпосне право у Росії існувало на досить міцній ментальній (культурно-психологічній) базі, що складалася із нерозвиненості індивідуалізму, браку самосвідомості і здатності контролювати свої вчинки і діяльність. Ментальною рисою москoviта віддавна і донині є схильність до підкорення грубій силі. Як писав відомий український статистик А.П. Заблоцький-Десятовський, кріпосне право руйнувало російське селянство у моральному відношенні; неосвіченість, «вікова звичка бути завжди під страхом» сприяли небаченому більше ніде аморалізму і пияцтву [11, с. 231]. Саме із такого людського матеріалу рекрутувалися вояки до московитської армії.

З військової точки зору важливими вадами російської рекрутчини була повільна мобілізація і поповнення війська новобранцями, для більшості з яких потрапити в армію означало життєву катастрофу. Вчорашньому кріпаку, по суті – рабові, досить непросто було стати вправним і мотивованим вояком. Отож явище дезертирства супроводжувало рекрутчину у російській армії упродовж усього терміну її застосування. Навіть у роки правління Миколи I кількість дезертирів із війська була досить високою. Втікачі з армії поповнювали ряди злочинців і, частіше за все, очолювали зграї грабіжників. Зокрема, зі звітів Департаменту поліції можна дізнатися, що у 1836 р. чимало дезертирів діяло в бандах розбійників у Чернігівській губернії. А в Новгородській губернії владі вдалося виявити і ліквідувати близько двадцяти так званих «притонів» – місць переховування втікачів з війська [12, с. 14].

Згідно зі встановленим порядком, дружина російського кріпака, якого рекрутували до війська, отримувала свободу у виборі місця проживання. З'ясувалося, що багато з них не слідували за своїми чоловіками, а, як свідчив документ Департаменту поліції, «вдавалися до ледарства і розпусти». За

підрахунками цієї установи, у Росії станом на 1837 р. таких жінок налічувалося 30 тис. Міністерство внутрішніх справ запропонувало солдатських дружин не відпускати з місця проживання, якщо сам солдат не затребує її до місця своєї служби [12, с. 23–24]. Ця обставина додатково з морального боку характеризує явище російської рекрутчини.

Тут неважко помітити сутнісну відмінність у становищі прусського і російського рекрутів. У Росії кріпака виривали зі звичного повсякдення несподівано, оскільки все залежало від волі поміщика. Пруський рекрут уже з юних літ знав про своє майбутнє і на момент призову був морально готовим стати вояком королівської армії. Рекрут-росіянин назавжди поривав зі своєю родиною. Це не сприяло надходженню до російського війська мотивованих і морально підготовлених новобранців. Пруський солдат підтримував зв'язки з родиною упродовж усієї своєї служби. Тобто прусська «кантональна система» сприяла комплектуванню армії більш підготовленими до військової служби новобранцями, ніж російська рекрутчина.

Як ми вже зазначали вище, зневажливий термін «пруссаччина» запровадила у вжиток російська військова публіцистика XIX ст. Ним позначалися насамперед елементи підготовки прусських піхотинців і кавалеристів за часів Фрідріха II. Часто цей термін супроводжувався такими визначеннями, як «муштра», «шагістика», «парадоманія», «екзерцирмейстерство», «палична дисципліна» і т.п. Із книги в книгу про військову справу переносилися слова прусського короля: «Солдат мусить боятися палиці капрала більше, ніж кулі ворога». Перед читачем поставав край спрощений, навіть дещо карикатурний образ Фрідріха II як понурого короля-агресора, вимуштровані солдати якого під Кунесдорфом не змогли протистояти російським «витязям».

Особливою зневагою до фрідріхової системи навчання піхотинців і кавалеристів вирізнялися радянські військові автори. Так, колишній царський генерал О.А. Свечин, ставши викладачем Академії Генерального Штабу РСЧА, писав: «Армія Фрідріха Великого представляє крайню точку розвитку, вище досягнення того напрямку, який військо мистецтво прийняло при Моріціу Оранському. Певною мірою розвиток військового мистецтва на цьому шляху був доведений до абсурду... Сама односторонність армії Фрідріха Великого, з його презирством до маси, з нерозумінням моральних сил, дуже повчальна, оскільки дає картину майже лабораторного досвіду бойової роботи із-під палиці штучних, бездушних солдатів» [4, с. 244]. Сторінки монографії «російського Клаузевіца» «Еволюція воєнного мистецтва» переповнені радянсько-великодержавним мілітаристським чванством. Проте зверхньо-зневажлива оцінка прусської військової справи О.А. Свечиним, значною мірою на догоду сталінському режимові, не допомогла йому довести відданість своїм новим господарям. Після кількох арештів «російського Клаузевіца» безжалюбно розстріляли у в'язниці НКВС.

Неважко встановити, що спроби запровадження елементів прусської військової справи у російській армії припадають на середину XVIII ст. Захоплення московитів прусськими військовими порядками бере свій початок від Семилітньої війни. Тоді їхні війська вперше зустрілися із прусською армією і на собі відчули доблесть і вправність прусського солдата. Після Семилітньої війни Фрідріх II продовжив удосконалювати військову справу і перетворив табір під Бреслау на навчальний полігон, відкритий для ознайомлення військовими із всієї Європи. Тут у 1765 р. побував зі спеціальною місією командир Московського піхотного полку М.Ф. Каменський. Свої враження він виклав у трактаті «Опис прусського табору» [13]. Його захоплення прусською системою організації армії поділяло багато представників вищого командування російської армії та імперських урядовців. Безсумнівно, вражаючими були для іноземців стрункість, узгодженість, одноманітність, підпорядкованість усіх ланок управління державою й армією у Пруссії. Від М.Ф. Каменського захоплення прусськими військовими порядками перейняв майбутній імператор Павло I, а від нього – його спадкоємці, Олександр I і Микола I. Вартий уваги такий штрих до біографії фаворита Павла I. Фельдмаршал М.Ф. Каменський так мучив своїх кріпаків у маєтку, що його зарубав сокирою доведений до відчаю один із його холопів.

Відвідувачів прусського військового навчального табору під Бреслау вражав водночас розмах і порядок у військах Фрідріха Великого під час маневрів, а також чітка і строга система навчання як піхотинців, так і кавалеристів. Необхідність удосконалення системи навчання піхотинців у Пруссії та її жорстокість були викликані запровадженням Фрідріхом II так званої «тактики косоного бойового строю». Йдеться про рецепцію особливої тактики побудови фіванської фаланги знаменитого полководця античності Епамінонда в епоху панування лінійної тактики піхоти Нового часу. Про посилення одного крила війська з метою розбити, обійти протилежний фланг противника і вдарити йому в тил писав ще римський військовий історик Вегетій [14, с. 343]. Пруський король, як один із яскравих представників «освіченої монархії» XVIII ст., був добре ознайомлений з текстами грецьких, римських авторів, а також військових теоретиків ранньоновітньої доби. Г. Дельбрюк, зазначаючи, що саме

Фрідріх II творчо переосмислив тактичну ідею Епамінонда і запровадив на полі бою косий бойовий порядок піхоти, наголошував, що його успіх був можливим лише тоді, коли противник не помічав цього маневру, а передня лінія атакуючої піхоти була посилена кіннотою або гарматами [15, с. 195]. Запровадження тактики косоного бойового порядку тривало упродовж першого періоду діянь Фрідріха II – полководця і військового реформатора. Йому спільно з офіцерами свого Генерального штабу вдалося розробити вісім різновидів атаки противника піхотою у взаємодії із кавалерією і артилерією. Найкращою формою застосування косоного бойового порядку, зрештою, було визнано наступ ешелонами, коли піхотні батальйони вступали у бій не одночасно, а послідовно, уступаючи – один за одним на відстані 50 кроків. За такого порядку батальйони опинялися на одній лінії із першим фланговим батальйоном. Командири стежили за тим, щоб інтервали часу між батальйонами не перевищували кількох хвилин. Завдяки такому способу наступальних дій вдавалося зберігати порядок у піхотних підрозділах під час маневрування, на відміну від наступу загальним фронтом протяжністю до 2,5 км. Серед пруських піхотинців тоді ходив жартівливий наказ монарха: «Король ручається, що якщо ви неприятелів заколете, вони вже вас колоти не будуть» [1, с. 355]. Щоправда, цілковитого успіху застосування Фрідріхом косоного бойового порядку вдалося досягнути тільки у битві при Лейтені 5 грудня 1757 р. під час Семилітньої війни. Ще на початку розробки тактики косоного бойового порядку король збагнув, що для її застосування на полі бою потрібна особлива виучка солдатів. Необхідно щоденними важкими тренуваннями, муштрою добитися того, щоб піхотинці взаємодіяли в бою автоматично. Звідси й бере свій початок знаменита пруська система навчання піхотинців і кавалеристів, яка викликала в іноземців одночасно почуття захвату і заздрості.

Але варто відзначити, що маневри на полях військового табору у Бреслау проводилися таким чином, щоб іноземні військові звертали більше уваги на зовнішній бік пруського військового порядку, переймалися формою, а не міркували про причини, що викликали необхідність муштри, жорсткого навчання і бездоганної дисципліни. Зокрема, як свідчив біограф пруського короля Ф.А. Коні, у 1753 р. поблизу Шпандау король провів масштабні маневри, на які прибуло чимало коронованих осіб із Європи. Фрідріх II показав своїм близьким друзям під час навчань усі напрацьовані ним до цього часу стратегічні і тактичні новації. Але стороннім доступ на самі маневри був закритий. Це викликало певний ажіотаж при європейських монарших дворах, оскільки така таємничість насторожувала – чи не готує пруський король нову війну? Для заспокоєння громадськості і для тих, хто занадто сильно зацікавився пруськими військовими здобутками, Фрідріх II опублікував свій опис проведених маневрів й умисно наповнив його різноманітними ребусами і наукоподібними дурницями. «Мало хто збагнув дотепний жарт короля, а більша частина тактиків стали ламати голову над цією нісенітницею, як над результатом глибокодумних міркувань і військової досвідченості», – зазначав Ф.А. Коні [16, с. 211–212].

Фрідріх II поглибив тактичні новації князя Леопольда Дессауського, привчаючи своїх піхотинців до того, що застосування вогнепальної зброї є лише підготовчим етапом до кульмінаційної частини бою – багнетної атаки. Військові з усієї Європи запам'ятали знамениту настанову пруського короля своїм піхотинцям: стріляти залпом по противнику тільки тоді, «коли буде видно білки очей» солдатів першої лінії ворожої армії. За Фрідріха всі піхотинці його війська були навчені робити шість пострілів за хвилину, а сьомий постріл мав бути «у стволі». Впорядкований залповий вогонь мав на меті зруйнувати бойові порядки противника, після чого починалася успішна багнетна атака. Тригранний або чотиригранний пруський багнет довжиною 40–70 см завдяки застосуванню особливої пружинної клямки легко насаджувався на ствол і так само легко знімався. Таким був «пруський бойовий стиль». Саме його відточували на уславлених навчаннях і маневрах у таборі під Бреслау. Тобто «шагістика» і «муштра» були потрібні не тільки для утвердження дисципліни у військах і вражаючого дефілювання на парадах, але насамперед для доведення до автоматизму виконання необхідних на полі бою тактичних рухів і дій.

Строгість у навчанні піхотинців і кавалеристів поєднувалася у Пруссії за Фрідріха II зі справедливістю і повагою до військового звання, яке було піднесене на небувалу висоту. Крім цього, як писав військовий історик М.С. Голіцин, «... вплив Фрідріха II, його слави й успіхів на пруські війська і відданість останніх першому були настільки сильними, що дух, порядок у пруській армії були чудові, і, натхненна прикладом Фрідріха, вона і в дні невдач не занепадала духом і вміла зберігати порядок» [17, с. 50–51].

Так само наполегливо, часто жорстоко, але успішно навчав своїх кавалеристів один із найкращих генералів пруського короля Фрідріх фон Зейдліц. У своїх наказах з цього приводу Зейдліц напучував своїх офіцерів, крім навчання бездоганної виправки і вміння управляти конем, старанно прищеплювати воїнам честолобство. Уславлений кавалеристський воєначальник доводив, що рейтар може бути

досконалим вояком тільки тоді, коли й поза строем, і за відсутності командирів буде мати вигляд благопристойного і порядного чоловіка [18, с. 200].

Спадкоємець російського престолу Павло Петрович ненавидів свою матір імператрицю Катерину II, не сприймав також і її спосіб правління, у тому числі й російську армію катерининських часів. Пам'ять про батька – відомого симпатика Фрідріха II і пруської армії, розповіді полковника М.Ф. Каменського зумовили прихильність молодого Павла до пруської військової справи. Йому довелося під час подорожі по Європі побувати на уславлених навчаннях пруського війська й особисто переконатися в перевагах пруської військової організації. Але слід зазначити, що Павло Петрович зміг побачити і полюбити лише зовнішній бік пруської військової машини. А.К. Байов писав: «... Поміж іншим, Павло успадкував від батька свого, Петра III, любов до військової справи, яка проявлялася в нестримній пристрасті до екзерцирмейстерства, до парадоманії, словом, до «дріб'язку» військової служби» [2, с. 473].

Своє захоплення він одразу почав втілювати у життя, як тільки отримав від матері у своє розпорядження маєток у Гатчині. Тут під його командою опинився окремих військовий підрозділ, який він вирішив реорганізувати на пруський лад. Командири гатчинських військ розробили спеціальні статутути, цілком списавши їх із пруських зразків. Ці документи не тільки регламентували різні сторони службової діяльності, але й визначали дрібниці приватного життя офіцерів і солдатів. Навчання гатчинців відбувалося на основі недоладно перекладеної російською мовою пруської інструкції «Тактика, або дисципліна за новими пруськими правилами», яка була видана у Пруссії ще за життя Фрідріха II у 1760 р. Вважаючи точність виконання пруських тактичних настанов головним у навчанні солдатів, гатчинські офіцери зосереджувалися на зовнішніх аспектах підготовки вояків. Навчання проводилися по 12 годин на добу, і навіть дріб'язковий відхід від зазначених в інструкції правил сприймався як злочин. Покарання за такі порушення були невідворотні і тяжкі: побиття шпіцрутенами або шомполами. Навчання під постійним страхом, звісно, призводило до того, що помилялися не тільки солдати, але й офіцери. Для останніх, знаючи про їхнє невігластво, Павло наказав заснувати у Гатчині школу. Щоправда, вчителями у ній були не набагато освіченіші артилерійські офіцери. Вступивши на престол, Павло I негайно почав переносити гатчинські правила навчання й організації війська на всю російську армію, а також на увесь державний апарат.

Реформи Павла I в армії розпочалися із запровадження строгої централізації управління. У результаті всі важливі і дрібні військові справи зосередилися у кабінеті імператора. Він особисто віддавав накази інспекторам, шефам, командирам полків і навіть командирам дрібніших підрозділів не тільки з питань облаштування, навчання, переміщення військ, але й з господарських питань, звільнення у відпустку, переведення молодших офіцерів в інший підрозділ і навіть одруження. Такий спосіб управління супроводжувався небаченим раніше зростанням обсягу листування і загалом бюрократизму. Як писав А.К. Байов, «загалом через надмірну централізацію начальницький склад знеособлюється; починають боятися користуватися своїми нікчемними правами і прагнуть тільки догодити тим, що стоять вище. Звідси вся увага звертається на дрібниці, а за ними втрачається загальний напрям; та крім того, всі стараються виконати ці дрібниці, не прагнучи досягнути найкращих результатів у найважливішому – у бойовій підготовці військ» [2, с. 484].

Пруська військова організація, яка була найбільш продуктивною в роки правління Фрідріха II, істотно застаріла в період кардинальної ломки старого порядку під впливом Французької революції. Вся Європа стала свідком формування нового типу армій – масових, народних. Революційне піднесення у Франції супроводжувалося прогресом у військовій справі, яку Наполеон Бонапарт вивів на новий рівень. У цей час сліпе наслідування пруської військової справи півстолітньої давності Павлом I не могло не призвести до зворотних наслідків.

Піхотний статут 1796 р. містив винятково настанови щодо лінійних побудов, правильності стройового кроку, рівняння шеренг, залпового вогню при наступі і відступі, але зовсім не враховував бойові новачі революційного часу: бій у розсипному строю, каре, побудову і пересування в колонах і т.п. Такими ж були й інші військові статутути часів правління Павла I і його наступників. Запровадження цих статутів у військово повсякдення зумовило спотворення смислу навчання солдатів і офіцерів. Вкрай дріб'язкові вимоги і жорстокі покарання за їх невиконання змушували командирів думати передусім не про бойову підготовку, а підготовку до вахтпараду. Солдата навчали не того, як він мав діяти на полі бою, а того, як під час огляду у разі проходження церемоніальним маршем не збитися з ноги, як не порушити інтервал і дистанцію, як не допустити відхилення від чіткої лінії шеренги і т.п. [2, с. 486–487]. Російські війська цієї епохи більшою мірою навчалися заради успішного проведення парадів і численних патріотичних церемоній. Недаремно за нею у XIX ст. закріпилася влучна назва «парадна армія» [8, с. 588]. Часу на бойову підготовку майже не залишалося. Масштабних маневрів не проводили, а обмежувалися

лише навчаннями на рівній місцевості. Олександр I продовжив сліпе копіювання пруських застарілих військових традицій. За словами А.А. Керсновського, під час кампанії 1805 р. імператорська гвардія шлях від Петербурга до Аустерліца пройшла парадним кроком – у ногу [3, с. 204]. Але це ніяким чином не врятувало російську армію від ганебної поразки.

Не змінилася ситуація у російській армії й нині. Автор, який писав ледь не сто років тому, фактично охарактеризував сучасну путінську армію: «Погляди Павла на кінцеву мету навчання армії, на засоби цього навчання, на способи управління армією і на свою роль у цьому, нарешті, особистий характер володаря, його нервовий темперамент за своєрідного розуміння ступеня і меж своєї влади як самодержавного монарха – все це відбилося на системі навчання військ, яка призводила до повного знеособлення, шаблону, придушення розумної діяльності виконавців. В армії закон не поважався, владою ніхто не користувався, кожен остерігався ухвалити на свій страх те або інше рішення, якщо тільки воно не підказувалося статутом. На противагу попередній епосі, в армії розвинулися грубість і приниження особистості. Стосунки старших з молодшими, особливо з нижніми чинами, стали жорсткими. Накладання стягнень не регулювалося ніяким законом... Все це призводило до того, що здорові духовні основи в армії підривалися, моральний елемент у справі бойової підготовки не висувався на належне йому місце, високий дух армії потроху щезав» [2, с. 489]. Російські правителі нічого не спромоглися перейняти від фрідріхової системи заохочення своїх військових. Звання й ордени масово роздавалися імператорами в мирний час і навіть без ніяких видимих заслуг. Перевагу тут мали наближені до монарха офіцери. Така практика нівелювала повагу до нагород, руйнувала дисципліну, виносячи на вершину військової ієрархії осіб бездарних, а то й зовсім випадкових.

Ще одним яскравим прикладом «пруссаччини», тобто недоладного пересадження на російський соціальний ґрунт пруських елементів військової справи, стали військові поселення, запроваджені указом Олександра I від 9 липня 1817 року. Після важкої поразки пруської армії від Великої армії Наполеона Бонапарта під Йєною і Ауерштедтом восени 1806 р. король Фрідріх Вільгельм III і його військові радники та воєначальники Карл фон Клаузевіц, Герхард фон Шарнхорст та Август фон Гнейзенау вимушені були провести модернізацію армії. Вона була необхідною для виживання Пруського королівства, оскільки, як зазначав К. фон Клаузевіц, Пруссія зазнала поразки через консервативний державний механізм, що тривалий час спирався лише «на заслуги своїх предків», а також через відсталу військову організацію [19, с. 218]. Особливо слабкість пруської військової стратегії і тактики проявилася на тлі новаторських підходів до військової справи і військового мистецтва, які запровадив Наполеон Бонапарт. Проведення військової реформи очолив Герхард фон Шарнхорст, голова «Військово-реорганізаційної комісії» та начальник пруського Генерального штабу. Головна ідея реформи полягала в тому, щоб армія стала озброєним народом. Згідно з уявленнями реформаторів, сильне військо можливе лише за умови тісного морального зв'язку з народом. Тому Г. фон Шарнхорст і його соратники прагнули своїми новаціями надати народові більше свободи, стимулювати його самоповагу і гідність.

Завершити військову реформу вдалося вже на останньому етапі війни із Наполеоном. У 1813 р. у Пруссії був ухвалений Закон про ландвер. Незважаючи на жорсткий контроль з боку французької влади за пруською армією, деякі новації вдалося запровадити ще до падіння Наполеона. Було започатковано загальний військовий обов'язок, причому розпочинати службу рядовими солдатами у війську мусили і юні представники пруської аристократії. Реформа передбачала скасування тілесних покарань в армії; в ній мусили служити рядовими одночасно і селянські сини, і сини бюргерів та навіть дворян, унаслідок чого кардинально змінилося ставлення офіцерів до солдат. Звертання до рядового ландвера починалося зі слів «молодий товаришу». Реформа передбачала удосконалення системи просування по сходах військової служби. Військовий міг стати офіцером тільки після здобуття спеціальної освіти. Запровадження загальної військової повинності відкрило можливість цілком укомплектувати польову армію Пруссії на останньому етапі війни з Наполеоном. Новобранців унаслідок цього виявилось набагато більше, ніж було штатних одиниць у регулярній армії, що, власне, й зумовило створення ландверу – упорядкованого за військовими правилами народного ополчення. Ландвер успішно себе проявив на завершальному етапі війни Шостої антифранцузької коаліції.

Після переможного закінчення війни Пруське королівство переживало фінансові труднощі, що не давало змоги утримувати армію, яка би відповідала високому статусу держави у Європі. Ландвер виявився найбільш придатною формою організації війська у складних фінансово-економічних умовах країни. Військова організація ландверу мала особливий порядок призову на службу і територіальну структуру. Ландвер складався із молодих чоловіків двох призовів. Юнаки 20–25 років, яких не взяли до регулярної армії Пруссії, становили ландвер першого призову. Солдати віком 25–32 роки, які відслужили в резерві регулярної армії, становили ландвер другого призову. Солдати молодшого призову

у складі регулярної армії несли гарнізонну службу і виконували роботи із тилового забезпечення регулярного війська. Їх залучали до навчання під час проведення маневрів регулярною армією упродовж двох тижнів або одного місяця, причому ночували вони у себе вдома. Ландвер другого призову проходив військовий вишкіл упродовж восьми днів на рік. Оскільки це вже були досвідчені солдати, то їм довіряли проведення допризовної підготовки юнаків 17–20 років.

На рівні роти у ландвері був єдиний кадровий вояк – фельдфебель. Йому доручали стерегти склад зброї і спорядження, а також проводити кожного вихідного дня військові вправи із солдатами роти ландверу. Повага до військових у Пруссії після французької окупації і визвольної війни істотно зросла. Німці бачили у ландвері рідну армію, і тому недільні навчання роти у волості збирали цілі натовпи глядачів, які схвально спостерігали за діями своїх улюбленців.

На рівні повіту був батальйонний ландверний округ. Командир батальйону ландверу мав значно більше обов'язків і повноважень. Йому підпорядковувалося місцеве мобілізаційне депо зі складом зброї, амуніції й обмундирування. Крім цього, командир батальйону ландверу очолював повітову комісію з військової повинності. На цьому рівні до штату батальйону входив військовий лікар. На нього покладалася відповідальність за надання медичних послуг воякам місцевого ландверу на дому. На рівні округу батальйони зводилися в один або декілька полків, а контроль за ними здійснював інспектор. У провінції ландвером командував генерал. Коли виникала потреба у мобілізації, то полки з округів об'єднувалися в бригади з генералом ландверу на чолі.

Щоправда, згодом через побоювання щодо занадто самостійного ландверу військове відомство запровадило принцип поєднання в одній бригаді двох полків: одного – ландверного а другого – із регулярних військ. К.М. Ячменіхин писав: «Ландвер як система другочергових військових формувань із військовозобов'язаних запасу другої черги з'являється спочатку в Австрії у 1808 р., а в 1813 р. вона була прийнята у Пруссії для упорядкування ополчення, яке виставлялося територіальними округами для польової служби. У 1814 р. ландвер став частиною збройних сил як категорія запасу, до якої зачисляли військовозобов'язаних віком 27–29 років після відбування ними дійсної служби і перебування в запасі першої черги» [6, с. 45].

Незважаючи на істотні недоліки, система пруського ландверу без значних затрат державного бюджету досить успішно забезпечувала країну необхідною кількістю війська до періоду революційної «Весни народів» 1848–1849 рр.

Спроби російського імперського уряду зменшити державні видатки на утримання мільйонної армії шляхом переведення її частини на самозабезпечення були ще задовго до 9 липня 1817 р. Важкий економічний стан і розладнані фінанси країни після завершення війни з наполеонівською Францією змусили Олександра I і його урядовців взятися за реалізацію цієї ідеї на практиці. Оскільки Олександр I, як і Павло I, проводив політику мілітаризації всіх компонентів суспільного життя в імперії, для запровадження військових поселень було взято західні, насамперед німецькі взірці. За прикладом не треба було звертатися далеко: у сусідній Пруссії досить успішно проявила себе система Г. фон Шарнхорста, відома більше як «Kruppersystem». Щоправда, К.М. Ячменіхин схильний вважати, що російські військові поселення більше були схожі на систему австрійських «граничар», ніж на пруський ландвер. Граничари, як і російські військові поселення, мали територіальні округи для кожного поселеного полку, самозабезпечувалися і самокомплектувалися. Водночас, на відміну від росіян, австрійські граничарські поселення не поділялися на поселену і діючу частини. Досвід австрійських граничарів був ретельно вивчений і врахований під час запровадження в Росії військових поселень [6, с. 45].

Порівнюючи ландвер із системою військових поселень у московитів, ми не ставимо перед собою завдання з'ясувати тотожність і відмінність у системі самокомплектування і самозабезпечення, ми лише хочемо показати результати військових реформ Пруссії і Росії зі схожою метою.

Запроваджуючи військові поселення, російський уряд мав на меті створити особливий військово-землеробський стан, який би власними зусиллями утримував і забезпечував постійну армію (самозабезпечення і самокомплектування). Крім цього, були сподівання на покращення побуту військових і соціального захисту ветеранів. При цьому, звісно, армія мусила виконувати функцію захисту країни від зовнішньої агресії. Як і в Пруссії, російський уряд намірявся збільшити армійський резерв для формування війська другої лінії. Йшлося про військово-навчання військових поселенців. Уряд московитів не знайшов нічого кращого для цього, як запровадити окремим документом правило: як кріпаки мали працювати на полі поміщика 3 дні на тиждень, так і військові поселенці мусили кілька днів на тиждень займатися військовим вишколом [6, с. 147]. Таке запровадження одразу переводило військових поселенців у статус державних кріпаків, становище яких мало чим відрізнялося від кріпаків у поміщиків. Під час жнив військовий поселенець у піхотних чи у кавалерійських округах був зобов'язаний

не менше ніж два рази на тиждень займатися стройовою підготовкою. Проте на практиці часто бувало, що занадто активні командири-службісти вимагали від поселян-господарів і їхніх помічників бути на плацу не два, а три, а то й чотири дні на тиждень. Підтверджує це й Б.М. Миронов: «У XVIII – на початку ХХ ст. армійська служба багато в чому будувалася за взірцем сільського життя. У кріпосні часи стосунки між офіцерами і солдатами “виростали на ґрунті кріпосного побуту”. Окремі військові одиниці нагадували маєток, у якому роль поміщиків грали офіцери, роль кріпаків – солдати, роль сільських виборних – унтер-офіцери. Солдатські дружини і діти були приписані до полку, отримували забезпечення й не могли виїхати, влаштуватися на роботу або вчинити яку-небудь іншу дію без схвалення полкового начальства. У роті, як і в селі, існувала община у вигляді солдатської артілі і подібним до мирської сходки стало зібрання солдат» [8, с. 586–587].

Працюючи на землі, військовий поселянин статусу «поселянин-господар» мусив утримувати не тільки свою родину, але й «поселянина-помічника» і двох солдатів діючого підрозділу. Незважаючи на те, що від держави він отримував солдатську платню й однострої, соціальне становище його було гіршим, ніж у державних та удільних селян імперії. Варто додати, що він ще мусив платити «податок кров'ю», тобто його сини зобов'язані були йти на військову службу. Сини поселянина, досягнувши семилітнього віку, ставали «кантоністами». Їх силоміць відбирали від батьків і відправляли в батальйони кантоністів, де їх навчали до досягнення 12-річного віку. Після цього їх відпускали до родини, щоб вони допомагали батькам у господарстві. Щоправда, згідно з даними Ф.А. Некрашевича, лише 10% кантоністів із 279 312 осіб (27 299) станом на 1 січня 1837 р. перебували на навчанні у батальйонах та півбатальйонах (школах) [20, с. 210]. Як тільки їм виповнялося 18 літ, кантоністи ставали вояками на довгі роки. Термін служби тривав 20 років: 15 – у діючих підрозділах, а 5 – у резервних [21, с. 137].

Незважаючи на компліментарні твердження про позитивний соціокультурний вплив військових поселень та інституції кантоністів на суспільство імперської Росії деяких сучасних істориків, зокрема Т.М. Кандаурової [22], більшість авторів схильні вважати, що батальйони кантоністів «стали справжньою виразкою військових поселень» [3, с. 24], де діти опинялися в руках не підготовлених для виховання і навчання педагогів, а грубих і малоосвічених (як правило) командирів.

Нестерпні умови життя селян, обернених у солдати, і солдат, обернених у селян, важкі земляні, будівельні, меліоративні роботи зумовили їх високу смертність. На момент приходу до влади Миколи I в низці округів військових поселень смертність почала перевищувати народжуваність. Тому вже у 1823–24 рр. військове відомство вимушене було поповнювати склад військових поселенців рекрутами із ближніх губерній [6, с. 154–155]. Завдяки строгій військовій дисципліні і жорсткому контролю О.А. Аракчєєва зовні військові поселення за кілька років набули впорядкованого й охайного вигляду. Проте по рівній шосейній дорозі у поселенні, яка була вимощена працею поселенців, їм було строго заборонено їздити верхи чи на возах, щоб її, бува, не розбили вони колесами перед прибуттям на перевірку начальства. Можна було пересуватися по ній тільки пішки і бігом. Так само для начальства оберігалися нові дерев'яні мости, зведені руками поселенців; рядові військового поселення мусили переїжджати річки вброд. Гарні печі в будинках поселенців командири забороняли топити з тією ж метою. А.А. Керсновський писав: «День військового поселенця був розписаний до останньої хвилини, повсякденне життя його родини регламентовано до найменших дрібниць – аж до обов'язкових правил у разі годування грудьми дітей, миття підлоги у визначені години і приготування одних і тих же страв у всіх домівках. Жінки, наприклад, не сміли народжувати дітей вдома, а, відчуваючи наближення родів, зобов'язані були з'являтися в штаб» [3, с. 25].

Офіцери у військових поселеннях переважно були вихідцями із небагатих родин. Більш заможних сюди не можна було привабити навіть досить високою платнею. У 1824 р. їм було заборонено переходити із військового поселення на службу в діючі підрозділи. Офіцер у військовому поселенні мав набагато більше обов'язків, ніж його колега у підрозділах регулярної армії. Так, крім виконання суто військових повноважень, вони мусили опікуватися обробітком землі, збиранням урожаю, доглядом за великою рогатою худобою, вівцями, козами, свиньми, курми. Не маючи досить знань у галузі сільсько-господарського виробництва, офіцер налягав на стройове навчання. Недалекою від істини була картина бойового навчання у військових поселеннях, яку змалював А.А. Керсновський: «Навчання торкалося винятково зімкнутого строю – “шагістики” і рушничних прийомів. Стрільби в ціль у військових поселеннях зовсім не навчали, кінцевим досягненням був “показ заряджання” у ті три тижні в році, коли навчання проводилося “з порохом”, тобто зі стрільбою холостими зарядами» [3, с. 26].

Запровадження військових поселень не дало тих результатів, на які розраховували уряди Олександра I і Миколи I. Економія державних коштів виявилася мізерною, оскільки вдалося перевести у стан військових поселенців лише 11,5% від усього складу мільйонної армії, або 16,7% стройового складу

з урахуванням козаків [6, с. 149]. Самозабезпечення округів військових поселень і піхоти, і кавалерії вдалося остаточно досягнути тільки після кількох реформ та реорганізацій за правління Миколи I і то тільки за рахунок зведення до мінімуму військового навчання і перетворення поселень у господарські комплекси. Мети – забезпечення самокомплектуванням округів військових поселенців із запровадженням інституції «кантоністів» – також не вдалося досягнути. Негативні демографічні тенденції в усіх без винятку військових поселеннях унаслідок високої смертності і штучної регламентації сімейно-шлюбного життя змусили владу поповнювати склад військових поселенців за допомогою традиційної рекрутчини. Як писав А.А. Керсновський, «переймаючи пруссаччину, московити «перепруссачили». Німецька ідея, пересаджена шпіцрутенами в новгородські суглинки і малоросійський чорнозем, дала потворні сходи (і ще більш потворні результати отримуються потім від пересаджування на російський ґрунт німецького матеріалізму та німецького марксизму)» [3, с. 30].

Отож, як бачимо, спроби запровадити прусський досвід організації військової справи у Росії неодмінно закінчувалися крахом. Зневажливий термін «пруссаччина» у цій країні часто застосовувався для перекидання вини за фундаментальні вади російської військової справи на прусський військовий досвід. Але критикувати прусську бойову тактику, військову науку, стройову підготовку, прусські однострої і внутріармійський дух було значно легше, ніж виявити причини негативних наслідків запровадження прусських взірців, вельми прогресивних для свого часу, у російській армії. У військовому підрозділі, де командир залишався, по суті, поміщиком, а солдати – його кріпосними селянами, можна було запровадити тільки зовнішні атрибути прусської військової справи. Можна поміняти мундири, навчити солдатів марширувати в ногу, побудувати охайні і симетрично розташовані військові поселення, але не можна змінити «структуру довгої тривалості» – як менталітет забитого російського селянина-кріпака, якого насильно взяли до війська, так і психологію російського дворянина-офіцера, який також був підневільною людиною в умовах російської деспотичної влади. Нинішній авторитарний режим із його парадоманією, «победобесієм», мілітарною пропагандою, нічим не підтвердженим геополітичним чванством упродовж десятиліть знищив слабкі паростки демократії і повернув сучасне російське суспільство в імперсько-кріпосницьку матрицю XIX ст., у межах якої армія відтворює у своєму повсякденні найпотворніші атавізми «пруссаччини».

Література:

1. Всемирная военная история в поучительных и занимательных примерах. / Авт.-сост. Н.Ф. Ковалевский. Москва : КРОН-ПРЕСС, 2000. 528 с.
2. Байов А.К. Военное дело в эпоху императора Павла I. *История русской армии: В 7 т.* Санкт-Петербург : ООО «Издательство «Полигон», 2003. Т. 1. 704 с. С. 476–494.
3. Керсновский А.А. История русской армии в 4 томах. Т. 2. Москва : Голос, 1993. 336 с.
4. Свечин А. Эволюция военного искусства с древнейших времен до наших дней. Том первый. Москва–Ленинград : Государственное издательство. Отдел военной литературы, 1927. 384 с.
5. Ненахов Ю.Ю. Войны и кампании Фридриха Великого. Минск : Харвест. 2002. 816 с.
6. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. Чернигов : «Сіверянська думка», 2006. 444 с.
7. Перцев В.Н. Гогенцоллерны. Характеристика личностей и обзор политической деятельности. Минск : Харвест, 2003. 304 с.
8. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург : «Дмитрий Буланин», 2003. 548 с.
9. Леонов О., Ульянов И. Регулярная пехота. 1801–1855. Москва : Изд-во: АСТС, 1996. 248 с.
10. Рамбо А. Русские и пруссаки: История Семилетней войны. Москва : Воениздат, 2004. 303 с.
11. Заблоцкий-Десятовский А.П. О крепостном состоянии в России. Записка 1841 года. *Хранители России*. Антология. Т. 6: Крестьянское дело. 1840-е – начало 1860-х гг. / под ред. С.В. Перевезенцева, А.А. Ширинянца; авт.-сост. А.С. Абрамян, Д.А. Ананьев и др. Москва : Паблис, 2018. С. 189–301.
12. Свѣдѣнія, извлеченныхъ изъ отчета департамента полиціи исполнительній за 1836 годѣ. *Материалы для истории крепостного права в России. Извлечения из секретных отчетов Министерства внутренних дел за 1836–1856 г.* BERLIN 1872. В. ВЕНН'С ВУСННАНДЛУНГ. (Е. БОСК.) 27. UNTER DEN LINDEN. 303 с. С. 1–14.
13. М.Ф. Каменский у Фридриха II-го в 1765 году. (Каменский М.Ф. Его Императорскому Высочеству Государю Цесаревичу и Великому Князю Павлу Петровичу. Описание лагеря при Бреславле 1765 года). *Русский архив*. 1873. Кн. 2. Вып. 7. Стб. 1552–1570.
14. Вегетий Флавий Ренат. Краткое изложение военного дела. *Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов* / Сост. К. Королева; Прилож. Г. Кантора. Москва : ООО «Издательство АСТ»; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2002. 665 с. С. 264–382.
15. Дельбрюк Ганс. История военного искусства в рамках политической истории. Том четвертый. Новое время. Санкт-Петербург : «Наука», «Ювента», 1997. 367 с.
16. Кони Ф.А. История Фридриха Великого. Москва : Алгоритм, 1997. 503 с.

17. Голицын М.С. Всеобщая военная история новых времен. Часть третья. Войны второй половины XVIII века 1740–1791. С.-Петербург : Типография товарищества «Общественная польза», 1874. 502 с.
18. Фарнгаген фон Энзе. Жизнеописание генерала Зейдлица. Киев : В Университетской типографии, 1839. 251 с.
19. Клаузевиц Карл фон. О войне. Москва : Эксмо, Мидград, 2007. 458 с.
20. Некрашевич Ф.А. Особенности воспитательной работы среди кантонистов-евреев российской императорской армии. «Долгий XIX век» в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории : сборник научных трудов. Вып. 3. 2019. С. 209–212.
21. Цубенко В.Л. Украинское (Харьковское) военное поселение кавалерии Российской империи (1817–1857): основные тенденции развития. *Научные ведомости. Серия «История. Политология, Экономика, Информатика»*. 2011. № 1 (96). Выпуск 17. С. 131–138.
22. Кандаурова Т.Н. Военные поселения России XIX в.: социокультурные аспекты развития. *Вестник РГГУ. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология»*. № 4(84). 2012. С. 32–43; Кандаурова Т.Н. Военные поселения XIX века: «худший вид крепостничества» или рациональный элемент модернизационного реформаторства Александра I? *Труды исторического факультета СПбГУ*. № 11. 2012. С. 87–99.

УДК 314.15(438)«2022»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.28>

МІГРАЦІЙНА КРИЗА В РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Гусак Дарія,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-5229-6999

У статті зроблена спроба проаналізувати міграційні процеси, що пов'язані з повномасштабним вторгненням 24 лютого 2022 року Російської Федерації в Україну. З'ясовано події початкового етапу російсько-української війни та їх вплив на процеси переміщення осіб з метою пошуку безпечного місця проживання. Автор досліджує на прикладі Республіки Польща механізми подолання міграційної кризи. Частково розкрито питання міграційної політики ЄС стосовно українців.

Проаналізовано процес інтеграції біженців з України у польському середовищі. З'ясовано правовий статус вимушено переміщених осіб у Республіці Польща. У дослідженні наведені статистичні дані кількості мігрантів, які перетнули польський кордон, та їхня частка, які залишилися у Польщі. Розкрито роль польської держави у забезпеченні першочергових потреб біженців. У статті проаналізовано рішення уряду Польщі, які вплинули на швидке вирішення нагальних питань українців.

Вивчено різні джерела фінансової допомоги вимушеним мігрантам. Визначені пільги, якими користувались українці в перші місяці після початку повномасштабної російсько-української війни. У статті проаналізовано проблеми працевлаштування біженців. З'ясовано роль гуманітарної допомоги в Польщі та інших міжнародних гуманітарних організацій. На основі соціологічного дослідження вивчені настрої вимушених мігрантів, виокремлено питання, які найбільше турбують українців у Польщі. Автор досліджує трансформації державної політики Республіки Польща стосовно біженців з України. Розкрито причини можливої другої хвилі масштабних міграційних процесів та підготовку польського уряду до нових викликів, пов'язаних з руйнацією критичної інфраструктури в Україні.

Ключові слова: російсько-українська війна, міграційна криза, біженці, гуманітарна допомога.

Husak Daria. The migration crisis in the Republic of Poland as a consequence of the Russian-Ukrainian war

The article attempts to analyze the migration processes associated with the full-scale invasion of Ukraine by the Russian Federation on February 24, 2022. The events of the initial stage of the Russian-Ukrainian war and their influence on the processes of displacement of people in order to find a safe place to live have been clarified. The author researches the mechanisms of overcoming the migration crisis on the example of the Republic of Poland. We also partially covered the issue of EU migration policy regarding Ukrainians.

We analyzed the process of integration of the refugees from Ukraine in Polish society. The legal status of forcibly displaced persons in the Republic of Poland has been clarified. The study provides statistical data on the number of migrants who crossed the Polish border and the percentage of those that stayed in Poland. We discussed the role of the Polish state in fulfilling the primary needs of refugees. The article analyzes the decisions of the Polish government that influenced the quick resolution of urgent issues of Ukrainians.

We studied various sources of financial assistance to forced migrants and the benefits that Ukrainians had during the first months after the start of the full-scale Russian-Ukrainian war. The article analyzes the problems of employment of refugees. The role of humanitarian aid in Poland and other international humanitarian organizations is clarified. On the basis of sociological research, we studied the attitudes of forced migrants and defined the issues that concern Ukrainians in Poland. The author analyzes the transformations of the state policy of the Republic of Poland regarding refugees from Ukraine. The reasons for a possible second wave of the large-scale migration processes and preparation of the Polish government for the new challenges related to the destruction of critical infrastructure in Ukraine are covered.

Key words: Russian-Ukrainian war, migration crisis, refugees, humanitarian aid.

24 лютого 2022 року Російська Федерація (далі – РФ) здійснила військовий повномасштабний напад на територію України. Напередодні війни були ознаки вторгнення та в засобах масової інформації називались різні дати початку агресії. Попри всі загрози, влада України не поінформувала населення про можливе вторгнення РФ. Президент України Володимир Зеленський в інтерв'ю The Washington Post зазначив, що країна б втратила податкові надходження та не змогла б протистояти агресії армії РФ.

24 лютого 2022 року російський президент о 5-й ранку оголосив про початок військових дій на території України. В перші години війни ракетних ударів зазнали військова та цивільна інфраструктура в різних регіонах України. По містах України було випущено більше 64 крилатих та балістичних ракет, внаслідок чого загинули щонайменше 38 осіб. Одночасно РФ розпочала сухопутні атаки з території РФ, Білорусі й Криму в напрямку Харкова, Чернігова, Сум, Херсона. З території Білорусі завдавались ракетні удари та здійснювались вильоти бойової авіації.

Початок військових дій спричинив масові міграційні процеси як в Україні, так і за її межами. Понад 7,9 мільйона людей покинули Україну з початку війни, ще 5,9 мільйона українців стали внутрішньо переміщеними особами. За заявою представниці УВКБ ООН (Управління Верховного комісара ООН) в Німеччині Катаріни Лумп, кількість людей, яким довелося покинути Україну, є найбільшою кризою біженців у Європі з часів Другої світової війни. За словами Лумп, США та Німеччина були головними гуманітарними донорами для вирішення кризи в Україні, при цьому Німеччина надала понад 1 мільярд євро гуманітарної допомоги Україні [1].

У зв'язку з великим потоком машин на кордонах утворились багатокілометрові черги, люди діставались до місця призначення протягом кількох діб. Кордон перетинали як автівками, так і пішки. Так, лише 27 лютого через пункти пропуску на території Львівської області пройшли понад 54 тисячі людей. Загалом за чотири дні війни через переходи у регіоні перейшли понад 150 тисяч біженців [2]. За перші 10 днів Україну покинуло понад 1,5 мільйона біженців. Значна частина людей залишилась у Польщі. За інформацією польських прикордонників станом на 5 березня, з початку війни до Польщі прибули 922 400 людей. Перетин кордону відбувався максимально спрощено. За заявою польської речниці прикордонної служби під час перевірки документів підтверджувалась особа, щоб переконатись, що ці люди не перебувають у розшуку. Ця процедура займала кілька хвилин. Біженці, які не мали закордонного паспорта, могли перетнути кордон за наявним паспортом України, діти ж за свідоцтвом про народження [3]. Затори утворювались не лише на кордонах, а і на виїздах із міст. У містах, які перебували під постійними обстрілами російських військ, виїзд цивільного населення міг коштувати життя, оскільки російська сторона не дотримувалась гуманітарних коридорів.

Країни Європейського Союзу готувалися до прийому біженців з України. Так, 2 березня 2022 року було запропоновано активувати Директиву про тимчасовий захист задля швидшої та ефективнішої допомоги людям, які втікають від війни. Згідно з Директивою, особи, які рятуються від війни, отримують тимчасовий захист від ЄС, що дозволить біженцям проживати, навчатись та працювати на території ЄС. Президент Європейської Комісії Урсула фон дер Ляєн сказала: «Європа підтримує всіх тих, хто потребує. Усіх тих, хто рятується від путінських бомб, з радістю зустрінуть у Європі, звідки б вони не прийшли. Ми забезпечимо захист тих, хто шукає притулок, і допомогу тим, хто шукає безпечну дорогу додому». [4] «Сьогодні вперше ми досягли солідарності між усіма державами Європейського Союзу, щоб прийняти біженців війни разом, швидко та без бюрократичних засобів», – заявила міністр внутрішніх справ Німеччини Ненсі Фезер після зустрічі з колегами з ЄС. З огляду на російську загрозу Європа зблизилася [5].

З перших днів війни саме Польща прийняла велику кількість біженців та на державному рівні надала право легально перебувати в країні впродовж 18 місяців. Це стосувалось осіб, які прибули в Польщу після 24 лютого 2022 р. На пунктах пропуску зі сторони Польщі була організована зустріч українців, яким допомогли скоординувати подальші дії, пов'язані з першими потребами біженців, а саме розселенням, транспортуванням та харчуванням. Згідно з інформацією Польської прикордонної служби, статистика в'їзду українських біженців до Польщі від 24 лютого виглядає таким чином: з 24 до 28 лютого до Польщі в'їхало 355 тисяч українців; у березні – 2 мільйони осіб; у квітні – 661 тисяча; у травні – 669 тисяч; у червні – 707 тисяч; у липні – 722 тисячі; у серпні – 781 тисяча; у вересні – 737 тисяч; у жовтні – 732 тисячі; у листопаді – 692 тисячі; у грудні – 720 тисяч. Статистика перетину кордону з Польщі до України свідчить про повернення значної кількості громадян до України. Загальна кількість громадян України, яка з 24 лютого 2022 року до 22 січня 2023 року повернулася з Польщі, становить 7,511 мільйона осіб. У період з 24 лютого до 18 березня із Польщі до України виїхало 227 тисяч осіб; з 18 до 31 березня – 164 тисячі; за квітень – 557 тисяч; за травень – 796 тисяч; за червень – 761 тисяча; за липень – 774 тисячі; за серпень – 878 тисячі; за вересень – 746 тисяч; за жовтень – 714 тисяч; за листопад – 670 тисяч; за грудень – 750 тисяч [6].

Потрапивши в Польщу, українець повинен звернутись впродовж 60 днів від дати в'їзду до країни у муніципалітет міста або ж в управління гміни та подати клопотання про надання персонального номера PESEL. PESEL – це 11-цифровий ідентифікаційний номер, унікальний для кожної особи. Отримавши номер PESEL, біженець міг скористатись одноразовою матеріальною допомогою у розмірі

300 злотих на особу. Також українці, які втікали від війни і опинились на території Польщі після 24 лютого 2022 року, можуть скористатись соціальною допомогою на виховання дітей 500+ і сімейний капітал опіки. Отримати щомісячну допомогу у розмірі 500 злотих на дитину може один з батьків дитини, яка не досягла 18 років. Сімейний капітал надається на другу і кожен наступну дитину у сім'ї віком від 12-го до 35-го місяця життя. Загальна сума капіталу становить до 12 тисяч злотих на дитину.

Українці, які прибули до Польщі після 24 лютого 2022 року, безкоштовно отримали можливість користуватись медичною допомогою, спеціалізованою амбулаторною допомогою, діагностичними дослідженнями, призначеними лікарем, лікуванням у стаціонарі, психіатричним лікуванням, реабілітацією, стоматологічними послугами. Окрім медичної допомоги, українець отримав можливість працювати без додаткового дозволу для іноземців. Усі формальності, які пов'язані з легальним працевлаштуванням, покладені на роботодавця.

Серед біженців значну частку становлять жінки з дітьми, тому гостро постало освітнє питання для дітей. Діти віком 7–18 років змогли піти до місцевих шкіл. У державних школах навчання дітей та підлітків є безкоштовним. Для українських дітей при школах організували безкоштовні уроки польської мови. Діти дошкільного віку можуть відвідувати дошкільні навчальні заклади. Окрім цього, українцям дали можливість до червня 2022 року безкоштовно скористатись проїздом у потягах. З червня 2022 року відбулись зміни, тому українські громадяни змогли безоплатно користуватись потягом лише у прикордонних містах Хелм, Дорогуськ, Люблін, Грубешов, Перемишль-Загужа, Ярослав, Жешов [7].

Для швидкого вирішення питання, пов'язаного з житлом для українців, польський уряд запропонував програму 40+. Згідно з цією програмою особа, яка розмістила у себе українців, отримує впродовж 120 днів по 40 злотих у день за одну особу. Ці кошти мали б компенсувати витрати на проживання та харчування [8].

За даними Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Польщі, станом на 4 вересня PESEL отримали понад 1,3 мільйона громадян України. З них 670 тисяч – особи працездатного віку. Більшість новоприбулих – жінки (близько 95%) переважно з дітьми (майже дві третини). Найбільш мобільною групою залишаються люди віком від 26 до 45 років. У кожній із трьох країн лише по кілька відсотків біженців – пенсійного віку, середній вік прибулих у Польщі – 38 років [9].

Окрім соціальної фінансової допомоги від Польщі, біженець з України мав змогу отримати допомогу від УВКБ ООН у справах біженців в Україні. Так, до вересня 2022 року близько 300 000 біженців отримали виплати. Сім'я мала змогу отримати протягом трьох місяців кошти у розмірі 600–700 злотих на особу. Також у середині червня 2022 року завершилась роздача подарункових карток у розмірі 2000 злотих від тайванського буддійського благодійного фонду. Скористатись картками можна було у мережі польських магазинів. Таким чином фонд підтримав 46 789 біженців з України [10]. Реалізована була спеціальна програма однієї з найбільших американських гуманітарних організацій, яка виділила 10 мільйонів доларів на роздачу кодів на суму 500 злотих кожен на купівлю ліків. Фінансування охопило значний перелік ліків. Цією допомогою скористалось 100 тисяч людей. У грудні 2022 року ця програма була знову відкрита для реєстрації [11].

Німецький фонд Diakonie Katastrophenhilfe запропонував програму для українських біженців у Польщі на виплату фінансової допомоги у розмірі 600–700 злотих на кожного члена сім'ї протягом трьох місяців. Подати заявку могли ті особи, які не отримували іншої допомоги від будь-яких організацій. Крім того, українець, який подає заявку, не повинен працювати в Польщі та отримувати інші доходи. Виплаті підлягали особи, які б відповідали іншим критеріям, а саме: багатодітний батько чи матір, мати-одиначка або ж батько-одиначка, вік від 65 років, вагітність, особа з хронічними чи іншими серйозними захворюваннями, особа з особливими потребами [12].

14 грудня 2022 року Сейм Республіки Польща проголосував за введення змін до Закону «Про надання допомоги громадянам України у зв'язку із збройним конфліктом на території України». Згідно зі змінами передбачалось введення особистої участі в оплаті за проживання. Тепер українці зможуть безкоштовно проживати у місцях тимчасового розміщення лише упродовж перших 120 днів від моменту першого приїзду до Польщі. Після цього українці платитимуть за проживання у таких місцях. Громадяни України, які проживають у таких місцях у Польщі понад 120 днів, з березня 2023 року змушені будуть платити 50% коштів власного утримання, але не більш як 40 злотих на добу. А з травня 2023 року потрібно буде покривати 75% коштів. Ці зміни не торкнуться вразливих категорій, а саме: інвалідів, вагітних, жінок з дітьми до року, осіб пенсійного віку, жінок із трьома дітьми та більше, осіб у складній ситуації. Станом на грудень 2022 рік у місцях тимчасового розміщення в Польщі проживають близько 80 тисяч громадян України. Внесені зміни стосувались виділення у 2023 році з Фонду допомоги 2 млрд злотих на освіту для українців у Польщі [13].

У перші дні війни в Польщі розгорнули спеціальні пункти, де українці могли безкоштовно одержати продукти харчування, одяг та речі першої необхідності. Важливою стала робота волонтерів, які активно допомагали в організації функціонування пунктів допомоги. Систематично в пункти привозили гуманітарні вантажі від різних організацій, а також громадяни Польщі особисто несли продукти та речі першої необхідності.

Прийнявши першу хвилю біженців, Польща активно почала готуватись до наступної хвилі, пов'язаної з руйнуванням агресором об'єктів критичної інфраструктури України. Так, 11 вересня 2022 року відбувся обстріл енергетичної інфраструктури. Було обстріляно Зміївську ТЕС та три підстанції високої напруги, знеструмлено 40 підстанцій різної напруги, відключено 2 повітряні лінії 750 кВ, 5 повітряних ліній 330 кВ. Була обстріляна Харківська ТЕЦ-5. У результаті пошкоджень сотні тисяч споживачів залишались без світла на Полтавщині, Дніпропетровщині, Харківщині, Сумщині, Донеччині. Проте електропостачання вдалось відновити у доволі стислі терміни [14]. Наступний масований ракетний удар по енергетичній інфраструктурі України був здійснений 10 жовтня 2022 року. Агресор застосував крилаті ракети повітряного, морського та наземного базування, балістичні ракети, розвідувальні та ударні БПЛА, зенітні керовані ракети. Станом на 11 годину ранку 10 жовтня внаслідок ударів пошкоджено 11 важливих споруд енергетики у 8 регіонах та місті Києві. Частина областей знеструмлено. До 18 жовтня було пошкоджено 408 об'єктів інфраструктури [15].

Наступні масовані удари по об'єктах критичної інфраструктури були здійснені 22 жовтня, 31 жовтня, 15 листопада, 23 листопада, 5 грудня, 16 грудня, 29 грудня, 31 грудня 2022 року, 14 січня 2023 року, 26 січня, 10 лютого. Внаслідок знеструмлення та обмеження електроенергії в Україні уряд Польщі очікує на нову хвилю біженців. Прем'єр-міністр Польщі Матеуш Моравецький 29 листопада заявив: «Ми готуємося до можливої наступної хвилі біженців. Бо вже сьогодні в Україні кільканадцять мільйонів людей не мають доступу до електроенергії чи води, елементарних побутових умов, санітарних. Тож ми готуємось до такої хвилі біженців, і хочемо, аби система була відповідно готова, щоб польський платник податків заплатив якомога менше за можливу чергову хвилю біженців» [16].

Разом із тим Польща допомагає Україні щодо внутрішньо переміщених осіб. Так, Варшава буде контейнерні містечка в Україні для 20 тисяч людей. Українська влада за допомогою західних держав намагається створити умови для українців та подолати всі труднощі, викликані руйнуванням об'єктів критичної інфраструктури задля утримання чергової хвилі біженців за кордон [17]. Чи вдасться уникнути нової міграційної хвилі? Відповідь можна отримати, проаналізувавши статистичні дані кількості українців, які перетнули українсько-польський кордон. Станом на 24 січня 2023 року за останній тиждень до Польщі з України в'їхали 154,6 тисячі громадян України, що на 37,4 тисячі менше за попередній тиждень. За цей же період повернулись 143 тисячі осіб, що на 45,7 тисячі менше, ніж за попередній тиждень. Тобто в бік Польщі кордон перетнула більша кількість українців на 11,6 тисячі осіб [18].

З початком повномасштабної російсько-української війни Республіка Польща всіляко допомагала вимушеним мігрантам. Проте навіть ця допомога не розв'язує усіх проблемних питань біженців. Так, з 20 липня по 25 серпня 2022 року соціологічною службою Центру Разумкова було проведено онлайн-опитування українських біженців, які виїхали з України з початком військової агресії. Більшу частину серед опитаних становили саме біженці, які перебували на території Польщі. Згідно з опитуванням більшість серед біженців становлять жінки – 93%. 74% респондентів перебувають за кордоном з дітьми. Особи з вищою або незакінченою освітою становлять 83%. 42% біженців – люди віком від 30 до 39 років. 90% респондентів вказали місцем постійного проживання до війни місто, відповідно 10% – село. 45% українців приїхали з центральних областей України, 31% – зі східних, 16% – з південних, 8% – із західних областей. Також 4,5% опитаних вказали, що їхнє житло зруйноване.

Основними проблемами українські біженці вказують тривогу за події, які відбуваються в Україні (87,5%), переживання за родичів з України (80%). Також 43% називають основною проблемою нестачу грошей. 42% вказують на проблему працевлаштування, 32% – на труднощі щодо винайму житла [19].

Потік біженців з України спричинив низку труднощів, з якими стикнулись уряди багатьох європейських країн. Згідно з даними віцепрезидента Польського фонду Бартоша Марчука, на допомогу евакуйованим українцям уряд Польщі витратив 750 мільйонів євро. Значну частину допомоги надали приватні польські фонди, а також міжнародні організації ООН, ЮНІСЕФ, Червоний Хрест. Станом на початок листопада 2022 року переселенці сплатили у бюджет Польщі 2 мільярди євро. Про це заявив професор Мацей Душик із Центру досліджень міграції Варшавського університету [20].

Міграційна платформа EWL та Центр Східноєвропейських студій Варшавського університету провели дослідження «Українські біженці – професійна активація у Польщі та Німеччині», в рамках

якого опитали близько 800 українців та з'ясували, що кожен четвертий респондент хоче повернутись в Україну. Однак 48% біженців, які знайшли роботу у Польщі та Німеччині, не планують повертатись на Батьківщину найближчим часом після завершення війни. Серед опитаних осіб вдалось з'ясувати, що більшість знайшли роботу у сферах торгівлі та готельно-ресторанній. Значна частина виконує фізичну роботу. Середня зарплата у Польщі становить 540 євро [21].

Згідно з результатами дослідження «Професійна ситуація біженців з України в Польщі», 39% біженців з України знайшли роботу в Польщі. Особи, які ще шукають роботу (61%), з основних причин відсутності роботи вказують незнання польської мови та відсутність пропозицій, які б відповідали спеціалізації. 4 з 10 біженців планують оселитись у Польщі на тривалий термін, кожен п'ятий хоче повернутися в Україну, але в довгостроковій перспективі. 14% планують повернутися протягом трьох років після закінчення війни. Частина українців могли б залишитись у Польщі за умови вищої зарплати (79%), можливості працевлаштуватись за фахом (71%) або вищого рівня життя (41%). 79% біженців у Польщі влаштувались на наявну роботу, а в майбутньому планують знайти кращу. 51% працюють за іншою спеціальністю, ніж раніше, нижче своєї компетенції, 13% задоволені своєю посадою, а 10% працюють за професією [22].

Також у грудні 2022 року було проведено опитування польського Центру дослідження громадської думки (CBOS) серед поляків. Респонденти відповідали на питання, пов'язані з безпекою Польщі, можливістю ескалації конфлікту та підтримкою союзників, та обговорювалась тема біженців з України. Серед опитаних виявилось, що 78% вважають війну в Україні загрозою для безпеки Польщі. Центр дослідження громадської думки також запитав, чи, на їхню думку, Польща повинна приймати українських біженців з територій, охоплених конфліктом. 26% вибрали варіант «однозначно так», а 53% – «скоріше так», 4% вказали «точно ні», а 11% опитаних «я так не думаю». 52% респондентів заявили, що вони або хтось із їхніх домогосподарств добровільно та безоплатно допомагає біженцям, які прибувають з України [23].

Підсумовуючи вищезазначене, варто зауважити, що повномасштабне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року стало викликом не лише для української держави, але і для країн ЄС. Криза, пов'язана з вимушеною міграцією внаслідок військових дій, призвела до швидкого реагування урядів держав задля вирішення нагальних проблем. Так, Республіка Польща стикнулася з найбільшим міграційним потоком біженців. Загалом польському уряду вдалось швидко зреагувати та надати необхідну допомогу українським біженцям. З урахуванням того, що війна триває, Польща готується до нових хвиль міграції.

Література:

1. Кількість біженців з України стала найбільшою з часів Другої світової війни, – ООН. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/kilkist-bizhentsiv-ukrayini-stala-naybilshoyu-1673190306.html> (дата звернення: 10.01.2023).
2. На кордоні з Польщею у Львівській області черги: всі піші пункти відкриті. URL: <https://suspilne.media/211867-na-kordoni-z-polseu-u-lvivskij-oblasti-cergi-vsi-pisi-punkti-vidkriti/> (дата звернення: 10.01.2023).
3. ООН: 1,5 мільйона людей втекли від війни в Україні. URL: <https://www.dw.com/uk/oon-kilkist-bizhentsiv-z-ukrainy-zroslo-do-15-miliona-liudei/a-61032570> (дата звернення: 10.01.2023).
4. URL: <https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/> (дата звернення: 10.01.2023).
5. МВС: Німеччина прийме всіх біженців з України. URL: <https://www.dw.com/uk/мвс-німеччина-прийме-всіх-біженців-з-україни-незалежно-від-національності/a-61031277> (дата звернення: 12.01.2023).
6. Актуальна ситуація на кордоні з Польщею. URL: <https://www.ukrainianinpoland.pl/uk/how-many-ukrainians-have-crossed-the-ukrainian-polish-border-since-the-beginning-of-the-war-current-data-uk/> (дата звернення: 12.01.2023).
7. Працевлаштування в Польщі. URL: <https://www.gov.pl/web/ua/pratsevlashtuvannya-v-Polshchi> (дата звернення: 12.01.2023).
8. Зміни у програмі 40+ на біженця з України із листопада: виплати будуть у 2023 році. URL: <https://uapl.info/zminy-u-prohrami-40-na-bizhentsia-z-ukrainy-iz-lystopada-vyplaty-budut-u-2023-rotsi/> (дата звернення: 12.01.2023).
9. Українські біженці в Польщі, Чехії й Румунії: хто вони, чого чекають і чи повернуться додому. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/project/2021/workineu/article6.html> (дата звернення: 14.01.2023).
10. Як знайти допомогу. URL: <https://help.unhcr.org/poland/uk/як-знайти-допомогу/> (дата звернення: 14.01.2023).
11. Нові «500+» для біженців з України в Польщі: це – гроші на ліки. Як їх отримати. URL: <https://www.yavp.pl/uk/novini/novi-500-dlia-bizhentsiv-z-ukrainy-v-polshchi-tse-hroshi-na-liky-yak-ikh-otrymaty-19947.html> (дата звернення: 14.01.2023).
12. Українці у Польщі зможуть отримати ще один вид грошової допомоги. URL: <https://www.slovovidilo.ua/2022/11/14/novyna/suspilstvo/ukrayinczi-polshhi-zmozhut-otrymaty-shhe-odyn-vyd-hroshovoyi-dopomohy> (дата звернення: 14.01.2023).
13. Польща змінила правила перебування та надання допомоги біженцям України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3634479-polsa-zminila-pravila-perebuvanna-ta-nadanna-dopomogi-bizencam-z-ukraini.html> (дата звернення: 16.01.2023).

14. Найбільше людей без світла залишається на Харківщині, – Галушенко. URL: <https://suspilne.media/280886-najbilse-ludej-bez-svitla-zalisaetsa-na-harkivsini-galuschenko/> (дата звернення: 16.01.2023).
15. За тиждень росіяни атакували понад 400 об'єктів інфраструктури. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3595835-za-tizden-rosiani-atakuvali-ponad-400-obektiv-infrastrukturi.html> (дата звернення: 16.01.2023).
16. Спецзакон для біженців з України: у Польщі офіційно підтверджено значні зміни у законодавстві. URL: <https://uapl.info/spetszakon-dlia-bizhentsiv-z-ukrainy-u-polshchi-ofitsijno-pidtvrdzheno-znachni-zminy-u-zakonodavstvi/> (дата звернення: 16.01.2023).
17. У Польщі готуються до прийому другої хвилі біженців. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3613948-u-polsi-gotuutsa-do-prijomu-drugoi-hvili-ukrainskih-bizenciv.html> (дата звернення: 16.01.2023).
18. Актуальна ситуація на кордоні з Польщею. URL: <https://www.ukrainianinpoland.pl/uk/how-many-ukrainians-have-crossed-the-ukrainian-polish-border-since-the-beginning-of-the-war-current-data-uk/> (дата звернення: 16.01.2023).
19. Настрої та оцінки українських біженців (липень – серпень 2022 р.). URL: <https://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-lypen-serpen-2022p> (дата звернення: 16.01.2023).
20. Два мільярди євро податків: яку вигоду отримує Польща від українських переселенців? URL: <https://evacuation.city/articles/248173/splatili-2-milyardi-yevro-podatviv-yaku-vigodu-otrimuye-polscha-vid-ukrainskih-pereselenciv> (дата звернення: 17.01.2023).
21. Чи повернуться українці додому: опитування серед переселенців у Польщі та Німеччині. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/1290/will-ukrainians-return-home-survey-among-immigrants-in-poland-and-germany> (дата звернення: 17.01.2023).
22. 4 na 10 uchodźców z Ukrainy znalazło zatrudnienie w Polsce. URL: <https://silesion.pl/4-na-10-uchodzcow-z-ukrainy-znalazlo-zatrudnienie-w-polsce/> (дата звернення: 17.01.2023).
23. Co Polacy sądzą o wojnie na Ukrainie? Zobacz nowy sondaż CBOS. URL: <https://polskieradio24.pl/5/1222/artukul/3095133,co-polacy-sadza-o-wojnie-na-ukrainie-zobacz-nowy-sondaz%C2%A0cbos> (дата звернення: 17.01.2023).

УДК 94(4)''04/14'':314

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.29>

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

Крамар Юрій,

доктор історичних наук,

професор кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-5711-363

У добу середньовіччя демографічні процеси впливали практично на усі сфери життя тогочасного західноєвропейського суспільства. Зміна демографічних показників зумовлювалась різними чинниками: природно-біологічними, соціальними, економічними.

У період раннього середньовіччя демографічну ситуацію в Європі визначали насамперед міграційні рухи, які змінили етнічну карту континенту, вплинули на склад населення багатьох європейських країн, їхній, побут і традиційну культуру.

Починаючи з X ст. спостерігалось стрімке зростання населення, яке набуло характеру «демографічного буму». Серед факторів, які позитивно вплинули на демографічну ситуацію в середньовічній Європі, назвемо: внутрішню колонізацію, т. б. освоєння раніше необжитих земель, зміну раціону харчування європейців, в якому значну роль починають відігравати м'ясо-молочні продукти, сувору заборону обмеження народжуваності, встановлену церквою, широке розповсюдження практики позашлюбних відносин, низький вік вступу у шлюб (для жінок він складав 15–16 років, для чоловіків – 18–19 р.).

Демографічне зростання тривало до початку XIV ст., коли в Європі розпочалась епідемія «Чорної смерті». Втрати від неї оцінюються дослідниками від третини до половини населення західноєвропейських країн.

Модель шлюбу в середньовічній Європі значною мірою була успадкована від античного Риму, де поруч із «офіційним» (законним) шлюбом широко розповсюдженою формою стосунків між чоловіком і жінкою був конкубінат. В еволюції середньовічної шлюбної традиції важливим етапом стало поступове утвердження моногамного християнського церковного шлюбу, який з XIV ст. став єдиною законною формою подружніх союзів.

Рівень народжуваності в Середні віки стабільно залишався високим (7-8 дітей на сім'ю), однак високою була й дитяча смертність (близько половини дітей не доживали до десятилітнього віку). Великі показники смертності зберігались і серед дорослих. Факторами, які негативно впливали на демографічну ситуацію, були насамперед війни, голод та епідемії. Як наслідок показник середньої тривалості життя в Західній Європі зазед-ве сягав 40–45 років для чоловіків і 35 років для жінок. В період пізнього середньовіччя спостерігалась тенденція до поступового зменшення показників дитячої смертності та поступового збільшення середньої тривалості життя.

Ключові слова: демографічні процеси, міграції, народжуваність, смертність, тривалість життя, чисельність населення.

Kramar Jurij. Demographic processes in the medieval Europe

In the time of the Middle Ages, the influence of demographic processes, associated with the change in the population of Europe, was noticeable on almost all spheres of life of the Western European society of that periode. The change in demographic indicators was caused by various factors: natural and biological, social and economic.

During the early Middle Ages, the demographic situation in Europe was primarily determined by migration movements that affected the ethnic map of the continent, the composition of the population of many European countries, their lifestyle and traditional culture.

Starting from the 10th century rapid population growth was observed, and it then took on the features of a “demographic boom”. Among the factors that had a positive influence on the demographic situation in the medieval Europe, we can name: internal colonization, i.e. the development of previously uninhabited lands; a change in the diet of Europeans, in which meat and dairy products began to play a significant role; a strict ban on birth control, established by the church; the widespread practice of extramarital relations and a young age of marriage (for women it was 15–16 years, for men – 18–19).

Demographic growth was observed until the beginning of the 14th century, when the “Black Death” epidemic began in Europe. Losses from it are estimated by researchers from a third to a half of the population of Western European countries.

The model of marriage in the medieval Europe was largely inherited from ancient Rome, where, alongside “official” (legal) marriage, concubinage was also a widespread form of relationship between a man and a woman. In the evolution of the medieval marriage tradition, an important stage was the gradual establishment of monogamous Christian church marriage, which from the XIV century became the only legal form of marriage.

The birth rate in medieval Europe remained stably high (7-8 children per family), however child mortality was also high (about half of the children did not live to the age of ten). High mortality rates persisted among adults as well.

The factors that had a negative impact on the demographic situation were primarily wars, famines and epidemics. As a result, the average life expectancy in Western Europe barely reached 40-45 years for men and 35 years for women. During the late Middle Ages, there was a tendency towards a gradual decrease in infant mortality rates and a gradual increase in average life expectancy.

Key words: demographic processes, migrations, birth rate, mortality, life expectancy, population size.

В епоху середньовіччя демографічна ситуація в Європі визначалася низкою чинників, серед яких найважливішу роль відігравали природно-біологічні (народжуваність, смертність, модель шлюбу, тип сім'ї), соціальні (війни, міграції) та економічні (рівень і тип господарства, наявність шляхів сполучення, розміри посівних площ, тощо) фактори.

Демографічні процеси в країнах Західної Європи у V–XV ст. були предметом досліджень західноєвропейських вчених. На особливу увагу заслуговують ґрунтовні праці Баччі М.Л. [2], Дюбі Ж. [4], Ле Гоффа Ж. [8], Гудман Р. [5], М. Монтанарі [9] та інших. Однак чимало аспектів демографічної історії Європи й надалі залишаються малодослідженими.

Характеристику демографічних процесів розпочнемо із міграційних процесів. Найбільш інтенсивно вони відбувались в ранньому середньовіччі, в період Великого переселення народів. Його головними причинами дослідники називають *географічні* (зміна клімату на Півночі Європи, тривале похолодання), *економічні* (потреби екстенсивного господарства), *соціальні* (розклад родового ладу, майнова та соціальна диференціація), *демографічні* (ріст народонаселення в середовищі варварських племен в умовах обмежених ресурсів лісової частини континенту), *зовнішньополітичні* (послаблення Римської імперії, тиск одних варварських племен на інші) фактори.

Розселення варварів (г. ч. германців) на території Західної Римської імперії помітно вплинуло на етнічну історію середньовіччя, на склад населення Європи їхній, побут і традиційну культуру. Варто наголосити на демографічних наслідках варварських завоювань: за оцінками окремих дослідників? населення європейського континенту за рахунок притоку германських племен зросло приблизно на 6 млн. осіб [1]. В наступні століття Західна Європа зазнала ще двох потужних міграційних хвиль. Їх пов'язують з експансією норманів, арабів, слов'ян і угрів у VIII–X ст., а також монгольською навалою XIII ст. [1, с. 118–121].

Визначення *чисельності населення* ранньосередньовічної Європи натрапляє на чималі труднощі. Хоча в багатьох дослідженнях наводяться дані про кількість мешканців тієї чи іншої місцевості, дуже часто вони є суперечливими або й зовсім не відповідають дійсності. Так, наприклад, чисельність населення ранньосередньовічної Франції оцінюється різними авторами в діапазоні від 5 до 30 млн чоловік, Іспанії – від 8 до 40–50 млн [10, с. 80].

Більш точні дані подають матеріали переписів населення, найбільш ранній з яких – Книга Страшного Суду в Англії 1086 р. Однак навіть на підставі цього документу дуже важко дійти точних цифр: по-перше, книга містить дані далеко не зі всіх регіонів країни; по-друге, в ній йдеться, головним чином, про земельні наділи, а не про склад і чисельність сімей їх користувачів (склад сім'ї міг варіюватись в діапазоні від 3 до 6–7 чол.) Тому висновки, які базуються на цих відносно достовірних джерелах, не вирізняються великою точністю.

Виходячи з цих зауваг, в загальних рисах можемо говорити лише про абсолютні цифри чисельності населення ранньосередньовічної Європи по окремих регіонах:

1. Європейське населення Римської імперії в епоху її розквіту (I–II ст.) перевищувало 20 млн осіб; з них бл. 6,5–7 млн проживало в Італії, приблизно по 5,5 млн – в Іспанії і Галії.

2. Упродовж III–V ст. (період варварських завоювань) спостерігалось зменшення чисельності населення в романізованих областях Європи. В середині IV ст. населення Італії скорочується до 4 млн, Іспанії – до 3–3,5 млн.

3. В VI ст. намітилась тенденція до стабілізації чисельності населення і певного його зростання. Вважається, що в період правління Карла Великого на теренах його імперії проживало 4–5 млн чол., а вже на початку X ст. ця цифра сягнула 6 млн осіб.

4. З другої половини X ст. європейське населення вступає в смугу справжнього «демографічного буму», який тривав до початку XIV ст. В середньому чисельність населення Західної Європи за ці століття потроїлася і досягла 60 млн чол. [10, с. 85].

Цікаво, що найбільший приріст населення спостерігався в тих областях, де раніше його густота була відносно невеликою, т. б. в його основі лежав процес т. зв. *внутрішньої колонізації* – освоєння нових раніше необжитих земель. Так, наприклад, в Англії найбільший приріст фіксувався в північних і північно-західних графствах країни (населення зросло в 3–5 разів), тоді як на півдні та сході,

які й раніше, чисельність мешканців зросла всього в 1,5–2 рази. Загалом населення Англії від епохи Книги Страшного Суду і до епідемії Чорної смерті зросло з 1,1 млн до 3,7 млн чол., т. б. більш ніж в 3 рази.

Відзначимо фактори, які позитивно вплинули на демографічну ситуацію в середньовічній Європі: внутрішня колонізація, яка найбільш інтенсивно відбувалась в X–XII ст.; зміна раціону харчування європейців (значну роль починають відігравати м'ясо-молочні продукти та продукти городництва); сувора заборона обмеження народжуваності, встановлена церквою; масове розповсюдження практики позашлюбних відносин, що призводило до появи великої кількості дітей, народжених поза шлюбом, т. зв. «бастардів; низький вік вступу у шлюб (для жінок він складав в середньому 15–16 років, для чоловіків – 18–19 р.).

В XIV ст. демографічне зростання в Європі змінилось стрімким падінням чисельності населення. «Демографічна криза» насамперед була зумовлена епідемією Чорної смерті 1347–1349 рр. Розпочавшись в Малій Азії і Криму, епідемія охопила Італію, Францію, Англію, Німеччину, Східну Європу і Скандинавію. Її наслідки були настільки руйнівними, що навіть в середині XV ст. населення Європи складало третину від рівня початку XIV ст.

Демографічна криза, яка за невеликими виключеннями охопила всі країни Європи, спричинила феномен т. зв. запустінь. Їхнім проявом було обезлюднення раніше обжитих місць, зникнення багатьох населених пунктів, насамперед хуторів і невеликих сіл, скорочення площ орних земель.

Що стосується моделі шлюбу в середньовічній Європі, то вона значною мірою була успадкована від Стародавнього Риму, де існувало кілька видів подружніх союзів. Серед них: т. зв. «юридичний» (законний шлюб пізноримського періоду т. зв. *matrimonium*); «неюридичний шлюб», який укладався вільними людьми заради публічно визнаного «співжиття»; досить поширеною була й форма позашлюбного зв'язку – *конкубінат*.

Цікаво, що діти, прижиті від конкубін, у варварських суспільствах не піддавалися жорсткій дискримінації. Їм не закривався шлях до успадкування батьківських прав і привілеїв (інколи включно з правами на королівський престол). Поняття «незаконнонароджений» ще не накладало на людину такого ганебного клейма, як у пізньому середньовіччі.

Щодо віку вступу германців у перший шлюб, то дані про це в джерелах практично відсутні. За оцінками демографів, оптимальним шлюбним віком у середньовічній Європі вважалися: 14 років – для юнаків, 12 – для дівчат [6, с. 140]. Це звичайно, не означає, що такі шлюби мали масовий характер, однак вони не були рідкістю. Як свідчать римські надмогильні написи 200–600 років, середній вік заміжньої жінки в ці століття стабільно залишався нижчим 20 років.

В еволюції середньовічної шлюбної традиції важливим етапом стало поступове утвердження *моногамного християнського церковного шлюбу*. Вже в XII ст. шлюб було включено до числа основних християнських таїнств, хоча участь самої церкви у шлюбній церемонії в XI–XIII ст. залишалась доволі скромною. Свідченням цього було поширення у вказаний період часу інших форм подружніх союзів. Один з них – «суаньтаж» – тимчасовий чи постійний подружній союз нежонатого чоловіка із заміжньою жінкою. Ці союзи були доволі розповсюдженими в середовищі французького лицарства та знаті. Звичайно, «суаньтаж» не прирівнювався до церковного шлюбу ні за правами, які набувало подружжя та їх діти, ні за своїм статусом. Проте у світському праві ця форма подружнього союзу не заперечувалася.

Ситуація кардинально змінюється в XIV–XV ст., коли церковний шлюб стає єдиною загальноприйнятною формою подружнього союзу. Якщо наприкінці XIII ст. і селяни, і городяни, і знать укладаючи подружній союз не завжди засвідчували його в церкві, то в XIV ст. все виглядало по-іншому. В світських юридичних пам'ятках зникають свідчення терпимого ставлення до нецерковних шлюбів. Про них тепер не знаходимо свідчень ні в записках звичаєвого права, ні в судовій практиці. Водночас престиж церковних шлюбів різко зростає. Віднині лише вони визнавалися законними.

Про радикальну зміну в ставленні до церковного шлюбу в XIV–XV ст. свідчила не лише юридична практика, а й деякі народні звичаї та традиції, зокрема *шаріварі*. В середньовічній Франції шаріварі – це особливий вид весільного вечора (карнавалу), який влаштовувався під час церемонії повторного шлюбу вдівця чи вдовиці. В такий спосіб його учасники виражали презирливе ставлення до повторних шлюбів. Осуду підлягали також дівчата, які до того, як вийти заміж, вели розпусний спосіб життя, юнаки, які «продавались» жінці заради її грошей, заміжні жінки, помічені у подружній невірності, дівчата, коханцями яких були одружені чоловіки.

Учасники шаріварі під час шлюбної церемонії всіляко намагалися завадити її проведенню. Проходячи вулицями, якими рухалася шлюбна церемонія, юнаки та дівчата голосно грюкали металевим

посудом, пародіювали голоси тварин (переважно котів), співали «сороміцькі пісні». Аби вгамувати гостей, пара, що вступала у шлюб, повинна була за звичаєм відкупитися від них, сплативши певну грошову суму. Інколи шаріварі закінчувалися бійками і навіть убивствами.

Звичай шаріварі відображав ставлення пересічних громадян до незаконних шлюбів. Протестуючи проти будь-яких «нечестивих» шлюбів, учасники шаріварі об'єктивно захищали канон моногамного християнського шлюбу, який глибоко увійшов у повсякденну свідомість людей.

Утвердження церковної моделі шлюбу передбачало строгу заборону розлучень і виключало укладення повторних шлюбів за життя одного з членів подружжя. Різко засуджувалися будь-які форми подружньої зради. Жінці, котра здійснила перелюб, в XIV–XV ст. загрозувала смертна кара.

Не менш показовим було ставлення до конкубінату. Право зобов'язувало карати його ув'язненням, допускався й самосуд (аж до вбивства звинувачених). Місцева влада проводила обшуки в будинках підозрюваних. Жінок, запідозрених у конкубінаті, змушували носити плаття спеціального кольору. Натовп усіляко висміював їх.

Питання про *кількість дітей в середньовічній сім'ї* та її склад досі залишається дискусійним. Більшість дослідників сходяться на тому, що в Середні віки в Європі домінувала індивідуальна сім'я у складі батьків та кількох неодружених дітей (в середньому до п'яти дітей), хоча все ще траплялися й великі патріархальні сім'ї (батьки, одружені діти, брати з сімейними дітьми та інші – до 40 й більше осіб). Селянська сім'я була зацікавлена мати якнайбільшу кількість дітей, особливо синів (потреба додаткових робочих рук). З іншого боку, багато жінок стали доживати до кінця репродуктивного періоду та народжувати по 7–8 дітей.

Репродуктивна поведінка городян теж базувалась на потребі мати якнайбільшу кількість дітей. Багатодітність цехових майстрів «заохочували» цехові статuti. Наприклад, вони обмежували кількість учнів, якщо останні не були синами чи братами майстра, народженими у законному шлюбі. Так, Статут паризьких ткачів дозволяв займатись ремеслом і мати до трьох великих станків лише кровним родичам майстра. Можна зробити висновок, що для родини цехового майстра велика кількість дітей, бажано хлопчиків, була чи не єдиним засобом розширення виробництва і збагачення.

Втім, пересічна середньовічна сім'я зазвичай мала не більше трьох дітей [7, с. 101]. Головна причина полягала в тому, що надзвичайно високою залишалася дитяча смертність. В ранньому середньовіччі щонайменше кожна десята дитина помирала вже впродовж першого року життя, близько третини дітей не доживало до п'ятирічного віку й лише кожна друга дитина досягала віку десяти років. Опосередковано це підтверджується й окремими джерелами. Так, згідно з поліптихом марсельської церкви Св. Віктора в рік його запису кількість новонароджених в селянських сім'ях на землях приходу складала 30 осіб. Водночас середня кількість дітей у віці від одного до трьох років в тому ж приході складала 18 осіб, у віці від чотирьох до шести – 21 особа, а у віці від семи до дев'яти років – усього 12 чоловік. Таким чином, жодна із вікових груп не наближалася за чисельністю до новонароджених, поступаючись їм у 1,5–2 рази [3, с. 48].

Щодо дітей різних вікових категорій в період пізнього середньовіччя (XIV–XV ст.), то цей показник зазнав істотних змін. За деякими оцінками, кількість дітей в сім'ях селян і городян упродовж 1350–1500 рр. зросла з 3,2 до 5,3 осіб (т. б. пересічно в 1,6 разів) [3, с. 166]. Причому чим більш заможною була родина, тим більшою була кількість «дорослих» (тих, що вижили) дітей. В середовищі вищої знаті багатодітність не практикувалась, позаяк дворяни прагнули перешкодити дробленню своїх спадкових володінь. Втім, багатодітні родини траплялися навіть серед осіб королівської крові. Наприклад, подружжя Людовіка VI і Алікс Савойської, Генріха II і Елеонори Аквітанської, Людовіка VII і Бланки Кастильської мали по восьмеро дітей [7, с. 102].

Важливим чинником, який позитивно впливав на збільшення кількості «дорослих» дітей в середньовічних сім'ях, була певна зміна в підходах до самої дитини, як з боку батьків, так і церкви. Все частіше акцентується увага на відповідальності самої церкви, суспільства в цілому і особливо батьків за долю своєї дитини. Ідея взаємних обов'язків батьків і дітей, необхідність турботи один про одного трактувалась як одна з біблійних істин.

Зміни у підходах до сприйняття дитини відбувались не лише в церковній доктрині, а й практиці. Так, в XIV–XV ст. загальноприйнятим стає ритуал хрещення дитини одразу після її народження (раніше це відбувалось в значно дорослішому віці). А це передбачало певну зміну в ставленні до дитини: віднині не лише «доросла», а й новонароджена й одразу охрещена дитина визнавалась особистістю, за долю якої церква і батьки несли відповідальність перед Богом.

Рівень смертності в Середні віки (не дивлячись на тенденцію до поступового її зменшення) залишався високим не лише серед дітей, а й серед дорослих. В епоху середньовіччя люди стикались

з безліччю потенційних небезпек їх життю та здоров'ю. Серед причин високої смертності на першому місці перебувала горезвісна «тріада лих» – війни, голод та епідемії. На різних етапах середньовічної історії їх роль та руйнівна сила змінювались, але вони залишались головними чинниками, які негативно впливали на демографічну ситуацію в Європі.

Війни, які в період середньовіччя стають ледь не перманентними, набувають вкрай руйнівного характеру для населення. За підрахунками демографів, внаслідок військових дій за період від Великого переселення народів до кінця епохи Хрестових походів Європа втратила до третини усього населення, передусім чоловічого [7, с. 99]. Пограбування, насилля, терор мирних мешканців стали нормою ведення військових дій.

Справжньою трагедією для людей середньовіччя, особливо міських мешканців, були *епідемії*. Найстрашнішою вбивцею епохи була чума, яка мала вкрай негативні наслідки для населення Європи в XIV–XV ст. Іншими небезпечними недугами, смертність від яких була дуже високою, вважалися туберкульоз, сибірська виразка, жовтуха, малярія, дизентерія, черевний тиф, проказа, венеричні захворювання. Середньовічна медицина здебільшого була безпорадною не лише проти грізних недуг, а й проти легких, бо не мала найменшого уявлення про їхню природу.

Реальною небезпекою для середньовічних людей залишався *голод*. Причиною т. зв. «голодних років» здебільшого були несприятливі кліматичні умови. Катастрофічні голодомори в Західній Європі мали місце в VI, VIII, IX ст. В X–XI ст. кожен третій-четвертий рік був неврожайним [7, с. 99]. До голоду, що охопив Європу на початку XIV ст., призвела чергова зміна клімату – похолодання («малий льодовиковий період»). Через недоїдання люди були більш вразливими до хвороб. Одночасна дія двох факторів – голоду і епідемій – спричиняла катастрофічні спади чисельності населення окремих країн Європи.

Як наслідок, показник середньої тривалості життя в Західній Європі заледве сягав 40–45 років для чоловіків і 35 років для жінок. Навіть серед представників королівських родин довгожителів було дуже мало. Так, відомо, що серед 28 королів меровінгської династії (від Хлодвіга до Теодоріха IV) лише троє досягли 50-річного віку [7, с. 100]. Хоча були й винятки. Імператор франків Карл Великий дожив до 72-річного віку. Цей факт для його біографа Ейнгарда став великим дивом.

Звертає на себе увагу й те, що люди раннього середньовіччя дуже рідко згадували про своїх онуків, а про дідусів і бабусь найчастіше говорили як про своїх померлих прародичів. Це свідчило про те, що наявність онуків в родині була великою рідкістю. Стати дідусем чи бабусею вдавалося дуже небагато.

Дещо змінюються показники середньої тривалості життя в період зрілого середньовіччя. Якщо до середини XIV ст. смертність людей у віці до 40 років складала близько 45% усіх випадків, то в наступні століття ситуація істотно змінюється: смертність у віковій категорії до 40 років зменшилась до 27,6% (т. б. впала в два рази), тоді як показник рівня смертності в старшому віці (після 40 р.) складав $\frac{3}{4}$ усіх випадків [3, с. 180–181]. Старших людей стає набагато більше.

Це опосередковано підтверджується й джерелами, зокрема матеріалами судових розглядів. Так, в Перигорі (Франція) на початку XIV ст. під час одного з судових процесів серед 26 свідків, які брали в ньому участь, жодному не було менше як 60 років [3, с. 182]. І хоча вік багатьох свідків, як це нерідко траплялося в ті часи, часто вказувався довільно (інколи не стільки реальний, скільки уявний: один із свідків назвав себе 100-літнім, інший – 140-літнім), той факт, що сучасники припускали наявність в своєму середовищі довгожителів, які до того ж здатні були давати покази в суді, був досить показовим.

Тенденцію до збільшення тривалості життя опосередковано відображали уявлення тогочасних людей про вік настання старості. В XIII ст. переломною віхою в житті людини вважали 40-річчя. В XIV–XV ст. ці оцінки поступово змінюються. Так, в поемі «Дванадцять місяців життя» невідомого автора середини XIV ст. «липнем» називається 42-річний вік людини. Тоді «осипаються квіти» і роки починають хилитись до схилку. Однак, зауважує автор, лише після 54 р. в житті людини «настає осінь» [3, с. 182]. Ці дані підтверджують тенденцію до поступового підвищення віку старості. Очевидно, дожити до 50–70-річного віку в XIV, і особливо в XV ст. людям вдавалося значно частіше, ніж це було до цього.

Отже, демографічні процеси в Західній Європі в добу середньовіччя мали свою специфіку та особливості. Вони залежали від дії різних факторів – природно-біологічних, соціальних та економічних.

Демографічну ситуацію в Європі в період раннього середньовіччя визначали, передусім, міграційні рухи, які вплинули на етнічну історію середньовіччя, склад населення багатьох європейських країн, їхній, побут і традиційну культуру.

В період з X ст. спостерігалось стрімке зростання населення західноєвропейських країн, яке набуло характеру «демографічного буму» і тривало до початку XIV ст., коли в Європі розпочалась

епідемія Чорної смерті. Втрати від неї оцінюються дослідниками від третини до половини населення континенту.

Модель шлюбу в середньовічній Європі значною мірою була успадкована від античного Риму, де поруч із «офіційним» (законним) шлюбом широко розповсюдженою формою стосунків між чоловіком і жінкою був конкубінат. В еволюції середньовічної шлюбної традиції важливим етапом стало поступове утвердження моногамного християнського церковного шлюбу, який з XIV ст. стає єдиною загальноприйнятою формою подружніх союзів.

Рівень народжуваності в Середні віки у Європі стабільно залишався високим (7–8 дітей на сім'ю), однак високою була й дитяча смертність (близько половини дітей не доживали до десятилітнього віку). Факторами, які найбільш негативно впливали на демографічну ситуацію на європейському континенті в період V–XV ст., залишались війни, голод та епідемії. Як наслідок показник середньої тривалості життя в Західній Європі заледве сягав 40–45 років для чоловіків і 35 років для жінок. В період пізнього середньовіччя спостерігалась тенденція до поступового зменшення показників дитячої смертності та поступового збільшення тривалості життя.

Література:

1. Авербух М.С. Войны и народонаселение в докапиталистических обществах. Москва : «Наука», 1991. 214 с.
2. Баччи М.Л. Демографическая история Европы. Санкт-Петербург : Александрия, 2010. 304 с.
3. Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Москва : «Наука», 1991. 235 с.
4. Дюби Ж. Куртуазная любовь и перемены в положении женщин во Франции XII в. / Пер. с фр. Е. Ю. Симакова. *Одиссей. Человек в истории*. 1990. Москва, 1990. С. 90–96.
5. Гудман Р. Как жить в эпоху Тюдоров: повседневная реальность в Англии XVI века / Пер. с англ. А.А. Белимовой. Москва : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2021. 384 с.
6. Козьякова М.И. История. Культура. Повседневность. Западная Европа: от античности до XX века. Москва : Весь мир, 2002. 358 с.
7. Крижановська О.О., Крижановський О.П. Історія середніх віків. Курс лекцій. Київ : «Либідь», 2004. 365 с.
8. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовічного Запада / Пер. с фр. под общ.ред. В.А. Бабинцева ; послесл. А.Я. Гуревича. Екатеринбург : У-Фактория, 2005. 560 с.
9. Монтанари М. Голод и избытие: история питания в Европе. Санкт-Петербург : Александрия, 2009. 279 с.
10. Самаркин В.В. Историческая география Западной Европы в средние века. Москва : «Высшая школа», 1976. 247 с.

УДК 94(=411.16+411.21+411.171.1)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.30>

ШЕСТИДЕННА АРАБО-ІЗРАЇЛЬСЬКА ВІЙНА: ДИПЛОМАТИЧНІ СПРОБИ ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТУ

Парамонов Денис,

здобувач наукового ступеня

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-1812-9171

У дослідженні аналізується роль дипломатичних служб у вирішенні арабо-ізраїльського конфлікту. Адже, незважаючи на численні тривалі спроби розв'язання арабо-ізраїльського протистояння, із середини ХХ століття і дотепер воно залишається осердям близькосхідного конфлікту, тому доречним постає питання з'ясування будь-яких спроб його вирішення, зокрема й дипломатичними мирними шляхами. Дана робота є спробою дослідити шляхи та методи врегулювання воєнних конфліктів Радою Безпеки Організації Об'єднаних Націй. Адже шестиденна війна закінчилася після набрання чинності резолюцією Організації Об'єднаних Націй про припинення вогню. Вона була швидкоплинною та протрималася менше тижня, але за цей час цілковито змінила карту Близького Сходу та призвела до затяжного геополітичного конфлікту між сторонами.

Актуальність обраної теми визначається також тим, що арабо-ізраїльський конфлікт упродовж багатьох десятиліть залишався та залишається однією з найбільш вибухонебезпечних серед близькосхідних гарячих точок, ескалація подій навколо якої може будь-якої миті призвести до нової війни, а також істотно вплинути на систему міжнародних відносин.

Практична значущість даного питання пов'язана із російсько-українською війною у ХХІ столітті – з'ясування позитивного досвіду врегулювання воєнних конфліктів на міждержавному рівні та ролі Організації Об'єднаних Націй має запобігати подальшій їх ескалації.

Мета статті – зробити аналіз дипломатичних спроб вирішення арабо-ізраїльського конфлікту у ХХ столітті.

Методологічну основу становить порівняльно-історичний підхід, що передбачає сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дозволяють виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються. Наукова новизна полягає в комплексному аналізі та синтезі найновіших публікацій і відкритих джерел, що дозволило відійти від одностороннього чи то «єгипетського», чи то «ізраїльського» погляду на даний конфлікт, зіставити позиції та погляди дипломатів сторін, що воюють.

Ключові слова: воєнний конфлікт, араби, ізраїльтяни, дипломати, ООН, Близький Схід.

Paramonov Denys. The six-day Arab-Israeli war: diplomatic attempts to resolve the conflict

The study analyzes the role of diplomatic services in resolving the Arab-Israeli conflict. After all, despite numerous long-term attempts to resolve the Arab-Israeli confrontation from the middle of the twentieth century to the present day, it remains the core of the Middle East conflict, so the question of clarifying any attempts to resolve it, including through diplomatic peaceful means, is appropriate.

This work is an attempt to explore ways and methods of resolving military conflicts by the UN Security Council. After all, the six-day war ended after the entry into force of the UN resolution on the ceasefire. It was fleeting and lasted less than a week, but during this time it completely changed the map of the Middle East and led to prolonged geopolitical friction between the parties.

The relevance of the chosen topic is also determined by the fact that the Arab-Israeli conflict for many decades remained and remains one of the most explosive among the Middle Eastern hot spots, the escalation of events around which can at any time lead to a new war, as well as significantly affect the system of international relations.

The practical significance of this issue is also connected with the Russian-Ukrainian war in the XXI century – finding out the positive experience of resolving military conflicts at the interstate level and the role of the UN should prevent their further escalation.

The purpose of the article is to analyze diplomatic attempts in resolving the Arab-Israeli conflict in the twentieth century.

The methodological basis is a comparative-historical approach, involving a set of cognitive means, procedures that allow you to identify the similarities and differences between the phenomena being studied. Scientific novelty lies in the comprehensive analysis and synthesis of the latest publications and open sources, which made it possible to move away from the unilateral either “Egyptian” or “Israeli” view of this conflict and to compare the positions and views of diplomats of the belligerents.

Key words: military conflict, Arabs, Israelis, diplomats, UN, Middle East.

Виклад основного матеріалу. Варто відзначити, хоча держава Ізраїль була створена тільки в 1948 р., фактично історія конфлікту охоплює майже століття. Початком зародження цього протистояння, на нашу думку, варто вважати кінець XIX ст., коли був створений політичний сіоністський рух, який поклав початок боротьбі євреїв за власну державу.

Після поразки в Першій світовій війні Османської імперії та подальшого її розпаду конфлікт між євреями-сіоністами й арабським населенням Палестини звівся передусім до територіальних домагань. У другій чверті XX ст. під час загострення ситуації до територіальних спорів додалися ще й культурна та релігійна складові частини, що ще більше підсилило міжнаціональну ворожнечу. Утворення в 1948 р. єврейської держави призвело до того, що сусідні арабські країни оголосили їй війну.

Черговим великим військовим протистоянням після Суецької кризи 1956–1957 рр. стала Шестиденна війна в 1967 р., яка тривала з 5 по 10 червня. Причиною конфлікту стало оголошення Єгиптом рішення про націоналізацію Суецького каналу, у відповідь армія Ізраїлю за підтримки Франції та Великобританії захопила Синайський півострів. Проте під тиском СРСР та США ізраїльські війська відступили із захоплених територій, а на кордоні між Ізраїлем і Єгиптом були введені миротворці ООН.

Коаліція арабських держав, у яку входили одинадцять арабських держав (Йорданія, Сирія, Ліван, Ірак, Саудівська Аравія, Кувейт, Алжир, Марокко, Ємен, Судан і Туніс) на чолі з Єгиптом укотре вирішила «скинути євреїв у море» у червні 1967 р., як закликав єгипетський лідер Абдель Насер. Також свою допомогу проти Ізраїлю направили Алжир, Ліван, Саудівська Аравія та Кувейт. Попередньо 27 травня навіть призначили датою нападу, щоправда, про це дуже швидко дізналася ізраїльська розвідка. На той час СРСР суперничав із Заходом за вплив на Близькому Сході та підтримував арабів, постачав їм військову техніку. А радянські військові аналітики розробляли план поразки Ізраїлю. Вони розраховували на затяжну наземну операцію з піхотою, танками й артилерією, ґрунтуючись на досвіді Другої світової війни.

Усередині 1960-х рр. відносини між Ізраїлем і його арабськими сусідами погіршилися настільки, що сталася низка прикордонних сутичок, переважно на сирійському кордоні. У травні 1967 р. ситуація навколо Ізраїлю загострилася внаслідок радянської дезінформації про те, що його війська готують напад на Сирію.

У ситуації, яка згодом склалась, не останню роль відіграв і Генеральний секретар ООН, бірманський дипломат У Тан. Адже і дотепер не є зрозумілими його дії. Уранці 16 травня індійський генерал, командувач військами ООН на Сінаї, отримав повідомлення від генерала Фавзі із проханням забрати його частини з єгипетсько-ізраїльського кордону, щоб «не заважати діям єгипетської армії у випадку, якщо Ізраїль здійснить агресію проти будь-якої арабської країни» [9]. Інформацію про таке прохання негайно було направлено самому Генеральному секретарю ООН, який спочатку відповів, що прохання одного генерала до іншого не зобов'язує ООН до будь-яких дій, додав, що якби звернулися безпосередньо до нього, то він би таке прохання виконав би.

Міністр іноземних справ Єгипту Махмуд Ріард негайно врахував побажання та направив йому листа з рішенням про припинення діяльності військ ООН на території Єгипту та Смуги Гази.

У своїх мемуарах Абба Ебан, тогочасний міністр закордонних справ Ізраїлю, слушно зазначає, що він здивований таким поворотом подій, адже відома своїм бюрократизмом і повільністю організація була здатна на такі швидкі дії. Дотепер немає аналогів в історії діяльності міжнародних відносин такої ситуації, коли без будь-яких узгоджень У Тан погодився виконати прохання єгипетського уряду. Це надзвичайно драматичне рішення було ухвалено з нечуваною, справді космічною швидкістю – відповідь була надана єгипетському уряду через 75 хвилин після отримання його запиту.

На думку дослідника Б. Тененбаума, цей «експромт виглядає надто підготовленим». Зокрема, дослідник переконаний, що У Тан провів нараду з послами деяких країн, наприклад Індії та Югославії, які виводили свої частини без затримок. Дивним постає той факт, чому У Тан не скликав Радбез, не сповістив Генасамблею, не поговорив із жодним послом країн, які мають постійне представництво в Раді безпеки, адже вони мали право вето.

Дивним є й те, що жодна із цих держав не була готова взяти на себе ініціативу скликати сесію Ради безпеки, ініціювати яку вони теж мали право. Дії Генерального секретаря були розкритиковані тільки США та Канадою – і то приватно. Пізніше це пояснювалося тим, що західні країни симпатизували Ізраїлю, але вважали, що країни Азії й Африки в Генеральній Асамблеї автоматично підтримуватимуть Єгипет, як видатного члена Руху неприєднання. Окрім того, Радбез ООН на той час уже був заблокований Радянським Союзом, який висловив думку, що «немає жодної кризи, а в загострені ситуації винні ізраїльські провокації» [9].

18 травня 1967 р. Єгипет вивів миротворців ООН із Синайського півострова та заблокував ізраїльські судноплавні шляхи через Червоне море. Після відходу сил ООН каїрське радіо передало таке повідомлення: «Відсьогодні більше не існує надзвичайних міжнародних сил, які захищають Ізраїль. Ми більше не проявлятимемо стриманість. Ми надалі не звертатимемося в ООН зі скаргами на Ізраїль. Єдиним методом впливу, який ми застосуємо щодо Ізраїлю, стане тотальна війна, що знищить сіоністську державу» [3].

За планом радянських аналітиків, Ізраїль потрібно було спровокувати на перший удар, щоб оголосити його «агресором» і позбавити міжнародної підтримки. А потім вирішити результат війни на свою користь кількісною перевагою військ і техніки, а також тим, що Ізраїлю довелося б воювати на кількох фронтах. На той час в арміях арабської коаліції було 547 000 солдатів проти 264 тисячі в Ізраїлю, з яких понад 200 тисяч були резервістами; 957 бойових літаків проти 300 та 2 504 танки проти 800 [3].

Перша частина плану спрацювала. Західні країни засудили морську блокаду. Однак коли міністр закордонних справ Ізраїлю Абба Евен вирушив до США, Великої Британії та Франції, він зрозумів, що жодної реальної допомоги Захід не надасть. А президент Франції Шарль де Голль узагалі в ультимативній формі вимагав, щоб Ізраїль не починав першим військові дії.

Натомість 5 червня 1967 р. ізраїльська авіація завдала несподіваного повітряного удару по аеродромах усіх своїх супротивників і за лічені години цілком знищила їхні військово-повітряні сили.

Шестиденна війна 1967 р. між Ізраїлем і «арабським світом» показала всьому світу всю жорстокість воєнних дій, тим самим акцентувала увагу на важливості та невід'ємності виходу з конфліктної ситуації в регіоні для запобігання наступним, потужнішим протистоянням.

У результаті вивчення геополітичної ситуації, яка склалась на кінець 60–70-х рр. ХХ ст. в даному регіоні, обов'язковим постає питання значення та вагомості дипломатичних зусиль у врегулюванні даного конфлікту.

Уже сам факт початку ескалації військового конфлікту зумовив необхідність дипломатичного способу його розв'язання з боку світового співтовариства й ООН, яка мала представляти інтереси кожної нації. Але справжні зрушення в цьому питанні відбулися лише на завершальній стадії прямого військового зіткнення між єгиптянами та євреями.

Збройне протистояння припинилося 10 червня 1967 р. після ухвалення резолюції Ради безпеки ООН та погрозу О. Косігіна застосувати ядерну зброю проти Ізраїлю [8, с. 260].

Питання арабо-ізраїльського конфлікту на Раді безпеки ООН розглядалося неодноразово. Так, ще 23 травня 1967 р. в листі постійних представників Данії та Канади на ім'я голови Ради безпеки (далі – РБ) зазначалася необхідність термінового скликання РБ для розгляду ситуації на Близькому Сході. Зверталася увага на те, що 19 травня 1967 р. Генеральний секретар ООН у своєму виступі перед РБ висловив «глибоку тривогу щодо недавніх подій на Близькому Сході», що, на його думку, сприяло погіршенню ситуації у прикордонних регіонах, таке становище «викликає більше стурбованості <...>, є більш загрозливим, ніж будь-коли, розпочинаючи з осені 1956 р.» [4]. На думку дипломатів, відтоді відбулися події, які ще більше ускладнювали ситуацію та потребували негайного рішення від РБ ООН, яка має за основну свою мету підтримку між народами миру та безпеки. Своїм рішенням РБ ООН мала підтримати зусилля Генерального секретаря ООН, який робив спроби зберегти мир у цьому регіоні.

Постійний представник Об'єднаної Арабської Республіки в ООН 27 травня 1967 р. звернувся до Голови РБ ООН зі скаргою на дії Ізраїлю та вимогою про термінове включення в порядок денний сесії РБ ООН питання про ситуацію на Близькому Сході. А також зазначив: «Агресивна політика Ізраїлю, його неодноразова агресія, несе загрозу миру та безпеці як на Близькому Сході, так і всій міжнародній спільноті». У листі наведено приклади агресивної політики Ізраїлю, зокрема:

1. Ізраїльська агресія проти Ом-Вашраш (на Червоному морі) 10 березня 1949 р. і його анексія, незважаючи на ухвалену резолюцію РБ ООН про припинення вогню та укладання Спільної угоди про перемир'я.

2. Ізраїльська військова агресія в демілітаризованій зоні проти Ель-Ауджа, її окупація силою, що порушувало Єгипетсько-ізраїльську угоду про перемир'я; виселення спостерігачів ООН; спуск прапора ООН і насильне вигнання місцевих жителів, а саме палестинських племен азама.

3. Заява Бен-Гуріона про те, що Єгипетсько-ізраїльська угода про перемир'я «мертва та похована» після ізраїльської агресії 1956 р.

4. Неодноразова збройна агресія Ізраїлю проти Йорданії, «нешодавній» напад на село Ель-Самух.

5. Спроби Ізраїлю змінити міжнародний статус Єрусалиму як порушення резолюції ООН.

6. Агресія Ізраїлю проти гідротехнічних споруд у Сирії з використанням ізраїльських військово-повітряних сил.

7. Неодноразова агресія Ізраїлю в демілітаризованих зонах, установлених Сирійсько-ізраїльською спільною угодою про перемир'я.

8. Тривалі погрози з боку Ізраїлю та проведена у травні мобілізація власних сил для підготовки до вторгнення в Сирію, що було підтверджено в доповіді Генерального секретаря РБ від 19 травня 1967 р.

На думку Мохамеда Авад Ель Куні, постійного представника Об'єднаної Арабської Республіки при ООН, треба було негайно вжити заходів для термінового розгляду вищенаведеного пункту, оскільки він чітко вказує на небезпечне становище, яке склалось унаслідок тривалого порушення Ізраїлем Статуту ООН і Спільної угоди про перемир'я [5].

Загалом ситуацію на Близькому Сході протягом 1967 р. розглядали на 7 із 12 засідань РБ ООН. У цих засіданнях брали участь представники Ізраїлю, Об'єднаної Арабської Республіки, Йорданії, Сирійської Арабської Республіки, Лівану, Іраку, Марокко, Саудівської Аравії та Кувейту, а також Тунісу та Лівії, вони мали право виступати в дебатах, але не мали права голосу.

Під час дебатів представник США підтримав резолюцію про негайне припинення вогню та нагадав слова Президента США Л. Джонсона від 23 травня 1967 р.: «Лідерам усіх держав Близького Сходу я хочу сказати те, що вже говорили три американські президенти до мене: що Сполучені Штати твердо дотримуються принципу підтримки політичної незалежності та територіальної цілісності всіх держав даного регіону <...>. Сполучені Штати послідовно намагаються підтримувати гарні відносини зі всіма державами Близького Сходу. На жаль, це не завжди можливо, але впевнені, що наші непорозуміння з окремими державами даного району, їхні суперечки одна з одною повинні врегулюватися мирним шляхом відповідно до встановленої міжнародної практики» [1].

У відповідь на обвинувачення про те, що літаки США, розміщені на авіаносцях Шостого флоту, приземлилися на ізраїльських аеродромах, а також про їхню участь у повітряних операціях в інших місцях конфлікту, запропонували співпрацю в негайному проведенні розслідування ООН, для проведення такого розслідування США готові були запросити співробітників ООН на борт їхніх авіаносців, які перебували в Середземному морі, у будь-який зручний для співробітників день і час.

Представник Ефіопії у своєму виступі звернувся із закликом від імені керівників релігійних організацій усього світу до Генерального секретаря ООН оголосити священне місто Єрусалим відкритим містом, відмежувати його таким чином від участі в конфлікті.

Лорд Карадон, представник Великобританії, теж у своєму виступі звернув увагу на неприпустимість поширення дезінформації щодо участі їхньої авіації на боці Ізраїлю: «За останній тиждень єдиними авіаносцями в цьому районі були «Вікторіос» біля берегів Мальти та «Гермес» в Адені», що понад тисячу кілометрів від місця конфлікту.

Представник СРСР Н. Федоренко виступив із різкою критикою дій влади Ізраїлю та зазначив: «Керівництво Ізраїлю розв'язало агресію проти сусідніх арабських держав <...> Воно вибрало шлях війни» [6]. Радянський Союз заявив про свою підтримку Єгипту, Сирії, Іраку, Алжиру, Йорданії та вимагав від Ізраїлю негайно припинити військовий конфлікт і відвести свої війська за лінію перемир'я.

У результаті обговорення питання з арабо-ізраїльського протистояння РБ ООН 7 червня 1967 р. виступила з вимогою, щоб усі сторони, які беруть участь у конфлікті, негайно припинили вогонь і воєнні дії із 20:00 за Гринвічем.

Зважаючи на попередні резолюції, ухвалені 6 та 7 червня 1967 р., та на взаємну згоду урядів Ізраїлю та Сирії щодо виконання рішень РБ ООН, 9 червня 1967 р. була ухвалена резолюція з вимогою до Генерального секретаря ООН про встановлення негайного контакту з керівництвом Ізраїлю та Сирії, яка зобов'язала його подати інформацію про дотримання згаданими урядами резолюцій РБ ООН не пізніше ніж через 3 години.

Окрім того, було ухвалено рішення про звернення із проханням до всіх зацікавлених сторін про можливу співпрацю зі спостерігачами ООН та пропозицію уряду Ізраїлю повернути можливість користування Урядовим будинком генералу Ода Булла, відновити вільне пересування в цьому регіоні спостерігачів від ООН.

До порядку денного засідання РБ ООН 11 липня 1967 р. був доданий ще один пункт, а саме лист Постійного представника СРСР від 9 червня 1967 р. на ім'я Голови РБ стосовно пункту, названого «Про припинення військових дій із боку Ізраїлю та про виведення ізраїльських військ із території Об'єднаної Арабської Республіки, Йорданії та Сирії, захоплених унаслідок агресії» [2]. 11 червня 1967 р. РБ ООН ухвалила рішення про негайне повернення на позиції припинення вогню будь-яких частин, які могли просунути вперед після 16 години 30 хвилин 10 червня 1967 р.

Загалом засідання РБ ООН тривали із 6 по 14 червня 1967 р. На цих засіданнях відбувався обмін думками щодо врегулювання Близькосхідної кризи між двома політичними таборами: США, Великобританією, Ізраїлем, з одного боку, і СРСР, Іраком, Єгиптом, Сирією – з іншого.

Арабо-ізраїльські протистояння регулярно розглядаються в порядку денному РБ ООН. Так, розпочинаючи з 1948 р. на 15 із 26 засіданнях Палестинське питання, а з 1967 ро. це звучить вже як «Ситуація на Близькому Сході», з 1979 р., окрім «Ситуації на Близькому Сході», у порядок денний внесено питання «На окупованих арабських територіях», а із 2002 р. ці питання об'єднуються в одне – «Ситуація на Близькому Сході, включаючи палестинське питання».

За підсумками війни Ізраїль взяв під контроль території, які переважали його довоєнну площу приблизно у 3,5 рази. Сирія втратила Голанські висоти, Єгипет – Синайський півострів і сектор Гази, а Йорданія – Західний берег річки Йордан. На дипломатичному фронті Болгарія, Угорщина, Польща, СРСР, Чехословаччина та Югославія розірвали дипломатичні стосунки з Ізраїлем.

На спеціальній 5-тій надзвичайній сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка відбулася 17 червня – 21 липня в Нью-Йорку, скликаній за пропозицією СРСР, жоден із трьох проєктів резолюції щодо арабо-ізраїльського конфлікту не було ухвалено. Про захист цивільного населення та статус Єрусалиму із 4 по 14 липня було ухвалено три резолюції.

РБ ООН 22 листопада 1967 р. ухвалила резолюцію, що вимагала «установлення справедливого та міцного миру на Близькому Сході, який повинен включати два принципи, як-от:

Виведення ізраїльських сил із територій, окупованих під час конфлікту.

Пошана та визнання суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності кожної держави в даному районі та їхнього права жити в безпечних і визнаних кордонах» [7].

Даною резолюцією стверджувалась необхідність: а) вільного судноплавства міжнародними водними шляхами в даному регіоні; б) досягнення справедливого врегулювання проблеми біженців; в) забезпечення територіальної недоторканності та політичної незалежності кожної держави в даному регіоні засобами, які передбачають установа демілітаризованих зон.

Висновок. Отже, у ситуації, яка склалась в арабо-ізраїльському конфлікті, активну участь брали не лише військові та політичні сили, дипломатичні зусилля також впливали на перебіг подій. Однак, на відміну від військових зусиль, дипломатичні спроби розв'язання конфлікту дали, хоч і не тривкий, але результат – у регіоні на деякий час запанував мир на тлі напружених дипломатичних сутичок між країнами.

Література:

1. 1348 засідання Ради Безпеки ООН GL038856.pdf. URL: un.org.
2. Моця К. Шестиденна війна. Історичний документ. URL: mykniga.com.ua.
3. Пивоваров С., Спірін Є. Шестиденна арабо-ізраїльська війна 1967 року – історія, фото. URL: babel.ua.
4. Резолюції Ради Безпеки ООН від 1967 року N6711817.pdf. URL: un.org.
5. Резолюції Ради Безпеки ООН від 1967 року N6712258.pdf. URL: un.org.
6. Резолюції Ради Безпеки ООН від 1967 року. URL: un.org.
7. Резолюції Ради Безпеки ООН за 1967 рік. NR024118.pdf. URL: un.org.
8. Смирнов А. Израиль в огне джихада. Москва : Вече, 2004. 416 с.
9. Тененбаум Б. Знаменитая арабо-израильская война 1967 года. URL: archive.org.

УДК 94(100)«04/14»(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.31>

АЛКІВІАД ЯК ПРЕДСТАВНИК НОВОЇ ГЕНЕРАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Пономаренко Людмила,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України та всесвітньої історії

Центральноукраїнського державного університету

імені Володимира Винниченка

ORCID ID: 0009-0009-1359-303X

У статті, на основі аналізу діяльності політичного та військового діяча Стародавньої Греції Алквіада, висвітлюються тенденції розвитку грецького демократичного полісу другої половини V століття до нашої ери.

Автор зосереджує увагу на характеристиці типових рис життя громадян демократичного поліса, основа якого будувалась на колективізмі, солідарності, рівності, визначених нормах громадської поведінки та на процесах руйнування Алквіадом зазначених засад.

На основі вивчення праць античних авторів і сучасних історичних досліджень у статті розкриваються основні напрями діяльності Алквіада як передвісника кризи полісної системи IV століття до нашої ери. Автор висвітлює початковий етап суспільної діяльності майбутнього лідера Афіньського поліса, формування його світогляду та моральних якостей, які дозволяли неодноразово змінювати політичний вектор руху. Підкреслюється, що в Афінах Алквіад був активним прихильником демократії, мав підтримку демосу. У Спарті – відмежувався від своєї попередньої позиції, пояснюючи її вимушеними обставинами. Перському сатрапу Тисаферну Алквіад узагалі радив взаємно виснажувати греків для їх підкорення царській владі.

У статті акцентується увага на використанні Алквіадом нових, не традиційних для демократичних полісів методів у політичній боротьбі (популізм, допомога гетеріям) для здобуття перемоги.

Стверджується, що Пелопоннеська війна стала каталізатором процесів, які проходили в демократичних полісах, але ще не домінували в політичному житті Греції. Кризові явища повною мірою заявили про себе вже в IV столітті до нашої ери.

Зрадництво Алквіада, поряд із яскраво вираженим індивідуалізмом і тяжінням до одноосібної влади, а також його пристосування до традицій інших політичних систем (Спарти, Фів, Персії) стали попередниками таких кризових суспільних явищ, як найманство, космополітизм, тиранія.

Ключові слова: Алквіад, Афіни, поліс, Пелопоннеська війна, Спарта, криза полісу.

Ponomarenko Lyudmila. Alcibiades as a representative of a new generation of political elites of Ancient Greece

In the article, based on the analysis of the activity of a political and military figure of Ancient Greece Alcibiades, trends in the development of Greek democratic polis of the second half of the V century. B.C. are highlighted. The author focuses attention on the characteristics of typical features of citizens' lives in a democratic polis, which was based on collectivism, solidarity, equality, patriotism, certain norms of public behavior and on processes destructing them by Alcibiades.

Based on the study of ancient authors' works and modern historical studies, the article reveals the main directions of Alcibiades' activity as a harbinger of the crisis of the polis system of the IV century B.C. The author highlights the initial stage of social activity of the future leader the Athenian polis, the formation of his worldview and moral qualities, which allowed to repeatedly change the political vector of the development. It is emphasized that in Athens Alcibiades was an active supporter of democracy, using the support of the demos. In Sparta, he distanced himself from his previous position, explaining it by forced circumstances. Alcibiades generally advised the Persian satrap Tysaphernes to mutually exhaust the Greeks for their submission to the royal authority. The article emphasizes Alcibiades' use of new, unconventional for democratic polises methods in the political struggle (populism, help of the heterians) for obtaining victory.

It is argued that the Peloponnesian War became a catalyst for the processes which took place in democratic polises, but had not yet dominated in the political life of Greece. Crisis phenomena fully manifested themselves already in the IV century. B.C. Betrayal of Alcibiades, along with pronounced individualism and craving for sole power, as well as his adaptation to other political traditions systems (Sparta, Thebes, Persia) became precursors of such social crises phenomena such as mercenarism, cosmopolitanism, tyranny.

Key words: Alcibiades, Athens, polis, Peloponnesian War, Sparta, crisis policy.

Постановка проблеми та її значення. Криза грецького поліса, яка хронологічно належить до першої половини IV ст. до н.е., мала витоки задовго до її безпосереднього прояву. Спочатку руйнувались ідеологічні та ментальні основи демократії, зазнавало змін ставлення громадян до свого поліса,

змінювалось їхнє уявлення про лідерів і політичну еліту, перш ніж з'явилися суспільні та матеріальні результати, які стали основою кризи. Ці явища почали з'являтися ще у другій половині V ст. до н.е., а особливо під час Пелопоннеської війни. Неабияку роль у цих процесах відігравали нові лідери грецького світу, які поступово руйнували традиційні полісні устої. Саме Алквіад постав яскравим виразником когорти політиків, що заснували нову генерацію політичних еліт, перелік якостей яких став затребуваним уже в епоху кризи поліса.

Про Алквіада писали багато ще античні автори: Фулідід [11], Платон [5], Ксенофонт [4], Плутарх [6], Корнелій Непот [3], які давали характеристику його особистим і діловим якостям, інформували про перебіг подій, учасником яких він був. Політичне та суспільне життя грецького поліса проаналізували у своїх працях С.І. Волканов [1], В. Йегер [2], В.В. Ставнюк [7]. Різним напрямом політичної, військової та дипломатичної діяльності Алквіада присвятив роботи І.Є. Суриков [8–10].

Мета наукового дослідження. Визначити основні чинники формування нової ідеології грецьких демократичних полісів на прикладі політичної, суспільної та військової діяльності Алквіада, що стали основою кризи поліса IV ст. до н.е.

Виклад основного матеріалу. Полісна модель соціального та політичного життя передбачала рівність, колективізм, високий рівень солідарності, відсутність монополії на владу, особливо у формі тиранії. Для греків прагнення до одноосібної влади суперечило основним принципам демократії та було абсолютно неприйнятним явищем. Головною ж категорією полісної етики була *arete*, куди відносили мужність, поміркованість, розсудливість і справедливість. Це був ідеальний портрет людини та громадянина поліса [2, с. 109]. Неабияку роль відігравало почуття патріотизму кожного громадянина. Кожне місто-поліс мало свого бога-покровителя, на честь якого будувалися храми та здійснювалися святкові процесії. Святотатство вважалося тяжким гріхом, за який відповідала вся громада. Тому полісне виховання передбачало визначену громадську поведінку та всіляко засуджувало надмірне бажання влади, прагнення до великого багатства, неконтрольований потяг до насолоди. Індивідуалізм також не сприймався в ієрархії цінностей стародавніх греків. Усі ці якості ідеального громадянина та систему цінностей поліса поставив під сумнів Алквіад.

Алквіад народився приблизно в 450 р. до н.е., у роду в нього було багато видатних політиків, які відігравали значну роль у житті Афінського поліса. Його прадід, також Алквіад, був соратником засновника афінської демократії Клісфена, батько, якого звали Кліній, належав до найближчого оточення Перикла й загинув під час першої Пелопоннеської війни в 447 р. до н.е. Матір Діномаха походила з найзнаменитішого роду Афін – Алкмеонідів. Вона була дочкою Мегакла, аристократичного лідера епохи греко-перських воєн, онучкою Клісфена. У результаті родових переплетінь сам Алквіад був рідним племінником дружини Перикла та двоюрідним племінником його самого. Зрозуміло, що після загибелі батька опікуном його став Перикл [10, с. 174–177].

Алквіад зростав в оточенні знаменитих людей, але і сам відзначався неабиякими якостями: обдарованістю та зовнішньою красою, харизмою, яку відзначали як друзі, так і вороги, красномовством, честолюбством, розгульним способом життя та різноманітними любовними зв'язками. Таке поведіння йшло врозріз із традиційним уявленням про громадянина поліса, для якого були характерні скромність і поміркованість у своїх діях. Плутарх зазначає, що шановані люди з огидою й обуренням сприймали таку поведінку, уважали її неповагою до закону [6, с. 347]. У середовищі ж громадян такі дії не сприймалися негативно. Афіняни поблажливо ставились до манер Алквіада, уважали це витівками та жартами. Не останню роль у такому лояльному ставленні відігравало його походження, різноманітні пожертвування та подарунки на користь громади [6, с. 348]. Римський біограф Корнелій Непот підкреслював, що в Алквіада поєднувались абсолютно різні природні якості – щедрість, ввічливість, чарівність, бездоганна поведінка в товаристві, вміння пристосовуватись до ситуації, розбещеність, марнославство, хтивість, безпутність, бажання будь-яким способом виокремитись із загальної маси громадян – і це все проявлялось водночас. Громадяни дивились на нього як з надією, так і з острахом, тому що він міг принести і багато шкоди, і багато користі [3, VII, 1, 3].

Стиль життя Алквіада, на відміну від традицій поліса, передбачав престижність у всьому: від перегонів на колісниці, що вважалося надзвичайно почесним, до добровільної сплати літургії, яку вносили на користь держави найбагатші громадяни, і участі в Олімпійських іграх. Зокрема, на Олімпійських іграх 416 р. до н.е. Алквіад виставив сім колісниць і здобув перше, друге і та четверте місця, що стало великою перемогою [11, VI, 16, 2]. Це дало можливість власнику колісниць уважатись одним із знаменитих людей грецького світу, до чого він і прагнув. Усі ці заходи потребували значних фінансів і були під силу тільки багатим громадянам, але це не зупиняло Алквіада в бажанні виокремитись на тлі суспільства. Він брав активну участь у Панеллінських спортивних змаганнях, ставав переможцем Немейських, Піфійських і Панафінейських ігор [10, с. 180]. Алквіад знаходив привід, щоб проявити себе

серед афінян, своїми діями показати, що він набагато кращий за інших і веде престижний спосіб життя, на відміну від звичайних громадян.

Водночас уже в юнацькому віці почали з'являтися риси, що визначали його як політика, який починає руйнувати організацію влади демократичного поліса. Алквіад не сприймав правила політичного життя Афін, яких дотримувалися Перикл і його оточення. У його уявленні закон існував для того, щоб його використати на власну користь. Плутарх звертає увагу на висловлювання Алквіада щодо підготовки Периклом звіту на народних зборах. Він запропонував Периклу краще подумати над тим, як узагалі не звітувати [6, с. 340]. У бесідах і дискусіях він часто використовував софістичні підходи, які дозволяли йому порівнювати закон і беззаконня як те саме явище. На такий спір Перикла й Алквіада звертає увагу Ксенофонт [4, с. 27–29].

Наявність гарної освіти, неабияких здібностей у красномовстві та проведенні дискусій, що дуже цінувалось в Афінах, приятних стосунків із Сократом дозволила Алквіаду поступово сформувати думку, що керувати державою повинні не всі громадяни, як це прийнято було в демократичних полісах, а «обізнані та кращі люди», до яких він відносив і себе. Ксенофонт щодо цього зауважив: «<...> Сократу не варто було вчити своїх співрозмовників політики, не навчивши їх спочатку володіти собою» [4, с. 19]. Платон же відтворює думку Сократа щодо політичної діяльності Алквіада: «<...> ти повинен підготувати себе не до свободи панувати, роблячи для себе та міста все, що тобі потрібно, а бути розсудливим і справедливим» [5, с. 150]. У тих умовах Алквіад ще не міг відверто ігнорувати вимоги колективу, тому перед громадою старався заслужити репутацію захисника демосу, що вдавалося, з огляду на його здібності публічного політика.

В.В. Ставнюк зауважує, що після реформ Клісфена, який зробив своєю опорою демос, «<...> відтепер аристократичні лідери, якщо тільки вони претендуватимуть на успіх, будуть завжди виступати від імені народу, демосу і, свідомо чи ні, служитимуть його інтересам» [7, с. 183].

Головним інструментом політичної боротьби в Афінах другої половини V ст. до н.е. стали гетерії, які зазвичай об'єднували громадян аристократичного походження на чолі з видатною особою. Вождем однієї з гетерій і став Алквіад. Ставлення до гетерій було сформовано ще античними авторами. Зокрема, Фулідід зазначав, що гетерії не були спрямовані на благо суспільства в межах законів, а протизаконно поширювали власний вплив для особистих інтересів [11, III, 82]. Їхні представники погоджувались на пропозиції суперників, якщо вважали для себе вигідними, допускали за краще бути хитрими шахраями, ніж чесними простими людьми, стверджували, що борються за благо держави, коли насправді вели протиборство один з одним за панування в ній. Безчесні справи коїлися під пафосними гаслами, усі були переконані, що кожен має піклуватися про власну безпеку самостійно, нікому не довіряти, а після здобуття влади шляхом нечесного голосування або насильницькими методами готовий був відразу вгамувати свою ненависть до супротивника. Фулідід причиною такого зла вважав бажання влади, честолюбство та жадібність [11, III, 82–83]. Тобто політичні організації, сформовані на такій ідеології, поступово насаджували громадянам думку, що до влади можна прийти нечесним шляхом, а потім її використати з меркантильною метою.

Нові суспільні тенденції Алквіад застосував у своїй політичній діяльності з великою ефективністю. Активна громадська позиція та робота серед громадян у захисті інтересів демосу, допомога гетерії дозволили йому в 420 р. до н.е. стати одним із десяти стратегів. У наступні роки його переобирали на цю посаду ще п'ять разів. Службове становище стратега надавало деякі прерогативи, зокрема і право законодавчої ініціативи та прямої апеляції до народних зборів. Уже в перший рік перебування на цій посаді Алквіад суттєво змінив напрям зовнішньої політики Афін, розвинув надзвичайну дипломатичну діяльність, укладаючи договори, спрямовані проти Спарти. Зокрема, за його безпосередньої участі був створений союз з Аргосом, Мантінеєю й Елідою. Аргос був сильним полісом Пелопоннесу, другим за впливовістю після Спарти. Мантінея й Еліда мали спочатку союзні відносини зі Спартою, які їх розірвали заради нової угоди. Створення такої коаліції виявило неабиякий дипломатичний талент Алквіада, який надалі використовувався впродовж усього життя [10, с. 184–185]. «Оцінюючи по заслугі Алквіада, можна назвати його найкрупнішим дипломатом кінця V ст. до н.е.» [8, с. 6]. Потрібно відмітити, що головну роль у таких договорах відігравав сам Алквіад, стаючи ключовою фігурою в міждержавних стосунках, оскільки всі союзи замикалися на ньому.

Усередині поліса його політика мала підтримку найбільш радикальних і войовничих прошарків демосу. Ця активна діяльність дозволила йому обратися разом із Нікієм і Ламахом на посаду стратега-автократора. Повноваження на цій посаді були дуже близькі розумінню Алквіада повної влади, оскільки дозволяли стратегам ухвалювати рішення без санкцій еклесій, отримувати повну свободу дій у зоні проведення військових операцій. Проте автократор не був вільний від службових розслідувань

і дисциплінарних процедур [1, с. 151–152]. Алквіад, незважаючи на показову радикальність серед громадян поліса, міг піти на компроміс, якщо це потрібно було для його кар'єри. Зокрема, його протистояння з Нікієм щодо зовнішньої політики Афін під час підготовки Сицилійської експедиції настільки загострилися, що вирішено було в полісі застосувати остракізм. Політики розуміли небезпеку, тому вони змовились, відклали суперечки, у результаті чого демагога Гіпербола, який вніс пропозицію щодо врегулювання конфлікту, вигнали з Афін [1, с. 153].

Уперше реальна сутність Алквіада на практиці проявилась у Пелопоннеській війні, під час Сицилійської морської експедиції афінян, де його призначили одним із командирів. Початок походу ознаменувався неприємними подіями – псуванням герм, які у греків мали сакральне значення. Після пошуку свідків і з'ясування подій виявилось, що таке святотатство скоїли нетверезі молоді люди на чолі з Алквіадом, водночас вони ще й пародіювали містерії. Не останню роль у поширенні такого звинувачення відіграли вороги Алквіада. Як свідчить Плутарх, після дискусій йому дозволили очолювати експедицію, а розгляд справи перенесли до закінчення війни [5, с. 350]. Під час військових дій, де Алквіад відігравав одну з головних ролей, його викликали до суду в Афіни за звинуваченнями у святотатстві. Дорогою, коли дізнався про покарання, він зник і з'явився у Спарті, у таборі свого давнього супротивника, запропонувавши військовим свої послуги. Перше, що він зробив, – переконав свого нового союзника надіслати додаткові сили, щоб розбити афінян у Сицилії. Спартанці направили військову допомогу на чолі з полководцем Гиліппом, що і визначило негативний результат експедиції для афінян, де вони зазнали поразки. Окрім того, за пропозицією Алквіада, спартанці змінили тактику ведення війни. Замість постійних вторгнень і спустошення сільськогосподарських угідь на території Аттики вони в 413 р. до н.е. захопили Декелею та зробили її плацдармом, де постійно перебував гарнізон, який загрожував Афінам [10, с. 195]. Тобто в перемозі Спарті в Пелопоннеській війні на початковому етапі роль Алквіада була досить суттєвою та результативною для нових союзників.

У цей же час повною мірою проявилися й основні риси людини, громадянина та політика Алквіада. Фуکیدід звертає увагу на розуміння Алквіадом патріотизму, де, на його думку, патріотизм існує доти, доки батьківщина забезпечує існування громадянських прав. Коли ж поліс здійснює неправомірні дії, то можна відмовитись від лояльності до своєї батьківщини [11, VI, 92]. Плутарх наводить слова Алквіада про довіру своїй батьківщині: «Довіряю в усьому <...>, але коли йдеться про моє життя, я не повірю і матері <...>» [6, с. 354]. Зрадивши Афінам, Алквіад, на угоду спартанцям, демонстративно позбувся і традиційних своїх звичок. На відміну від афінського життя, у Спарті він став аскетом, носив простий одяг, купався в холодній воді та споживав звичайну їжу разом із воїнами [6, с. 355]. Алквіад також змінив ідеологічну риторичку. Так, у своєму виступі перед спартанцями він зазначає, що розумів сутність демократії, але змушений був миритися з нею, старався зі своїми однодумцями бути більш поміркованим і розважливим, на відміну від політичної всюдозволеності її (демократії) представників [11, VI, 89]. Щоб остаточно позбавитись від зв'язку з попереднім досвідом демократичного політика, насамкінець Алквіад пропонує свої послуги корисного друга Спарті [11, VI, 92]. Допмагаючи спартанцям, особливо в керівництві флотом, Алквіад використовував і свої старі зв'язки з іншими полісами, тепер уже агітував за Спарту. Посилиючи у Спарті свій авторитет, він нажив впливових політичних заздрісників і персональних ворогів в особі царя Агіда (за зв'язок із його дружиною). За свідченням Плутарха, Алквіад свої дії пояснив не емоціями, а розрахунком, що його нащадки будуть правити лакедемонянами [5, с. 356]. Отримавши інформацію, що чимало впливових спартанців наказали його вбити, він змушений був тікати до перського сатрапа Лідії Тисаферна. Сатрапу, який, за даними Плутарха, мав злісний і підступний характер, сподобались надзвичайна спритність і обдарованість Алквіада. Він настільки захопився лестоцями своєї персоні, що назвав один із найкращих своїх садів Алквіадівим [6, с. 356–357]. Досить швидко Алквіад став другом сатрапа та почав надавати йому стратегічні поради, однією з яких було зменшення фінансування Спарті. Він також радить Тисаферну дозволити еллінам взаємно виснажувати одне одного без шкоди для персів [11, VIII, 46]. На ідею щодо взаємного знищення греків вказує і Плутарх: «Не потрібно їм надавати допомогу настільки значну, щоб цілковито знищити афінян, але, допомагаючи стримано, спокійно знесилювати греків, надавши їм можливості знищувати одне одного та стати покірними царю» [5, с. 357]. У даному разі йшлося вже не про приналежність до громадянського колективу, а про знищення грецького суспільства загалом.

Відповідно до ситуації змінювались поведінка та плани політика. Як зазначав Плутарх, при дворі сатрапа Алквіад перевершував пишністю та марнотратством навіть перську розкіш [6, с. 355]. Водночас він не полишає надії повернутись на батьківщину та веде таємні переговори з афінянами. Домовлятися він планує тепер з аристократією, пообіцявши зближення з Тисаферном. Демосу, завдяки якому політик прийшов до влади, який був його опорою в багатьох діях, перестав довіряти. Алквіад отримав

позитивний результат своєї дипломатії, домовившись про спільні дії з аристократами. І тільки стратег Фриніх «<...> підозрював, що Алквіада мало цікавила олігархія, як і демократія, уважав, що в пошуках засобів повернутись на батьківщину він втирається в довіру до впливових осіб шляхом наклепу на народ» [6, с. 358]. Реалії ж політичної ситуації в Афінах (Рада Чотирьохсот, уряд П'яти тисяч) знову змінили плани Алквіада та наблизили його до демократів, оскільки саме завдяки їхнім представникам у війську він зміг очолити морські сили афінян. Починаючи із 411 р. до н.е. Алквіад мав чотири роки успіху, де йому вдалося отримати багато із запланованого: перемогти в битвах спартанців, відновити контроль над чорноморською протокою, повернутися в Афіни, куди він увійшов тріумфатором [9, с. 215–216]. На той час він був дуже близький до своєї головної мети, оскільки частина афінян, особливо бідні громадяни, готові були надати Алквіаду повноваження тирана. Плутарх свідчить: «Бідноту <...> Алквіад зачарував настільки, що вони пристрасно бажали зробити його тираном, закликали <...>, щоб він ліквідував рішення Народних зборів і закони, прибрав балакунів, які шкодили державі, і керував справами на свій розсуд <...>» [6, с. 367]. Свої політичні амбіції в Афінах Алквіад не встиг реалізувати, тому що його досить швидко відправили на чолі флоту воювати далі [6, с. 367]. Події, які відбувалися після відплиття, уже не принесли позитивних результатів Алквіаду. Він постав заручником свого постійного успіху, про що свідчив Корнелій Непот: «Уважали, що для нього нема нічого неможливого, тому найменші невдачі приписували злим намірам <...> Боялись його не менше, ніж любили, підозрювали, що, пишачоючись славою, він захоче встановити тиранію» [3, VII, 7]. Тому Алквіаду не пробачили програної спартанцям битви в 406 р. до н.е., якою він безпосередньо і не керував. Афіняни позбавили Алквіада посади стратега, він оселився в одному зі своїх маєтків Херсонесу Фракійського, організував загін найманців і, по суті, контролював цю територію [6, с. 369]. Алквіад ще раз хотів допомогти афінянам порадами щодо ведення морської битви зі спартанцями, але його не послухали, у результаті чого афінський флот був розбитий, три тисячі воїнів взяті в полон і страчені [6, с. 370].

Після перемоги Спарти в Пелопоннеській війні Алквіад розумів, що на території Греції йому залишатись небезпечно. Він перейшов до сатрапа Фарнабаза, і володар спочатку досить гостинно його прийняв, тому що і тут Алквіад проявив свої надзвичайні здібності підлаштовуватись до ситуації. Яскраву характеристику такому хисту дав Корнелій Непот: «<...> в Афінах він був першим серед громадян <...> у благородстві та поведінці, <...> у Фівах – настільки пристосувався до місцевих звичаїв, що ніхто не міг порівнятися з ним у працелюбстві та фізичних вправах, <...> у лакедонян <...> вів строгий спосіб життя, перевершуючи спартанців простотою їжі й одягу, <...> перси не могли надивуватись його безстрашності <...>» [3, VII, 11]. Водночас ці риси, які неодноразово допомагали вийти зі складної ситуації на шляху до його мети, у кінцевому результаті не спрацювали. За рекомендацією афінського тирана Критія спартанський наварх Лісандр надіслав Фарнабазу листа із проханням убити Алквіада, що й було зроблено. Колишні вороги стали союзниками стосовно подальшої долі Алквіада, який, маючи неабиякий талант у політиці та військовій справі, розпочав серію зрад для персональної вигоди й успіху та поплатився за це своїм життям.

Отже, Алквіад упродовж своєї політичної та військової кар'єри неодноразово протиставляв себе традиційним цінностям поліса та сприяв їхній руйнації серед громадян. Задовго до кризи поліса він проявив крайні риси індивідуалізму, які розкрилися в повсякденному та громадському житті. Використання нової системи у вигляді підтримки гетерій руйнувала чесність і прозорість у політичній боротьбі на угоду персональним амбіціям. Космополітизм Алквіада дозволяв йому прилаштовуватись до будь-якого суспільства, куди він потрапляв. Найманство, особливо у війні проти свого поліса, що було абсолютно неприйнятним у класичний період, завдяки Алквіаду стало елементом досягнення політичних успіхів. Патріотизм і колективізм поступово витіснялися особистими вигодами, для яких можна ігнорувати суспільні інтереси.

Література:

1. Волканов С.І. Стратеги у політичному житті Афін V ст. до н.е. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Одеса, 2020. 202 с.
2. Йегер В. Пайдейя. Воспитание античного грека. Москва, 1997. 324 с.
3. Непот Корнелій. О знаменитых иноземных полководцах. Москва, 1992. 208 с.
4. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе. Москва, 2020. 472 с.
5. Плагон. Диалоги. Москва, 1986. 607 с.
6. Плутарх. Сравнительные жизнеописания. Харьков, 1999. 1166 с.
7. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса. Київ, 2005. 216 с.
8. Суриков И.Е. Ксенические связи в дипломатии Алквивада. *Античный мир и археология*. Саратов, 2002. Вып. 11. С. 4–13.
9. Суриков И.Е. Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин. Москва, 2009. 256 с.
10. Суриков И.Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи. Година междуособиц. Москва, 2011. 319 с.
11. Фукидид. История. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=121031&p=114>

УДК 30:356/358

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.32>

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ АРМІЙСЬКОЇ АВІАЦІЇ ЯК ЗАСОБУ ВОГНЕВОЇ ПІДТРИМКИ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК

Потоцький Олександр,

викладач кафедри іноземних мов та військового перекладу

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ORCID ID: 0000-0001-9954-5809

У статті аналізується формування методологічної основи наукового дослідження процесу становлення та розвитку армійської авіації як засобу вогневої підтримки сухопутних військ у воєнних конфліктах, а також їх застосування на основі методологічних підходів і методів наукового пізнання. Зважаючи на багатогранність і міждисциплінарний характер наукового явища нашого військово-історичного дослідження, окремі складові частини якого перебувають на перетині інших галузей наук, у роботі структуровано різноманітний методологічний інструментарій наукового пізнання, який дозволяє здійснити пошук необхідного матеріалу, провести його аналіз, узагальнення, класифікацію й описати результати дослідження. Запропоновано дієвий інструментарій для наукового дослідження обраної проблеми з метою забезпечення належного рівня її методологічного пізнання. Робота, маючи комплексний характер, передбачає дослідження процесу створення та розвитку армійської авіації як засобу вогневої підтримки сухопутних військ шляхом використання принципів історизму, наукової об'єктивності, єдності історичного та логічного, усебічності, системності, конкретності, термінологічності й історіографічної традиції. Названі принципи наукового пізнання забезпечують максималь-но точне відтворення подій, що найбільше вплинули на предмет дослідження. Провідними в роботі визнано проблемно-хронологічний підхід і структурно-діахронний аналіз. Зокрема, структуру дослідження обраної теми пропонується побудувати за проблемним принципом, а матеріал подавати у хронологічній послідовності. Використання структурно-діахронного аналізу дозволяє виразно відобразити специфіку дослідження, виділити якісні зміни у процесі розвитку армійської авіації як засобу вогневої підтримки сухопутних військ, а також розкрити її зміст на обраних історичних етапах. Результати структурно-діахронного підходу суттєво доповнюють запропоновані в дослідженні методи.

Ключові слова: методологічна основа, принципи наукового пізнання, методи дослідження, воєнний конфлікт, армійська авіація, еволюція.

Pototskyi Oleksandr. Methodology for research the problem of becoming and development of army aviation as army fire support asset

The article analyzes the process of forming a methodological basis for scientific research of the formation and development of army aviation army fire support asset in military conflicts, as well as their application on the basis of methodological approaches and methods of scientific knowledge. Taking into account the multifaceted and interdisciplinary nature of the scientific phenomenon of our military-historical research, some components of which are at the intersection of other branches of science, the work structures a variety of methodological tools of scientific knowledge that allows to search for the necessary material, analyze it, generalize, classify and describe the results of the study. The author proposes an effective toolkit for scientific research of the selected problem in order to ensure an appropriate level of its methodological cognition. The work, being complex in nature, involves a study of the process of creation and development of army aviation army fire support asset by using the principles of historicism, scientific objectivity, unity of historical and logical, comprehensiveness, systematicity, specificity, terminology and historiographic tradition. These principles of scientific cognition ensure the most accurate reproduction of the events that had the greatest impact on the subject of research. The author recognizes the problematic and chronological approach and structural and diachronic analysis as the main ones. In particular, the structure of the study of the selected problem is proposed to be built on the problematic principle, and the material should be presented in chronological order. The use of structural and diachronic analysis allows us to clearly reflect the specifics of the study, to highlight qualitative changes in the development of army aviation army fire support asset, and to reveal its content at certain historical stages. The results of the structural-diachronic approach significantly complement the methods proposed in the study.

Key words: methodological basis, principles of scientific knowledge, research methods, military conflict, army aviation, evolution.

Постановка проблеми. В умовах війни, яку розв'язала Російська Федерація проти України, дослідження еволюції армійської авіації (далі – АА) як засобу вогневої підтримки сухопутних військ (далі – СВ) у воєнних конфліктах набуває величезного значення. Адже вивчення «історії виду збройних

сил і навіть окремих військових частин <...> має великий вплив на мораль і бойовий дух особового складу» [1, с. 95]. Цю думку поділяють і американські науковці Центру воєнної історії армії США (United States Army Center of Military History) у Вашингтоні: «Досвід показує, що члени військового колективу ефективніші, коли вони розуміють військові традиції та пишуться ними» [2, с. 1].

До того ж, зважаючи на динамічно мінливий характер бойових ситуацій сучасних воєнних конфліктів, є всі підстави вважати, що в найближчі десятиріччя дослідження ролі ударних гелікоптерів АА, як одних із наймобільніших засобів вогневого ураження противника, залишатиметься одним із найбільш актуальних наукових завдань військово-історичної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробленню методології дослідження проблем еволюції АА частково присвячено праці таких учених, як А. Харук, С. Таранець, В. Резнік, В. Уколов та інші.

Проте в наукових працях вищезгаданих науковців спостерігається відсутність уніфікованих методологічних основ наукового пізнання еволюції АА як засобу вогневої підтримки СВ у воєнних конфліктах.

У зв'язку із чим **метою статті** є здійснення всебічного аналізу формування методологічної основи наукового пізнання процесу виникнення, еволюції та бойового застосування армійської авіації як засобу вогневої підтримки сухопутних військ.

Виклад основного матеріалу. З метою досягнення завдань дослідження процесу виникнення, еволюції та бойового застосування АА як засобу вогневої підтримки СВ важливо проводити роботу на теоретичному й емпіричному рівнях, оскільки «у науці теорія та спостереження є взаємопов'язаними й не можуть існувати одне без одного» [3, с. 6]. В основу роботи закладається емпіричний підхід, завданнями якого «є тестування теоретичних концепцій і зв'язків, щоб з'ясувати, наскільки добре вони відображають реальні навколишньої дійсності, відомі завдяки практиці, і подальше вдосконалення на цій основі існуючих теорій» [3, с. 6].

Об'єктивний аналіз процесу становлення та розвитку АА як засобу вогневої підтримки СВ уявляється можливим лише за умови вивчення його в конкретних історичних умовах і зв'язках. Емпіричний підхід, у рамках якого в ролі експерименту розглядається досвід застосування ударних гелікоптерів у воєнних конфліктах, дозволяє дослідити причинно-наслідкові зв'язки та тенденції еволюції АА як засобу вогневої підтримки СВ, що особливо важливо для їх використання у практичній діяльності. Адже загальновідомо, що численні війни, а також підготовка до них суттєво стимулювали розвиток озброєння та військової техніки, а також удосконалювали воєнне мистецтво. Зважаючи на активне залучення АА до численних воєнних конфліктів сучасності, їх відбір для проведення дослідження варто обмежувати двома основними критеріями: завершеністю періоду застосування АА та визначним впливом на еволюцію поглядів, засобів, форм і способів застосування АА як упродовж конфлікту, так і після нього.

Наприклад, «неоголошена збройна агресія з боку Російської Федерації проти України у 2014 р. стала катализатором прогресу багатьох процесів у нашій країні, особливо тих, що мають найбільший вплив на забезпечення національної безпеки держави. Зокрема, у нових редакціях Стратегії національної безпеки України, Воєнної доктрини України й інших відповідних нормативно-правових актах були вдосконалені підходи до формування військово-технічної політики держави, в тому числі в галузі армійської авіації» [4, с. 353]. Так, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 червня 2017 р. № 398-р було схвалено «Основні напрями розвитку озброєння та військової техніки на довгостроковий період» [5], де визначені напрями оновлення наявного парку армійської авіації.

Тобто для дослідження сюжетів, які стосуються розвитку АА як засобу вогневої підтримки СВ, виникла необхідність використовувати не лише ті джерела, що безпосередньо дозволяють відтворити необхідні нам аспекти минулих битв (архівна діловодна документація, наративи, періодика, довідникові видання, музейні матеріали тощо), але й інші групи джерел, наприклад, нормативно-правового характеру (законодавчі документи, навчальні посібники, статuti, інструкції тощо).

Базуючись на зібраному матеріалі, на теоретичному рівні, завданнями якого «є розвиток абстрактних концепцій стосовно природних чи соціальних подій чи явищ, а також встановлення зв'язків між цими концепціями, тобто створення теорій» [3, с. 6], можна проаналізувати особливості застосування ударних гелікоптерів, а саме: в епоху глобального міжблокового протистояння ХХ ст. (зародження американської та радянської моделей «ударного гелікоптера»); як засобів високоточної зброї (у складі тактичних груп на прикладі операцій «Буря в пустелі» (1991 р.) та «Свобода Іраку» (2003 р.)); в умовах асиметричної протидії (на прикладі російсько-чеченських війн (1994–1996, 1999–2011 рр.) та початку російсько-української гібридної війни на Донбасі (2014 р.)); у миротворчих операціях (за досвідом контингентів Збройних сил України). Основна увага приділяється виявленню чинників, що впливали на еволюцію концептуальних засад застосування ударних гелікоптерів в окреслених географічних

і хронологічних межах, визначаються напрями та формуються рекомендації щодо подальшого розвитку ударних гелікоптерів загалом і АА Збройних сил України зокрема.

Принцип історизму, що є ключовим під час дослідження воєнних конфліктів, завдяки багатому арсеналу взаємодоповнюючих історичних методів дозволяє розглядати становлення та розвиток АА як засобу вогневої підтримки СВ у динаміці та мінливості в часі, з урахуванням конкретних умов різних воєнних конфліктів, у їх взаємозв'язку та взаємозумовленості. Наприклад, беруться до уваги рівень розвитку науково-технічного прогресу, зміна форм і способів збройної боротьби, що існували у хронологічних межах дослідження.

Принцип єдності історичного та логічного дозволяє об'єднати події воєнних конфліктів і факти застосування ударних гелікоптерів у логічній послідовності, а також виокремити етапи розвитку АА як засобу вогневої підтримки СВ. Загальновідомо, що «логіка розкриває структуру теорії та її співвідношення із закономірностями розвитку об'єктивної дійсності» [6, с. 13]. Це дозволяє не лише виявити та пояснити значення причинно-наслідкових зв'язків еволюції застосування ударних гелікоптерів, але й передбачити їхній подальший розвиток.

Принцип наукової об'єктивності, особливо в дослідженні воєнних конфліктів в епоху глобального міжблокового протистояння у ХХ ст. та в умовах асиметричної протидії, дозволяє робити неупереджені наукові висновки, незалежно від їх збігу зі світоглядом дослідника.

Завдяки принципам усебічності й історіографічної традиції виявляються й аналізуються значні пласти джерельної бази за темою дослідження.

Застосування принципу системності важливе під час розгляду предмета дослідження як системного явища в усіх його діалектичних взаємозв'язках і з урахуванням чинників, що впливали на становлення АА як засобу вогневої підтримки СВ у той чи інший період часу.

Для дотримання принципу конкретності та термінологічності ударні гелікоптери АА варто розглядати під кутом їхньої унікальності, тактичного призначення та визначеного історичного часу розвитку.

Формування методологічного інструментарію нашого дослідження передбачає поєднання загальних і спеціальних методів пізнання. Зупинимося детальніше на особливостях застосування низки загальнонаукових методів наукового пізнання: аналітичного та синтетичного (наприклад, для дослідження досвіду бойового застосування ударних гелікоптерів в інтересах СВ; на основі критичного аналізу доктринальних положень, що регулюють застосування ударних гелікоптерів, здійснюється порівняльний аналіз можливостей ударних гелікоптерів з вимогами, які висуваються в умовах ведення різних форм війн, а також визначаються роль і місце ударних гелікоптерів у складі тактичних груп, в умовах асиметричної протидії та в миротворчих операціях), класифікації (для систематизації історіографічної та джерельної бази дослідження; виділення характерних рис ударних гелікоптерів і класифікації їх за тактичним призначенням; уточнення понятійно-категоріального апарату предмета дослідження), логічного, індуктивного та дедуктивного (для виявлення тенденцій розвитку АА і узагальнення досвіду застосування ударних гелікоптерів; отримання загальних висновків і вироблення практичних рекомендацій), ретроспективного (на основі ретроспективної оцінки досвіду бойового застосування ударних гелікоптерів проводиться критичний аналіз спроможності цього виду зброї адаптуватися до складних викликів асиметричної війни), діалектичного (аналізується розвиток АА як засобу вогневої підтримки СВ у його динамічних взаємозв'язках і взаємозалежностях із подіями в історичному процесі); системно-структурного (процес становлення та розвитку АА як засобу вогневої підтримки СВ розглядається як система, що складається з безлічі зв'язків на рівнях «АА – СВ», «АА – тактична група», «ударний гелікоптер – асиметрична протидія», «ударний гелікоптер – миротворча операція» тощо); узагальнення (формуються висновки дослідження).

Особлива роль у проведенні дослідження належить спеціально-історичним методам, які дозволяють: критично проаналізувати джерела за темою дослідження (історико-джерелознавчий метод), відокремити ударні гелікоптери від озброєних транспортних «на основі властивих їм загальних істотних ознак» [7] (історико-типологічний метод), здійснити всебічний аналіз еволюції АА як цілісної системи та розкрити внутрішні механізми її функціонування (історико-системний метод), виокремити основні етапи становлення та розвитку АА як засобу вогневої підтримки СВ (метод періодизації), виявити основні чинники, що впливали на цей процес (історико-логічний метод), відтворити у відповідних історичних умовах часову послідовність процесу розвитку АА як засобу вогневої підтримки СВ загалом (хронологічний метод), впорядкувати предмет дослідження з урахуванням змін як форм ведення війн (проблемно-хронологічний метод), так і суспільних систем різних рівнів (структурно-діахронний метод), виявити тенденції розвитку ударних гелікоптерів шляхом порівняння та зіставлення спільних і відмінних рис (історико-порівняльний метод).

Серед спеціально-історичних методів, пов'язаних із категорією історичного часу, діахронний метод (метод періодизації, тобто різночасовий, різномоментний) дозволяє проаналізувати саме істотно-часові зміни еволюції АА як засобу вогневої підтримки СВ. Зі свого боку структурно-діахронний аналіз дозволяє присвоювати окремим історичним подіям і процесам унікальні назви, як-от «холодна війна», «гібридна війна» тощо. Завданням розширеного структурно-діахронного аналізу є виявлення динаміки технологічного розвитку гелікоптерів на тлі розвитку АА загалом, щодо якої досліджувана система виступає впливовими умовами. Водночас проблемно-хронологічний метод дає можливість розділити широку тему дослідження (становлення та розвитку АА як засобу вогневої підтримки СВ) на низку вузких (зародження американської та радянської моделей «ударного гелікоптера»; досвід використання гелікоптерних тактичних груп; специфіка застосування ударних гелікоптерів в умовах асиметричної протидії; особливості застосування ударних гелікоптерів у миротворчих операціях), кожна з яких розглядається у хронологічній послідовності, і дослідження здійснюється за періодами й епохами, а в їхніх межах – за проблемами.

Наступним шляхом формування методологічної основи вивчення розвитку АА як засобу вогневої підтримки СВ є застосування сукупності конкретно-проблемних методів, що дозволяє перейти «від обмеженого знання <...> до більш повного та глибокого змістовно-конкретного теоретичного знання» [8, с. 168] щодо застосування ударних гелікоптерів у складі тактичних груп, в умовах асиметричної протидії та в миротворчих операціях.

Складність вирішення проблеми використання ударних гелікоптерів в асиметричних конфліктах потребує досліджень, які об'єднані у три основні категорії, а саме: доктринальний огляд, історичну ретроспективу та воєнне мистецтво. Для «полегшення порівняльного аналізу використано історичні приклади, рознесені в часі (військова інтервенція Радянського Союзу в Афганістан 1979–1989 рр., російсько-чеченські війни 1994–1996 та 1999–2009 рр., початок російсько-української війни на Донбасі у 2014 р.). Такий ретроспективний контент-аналіз дозволив отримати реальні докази успіхів і невдач застосування ударних гелікоптерів. Ретроспектива дозволила дізнатися, яким чином змінилися асиметричні загрози. Таким чином, можна проаналізувати подальший розвиток, відзначити нові тенденції застосування ударних гелікоптерів і виробити обґрунтовані рекомендації» [9, с. 116].

Значний дослідницький ефект дає застосування методів інших галузей наук, зокрема і спеціальних методів воєнної науки (військово-географічний і військово-статистичний методи), національної безпеки (методи факторного аналізу) та політології (біхевіористський метод).

Висновки. Методологічний потенціал наукового пізнання процесу становлення та розвитку АА як засобу вогневої підтримки СВ не вичерпується наведеними нами методологічними підходами, принципами наукового пізнання та методами наукового дослідження. Проте належне застосування схарактеризованої теоретико-методологічної бази забезпечить якісне та комплексне наукове дослідження обраної проблеми.

Література:

1. Роль та місце воєнно-історичної роботи за кордоном (на прикладі США та Росії) / В. Бідний та ін. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2016. Том 26. С. 94–104.
2. *Organizational History*. Washington : United States Army Center of Military History, 1999. 29 p. URL: <https://www.history.army.mil/html/forcestruc/ohpam.html> (дата звернення: 24.02.2023).
3. Бхаттачарджи А., Ситник Н. *Методологія і організація наукових досліджень: дослідження в соціально-економічних науках* : навчальний посібник. Київ : Київський політехнічний інститут, 2016. 155 с.
4. Потоцький О. Формування військово-технічної політики України щодо армійської авіації в умовах війни з Російською Федерацією. *Перспективи розвитку озброєння та військової техніки Сухопутних військ* : збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції, м. Львів, НАСВ, 17–18 травня 2018 р. Львів, 2018. С. 353–354.
5. Про схвалення Основних напрямів розвитку озброєння та військової техніки на довгостроковий період : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.06.2017 р. № 398-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 14.10.2017).
6. *Основи методології та організації наукових досліджень* : навчальний посібник для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Конверського. Київ, 2010. 352 с.
7. Філюшкін А. Теорія і методологія історії. *Stud.com.ua*. 2017. URL: https://stud.com.ua/77625/istoriya/istoriko_tipologichniy_metod#84 (дата звернення: 24.02.2023).
8. Ковальченко І. *Методы исторического исследования*. Москва : Наука, 2003. 486 с.
9. Потоцький О. Досвід використання ударних гелікоптерів Мі-24 в умовах асиметричної протидії. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. Lublin, 2021. № 5 (41). Vol. 1. P. 114–121. DOI: 10.51647/kelm.2021.5.1.17

УДК 355.488:[001.102+004]"313"((479.22)+(477))

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.33>

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА ЯК СКЛАДОВА СУЧАСНИХ ГІБРИДНИХ ВОЄН (НА ПРИКЛАДІ ГРУЗІЇ ТА УКРАЇНИ)

Стрільчук Людмила,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-0700-6080

У статті аналізуються Україна та Грузія – суверенні держави, які на початку XXI століття зазнали гібридної та прямої військової агресії з боку Російської Федерації. Упродовж декількох десятиліть після проголошення незалежності досліджувані у статті країни не виробили імунітету до гібридних інформаційних загроз із боку сильнішого у військово-політичному плані та значно більшого ресурсно сусіда, Російської Федерації.

Малозатратна та надзвичайно ефективна, а головне, практично, безвідмовна інформаційна зброя має значно ширший спектр застосування, аніж будь-яка інша зброя. Під час інформаційних атак об'єктом стають свідомість і воля суспільства, що піддається агресії. Експерти називають гібридну війну таким типом воєнного конфлікту, який усе частіше буде застосовуватися у XXI столітті, і різновидів і прикладів гібридних загроз нині можемо перелічити цілу низку, інформаційні ж атаки є одним із найпоширеніших їхніх проявів.

У гібридній інформаційній війні, що велася з боку Російської Федерації на Грузію й Україну, є чимало спільного, як, власне, і причина: обраний аналізованими у статті країнами європейський вектор економічного та політичного розвитку, що йшов упереч російському імперському баченню. Саме цей вибір послугував головною причиною гібридної агресії. Схожими були й методи інформаційної війни. Авторка вважає, що російсько-грузинський воєнний конфлікт 2008 року став репетицією вторгнення російських військ в Україну.

Ключові слова: гібридна агресія, інформаційна війна, інформаційні атаки, сучасна політика, інформаційно-психологічна операція, Україна, Грузія.

Strilchuk Liudmyla. Information war as a component of modern hybrid wars (example of Georgia and Ukraine)

The presented article analyzes Ukraine and Georgia – sovereign states that at the beginning of the 21st century were subjected to hybrid and direct military aggression by the Russian Federation. For several decades after the declaration of independence, the countries studied in the article did not develop immunity to hybrid informational threats from the stronger militarily-politically and much larger resource neighbor, the Russian Federation.

Low-cost and extremely effective, and most importantly, practically fail-safe information weapons have a much wider range of applications than any other weapon. In informational attacks, the object of impression is the consciousness and will of the society that is subject to aggression. Experts call hybrid war a type of military conflict that will be used more and more often in the 21st century, and we can list a number of types and examples of hybrid threats today, while information attacks are one of their most common manifestations.

The hybrid information war waged by the Russian Federation against Georgia and Ukraine has a lot in common, as well as the reason: the European vector of economic and political development chosen by the countries analyzed in the article, which ran counter to the Russian imperial vision. It was this choice that served as the main reason for hybrid aggression. The methods of information warfare were similar. The author believes that the Russian-Georgian military conflict of 2008 became a rehearsal for the invasion of Russian troops into Ukraine.

Key words: hybrid aggression, information war, information attacks, modern politics, information and psychological operation, Ukraine, Georgia.

*Усвідомлення того, що інформація –
це зброя, із часом приходить до багатьох,
проте далеко не до всіх...*

Євген Магда

Ще із середини минулого, XX ст. дехто з політиків та істориків проголошували тезу про те, що війни майбутнього – це передусім будуть інформаційні або ж економічні протистояння, а світ відійде від поняття війни (із застосуванням зброї та загарбанням територій) як від історичного архаїзму. На жаль, сучасні реалії частково спростовують цю тезу: нинішня повномасштабна агресія Росії проти України радше засвідчує протилежне. Однак частка правоти в зазначеній тезі все ж є, адже вагомою складовою частиною нинішньої війни є інформаційна війна, яка розпочалася задовго до

повномаштабного російського вторгнення і на етапі гарячої фази війни продовжує залишатися невідомим її елементом.

Специфіка пострадянського простору полягає в тому, що нові незалежні держави, як-от Україна та Грузія, які пропонуються до розгляду та порівняння у представленій статті, упродовж декількох десятиліть після проголошення незалежності не виробили імунітету до гібридних інформаційних загроз із боку сильнішого у військово-політичному плані та значно більшого ресурсно сусіда, Російської Федерації. Можливо, саме тому проти Грузії й України було використано технології гібридної агресії. Чим більше креативних, небайдужих людей, які критично мислять, стануть жертвами гібридної агресії, тим краще будуть досягнені поставлені їй ініціаторами цілі [2, с. 103]. Чим більше осіб потрапить в тенета інформаційно-психологічної операції, тим легше досяжними будуть її цілі.

У різноманітних термінологічних словниках наведено низку визначень гібридної війни, наприклад: «Гібридна війна – війна, основним інструментом якої є створення державою-агресором у державі, обраній для агресії, внутрішніх суперечностей і конфліктів з подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії, які зазвичай досягаються звичайною війною» [1]. Саме це визначення найбільше підходить до інформаційної атаки, яка ведеться напередодні та під час прямого вторгнення. Майже аналогічним за суттю, але більш об'ємним за формою є визначення терміна «гібридна війна» (англ. *Hybrid warfare*) як воєнної стратегії, яка об'єднує звичайну війну, малу війну та кібервійну. Термін «гібридна війна» уживають також для опису атак із застосуванням ядерної, біологічної та хімічної зброї, саморобних вибухових пристроїв та інформаційних технологій. Такий підхід до ведення конфліктів є потужним і складним різновидом війни [4, с. 75].

Експерти називають гібридну війну таким типом воєнного конфлікту, який усе частіше буде застосовуватися у XXI ст., і різновидів та прикладів гібридних загроз нині можемо перелічити цілу низку, інформаційні ж атаки є одним із найпоширеніших їх проявів.

Досить показовими з погляду застосування стратегії гібридної війни є дії Російської Федерації (далі – РФ) щодо Грузії (2008 р.), Сходу України та Криму (2014 р.), усю Україну (2022–2023 рр.). Це, безумовно, і є гібридний тип воєнних дій у їхньому класичному вигляді, інформаційна війна як така. Чимало фактів засвідчують, що РФ готувалася до цієї війни та планувала вести її саме таким способом. Свідченням того, що саме цю концепцію було взято за основу підготовки агресора не менш ніж десятиліття тому, є той факт, наскільки акцентовано ця ідеологія впроваджувалася у воєнну доктрину нашого північного сусіда з початку 1990-х рр.: Нагорний Карабах, обидві «чеченські» кампанії, Молдова [4, с. 76].

Агресія 2008 р. проти суверенної Грузії, фактично, була «генеральною репетицією» воєнного втручання в Україну. Ось як описав російську воєнну тактику Начальник Генерального штабу Збройних сил Росії, перший заступник міністра оборони РФ, генерал армії В. Герасимов на конференції в Академії військових наук у січні 2013 р.: «<...> Акцент змістився на використання політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невоєнних заходів, поряд із застосуванням протестного потенціалу місцевого населення. Усе це повинно супроводжуватися прихованими воєнними операціями – наприклад, із застосуванням методів інформаційної війни, задіянням сил спецназу <...> Відкрите використання сили, часто під прикриттям миротворчої діяльності та посередництва у вирішенні кризи, може бути задіяне на фінальній стадії, зазвичай із метою досягнення повної перемоги у війні <...>» [5].

Причиною того, що і Грузія, і Україна стали об'єктами інформаційних гібридних атак з боку РФ, передусім є те, що ці пострадянські республіки чітко увиразнили свої прагнення та поступ до членства в європейській сім'ї, а Росія, яка залишається й надалі в мареві імперських стереотипів, підпертих упевненістю у зверхності та великодержавним шовінізмом, усіма можливими засобами намагається перешкодити цьому. За таких умов інформаційна війна – це інтелектуальне протистояння концепцій, поглядів, стратегій, оформлене в короткі рядки повідомлень у стрічках новин і картинки для відео. Перемога на інформаційному фронті – це не лише домінування одного наративу над іншим, це мета домогтися ухвалення рішень (керівництвом країни, військовим командуванням, народом, соціальними прошарками), вигідних для противника, рішень, що ухвалюватимуться на основі запущеної (часто спотвореної або ж узагалі неправдивої) інформації [2, с. 104].

Тобто головною метою РФ стало недопущення виходу Грузії й України з російської сфери впливу. Частково у 2013 р. РФ вдалося досягнути своєї мети в Україні (домогтися ухвалення керівництвом країни рішень, потрібних для Росії), коли тогочасний президент В. Янукович відмовився від курсу на Європейський Союз.

У гібридних інформаційних атаках із боку РФ на Грузію й Україну є чимало спільного. Як відомо, приводом до конфлікту РФ та Грузії став геополітичний вибір Грузії щодо вступу в НАТО та поглиблення співпраці з Євросоюзом. Аналогічні причини російських інформаційних атак, як уже зазначено, ми мали можливість спостерігати і в Україні напередодні Революції гідності. Бо якщо гібридна інформаційна операція вплинула на керівництво України, то більшість суспільства виявилися стійкими до російських інформаційних атак. Власне, уже наприкінці 2013 р. російські ЗМІ стали висвітлювати події Євромайдану в агресивно-попагандистському світлі, формуючи в російському суспільстві образ «українців, вороже налаштованих до росіян», про «зраду України» тощо.

Вищенаведену тезу яксравно увиразнюють і слова російської політологині Л. Шевцової: «Україна стала для Росії переломним моментом, який відкрив нову сторінку в російській історії, вона завдала смертельного удару по «Російській системі», вирішивши йти в Європу, вибравши ворожий для Москви цивілізаційний вектор» [8].

Аналіз передумов розвитку російсько-грузинського конфлікту 2008 р. приводить до висновку про зумисне створення радянською владою майбутніх осередків сепаратизму у Грузії впродовж ХХ ст. Після краху Союзу РСР політичні конфлікти у Грузії переросли у відкрите збройне протистояння поміж Грузією та її автономіями: Абхазією та Південною Осетією (останні підтримувалися російською стороною). З часу проголошення Грузією незалежності російські спецслужби створювали місцеві сепаратистські формування, керували ними як на теренах Південної Осетії, так і в Абхазії, що призвело до жорстоких етнічних чисток і вигнання грузинського населення з Абхазії. Наступним кроком стало розміщення на цих територіях російського миротворчого контингенту. Паралельно відбувалася підготовка до визнання незалежності Абхазії та Південної Осетії, а вже із квітня 2008 р. став реалізовуватися підготовчий етап воєнної ескалації, що передбачав передислокацію російських військовослужбовців до регіону, передислокацію військової техніки та вчинення провокацій.

Паралельно із вказаними діями в російських ЗМІ, заявах російських політиків і військових частішають «інформаційні вкиди» про, нібито, можливу агресію Грузії проти Південної Осетії, що дає підстави зробити висновок, що російська сторона задалегідь розпочала підготовку громадської думки до запланованої війни. Дана підготовка велася із залученням усіх можливих інструментів і засобів [7, с. 30].

Просто таки дзеркальні дії російської сторони ми спостерігаємо напередодні широкомасштабного вторгнення в Україну: передислокація російських військових і військової техніки до східних кордонів України під виглядом військових навчань, зростання кількості й усе різкіша тональність «інформаційних вкидів» із боку російських високопосадовців про загрози з боку України та країн НАТО, що, знову ж таки, розцінюється авторкою як підготовка громадської думки в РФ (і не тільки) до майбутньої війни. Фактично, російське військово-політичне керівництво діяло за вже апробованою методикою.

У випадку Грузії впродовж 2006–2007 рр., що передували конфлікту, посилюється російський вплив у конфліктних регіонах, проводиться фундаментальна робота з їх відокремлення та визнання незалежності [7, с. 30–31]. Аналогічну ситуацію спостерігаємо під час підготовки російського вторгнення в Україну: посилення російської присутності в самопроголошених ЛНР, ДНР та Криму, створення там маріонеткових урядів (що також мало місце у Грузії), визнання перших двох як незалежних державних утворень із боку РФ, жителям ЛНР, ДНР та Криму, як і жителям Абхазії та Південної Осетії, примусово нав'язувалося російське громадянство тощо.

Ще із 2008 р., напередодні воєнного конфлікту із Грузією, РФ взяла на інформаційно-дипломатичне озброєння процес проголошення незалежності Косово як окремої держави, щоб використати останній факт як можливість для офіційного визнання самопроголошених Абхазії та Південної Осетії (аналогії з українським сценарієм очевидні).

В обох випадках агресії, щодо Грузії й України, російська пропаганда безперервно використовувала технологію дискредитації противника, формувалася стійкий «образ ворога». Наприклад, у грузинському випадку – прозахідно орієнтований президент М. Саакашвілі, який розпочав воєнні дії проти мирного населення Південної Осетії, був використаний як засіб консолідації російського суспільства для боротьби проти грузинського агресора. Останній приклад може бути показовим і з погляду застосування теорії рефлексивного управління у стратегічному вимірі та тривалості в часі інформаційно-психологічної операції проти М. Саакашвілі, якого спровокували до початку конфлікту.

Інформаційні атаки, які застосовувалися російською стороною в різний час проти Грузії й України, мають багато схожих, а ще частіше ідентичних особливостей. Російські ЗМІ оприлюднювали конфіденційні відомості з особистого життя публічних політиків, «вели скандальні розслідування», свідомо спотворювали або ж подавали завідомо неправдиву інформацію, концентрували увагу на «пікантних подробицях».

Головне завдання таких інформаційних атак полягає в активізації підсвідомості людини, включенні механізмів маніпулювання почуттями й емоціями, що є основою управління психологією натовпу [3]. Ведення інформаційної війни підживлюється постійними «вкидами інформації», перекручуванням фактів, маніпуляціями в ЗМІ, створенням віртуального та реального ворога щодо громадян держави, яка стала жертвою інформаційної агресії [2, с. 117–118].

Це виразно відчули на собі громадяни Грузії влітку 2008 р. й українці вже з кінця 2013 р., коли російські ЗМІ стали висвітлювати події Євромайдану в агресивно-пропагандистському світлі. Практика засвідчила, що і грузинське, і українське суспільства виявилися вкрай вразливими до інформаційно-пропагандистських атак.

Як слушно вважає знаний український політолог Є. Магда, упродовж тривалого періоду миролюбності і неагресивності українського суспільства розглядалися із знаком плюс. Уважаю, що те ж саме можна сказати і про грузинське суспільство періоду незалежності Грузії. Однак нині ситуація кардинально змінилася. Загроза державній суверенності, фізична загроза нищення нації поставили на перший план волелюбність, ненависть до ворогів, національну консолідацію, здатність і мотивованість до наполегливого та тривалого опору, урешті, досконале володіння військомим мистецтвом. Відповіддю на російську інформаційну агресію в Україні стало масове звернення до історії й ідеології УПА, консолідація української нації, українізація російськомовного Півдня та Сходу країни.

На думку Є. Магди, основними методами інформаційної агресії проти України з боку РФ до початку повномасштабного вторгнення стали:

- 1) дезінформація та маніпулювання;
- 2) пропаганда;
- 3) диверсифікація та пересмикування громадської думки;
- 4) психологічний і психотропний тиск;
- 5) поширення чуток [2, с. 120].

Як засвідчує досвід російсько-грузинського конфлікту та російсько-української війни, керівництво РФ докладало максимум зусиль, щоби світова спільнота сприймала суто російську версію подій, опираючись на традиційну перевагу в інформаційній сфері, за допомогою, серед іншого, західних медіа, проросійських політиків у різних країнах світу тощо. Варто визнати, що на початковому етапі агресії Росії це досить добре вдавалося. Щодо російсько-грузинського конфлікту, то на початковому етапі російська інтерпретація поширювалася в ЗМІ держав Євросоюзу. В авторитетних службах новин з'явилася інформація про початок бойових дій у ніч із 7 на 8 серпня 2008 р.: перші світлини, що облетіли світ, ілюстрували обстріли мирного Цхинвалі грузинською артилерією. Завдяки цьому російська пропаганда створила стійкий образ «Грузії-агресора», звинувачуваного у здійсненні «геноциду проти осетин», а отже, відповідальність за початок конфлікту покладалася цілком на грузинів [6, с. 72–73].

І якщо Україна зуміла виграти інформаційну війну на початку повномасштабного вторгнення (2022 р.), то на ранішому етапі ані грузинській, ані українській стороні цього не вдавалося. Фактично, від часу захоплення Криму (2014 р.) РФ мала відчутну перевагу в інформаційній війні, максимально активізувала власних агентів інформаційного впливу в європейських і світових ЗМІ. І лише катастрофа з «Боїнгом-777» улітку 2014 р. позначилася переломом в інформаційному домінуванні РФ.

Щодо російсько-грузинського конфлікту, у період його активної фази, обидві сторони вели боротьбу не просто одна з одною, а ще й за те, щоби міжнародна спільнота визнала їх законною стороною. А от повномасштабне вторгнення російських збройних сил в Україну 24 лютого з першого дня війни світовим співтовариством було сприйнято однозначно, а правильно побудована та широка інформаційна політика України забезпечили їй повне домінування в інформаційній війні.

Після закінчення конфлікту РФ та Грузія спрямували свої зусилля на вплив на міжнародну спільноту з метою легітимізації власних дій. Російська сторона застосовувала так звану «м'яку силу» на дипломатичному, культурному, релігійному, освітньому напрямках для посилення власного впливу у Грузії. Також РФ вдалося досягнути стратегічної мети – припинити діяльність міжнародних місій ОБСЄ у Грузії та Місії ООН зі спостереження у Грузії у 2009 р., а також цілком ізолювати Абхазію та Південну Осетію від присутності представників міжнародних організацій. Основні сили РФ на дипломатичному рівні були скеровані на визнання російської сторони посередником в урегулюванні конфлікту, а не його стороною.

Остаточні висновки за українським сценарієм російської агресії робити ще рано, однак з упевненістю можна стверджувати, що жодні стратегічні та, узагалі, будь-які цілі російської інформаційної агресії щодо України не просто не досягнуті, а провалені. Інший же висновок очевидний: російська

пропаганда як у середині самої РФ, так і ззовні, базується на старих імперських стереотипах, міфах і настроях. Незважаючи на докорінну зміну геополітичної ситуації, РФ намагається відновити радянський ідеологічно-інформаційний вплив і не шкодує на це ані грошей, ані сил. Водночас офіційна Москва докладає максимум зусиль для створення власного позитивного іміджу, звинувачує держави, які стали предметом гібридної інформаційної агресії, у загрозах, нібито створених ними ж для Росії.

Наприклад, воєнна агресія проти Грузії проводилася під гаслами «примушення Грузії до миру» та подавалася в інформаційному просторі як «справедлива» відповідь на загибель російських миротворців, на грузинські обстріли Цхинвалі. Грузія ж наполягала на тому, що грузинські дії були спровоковані переміщенням через Рокський тунель значної кількості військових підрозділів регулярних збройних сил РФ до Південної Осетії. Обидві сторони впродовж конфлікту застосовували ту саму тактику, що містила головні складники інформаційних операцій – електронну боротьбу, інформаційні операції в комп'ютерних мережах, воєнний обман, психологічні операції [7, с. 34–36]. А інформаційна кампанія обох учасників конфлікту, як уже зазначалося вище, зводилася до боротьби за те, щоб міжнародна спільнота визнала кожну зі сторін законною.

З іншого боку, варто чітко усвідомлювати, що універсального рецепта протидії інформаційним атакам і пропаганді не існує. І єдиним превентивним методом може слугувати хіба що медіаграмотність, а отже, стійкість до інформаційних атак. Підвищення медіаграмотності суспільства є важливим і досить складним завданням, на виконання якого необхідно витратити чимало ресурсів [2, с. 131]. На прикладі Грузії й України можна чітко простежити, що з медіаграмотністю суспільства в обох державах є чималі прогалини. Чому так сталося? Це вже зовсім інше запитання, яке варто проаналізувати окремо.

Нині, через півтора десятиліття від початку російсько-грузинського конфлікту, варто пригадати виступ польського президента Леха Качинського у Тбілісі, коли він 12 серпня 2008 р. разом з очільниками Естонії, Литви, Латвії й України прибув до грузинської столиці, щоби засвідчити підтримку грузинському народу. Сказані Л. Качинським у той день слова виявилися пророчими: «Ми знаємо, що сьогодні Грузія, завтра – Україна, післязавтра – Балтійські країни, а потім, можливо, і моя країна. Ми були переконані, що приєднання до НАТО і ЄС стримає російські апетити. Виявилося, що таке мислення було помилковим» [9].

Насамкінець варто акцентувати, що дешева й ефективна, а головне, практично безвідмовна інформаційна зброя має значно ширший спектр застосування, аніж будь-яка інша зброя. В інформаційних атаках об'єктом враження стають свідомість і воля суспільства, що піддається агресії, а тому надзвичайно важливо мати в арсеналі засоби протидії – медіаграмотне, а значить, стійке до інформаційних атак суспільство, формування якого має стати пріоритетом державної інформаційної політики.

Література:

1. Війна «гібридна». *Політологічний енциклопедичний словник*. Харків : Право, 2015. 816 с.
2. Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. Київ : КАЛІМАР, 2017. 268 с.
3. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. URL: <http://docs.google.com/viewerng/viewer?url>
4. Попович К. Гібридна війна як сучасний спосіб велення війни: історичний та сучасний виміри. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Історія». 2016. Вип. 2 (35). С. 75–79.
5. Путін веде в Україні гібридну війну. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/25363591.html>
6. Сороківська-Обіход А. Інформаційна складова підготовки російського вторгнення до Грузії у 2008 р. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 4 (34). С. 68–80.
7. Сороківська-Обіход А. Історія висвітлення російсько-грузинської війни 2008 р. російськими друкованими виданнями. *Військово-історичний меридіан*. 2020. № 1 (27). С. 27–39.
8. Шевцова Л. Без України Росія – «недоімперія», а то й не імперія зовсім. URL: <http://ukrainian.voanews.com/content/shevtsova-russia-ukraine/293947/html>
9. 13 років тому Лех Качинський у Тбілісі закликав протистояти агресії РФ. URL: <https://www.polskieradio.pl/398/7856/artukul/2788180,13>

УДК [321+316.422]"1603/1868"(520)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.34>

ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЯПОНІЇ В ЕПОХУ СЬОГУНАТУ ТОКУГАВА

Стрільчук Людмила,

*докторка історичних наук, професорка,
завідувачка кафедри всесвітньої історії*

*Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-0700-6080*

Шеремета Анна,

аспірантка кафедри всесвітньої історії

*Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0009-0005-4645-6411*

У період із 1603 по 1868 рік Японія перебувала під владою династії сьогунів Токугава, які не лише зуміли об'єднати роздроблену країну в єдиний політичний моноліт, але й здійснили низку політичних і соціальних перетворень у країні. У досліджуваній період відбулося «закриття» Японії, що убезпечило її від проникнення колонізаторів і позбавило зовнішніх культурних впливів, завдяки чому японська культура формувалася та розвивалася відокремлено, набуваючи специфічних особливостей і унікальних рис.

У представлений статті здійснено аналіз управлінської діяльності сьогунату Токугава. Виокремлено два аспекти в діяльності сьогунів, а саме в контексті служіння нації, серед яких: зменшення ролі імператора в політично-суспільному житті та відхід від традиційного для Японії синтоїзму та нової релігії християнства та перехід японського суспільства до конфуціанства, яке, з одного боку, вплинуло на менталітет японців і підхід до життя, а з іншого – не містило традицій обожнювання імператора, як це було в синтоїзмі, і цим самим утверджувало владу сьогунів.

Авторками статті наголошено на чіткій соціальній ієрархії, що була запроваджена під час правління сьогунату Токугава, і проаналізовано її особливості й еволюцію. Саме соціальні та політичні трансформації, що мали місце в японському суспільстві в період правління сьогунату, стали основою для подальшого розвитку Японії, відчутно вплинули на його культуру та ментальність нації.

Ключові слова: Японія, сьогунат Токугава, епоха Едо, соціальні трансформації, сьогун, конфуціанство, синтоїзм, соціальна ієрархія, політична система.

Strilchuk Liudmyla, Sheremeta Anna. Political and social transformations in Japan during the era of the Tokugawa shoguna

In the period from 1603 to 1868, Japan was ruled by the Tokugawa shogun dynasty, which not only managed to unite the divided country into a single political monolith, but also carried out a number of political and social transformations in the country. The period under study saw the “closure” of Japan, which protected it from the penetration of colonizers and deprived it of external cultural influences, so that Japanese culture was formed and developed separately, acquiring specific features and unique traits.

The article analyzes the management activities of the Tokugawa shogunate. Two aspects of the shoguns' activities are distinguished, namely in the context of service to the nation, including: the diminishing role of the emperor in political and social life and the departure from traditional Japanese Shintoism and the new religion of Christianity and the transition of Japanese society to Confucianism, which, on the one hand, influenced the Japanese mentality and approach to life, and on the other hand, did not contain the traditions of emperor deification, as it was in Shintoism, and thus affirmed the power of the shoguns.

The authors of the article emphasize the clear social hierarchy introduced during the Tokugawa shogunate and analyze its features and evolution. It is the social and political transformations that took place in Japanese society during the shogunate period that became the basis for the further development of Japan, having a significant impact on its culture and mentality of the nation.

Key words: Japan, Tokugawa shogunate, Edo period, social transformations of shogunate, Confucianism, Shintoism, social hierarchy, political system.

Період сьогунату Токугава в Японії впродовж століть не перестає бути предметом досліджень не лише для істориків, але й для культурологів. Адже епоха сьогунату має насичену та цікаву історію, специфічну, притаманну лише цьому періоду, культуру. А тому з'являються все нові й нові наукові праці, присвячені вузьким проблемам і особливостям становлення культури й історії досліджуваного

періоду. Представлена стаття опирається на праці професорки Колумбійського університету, видатної представниці американської антропологічної школи Р. Бенедикт «Хризантема та меч: моделі японської культури» [5], де авторка досліджує національний менталітет і характер японців, а також наукові дослідження Н. Хіросі «Історія філософської думки Японії», К. Нукарія «Релігія самураїв. Дослідження дзен-буддійської філософії та практики в Китаї та Японії» [7] та Д. Тосака «Японська ідеологія». Цікавими для дослідника даної історичної епохи буде праця Ч. Дана «Повсякденне життя у Стародавній Японії» [8], де описано особливості життєвого устрою суспільства та всіх його станів за часів правління сьогунату Токугава, а також роботи науковців Дж. Сенсома та Ст. Діксона. Специфіку японської філософії та культури, її унікальні особливості аналізує Е. Скворцова [2; 3]. Авторки статті аналізують і порівнюють бачення та висновки згаданих науковців і подають власне бачення процесів політичної та соціальної трансформації в Японії в період сьогунату Токугава.

Сьогуні з роду Токугава правили країною двісті шістьдесят чотири роки. В історії Японії це був досить тривалий період політичного правління представників однієї династії. Причиною такої стабільності, імовірно, була продуманість порядку наслідування титулу сьогуну, уведеного Токугавою Іеясу. Епосі Токугава передував час нестабільності, зокрема друга половина XVI ст., у Японії була відзначена боротьбою за об'єднання країни. У 1600 р. битва при Секігахарі поклала кінець тривалому періоду міжусобних воєн, і країна поступово почала набувати політичної стабільності. Новий етап, що почався, в історії Японії дістав назву на ім'я переможця в битві – Токугави Іеясу, який у 1603 р. був проголошений сьогуну і таким чином поклав початок третьому в історії Японії сьогунату Токугава (1603–1867 рр.). Цей час відомий і як «епоха Едо» – за назвою міста, що стало резиденцією сьогунів роду Токугава.

Японію періоду Токугава називають суспільством системи бакухан. Термін «хан» у вітчизняній японознавчій літературі перекладається як «князівство», «феодалне володіння», і як будь-який переклад історичного терміна, що означає реалії національної історії, умовний. Проте досить точно розкриває суть цього поняття. Система бакухан характеризувала підлегле становище князівства стосовно уряду та була механізмом панування Едо бакіфі в масштабах країни [1, с. 4]. Бакуфу виступало як політичний орган, який володіє, окрім адміністративної, ще й військовими функціями. Зовні епоха Токугава була небагата на яскраві події. Але саме характер і рівень політичного, економічного, соціального, культурного розвитку на той період багато в чому визначили наступні події країни [2, с. 62].

Період правління сьогуну Іеясу Токугави вважають періодом, коли сформувалося нове обличчя японської ідентичності, а також було закладено основи для подальшого розвитку Японії в могутню державу [3, с. 6–7]. Родове помістя Едо поступово перетворилося і на культурний центр країни. Іеясу приваблював туди вправних ремісників, учених, художників, письменників, надавав великого значення збору старовинних рукописів, створенню бібліотек. За його розпорядженням із Канадзава в Едо було перевезено та поміщено в засновану ним знамениту колекцію рукописів і книг бібліотеку, зібрану будинком Ходзе за 300 років.

Першочерговою політичною орієнтацією сьогунату була поступова розрядка внутрішньої напруженості, що створювалася у зв'язку із селянськими бунтами й амбіціями вельмож. Сьогунат опинився у складній ситуації, що вимагала чіткої економічно-політичної стратегії, що включала потребу нейтралізувати войовничі прагнення самураїв, що було реалізовано завдяки трансформаціям естетичних смаків, перетворенню грізних самураїв, які вміло володіли зброєю, на людей творчості. Це стало можливим завдяки пропагуванню нових концепцій буддизму, синто та конфуціанства, які були використані військовим урядом. Є. Рой у статті «Світоглядні аспекти формування культурно-естетичних універсалій у сучасній Японії» стверджує: «По суті, Іеясу Токугава здійснив, на перший погляд, неможливе: пригнітив націлену на експансію енергію професіоналів смерті, перетворивши їх на наглядців і розподільовачів результатів виробництва матеріальних благ, а простих самураїв – на філософів меча» [1, с. 5]. Ефективність і потужність адміністративного устрою сьогунів із його множинністю каналів влади, як засвідчила практика, була надалі використана для створення структури сучасної держави.

У результаті проведеного дослідження вважаємо за доцільне акцентувати увагу на двох аспектах у діяльності сьогунату Токугава, у контексті служіння нації. По-перше, було суттєво зменшено роль імператора в політично-суспільному житті Японії, а його функції, фактично, перейшли до сьогуну. По-друге, відбулося зменшення впливу синтоїстської релігії, позбавлення її політичного впливу, відбувся відхід від християнства. Синтоїзм та християнство були замінені конфуціанством, яке вбачалося найбільш зручною релігією для сьогунської держави [2, с. 63].

Сьогун Іеясу Токугава стверджував своє лідерство та розширював свої володіння тими самими засобами, що й інші дайме, – силою зброї й укладанням тимчасових союзів. Але на відміну від більшості з них, у своїх діях він був більш обережним, завбачливим і не робив необдуманих кроків [3, с. 9].

У результаті перемоги при Секігахарі Іеясу Токугава став найбагатшим землевласником – конфісковані землі надійшли в його безпосереднє розпорядження. Іеясу міг позбавляти дайме їхніх володінь, міг зменшувати чи збільшувати розміри цих володінь. Він пересував дайме, наче фігури на шахівниці, переселенням на нові місця сьогун позбавляв їх старого коріння, а часто й залишав без їхньої опори – самураїв [5]. Оскільки наявність земель і васалів становила на той час основу багатства та впливу, така практика дозволяла Іеясу Токугаві тримати феодалів під контролем. Окрім того, сьогун широко використав один зі своїх улюблених прийомів у справі налагодження відносин – до 1611 р. шляхом шлюбів і усиновлень він поріднився з більшістю великих дайме Японії.

Також у зв'язку з активною діяльністю представників роду Токугава імператор став головою релігійних відправлень, мав функцію верховного жерця, а сьогун уособлював собою всю верховну владу у країні. Щоправда, це стосується лише того періоду, коли державною релігією залишався синтоїзм, адже, як відомо, саме синтоїзм підтримував міф про божественне походження імператорської династії [2, с. 64]. Власне, останнє і стало причиною того, що сьогуні Токугава відходять від синтоїзму, проголосивши державною релігією конфуціанство та буддизм, щоби таким способом зменшити роль імператора в суспільно-культурному житті Японії.

Ще однією із сил, з якою доводилося боротися сенгоку дайме, були буддійські монастирі. Під час війни за підпорядкування провінції Мікава Іеясу довелося зіткнутися з опором ченців, коли він спробував встановити контроль над їхніми землями. У XV–XVI ст. буддійські монастирі володіли значними земельними угіддями та брали активну участь у всіх сферах політичної та господарської діяльності. У їхніх володіннях запроваджувалися прогресивні форми ведення сільського господарства, будувалися канали, греблі, мости й інші споруди [4, с. 78–80]. Окрім великих матеріальних ресурсів, монастирі мали також великі людські резерви. Серед послідовників різних шкіл було безліч селян, дрібних феодалів і городян, яких сьогунат Токугава вважав доцільним схилити до конфуціанства. Однією з головних цілей сьогунату Токугава було викорінення християнства в Японії, тому 300 тис. японських християн зазнали жорстоких утисків. Насадженою релігією було конфуціанство.

Основа соціального устрою в конфуціанстві – це моральне самовдосконалення індивіда та сповідування норм етикету, влада правителя є священною, а мета державного управління полягає в дотриманні інтересів народу. Головне правило – робити для людини те, чого ти бажаєш самому собі. Це якнайкращим чином відображало життєву позицію Іеясу Токугави, який говорив: «Якщо государ не знає труднощів свого народу, а народ не знає турбот свого государя, то заворушення відбудуться самі собою. Якщо государ людинолюбний, держава не має турбот» («Ікун» («Заповіт») Іеясу Токугави) [1].

Сьогунів із роду Токугава завжди вирізняв талант далекоглядності та реалізм. Бажаючи стати абсолютним володарем тогочасної Японії, Іеясу дуже ретельно та продумано готувався до боротьби з тими провінціями, які не були під його владою. У п'яти провінціях, господарем яких він був, Іеясу між липнем 1589 р. та лютим 1590 р. провів низку заходів, які посилили позиції Іеясу як в економічному, так і у військовому плані. Було видано указ із семи пунктів, який належало розповсюдити по всіх селах провінції. Пункти 1 та 6 стосувалися податку та встановлювали покарання за прострочення його сплати. Якщо селяни мешкали в межах 5 ри від дзито, то мали привезти подати самі, якщо далі – то за податком приїжджав дзито. У роки, коли траплялися сильні тайфуни, повені, пожежі, сума податку визначалася, виходячи з передбачуваного врожаю [6, с. 103–105]. Своєчасне надходження податку дозволяло гарантувати сплату платні васалам, які стали основою створення професійної армії.

Пункти 2, 4 та 5 стосувалися військово-трудової повинності. Васали, що мали наділ, із суми податку у 200 солом'яних мішків повинні були поставити в армію 1 особу й 1 коня; якщо коней не було – двох людей. Визначався і щоденний наділ – 6 го рису на людину й 1 се фуражу для кожного коня.

Окрім військового обов'язку, селяни залучалися на будівельні та ремонтні роботи; тому селянам, які виконували військову повинність, щорічні податки скорочувалися. Можна сміливо сказати, що сьогунат дотримувався принципу виваженості та соціальної справедливості.

Окрім того, Іеясу Токугава розпорядився провести кенті в усіх своїх провінціях, щоб упорядкувати податки та повинності. Усі ці заходи зміцнили його економічну та військову владу, посприяли централізації країни та подоланню сепаратизму місцевих феодалів.

Сьогун Іеясу також уважно стежив за надходженням податків до державної казни. Він ужив низку заходів для запобігання надмірному оподаткуванню на місцях, не допускав, щоб податок не відповідав установленій нормі. Це дозволяло утримувати постійний контроль над фінансовою системою та не допускати зловживань місцевих чиновників.

Водночас Іеясу Токугава був великим майстром дипломатичної гри. Саме за допомогою дипломатії він досяг більшого на своєму шляху до влади, ніж шляхом відкритої конфронтації. Сьогун

провів цілу низку заходів, що продемонстрували його реальну силу та владу, сприяли економічному процвітання його роду та стали першими кроками у становленні нової станово-політичної й економічної системи в Японії, яка отримала свій подальший розвиток за наступних сьогунів династії Токугава. Можна із впевненістю стверджувати, що саме Іеясу Токугава заклав фундамент японської державності.

Епоха Токугава бакуфу встановила свої специфічні та суворі соціальні відмінності: усе населення було поділено на чотири стани: сі – самураї, але – селяни, ко – ремісники, се – торговці. Торговці, у часи сьогунату Токугава, вперше були виділені в окремий стан, однак опинилися у самому низу соціальних сходів не випадково: згідно з конфуціанською мораллю, вони нічого не виробляли (духовного). Селяни ж займали другу сходинку соціальних сходів, оскільки праця хлібороба, відповідно до конфуціанського вчення, уважалася почесною: «землеробство треба заохочувати, а торгівлю придушувати» [5].

Другою за чисельністю соціальною групою в Японії епохи Токугава були самураї, частка становила приблизно 7% від загальної кількості населення. Відтепер самураї визнавалися вищим станом, у руках останніх зосередилися вся влада та військова міць, іншим станам було заборонено носити зброю та виявляти силу. Конфуціанський філософ Ямага Соко сформулював учення «бусидо» – шлях воїна, з'явилися ідеї вродженого розуміння самураями почуття справедливості й обов'язку, недоступного іншим станам [4, с. 210–212]. Окрім цього, самураї починають сприймати себе як хранителів традиційних цінностей давнини, культурної ідентичності японців.

Окрім суворої ієрархії, Токугава розділив і сфери професійної діяльності кожного стану. Самурай не мав права торгувати, обробляти землю, серйозно захоплюватися якимось ремеслом, увесь свій час мав присвячувати виконанню лише контрольно-адміністративних функцій і відшліфовувати військову майстерність.

До розряду госі (сільські самураї) потрапляли й багаті селяни, і купці, чий капітал проникав у село. Отже, попри сувору станову регламентацію, у японському суспільстві постійно йшли соціальні зрушення. Госі брали активну участь у підйомі цілини та самі, іноді за допомогою орендарів, обробляли свої ділянки з доходом 200 і більше коку. Завдяки тому, що госі мали хорошу матеріальну базу, вони виявилися частиною стану самураїв, що найбільш збереглася.

Станова система, яку почав вводити сьогун Хідейосі Токугава і яка остаточно утвердилася в часи сьогунату, уніфікувала всі соціальні верстви села. Тепер усі особи, які проживали в селі та займалися сільським господарством, набули єдиного статусу – «селянин», чим було наголошено на важливості цього шару [7]. Праця землероба, відповідно до конфуціанського вчення, уважалася шановною, у становій структурі суспільства вони формально посідали другий щабель після воїнів.

Якщо подивитися на японське суспільство XVII–XVIII ст. як на живий взаємозалежний організм, можна виділити два явища великої історичної значущості. Перше та найважливіше з них стосувалося політичних змін, унаслідок яких японське суспільство періоду сенгоку здідай перетворилося на суспільство системи бакуфу. На інше явище досі зверталось набагато менше уваги. Ідеться про очевидний і значний технічний прогрес, результатом якого стало зростання продуктивних можливостей і ефективності господарства Японії в досліджувану епоху.

Період Токугава був останнім періодом, коли в японському суспільстві зберігалися традиції, притаманні йому. Після падіння сьогунату Токугава та реставрації Мейдзі для Японії розпочинається якісно новий період, головною особливістю якого будуть різкі зміни, вестернізація та відхід від багатьох традицій, усталених століттями.

У другій половині 1630-х рр. сьогунат Токугава запровадив політику національної ізоляції, яка забороняла японським підданам виїжджати за кордон, а іноземцям бувати на японських островах. Ця ізоляція від решти світу мала глибокий вплив на тогочасну Японію та її майбутнє. З одного боку, це убезпечило Японію від зовнішніх впливів, а головне, дозволило уникнути їй шляху, яким пішли всі азійські країни – не перетворитися на колонію чи напівколонію європейських держав. З іншого боку, завдяки ізоляції Японія зуміла зберегти самобутність державних традицій і культури, однак суттєво відстала від Заходу з погляду технічного розвитку.

Період Токугава був відзначений внутрішнім миром, політичною стабільністю й економічним зростанням. Соціальний лад був офіційно заморожений, а мобільність між класами (воїнами, землеробами, ремісниками та торговцями) була заборонена. У країні сьогунів практично не було внутрішніх конфліктів. Сьогунат уважав римо-католицьких місіонерів інструментом колоніальної експансії та загрозою владі сьогуна, тому заборонив християнство та прийняв політику національної ізоляції. Період Токугава вважається останнім періодом японського традиційного правління – сьогунату, що передував початку вестернізації Японії.

Література:

1. Лещенко Н.Ф. Япония в эпоху Токугава. URL: <https://coollib.com/b/459283-nelli-fyodorovna-leschenko-yaponiya-v-epoхи-tokugava/read#r4> (дата звернення: 16.01.2023).
2. Рой Є. Світоглядні аспекти формування культурно-естетичних універсалій в сучасній Японії. *Культурні та мистецькі студії XXI століття: науково-практичне партнерство* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 10 листопада 2021 р. С. 4–9.
3. Скворцова Е.Л. Специфика дальневосточной эстетики в воззрениях японского философа Имамита Томонобу. *Восток*. 2012. № 5. С. 61–73.
4. Скворцова Е.Л. Японская художественная традиция и романтизм (в свете проблемы взаимодействия «разума тела» на Востоке и дискурсивного знания Запада). *Восток*. 2011. № 3. С. 5–17.
5. Benedict R. *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese Culture*. Boston, MA : Houghton Mifflin, 1946. 360 p.
6. Eman M. Elshaikh. The Tokugawa Shogunate. Khan Academy. URL: <https://www.khanacademy.org/humanities/whp-1750/xcabef9ed3fc7da7b:unit-1-the-world-in-1750/xcabef9ed3fc7da7b:1-3-expanding-to-a-global-scale/a/read-tokugawa-shogunate-beta> (дата звернення: 16.01.2023).
7. Nukariya K. *The Religion of the Samurai: A Study of Zen Philosophy and Discipline in China And Japan*. London : Luzac, 1913. 245 p.
8. Tokugawa period. *Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/event/Tokugawa-period> (дата звернення: 16.01.2023).

УДК 93/94(477)«15/16»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.35>

ЄРЕСЬ ЖИДІВСТВУЮЧИХ І МОСКОВСЬКА ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКА ВЛАДА НА МЕЖІ XV–XVI СТОЛІТЬ: ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Ткачук Анатолій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-5219-8571

У статті проаналізовано основні елементи віровчень жидівствуючих, виявлено їхні особливості на основі детального аналізу доступних джерел. Наголошено на тому, що даний єретичний рух охопив в основному Новгород і Москву. Але навіть у межах найбільших міст північно-східних руських земель він не став досить масовим для того, щоби відіграти значну роль у політичній боротьбі на завершальному етапі формування Московської держави.

Попри це, в умовах загострення політичної боротьби та протистояння держави та церкви світська влада контактувала із представниками руху жидівствуючих, і вони були втягнуті у придворну боротьбу. Наголошено, що до кола єретиків входила навіть невістка великого князя Олена Волошанка, вдова старшого сина Івана III Івана Івановича, що був співправителем свого батька і мав титул великого князя. Після його смерті законним наступником мав бути син Дмитро, суперником якого став інший син Івана III – Василь. Оскільки обидва кандидати були ще юними, значну роль у боротьбі за престол відігравали їхні прихильники та матері – Олена Стефанівна та Софія Палеолог. Це династичне змагання набуло ще й ідеологічного змісту, адже Олена була єретичкою, а Софія та її оточення – тісно пов'язані із противниками жидівствуючих.

Звернено увагу на те, що в Новгороді жидівство було міською єрессю, схожою на ті, що існували в Західній Європі, і одним з основних його догматів було прагнення до «дешевої церкви». Як типова міська єресь, новгородські жидівствуючі стали своєрідним опозиційним центром тогочасного феодального суспільства. З усіх відомих членів цього гуртка найбільше представників було зі стану духовництва. Московська ж єресь, виходячи зі свого соціального складу, мала світський характер.

Загалом, жидівствуючі були найбільшим єретичним рухом у Північно-Східній Русі за своїм масштабом, значенням, впливом на свідомість людей і на державно-церковне життя. Однак, на відміну від Західної Європи, яка пережила епоху Реформації, єретичний рух жидівствуючих залишився справою невеликих груп прихильників, після їх розгрому занепадав.

Ключові слова: доктрина, духовенство, єресь, жидівствуючі, ідеологія, світогляд, церковні собори.

Tkachuk Anatolii. The heresy of the jews and the power of the grand duke of Moscow at the turn of the XV–XVI centuries: political and ideological aspect

The article analyzes the main elements of the beliefs of Jewish people, reveals their features based on a detailed analysis of available sources. It is emphasized that this heretical movement mainly covered Novgorod and Moscow. But even within the largest cities of the north-eastern Russian lands, it did not become massive enough to play a significant role in the political struggle at the final stage of the formation of the Moscow state.

Despite this, in the conditions of intensifying political struggle and confrontation between the state and the church, the secular authorities contacted representatives of the Jewish movement and they were drawn into the court struggle. It is emphasized that even the daughter-in-law of the Grand Duke Elena Voloshanka, the widow of the eldest son of Ivan III Ivan Ivanovich, who was the co-ruler of his father and had the title of Grand Duke, was included in the circle of heretics. After his death, the legal successor was to be his son Dmytro, whose rival was another son of Ivan III, Vasyl. Since both candidates were still young, a significant role in the struggle for the throne was played by their supporters and mothers – Olena Stefanivna and Sofia Paleolog. This dynastic competition also acquired an ideological meaning, because Elena was a heretic, and Sofia and her entourage were closely related to the opponents of the Jews.

Attention was drawn to the fact that in Novgorod, Judaism was an urban heresy, similar to those that existed in Western Europe, and one of its main tenets was the desire for a “cheap church”. As a typical urban heresy, the Novgorod Jews became a kind of oppositional center of the feudal society of that time. Of all the famous members of this circle, the most representatives were from the clergy. The Moscow heresy, based on its social composition, had a secular character.

In general, the Judaizers were the largest heretical movement in North-Eastern Russia in terms of its scale, significance, influence on people's consciousness and on state and church life. However, unlike Western Europe, which survived the Reformation era, the heretical movement of Jews remained the work of small groups of supporters and declined after their defeat.

Key words: doctrine, clergy, heresy, Jewish people, ideology, worldview, church councils.

Єретичний рух жидівствуючих (ще вживають терміни «ожидовілі», «зжидовілі», від терміна «жид») існував в останній третині XV – на початку XVI ст. в Новгороді та Москві.

Відразу доречно зацентувати увагу на тому, що термін «жид» і похідні від нього слова в середньовіччі означали приналежність до юдаїзму. Пізніше цю назву стали застосовувати як етнонім на означення євреїв. У джерелах і літературі середньовіччя та Нового часу слово «жид» не несло в собі негативного контексту. Лише в новітній час цей термін набув образливого значення та став уживатися в антисемітських висловлюваннях. У статті термін «жид» уживається суто як етнонім, без будь-яких рис негативізму.

Згідно із джерелами, єресь жидівствуючих бере свій початок у 1470 р., коли в Новгород прибув князь Михайло Олелькович, який був правнуком литовського князя Ольгерда, сином князя Олександра (Олелька) Володимировича та братом київського князя Семена Олельковича [2, с. 416]. Разом із Михайлом до Новгорода прибув жид Схарія, якого ігумен Йосиф Волоцький називає магом, чорнокнижником і астрологом [17, с. 23]. Однак відомостей про цю особу в інших джерелах немає.

Деякі історики ототожнюють Схарію із Захарієм Гуїл Гурсісом (Гуйгурсісом), який у деяких грамотах іменується як Захарій Скара. Він був таманським князем, воював із турецьким султаном, а в 1481–1491 рр. вів переговори з Іваном III щодо переїзду до Москви. Дослідники ототожнюють постаті жида Схарія та Захарія Скари саме через співзвучність імен. Однак це твердження виглядає не зовсім достовірним. Зокрема, учений П. Брун доводить, що таманський князь Захарій Гуїл Гурсіс належав до генуезького роду Guixulfis і був католиком, а не євреєм [6, с. 130–132]. Йосиф Волоцький у «Просвітителі» називає Схарія жидом. Отже, ця відмінність у релігійних поглядах свідчить про те, що для ототожнення даних осіб немає серйозних підстав.

Сучасні дослідники Ш. Еттінгер, М. Таубе, О. Алексеев ототожнюють засновника єресі жидівствуючих Схарія із Захарієм бен Ароном Га Когеном. У 70-х рр. XV ст. він проживав у Києві та був юдейським книжником і перекладачем [7, с. 348].

Згідно із «Просвітителем», Схарій після прибуття в Новгород одразу почав навертати людей у єресь: спочатку спокусив приєднатися до жидівствуючих попа Дениса; Денис, у свою чергу, привів у віру протопопа Олексія. Згодом до них приєдналися й інші жиди, родом із Литви – Йосиф Шмойло-Скаравей і Мосей Хануш. Священники Денис і Олексій почали поширювати єресь серед родини та місцевого духовенства. Вони навіть хотіли пройти обряд обрізання, щоб остаточно закріпитися у жидівстві, однак єретики заборонили їм це робити з метою конспірації та наказали діяти таємно: «Держитесь свого жидовства втайне, а внешне будьте христианами» [17, с. 23–24].

За деяких обставин Олексію та Денису вдалось опинитись при дворі Івана III. Згідно з літописними даними, у 1480 р. князь відсторонив священника Феофіла з архієпископської кафедри в Новгороді [8, с. 326]. Можливо, Денис і Олексій могли в цій ситуації виступити проти свого владика, звинуватити його в багатьох негідних учинках та зраді, тим самим підтримали Івана III. Це могло стати підставою для того, що князь їх помітив і запросив до Москви [2, с. 418]. У Москві Олексій став протопопом церкви Успіння Пречистої Богородиці, а Денис – попом у церкві Архангела Михаїла [17, с. 27–28].

Таку прихильність Івана III до новгородських священників можна пояснити й тим, що вони нібито володіли знаннями магії, чаклунства, астрології й астрономії. Це підтверджується словами Йосифа Волоцького із «Просвітителя»: «В то время протопоп Алексей и Федор Курицын имели такое влияние на великого князя, как никто другой. Они занимались астрономией, астрологией, чародейством и чернокнижием, и другими ложными учениями. Из-за этого к ним многие присоединились и погрязли в глубине отступничества» [17, с. 27–28].

Астрологічні знання особливо цінувалися в тогочасному суспільстві. Прогнози віщунів були не лише частиною побутового, а й політичного життя. Свідченням про зацікавлення віщувальними практиками при дворі Івана III може слугувати послання святого Максима Грека Ф. Карпову. У ньому він звертається до Федора Івановича, звинувачуючи його в занятті астрологією: «Ты признаешь ложное учение звездочетства необходимым для христиан и очень потребным» [18]. Карпов був при Івані III постільничим і на такій посаді в 1495 р. супроводжував його в Новгород [3]. Імовірно, захоплення Федора Івановича астрологією сформувались саме на службі у великого князя московського.

Довгий час жидівствуючі діяли цілком таємно. Відомості про викриття єретиків містяться в посланнях архієпископа Геннадія єпископам Прохору Сарському, Ніфонту Суздальському, архієпископу Іоасафу Ростовському, митрополиту Зосимі та Собору єпископів 1490 р., а також у грамотах Івана III та митрополита Геронтія до новгородського архієпископа. На основі цих джерел можна скласти картину викриття діяльності жидівствуючих.

Восени 1487 р. четверо священнослужителів у стані алкогольного сп'яніння вчинили богохульства щодо Ісуса Христа, Богородиці та святих: «Хулою возносящих на господа нашего Иисуса Христа и обезчестивших образ Пречистыя владычица наша Богородица новгородских еретиков жидовская мудрствующих» [13]. Окрім цього, представники духовенства займалися знищенням ікон, паплюженням хрестів. «А zde се обретох икону у Спаса на Ильине улици – преобразование з деянием, ино в праздниех обрезание написано – стоит Василией Кисарийский, да у спаса руку да ногу отрезал, а на подписи написано: обрезание господа нашего Иисуса Христа» [12], – пише новгородський архієпископ у посланні до єпископа Ніфонта Суздальського.

Детальніше про вчинені богохульства та віровчення жидівствуючих розповів Геннадію піп Наум, який був еретиком, однак вирішив покаятися. Він презентував архієпископу «тетрати, по чему они молились по-жидовскы» [13].

За допомогою свідчень очевидців Геннадій зібрав відомості про священнослужителів-еретиків. Ними виявилися піп Григорій Семеновський, піп Єресим Нікольський, син попа Григорія дяк Самсонко, Гридя Борисоглібський і піп Наум. Зібрані відомості були відправлені в Москву до князя Івана III та митрополита Геронтія. У відповідь вони видали грамоти, у яких було чітко розписано види покарань для жидівствуючих. Так, попа Григорія, попа Єресима та дяка Самсонка було піддано «градской казни». Гридю Борисоглібського покарання оминуло, тому що проти нього свідчив лише піп Наум і цього було замало. Згодом еретиків було відправлено в Новгород для покаяння. Геннадію було рекомендовано провести подальший «обшук» ересі разом із намісниками великого князя Івана III Яковом та Юрієм Кошкініми [4]. У 1488 р. архієпископ покарав прибулих у Новгород еретиків «биша по торгу кнутьем» [10].

Учені Н. Казакова та Я. Лур'є зауважують цікавий факт: про покарання новгородських священників знаходимо інформацію, і то дуже стисло, у неофіційних літописах, які пов'язані з митрополитом. Решта літописів, особливо офіційні, які репрезентували інтереси Івана III, про ці події замовчують. Річ у тім, що митрополит Геронтій і його оточення у 80-х рр. XV ст. були своєрідним опозиційним осередком у Москві щодо великого князя. Протистояння між митрополитом та Іваном III було серйозним, і він навіть двічі покидав митрополичий престол. Тому літопис, який був напряму пов'язаний із Геронтієм, критикує Івана III та засуджує його політику. У ньому йдеться про підтримку літописцем братів великого князя під час боротьби з ним; міститься розповідь про те, що дружина Івана III була отруєна його найближчим оточенням; обґрунтовується звинувачення літописця щодо того, що кримський хан здійснив напад на Київ за наказом великого князя тощо [5, с. 111–112].

Варто зазначити, що в московський період існування жидівствуючих Іван III виявляв до еретиків цілком поблажливе ставлення. Окрім того, що великий князь дозволив служити новгородським священникам-еретикам Денису й Олексію в головних храмах Москви, він досить неоднозначно відреагував на викривальні грамоти архієпископа Геннадія. З одного боку, визнав звинувачення еретиків у богохульстві й іконоборстві та наказав покарати їх, а з іншого – це були не всі злочини, на які вказував архієпископ. У результаті проведеного аналізу грамот Геннадія, які він відправляв іншим представникам духовенства, можна стверджувати, що він і до Москви надсилав викривальні псалми. Іван III ніяк не відреагував на це, можливо, і через те, що сам раніше замовляв для себе неканонічний псалтир [5, с. 112]. Складається враження, що представники вищого духовенства та світської влади не були зацікавлені у викритті та припиненні діяльності жидівствуючих.

Єресь стала поширюватися в Москві. Тут до жидівствуючих приєдналися архімандрит Зосима, монах Захар, Федір Куріцин із двору великого князя, дяки Істома та Сверчок, купець Семен Кленов. У передмові до «Еллінського та Римського літописця» Іван Чорний, який був пов'язаний із жидівствуючими, пише: «Бяше же нас, яже в заповедех повеления царя два чиновнаа рядов ника, раби же и сослужебници двадесят и четьри». Якщо дане твердження стосується еретиків, що цілком можливо, то можна зробити висновок, що до 1485 р. кількість еретиків у Москві становила приблизно 24 особи [2, с. 421].

У середині 80-х рр. XV ст. до Москви з посольства повернувся впливовий дипломат, дяк Федір Куріцин. Архієпископ Геннадій у посланні митрополиту Зосимі від жовтня 1490 р. вказує на те, що Ф. Куріцин став покровителем жидівствуючих у Москві [22]. Про це ж йдеться в посланні Геннадія Собору єпископів від жовтня 1490 р. Окрім цього, там є відомості, що з подорожі Угорщиною Федір повернувся не сам, а з угорцем Мартинком, який теж почав брати участь у зборах еретиків [14].

У 1489 р. помер митрополит Геронтій, новим митрополитом став Зосима. Йосиф Волоцький називає його прихильником диявола, вказуючи на те, що протопіп Олексій перед своєю смертю посвятив його в єресь [17, с. 29–30.]

Отже, становище жидівствуючих до 1490 р. було досить неоднозначним. З одного боку, великий князь Іван III намагався боротись з еретиками, звинувачував їх в іконоборстві, а з іншого – досить поблажливо ставився до ересі та надавав деяким її членам власне покровительство.

Після обрання Зосими митрополитом новгородського архієпископа Геннадія звинуватили в порушенні канонічних і судових прав, а також у незаконному застосуванні покарань до жидівствуючих. Від нього почали вимагати сповіді на підтвердження віри, що дуже обурило священника. Архієпископ звернувся до митрополита із запитом на дозвіл прибути до Москви, однак у відповідь отримав вимогу надіслати грамоту на поставлення не названого в листі кандидата на посаду коломенського єпископа. Геннадій також був змушений спростовувати стосунки з Литвою, а також той факт, що в його єпархії ведуть службу литовські ставленики [1, с. 120–121]. Імовірно, у контексті цього звинувачення було не так церковне, як політичне підґрунтя, тому що на той час тривали литовсько-московські війни.

У жовтні 1490 р. новгородський архієпископ надіслав митрополиту Зосимі послання. У ньому він вкотре виправдовувався через висунуті йому звинувачення, а також потребував церковного засудження виявлених ним жидівствуючих. Архієпископ запропонував скликати церковний собор і на ньому піддати прокляттю еретиків. «А ныне беда сстала земскаа да нечесть государскаа великаа: церкви старые извечные выношены из города вон, да и монастыре старые извечные переставлены» [14], – пише Геннадій, звинувачуючи цими словами Івана III у перенесенні поховань і оскверненні колишніх вівтарних місць. Діям великого князя архієпископ протиставляє дії іспанського короля, якому вдалося цілковито позбавитись від еретиків. У посланні митрополиту Зосимі Геннадій зазначає, що надіслав йому записи розповідей посла короля про інквізицію. У них розповідається про комісію легатів, якій король надав право переслідувати осіб, запідозрених у ересі, високопоставлених чиновників і духовенство також.

Водночас із посланням до митрополита Зосими архієпископ Геннадій відправив послання Собору єпископів. У ньому він і далі наполягав на покаранні еретиків. Іконоборство було основним звинуваченням, яке висувалося щодо жидівствуючих. Архієпископ остаточно закликав до боротьби з ересю: «О вере никаких речей с ними не плодили; токмо того для учинити собор, что их казнити – жечи да вешати!» [14].

За кілька днів до церковного собору помер протопіп Олексій. Геннадій назвав його смерть Божою карою. Побоюючись за власне життя, у Литву втекли еретики писар Іван Чорний і Гнат Зубов. Там вони, імовірно, почали проповідувати юдаїзм. Поки тривав Собор, з Москви втекло ще двоє еретиків – син Олексія Іван і його зять Іван Максимов.

Церковний собор проти жидівствуючих розпочався 17 жовтня 1490 р. у Москві. Світську владу спочатку представляли знатні бояри, але згодом великий князь Іван III особисто почав керувати процесом ухвалення рішень. Учасниками Собору були й кілька єпископів, а також архімандрити й ігумени [20].

На Соборі свідки скаржилися, що жидівствуючі знущаються над іконами, зневажають Ісуса Христа, не вірять у Його вознесіння, не поважають Божу Матір, святих, заперечують авторитет семи Вселенських соборів, порушують пости, замість неділі шанують суботу. Митрополит звинувачував еретиків у тих самих злочинах, додавши до них ще утримання жидівствуючими відречених книг, прославляння їхньої віри, не визнання святості митрополитів Петра, Олексія, св. Леонтія Ростовського і Сергія Радонезького, інших [21].

Після виступу свідків розпочався допит жидівствуючих. Єретики дружно опиралися звинуваченням. Деякі з них почали симулювати божевілля [20].

Усіх звинувачених у жидівстві було позбавлено сану, відлучено від церкви, накладено анафему, а частину ув'язнено [21]. Іншу групу еретиків було відправлено на покарання в Новгород до архієпископа Геннадія, де він досить жорстоко повівся з ними. За 60 кілометрів від міста жидівствуючих посадили на коней, спиною до голови тварини, щоб вони дивились на захід, де горів задалегідь приготовлений вогонь. Єретиків одягнули у вивернутий навиворіт одяг, а на голові були загострені берестяні шоломи, у яких значки на тім'ї були виготовлені з мачули, і вінки із сіна та соломи. На головному уборі був надпис чорнилами «Се есть сатанино воинство». У такому вигляді жидівствуючих водили по місту, а всім, хто зустрічав їх на своєму шляху, було наказано плювати в них і казати: «Это враги Божии и хулители христиан». Після цього архієпископ Геннадій наказав спалити шоломи прямо на головах еретиків [17, с. 31].

Існує два пояснення цьому жорстокому вчинку: перше – це був своєрідний карнавал, метою якого було висміяти жидівствуючих; друге – це була своєрідна спроба інквізиції, у традиціях якої було спалювання ковпаків на головах засуджених. Очевидно архієпископ Геннадій убачав у такому покаранні демонстративне висміювання еретиків. Привселюдно стверджувалося домінування Православної церкви над віровідступниками. Таке покарання вважалося ефективнішим, ніж биття батогами на площі, і закарбувалося в пам'яті новгородців надовго.

Однак після Церковного собору 1490 р. єресь не припинила свого існування. Не всі єретики, на яких вказував архієпископ Геннадій у своїх посланнях, були піддані покаранню чи засуджені. Так, він досить часто згадував великокнязівського дяка Федора Куріцина й інших двох дяків Сверчка й Істому, імена яких під час Собору 1490 р. не були названі. Федір Куріцин і надалі зберігав свій вплив серед жидівствуючих у Москві, адже рішення Церковного собору торкнулися лише новгородських єретиків.

Московський гурток жидівствуючих сформувався приблизно в 1484–1486 рр. Федір Куріцин був не єдиною впливовою людиною серед московських єретиків. У 1503 р. Іван III зізнався Йосифу Волоцькому, що до гуртка входила його невістка Олена Волошанка. Мало того, великий князь і сам був знайомий із діяльністю єретиків [5, с. 148–150].

Єресь у Москві досягла свого найбільшого впливу в 1490-х рр.. Про широту та розмах руху жидівствуючих у цей період може свідчити «Послание игумена Иосифа Волоцкого епископу Нифонту Суздальскому». «Ныне же и в домех, и на путех и на торжищех иноцы и мирстии и вси сомнятся, вси о вере пытаются, не от пророк, ни от апостол, ниже от святых отец, но от еретиков и отступников Христовых, и от проклятых на соборе, от протапоповых детей, и от его зятя, и от их учеников, и с ними дружатся, и пьют и едят, и учатся от них жидовству, того сатанина сосуда и диаволова, протопопа и не выходят и спят у него», – пише автор [15].

Наприкінці XV ст. розпочалась боротьба за владу при дворі Івана III, яка теж була пов'язана з московським гуртком жидівствуючих. Як зазначалося раніше, до кола єретиків входила невістка великого князя Олена Волошанка, вдова старшого сина Івана III. Іван Іванович був співправителем свого батька і мав титул великого князя. Після його смерті в 1490 р. законним наступником міг бути син Дмитро, однак він мав суперника – свого дядька, другого сина Івана III – Василя. Оскільки обидва кандидати були ще юними, значну роль у боротьбі за престол відігравали їхні прихильники та матері – Олена Стефанівна та Софія Палеолог. Це династичне змагання почало набувати й ідеологічного змісту, адже Олена була єретичкою, а Софія та її оточення – тісно пов'язані з викривачами жидівствуючих.

У 1497 р. боротьба за владу стала відкритою. Іван III визнавав наступником свого онука Дмитра. У відповідь на це прихильники Софії Палеолог і Василя влаштували змову. Після цього інциденту великий князь остаточно назвав свого онука Дмитра своїм наступником і урочисто вінчав його в Успенському соборі шапкою Мономаха.

Ця політична боротьба за престол була пов'язана з остаточною занепадом жидівствуючих. Послаблення єресі відбулося через припинення діяльності найвпливовіших її учасників. Так, у перші роки XVI ст. з політичної арени зникає Федір Куріцин. У 1500 р. він вів переговори з литовським послом Петряшкевичем. Після цього жодних відомостей про Федора Куріцина у джерелах немає.

Зникнення покровителя жидівствуючих у Москві, мабуть, було пов'язане зі зниженням авторитету ще однієї учасниці руху – Олени Стефанівни, матері Дмитра. У квітні 1502 р. вони були заарештовані [5, с. 204–205].

Чому Іван III вирішив так раптово змінити наступника, якими мотивами він керувався, нам не відомо.

Після ув'язнення Дмитра й Олени Стефанівни Іван III визнав учення жидівствуючих за єресь.

У серпні – вересні 1503 р. в Москві відбувся Церковний собор. Лише в одному літописі згадується його приблизна дата проведення – 1 вересня. Однак уважати її точною навряд чи можна, адже відомі нам постанови Собору датуються серпнем 1503 р.

Противники жидівствуючих сподівались, що Церковний собор ухвалить рішення про остаточно розправу над єретиками, адже великий князь погодився на це. Однак в Івана III були свої плани. Одне з пізніших джерел прямо вказує на наміри великого князя: він організував цей Собор формально, «попов ради, иже держаше наложницы, паче же рещи, восхоте отнимати села у святых церквей и монастырей» [9].

Невідомо, як саме на Церковному соборі 1503 р. було вперше порушене питання про монастирське землеволодіння. Деякі джерела вказують на те, що ініціатором розмов на цю тему був церковний діяч Ніл Сорський. Цей виступ проти монастирського землеволодіння був, на думку деяких дослідників, першим відомим нам публічним вираженням ідеології нестяжательства.

У грудні 1504 р. в Москві було скликано Собор, який був присвячений питанню щодо московських єретиків. Засіданнями разом з Іваном III керував і Василь Іванович. До страти («сожгоша в клетке») засудили брата Федора Куріцина дяка Івана-Вовка, Митька Конопльова, Івашку Максимова. Єретик Некрас Рукавов був покараний у Новгороді; перед стратою йому вирізали язик. Там же через деякий час живцем спалили юрійівського архімандрита Касьяна, його брата Івашку Самочорного, Гридю Квашню, Митька Пустоселова та багатьох інших жидівствуючих [10].

Після Церковного собору 1504 р. Йосиф Волоцький виступив зі «Словом о благопримудростных коварствах», яке згодом увійшло до «Просвітителя» як 14-те «слово». У ньому він зазначив, що

необхідно «искати или истязати или испытovati о еретицех и о отступницех». Також Й. Волоцький наказував людям, які бачили чи чули щось про жидівствуючих, доносити на них: «Колми паче, аще кто слышит или видит кого еретическая глаголюща и не исповесть о сих хулах и уничиженииих» [19].

Ще в одному посланні, автором якого, найімовірніше, теж є волоколамський ігумен, вказується, що навіть ті єретики, які покалися, не заслуговують на помилювання: «Они же видеша таковую свою беду, вси начаша каятися, не хотяще огнем сожжени быть и иною горькою смертию умьрети» [16]. Також Йосип Волоцький доводить, що єретики є справжніми віровідступниками, що їхнє розкаяння у вчинених богохульствах – вимушена видумка.

Отже, зазнавши розгрому в 1490 р., новгородські жидівствуючі перемістили центр своєї діяльності до Москви. Уже після Церковного собору 1504 р. єретичний рух остаточно припинив свою діяльність, а найбільш впливові його учасники зазнали жорстоких покарань.

Жидівствуючі стали найбільшим єретичним рухом у Північно-Східній Русі за своїм масштабом, за значенням, впливом на свідомість людей і на державно-церковне життя. Проте, на відміну від Західної Європи, яка пережила епоху Реформації, цей єретичний рух залишився справою невеликих груп прихильників, після їхнього розгрому занепав.

Література:

1. Алексеев А. жидовствующих в России в 1470–1510-х годах: в поисках европейских аналогий. URL: http://www.spbiiran.nw.ru/wp-content/uploads/2019/02/tazenko_03_print_5.pdf (дата звернення: 25.02.2023).
2. Алексеев А. Религиозные движения на Руси последней трети XIV – начала XVI в.: стригольники и жидовствующие. Москва : Индрик, 2012. 560 с.
3. Буланин Д. Сочинения Федора Ивановича Карпова. URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=5110> (дата звернення: 26.02.2023).
4. Грамоты великого князя Ивана III и митрополита Геронтия архиепископу Геннадию Новгородскому. 1488 г., февраль. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433580/> (дата звернення: 27.02.2023).
5. Казакова Н., Лурье Я. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века. Москва ; Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1955. 573 с.
6. Лурье Я. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI века. Москва ; Ленинград : АН СССР, 1960. 528 с.
7. Печников М. Был ли «жидовин еретик» в свите кн. Михаила Олельковича в Новгороде в 1470–1471 гг.? С. 348. URL: http://inslav.ru/sites/default/files/2018_vertograd_pechnikov.pdf (дата звернення: 28.02.2023).
8. Полное собрание русских летописей. Т. 25. URL: <https://colovrat.at.ua/bibliotheca/psrl25.html> (дата звернення: 26.02.2023).
9. Полное собрание русских летописей. Т. 3 : Новгородские летописи. Санкт-Петербург, 1841. URL: http://psrl.csu.ru/toms/Том_03.shtml (дата звернення: 25.02.2023).
10. Полное собрание русских летописей. Т. 6. Вып. 2. Софийская вторая летопись. URL: <https://avidreaders.ru/read-book/polnoe-sobranie-russkih-letopisey-tom-6.html> (дата звернення: 28.02.2023).
11. Полное собрание русских летописей. Т. 6 : Софийские летописи. С. 49–50, 244. URL: <https://www.prlib.ru/item/437918> (дата звернення: 25.02.2023).
12. Послание архиепископа Геннадия Новгородского епископу Нифонту Суздальскому. 1488 г., январь. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433577/> (дата звернення: 20.02.2023).
13. Послание архиепископа Геннадия Новгородского епископу Прохору Сарскому. 1487 г. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433574/> (дата звернення: 25.02.2023).
14. Послание архиепископа Геннадия Новгородского митрополиту Зосиме. 1490 г., октябрь. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433589/> (дата звернення: 25.02.2023).
15. Послание игумена Иосифа Волоцкого епископу Нифонту Суздальскому. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433607/> (дата звернення: 20.02.2023).
16. Послание о соблюдении соборного приговора 1504 г. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433625/> (дата звернення: 28.02.2023).
17. Преподобный Иосиф Волоцкий. Проветитель. Москва : Институт русской цивилизации, 2011. 432 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Iosif_Volotskij/prosvetitel/ (дата звернення: 28.02.2023).
18. Преподобный Максим Грек. Послание к господину Феодору Ивановичу Карпову. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Maksim_Grek/poslanie-k-gospodinu-feodoru-ivanovichu-karpovu/ (дата звернення: 26.02.2023).
19. Слово о «благопремудростных коварствах». 1504–1505 гг. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433622/> (дата звернення: 25.02.2023).
20. Смирнов В. Государевы вольнодумцы. Загадка Русского Средневековья. URL: <https://coollib.com/b/252858-viktor-grigorevich-smirnov-gosudarevyi-volnodumtsyi-zagadka-russkogo-srednevekovyua/read> (дата звернення: 27.02.2023).
21. Соборный приговор и поучение против еретиков. 1490 г., октябрь. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/433595/> (дата звернення: 27.02.2023).
22. Соляниченко А. Ересь «жидовствующих» и великокняжеская власть. *Гуманитарные научные исследования*. 2013. № 5. URL: <http://human.snauka.ru/2013/05/3040> (дата звернення: 26.02.2023).

УДК 230.85(477)«0414»(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.36>

ПОЛЬСЬКЕ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ГЕРАРДА ЛЯБУДИ (1916–2010 РОКИ)

Хлібовська Ганна,

кандидатка історичних наук,

доцентка кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0001-9764-3595

У статті проаналізовано наукову діяльність видатного історика-медієвіста Герарда Лябуди (1916–2010 роки), одного з організаторів польської історичної науки в повоєнний період. Відзначено, що на фахове становлення вченого-дослідника впливало інтелектуальне середовище Помор'я доби міжвоєнної – регіону, де народився та працював історик, – творчість медієвістів Казимежа Тименецького, Генріха Ловмянського, Зигмунда Войцеховського, дискусії серед польських і німецьких істориків щодо комплексу середньовічних польсько-німецьких відносин.

Зазначено, що перші наукові роботи були написані вченим ще в міжвоєнний період під час навчання в Познанському університеті імені Адама Міцкевича. Ґрунтовні праці Герарда Лябуди з'явилися вже у 40–50-х роках ХХ століття. Він був співавтором як узагальнюючих робіт з історії польського раннього середньовіччя, так і особливих монографій. За допомогою переважно позитивістських методологічних підходів науковець детально відтворює територію розселення західних слов'ян, їхні взаємини, мову, культуру. На основі значної джерельної бази проаналізовано державотворчі процеси на польських землях у ранньому середньовіччі, визначено вплив на них внутрішніх і зовнішніх чинників. Значна увага приділена польсько-німецьким відносинам, які в ті часи, за твердженням автора, характеризувалися як конфліктність, так і порозумінням між суб'єктами міжнародного середньовічного права. Розкрито динаміку формування польсько-німецького порубіжжя в середньовічну епоху та визначено чинники, які сприяли його усталенню. Окремі наукові розвідки присвячені Помор'ю – історичній батьківщині вченого. Науковець стверджує, що означена територія перебувала у сфері впливу ранньосередньовічної Польської держави, починаючи від правління Мешка I, тобто Х століття. Однак згодом, через несприятливу внутрішньополітичну ситуацію, яка визначалася боротьбою польських князів за владу, тут посилюється німецька присутність. Стверджується, що саме переплетення різних етнічних, релігійних, ментальних впливів у цьому порубіжному регіоні визначили його історичну долю.

Вказано, що з наукової школи Герарда Лябуди вийшло покоління дослідників-медієвістів, які продовжили справу свого вчителя. Їхні наукові студії враховували засадничі аспекти вивчення минулого, започатковані Герардом Лябудом, – вимогливе ставлення до лабораторії власне наукового дослідження, варіативність і багатовимірність будь-якої інтерпретації минулого.

Ключові слова: Герард Лябуда, етногенез слов'ян, ранньосередньовічна Польська держава, польська медієвістика, польсько-німецькі стосунки, середньовіччя.

Khlibovska Hanna. The Polish Middleages in scientific work of Gerard Lyabuda (1916–2010)

The article analyzes the scientific activity of the outstanding historian-medievalist Gerard Lyabuda (1916–2010), one of the organizers of Polish historical science in the post-war period. It is noted that the professional formation of a research scientist was influenced by the intellectual environment of Pomerania during the interwar period – the region where the historian was born and worked – the work of Polish medievalists Kazimierz Tymenecki, Henryk Lovmianski, Zygmund Wojciechowski, discussions among Polish and German historians regarding the complex of medieval Polish-German relations.

It is noted that the first scientific works were written by the historian in the interwar period while studying at the Adam Mickiewicz University in Poznań. The basic works of Gerard Lyabuda appeared already in the 40's and 50's of the 20th century. He was a co-author of general works on the history of the Polish early Middle Ages, as well as individual monographs. Using mainly positivist methodological approaches, the scientist reproduces in detail the territory of settlement of the Western Slavs, their mutual relations, language, and culture. Based on a significant source base, state-building processes on Polish lands in the early Middle Ages are analyzed, and the influence of internal and external factors on them is determined. Considerable attention is paid to Polish-German relations, which at that time, according to the author, were characterized by both conflict and understanding between the subjects of international medieval law. The dynamics of the formation of the Polish-German border in the medieval era are revealed and the factors that contributed to its establishment are determined. Separate scientific explorations are devoted to Pomerania, the historical homeland of the scientist. The scientist claims that the specified territory was in the sphere of influence of the early medieval Polish state, starting from the reign of Mieszko I, i.e. the 10th century. However, later, due to the unfavorable internal political situation, which was determined by the struggle of Polish princes for power, the German presence

increased here. It is claimed that the interweaving of various ethnic, religious, and mental influences in this border region determined its historical fate.

It is indicated that the scientific school of Gerard Lyabuda produced a generation of medievalist researchers who continued the work of their teacher. Their scientific research considered the fundamental aspects of the study of the past, initiated by Gerard Lyabuda – a demanding attitude to the laboratory of scientific research, the variability and multidimensionality of any interpretation of the past.

Key words: Gerard Lyabuda, ethnogenesis of Slavs, early medieval Polish state, Polish medieval studies, Polish-German relations, Middle Ages.

У сучасній історіографії інтелектуальна біографія все частіше стає об'єктом теоретичних і прикладних досліджень. Актуалізація цього напрямку біографічних студій є цілком закономірною, адже дозволяє крізь призму інтелектуально-біографічного аналізу та синтезу глибше пізнати сутність і особливості історичних процесів, явищ, роль і місце в них історичних персоналій [1]. Адже біографічний світ – це своєрідна територія культури, у якій переплетені особистісні та професійні наративи.

Ця наукова розвідка є спробою осмислення історичного доробку польського історика-медієвіста Герарда Лябуди, визначення його впливу на розвиток польської історичної науки, якій він присвятив майже сімдесят років свого життя. Дослідницькі практики вченого фокусувалися навколо вивчення проблем середньовічної історії Польщі, насамперед Помор'я. Саме із цим регіоном був тісно пов'язаний життєвий і науковий шлях історика. Його учень Єжи Стржельчик зазначив: «Дитям кашубів він залишився до кінця життя, хоча й покинув батьківський дім у двадцятирічному віці» [2, с. 58].

Окремі аспекти наукової діяльності вченого розкрито в розвідці українського історика Миколи Рудя [3]. Перша спроба підсумувати творчий шлях Герарда Лябуди зроблена у праці «Науковий доробок професора Герарда Лябуди» (“Naukowe dzieło Profesora Gerarda Labudy”), де зібрані статті польських істориків, у яких ідеться про внесок вченого у вивчення різноманітних сюжетів з історії польського середньовіччя [4]. Життєпис вченого, особисті спогади містяться в наукових розвідках його учнів Єжи Стржельчика [2], Томаша Ясинського [5].

Наукову діяльність Герард Лябуда розпочав ще в довоєнний період, будучи студентом Університету імені Адама Міцкевича в Познані. Його інтерес до середньовічної проблематики зумовлювався кількома чинниками: домінуванням в познанському інтелектуальному середовищі поглядів про необхідність більш комплексного дослідження історії ранньосередньовічної Польської держави, її слов'янських і романських сусідів; історичного розвитку Помор'я та Сілезії, як порубіжних регіонів між германським і слов'янським світами. Не останню роль відіграв і той факт, що в західноєвропейській історичній науці вивчення середньовіччя і надалі залишалося одним із пріоритетних напрямів.

У добу міжвоєнної з'явилися роботи відомих істориків Казимежа Тименецького (1887–1967 рр.) [6; 7], Генріха Ловмянського (1898–1984 рр.) [8], Зигмунда Войцеховського (1900–1955) [9; 10]. Під впливом їхніх праць формувалася познанський медієвістичний осередок, чільне місце в якому посідав Герард Лябуда. Перші наукові розвідки, написані в ті часи: «Польща і походи хрестоносців на пруссів до середини XIII ст.» (“Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII wieku”) [11], «Створення Магдебурзького архієпископства і Познанського єпископства в контексті східної місії політики» (“Założenia Arcybiskupstwa Magdeburskiego i Biskupstwa Poznańskiego na tle wschodniej polityki misyjnej”) [12], стосувалися проблеми християнізації польських земель і були новаторськими з огляду на використану джерельну базу, оцінкові судження, запровадження до обігу фактичного матеріалу. У 1938–1939 навчальному році, отримавши стипендію Лундського університету, Герард Лябуда студіювався у Швеції.

Однак у навчальну та наукову діяльність вченого внесла корективи Друга світова війна. Герард Лябуда продовжив студіюватися в підпільному університеті західних земель у Варшаві. У період окупації він поєднував роботу бухгалтера в німецькій адміністрації управління майном міста Хробежа з таємним викладанням середньовічної історії Польщі у філіалі Університету західних земель міста Кельця. Історик мав змогу досліджувати середньовічні джерела та займатися науковою роботою. Як результат, у Познанському університеті, де він почав працювати після війни, захистив дисертацію на тему: «Дослідження про походження польської держави» (“Studia nad początkami państwa polskiego”), у якій доводив, що пізнавальні можливості письмових джерел із ранньосередньовічної історії Польщі далеко ще не вичерпані. У результаті проведення аналізу вузлових проблем ранньосередньовічних державотворчих процесів учений звернув увагу на полабослов'янську проблематику, формування державних осередків на польських землях, поширення християнства в цьому регіоні, зародження польсько-німецьких відносин, які характеризувалися як конфліктністю, так і діалогом [13; 14].

У 1946 р. науковець отримав ступінь габілітованого доктора, з 1950 р. – професор Познанського університету імені Адама Міцкевича. Надалі наукова діяльність Герарда Лябуди поєднувалася із цим

навчальним закладом, ректором якого він був упродовж 1962–1965 років. Окрім того, у різний час учений працював в Інституті історії Польської Академії Наук (далі – ПАН), очолював познанське відділення ПАН. У 1984–1994 рр. – віцепрезидент і президент Польської академії знань (Polska Akademia Umiejętności), згодом її почесний член. Тривалий період очолював Познанське товариство приятелів науки (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk). З 1964 р. історик став членом-кореспондентом ПАН, з 1968 р. – дійсний член ПАН.

Наукові розвідки Герарда Лябуди вирізняються глибоко професійним підходом до аналізу писемних джерел із використанням новітніх методик розкриття їхніх пізнавальних можливостей. Проблематика наукових студій є досить різноманітною, проте окремі сюжети ранньосередньовічної історії Польської держави вчений вивчав досить детально. Зупинимося на них.

Вагомим внеском Герарда Лябуди в дослідження історії слов'янських племен між Ельбою й Одером стали його «Фрагменти історії західних слов'ян», три томи яких вийшли друком у Познані впродовж 1961–1975 рр. (“Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej”). Ця класична для польської медієвістики праця не втратила своєї цінності і понині, про що свідчить її перевидання на початку XXI ст. [15–17]. Під час проведення аналізу інформації середньовічних авторів історик засвідчує, що найдавніше перебування слов'ян над Ельбою та Балтикою датується V–VI ст. Детально описані ключові моменти історії Полаб'я X ст., зокрема місійна й організаційна діяльність Католицької церкви на землях полабських слов'ян; територіальні межі Бранденбурзького та Мейсенського єпископств; передумови, перебіг і наслідки повстання заельбських слов'ян 983 р.; взаємини вілетського союзу із сусідніми ранньосередньовічними державними осередками в X ст.; процес заснування німецьких марок на слов'янському прикордонні в X–XII ст.; характер слов'яно-скандинавських взаємин у добу раннього Середньовіччя. Остання з вищезгаданих проблем привернула увагу вченого ще під час навчання в Лундському університеті, де він опанував шведську мову. У повоєнний період Герард Лябуда неодноразово повертався до вивчення слов'яно-скандинавських відносин. У 1960-х рр. з'явилися джерелознавчі праці історика «Джерела, саги і легенди з найдавнішої історії Польщі» (“Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Słowiańszczyzny”) і «Скандинавські й англосаксонські джерела з історії слов'ян» (“Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny”), у яких ідеться про територію розселення ободритів, сорбів, далемінців та інших слов'янських племен між Ельбою й Одером у IX ст. [18; 19]. Варто зазначити, що означена проблематика, як інші досліджувані вченим теми, ґрунтувалася на використанні позитивістської методології, тобто виявленні історичних фактів, їх інтерпретації, застосуванні нових методик джерелознавчого аналізу та вже наявних здобутків медієвістики. Цей підхід виявився одним з оптимальних, оскільки значна частина сюжетів із ранньосередньовічної історії Польської держави залишалися на той час малодослідженою або ж дискусійною.

У багатьох наукових розвідках учений розглядав проблему творення патримоніальної моделі ранньосередньовічної Польщі. Його інтерпретація цього процесу є визнаною науковим середовищем. Герард Лябуда стверджував, що в період формування держави Пястів Європа переживала господарське та політичне піднесення. X ст. визначало межі європейської цивілізації: на заході – імперія Карла Великого, яку прагнув відродити імператор Оттон I, на сході – Візантія. Ранньосередньовічна держава на польських землях виникла пізніше від Чехії та Русі. Віддалені від торгових і економічних центрів сучасного їм світу, польські землі порівняно пізно ввійшли з ними в політичні контакти. Відсутність спільного кордону з німцями, від яких їх відділяла територія лужицьких сербів, сприяла порівняно мирному співіснуванню із сусідами впродовж тривалого часу. Консолідація польських племен у єдину державу відбувалася у спокійній обстановці та визначалася домінацією внутрішніх чинників. Означені умови сприяли збереженню етнічної, мовної та культурної самобутності в державотворчому процесі.

На окрему увагу заслуговують роботи, присвячені його малій батьківщині Помор'ю. Праці Герарда Лябуди з поморської проблематики з'явилися ще в перші повоєнні роки, коли виникла необхідність обґрунтувати історичні права Польської держави на новоприєднані після завершення Другої світової війни західні та північні землі. У 1947 р. з'явилося його дослідження «Велике Помор'я в історії Польщі» (“Wielkie Pomorze w dziejach Polski”), у якому стверджується слов'янський характер західних і північних польських земель. Водночас звернена увага на спільний напрям історичного розвитку Західного та Східного Помор'я та території прусів, а також їхні відмінності від решти регіонів давньої Польщі [20].

Згодом було підготовлено ще кілька колективних поморознавчих праць за участі вченого. Зокрема, у першому томі «Нарисів з історії Помор'я» (“Szkice z dziejów Pomorza”) він був автором ключового розділу про історію об'єднання Помор'я з Польщею в X–XIV ст. Герард Лябуда підготував частину розділів першого тому багатотомної «Історії Помор'я» (“Historia Pomorza”). Учений усебічно розглянув

територіальний і суспільно-політичний устрій слов'янського та пруського населення Помор'я в середньовіччі, поширення польських і німецьких впливів у цьому регіоні в X–XII ст., мову та духовну культуру поморських слов'ян. Своєрідним підсумком поморознавчих студій ученого стала робота, присвячена середньовічній історії рідної автору Кашубщини. У ній детально розкрито етнічну та політичну історію кашубів у контексті з історією Помор'я [21–23]. Зазначено, що із XIII ст. кашуби стали об'єктом польсько-німецького протистояння на Помор'ї.

Загалом проблема польсько-німецьких відносин присутня в багатьох працях ученого. Герард Лябуда стверджував, що вони в різний час мали різні статуси. Їх дослідження істориком передбачало початково характеристику наявного наукового доробку польських і німецьких учених з означеної проблеми. Герард Лябуда підкреслював, що аналіз комплексу польсько-німецьких стосунків має загалом полемічний характер. Кожна наступна генерація істориків вносила новий імпульс у характеристику різних аспектів цієї проблеми. Із часу зародження її історіографії, тобто наприкінці XVIII – на початку XIX ст., сформувалися два протилежні погляди на ті самі питання міждержавних стосунків, репрезентовані польськими та німецькими вченими. В основі польсько-німецького історіографічного діалогу лежало різне бачення впливу імперії Оттонів на генезу ранньосередньовічної Польської держави [24]. У наукових розвідках Герарда Лябуди виокремлено кілька проблем: початок і умови зародження перших польсько-німецьких контактів, характер відносин між ранньосередньовічною Польською державою й імперією Оттонів, вплив християнізації польських земель на генезу польсько-німецьких стосунків.

Учений переконливо доводить, що відносини з імперією Оттонів були визначальним напрямом зовнішньої політики польських князів. З урахуванням інформації джерел, Герард Лябуда пов'язував зародження польсько-німецьких контактів із боротьбою за Помор'я й існуванням серйозного польсько-вілетського конфлікту. Розглянуто, зокрема, пріоритети поморської політики основних суб'єктів міжнародного права. Польський князь Мешко I (960–992 рр.), який згідно з історіографічною традицією вважається засновником Польської держави, прагнув утвердитися в регіоні, бо це давало йому можливість контролювати багату балтійську торгівлю. Імператор Оттон I проводив експансіоністську східну політику та хотів реалізувати ідею створення універсальної християнської монархії. Натомість поморські державні утворення успішно чинили опір і німецькому проникненню на Схід, і поширенню польських впливів. Учений детально проаналізував польсько-вілетські відносини 963–967 рр., щоб показати, який вони мали вплив на відносини між польським правителем Мешком I та імператором Оттоном I.

Герард Лябуда відзначив, що стосовно дати започаткування польсько-німецьких міждержавних стосунків існує кілька гіпотез, що зумовлено її відсутністю в тогочасних джерелах і різною інтерпретацією мотивів, які спонукали польського князя шукати порозуміння з німецьким імператором. Історик припускає можливість зустрічі обох правителів лише в разі прийняття Мешком I християнства в 966 р, оскільки з язичником-правителем репрезентант християнської віри не міг укласти будь-яких договорів. Зазначається, що польсько-німецька угода повинна була мати спільну мету. Одна із її цілей проектувалася на створення спільного фронту проти вілетів. Складовою частиною договору, імовірно, стало зобов'язання платити імператору данину із земель «аж по річку Варта». Учений, з використанням інформації із «Хроніки» Тітмара, вказує на те, що такою територією могла бути Любушська земля, заселена з обох боків Одеру плем'ям любужан. Захопивши цю територію, поляки вторглися у сферу німецьких впливів, тому сплата данини вирівнювала зону німецького впливу [25, с. 15].

Значний інтерес як у фаховому середовищі, так і серед широкого загалу викликали його новаторські біографічні дослідження «Мешко II – король Польщі (1025–1034). Період перелому в історії польської держави» (“Mieszko II, król Polski (1025–1034). Czasy przełomu w dziejach państwa polskiego”), «Святий Войцех – мученик, патрон Польщі, Чехії, Угорщини» (“Święty Wojciech biskup – męczennik, patron Polski, Czechy, Węgier”), «Мешко I» (“Mieszko I”), засновані на досконалому знанні європейських і польських середньовічних джерел. Історик вважає, що суб'єктивний чинник у проєкції на тогочасну реальність мав вплив на ухвалення рішень і діяльність історичних постатей, про що свідчить генеза ранньосередньовічної Польської держави [26–28].

Отже, можна стверджувати, що наукова діяльність Герарда Лябуди враховувала здобутки польської медієвістики, характеризувалася використанням новітніх методик джерелознавчого аналізу, засвідчила варіативність будь-якої інтерпретації минулого, утвердження вимогливого ставлення до лабораторії власне наукового дослідження в історії, вивільнення інтелектуальної продукції з-під будь-яких ідеологічних надуживань. Ці засади наукового пошуку продовжили учні вченого, які досліджують польське середньовіччя.

Література:

1. Ващенко В. Концепція «інтелектуальної біографії» та проблема конструювання «наукових біографій» в українській історіографії. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Вип. 4. Київ : Інститут історії НАН України, 2009. С. 475–486.
2. Strzelczyk J. Gerard Labuda (1916–2010). *Roczniki Historyczne*. 2010. Rocznik LXXVI. S. 9–25.
3. Рудь М. Польська полабістика другої половини XX – початку XXI ст. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 52. Київ, 2017. С. 72–78.
4. Naukowe dzieło Profesora Gerarda Labudy / red. J. Dobosz. Poznań : Wydawnictwo Naukowe UAM, 2006. 285 s.
5. Jasiński T. Gerard Labuda (1916–2010). *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*. 2013. № 30. S. 248–258.
6. Tymieniecki K. Pomorze za Bolesławow. *Roczniki Historyczne*. 1927. № 3. S. 226–244.
7. Tymieniecki K. Napływ Niemców miastach wielkopolskich w XV wieku. *Roczniki Historyczne*. 1938. № 14. S. 65–100.
8. Łowmiański H. Prusy pogańskie. Toruń : IPN Stan, 1935. 56 s.
9. Wojciechowski Z. Momenty terytorialne organizacyi grodowej w Polsce piastowskiej. Lwów : Tow. Naukowe, 1924. 111 s.
10. Wojciechowski Z. Polska-Niemcy. Dziesięć wieków zmagania. Toruń : IPN Stan, 1933. 268 s.
11. Labuda G. Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII wieku. Poznań Published, 1937. 235 s.
12. Labuda G. Magdeburg i Poznań: założenie arcybiskupstwa magdeburskiego i biskupstwa poznańskiego na tle wschodniej polityki misyjnej Ottona Wielkiego. *Roczniki Historyczne*. 1938. № 2. S. 12–17.
13. Labuda G. Studia nad początkami państwa polskiego. Wyd. 2. Poznań : Wydawnictwo Naukowe UAM, 1987. T. 1. 552 s.
14. Labuda G. Studia nad początkami państwa polskiego. Wyd. 2. Poznań : Wydawnictwo Naukowe UAM, 1988. T. 2. 564 s.
15. Labuda G. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej. Poznań : Wydawnictwo Instytutu Zachodni, 1962. T. 1. 342 s.
16. Labuda G. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej. Poznań : Wydawnictwo Instytutu Zachodni, 1964. T. II. 488 s.
17. Labuda G. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 1974. T. III. 348 s.
18. Labuda G. Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Słowiańszczyzny. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961. 345 s.
19. Labuda G. Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961. 261 s.
20. Labuda G. Wielkie Pomorze w dziejach Polski. Poznań : Wydawnictwo Zachodnie, 1947. 77 s.
21. Szkice z dziejów Pomorza / Red. G. Labuda. Warszawa : Książka i Wiedza, 1958. T. 1 : Pomorze średniowieczne. 527 s.
22. Historia Pomorza / Pod red. G. Labudy. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 1969. T. 1. 819 s.
23. Labuda G. Historia Kaszubów w dziejach Pomorza. Gdańsk : Instytut Kaszubski, 2006. 536 s. T. 1 : Czasy średniowieczne.
24. Labuda G. Początki państwa polskiego w historiografii polskiej i niemieckiej. Stosunki polsko-niemieckie w historiografii / Red. J. Krasuski et al. Poznań : Instytut Zachodni, 1974. S. 150–217.
25. Labuda G. Pierwsze państwo polskie. Dzie narodu i państwa polskiego. Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza? 1989. 80 s.
26. Labuda G. Mieszko II, król Polski (1025–1034). Czasy przełomu w dziejach państwa polskiego. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 1992. 236 s.
27. Labuda G. Święty Wojciech biskup – męczennik, patron Polski, Czechi Węgiei. Wrocław : Funna, 2000. 333 s.
28. Labuda G. Mieszko I. Wrocław : Ossolineum, 2002. 288 s.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 327.82:341.655

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.37>

САНКЦІЙНА ПОЛІТИКА ЄС ЯК ЗАСІБ ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКОМУ ІМПЕРІАЛІЗМУ

Кукарцев Олег,

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID ID: 0009-0006-9186-4729

Досліджено значення санкційної політики Європейського Союзу у протидії сучасному російському імперіалізму. Мета статті полягає у дослідженні обмежувальних заходів, або санкцій Європейського Союзу як інструменту здійснення його спільної зовнішньої та безпекової політики та описі санкційної політики ЄС як засобу боротьби з імперською зовнішньою політикою Російської Федерації у 2014–2023 рр. Спираючись на інституціональний підхід та методи зовнішньополітичного аналізу, аналізу нормативно-правових актів та історичний метод, розкрито нормативні та організаційні підстави санкційної політики ЄС, проаналізовано функції головних суб'єктів прийняття зовнішньополітичних рішень та зміст санкційних заходів щодо Росії, висвітлено хронологію впровадження санкцій проти неї. Охарактеризовано особливості функціонування механізму зовнішньої політики ЄС щодо розроблення, ухвалення та впровадження обмежувальних заходів. Встановлено залежність санкційної політики ЄС від цілей його спільної зовнішньої та безпекової політики. Визначено типи режимів санкцій ЄС та види підсанкційних суб'єктів, проти яких він може вводити санкції. Головну увагу приділено обмежувальним заходам Європейського Союзу щодо Російської Федерації у відповідь на порушення нею державного суверенітету і територіальної цілісності України. Зроблено висновок, що санкції ЄС проти Росії мають комплексний характер, включаючи індивідуальні санкції, дипломатичні обмежувальні заходи та галузеві санкції, спрямовані проти фінансового, торговельного, енергетичного, транспортного, технологічного та військово-промислового секторів. Незважаючи на стійкість Росії щодо викликів, спричинених введеними проти неї санкціями, вони загрожують стагнацією економіки, що може викликати нестачу ресурсів для ведення експансіоністської політики та реалізації її імперських амбіцій.

Ключові слова: Європейський Союз, Європейська рада, зовнішня політика, Росія, Україна, санкції, ембарго, обмежувальні заходи, санкційна політика, санкційний режим.

Kukartsev Oleh. EU sanctions policy as a countermeasure of Russian imperialism

The significance of the sanctions policy of the European Union in countering modern Russian imperialism is investigated. The purpose of the article is to study the restrictive measures, or sanctions, of the European Union as a tool for the implementation of its Common Foreign and Security Policy (CFSP) and to describe the EU sanctions policy as a means of combating the imperial foreign policy of the Russian Federation in 2014–2023.

Relying on the institutional approach and methods of foreign policy analysis, analysis of regulatory legal acts, and the historical method, the normative and organizational foundations of the EU sanctions policy are revealed, the functions of the main actors of foreign policy decision-making and the content of sanctions measures against Russia are analyzed, and the chronology of the introduction of sanctions against it is highlighted.

The features of the functioning of the EU foreign policy mechanism for the development, adoption and implementation of restrictive measures are characterized. The dependency of the EU sanctions policy on the goals of its Common Foreign and Security Policy has been established. The main attention is paid to the restrictive measures of the European Union against the Russian Federation in response to its violation of the state sovereignty and territorial integrity of Ukraine.

It is concluded that the EU sanctions against Russia are complex in nature, including individual sanctions, diplomatic restrictive measures and sectoral sanctions directed against the financial, trade, energy, transport, technology and military-industrial sectors. Despite Russia's resilience to the challenges posed by the sanctions imposed against it, they threaten to stagnate the economy, which may lead to a lack of resources for conducting expansionist policies and realizing its imperial ambitions.

Key words: European Union, European Council, foreign policy, Russia, Ukraine, sanctions, embargo, restrictive measures, sanctions policy, sanctions regime.

Відразу після повномасштабного російського вторгнення в Україну в лютому 2022 р. США, Велика Британія, Європейський Союз та їхні союзники запровадили серйозні санкції проти Росії, щоб обмежити

її економіку та стримати військову агресію [1–4]. Після того як ці санкції кілька разів оновлювалися, вони посилити наслідки попередніх обмежувальних заходів [5–8], запроваджених проти РФ у 2014 р. після окупації нею Криму та частини Луганської і Донецької областей.

Мета статті полягає у дослідженні санкцій (обмежувальних заходів) Європейського Союзу як інструменту здійснення його спільної зовнішньої та безпекової політики та описі санкційної політики ЄС як засобу боротьби з імперською зовнішньою політикою Російської Федерації у 2014–2023 рр.

Основними методами дослідження є зовнішньополітичний аналіз, аналіз нормативно-правових актів та історичний метод, за допомогою яких розкрито нормативні та організаційні підстави санкційної політики ЄС, проаналізовано функції головних суб'єктів прийняття зовнішньополітичних рішень та зміст санкційних заходів щодо Росії, висвітлено хронологію впровадження санкцій проти неї.

Обмежувальні заходи, або санкції, є важливим засобом просування цілей спільної зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу. До них належать підтримка та зміцнення демократії, верховенства права, прав людини та принципів міжнародного права; запобігання конфліктам, зміцнення міжнародної безпеки та збереження миру; захист цінностей ЄС, його фундаментальних інтересів та безпеки [9]. Санкції використовуються ЄС як частина інтегрованого та комплексного політичного підходу, що передбачає політичний діалог, додаткові зусилля та використання інших інструментів, які є в його розпорядженні.

Санкції мають на меті змінити політику чи поведінку тих, проти кого вони запроваджуються, з метою просування зовнішньополітичних та безпекових цілей ЄС. Вони можуть бути спрямовані проти урядів країн, які не входять до ЄС; проти фізичних осіб та компаній, які підтримують ці уряди, надаючи їм послуги чи забезпечуючи їх засобами для проведення цільової політики; проти груп чи організацій (наприклад, терористичних груп) [9]. Для більшості режимів санкцій заходи спрямовані на фізичних та юридичних осіб і полягають у замороженні активів і забороні на поїздки. Європейський Союз також може прийняти галузеві заходи, такі як економічні та фінансові (наприклад, обмеження імпорту та експорту, обмеження на банківські послуги) або ембарго на зброю (заборона на експорт товарів, викладених у спеціальному списку).

Санкції ЄС переглядаються через регулярні проміжки часу. Рада ЄС вирішує, чи слід продовжити, змінити чи скасувати санкції. Усі правові акти щодо санкцій ЄС публікуються в Офіційному журналі ЄС [10].

В ЄС діють три типи режимів санкцій [11]. По-перше, є санкції, накладені ООН, які ЄС транспонує в законодавство ЄС. По-друге, ЄС може посилити санкції ООН шляхом застосування більш суворих і додаткових заходів (наприклад, щодо КНДР). По-третє, ЄС також може вирішити запровадити повністю автономні режими санкцій (наприклад, як це сталося щодо Сирії, Венесуели, Росії).

Розроблення режимів санкцій є складним процесом, у якому беруть участь різні суб'єкти. Усі рішення про ухвалення, зміну, скасування або продовження санкцій приймаються Радою Європейського Союзу після розгляду у її відповідних робочих групах. Держави-члени ЄС несуть відповідальність за впровадження усіх санкцій у межах своєї юрисдикції [9].

У процесі підготовки санкцій важлива роль відводиться Високому представнику Євросоюзу із закордонних справ і політики безпеки та Європейській службі зовнішніх справ (ЄСЗС). Слід відзначити, що Високий представник також є віце-президентом Європейської комісії, що дозволяє йому здійснювати подальшу координацію та забезпечувати узгодженість зовнішньої політики ЄС, оскільки Європейська комісія має важливі міжнародні зобов'язання у питаннях торгівлі, розвитку, політики сусідства та гуманітарної допомоги. Високий представник своїми пропозиціями сприяє розвитку спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Разом з Радою ЄС високий представник забезпечує єдність, послідовність та ефективність дій об'єднання у сфері його спільної зовнішньої та безпекової політики.

Європейська служба зовнішніх справ допомагає Високому представнику у виконанні його мандату та відіграє ключову роль у підготовці, підтримці та перегляді санкцій, а також у комунікаційній та інформаційно-роз'яснювальній діяльності щодо них у тісній співпраці з державами-членами, відповідних делегацій ЄС та Європейської комісії. У законодавчому процесі в Раді ЄС стосовно санкцій ЄСЗС відіграє особливу роль. Це включає підготовку пропозицій щодо рішення від імені Високого представника та спільно з Європейською комісією пропозицій щодо нормативних актів, які згодом розглядаються та ухвалюються Радою Європейського Союзу [9].

Рішення є обов'язковими для самих держав-членів. Регламенти безпосередньо застосовуються у межах Європейського Союзу та є обов'язковими для фізичних та юридичних осіб, у тому числі суб'єктів господарювання. Зі свого боку, Європейська комісія спільно з Високим представником подає пропозиції [9]. Після прийняття нормативних актів комісія працює над тим, щоб сприяти їх

імплементатції в ЄС, і розглядає питання тлумачення суб'єктами господарювання. Європейська комісія відповідає за забезпечення однакового застосування санкцій.

Санкції Євросоюзу застосовуються в межах його території (тобто у межах своєї юрисдикції); компаніями та організаціями, зареєстрованими відповідно до законодавства держави-члена ЄС, включаючи філії компаній ЄС у третіх країнах; на борту літаків або суден під юрисдикцією держав-членів ЄС; громадянами держав-членів ЄС у будь-якому місці. Офіційний Брюссель утримується від застосування санкцій екстериторіального характеру з порушенням міжнародного права.

Імплементатція та забезпечення виконання санкцій ЄС є передусім відповідальністю держав-членів ЄС. Компетентні органи держав-членів мають оцінити, чи мало місце порушення законодавства і вжити відповідні заходи.

Показовим випадком стало введення санкцій Європейським Союзом проти Російської Федерації, включаючи індивідуальні санкції, економічні санкції та дипломатичні заходи. З березня 2014 року ЄС поступово запровадив обмежувальні заходи щодо Росії у відповідь на окупацію Криму та дестабілізацію України в 2014 р. [5–8], повномасштабне військове вторгнення до української держави 24 лютого 2022 р. [2; 4] і наступні спроби анексувати Луганську, Донецьку, Херсонську та Запорізьку області [12].

Євросоюз також ввів санкції проти Ірану [13] за надання російській армії зброї та проти Білорусі [14] у відповідь на її участь у вторгненні в Україну і на додачу до санкцій, які вже діяли у зв'язку з переслідуваннями режимом О. Лукашенка опозиції та журналістів, викраденням та вбивством громадських активістів, фальсифікацією на виборах, жорстким придушенням акцій протесту.

ЄС додав значну кількість фізичних та юридичних осіб до санкційного списку та вжив безпрецедентних заходів з метою суттєвого послаблення економічної бази Росії, позбавлення її критично важливих технологій і ринків, а також значного обмеження її спроможності вести війну.

До переліку підсанкційних суб'єктів входять політичні партії, збройні сили та воєнізовані формування, банки та фінансові установи, компанії військово-промислового комплексу, авіаційної, суднобудівної та машинобудівної галузей, медіа-холдинги та компанії, що поширюють прокремлівську та антиукраїнську пропаганду.

У 2022 році ЄС призупинив діяльність і ліцензії на мовлення низки засобів масової пропаганди: «Спутнік», «Росія сьогодні», «Росія РТР/РТР Планета», «Росія 24», «Росія 1», «ТВ Центр Інтернешнл», «НТВ/НТВ Мір», «РЕН ТВ», «Первий канал» [13]. Причиною стало використання Кремлем цих медіакомпаній для дезінформації та маніпулювання інформацією щодо нападу РФ на Україну, включаючи пропаганду, спрямовану на дестабілізацію сусідніх з Росією країн, ЄС та його держав-членів.

Індивідуальними обмежувальними заходами передбачено заморожування активів і обмеження на подорожі [15]. 1386 фізичних та 171 юридичних осіб підпадають під заморожування активів та/або заборону на в'їзд до ЄС через те, що вони своїми діями підірвали територіальну цілісність, суверенітет і незалежність України. Зокрема, під санкціями опинилися В. Путін, С. Лавров, депутати Державної Думи та члени Ради національної безпеки РФ; військовослужбовці та високопосадовці (міністри, губернатори та місцеві політики, такі як мер Москви); бізнесмени і т.зв. «олігархи», зокрема Р. Абрамович; прокремлівські та антиукраїнські пропагандисти. Список також включає осіб, відповідальних або залучених до військових злочинів в Україні. Список підсанкційних осіб і організацій постійно переглядається та підлягає періодичному оновленню Радою ЄС.

Крім цього, ЄС вжив візових заходів. У лютому 2022 р. Брюссель вирішив, що російські дипломати, інші російські чиновники та бізнесмени більше не можуть користуватися положеннями про спрощення візового режиму, які дозволяють привілейований доступ до ЄС [4]. У вересні минулого року Рада ЄС ухвалила рішення, яке повністю призупиняє дію угоди про спрощення візового режиму між ЄС і Росією. Отже, для громадян Росії будуть діяти загальні правила візового кодексу.

Європейським Союзом було введено й галузеві обмежувальні заходи. Перші економічні санкції проти Росії ЄС запровадив у липні та вересні 2014 р. Вони були спрямовані проти торгівлі з Росією в окремих секторах економіки. У березні 2015 р. лідери ЄС вирішили узгодити існуючий режим санкцій із повним виконанням Мінських домовленостей, яке було заплановано на кінець грудня 2015 р. Оскільки цього не сталося, Рада ЄС продовжила економічні санкції до 31 липня 2016 р. З липня 2016 р. економічні санкції продовжувалися послідовно на шість місяців. Рішення про їх продовження приймалося кожного разу після оцінки виконання Мінських угод [16]. Наразі економічні санкції продовжено до 31 липня 2023 р. Ці санкції спрямовані проти фінансового, торговельного, енергетичного, транспортного, технологічного та оборонного секторів [12].

Фінансові санкції [15] передбачають обмеження доступу до первинних і вторинних ринків капіталу ЄС для деяких російських банків і компаній; заборону на операції з російським і білоруським

центробанками, а також з російським банком регіонального розвитку; заборону використання SWIFT для деяких російських і білоруських банків; заборону на надання Росії та Білорусі банкнот, номінованих у євро; заборону державного фінансування або інвестицій в Росії; заборону на інвестиції та внески в проекти, що співфінансуються Російським фондом прямих інвестицій [15].

Санкціями у енергетичному секторі [13] встановлено заборону імпорту з Росії до Європейського Союзу вугілля; заборону на імпорт з Росії нафти, за обмеженими винятками; обмеження цін на морське транспортування сирової нафти та нафтопродуктів; заборону експорту до Росії товарів і технологій нафтопереробної галузі; заборону на нові інвестиції в енергетичний і гірничодобувний сектор Росії.

Обмежувальні заходи щодо транспорту [15] передбачають закриття повітряного простору ЄС для всіх літаків, які належать РФ та зареєстровані у ній; заборону морського транспортування російської нафти до третіх країн (якщо купується вище граничної ціни); закриття портів ЄС для російських суден; заборону російським і білоруським автоперевізникам в'їжджати в ЄС; заборону експорту до Росії товарів і технологій авіаційної, морської та космічної промисловості.

У оборонному секторі санкції включають заборону експорту до Росії товарів і технологій подвійного призначення; заборону на експорт до Росії двигунів для безпілотників; заборону торгівлі зброєю та цивільною вогнепальною зброєю.

За імплементацію та забезпечення виконання санкцій Європейського Союзу відповідальні передусім його держави-члени. Компетентні органи держав-членів мають оцінити, чи мало місце порушення законодавства, і вжити відповідних заходів. ЄС систематично запрошує приєднатися до обмежувальних заходів своїх партнерів, як от країни-кандидати на вступ до ЄС, членів Європейської асоціації вільної торгівлі та країни Європейської економічної зони (наприклад, Албанія, Вірменія, Боснія та Герцеговина, Грузія, Ісландія, Ліхтенштейн, Молдова, Чорногорія, Норвегія, Республіка Північна Македонія, Сербія, Туреччина та Україна). Держави, які приєдналися до санкційного Рішення Ради ЄС, забезпечують відповідність їхньої національної політики встановленим обмежувальним заходам. Проте не всі держави готові підтримувати санкційну політику ЄС. Деякі з них (наприклад, Туреччина, Вірменія, Грузія, Казахстан та ін.), навпаки, допомагають Росії обходити санкції.

Отже, обмежувальні заходи ЄС проти Росії мають комплексний характер. Проте, незважаючи на санкції, які вважаються безпрецедентними з точки зору масштабу, швидкості та координації, російська економіка все ще функціонує, а росіяни все ще ведуть війну проти України. Це призвело до багатьох питань, у тому числі питання щодо ефективності санкцій. Хоча вони, можливо, не спричинили економічних потрясінь у Росії, які спочатку передбачали, очевидно, що ці заходи завдають їй шкоди та, скоріш за все, можуть призвести до економічної стагнації і, як наслідок, нестачі ресурсів для ведення експансіоністської політики та втілення імперських амбіцій.

Література:

1. 10th package of sanctions on Russia's war of aggression against Ukraine: the EU includes additional 87 individuals and 34 entities to the EU's sanctions list // An official website of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/02/25/10th-package-of-sanctions-on-russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-the-eu-includes-additional-87-individuals-and-34-entities-to-the-eu-s-sanctions-list/> (дата звернення: 27.02.2023).
2. European Council conclusions on Russia's unprovoked and unjustified military aggression against Ukraine: Brussels, 24 February 2022 // An official website of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/02/24/european-council-conclusions-24-february-2022/> (дата звернення: 20.02.2023).
3. One year of Russia's full-scale invasion and war of aggression against Ukraine, EU adopts its 10th package of economic and individual sanctions // An official website of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/02/25/one-year-of-russia-s-full-scale-invasion-and-war-of-aggression-against-ukraine-eu-adopts-its-10th-package-of-economic-and-individual-sanctions/> (дата звернення: 27.02.2023).
4. Russia's military aggression against Ukraine: EU imposes sanctions against President Putin and Foreign Minister Lavrov and adopts wide ranging individual and economic sanctions – Brussels, 25 February 2022 // An official website of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/02/25/russia-s-military-aggression-against-ukraine-eu-imposes-sanctions-against-president-putin-and-foreign-minister-lavrov-and-adopts-wide-ranging-individual-and-economic-sanctions/> (дата звернення: 20.02.2023).
5. Council broadens EU sanctions regarding the situation in Ukraine – Brussels, 12 May 2014; 9687/14 (OR. en) // An official website of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/28338/142559.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).
6. Council condemns the illegal referendum in Crimea, Foreign Affairs Council – Brussels, 17 March 2014 // An official website of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/fac/2014/03/17/> (дата звернення: 20.02.2023).
7. European Council 20/21 March 2014 conclusions - Brussels, 21 March 2014: EUCO 7/1/14, Rev 1 // An official website of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/29198/141749.pdf> (дата звернення: 20.02.2023).

8. Foreign Affairs Council focused on the situation in Eastern Ukraine / Foreign Affairs Council, 14-15 April 2014: Council of the EU // An official website of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/meetings/fac/2014/04/14-15/> (дата звернення: 20.02.2023).
9. How and when the EU adopts sanctions // An official website of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/> (дата звернення: 20.02.2023).
10. Adoption and review procedure for EU sanctions // An official website of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/adoption-review-procedure/> (дата звернення: 20.02.2023).
11. Different types of sanctions // An official website of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/different-types/> (дата звернення: 20.02.2023).
12. Council Decision (CFSP) 2023/388 of 20 February 2023 amending Decision (CFSP) 2022/266 concerning restrictive measures in response to the illegal recognition, occupation or annexation by the Russian Federation of certain non-government controlled areas of Ukraine. *Official Journal of the European Union*. L 53/37. 21 February, 2023. P. 37–38. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2023/388/oj> (дата звернення: 27.02.2023).
13. EU Sanctions Map // An official website of the European Commission. URL: <https://www.sanctionsmap.eu/#/main> (дата звернення: 20.02.2023).
14. EU restrictive measures against Belarus // An official website of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-belarus/> (дата звернення: 20.02.2023).
15. EU sanctions against Russia explained // An official website of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions/restrictive-measures-against-russia-over-ukraine/sanctions-against-russia-explained/> (дата звернення: 20.02.2023).
16. EU adopts package of sanctions in response to Russian recognition of the non-government controlled areas of the Donetsk and Luhansk oblasts of Ukraine and sending of troops into the region: Brussels, 23 February 2022 // An official website of the European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/02/23/russian-recognition-of-the-non-government-controlled-areas-of-the-donetsk-and-luhansk-oblasts-of-ukraine-as-independent-entities-eu-adopts-package-of-sanctions/> (дата звернення: 20.02.2023).

УДК 316.46:32(510)Сі Цзіньпін

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.38>

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО СІ ЦЗІНЬПІНА

Ліпкан Володимир,

доктор юридичних наук, професор,

докторант відділу правових проблем політології

Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України

ORCID ID: 0000-0002-7411-2086

Сучасна політологічна наука має чимало напрацювань з питань політичного лідерства. Зазвичай їх пов'язують виняткового із функціонуванням демократичних режимів. Однак функціонування китайської моделі політичної меритократії доводить не лише право на її існування, а й певну ефективність і беззаперечні переваги, якими не можна нехтувати.

Творення сучасної геостратегії є процесом політичної праці стратегічних архітекторів, від фаховості та рівня стратегічного мислення яких залежатиме досягнення цілей геостратегії. Питання політичного лідерства є важливим для Української держави, тому аналіз етапів формування політичних лідерів, їх шляхів поза контекстом демократичних виборів є важливим з огляду на аналітичну цінність становлення особи політичним лідером. Стратегів не обирають, ними стають, тому в рамках даної статті, продовжуючи авторську тематику дослідження елементів геостратегії сучасного Китаю, робиться докладний аналіз лідера п'ятого покоління китайських керівників Сі Цзіньпіна.

У статті обстоюється авторська думка, що справжні стратегічні архітектори (політичні стратегічні лідери) мають дивитись далеко в майбутнє, а не ставати служниками виборчих процесів і ухвалювати рішення на догоду електорату. Формування політичної системи має бути збудовано таким чином, щоб запобігати приходу до влади несистемних політиків, недалекоглядних і популістських політичних діячів (не стратегічних лідерів). Універсальність ідеї політичної меритократії полягає у тому, щоб концептуалізувати та глобалізувати ідеологему щодо фаховості на будь-якому напрямів суспільного розвитку, в тому числі і у політиці. Приклад Сі Цзіньпіна доводить, що ідеї політичної меритократії не є звуженими рамками маленьких міст чи провінцій, а можуть бути екстрапольовані на великі соціальні системи, держави і коаліції держав.

Криза державного управління в західних демократіях особливо після виявлених фактів політичної корупції в західних країнах, пандемії та початком і продовженням варварської війни Росії проти Української держави значно підірвали сліпу віру в електоральну демократію, тим самим створюючи запит на нові моделі та політичні альтернативи. Західна демократія не завжди є прийнятною поза простором західних держав і західного світу, більше того, дана модель перестала бути позитивним взірцем, до якого свого часу прагнули будівничі інших політичних та соціальних систем.

З іншого боку, авторитаризм політичного режиму, політичне лідерство Сі Цзіньпіна також не є взірцем того стилю управління, який може бути екстрапольовано як зразок на інші політичні системи. Відтак визначальним виступає інтелектуальна та волюва здатність стратегічного архітектора до вироблення і реалізації геостратегії держави.

У статті масштабується і послідовно продовжується ключова авторська ідея щодо чіткого відділення геостратегії як окремої від геополітики теорії. Через що чітко формується концептуальна база і категорійно-понятійний апарат теорії геостратегії, в рамках якого послідовно та у тісному взаємозв'язку аналізується концепції: стратегічної невизначеності, стратегічної ясності, стратегічної культури, стратегічної автономії та стратегічного лідерства, заснованого на стратегічному баченні горизонтів стратегічного розвитку та стратегічної безпеки. Авторська матриця геостратегія накладена на аналіз політичного лідера п'ятого покоління Сі Цзіньпіна. Сформовані висновки є важливим не лише для розвитку КНР, а й передусім для формування та інституціоналізації Інституту президентства, а також засадничих положень формування стратегічної архітектори геостратегії сучасної Української держави.

Ключові слова: геостратегія, політичне лідерство, стратегічна невизначеність, стратегічна ясність, зовнішня політика Китаю, п'яте покоління політичних лідерів КНР, політична система КНР, політична меритократія, стратегічна культура, стратегічна автономія, стратегічна ідентичність, нова сингулярність, новий світовий порядок.

Lipkan Volodymyr. Xi Jinping's political leadership

Modern political science has a lot of developments devoted to political leadership. They are usually associated exclusively with the functioning of democratic regimes. However, the functioning of the Chinese model of political meritocracy proves not only the right to its existence but also efficiency and undeniable advantages that cannot be neglected.

The creation of modern geostrategy is a process of political work of strategic architects, whose expertise and strategic thinking affect achieving geostrategy goals. Political leadership is essential for the Ukrainian state, therefore, the analysis

of the stages of formation of political leaders and their paths outside the context of democratic elections is crucial given the analytical value of a political leader's becoming. Strategists are not elected – you should become one. Thus, in the framework of this article, following the research of modern China's geostrategy elements, a detailed analysis of one of the fifth-generation leaders of China – Xi Jinping, is conducted.

The article justifies the author's opinion that genuine strategic architects (political strategic leaders) should look far into the future and not become servants of election processes and make decisions to please the electorate. The formation of the political system should occur in such a way as to prevent non-systemic politicians, short-sighted and populist political figures (non-strategic leaders) from coming to power. The universality of political meritocracy is to conceptualize and globalize the ideologue of expertise in any direction of social development, including politics. The case of Xi Jinping proves that the concepts of political meritocracy are not limited to small cities or provinces but can be extrapolated to large social systems, states, and coalitions of states.

The crisis of public administration in Western democracies, especially after revealed political corruption in Western countries, the pandemic, and the beginning and continuation of Russia's barbaric war against the Ukrainian state, significantly shook the implicit faith in electoral democracy, thereby creating a demand for new models and political alternatives. Western democracy is not always tolerated outside Western states and the Western world. Moreover, the relevant model has ceased to be a favored pattern for which the builders of other political and social systems strived.

On the other hand, the authoritarianism of the political regime (the political leadership of Xi Jinping) is also not a standard of the management style that can be extrapolated as a model to other political systems. Therefore, the intellectual and volitional ability of the strategic architect to develop and implement the geostrategy of the state is decisive.

The article scales and consistently expands the author's key idea regarding the clear distinction of geostrategy as a theory separate from geopolitics. As a result, the framework of concepts and categories of the theory of geostrategy is shaped. Thus, the following concepts are consistently and closely analyzed: strategic uncertainty, strategic clarity, strategic culture, strategic autonomy and strategic leadership based on a strategic vision of the horizons of strategic development and strategic security. The author's geostrategy matrix overlaps the analysis of the fifth-generation political leader Xi Jinping. The conclusions are essential not only for the development of the People's Republic of China but also primarily for the formation and institutionalization of the Institute of the Presidency, as well as the basic provisions of the building of the strategic architecture of the geostrategy of the modern Ukrainian state.

Key words: geostrategy, political leadership, strategic uncertainty, strategic clarity, China's foreign policy, fifth generation of PRC political leaders, PRC political system, political meritocracy, strategic culture, strategic autonomy, strategic identity, new singularity, new world order.

Аналіз публікації

Багатоаспектність досліджуваної теми зумовлює звернення до низки міждисциплінарних політико-правових досліджень науковців із Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України: О. Скрипнюка, В. Горбатенка, О. Костенка, І. Кресіної, В. Сіренко.

Важливе місце серед публікацій посідають роботи О. Бабкіної, О. Майбороди, Г. Касьянова, О. Ковалю, Є. Перегуди, Ю. Пойти, І. Поліщук, О. Траверсе, О. Ярош, авторів Інституту сходознавства НАН України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса.

Однак окреме вивчення політичного лідерства Сі Цзіньпіна та його роль у формуванні нового світового порядку на сучасному етапі в українському науковому сегменті не висвітлено на достатньому науковому рівні. Більше того, дана стаття, зберігаючи логіку наступності в рамках формування методології теорії геостратегії, продовжує цикл дослідження геостратегічних сценаріїв розвитку України і розвиває думки щодо концепції стратегічної невизначеності та стратегії стратегічної ясності, закладає новий науковий тренд щодо необхідності детального з'ясування політичної ролі стратегічних архітекторів у процесі не лише вироблення, а й реалізації геостратегії сучасної Української держави.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми

У сучасних наукових політологічних дослідженнях замало уваги приділено розвитку концепції теорії геостратегії, складовим компонентом якої є з'ясування ролі політичних акторів та суб'єктів політики у процесі вироблення та реалізації геостратегії. Дана стаття є внеском у політологічну науку, оскільки окрім теоретичного наповнення, в ній аналізуються конкретні приклади діяльності одного з політичних лідерів сучасного світу – Сі Цзіньпіна. Більше того, викладені та сформовані висновки можуть бути екстрапольовані для розуміння ролі політичних лідерів та політичних еліт і мають бути корисними для формування геостратегії сучасної Української держави, формування та становлення інституту політичних лідерів української політичної еліти.

Мета статті полягає у визначенні змісту та евристичних можливостей політичного лідерства Сі Цзіньпіна у формуванні нового світового порядку.

Для досягнення поставленої мети були поставлені та вирішені такі наукові завдання: 1) визначено історичні передумови застосування стратегічних концепцій лідером КПК п'ятого покоління; 2) проілюстровано сучасні прояви політичного лідерства; 3) сформовано засади для політичного лідерства

Сі Цзіньпіна; 4) окреслено напрями імплементації та екстраполяції отриманих даних для розвитку геостратегії сучасної Української держави.

Вступ. У Китаї з моменту його офіційного утворення як держави – 1 листопада 1949 року – зберігалася до жовтня 2022 року традиційна форма приходу і відходу від влади, її передача на основі певних парадигмальних канонів. Кожна політична сила, яка приходила до влади, асоціювалася і представляла певний світогляд конкретного покоління політиків та управлінців, які мали власну теоретичну систему та методологічний інструментарій формування та удосконалення існуючої політичної системи та її інститутів, політичних відносин.

Кожне покоління керівників КПК КНР мало власну методологічну базу, на якій будувалась політична концепція розвитку Китаю. Причому кожна наступна концепція не мала на меті принизити попередників або ж возвеличити себе, а навпаки – становили органічний компонент, продовження, зберігаючи принципи наступництва. Тим самим можна стверджувати, що китайсько модель політичної меритократії має як мінімум бути дослідженою.

Так, якщо політична номенклатура за часів *Ден Сяопіна* чітко розглядала СРСР як свого головного супротивника на міжнародній арені, наступне покоління на чолі із *Цзян Цземінем*, а потім і *Ху Цзіньтао* поступово продовжувало чітку лінію розвитку економіки з головною стратегічною метою – становлення першою економікою світу, оскільки своє майбутнє пов'язувало із розвитком співробітництва із США, отриманням доступу до передових технологій та інвестицій, то п'яте покоління на чолі із *Сі Цзіньпіном*, суттєво змінило цей вектор.

Фактично, *Сі Цзіньпін*, хоч і проголосив про побудову „соціалізму з китайською специфікою нової епохи”, на практиці керівництво КНР, особливо через жорстку позицію колишнього міністра закордонних справ *Ван Ї*, фактично вступило у відкриту та неприховано не лише економічну, а й політичну, фактично – **стратегічну конфронтацію** із США, одним із варіантів якою може бути військовий збройний конфлікт. І хоча *Ван Ї* 19 лютого 2022 року, під час свого останнього виступу в цій посаді на Мюнхенській безпековій конференції, висловив підтримку Україні, заявивши про необхідність захисту її незалежності та територіальної цілісності, наголосивши, що Україна має бути мостом, який сполучає Захід і Схід, а не лінією боротьби між великими державами [1]; Китай як велика держава не вжила жодних практичних та реальних заходів, аби зупинити очільника московського режиму від початку варварської війни 24 лютого 2022 року.

Станом на початок 2023 року рівень практичної включеності КНР у припинення конфлікту не змінився: окрім закликів (невідомо до кого, і не зрозуміло з якою метою) до миру, КНР так і не реалізував свої потенції та амбіції як глобального гравця в світовій архітектурі безпеці. Замість участі у практичному врегулюванні війни, КНР нарощує напрями економічної взаємодії з РФ. Таким чином, іспит на реальне глобальне політичне лідерство (*а за суттю прагнення до політичного керівництва*), *Сі Цзіньпін* наразі не склав.

І тому покладати винятково позитивні сподівання на нового очільника МЗС КНР *Цінь Гана*, призначеного на посаду 20 грудня 2022 року, є передчасним: у своїх наукових статтях я окремо проаналізував його політичну діяльність [2], а також здійснив нарративний аналіз та виявив засоби політичної комунікативістики [3], які він застосовує для реалізації зовнішньо-політичного курсу на мілітаризацію КНР, чому також буде присвячено окрему мою статтю.

Незважаючи на те, що *Цінь Ган* до цього обіймав посаду посла КНР в США, саме за його перебування було утворено нелегальні офіси китайської поліції в США, які здійснювали протизаконну діяльність на території іноземної держави, а за допомогою так званих «цивільних аеростатів», здійснювалася аеророзвідка об'єктів стратегічної інфраструктури США. Саме за його перебування на посаді відносини з КНР суттєво наблизилися до значного охолодження в економічному сегменті, водночас – значного напруження у сфері військовій та геостратегічній. Фізичне наближення *Сі Цзіньпінем* до себе *Цінь Гана*, свідчить про найбільш імовірний сценарій дальшого напруження та ескалації.

Для Української держави врахування цих чинників є важливим, адже як Китай, так США відіграють значну роль у розвитку нашої держави. Тож вивчення якостей та складання ментальної карти ключових політичних лідерів, зокрема КНР, є необхідним для формування правильної та коректної, релевантної геостратегії Української держави.

Політичне лідерство Сі Цзіньпіна

Узвичаєно прийнято виділяти *п'ять поколінь керівників КНР*, кожне з них тим чи іншим доклало зусиль до реалізації урізноманітнених стратегічних концепцій, їх унаочнення крізь систему політичних акторів та інститутів. Діяльність кожного покоління – окреме вагоме і самостійне політичне дослідження.

У даній статті, предметом виступатиме сучасна політика п'ятого покоління на чолі із *Сі Цзіньпіном*, зокрема сутність політичного лідерства у спробах до формування нового світового порядку [4].

Безперечно *Сі Цзіньпін* увійде в історію як один із найсильніших лідерів, який зміг вирішити чимало тактичних завдань в рамках загальної стратегії, які в минулі роки лише порушувалися, але через брак політичної волі, корупцію, клановість, утиски демократії, порушення прав людини і громадянина тощо не були досягнуті.

Межі мого дослідження і предмет визначені аналізом тих окремих фрагментів діяльності політичного лідера, які тим чи іншим чином формують уявлення про керівну стратегію, що є важливим для Української держави.

Саме тому слід звернутися до першоджерела: монументальної праці під авторством *Сі Цзіньпіна* «Про державне управління», яке було випущено багатьма мовами, на жаль українською його перекладено не було [5], тож звернуся до російськомовної версії, яку було перекладено і надруковано в Китаї і люб'язно надано нам рамках реалізації стратегічних комунікацій зокрема, культурної дипломатії.

Відмічу, що формування концепції державного управління є притаманним майже для кожного покоління китайських керівників, так само як і опис системи державного управління не вміщується в рамки конкретних прізвищ, а передусім ілюструється в горизонтах поколінь, чим наперед увиразнюється яскраво виражені *горизонти стратегічного управління* в рамках колективної системи управління, наступність і збереження курсу на побудову соціалістичної держави із китайською специфікою. Кожне покоління політичних лідерів закладає нову віху в філософію китайського ренесансу, а головне – воно закладається в унісон зі світовими трендами до розвитку і рухом часу.

І у цьому філософському розвою непересічне значення посідає концепція *Сі Цзіньпіна*, яка становить ідейний ривок в унісон із рухом часу, конкретне керівництво до дій для отримання перемоги на вирішальному етапі побудови суспільства середнього достатку, дає імпульс для переходу до другого етапу будівництва соціалістичної модернізованої держави і здійснення великого відродження китайської нації.

Визначальним є акцентування на *духовній сутності ідеї* соціалізму з китайською специфікою нової епохи. Відтак висновуємо, що Китай сам формує для себе ті теоретичні системи, в рамках яких генерується загальний стратегічний зміст функціонування та параметри розвитку китайської нації, а покоління тих чи інших управлінців можуть змінювати та варіювати лише вектори застосування тих чи інших інструментів, втім на змінюючи головну і стратегічну визначальну мету розвитку Китаю.

Я акцентую увагу на цьому, саме з тією метою, щоб продемонструвати: **для Китаю є чужими будь-які концепції геополітики**, оскільки вони написані *не китайцями і не для* китайців, *не про* китайців – таким чином відповідно до китайського світогляду – **китайців вони не стосуються**.

Ми не знайдемо осяжних досліджень, в яких би вчені з КНР прагнули віднайти місце Китаю в англосаксонській системі бачення світу, так само як і в рамках неоевразійства або пантуранізму. Для Китаю є чужими інші теоретичні концепції. Це потрібно враховувати тим дослідникам, які із дитячим захопленням прославляють та масштабують ідеї одного поясу та одного шляху.

Китай сам для себе пише концепції, сам виробляє їх відповідно до власних стратегічних та пріоритетних національних інтересів, а також реалізовує їх незалежно і поза контекстом будь-яких інших візій: чи то в рамках геополітичних, чи то в рамках інших теоретичних систем, **написаних НЕ китайцями**.

Більше того, важливим у цьому аспекті є дослідження *Деніела Бела*, який подає модель виправлення недоліків політичної меритократії без введення електоральної демократії [6, с. 116–182] з урахуванням специфіки Китаю, що може бути в подальшому також використано і при побудові нової системи державного управління в оновленій Українській державі після перемоги над Росією на українських умовах. Причому перемога має стосуватися не лише відновлення державних кордонів, тобто відновлення територіальної цілісності, а оновлення держави в новому форматі: знищення корупції та корупціонерів як класу, впровадження меритократичної моделі, зниження можливостей похибок від електоральної демократії, та формування класу стратегічних архітекторів, які б працювали на державу незалежно від політичних партій, що можуть мати тимчасові переваги на виборах. Боротьба з корупцією, викорінення російської агентури з усього державного апарату, формування європецентричної політичної стратегії, входження до НАТО – це ті завдання, які мають вирішуватися паралельно із формуванням передумов для вграву у війні з московським режимом.

Щодо *Сі Цзіньпіна*, то під час його приходу до влади у 2012 році чимало експертів припустились *стратегічної помилки*, даючи йому характеристику як продовжувача та наступника, боронителя традицій колективного управління і наступника *Ху Цзіньтао*.

Ця помилка, так само як і *стратегічний прорахунок* західних аналітиків щодо часових та ресурсних можливостей спротиву Української держави та української нації варварській війні Росії, є наслідком застосування лінійних парадигм, штучного інтелекту та технократичного підходу при моделювання соціально-економічних та політичних процесів в мовах невизначеності та трансформації основних компонентів політичної системи за умови збереження її стійкості. Використання лінійних моделей із частотної імовірністю, так само і байєсівських моделей довело, що початково помилкові судження та моделі, в яких Українська держава не мала шансів протриматися проти Росії більше 3 днів виявилися помилковими, адже більшість суджень було отримано на досвіді та аналізові сухих статистичних даних щодо співвідношення військової могутності двох держав. Інтуїтивно очікуваний результат виявився помилковим. Априорна імовірність була нівельована порівняно із апостеріорною.

Так само треба утриматися від помилок при обранні правильних та релевантних моделей аналізу ментальної карти керівників п'ятого покоління КНР, зокрема їх лідера *Сі Цзіньпіна*. Для цього, з метою уникнення помилок лінійного моделювання, прорахунків у результатах через використання теорії частотних імовірностей дуже корисним для прогнозування є використання *байєсівських моделей*. Оскільки дана тема є важливою, то вона стане предметом моєї наступної наукової статті.

Зокрема, у своєму виступі майбутній лідер керівництва КНР п'ятого покоління акцентував, що *бажає покінчити із формалізмом та бюрократією*, тобто фактично він артикулював повну протилежність колишньому президенту *Ху Цзіньтао*, який зберігав традиції колективного управління, маневруючи вектором стратегічної невизначеності, зміг залучити величезні інвестиції до китайської економіки, акцентуючи на геоекономіці, лишаючи осторонь політичні гарантії збереження безконфліктного геостратегічного курсу КНР, лишаючись стратегічним партнером США.

Зрештою – 22 жовтня 2022 року – *Сі Цзіньпін* чітко продемонстрував під час проведення XX з'їзду КПК [7], **хто** є справжнім політичним лідером, а не лише формальним керівником, країни: за його наказом показово вивели під руки колишнього його попередника – *Ху Цзіньтао*, тим самим продемонструвавши і давши чіткий однозначний сигнал усім тим, хто сумнівався у здатності *Сі Цзіньпіна* побороти корупцію і старі партійні схеми, які були неминучим наслідком колективного управління. Однак це був сигнал і світовому товариству: власний шлях, авторитаризм, жорстка партійна дисципліна, незворотність з обраного шляху.

Відтак, в наступництво і спадок *Сі* дісталися не лише управлінський апарат, а й передусім ті методологічні засади, колективні матриці управління, якими довгий час послуговувалися попередні покоління управлінців в КНР. Саме це вписується в сучасне розуміння *ландшафту політичного лідерства* як складового геостратегічного ландшафту. Адже як влучно відзначає *О. Траверсе*, „політичне лідерство (як взаємодія людей) є процесом, який має динаміку свого становлення, формування і розвитку. В цих умовах важливим є політико-історичний контекст (ситуація), специфіка політичного режиму в суспільстві (які задають провідну діяльність, специфіку політичних взаємин тощо) [8, с. 91].

Тож розгляну конкретні *прояви політичного лідерства Сі Цзіньпіна* при реалізації ним різних політичних та стратегічних концепцій.

На думку *Чжоу Сіньмін* *Сі Цзіньпін* досягнув високих успіхів у 6 аспектах:

- 1) будова середньозаможного в усіх відносинах суспільства;
- 2) трансформація і модернізація моделі роста;
- 3) поглиблення реформ;
- 4) боротьба з корупцією, забезпечення верховенства закону і створення нового політичного середовища;
- 5) забезпечення безапелляційної партійної дисципліни;
- 6) формування нового світового порядку [9, с. 15].

Не даючи оцінку позиції *Чжоу*, відмічу, що з 6 викладених вище пунктів лише один дотично стосувався міжнародних відносин, решта – описували та відображали суб'єктивну оціночну думку дослідника щодо досягнень керівників п'ятого покоління у внутрішній політиці.

Для мого дослідження цікавим є характеристика дипломатичних успіхів, які, на думку *Чжоу*, полягали:

- 1) у відмові від менталітету гри з нульовою сумою на користь мудрої дипломатії;
- 2) захисті національного суверенітету і слідуванні основоположним принципам;
- 3) співробітництві, взаємній користі, розвитку і дипломатії відкритості [10, с. 36].

Звичайно, що ці пафосні фрази мають бути підкріплені реальними справами, які мають спільну оцінку від ефективності їх реалізації.

Так, наприклад, коли США стверджує про мілітаризацію і ворожість намірів КНР, то Китай, стверджує, що США помиляються. Тобто фактично відбувається подвійна стандартизація міжнародних відносин:

1) з одного боку, це *проголошені наміри*, красиві фрази, гучні гасла і прагнення підтримувати імідж мудрої та поміркованої держави, мудрого покоління керівників, яке стоїть немов зверху над усіма;

2) з іншого боку, є *реальність*: жорстке придушення інакомислення, шпіонаж, переслідування китайців по усьому світу, постійні порушення прав людини, впровадження кредитного соціального рейтингу, золотий фаєрвол, заборона багатьох соціальних мереж, інфільтрація поліцейських в інших державах з метою встановлення контролю над китайцями, навіть тими, хто отримав іноземне громадянство, вбудоване шпигунське обладнання у китайській техніці, випробування протисупутникової зброї, прагнення зробити власну станція на Місяці з метою спроби встановлення суверенітету на цій території та отримання доступу до рідкоземельних матеріалів та інших природних копалин тощо, постійні збройні конфлікти на кордоні з Індією, підтримка КНДР, не засудження Росії, проголошення факту відсутності зобов'язань щодо незастосування сили проти Тайваню тощо.

Адже будь-які фривольні інтерпретації особливо в українському медійному просторі, немов, Китай «дав зрозуміти, що він проти війни», є нічим іншим як домальовування, аматорське приписування того, що ніхто насправді не говорив. Завданням геостратегічного дискурсу виступає позбавлення лушпиння політичної комунікативістики від усіляких спроб маніпуляцій, і за допомогою аналітичного нарративу унеможливлення встановлення керованих алгоритмів управління сприйняттям.

Тому давати тлумачення висловлюванням або суб'єктивно трактувати їх відсутність не слід, користуючись лінійною парадигмою. Доречно нагадати, що Китай завжди і в усіх сферах діє наперед і винятково лише у власних інтересах і задля власної користі, а стратегічна невизначеність [11] насправді виступає показною і упродовженою в політичні процеси стратегією невизначеності для інших суб'єктів міжнародних відносин, тобто вона має не меті увести в оману партнерів щодо чіткого курсу Китаю: світове лідерство через економічну експансію.

Саме це і становить чіткий та однозначний зміст стратегії, якої дотримується Китай як держава, а втілюють його послідовно кожне наступне покоління керівників.

Коли Чжоу згадує про «зміцнення глобального іміджу Китаю» [12, с. 36], то слід чітко за науково визначеними параметрами надати шкалу вимірювання цього іміджу, співставити реальний та бажаний або уявний стани.

Коли йдеться про «*пріоритет рівності та рівноваги*», то передусім Китай наголошує на рішучості щодо відстоювання власних інтересів у поєднанні із розумним підходом. Натомість Китай оминає питання власної відповідальності за відсутність рівності та порушення принципу з боку московського режиму щодо неподільності безпеки для Української держави.

Досягнення дипломатії Сі Цзіньпіна

Так, само можу у вигляді матриці дати науково обґрунтовану оцінку судженням Чжоу щодо справжніх «досягнень дипломатії» п'ятого покоління [13, с. 37].

1. **Покращення відносин з Росією** – через війну проти Української держави, на московський режим і населення Росії було накладено санкції, через які покращення відносин і поглиблення передусім економічних відносин одразу ж вдарить по економіці Китаю через санкції. У грудні 2022 року міністр закордонних справ КНР Ван Ї, незадовго до свого звільнення, запевнив, що Китай має намір поглиблювати співпрацю з Росією наступного року, а також запевнив у «неупередженій» позиції країни щодо війни в Україні [14]. Таким чином, відсутність впродовж майже року війни проти України зрозумілою для Української держави і західного світу позиції Китаю наразі *трансформується* у чіткий вибір економічної доцільності над стратегічною виваженістю, і увиразнюється через формулу «**поглиблення стратегічної взаємної довіри і взаємовигідної співпраці з Росією**».

2. Більше того, 14 грудня 2022 року Сі Цзіньпін оголосив про необхідність поглиблення співробітництва із Росією, тим самим давши чітку відповідь на ставлення до війни, що розв'язала Росія [15]. Саме тому я не можу підтримати окремі дуже масштабовані думки експертів, щодо розвернення КНР до США. По факту: немає жодних відстав обґрунтованих підстав для наявності таких тверджень.

У даному контексті наведу думку провідного ідеолога сучасного московського режиму Д. Треніна, який прямо відзначив: «Держави є рівними лише в теорії; у реальному житті вони дуже нерівні. Регулювання їх відносин відбувається не на правовій основі, а на **силовій**» [16]. Тож, проголошуючи силу вирішальним чинником міжнародних відносин, Росія де-факто визначає і щодо своєї держави інструментарій відносин: силові різноформатні, каскадні впливи.

Напрями такого співробітництва унормовані в наступні вектори:

1) збільшення китайського імпорту російської нафти, газу і сільськогосподарських товарів. *Справжня мета КНР*: залишення РФ у статусі сировинної держави, унеможливлення становлення в якості високотехнологічного партнера, переходу до шостого технологічного укладу [17], жодних спільних проєктів у сфері високих технологій: космічна діяльність, штучний інтелект, розумні міста, відновлювальна енергетика тощо «взаємовигідне співробітництво» не передбачає);

2) посилення енергетичного партнерства в Арктиці та збільшення китайських інвестицій у російську інфраструктуру, як-то залізниці й порти – КНР використовуватиме спроможності РФ для освоєння Арктики, використовуючи останню локомотивом, в тому числі і через гіпотетично спірні питання у сфері міжнародних відносин, адже перебуваючи в тіні РФ, КНР знімає із себе відповідальність за можливі конфлікти, будучи лише «інвестором». Стосовно інвестування: відсутність прозорої системи скринінгу прямих іноземних інвестицій, над чим в Україні принаймні в науковому плані працюють окремі науковці [18], може призвести до стратегічної деінфраструктуризації РФ і встановлення контролю КНР над важливими частинами та сегментами яка об'єктів стратегічної інфраструктури, так і інфраструктурного потенціалу РФ, що в перспективі закладатиме ключові та екзистенційні загрози суверенній демократії РФ [19];

3) збільшення спільних фінансових операцій у рублях та юанях, а не в євро чи доларах, що допомагає захистити обидві країни від можливих майбутніх санкцій Заходу та *ввести китайську валюту в ширший обіг*.

Але наразі станом на початок 2023 року висновуємо: поставлені у 2019 році завдання щодо покращення відносин із Росією на початок 2023 року **не виконано**.

3. *Зміцнення торговельних відносин із ЄС та іншими європейськими країнами* – причини та умови такі ж самі як і в попередньому пункті. Результат аналогічний: замість зміцнення – санкції, заборона, відмови від китайської високотехнологічної продукції, звинувачення і крадіжці інтелектуальної власності та звинувачення у промисловому шпигунстві. У грудні для кардинальної зміни ситуації було призначено нового посла КНР в ЄС Фу Цуна, який заявив, що вторгнення Росії в Україну поставило Китай «у дуже складне становище», оскільки він не хоче «вибирати між друзями» Москвою й Києвом [20]. Відтак знову висновуємо: Китай ані словом не говорить ані про Українську державу ані про московський режим; Китай говорить – лише про себе, про свої інтереси, про своє становище, про свій вибір. Стомлюючи егоцентрична риторика китайських лідерів поступово формує сталі традиції до звуження участі Китаю і геостратегічному дискурсі, його можливостях щодо впливу на глобальний геостратегічний ландшафт.

Одним із показових прикладів є звернення вектору розвитку німецьких промислових хімічних гігантів з Росії на Китай. Однак, на думку західних авторів, Німеччина та її крупні промислові компанії ризикують натрапити на ще один серйозний прорахунок – дозволяючи спокусі дешевшої китайської енергії прив'язати їх до іншого автократичного та примхливого режиму, контрольованого здебільшого однією людиною [21]. Адже бряцання зброєю *Сі Цзіньпіна* в Тайванській протоці може бути ознакою того, що можливе прийде час, коли політичний лідер Китаю здатний зробити ту ж помилку, що й Росія. Тільки за цього випадку Китай заплатить неспівмірно вищу ціну і матиме найбільш серйозні наслідки, аніж Росія.

Ключовою помилкою очільника московського режиму, на думку Столтенберга була недооцінка масштабу і хоробрості українського народу, збройних сил і керівництва, а також недооцінка єдності країн-учасниць НАТО і їхньої солідарності з Україною. Ця підтримка альянсу, за його словами, змінила ситуацію на полі бою, і вона триватиме, адже – це боротьба за наші цінності, це боротьба за демократію, і ми просто повинні довести, що демократія перемагає тиранію та гноблення [22].

Саме тому, розуміючи нестабільність в політичному плані з боку політичного керівництва Китаю, передусім *Сі Цзіньпіна*, підвищення в партійній ієрархії Ван Ї, який виступав послідовним антизахідним політиком, непрогнозованість безпекової та мілітарної політики КНР, призводить до того, що США та ЄС працюють над **створенням спільного промислового альянсу**.

Адже основними принципами наразі з урахуванням варварської війни московського режиму проти Української держави виступають не дешева робоча сила і дешеві ресурси, а зовсім інші. Наразі в рамках створення такого альянсу відбувається: перенаправлення ланцюгів постачання до дружніх країн для підвищення економічної безпеки; збереження робочих місць ближче до дому; зміцнення демократичних норм.

Основана мета – зменшення вразливості, особливо об'єктів стратегічної інфраструктури. Лідерство в такому альянсі на думку цитованої статті [23] має належати Німеччині та Сполученим Штатам

Америци. BASF пішов на великий ризик. Ставка на Китай може виявитися ще катастрофічнішою, ніж ставка на Росію понад тридцять років тому.

Результат станом на кінець 2022 року: **завдання не виконано.**

4. **Досягнення прогресу із США у побудові відносин нового типу між крупними державами.** Якщо звернутися до виступу посла КНР в США Цінь Гана і його програмної статті перед призначенням на посаду міністра закордонних справ Китаю, яка була опублікована в журналі National Interest, то знаходимо цікаві дані на підтвердження даного пункту. Зокрема він відзначає, що за останнє десятиліття Китай створив двадцять одну пілотну зону вільної торгівлі та збільшив кількість підписаних угод про вільну торгівлю (ЗВТ) з десяти до дев'ятнадцяти, включаючи Регіональне всеосяжне економічне партнерство (RCEP), найбільшу угоду про вільну торгівлю у світі. Іноземним інвесторам було надано повний національний режим до заснування, а пункти негативного списку для їхніх інвестицій було скорочено до тридцяти одного з початкових дев'яноста трьох. Кількість суб'єктів ринку Китаю зросла до понад 160 мільйонів. За даними Світового банку, Китай займає тридцять перше місце у світі за легкістю ведення бізнесу, піднявшись на шістдесят п'ять позицій за десять років. Враховуючи цей запис, людям варто двічі подумати про правдивість і справжні наміри, коли вони чують нарікання про те, що Китай «рухається назад» у реформах і відкритості, або «втратив Америку» [24].

Але з іншого боку, **на практиці реально відбувається:** заборона з боку США продажу високих технологій КНР [25]; торговельні війни; заборона китайської продукції; санкції; як наслідок уповільнення зростання ВВП Китаю; значна інфляція.

Більше того, окремі автори навіть зазначають, що *Падіння Джека Ма означає кінець золотого віку Китаю* [26]. Адже мільярдера Джек Ма, який є однією з найбагатших людей Китаю, примусили поступитися контролем над дочірньою компанією китайського конгломерату Alibaba Group – Ant Group, яка володіє найбільшою у світі мобільною платіжною платформою Alipay, обслуговує понад 1,3 млрд користувачів і 80 млн продавців. Афілійована з Alibaba компанія оголосила про розірвання угод, які дозволяли Джекові Ма займати головну позицію в структурі корпоративного управління Ant Group. Все це, лише через критику Джеком Ма банківської системи КНР, яку він порівнював із ломбардами [27].

Зі свого боку Китай «рішуче відкинув помилкову політику Сполучених Штатів щодо Китаю» [28]. Питання щодо Тайваню взагалі потребують окремих досліджень. Тож в цілому закономірний результат не гнучкої і непоступливої політики Сі: **завдання не виконано.**

Більше того, Китай чітко відмовився критикувати дії Москви, яка почала варварську війну проти Української держави 24 лютого 2022 року. Поза це, КНР уперто продовжує називати війну незрозумілою лексемою «конфлікт», тим самим демонструючи своє зневажливе ставлення до нашої суверенної держави як суб'єкта міжнародних держави.

Через що потужні стратегічні висновки маємо зробити і ми, з часом, коли прийде питання щодо війни за спірні території КНР.

Україна відіграватиме ключову роль у нових глобальних системах стратегічної безпеки.

Тому нехтування нашою державою – стратегічний прорахунок китайських керівників, він матиме серйозні стратегічні наслідки и вигляді стратегічних прорахунків. Але це – з часом. Щодо США: КНР замість збереження власної логіки «*стратегічної невизначеності*» почали звинувачувати США і НАТО начебто у «провокуванні Кремля», і розкритикували санкції проти Росії, через що Росія, своєю чергою, рішуче підтримала Китай на тлі напруженості у відносинах зі США щодо Тайваню [29]. Тому слід чітко висновувати: КНР за правління Сі припустилися низки системних рішень, які не дозволяють говорити про стратегічний характер конструктивних відносин між США та КНР. Вибір зроблено. Результати КНР відчує на собі вже до кінця цього десятиліття, під кінець чергового терміну закінчення правління Сі у 2027 році.

Констатую, що відносини між США та КНР суттєво погіршилися за часів правління, Сі, а в новій редакції Стратегії національної безпеки США – КНР, а не Росія, була **означена головною та суттєвою загрозою національній безпеці США** [30]. Навіть після вторгнення Росії, Китай визначено як найбільш серйозний виклик світовому порядку, і Сполучені Штати мають виграти економічну гонку озброєнь із наддержавою, якщо вони насправді сподіваються зберегти свій глобальний вплив, йдеться в стратегії [31].

Тож це є чітким індикатором та сигналом китайському керівництву щодо помилковості і неконструктивності та в цілому безперспективності політики Сі; неможливості досягнення проголошеного курсу до нових відносин за умови відсутності бажання з боку КНР і, передусім, – Сі – будувати нову систему політичних відносин не лише всередині власної країни, а й передусім у сфері міжнародних відносин.

Заяви окремих політичних лідерів КНР про те, що «розвиток Китаю означає сильнішу силу миру, а не зростаючу державу, яка готова «порушити статус-кво», як це називають деякі» [32] на практиці не відповідають дійсності; різкі заяви *Сі* щодо відсутності гарантій незастосування сили для вирішення питання приєднання Тайваню унеможливають трактувати та взагалі довіряти обіцянкам Пекіну, особливо на тлі тотальної милітаризації економіки та ворожого виховання молоді та населення в цілому всередині країни з акцентом на підготовку до війни.

На підтвердження моєї думки наведу слова Christopher S. Chivvis, який взагалі стверджує про те, що адміністрація Байдена також повинна протистояти і бути готовою до вирішальної битви яка представлена у вигляді *маніхейської боротьби*: демократії проти авторитаризму [33].

Таким чином, *відсутність чіткості та послідовності*, яка унаслідок зрозумілий всім суб'єктам міжнародних відносин зміст, алгоритм та послідовність та характер дій, а не туманні, завуальовані «східною мудрістю», вислови із утаємниченим змістом, **не дали змогу КНР досягти практично більшість із проголошених у сфері міжнародних відносин цілей.**

Найбільш помітними успіхи КНР слід визначити у сфері економічної глобалізації та експансії як рушія економічного зростання Китаю [34].

Якщо не досягаються тактичні цілі – досягти стратегічних цілей неможливо.

Тож проголошена *нова глобальна стратегія КНР* є де-факто мімікрією концепції стратегічної невідзначеності, яка фактично по суті для сучасного Китаю – концептуальна самоомана, що може призвести до колапсу та суттєвого зменшення темпів економічного росту, без якого і поза контекстом якого говорити про світове лідерство, доступ КНР до високих технологій та західних інвестицій, рівноправність тощо є для Китаю поспішним.

Що передбачає лідерство Сі Цзіньпіна для Української Держави і для світу?

Лідерство передбачає передусім: відповідальність, а не прагнення до пошуку постійної вигоди та користі в односторонньому, в даному випадку з боку Китаю, випадку.

І у цьому питанні актуалізується питання суто політологічного змісту: щодо справжності політичного лідерства та змісту політичної еліти.

У даному контексті слушною для аналізу, в контексті філософської думки *Сі Цзіньпіна* про будову спільноти єдині долі є думка *Г. В. Касьянова*, який відзначає, що універсальна теорія нації та націоналізму взагалі не потрібна саме стосовно націй і націоналізму, оскільки останні були й залишаються поліморфними концепціями та явищами [35, с. 349]. Фактично китайський лідер повторює помилку лідерів західних демократій, які невдало, а поінколи і фатально, прагнули нав'язати власну модель електоральної демократії більшості країн світу.

Так само *Сі*, прагне нав'язати свою концепцію «Один пояс і Один шлях» усьому світу, переконуючи світ у тому, що це, начебто, вигідно всім.

Ба більше, *Е. Сміт* взагалі відзначає, що дедалі більша зорієнтованість на європейську єдність впливає на націоналізм і національну державу: їх співвідношення в чорно-білих поняттях дуже просто передати як обернено-пропорційні: чим сильніша європейська єдність, тим слабкіша національна ідентичність кожної національної держави-члена Європейського Союзу [36, с. 170].

За даного випадку заяви окремих дослідників та спікерів про те, що політика Китаю полягала у тому, щоб ніколи не втручатися у внутрішні справи інших країни, абсолютно не відповідає дійсності.

Загадаємо В'єтнам, Камбоджу, Японію, Філіппіни, Індію та інші відкриті та відомі усьому світу жевріючі конфлікти, про які я писав в інших своїх статтях і причини та наслідки яких достатньо детально обговорюються в чисельних іноземних публікаціях.

І головне: рівень милітарності міжнародних відносин слід розглядати в контексті того покоління і відповідної ідеології, яке дане покоління впроваджує у сфері політичних відносин. Тому не вірним і не коректним є метод екстраполяції на політику *Сі Цзіньпіна*, коли окремі українськими китаєзнавцями зокрема, представник української асоціації китаєзнавців О. Коваль [37] зазначають, що оскільки Китай ніколи не вмівувався, то і зараз він просто буде розвиватися і досягати цілей економічного розвитку та технологічної першості (що вже передбачає конкуренцію і конфлікт із заходом) та формування умов для підвищення добробуту для власних громадян і не ніколи не становитиме загрозу для людства.

Перефразуючи слова *Сі*: «Ми нікому не даємо обіцянки, що ми колись для захисту власних інтересів не будемо застосовувати силу». Так само ми ніколи не обіцяємо, що колись не використаємо залежність від китайської продукції на свою користь і поневолимо або встановимо керовані механізми контролю над іншими соціальними та економічними системами.

Слід відверто **констатувати**: непослідовність, нечіткість і стратегічна невизначеність – є притаманними рисами політичного лідера Сі Цзіньпіна. Утім, такий лідер є породженням менталітету китайського народу, певними рисами якого в розрізі аналізованого предмета дослідження можна визначити:

- 1) китайці надають важливого значення ввічливості, повазі;
- 2) вони вкрай рідко виступають ініціаторами надання інформації, надаючи перевагу отриманню інформації, вивченню логіки та намірів протилежної сторони;
- 3) обережна реакція на будь-які ситуації в міжнародних відносинах;
- 4) реальні рішення ухвалюються на довгостроковій основі, в дусі колективної відповідальності [38, с. 56–57].

За правління **Сі Цзіньпіна** Китай суттєво змістився у сферу стратегічної невизначеності, одним із варіантів якої може бути за певних умов – стратегічний провал.

У практичній діяльності з боку КНР все відбувається не так, як проголошується, що уможливило в теоретичному плані розділяти:

- 1) *аналіз теоретичних та ідеологічних концепцій* п'ятого покоління лідерів КНР;
- 2) дослідження стратегічного інструментарію геостратегії у сфері трансформації міжнародних відносин, результативної діяльності лідерів КНР у сфері глобального / регіонального лідерства (не лише економічного) практична відповідальність і співвіднесення запланованих та очікуваних із отриманими результатами у політичній та безпековій сферах.

Зважаючи на порушення логіки глобальної стратегії Китаю, **Сі Цзіньпін** здійснив фальстарт, не зумівши через невдалу авантюру очільника московського режиму у війні проти Української держави, змінити розклад у світовій архітектурі безпеці на власну користь.

Наразі для політичних лідерів КНР встає гостра потреба у вжитті комплексних заходів щодо кардинального розвороту та повернення до глобальної стратегії економічного зростання, а у більш абстрактному плані: повернення Китаю до вектору економічного розвитку, зосередження передусім на внутрішніх істотних проблемах.

За останні тридцять років китайсько-російські відносини досягли значного прогресу, але вони все ще базуються на таких принципах: 1) **неальянс**; 2) **неконфронтаційність**; 3) **ненаціленість** на треті країни. Знову ж таки, вертаючись до теоретичних засад геостратегії, які я розробляю, акцентую увагу: ключові засади усі виражені через заперечувальну частку **не**. Тобто фактично будова стратегії відбувається через заперечення певних дій, реалізацію «*де*»-концепції, а не через ствердження позитивних та конструктивних дій та вжиття системних взаємовигідних заходів [39].

Завершу словами китайського прислів'я: «Джерело чисте – в гирлі вода чиста».

Література:

1. На Мюнхенській конференції міністр закордонних справ Китаю підтримав Україну. URL: <https://socportal.info/ua/news/na-miunkhenskii-konferentcii-ministr-zakordonnikh-sprav-kitaiu-pidtrimav-ukrainu/>.
2. Ліпкан В.А. П'яте покоління керівників КНР: приклад політичного лідерства Цінь Гана. *Регіональні студії*. 2023. № 32.
3. Ліпкан В.А. Наративний аналіз виступів керівників п'ятого покоління КНР: на прикладі Цінь Гана. *Politicus*. 2023. № 1.
4. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F_%D1%80%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B9_%D0%9A%D0%9D%D0%A0
5. Цзіньпін С. *О государственном управлении*. Пекин : Издательство литературы на иностранных языках. В 3 Т. 2018. Т. 1. 652 с.
6. Белл Д. Китайська модель. Політична меритократія та межі демократії / пер з англ. Олександра Дем'янчука. Київ : Наш формат, 2017. 312 с.
7. Не хотів залишати своє місце. Ексклаву Китаю Ху Цзіньтао вивели під руки із президії на з'їзді Компартії – BBC. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/z-jzd-kpk-kitayu-hu-czintao-viveli-pid-ruki-iz-ceremoniji-50278560.html>
8. Траверсе О. Політичне лідерство як univsum. *Політичний менеджмент*. 2011. № 2. С. 85–93.
9. Синьмін Чж. *Руководство Си Цзиньпина и будущее Китая*. Москва : Издательство «Мир», 2019. 184 с.
10. Синьмін Чж. *Руководство Си Цзиньпина и будущее Китая*. Москва : Издательство «Мир», 2019. 184 с.
11. Ліпкан В.А. Політичний зміст концепції стратегічної невизначеності: на прикладі КНР. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 38.; Ліпкан В. А. Політичний зміст концепції стратегічної ясності: на прикладі КНР. *Politicus*. 2022. № 6.
12. Синьмін Чж. *Руководство Си Цзиньпина и будущее Китая*. Москва : Издательство «Мир», 2019. 184 с.
13. Синьмін Чж. *Руководство Си Цзиньпина и будущее Китая*. Москва : Издательство «Мир», 2019. 184 с.
14. Китай заявив, що поглиблюватиме співпрацю з Росією й «неупереджений» щодо війни. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/25/7382322/>

15. Lingling Wei, Marcus Walker Xi Jinping Doubles Down on His Putin Bet. 'I Have a Similar Personality to Yours' The Chinese leader is strengthening ties with increased trade and energy partnerships. URL: https://www.wsj.com/articles/xi-jinping-putin-china-russia-relations-11671030896?mod=hp_lead_pos5
16. Тренин Д. Новый баланс сил: Россия в поисках внешнеполитического равновесия. Москва : Альпина Паблишер, 2021. 471 с.
17. Ліпкан В. Стратегія входження України до країн шостого технологічного укладу. *Ліпкан В. А., Зубко Г. Ю. Стратегія державної інфраструктурної політики України : монографія / за загальною редакцією В. А. Ліпкана. Київ : Ліпкан В. А., 2022. С. 774–802.*
18. Теленик С.С. Державна система захисту критичної інфраструктури України: концептуальні засади адміністративно-правового регулювання : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 602 с.
19. Теленик С. Адміністративно-правові основи скринінгу інвестицій в об'єкти критичної інфраструктури. *Підприємництво господарство і право*. 2019. № 9. С. 135–141.
20. Пляйс Я.А. «Суверенная демократия» – новый концепт партии власти. *Власть*. 2008. № 4. С. 24–32.
21. Китай заявив, що поглиблюватиме співпрацю з Росією й «неупереджений» щодо війни. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/25/7382322/>
22. John Austin Elaine Dezenski Germany's Bet on China Is a Crisis in the Making. 15 January 2023. URL: <https://nationalinterest.org/feature/germany%E2%80%99s-bet-china-crisis-making-206118>
23. Lolita c. Baldor (18.01.2023) NATO warns of Russia's long war in Ukraine, vows to be ready. URL: <https://apnews.com/article/russia-ukraine-nato-politics-mircea-geoana-e178af41a4f93ead9a427484ea06dbaf>
24. John Austin Elaine Dezenski Germany's Bet on China Is a Crisis in the Making. 15 January 2023. URL: <https://nationalinterest.org/feature/germany%E2%80%99s-bet-china-crisis-making-206118>
25. Qin Gang How China Sees the World. 26 December 2022. URL: <https://nationalinterest.org/feature/how-china-sees-world-206058>
26. Biden blacklists China's YMTC, crackdowns on AI chip sector. 16 december 2022. URL: <https://www.reuters.com/technology/biden-blacklist-chinas-ymtc-crackdown-ai-chip-sector-2022-12-15/>
27. Katsuji Nakazawa Analysis: Jack Ma downfall spells end of China's golden age. 19 January 2023. URL: https://asia.nikkei.com/Editor-s-Picks/China-up-close/Analysis-Jack-Ma-downfall-spells-end-of-China-s-golden-age?utm_source=paid.outbrain.com&utm_campaign=BA_broad&utm_medium=referral&utm_content=E15-1&dicbo=v1-b36e384dc22005fedd fcb520875d2d85-00280e9c9208103b82992e13a5e43683ac-me4tiyxmq4gmljwg4zwwgljugizwgljymuywmljvgyzdaobugiy tkolfgu
28. Мільярдер Джек Ма втратить контроль над Ant Group. URL: <https://root-nation.com/ua/news-ua/it-news-ua/ua-milyarder-dzhek-ma-vtrativ-kontrol-nad-ant-group/>
29. Китай заявив, що поглиблюватиме співпрацю з Росією й «неупереджений» щодо війни. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/25/7382322/>
30. Катастрофа Путина: его бросил Си Цзиньпин / РФ лишается главного союзника. № 400- *Юрій Швец*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=6BsAQQT8hSQ>
31. Jarrett Renshaw, Michael Martina Biden's national security plan takes aim at China, Russia. URL: <https://www.reuters.com/world/us/bidens-national-security-plan-aims-china-russia-2022-10-12/>
32. Jarrett Renshaw, Michael Martina Biden's national security plan takes aim at China, Russia. URL: <https://www.reuters.com/world/us/bidens-national-security-plan-aims-china-russia-2022-10-12/>
33. Qin Gang How China Sees the World. 26 December 2022. URL: <https://nationalinterest.org/feature/how-china-sees-world-206058>
34. Christopher S. Chivvis Biden's Forthcoming National Security Strategy: Making It Real. November.10/2021. URL: <https://carnegieendowment.org/2021/11/10/biden-s-forthcoming-national-security-strategy-making-it-real-pub-85734>.
35. Глобалізація та економічне зростання Китаю 6 монографія / за ред. Т. Чана, В. Копійки, О. Рогача. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2022. 271 с.
36. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму : монографія. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
37. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / пер. з англ. М.Климчука і Т. Цимбала. Київ : Ніка-Центр, 2006. 320 с.
38. Коваль О.А. Як Китай увійшов до нової епохи. URL: <https://sinologist.com.ua/koval-o-yak-kytaj-uvijshov-novoyi-epoxy/>
39. Съезд Компартии Китая. Основные месседжи. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IHgxfCkYIA&t=119s>
40. Девятов А. Красный дракон. Китай и Россия в XIX веке. Москва : Лагортм, 2002. 288 с.
41. Ліпкан В.А. Анатомія геополітичної деструктивності: на прикладі війни Росії проти України. *Літопис Волині*. 2022. № 27.

УДК 323.23+329.05+321.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.39>

ПРОГРАМНІ ПРИНЦИПИ ТА МАНІФЕСТАЦІЯ МЕРЕЖЕВИХ ПІРАТСЬКИХ ПАРТІЙ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

Мудрий Роман,

аспірант кафедри політології

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID ID: 0009-0007-1997-2917

У статті систематизовано програмні принципи й маніфестацію мережеских піратських партій у країнах Європи. Аргументовано, що піратські партії – це один з варіантів спеціальних чи спеціалізованих партій постматеріалістичних цінностей, які фокусуються на досить обмеженому колі проблем, зокрема авторського і патентного права, інтелектуальної власності, а теж частково прямої демократії і її модифікацій в умовах інформаційного суспільства. Зафіксовано, що піратські партії самоідентифікуються ані як ліві, ані як праві, а швидше як позаідеологічні, однак на практиці вони позиціонуються здебільшого як ліволібертаріанські. При цьому ідеологічна позиція таких партій є нестійкою, адже змінюється залежно від їхніх електоральних успіхів чи неуспіхів і представництва, хоч загалом ці партії бодай частково структурують і модифікують параметри політичної змагальності. Додатково виявлено, що піратські партії надзвичайно специфічні і структурно, і організаційно, і програмно, і дискурсивно, а тому вони спричиняють неоднозначні політичні й електоральні результати. Останні передусім залежать від контексту та поточного стану розвитку міжпартійної змагальності в тій чи іншій країні. Більш узагальнено виявлено, що поточно піратські партії в світі й окремих його частинах є не надто успішними, але вони можуть стати такими згодом, зокрема на тлі розвитку мережеских технологій, комунікацій і внаслідок зміни майбутніх рамок політичного процесу й змагальності. А це, своєю чергою, може призвести до порушення ідеологічного консенсусу системних лівих і правих партій, а відтак і загалом до зміни формату міжпартійної змагальності.

Ключові слова: партія, мережева партія, піратська партія, пряма демократія, маніфестація, Європа.

Mudryi Roman. Programmatic principles and manifestation of digital pirate parties in European countries

The article systematizes the programmatic principles and basic manifestation of digital pirate parties in European countries. It is argued that pirate parties are one of the options of special or specialized parties of postmaterialist values. Since these parties focus on a rather limited range of issues, in particular on copyright and patent law, intellectual property, as well as partly on direct democracy and its modifications in the conditions of the information society. It is noted that pirate parties identify themselves as neither left nor right, but rather non-ideological ones, but they are mostly positioned as left-libertarian ones in practice. At the same time, the ideological position of such parties is unstable, because it changes depending on their electoral success or failure, as well as representation. Although these parties at least partially structure and modify the parameters of political competitiveness in general. In addition, it is found that pirate parties are extremely specific structurally, organizationally, programmatically and even discursively, and therefore they cause very ambiguous political and electoral results. The latter primarily depend on the context and current state of development of inter-party competition in one or another country. More generally, it is found that pirate parties are not very successful in the world and in certain parts of the world currently, but they may become so in the future, in particular at the background of the development of network technologies, communications and thus as a result of changes within the future framework of the political process and competition. This can lead to a deviation of the ideological consensus of the systemic left and right parties, and therefore to a change in the format of inter-party competition in general.

Key words: party, digital party, pirate party, direct democracy, manifestation, Europe.

Вступ. У дослідженні увагу приділено доволі новому різновиду політичних партій, які називають піратськими і які є основою феномена політичного піратства в Європі та світі. Зокрема, фокус поставлено на програмних принципах і базовій маніфестації мережеских піратських партій у країнах Європи, а також побічно на підставах виділення, історії становлення і сутності феномена політичного піратства й піратських партій загалом і/чи в окремих країнах. Постановка такого наукового й дослідницького питання актуалізована тим фактом, що сьогодні політичну та міжпартійну змагальність все більше і більше характеризують так звані спеціальні чи спеціалізовані партії постматеріалістичних цінностей [1, с. 87]. Вони структурують партійно-ідеологічний спектр через оцінювання впливу різних соціальних груп на процес прийняття спеціальних/галузевих політичних рішень і забезпечення їхнього лобювання й просування тощо [2]. Інакше кажучи, вони зосереджені на спеціальних і зовсім неklasичних політичних цінностях, запитах й інтересах, які можуть вдало структурувати політичну та міжпартійну змагальність

у сучасному світі, навіть попри доволі обмежені програмні позиції та коло виборців і симпатиків. Інтерес же до піратських партій як різновиду спеціальних партій зумовлений тим, що їхня маніфестація і діяльність є передусім мережевою (часто ці партії іменують мережевими чи цифровими [3, с. 364–365]) та спрямована на реформування законодавства в сфері авторського права і патентів. Але це дуже узагальнене розуміння піратських партій, яке вибудовується на їхньому первинному досвіді і базовій політичній риторичі. Тому в дослідженні увагу буде зосереджено на розгляді та систематизації різноманітних програмних принципів і маніфестацій мережеских піратських партій, передусім на підставі досвіду їхнього формування та функціонування в країнах Європи.

Аналіз досліджень і публікацій. Поставлена тематика останнім часом доволі представлена у політичній науці, зокрема завдячуючи все більшій і більшій частоті формування піратських партій в країнах Європи (поточно вони представлені чи не у всіх країнах аналізованого регіону), а також їхнім електоральним успіхам в деяких серед цих країн і навіть на рівні Європейського парламенту. Зокрема, тему піратських партій (як різновиду мережеских) останнім часом досліджували такі вчені, як С. Бак [4], Дж. Балдіні і С. Болгеріні [5], Х. Бартелс [6], Дж. Бейер [7], К. Блум і К. Цубер [8], Б. Бодо [9], Н. Боллейер, К. Літл та Ф.–К. вон Ностіц [10], М. Брунцлік [11], П. Буркарт [12], П. Водова і П. Вода [13], М. Демкер [14], Г. Ерлінгссон і М. Перссон [15], М. Зуліанелло [16], Б. Каммертс [17], А. Костік [18], К. Кошмідер [19], П. Маскарінец [20], Ф. Мігель і Т. Олссон [21], О. Нідермайер [22; 23], Л. Новотни та Д. Саровец [24–27], С. Отжес [28], А. Путіні [29], Л. Свасанд [30], Р. Ускаї та К. Віца [31], М. Фредрікссон [32–35], Ф. Хартлеб [36; 37], А. Хенсель і С. Клеча [38], Д. Хуткий [39], Я. Чарват [40], Й. Ясаарі та Дж. Гільден [41; 42] й інші.

Виклад основного матеріалу. З доробків перелічених й інших вчених можна зробити висновок, що так звані «піратські» партії – політичні сили, основною метою діяльності яких насамперед (зокрема в розрізі формування перших «піратських» партій) вважають реформування законодавства і політики в сфері авторського права та патентів. Інакше кажучи, «піратські» партії відстоюють права людини на приватність в Інтернеті та в повсякденному житті, а також прозорість державного апарату. Але це надто широке формулювання програмного профіля і маніфестації піратських партій, а тому його треба структурувати, деталізувати та систематизувати, для чого варто використати досвід формування і функціонування таких партій у низці країн Європи (та передусім у Швеції [43–45], Ісландії [46], Люксембурзі, Німеччині [47–51] та Чехії [52–54], в яких піратські партії виявились найбільш електорально успішними і навіть (по-різному) брали участь у роботі парламентів (національних або Європейського) і в формуванні національних (як у Чехії) або локальних (як в Ісландії) урядових кабінетів [55–60]).

Отож сьогодні всі без винятку (формально зареєстровані і незареєстровані) піратські партії в Європі й загалом у світі (а таких партій станом на 2023 р. близько 50) наслідують модель передусім Піратської партії Швеції [61–66], а також тих «піратів», які мають помітні електоральні успіхи (зокрема в Ісландії та Чехії) [67–70]. Ці політичні сили виступають за розвиток принципів прямої демократії і захист недоторканості приватного життя та громадянських свобод людини й громадянина, а також за їхню безпосередню участь в урядуванні та суспільно-політичному житті тієї чи іншої країни. Така маніфестація пов'язана з тим фактом, що, на думку «піратів», у сучасному суспільстві і в кожній державі доволі часто панує атмосфера та практика стеження й контролю держави за особистим життям кожної людини і громадянина. Саме тому піратські партії наполягають на неухильному і вільному дотриманні державами/урядами прав людини й громадянина, свободи слова, прав на культуру та особистісний розвиток, а також наполягають на захисті приватної інформації громадян у рамках розвитку сучасних цифрових та інформаційних ідей і платформ. Враховуючи це, політсили вимагають встановлення суворого і якісного контролю над застосуванням «сили» та переслідуванням громадян, а також визнають неприпустимою будь-яку примусову дискримінацію за релігійною, етнічною, політичною, віковою й іншими соціальними ознаками. На практиці це виявляється у тому, що політичні «пірати» пропонують розповсюдити таємницю листування не тільки на звичайні листи, а й на електронну пошту, SMS та інші технології, а також загалом наполягають визнати доступ до мережі Інтернет одним з основних громадянських прав і свобод у світі та в кожній державі. Наприклад, доступ до Інтернету піратські партії пропонують зробити для всіх рівним, з правом доступу до всіх без винятку веб-сайтів і протоколів, а провайдерам, які не виконують цих вимог, радять заборонити надавати і продавати послуги. З іншого боку, провайдери Інтернету, на думку «піратів», повинні бути цілком звільнені від відповідальності за завантажувану користувачами мережі інформацію. Разом із цим, партії піратів пропонують зробити процес державного управління і прийняття рішень максимально прозорим та відкритим, чим нагадують ще одну «нішу» спеціалізованих партій, які типово іменуються антиістеблшментськими [71–74].

Наступний блок виявив програмних принципів піратських партій у різних країнах світу, але передусім в країнах Європи, стосується реалізації вільної культури та реформування законодавства про авторське право й інтелектуальну власність. Цей блок передусім націлений на забезпечення цілковито вільного обміну знаннями, відкритий інформаційний контент, забезпечення інформаційної приватності та транспарентності, свободи інформації та нейтральності мережі. Піратські партії аргументують, що авторське право повинне заохочувати створення, розвиток та поширення творів і винаходів культури, адже безкоштовний доступ до культури для всіх та кожного на рівних умовах є цілковито взаємовигідним для суспільства. Тому «пірати» традиційно пропонують збалансувати національне і наднаціональне (насамперед на рівні ЄС) законодавство про авторське право та інтелектуальну власність, що повинно передусім забезпечити право автора на ім'я, але зовсім не обмежити доступ до його чи її творів зі боку громадськості. Зокрема, політичні «пірати» і піратські партії типово вважається за необхідне забезпечити вільний доступ загалом (фактично будь-кого) до класичних творів літератури, фільмів та пісень тощо, дозволити вільне розповсюдження ідей, знань й інформації, змінити закони про авторське право так, щоб воно обмежувало лиш комерційне використання і не впливало на добровільний обмін та поширення файлів з некомерційною ціллю. Як мінімум, піратські партії наполягають на скороченні терміну дії авторських прав і вимагають дозволів на використання творів мистецтва, науки, технологій тощо для створення похідних і подібних робіт.

Ще один ключовий блок маніфестних принципів піратських партій у різних країнах Європи та світу, зокрема знову-таки наслідуючи найуспішніші моделі та вияви цих партій у Швеції, Ісландії, Чехії, Німеччині і Люксембурзі [75; 76], стосується лібералізації і загалом реформування законодавства про патенти та/чи монополії. Причина у тому, що, згідно із поглядами політичних «піратів» приватні монополії суттєво перешкоджають вільній конкуренції на фактично на всіх формах і видах ринку, а патенти, своєю чергою, є засобом маніпулювання ринком. Тому потрібно поступово мінімізувати, а в підсумку і скасувати патентну систему, адже вона, на думку представників піратських партій, не заохочує, але натомість перешкоджає інноваційній діяльності, а тому й поступу в тій чи іншій сфері креативності. Саме на цій підставі політичні «пірати» вимагають від (різних) монополістів зробити їхню діяльність більш прозорою, оскільки це повинно у підсумку стимулювати розвиток ринку як такого і дозволити уникнення штучних перешкод для входження різних суб'єктів на ринок. Врешті піратські партії також пропонують законодавчо обмежити можливість створення самих монополій та зробити громадян і всі групи громадян рівними економічними «партнерами» на ринку. Паралельно з цим, партії піратського типу всіляко заохочують поширення результатів наукових і прикладних досліджень й аналітики у вільному доступі, а також наполягають на забезпеченні загального/відкритого доступу до даних архівів, причому зовсім без прив'язки до конкретного типу та платформи програмного забезпечення. Врешті-решт, і саме програмне забезпечення «пірати» пропонують зробити цілковито безкоштовним. Цьому, на їхню думку, найперше повинен сприяти перехід всіх державних установ й організацій на відкрите програмне забезпечення.

Якщо означені вище принципи діяльності та маніфестації піратських партій перенести на політичну і міжпартійну змагальність, яка власне й визначає партійну систему у тій чи іншій країні, то можна констатувати, що ці політсили передусім виходять з незадоволеності обмеженнями на обіг інформації. Адже останні типово встановлені в інтересах наявних політичних еліт, котрі представлені найперше традиційними чи так званими мейнстрімними партіями. Саме це в контексті стрімкого поширення Інтернету й урізноманітнення спроб його використання і регулювання породило феномен піратських партій. Річ у тому, що ці партії – як спеціалізовані чи спеціальні постматеріалістичних цінностей [77–79] – типово орієнтовані на розв'язання однієї-єдиної спеціальної проблеми або інтересу, а саме протидії зусиллям політичної еліти й істеблішменту поставити всесвітню мережу Інтернету і її користувачів під контроль глобальних, наднаціональних і національних еліт, у тім числі з допомогою авторського права, технічних і комунікаційних засобів й різних інших інструментів. З цього можна зробити висновок, що «ідеологія» і маніфестація піратських партій перебуває поза сферою традиційної політики класичних («старих») соціополітичних поділів. Натомість у програмах піратських партій наголос робиться на тих питаннях, які інші політичні сили зовсім ігнорують або ж, у кращому випадку, виносять на периферію своєї політичної/електоральної уваги. Інакше кажучи, по суті майже вся «ідеологія» і маніфестація піратських партій зводиться до дуже чітких, простих і зрозумілих вимог ввести декілька основних принципів регулювання Інтернету й цифрових технологій. Серед них: регламентація можливості для кожної людини і громадянина (а тому і їхніх груп) брати участь в дискусіях в Інтернеті, при цьому зберігаючи свою індивідуальну чи групову анонімність; вільний доступ до знань, інформації, новацій і культурних цінностей, у тому числі за допомогою цифрових технологій; право на приватність та недоторканність спілкування приватних осіб

і груп осіб в Інтернеті, зокрема за допомогою цифрових технологій; обмеження права влади, держави та уряду відстежувати комунікацію громадян за винятком випадків підозри у вчиненні тяжких злочинів; відміна або обмеження жорсткості патентного права, яке ускладнює (а інколи навіть унеможливує) доступ до нових винаходів і знань малозабезпеченим людям; забезпечення на всіх рівнях влади – від локального через національних до наднаціонального/міжнародного – відкритості та прозорості діяльності урядів, держави і загалом політики.

Наслідком це має той факт, що у політичному дискурсі та реальній політиці більшість піратських партій у країнах Європи висловлює інтерес до цінностей та гасел прямої демократії, і це навіть попри те, що остання не є їхнім безпосереднім інтересом та профілем. Причиною такого стану справ є те, що саме завдяки такій програмній спрямованості і дискурсу піратських партій останні звикло намагаються створити та наростити собі підтримку електорату чи симпатиків з боку населення, яке передусім орієнтується на постматеріалістичні цінності [80; 81]. У цьому випадку йдеться передусім про тип людей та електорат, сформований за останні декілька десятиліть в Європі, які цінують ефективну особисту участь в політиці і загалом у суспільному житті більше, аніж власні можливості збільшення особистого доходу. Таку ідею свого часу обґрунтував Р. Інґхарт у рамках концепту постматеріалістичних цінностей і масштабного соціологічного проекту «Огляд світових цінностей» [82; 83], де констатовано, що в сучасних суспільствах завдяки соціально-економічному розвитку вирости цілі покоління, для яких наявність їжі, житла, відпочинку та інших основних – матеріальних – благ стали само собою зрозумілі й очевидні. На противагу, люди перестали ними цікавитись як свого роду «вродженими» цілями, а зосередили свою увагу на постматеріалістичних цінностях вільного вибору, самовираження, захисту довкілля, громадянської участі тощо. Відповідно, саме внаслідок такого ціннісного постмодернізаційного «зсуву» відбулось підвищення якості демократії і зростання розмаїття форм та важливості політичної участі.

З цього слідує, що саме група людей, які більше цінують ефективну особисту і/чи групову участь в політиці і загалом у суспільному житті, сьогодні вважається основним джерелом інтересу та поновленого «запиту» на пряму демократію як той феномен, що в ідеальному варіанті дозволяє (чи принаймні припускає) шанси та можливості на збільшення впливу звичайних громадян у прийнятті політичних рішень. Політичні «пірати» наполягають, що саме ці люди багато в чому входять до складу так званого «креативного класу». Саме з цього постулату вибудовується властива для піратських партій лібертаріанська ідея про те, що держава як інститут повинна бути дуже слабкою/«мінімальною» та не повинна або майже не повинна втручатись в економіку (навіть з метою її стимулювання) і соціальне життя (навіть з метою захисту традиційних суспільних цінностей та «старих» соціополітичних поділів). У підсумку таке мінімалістське чи «слабке» трактування держави в ідеях і маніфестах піратських партій засвідчує, що частиною їхнього програмного «ядра» є лібертаріанська позиція, використана у рамках спеціальних або спеціалізованих інтересів. Доповнюється це тим, що комбінування програмних гасел і політичного дискурсу й активності піратських партій створює суттєві підстави іменувати такі партії ліволібертаріанськими. І це навіть попри те, що самі себе піратські партії типово вважають позаідеологічними або такими, що не можуть бути названими чи зближеними ні до лівих, ні до правих полісил [84, с. 49; 85; 86].

Такий парадокс маніфестації піратських партій варто деталізувати. Передусім важливо, що європейські піратські партії наближуються до лібертаріанства через те, що вони виступають за зменшення негативних наслідків представництва традиційних партій класичних або «старих» соціополітичних поділів. У рамках риторики «піратів», основна причина в тому, що класичні або «старі» партії надмірно втручаються у діяльність і функціонування засобів масової інформації – передусім мережі Інтернет, – а також існують передусім за сприяння великих (державних і приватних) корпорацій, чим значно нівелюють роль «народу» як основного та усталеного носія принципів демократії. Однак розвивається ця ідея у середовищі не зовсім класичного кластера й елемента електорату, зокрема у колі молоді – типово найапатичнішого представника виборців [87]. Адже саме на неї значною мірою звернено погляд чи не всіх піратських партій не тільки в країнах Європи, але й загалом у світі. З цього можна зробити висновок, що ідеологічний профіль й електоральна повістка дня піратських партій доволі «позитивні», бо ці полісили сприяють залученню молоді до політичного процесу, а відтак і їхній політичній соціалізації для майбутнього своїх держав.

З іншого боку, в чому власне і виявляється деякий програмний парадокс цих партій (принаймні в країнах Європи/ЄС), така маніфестація, політичний дискурс, риторика і практика політичних «піратів» суттєво «негативізовані», зокрема внаслідок хоча б часткового чи умовного підкреслення на прикладі них (або окремих з них) деякої помірної або «м'якої» форми євроскептицизму, антиістеблшменту і навіть антисистемності [88]. Виявів цього є щонайменше декілька. По-перше, піратські партії періодично намагаються підготувати свого чинного виборця до майбутніх виборів, відтак виражаючи заклопотаність

проблемами наступного покоління. Саме через це деякі піратські партії доволі часто іменують «партіями майбутнього». Однак у цьому розрізі політичні «пірати» виражають неготовність чи неповну готовність підтримувати усталений уклад, алгоритм та істеблішмент політичного процесу, зокрема в межах окремих країн і навіть ЄС, а тому їх хоча би частково і подеколи сприймають та окреслюють як антисистемні політсили. По-друге, окремі піратські партії прагнуть тривіалізувати тенденцію «нових» правих партій, суть якої полягає в усталенні тенденції до поєднання протекціонізму (в контексті захисту особистої та персональної інформації) та ксенофобії (у контексті заперечення надмірного втручання держави в справу захисту національної таємниці). На практиці же це виявляється у бажанні піратських партій спершу сприяти вільному потоку інформації, комунікації і вільному підприємництву, а згодом – зменшенню мінімальної зарплати.

Відповідно, базовим парадоксом політичних «піратів» є те, що вони фактично у своїх заходах конструювання власного образу «промоутера вільної інформації», з одного боку, відштовхуються від свого асоціювання з державними органами та інститутами, однак, з іншого боку, не виступають проти обмеження особистісних прав і свобод людини та громадянина. Доповнюється це тим, що у своїй риторичній піратські партії все частіше відзначають про поступове та негативне посилення держави на чолі з політичними або будь-якими іншими монополіями, які почали посягати на особистісні та групові права і свободи людини й громадянина, однак на практиці (коли проходять у парламенти або інші органи влади) паралельно не заперечують реорганізації демократії і демократичного порядку, зокрема ключових принципів представницької (а не прямої) демократії, яка, на їхню думку, сприяє головно традиційним партіями класичних чи «старих» (а не «нових») соціополітичних поділів [89–91]. «Вуалюється» це тим, що ключовими принципами «піратів» у різних країнах Європи й узагальнено виступає комбінація таких маніфестацій, як: пошук «ворога» та перегони з ним аж до його поразки; розширення прихильників дискурсу «демократичного оновлення» (яке повинне бути завершене становленням т. зв. «плавної», «рідкої» чи «прозорої» демократії [92–97] і процедур «делегованого голосування»); повна децентралізація влади. Все це означає, що піратські партії специфічно враховують персональну політичну позицію та роль кожної людини, тобто людини як такої і як частини групи. Виявляється це у тому, що ці політсили фактично «підключаються» про соціальні і політичні зміни, разом із цим опускаючи дійсну зможу людини персонально і самостійно впливати на політику. Відповідно, чимало дослідників наголошують [98–101], що піратські партії зазвичай доцільно трактувати як «антиполітичні організації» і тренд «боротьби проти» усталених принципів представницької демократії. Хоча, на противагу, це мабуть надмірно широке узагальнення, оскільки сьогодні вкрай складно говорити про практику здійснення влади зі сторони піратських партій. Річ у тому, що останні вкрай зрідка мають мандати в парламентах, не кажучи вже про портфелі в урядах. А ті ж партії, що були представлені в органах влади, значною мірою ставали поміркованішими і часто змінювали свої політичні ідеї/дії, наближуючись до партійного і політичного мейнстріму й істеблішменту.

Загалом, проаналізувавши особливості феномена, ідеологічного і програмного позиціонування, маніфестації, а також політичної і навіть електоральної поведінки піратських партій у країнах Європи (в деяких й усереднено), **отримано декілька результатів.** По-перше, піратські партії є різновидом спеціальних чи спеціалізованих партій постматеріалістичних («нових») цінностей, які характеризуються мережевою і децентралізованою структурою, організацією, комунікацією й управлінням. Це означає, що всі чи важливі рішення піратських партій приймаються на підставі внутрішньопартійної дієлєрації, дискусії і широкого залучення механізмів прямої демократії, в тому числі внутрішньопартійного референдуму і постійної ротації, заборони балотуватися декілька термінів поспіль на одну і ту ж посаду, квотності представництва і навіть відсутності формального лідера тощо [102, с. 251; 103; 104]. Відповідно, ясно, що структура, організація, членство, канали комунікації, форма діяльності та питання, які маніфестують піратські партії, дозволяють називати ці політсили дійсно мережевими чи цифровими. По-друге, піратські партії будують свої програми та маніфести у доволі гнучкій формі, адже ці політсили є чутливими до політичних умов у своїх країнах і регіонах (або навіть до глобальних питань), більше здатними використовувати як праві, так і ліві ідеї задля збільшення своєї електоральної підтримки. З цього слідує, що політичні «пірати» здатні шукати та знаходити навіть несподіваних політичних союзників залежно від рамок та рівня політики й урядування, чому сприяє їхнє самопозиціонування як таких, що є ані лівими, ані правими, а натомість позаідеологічними. З іншого боку, прагматично та дискурсивно піратські партії доволі часто наближаються до лібертаріанства та переважно займають ліві, а не праві позиції в ідеологічному спектрі. По-третє, піратські партії звикло маніфестуються доволі вузько, адже концентруються на дуже обмеженому колі програмних гасел й інтересів (за винятком ситуацій, коли вони проходять в парламенти або ж навіть в урядові кабінети, а тому й змушені

програмно і політично трансформуватись). Це доповнює попередні висновки тим фактом, що піратські партії майже завжди фокусуються на дуже спеціалізованих або спеціальних проблемах/питаннях й інтересах, знову ж мережевого чи цифрового характеру. Річ у тому, що вони декларують прагнення протидіяти істеблішменту й елітам, які контролюють мережу Інтернет та всіх її користувачів за допомогою авторського права, патентування, технічних й інших інструментів. Досягається це за рахунок знову-таки переважно мережевих або цифрових засобів, адже піратські партії активно й креативно використовують соціальні мережі і діджиталізацію для агітації та створення видовищних перформансів. *По-четверте*, піратські партії у своїй маніфестації, риториці і діяльності звертаються до гасел та принципів цілої низки інших спеціалізованих партій, передусім антиістеблішментських, адже вони орієнтуються на такі організаційні структури, лідери яких відносно доступні для партійців, громадськості та виборців, і просують такі ідеї, які відносно легко й зрозуміло сприймаються електоратом. Доповнюється або підсумовується це тим атрибутом («на прокат») ідеологічного позиціонування піратських партій, що вони звертаються до принципів/цінностей прямої демократії, але це є радше вторинним інструментарієм, а не базовою маніфестацією таких політсил. Найчастіше це має місце на прикладі віднайдення ролі низки піратських партій або як євроскептичних, або навіть як антиглобалістських, адже політичні «пірати» відображають негативну реакцію на розвиток глобалізації та її протиставлення локалізації у XXI столітті.

Висновки. У підсумку можна аргументувати, що піратські партії надзвичайно специфічні і структурно, і організаційно, і програмно, і дискурсивно, а тому вони спричиняють дуже неоднозначні політичні й електоральні результати, які передусім залежать від контексту та поточного стану розвитку міжпартійної змагальності в тій чи іншій державі (хоч з цього приводу треба проводити додаткові дослідження). Чи не основним наслідком цього є те, що поточно піратські партії (враховуючи увесь масив організацій подібного типу в світі) є не надто успішними, але можуть стати такими згодом, зокрема на тлі розвитку мережевих технологій, комунікацій і відтак внаслідок зміни майбутніх рамок політичного процесу та змагальності. Адже якщо суспільно-політичні пертурбації і технологічні новації розвиватимуться й надалі і виникатиме все більше і більше мережевих партій, то теперішній недолік піратських партій у форматі обмеженої соціальної бази та електорату зможе бути знівельованим порівняно з іншими політсилами, передусім спеціалізованими.

Це, своєю чергою, може призвести до ще одного етапу порушення ідеологічного консенсусу системних лівих і правих партій, а відтак і загалом до зміни формату міжпартійної змагальності. Уможлиблюється ця ситуація і тим, що сьогодні все більше й більше поглиблюються протиріччя у рамках сучасного інформаційного суспільства, що рано чи пізно може мати одним із варіантів свого розвитку перегляд принципів інформаційного обміну в бік його подальшої лібералізації (заодно на тлі мінімізації ролі держави у цьому контексті). Головна причина у тому, що мережа Інтернет – це сьогодні мабуть найвільніший кластер не лише масової інформації і комунікації між людьми, але й соціального, а тому і політичного життя. А тому цей кластер сприятиме як виникненню мережевих або цифрових партій, так і можливо набуттю ними, зокрема піратськими партіями чи їхніми гомологами, популярності, особливо якщо ці політсили захищатимуть і представлятимуть цей кластер. Тим паче, що, крім політичних «піратів», цю нішу політичної змагальності сьогодні ще ніхто профільно не зайняв. У світоглядному ж розрізі та в контексті розвитку постматеріалістичних цінностей (передусім в країнах Європи і загалом у «західному світі») це також допустимо, оскільки саме піратські партії виявились «предтечами» та новаторами у запровадженні і початку використання конструкту «плавної», «рідкої» чи «прозорої» демократії (або так званої «демократії 3.0») та процедур «делегованого голосування». Відповідно, може статись так, що саме піратські партії найефективніше рефлексуватимуть «мережеві» реалії нового (частково дійсного вже сьогодні) суспільно-політичного процесу, оскільки вони мають хоча би якісь інструментарій та уявлення про гнучкість сучасної демократії, прозорість політики, влади й урядування, варіативність форм участі людини та громадянина в суспільно-політичному процесі передусім завдяки можливостям Інтернету і новим інформаційним технологіям. Саме тому тематика політичного «піратства» і піратських партій актуалізується та залишається на порядку денному різносторонньо – якщо не суто в напрямі розвитку цих партійних структур (тобто суто партологічно), то принаймні їхнього впливу загалом на політичну і міжпартійну змагальність та роль людини в цьому процесі і партологічно, і комунікаційно, і в контексті розвитку інформаційного суспільства).

Література:

1. Lijphart A. Patterns of democracy: Government forms and performance in thirty–six countries. New Haven : Yale University Press, 1999. 351 p.
2. Baron D. Review of Grossman and Helpman's special interest politics. *Journal of Economic Literature*. 2002. Vol. 40. P. 1221–1229.

3. Hartleb F. Anti-elitist cyber parties?. *Journal of Public Affairs*. 2013. Vol. 13. No. 4. P. 364–365.
4. Buck S. Liquid Democracy – eine Realisierung deliberativer Hoffnungen? *Zum Selbstverständnis der Piratenpartei. Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2012. Vol. 43. No. 3. S. 626–635.
5. Baldini G., Bolgerini S. So similar yet so different: Alternative für Deutschland and the pirate party / D'Ottavio G., Saalfeld T. (eds.). *Germany after the 2013 elections: Breaking the mould of postunification*. Abingdon : Routledge, 2015. P. 181–202.
6. Bartels H. Die Vorgeschichte: die Urheberrechtsdebatte und die Schwedische Piratpartiet // Niedermayer O. (ed.). *Die Piratenpartei. Aktuelle und umfassende Bestandsaufnahme aller Aspekte der Piratenpartei*. Wiesbaden : Springer, 2012. S. 15–28.
7. Beyer J. The emergence of a freedom of information movement: Anonymous, Wikileaks, the Pirate party, and Iceland. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2014. Vol. 19. P. 141–154.
8. Blum C., Zuber C. Liquid democracy: Potentials, problems, and perspectives. *Journal of Political Philosophy*. 2016. Vol. 24. No. 2. P. 162–182.
9. Bodo B. Piracy versus privacy: An analysis of values encoded in the pirate browser. *International Journal of Communication*. 2015. Vol. 9. No. 1. P. 818–838.
10. Bolleyer N., Little C., von Nostitz F.–C. Implementing democratic equality in political parties: Organisational consequences in the Swedish and the German pirate parties. *Scandinavian Political Studies*. 2015. Vol. 38. No. 2. P. 158–178.
11. Brunclik M. Piratske strany: Novy fenomen v politice. *Nase spolecnost*. 2010. Vol. 8. No. 1. S. 21–29.
12. Burkart P. *Pirate politics: The new information policy contests*. Cambridge, London : The MIT Press, 2014. 218 p.
13. Vodova P., Voda P. The effects of deliberation in Czech Pirate party: The case of coalition formation in Brno (2018). *European Political Science*. 2020. Vol. 19. P. 181–189.
14. Demker M. Sailing along new cleavages: Understanding the electoral success of the Swedish pirate party in the European parliament election 2009. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49. No. 2. P. 189–192.
15. Erlingsson G., Persson M. The Swedish Pirate party and the 2009 European parliament election: Protest or issue voting?. *Politics*. 2011. Vol. 31. No. 3. P. 121–128.
16. Zulianello M. Mobilizing young voters? A cross-national analysis of contextual factors in pirate voting. *European Politics and Society*. 2018. Vol. 19. No. 3. P. 282–298.
17. Cammaerts B. Pirates on the liquid shores of liberal democracy: Movement frames of European pirate parties. *Javnost – The Public*. 2015. Vol. 22. No. 1. P. 19–36.
18. Cosstick A. OK, computer: File sharing the music industry, and why we need the pirate party. *Journal of Media and Communication*. 2009. URL: <https://platformjmc.com/2014/10/29/ok-computer-file-sharing-the-music-industry-and-why-we-need-the-pirate-party-2009/>.
19. Koschmieder C. Klarmachen zum Ändern? Die Piratenfraktion nach zwei Jahren im Berliner Abgeordnetenhaus. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2014. Vol. 45. No. 2. S. 365–382.
20. Maskarinec P. The Czech Pirate party in the 2010 and 2013 parliamentary election and the 2014 European parliament elections: Spatial analysis of voters support. *Slovak Journal of Political Sciences*. 2017. Vol. 17. No. 1. P. 5–33.
21. Miegel F., Olsson T. From pirates to politicians: The story of the swedish file shares who became a political party / Carpentier N. (ed.). *Democracy, journalism and technology: New developments in an enlarged Europe*. Tartu : University of Tartu Press, 2008. P. 203–215.
22. Niedermayer O. Die Wähler der Piratenpartei: Wo kommen sie her, wer sind sie und was bewegt sie zur Piratenwahl // Niedermayer O. (ed.). *Die Piratenpartei. Aktuelle und umfassende Bestandsaufnahme aller Aspekte der Piratenpartei*. Wiesbaden : Springer, 2012. S. 63–73.
23. Niedermayer O. Erfolgsbedingungen neuer Parteien im Parteiensystem am Beispiel der Piratenpartei Deutschland. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2010. Vol. 41. No. 4. S. 838–854.
24. Novotny L. Liquid democracy a Piratska strana v Nemecku. *Acta Politologica*. 2014. Vol. 6. No. 2. S. 154–165.
25. Novotny L. Pirati v berlinske poslanecke snemovne: Bilance jejich dosavadniho pusobem. *Central European Journal of Politics*. 2015. Vol. 1. No. 1. S. 1–16.
26. Novotny L., Sarovec D. Contemporary pirate parties in the post-material era: Comparing success cases. *Studia Politica. Romanian Political Science Review*. 2021. Vol. 21. No. 1. P. 29–51.
27. Sarovec D. Assured newcomers on a squally sea? The Czech Pirate party before and after the 2017 elections. *Acta Fakultaty filozoficke Zapadoceske univerzity v Plzni*. 2019. Vol. 11. No. 2. P. 1–21.
28. Otjes S. All on the same boat? Voting for pirate parties in comparative perspective. *Politics*. 2020. Vol. 40. No. 1. P. 38–53.
29. Putini A. *New political actors in the informational era. The pirate party*. The ECPR General Conference. Bordeaux. September 4–7, 2013.
30. Svasand L. The Swedish Pirate party: Towards institutionalisation? / Harmel H., Svasand L. (eds.). *Institutionalisation of political parties. Comparative cases*. London, Lanham: Rowman & Littlefield International, 2019. P. 155–169.
31. Uszkai R., Vică C. How to assess the emergence of the European pirate parties. Towards a Research Agenda. *Sfera Politicii*. 2012. Vol. 20. No. 169. P. 46–55.
32. Frederiksson M. The Pirate party and the politics of communication. *International Journal of Communication*. Vol. 2015. Vol. 9. No. 1. P. 909–924.
33. Frederiksson M. Piracy and the politics of social media. *Social Sciences*. 2016. Vol. 5. No. 3. P. 41–53.
34. Frederiksson M. Pirate politics between protest movement and the parliament. *Ephemera: Theory & Politics in Organization*. 2016. Vol. 16. No. 2. P. 97–114.

35. Frederiksson M., Arvanitakis J. Piracy, property and the crisis of democracy. *eJournal of eDemocracy*. 2015. Vol. 7. No. 1. P. 134–150.
36. Hartleb F. Anti-elitist cyber parties?. *Journal of Public Affairs*. 2013. Vol. 13. No. 4. P. 364–365.
37. Hartleb F. Außenansicht: Im Takt der Piraten. Eine neue Partei zeigt den alten, wie wenig sie Mitglieder an Entscheidungen beteiligen. *Süddeutsche Zeitung*. 2012. Vol. 2.
38. Hensel A., Klecha S. *Die Piratenpartei. Havarie eines politischen Projekts?*. Frankfurt/Main : Otto Brenner Stiftung, 2013. P. 16–37.
39. Khutkyy D. Pirate parties: The social movements of electronic democracy. *Journal of Comparative Politics*. 2019. Vol. 12. No. 2. P. 49–68.
40. Charvat J. Právce nebo levice? Analýza ideologie pirátských stran. *Central European Journal of Politics*. 2015. Vol. 1. No. 1. P. 29–39.
41. Jääsaari J., Hilden J. *European pirate parties and the politics of communication. Research report on the project communication rights in the 2014 European election campaign*. Helsinki: University of Helsinki, 2015. 50 p.
42. Jääsaari J., Hilden J. From file sharing to free culture: The evolving agenda of European pirate parties. *International Journal of Communication*. 2015. Vol. 9. No. 1. P. 870–889.
43. Bolleyer N., Little C., von Nostitz F.–C. Implementing democratic equality in political parties: Organisational consequences in the Swedish and the German pirate parties. *Scandinavian Political Studies*. 2015. Vol. 38. No. 2. P. 158–178.
44. Demker M. Sailing along new cleavages: Understanding the electoral success of the Swedish pirate party in the European parliament election 2009. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49. No. 2. P. 189–192.
45. Svasand L. The Swedish Pirate party: Towards institutionalisation? / Harmel H., Svasand L. (eds.). *Institutionalisation of political parties. Comparative cases*. London, Lanham: Rowman & Littlefield International, 2019. P. 155–169.
46. Beyer J. The emergence of a freedom of information movement: Anonymous, Wikileaks, the Pirate party, and Iceland. *Journal of Computer–Mediated Communication*. 2014. Vol. 19. P. 141–154.
47. Baldini G., Bolgerini S. So similar yet so different: Alternative für Deutschland and the pirate party / D’Ottavio G., Saalfeld T. (eds.). *Germany after the 2013 elections: Breaking the mould of postunification*. Abingdon : Routledge, 2015. P. 181–202.
48. Hensel A., Klecha S. *Die Piratenpartei. Havarie eines politischen Projekts?*. Frankfurt/Main : Otto Brenner Stiftung, 2013. P. 16–37.
49. Koschmieder C. Klarmachen zum Ändern? Die Piratenfraktion nach zwei Jahren im Berliner Abgeordnetenhaus. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2014. Vol. 45. No. 2. S. 365–382.
50. Niedermayer O. Erfolgsbedingungen neuer Parteien im Parteiensystem am Beispiel der Piratenpartei Deutschland. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2010. Vol. 41. No. 4. S. 838–854.
51. Novotny L. Pirati v berlínske poslancecké snemovně: Bilance jejich dosavadního působení. *Central European Journal of Politics*. 2015. Vol. 1. No. 1. S. 1–16.
52. Maskarinec P. The Czech Pirate party in the 2010 and 2013 parliamentary election and the 2014 European parliament elections: Spatial analysis of voters support. *Slovak Journal of Political Sciences*. 2017. Vol. 17. No. 1. P. 5–33.
53. Sarovec D. Assured newcomers on a squally sea? The Czech Pirate party before and after the 2017 elections. *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Palackiana Olomouci*. 2019. Vol. 11. No. 2. P. 1–21.
54. Vodova P., Voda P. The effects of deliberation in Czech Pirate party: The case of coalition formation in Brno (2018). *European Political Science*. 2020. Vol. 19. P. 181–189.
55. Edick C. The golden age of piracy: Can open–source democracy redefine citizenship for the internet age?. *Harvard International Review*. 2015. Vol. 36. No. 4. P. 7–9.
56. Otjes S. All on the same boat? Voting for pirate parties in comparative perspective. *Politics*. 2020. Vol. 40. No. 1. P. 38–53.
57. Zulianello M. Mobilizing young voters? A cross–national analysis of contextual factors in pirate voting. *European Politics and Society*. 2018. Vol. 19. No. 3. P. 282–298.
58. Beyer J. The emergence of a freedom of information movement: Anonymous, Wikileaks, the Pirate party, and Iceland. *Journal of Computer–Mediated Communication*. 2014. Vol. 19. P. 141–154.
59. Sarovec D. Assured newcomers on a squally sea? The Czech Pirate party before and after the 2017 elections. *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Palackiana Olomouci*. 2019. Vol. 11. No. 2. P. 1–21.
60. Vodova P., Voda P. The effects of deliberation in Czech Pirate party: The case of coalition formation in Brno (2018). *European Political Science*. 2020. Vol. 19. P. 181–189.
61. Bartels H. Die Vorgeschichte: die Urheberrechtsdebatte und die Schwedische Piratpartei / Niedermayer O. (ed.). *Die Piratenpartei. Aktuelle und umfassende Bestandsaufnahme aller Aspekte der Piratenpartei*. Wiesbaden : Springer, 2012. S. 15–28.
62. Bolleyer N., Little C., von Nostitz F.–C. Implementing democratic equality in political parties: Organisational consequences in the Swedish and the German pirate parties. *Scandinavian Political Studies*. 2015. Vol. 38. No. 2. P. 158–178.
63. Demker M. Sailing along new cleavages: Understanding the electoral success of the Swedish pirate party in the European parliament election 2009. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49. No. 2. P. 189–192.
64. Erlingsson G., Persson M. The Swedish Pirate party and the 2009 European parliament election: Protest or issue voting? *Politics*. 2011. Vol. 31. No. 3. P. 121–128.
65. Miegel F., Olsson T. From pirates to politicians: The story of the Swedish file shares who became a political party // Carpentier N. (ed.). *Democracy, journalism and technology: New developments in an enlarged Europe*. Tartu : University of Tartu Press, 2008. P. 203–215.

66. Svasand L. The Swedish Pirate party: Towards institutionalisation? / Harmel H., Svasand L. (eds.). *Institutionalisation of political parties. Comparative cases*. London, Lanham : Rowman & Littlefield International, 2019. P. 155–169.
67. Otjes S. All on the same boat? Voting for pirate parties in comparative perspective. *Politics*. 2020. Vol. 40. No. 1. P. 38–53.
68. Zulianello M. Mobilizing young voters? A cross-national analysis of contextual factors in pirate voting. *European Politics and Society*. 2018. Vol. 19. No. 3. P. 282–298.
69. Beyer J. The emergence of a freedom of information movement: Anonymous, Wikileaks, the Pirate party, and Iceland. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2014. Vol. 19. P. 141–154.
70. Sarovec D. Assured newcomers on a squally sea? The Czech Pirate party before and after the 2017 elections. *Acta Fakultaty filozoficke Západočeské univerzity v Plzni*. 2019. Vol. 11. No. 2. P. 1–21.
71. Кольцов В. Феномен антиістеблішментських партій як прагматичної напівволярної опозиції у країнах Вишеградської групи. *Політикус*. 2018. № 1. С. 48–55.
72. Литвин В. Феномен антиістеблішментських партій: на прикладі країн Центрально-Східної Європи // *Політичні партії і вибори: українські та світові практики* / відп. за випуск Анатолій Романюк, Віталій Литвин, Ігор Осадчук. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2019. Вип. 3. С. 261–268.
73. Hartleb F. Anti-elitist cyber parties?. *Journal of Public Affairs*. 2013. Vol. 13. No. 4. P. 364–365.
74. Nedelcu H. *Disturbing the peace: A typology of European antiestablishment political parties in the 21st century*. Presented at the ECSA–C 10th Biennial Conference «Europe and Peace». May 8–10, 2014.
75. Edick C. The golden age of piracy: Can open-source democracy redefine citizenship for the internet age?. *Harvard International Review*. 2015. Vol. 36. No. 4. P. 7–9.
76. Otjes S. All on the same boat? Voting for pirate parties in comparative perspective. *Politics*. 2020. Vol. 40. No. 1. P. 38–53.
77. Burkart P. *Pirate politics: The new information policy contests*. Cambridge, London : The MIT Press, 2014. 218 p.
78. Demker M. Sailing along new cleavages: Understanding the electoral success of the Swedish pirate party in the European parliament election 2009. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49. No. 2. P. 189–192.
79. Novotny L., Sarovec D. Contemporary pirate parties in the post-material era: Comparing success cases. *Studia Politica. Romanian Political Science Review*. 2021. Vol. 21. No. 1. P. 29–51.
80. Demker M. Sailing along new cleavages: Understanding the electoral success of the Swedish pirate party in the European parliament election 2009. *Government and Opposition*. 2014. Vol. 49. No. 2. P. 189–192.
81. Novotny L., Sarovec D. Contemporary pirate parties in the post-material era: Comparing success cases. *Studia Politica. Romanian Political Science Review*. 2021. Vol. 21. No. 1. P. 29–51.
82. Inglehart R. *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton : Princeton University Press, 1997. 453 p.
83. Inglehart R., Abramson P. Measuring postmaterialism. *American Political Science Review*. 1999. Vol. 93. No. 3. P. 665–677.
84. Otjes S. All on the same boat? Voting for pirate parties in comparative perspective. *Politics*. 2020. Vol. 40. No. 1. P. 38–53.
85. Seemann M. Plattformneutralität – Das politische Denken der Piraten / Bieber C., Leggewie C. (eds.). *Unter piraten. Erkundungen in einer neuen politischen arena*. Bielefeld, 2012. S. 91–99.
86. Burkart P. *Pirate politics: The new information policy contests*. Cambridge, London: The MIT Press, 2014. 218 p.
87. Zulianello M. Mobilizing young voters? A cross-national analysis of contextual factors in pirate voting. *European Politics and Society*. 2018. Vol. 19. No. 3. P. 282–298.
88. Hartleb F. Anti-elitist cyber parties?. *Journal of Public Affairs*. 2013. Vol. 13. No. 4. P. 364–365.
89. Kulish N. Pirates' strong showing in Berlin elections surprises even them. *The New York Times*. September 19, 2011. URL: <https://www.nytimes.com/2011/09/20/world/europe/in-berlin-pirates-win-8-9-percent-of-vote-in-regional-races.html>.
90. Dokos T., Poli E., Rosselli C., Lecha E., Tocci N. Eurocriticism: The Eurozone crisis and anti-establishment groups in Southern Europe. *IAI Working Papers*. 2013. No. 1333. 18 p.
91. Hartleb F. Außenansicht: Im Takt der Piraten. Eine neue Partei zeigt den alten, wie wenig sie Mitglieder an Entscheidungen beteiligen. *Süddeutsche Zeitung*. 2012. Vol. 2.
92. Blum C., Zuber C. Liquid democracy: Potentials, problems, and perspectives. *Journal of Political Philosophy*. 2016. Vol. 24. No. 2. P. 162–182.
93. Buck S. Liquid Democracy – eine Realisierung deliberativer Hoffnungen? Zum Selbstverständnis der Piratenpartei. *Zeitschrift für Parlamentsfragen*. 2012. Vol. 43. No. 3. S. 626–635.
94. Cammaerts B. Pirates on the liquid shores of liberal democracy: Movement frames of European pirate parties. *Javnost – The Public*. 2015. Vol. 22. No. 1. P. 19–36.
95. Frederiksson M., Arvanitakis J. Piracy, property and the crisis of democracy. *eJournal of eDemocracy*. 2015. Vol. 7. No. 1. P. 134–150.
96. Novotny L. Liquid democracy a Piratska strana v Nemecku. *Acta Politologica*. 2014. Vol. 6. No. 2. S. 154–165.
97. Khutkyy D. Pirate parties: The social movements of electronic democracy. *Journal of Comparative Politics*. 2019. Vol. 12. No. 2. P. 49–68.
98. Hartleb F. All tomorrow's parties: The changing face of European party politics. *European View*. 2012. Vol. 11. No. 2.
99. Margetts H. Cyber parties / Katz R., Crotty W. (eds.). *Handbook of party politics*. Sage, 2006. P. 528–535.
100. Nedelcu H. Tribunes and patricians: Radical fringe parties in the 21st century. *Review of European and Russian Affairs*. 2012. Vol. 7. No. 1. P. 1–23.

101. Putini A. *New political actors in the informational era. The pirate party.* The ECPR General Conference. Bordeaux. September 4–7, 2013.
102. Inglehart R. *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies.* Princeton : Princeton University Press, 1997. 453 p.
103. Grossman G., Helpman E. *Special interest politics.* MIT Press, 2001. 364 p.
104. Martineau N.-G. *The influence of special interests and party activists of electoral competition.* Center for Economic Studies, 2012. 43 p.

UDC 327

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.40>

IDEOLOGICAL NARRATIVES OF THE CONFLICT BETWEEN THE WESTERN AND MUSLIM WORLDS BETWEEN 2001–2003

Petriaiev Oleksii,*Post-graduate student of the National Institute of Strategic Studies*

ORCID ID: 0000-0001-6561-2647

The article analyzes the narratives of the conflict between Western and Islamic civilization. The conflict between these two civilizations has a long history. The confrontation between Christianity and Islam began in the 7th century with the expansion of Islam beyond Arabia. The conflict between Islamic civilization on the one hand and Christian civilization on the other continues to this day. Between 2001 and 2003, the conflict between the two civilizations intensified. This conflict between the West and the Islamic world became the starting point for the development of the conflict, which became a partial cause of the Arab Spring and chaos in the Middle East, which led to a long-term destabilization of the region, coup d'état and civil wars. Also, these reasons led to the beginning of the migration crisis in 2015. The study was conducted on the basis of a systematic analysis of historical events. The initial stage of the fight against international Islamic terrorism by the United States of America and its allies is analyzed. The speeches of the President of the United States, George W. Bush, Osama bin Laden and Saddam Hussein are analyzed. The analysis showed that the US used the crusade against the forces of evil narrative to describe military operations against Afghanistan and Iraq. Thus, the US government called the war on terrorism a crusade. In response, Osama bin Laden stated that Allah attacked evil, meaning an attack on the US and the Western world. In his speeches, there is a narrative of the struggle of the Islamic world against the Christian one. The same narrative is found in the speeches of the President of Iraq, Saddam Hussein. The study showed that religious narratives are used from the West and the Muslim world. There is a confrontation between two civilizations, on the one hand Christian and Islamic. If we consider this conflict from the point of view of the conflict of civilizations, then we see that it has a thousand-year history. Also, from the rhetoric of the West, the Islamic world is presented as a world of terrorism. From the side of the Islamic world, in their rhetoric, the West is presented as an enemy and an occupier of the Islamic world and individual Muslim countries.

Key words: Middle East, terrorism, Islam, Christianity, clash of civilizations.

Петряєв Олексій. Ідеологічні наративи конфлікту між західним і мусульманським світом у 2001–2003 роках

У статті аналізується наративи конфлікту між західною й ісламською цивілізаціями. Конфлікт між цими двома цивілізаціями має давню історію. Конфронтація між християнством та ісламом розпочалася в VII столітті з експансією ісламу за межі Аравії. Конфлікт між ісламською цивілізацією, з одного боку, та християнською, з іншого, триває дотепер. Протягом 2001–2003 років конфлікт між двома цивілізаціями посилювався. Суперечності між Заходом та ісламським світом стали початком для розвитку конфлікту, який частково став причиною Арабської весни та хаосу на Близькому Сході, що призвело до тривалої дестабілізації регіону, державного перевороту та громадянських воєн. Також ці причини призвели до початку міграційної кризи у 2015 році. Дослідження проводилося на основі системного аналізу історичних подій. Проаналізовано початковий етап боротьби Сполучених Штатів Америки та їхніх союзників з міжнародним ісламським тероризмом. Проаналізовано виступи Президента Сполучених Штатів Америки Джорджа Буша, Усами Бен Ладена та Саддама Хусейна. Аналіз показав, що Сполучені Штати Америки використовували наратив хрестового походу проти сил зла для опису військових операцій проти Афганістану й Іраку. Таким чином, уряд Сполучених Штатів Америки назвав війну з тероризмом хрестовим походом. У відповідь Усама Бен Ладен заявив, що Аллах атакував зло, маючи на увазі атаку на Сполучені Штати Америки і західний світ. У його промовах є розповідь про боротьбу ісламського світу із християнським. Такий самий наратив можна знайти у промовах президента Іраку Саддама Хусейна. Дослідження показало, що релігійні наративи використовуються як Заходом, так і мусульманським світом. Відбувається протистояння двох цивілізацій, з одного боку, християнства, а з іншого – ісламу. Якщо розглядати це як конфлікт цивілізацій, то ми бачимо, що він має тисячолітню історію. Окрім того, за риторикою Заходу ісламський світ представлений як світ тероризму. У риторичі ісламського світу Захід представлений як ворог і окупант ісламського світу й окремих мусульманських країн.

Ключові слова: Близький Схід, тероризм, іслам, християнство, зіткнення цивілізацій.

Introduction. The starting point that makes it possible to assess the influence, including negative ones, of orthodox Islam on world European culture, spirituality and social life is that fundamental (in Islam, Christianity, etc.) is a conservative religious movement directed against the dominant one in the modern world secularization. This trend not only responds to the alleged attempts at a critical revision or liberal interpretation of the sacred texts of the Bible or the Koran, and other religious concepts, but also advocates the revival

of the sacred language and culture. The latter, as known, differs significantly from the foundations of the culture of the people of Europe.

The purpose and objectives of the study. To study the religious narratives of the conflict between Christianity and Islam, from the point of view of the September 11, 2001 terrorist attack and the war in Afghanistan and Iraq.

Recent literature review. The topic of the conflict between the Western and Islamic civilization was studied by such scholars as Samuel P. Huntington, Leoni Connah, Jennifer Brick Murtazashvili, Raymond Hinnebusch, Gerald R. Webster and etc.

Research methods. The study was conducted on the basis of systematic analysis of historical events and political processes. At the level of general scientific methodologies of cognition, the dialectical principles of cognizing the influence of the Muslim world on the European Christian world, as well as the principles of studying historical data, were used. They made it possible to comprehend the historical processes of religious and social conflicts between Western Christian and Islamic civilizations.

The main research material. Many analysts believe that, September 11, 2001, became a new stage in the history of world politics. Islamic terrorists from the radical Muslim organization al-Qaeda hijacked four civilian aircraft in the United States, two of which attacked the World Trade Center in New York, another crashed into the Pentagon; the fourth crashed in Pennsylvania. The al-Qaeda operation was founded and sponsored by the international Islamic terrorist Osama bin Laden, who was at that time in Afghanistan. Since 1996, this country has been under the control of the Taliban Islamic movement. President Bush called on the people of the United States and the world to put an end to international terrorism, to destroy al-Qaeda and Osama bin Laden [1].

On September 18, 2001, US President George W. Bush signed the Joint Resolution, which made it possible to use the US military to destroy the side responsible for the 9/11 attacks. Also, this resolution made it possible to use the US armed forces in Afghanistan [2].

On October 7, the US military, along with the UK, launched Operation Enduring Freedom, which included airstrikes against Taliban and al-Qaeda bases and their further destruction by ground forces on the ground. After that, the war in Afghanistan moved into the phase of the Taliban guerrilla war against the US-led coalition forces [3].

Thus, in our opinion, the era of the global war against terrorism began, which included the destruction of not only terrorist organizations, but also dictatorial regimes, which President George W. Bush called the “axis of evil”. In his State of the Union address in 2002, President Bush announced that the United States and its allies will fight terrorism, terrorist organizations and countries that sponsor international terrorism and threaten civil society around the world. He also named Iraq, Iran, North Korea and the terrorist organizations of Al-Qaeda, Hamas, Hezbollah, Islamic Jihad and Jaish-e-Muhammad, dangerous to the whole world, which must be destroyed [4].

To understand the cause-and-effect relationships that led to the mass exodus of emigrants from the countries of the Middle East, Central Asia and Africa to Europe, we analyzed the most significant, in our opinion, events that have taken place in the world since the beginning of the new millennium. As the starting date, we have chosen, as indicated above, September 11, 2001, the day recorded in history as 9/11 or the “second Pearl Harbor”. On this day, the largest terrorist attack in the United States history took place, which claimed about three thousand lives during the attack on the twin towers of the World Trade Center by passenger planes hijacked by Islamic terrorists. These buildings served not only as a symbol of Manhattan in New York, but also as a symbol of the US trade and financial greatness in the world.

On September 14, 2001, US President George W. Bush visited the scene of the tragedy in New York, where he delivered a speech to rescuers and firefighters. Two days later, on September 16, after consulting with a team of US national security officials at Camp David, the president returned to the White House to hold a press conference for journalists. In his speech, he stated that the American people survived the horror after the terrorist attacks on New York, but they were not broken, and the country would be rebuilt.

Note that the content of the speech had a religiously pretentious content, in which such words as: Lords Day, Love and Compassion, Faith, Evil, Evildoers, Crusade were repeatedly used.

Particularly noteworthy is the style of speech, in the form of short, simple sentences that can be understood by any category of listeners, as well as the demeanor of the president with a claim to oratory, which looked more like a Protestant preacher’s speech than an analytical speech by the president of a major world power. And most importantly, in this speech, the word Crusade was spoken for the first time.

The expression Crusade should be seen as a symbol of the unification of Christianity and a call not so much for the persecution of terrorists who profess Islam, but for the war of the Christian civilization against

the Islamic world. In this regard, the military operations of the United States and its allies (Great Britain, Australia, Canada) in Afghanistan on October 7, 2001 and in Iraq on March 20, 2003, which are Muslim countries with ancient Islamic traditions, became indicative.

Another important element in the awakening of the subconscious of the religious confrontation between Christianity and Islam was the chosen date for President Bush's speech, which coincided with Sunday. In this speech, President Bush has repeatedly emphasized the fact that September 16 is Lord's Day. In Christianity, the "*Day of the Lord*" is considered the day of the Resurrection of Jesus Christ. The phrase used by the President of the United States for "Lord's Day" is found in the Bible at Revelation 1:10. "*I was in the spirit on the Lord's day, and I heard behind me a loud voice like a trumpet*" [5].

In our opinion, the structure of the speech of US President Bush is clearly filled with religious symbolism, in the form of a correlation between the concepts of "good" and "evil". He stated that "evil" and "villains" had come to destroy the American nation, calling the latter "good people". "*But, the "good people" were not broken, they were "resurrected", or took heart to find and destroy the "evil"*". Thus, the symbol of the rebirth, the resurrection of the nation, is the "Resurrection" as the "Lord's day" when the resurrection of Jesus Christ took place.

After the allegory of the nation's rebirth with the Resurrection of Jesus Christ, Bush calls on the "good" people (Christians) to crusade against the forces of "evil" (Muslims). In particular, he states: "*this is a new kind of evil. We understand, and American people begging to understand. This crusade, this war on terrorism*" [2].

It is hard to say whether this statement was a spontaneous voicing of the subconscious of President Bush about the crusade, or a planned and thoughtful element of the speech following the Camp David consultations, it is not known, but in any case, this slogan was thrown.

It should be noted that almost immediately after this interview, many Americans who profess Islam began to be subjected to street attacks from the Christian population of the United States. Many restaurants and shops owned by people from Afghanistan and other Muslim countries were vandalized and forced to close.

Three weeks after the speech of US President George W. Bush, who declared a "crusade" on international terrorism, on October 7, 2001, the Qatari television channel Al Jazeera broadcast a recording of the speech of the founder and head of the international Islamic terrorist organization Al-Qaeda, Osama bin Laden, referred to in the political world as "terrorist number one", staying at this time in the territory of Afghanistan. This speech coincided with the day of the beginning of the military operation of the United States, Great Britain and their allies against the Taliban, which is in power in Afghanistan.

It is impossible to determine exactly when this recording was made, but in his speech, Bin Laden mentions the 9/11 attacks several times, as evidence that the recording took place between these dates.

The entire video performance of Osama bin Laden is imbued with religious content. "God attacked America, which is now full of fear", concludes Bin Laden. The construction of the relationship of "good" and "evil" is presented in the image of God as a transcendental being and the command of his will, materialized in the punishment of "evil", in the image of the American people for their sins, and as the opposition of Allah and Islam against Western Christian civilization.

Osama bin Laden states that the attacks committed on September 11 are God's revenge for 80 years of oppression, robbery and humiliation of the Islamic world by Western civilization. He also mentions the suffering of the peoples of Palestine, Lebanon and Iraq, and laments the Muslim religious leaders who do not issue fatwas (value judgments), hushing up the events.

For example, in the 1975–1990 during Lebanese civil war, Israeli troops on 16 and 17 September 1982 assisted the Lebanese Phalangists (Christian Arabs) in the massacre of Palestinian Muslims in refugee camps in the Sabra and Shatila areas of Beirut. In Palestine, Israeli forces have repeatedly suppressed Palestinian Muslims, and Iraq was bombed by the United States in 1993, 1996 and 1998.

Thus, a structure was built in which representatives of Western civilization and Christians destroy righteous Muslims.

Osama bin Laden in his speech also uses the concept not of "Arab countries", but "lands of Islam", as if denying the existence of interstate borders, that is, artificial barriers, presenting Islam and the Muslim people as a single whole – the ummah. The lands of Islam are the lands of the core of the Islamic world, which is being attacked by Western and Christian civilizations.

Another, as it seems to us, important position of Osama bin Laden, we should pay attention. In particular, he states that "*when women, children and old people died in the Islamic world, the civilian population of Western Christian civilization was silent and approved of these actions. Now God with his "sword" punishes the Western Christian civilization for their crimes*". Thus, bin Laden, as it were, connects the statement of US President Bush about the "*crusade as a war against terrorism*", that is, the war of Western Christian

civilization against Islamic civilization, dividing the world into believers and infidels, the Christian West and the World of Islam.

Summing up the analysis of the speech by Osama bin Laden on the Al-Jazeera TV channel and the speech of US President Bush Jr. to reporters, we can draw comparative parallels:

- both speeches use religious rhetoric;
- two large civilizations are opposed – the North-Western Christian civilization on the one hand and the South-Eastern Islamic civilization on the other;
- both civilizations have deep historical roots of centuries-old confrontation for almost a thousand years;
- in one rhetoric, Muslims are presented as a world of terrorism, in the opposite rhetoric, the Christian Western world is presented as an enemy and occupier who kills the faithful in the land of Islam;
- for the Western Christian world, September 11 is presented as a terrorist act of the South-East, professing Islam, for Muslims this event is interpreted as punishment of God, Christians, and New York acts as a symbol of modern Western civilization [6].

On November 5, 2006, the Iraqi Supreme Criminal Tribunal found former President Saddam Hussein guilty of killing 148 Shiites and sentenced him to death by hanging. On December 30, 2006, the sentence was carried out. Shortly before this event, Saddam Hussein published two of his letters calling for jihad, duplicating them in a short speech just before the execution.

Saddam Hussein's first letter was published on May 28, 2003, in the pan-Arab newspaper Al-Quds Al-Arabi (Arab Jerusalem), that is, two months after the start of the invasion of Iraq by Western coalition forces led by the United States and Great Britain. The content of the letter bore signs of religious symbolism and called for the unification of the people of Iraq and the Arab countries in the fight against the occupiers and Zionists [7].

Like most Arabic texts and documents, the letter began with an appeal (Basmala): *“In the name of God, the Compassionate, the Merciful”, and passed into Ayat 69, Sura 20 “Ta Ha”*: *“Throw that which is in thy right hand: quickly will it swallow up that which they have faked; what they have faked is but a magician's trick; and the magician thrives not, (no matter) where he goes”*. This Ayat, dedicated to the transformation of the rod (staff) of Musa (Moses) into a snake that devoured the snakes (rods) of Pharaoh's magicians, as a symbol of the victory of God over magicians (paganism), divine over devilish. In fact, this parable served as a key to the semantic content of the entire letter of Saddam Hussein [8].

The letter contains an appeal of the Mujahideen (warriors for religion), the sons of the Arab world and members of the Baath Arab Socialist Party to active resistance: *“From Saddam Hussein to the mujahideen everywhere; to the courageous sons of Arabism; to members of the Arab Socialist Baath Party peace unto you and God's mercy and blessings”*, which bears signs of Islamic fundamentalism and pan-Arabism. In addition to the concept of mujahideen, the concept of “brothers in jihad” is also used.

Religious symbols such as the appeal to Allah and the mention of the Mujahideen and brothers in jihad indicate a connection with Ayat number 69, mentioned at the beginning of the letter. Thus, Saddam Hussein draws a parallel between the prophet Musa (Moses) and his faith in Allah; the belief of the mujahideen, and the sacred jihad against the occupying forces of the West.

In the letter, Saddam Hussein lists the traitors to the Arab and Islamic worlds who betrayed Iraq for their own benefit. These include Egypt, Jordan, Saudi Arabia and Kuwait. In particular, in 1978, Egypt recognized Israel, thereby betraying the Palestinian Arabs in the eyes of the Arab world; Jordan was an economic and political ally of Iraq during the 1980–1988 Iran-Iraq War and during the 1990 Iraqi invasion of Kuwait. After Iraq's defeat in the Gulf War, Jordan changed its foreign policy and in 1994 signed a peace treaty with Israel. As a consequence, in the eyes of Saddam Hussein, Jordan betrayed Iraq for its own benefit. As for Saudi Arabia and Kuwait, Iraq developed extremely negative relations with them after the Iraq-Kuwait war in the Persian Gulf; and the recognition of Israel by Egypt and Jordan, and the establishment of diplomatic relations with it, is, according to Saddam Hussein, nothing more than their consent to the spread of Zionism in the Middle East.

Thus, all four Arab countries were allies of the Western world in the Middle East, therefore, from the point of view of Sura 20 “Ta Ha”, Saddam Hussein states the fact of their betrayal of Allah and the entire Arab people, and the return of their worship of the “golden calf”. The translation of the conflict into a state of religious clash between the Islamic world, and the world of Western Christianity and Jews, is the main message of Saddam Hussein's political appeal to Arabs and other peoples professing Islam [9].

The second letter, the last one, was written by Saddam Hussein shortly before his execution, in which he addressed a message to the people of Iraq, to the Arab people in general and to Muslims around the world. In it, he uses the Islamic religious address “brother”, equating himself to all peoples professing Islam, as part of the “ummah” (community). In relation to himself, Hussein also applies the epic concepts of “son”

and “leader”: “You have known your brother and leader very well and he never bowed to the despots and, in accordance with the wishes of those who loved him, remained a sword and a banner”.

As in the first letter of 2003, Saddam Hussein glorifies Allah and the Mujahideen participating in the holy war, and also calls on the Iraqi people to jihad (in the context of guerrilla warfare): “*God is Great <...> God is great <...> Long live our nation <...> Long live our great struggling people <...> Long live Iraq, long live Iraq <...> Long live Palestine <...> Long live jihad and the mujahedeen (the insurgency)*”. Finally, Saddam Hussein identifies himself as the commander of the Iraqi mujahideen forces: President and Commander in Chief of the Iraqi Mujahed Armed Forces. It is important to emphasize that Saddam Hussein calls himself not just the president or commander of the Iraqi army, but the commander of the mujahideen army, which underlines the religious nature of the resistance [7].

Saddam Hussein’s short calls at the very moment of his execution coincided with the content of his letters, in which he calls for a general jihad against Western Christianity. Before the scaffold, he read the confession of faith (shahada) and said: “*God is great. The Islamic community (ummah) will win, and Palestine is an Arab territory*”. With the rope around his neck, his last words were: “*Let the Americans and Persians be damned!*”.

Summing up the analysis of the letters of Saddam Hussein, we can conclude that the letters of Saddam Hussein are a call to the beginning of the religiously-armed struggle of Islam against Western Christianity and Israeli Zionism.

Conclusion. The study showed, political rhetoric in the period 2001–2003, that is, the beginning of the war against terrorism, by the United States on the one hand, and the Muslim world on the other hand, is built on religious narratives. The US uses lines from the Bible and allegories of the crusade, while the Islamic world uses the Koran and the concept of jihad, that is, holy war against the infidels.

References:

1. Remini R.V. A short history of The United States. Harper Collins Publishers Ltd., 2008. 383 s.
2. Bush G.W. President Signs Authorization for Use of Military Force bill. *The White House*. 18.09.2001. URL: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2001/09/20010918-10.html> (date of application: 10.02.2023).
3. The U.S. War in Afghanistan. *Council on Foreign Relations*. 2021. URL: <https://www.cfr.org/timeline/us-war-afghanistan> (date of application: 10.02.2023).
4. President Delivers State of the Union Address. *The White House*. 29.01.2002. URL: <https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html> (date of application: 10.02.2023).
5. Revelation 1:10. Bible Browser. URL: <https://bible.oremus.org/?passage=Revelation%201:10&version=nrsv> (date of application: 10.02.2023).
6. Bin Laden. America “filled with fear”. *CNN*. 2001. URL: <https://edition.cnn.com/2001/WORLD/asiapcf/central/10/07/ret.binladen.transcript/index.html> (date of application: 10.02.2023).
7. Hussein S. Saddam Hussein’s letter. *SBS News*. 2015. URL: <https://www.sbs.com.au/news/read-saddam-hussein-s-letter> (date of application: 10.02.2023).
8. Лопухин А.П. Толковая Библия. Толкование на книгу Исход. 2009. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Lopuhin/tolkovaja_biblija_02/ (дата звернення: 10.02.2023).

УДК 323:316.334(477):316.613.43

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.41>

ДИНАМІКА ДОВІРИ ДО ПОЛІТИЧНИХ ТА СИЛОВИХ ІНСТИТУЦІЙ В УКРАЇНІ (СОЦІОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Примуш Микола,

доктор політичних наук,
професор кафедри політології та державного управління
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID ID: 0000-0001-5769-7345

Ярош Ярослав,

доктор політичних наук,
професор кафедри політології та публічного управління
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-8376-8979

Владислав Стрелков

доктор філософії зі спеціальності 052 Політологія,
асистент кафедри державної безпеки
Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-8436-3260

Установлено, що індикатором, який визначає рівень довіри до політичних і силових інституцій, є рівень включення громадян у політичні процеси. Зацікавленість громадян політикою передбачає участь у політичних процесах через звернення до політичних лідерів і політичних інституцій. Динаміку рівня довіри варто аналізувати через активність і взаємодію індивідів у суспільстві. У результаті проведення компаративного аналізу щодо зацікавленості політикою та довіри до політичних інституцій країни спостерігаємо таку закономірність, що громадяни тих держав, які більше довіряють цим інституціям, частіше звертаються до представників влади різного рівня. І спостерігається зворотна ситуація в тих країнах, де менше довіряють політичним інститутам, там менше цікавляться політикою.

З'ясовано, що після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну значно зріс рівень довіри до всіх державних інституцій. Акцентовано увагу на тому, що значно покращився показник довіри до силових інституцій.

Визначено три аспекти, які впливають на низький рівень громадської участі в Україні. По-перше, це відсутність харизматичних лідерів, які готові брати на себе відповідальність і працювати для вирішення реальних проблем. По-друге, це незадоволення базових потреб громадян, що змушує населення виживати, а не розв'язувати потреби більш високого татунку, зокрема участі в діяльності політичних інституцій. По-третє, це високий рівень патерналізму. В Україні спостерігається обережне ставлення до громадських ініціатив і участі в різних ініціативах, а в окремих випадках громадську участь сприймають крізь призму власного інтересу (політичного, соціального, фінансового тощо).

Ключові слова: довіра, політичні та силові інституції, суспільно-політичні настрої, політична свідомість, політична культура.

Prymush Mykola, Yarosh Yaroslav, Vladyslav Strelkov. Dynamics of trust in political and law enforcement institutions in Ukraine (sociological aspect)

It is established that the indicator that determines the level of trust in political and law enforcement institutions is the level of inclusion of citizens in political processes. Citizens' interest in politics implies participation in political processes through appeals to political leaders and political institutions. The dynamics of the level of trust should be analyzed through the activity and interaction of individuals in society. Applying a comparative analysis of interest in politics and trust in the political institutions of Ukraine, we observe such a pattern that citizens of those states that trust these institutions more often turn to government representatives of different levels. And the opposite situation is observed in those countries where they trust political institutions less and are less interested in politics.

It was found out that after the full-scale invasion of the Russian Federation in Ukraine, the level of trust in all state institutions has significantly increased. Attention is focused on the fact that the indicator of trust in law enforcement institutions has significantly improved.

Three aspects that affect the low level of public participation in Ukraine are identified. First, there is the lack of charismatic leaders who are willing to take responsibility and work to solve real problems. Secondly, it is the dissatisfaction with

the basic needs of citizens, which forces the population to survive, and not to meet higher-level needs, in particular, participation in the activities of political institutions. Third, it is a high level of paternalism. In Ukraine, there is a cautious attitude towards public initiatives and participation in various initiatives, and in some cases linking public participation through the prism of their own interests (political, social, financial, etc.).

Key words: *trust, political and power institutions, socio-political moods, political consciousness, political culture.*

Важливим аспектом, який підтримує легітимність політичних і силових структур, є рівень довіри громадян до цих інститутів. Чим більшим є рівень довіри до інститутів політичної системи, тим менше конфліктний потенціал суспільства.

Помаранчева революція та Революція гідності стимулювали суб'єктність громадських організацій та сприяли розвитку їхньої політичної складової частини. Під час соціально-політичних зрушень у 2004 і 2014 рр. відбулися суттєві зміни у відносинах між державою й інститутами громадянського суспільства шляхом посилення ролі останніх і усвідомленням владою необхідності врахування інтересів організованих груп суспільства.

Більшість громадських організацій не є політичними, і багато з них взагалі не виходять на рівень політики. У свою чергу, у громадському русі існують організації, які прагнуть досягнення визначених політичних цілей. Ці громадські організації є посередниками між членами різних соціальних груп і політичними інститутами. Такі громадські організації мають чітко виражений політичний вимір, а їхня активність спрямовується не лише на розв'язання конкретних проблем окремої групи, але і на широку політику. Такі громадські організації здійснюють вплив на розподіл ресурсів, можуть видавати ідеологічні інтереси окремих соціальних груп за загальні.

Громадські організації під час виборчих процесів можуть виконувати суто політичні завдання або реалізовувати свої інтереси політичними методами. Однак, на відміну від політичних партій, які прагнуть завоювати політичну владу, громадські організації намагаються впливати на політичний процес для ухвалення потрібних їм рішень.

В Україні зареєстровано приблизно 80 тисяч об'єднань громадян. Як зазначає О. Кудіна, приблизно дві третини з них мають у своєму складі декілька функціонерів, діяльність яких спрямована на комерційну діяльність. Однак третина громадсько-політичних об'єднань уже зарекомендували себе як енергійний і послідовний захисник локальних інтересів. Це відповідає загальноосвітньому процесу демасовізації та трансформації суспільства [2].

У громадському русі України існують організації, які ставлять перед собою завдання щодо вирішення політичних питань. Такі інституції є посередниками між членами громадських організацій і політичними інститутами. Ці громадські організації мають виразний політичний вимір, а їхня активність уплетена в політичний процес і спрямовується не лише на захист інтересів своїх членів.

Політична суб'єктність громадських організацій активізується в Україні у 2000-х рр. Зокрема, за даними експертного опитування, яке проводив Фонд «Демократичні ініціативи» у 2006 р., можемо побачити роль громадських організацій у виборчому процесі. За результатами дослідження дізнаємося, що поінформованість громадян про діяльність громадських організацій під час передвиборчої кампанії у 2006 р. виявилася дуже високою. Так, 61 експерт вказав, що знав про останню, а ще 10 опитаних принаймні «щось про це чули» [1, с. 95].

Серед переліку громадських організацій, що їх пригадують респонденти, перше місце за кількістю згадувань упевнено посідає діяльність громадських організацій, які активно працювали під час виборів. Найбільш ефективними громадськими організаціями, які працювали під час виборчих процесів, варто назвати такі, як: Комітет виборців України, ПОРА, «Доба вибору» (об'єднання журналістів і громадських діячів м. Рівного), Громадська мережа «ОПОРА» та ГАК (Громадський актив Києва) у м. Києві, «Самопоміч» і «Громадський форум» у м. Львові, «Нічна варта» у м. Сумах та інші. Варто виділити специфіку та напрями діяльності громадських організацій, які працюють у політичній площині, як-от:

- здійснення моніторингу, як-от моніторинг програм політичних партій, моніторинг виборчих списків і моніторинг роботи виборчих комісій;
- здійснення контролю за законністю проведення та прозорістю виборчої кампанії (ініціатива «Чисті вибори»);
- перевірка списків виборців;
- навчання членів виборчих комісій і проведення просвітницьких заходів для виборців, які голосують уперше;
- здійснення паралельних підрахунків голосів тощо (Комітет виборців України, ГМ «ОПОРА») [1, с. 96].

Частина громадських організацій в Україні досить фахово виконували функцію здійснення громадського контролю за виборчими процесами. Важливою складовою частиною, що визначає рівень суб'єктності громадських організацій, є визначення рівня їх участі в моніторингу виборів.

У зв'язку із цим можна виділити специфіку участі громадських організацій у виборчих процесах. По-перше, найбільш поширеними видами діяльності громадських організацій під час парламентських виборів за період незалежності були:

- просвітницька робота через правову, інформаційну й організаційну підготовку спостерігачів і членів виборчих комісій різного рівня;
- правозахисна діяльність щодо консультування виборців і захисту їхніх прав;
- роз'яснювальна робота серед виборців і членів виборчих комісій щодо відповідальності за порушення законодавства;
- політична соціалізація та мобілізація виборців щодо різних аспектів виборчої кампанії;
- інформування про діяльність політичних партій і їхні програмні засади;
- моніторингова діяльність і стеження за дотриманням демократичних виборчих процедур, проведення соціологічних досліджень, екзит-полів у межах чинного законодавства.

По-друге, значна частина громадських організацій співпрацювала з партнерськими організаціями та створювала коаліції. Спільна співпраця дозволяла консолідувати та заощаджувати ресурси, а також розширювати географію своєї діяльності.

Під час Помаранчевої революції, як зазначає М. Лациба, на виборах 2004 р. діяла значна кількість неформальних об'єднань, а саме: громадська кампанія «Пора», «Чиста Україна», «Студентська хвиля», «Знаю». Такі об'єднання спеціалізувалися передусім на проведенні масових заходів, розповсюдженні агітаційної продукції й інформаційних матеріалів для виборців, зборі коштів і наданні організаційної допомоги людям, що брали участь в акціях громадянської непокорі. Значна частина членів громадських організацій під час виборів виконували функції спостерігачів і членів виборчих комісій, після отримання попередньої фахової підготовки.

По-третє, після Помаранчевої революції та Революції гідності, на виборах 2004–2015 рр., уперше громадські організації змогли залучити значні ресурси з місцевих джерел для проведення акцій не тільки соціального, але й політичного характеру. Це відбулося завдяки ефективній діяльності громадських організацій у зазначений період і зростанню їхнього авторитету в суспільстві. Особливо вдало цю суспільно-політичну трансформацію для себе з користю використали опозиційні партії, які заручилися громадською ініціативою та змогли знайти нові форми політичної боротьби за владу. Це деякою мірою відображало процеси демократизації українського суспільства та спроби налагодження конструктивного діалогу між політичними партіями та громадськими організаціями. З іншого боку, громадським організаціям інколи бракувало навичок політичної взаємодії. Однак співпраця між громадськими організаціями дозволяла сконсолідувати зусилля і не дублювати, а координувати дії.

Цікавою є аналітична оцінка Центру Разумкова щодо розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні у 2018 р. В Україні громадські та волонтерські організації, разом із Збройними силами та Церквою, залишалися лідерами довіри українського суспільства серед різних соціальних і державних інституцій. У зазначеній аналітичній оцінці відзначається, що у громадян існує повна або переважна довіра до волонтерських організацій, за це висловилися понад 62% опитаних. Повна або переважна довіра до громадських організацій в Україні становить 54% [4].

Очевидним є те, що політичні партії в Україні, які змагаються за здобуття чи утримання влади, мають використати ресурс довіри до громадських організацій. Для цього їм потрібно співпрацювати з даними інституціями та залучати їхніх лідерів в орбіту своїх політичних інтересів.

Як зазначає К. Захаренко, збільшення кількості місцевих громадських організацій сприяє регіоналізації та загалом є позитивне явище, оскільки сприяє розширенню інституцій реалізації політики, наближує громадські організації до особистості, вирішення її проблем. Дослідник зазначає, що це відповідає загальносвітовим тенденціям, наприклад, у Данії – 86%, Німеччині, Великобританії, Бельгії – 60% громадян є членами громадських організацій [1, с. 88].

З іншого боку, як відзначають експерти Центру Разумкова, зростання кількості громадських організацій поки що не стало запорукою зростання рівня участі громадян, їхньої готовності брати на себе більше відповідальності за якість свого життя. У більшості громадські організації, особливо в місті Києві, характеризуються відчуженістю від повсякденного життя громадян, їхніх актуальних запитів і потреб. За даними дослідження Центру Разумкова, у заходах, які проводили громадські організації

протягом 2017 р., брали участь менше 11% громадян, а визнати, що вони залучені до активної громадської діяльності, змогли приблизно 8% громадян [4].

Експерти Chatham House звертають увагу на те, що громадські організації приділяють мало уваги проблемі розбудови довіри в суспільстві, у своїй діяльності переважно виступають від імені суспільства, а не разом із суспільством. Можна погодитися з думкою експертів Центру Разумкова, що в українських реаліях спостерігається тенденція до «приватизації» загального терміна «громадськість» частиною громадських організацій [4].

Громадський рух в Україні має глибокі традиції. Зародження та діяльність громадських організацій у новій якості припали на початок розпаду СРСР, тоді з'являються різні неформальні об'єднання. Вони відрізнялися від своїх попередників тим, що діяли незалежно від ідеологічного контролю комуністичної партії. А також тим, що ці громадські об'єднання намагалися активно займатися проблемами національного відродження та підвищення рівня політичної культури громадян. У різні етапи розвитку громадських організацій з неформальної ініціативи почали виникати організовані структури українського громадського руху. Зокрема, у 1990-х рр. створюються такі організації, як «Просвіта» імені Тараса Шевченка, Спілка української молоді, Союз українського студентства, Союз Українок, Українська студентська спілка, Українська скаутська організація «Пласт», Комітет української католицької молоді тощо. У 2004–2005 рр., під час Помаранчевої революції, найбільш активно про себе заявила «Пора», яка з неформальної ініціативи переросла в політичну партію. Також активізують свою роботу громадські організації, які контролюють виборчий процес, зокрема Комітет виборців України, ОПОРА й інші. Під час Революції гідності, у 2014–2015 рр., активізується діяльність неформальних цивільних і воєнних волонтерських організацій, значна частина яких для підвищення ефективності своєї діяльності легалізуються згідно із чинним законодавством. Відповідно до Закону України «Про волонтерську діяльність», ухваленого Верховною Радою 19 квітня 2011 р., «волонтерська діяльність – добровільна, безкорислива, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами та волонтерськими організаціями шляхом надання волонтерської допомоги. Волонтерська допомога – роботи та послуги, що безоплатно виконуються та надаються волонтерами та волонтерськими організаціями. Волонтерська діяльність є формою благодійництва» [5].

Варто зазначити, що неформальна ініціатива громадян мала і має значний вплив на суспільство, проте суть, специфіка і зміст громадського руху все ж таки більшою мірою виражаються через його організовану частину – через діяльність різноманітних громадських організацій.

Хоча нинішній громадський рух України має майже тридцятирічну історію, більшість громадських організацій залишаються маловідомими громадянам, не мають в них належного авторитету та престижу. Однак після Помаранчевої революції (2004 р.) та Революції гідності (2014 р.) суб'єктивність громадських організацій значно зросла.

Процеси, неминуче пов'язані з розбудовою держави, значно змінили і політичне життя українського суспільства. З одного боку, формується нова структура політичної системи, з іншого – якісно змінюються її складові частини, однією з яких є громадські організації. Непостійність політичної ситуації вимагає від політичних партій зміни форм і методів діяльності, що передбачає нові підходи до партій з іншими суб'єктами політичного процесу.

Громадські організації включені в державотворчі процеси та практично представлені в усіх формах політичної та соціальної організації українського суспільства. Ухвалена нормативно-правова база та відбулися суттєві зміни в діяльності громадських організацій. Політичні партії намагаються включити громадські організації в орбіту своїх інтересів.

Цікавими є результати дослідження, що стосувалися рівня довіри до політичних і силових інституцій у Волинській області. Аналітичний центр «Волинь» і «Лабораторія соціологічних досліджень» факультету історії, політології та національної безпеки ВНУ імені Лесі Українки презентували результати опитування «Суспільно-політичні настрої студентської молоді Волинського національного університету імені Лесі Українки».

Метою опитування було визначення динаміки змін політичної свідомості та культури суспільно-політичних настроїв студентської молоді до і після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Перша хвиля відбулася в січні 2022 р., а друга – у листопаді 2022 р.

Дослідники акцентували увагу на таких основних тенденціях:

– зростання інтересу до політики. Тих, хто цікавиться та дуже цікавиться, у січні було 37%, у листопаді стало 66%. Показник тих, хто зовсім не цікавиться, знизився із 15 до 3%. Причини своєї неучасті молодь пояснює аполітичність. Рівень звернення до політиків низький і становить 13%. 86% респондентів не мають бажання звертатися до них щодо розв'язання власних проблем;

– бажання брати участь у місцевих виборах наявне лише у третини. Відзначено тенденцію незначного зростання тих, хто вважає, що брати участь у місцевих виборах – громадянський обов'язок (у січні – 43%, у листопаді – 46%), а також тих, кому важливо брати участь (на 4%);

– підвищення рівня довіри до інституцій, які обстоюють незалежність і гарантують національну безпеку держави. Після 24 лютого рівень довіри до ЗСУ зріс на 54% і становить 89%. Антирейтинг довіри до ЗСУ відсутній. Перед повномасштабним вторгненням він становив 4,5%. Довіра до СБУ зросла на 34% і становить 57%;

– на 13,6% збільшилася частка тих, хто час від часу бере участь у громадському житті, на 4,5% тих, хто досить часто бере участь у громадському житті;

– антирейтинг довіри до ЗМІ знизився на 5,4% і становить 5% [3].

Отже, політична культура студентів невисока, це загальноукраїнська тенденція, хоча наявне зростання політичної свідомості. Здобувачі вищої освіти демонструють прагматичний підхід: 62,8% зазначили, що братимуть активну участь у політичному житті, якщо «побачать хоч якісь перспективи в розвитку своєї громади та країни».

Зріс рівень довіри до правоохоронних структур. Цілком довіряють ЗСУ 88,6%, муніципальній поліції – 32%, Національній поліції – 42%, СБУ – 57%, Прокуратурі – 24,2%.

Цілком довіряють профспілкам 17,1%, громадським організаціям – 24,5%, волонтерським організаціям – 41,3%. Засобом масової інформації цілком довіряють 5,4%, варіант відповіді «важко відповісти» обирають 39,9%, зовсім не довіряють 5% [3].

У нас і досі не вироблено системи державницьких консолідуючих цінностей, які б поділялися всіма впливовими політичними інститутами. Результатом цього є криза суспільної довіри, яка виявляється в тому, що громадяни не довіряють результатам виборів, а масові порушення громадяни сприймають як звичайне явище. Недовіра роз'єднує жителів різних регіонів, які підозрюють одне одного в ігноруванні своїх інтересів, несправедливості тощо.

Отже, причинами низької політичної участі громадян є: по-перше, неналежна компетентність громадян стосовно захисту своїх прав і свобод; по-друге, неготовність їх захищати та низький рівень політичної культури. Проблемою залишається і те, що значна частина національної та місцевої політичної еліти з осторогою ставиться до діяльності громадських організацій і не розглядає інституції громадянського суспільства як рівноправних партнерів у здійсненні політики.

Однак особлива відповідальність покладається на громадські організації у виборчі періоди. Партиїно-політична боротьба в Україні характеризується тим, що різні суб'єкти (партії, органи влади) виборчого процесу використовують усі ресурси для перемоги в досягненні результату. Саме громадські організації повинні бути опонентами влади та політичних партій у питаннях дотримання законодавства.

Особливості політичного процесу в різних країнах різні, але очевидно, що політичні та силові інститути занадто статичні, щоб відповідати темпам змін, та слабо диференційовані, щоб оперативно реагувати на нові виклики соціально-політичного розмаїття. Однак рівень довіри до політичних і силових інституцій після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну значно зріс.

Література:

1. Захаренко К., Ярош Я. Молодіжні організації України: особливості функціонування : монографія. Луцьк, 2012. 308 с.
2. Кількість юридичних осіб за організаційними формами. *Державна служба статистики України*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/edrpo/ukr/EDRPU_2018/ks_opfg/ks_opfg_0118.htm
3. Суспільно-політичні настрої студентської молоді ВНУ імені Лесі Українки. URL: https://vnu.edu.ua/uk/news/suspilstvo/vyznacheno-suspilno-politychni-nastroyi-studentiv-universytetu?fbclid=IwAR3bsLz7rKTwaSGmLfhxltYAI1AwrzfVXDjowjk_banaEqrzD4Jh7cb8o
4. Україна 2017–2018: нові реалії, старі проблеми (аналітичні оцінки). URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2018_Pidsumky_ukr_eng.pdf
5. Український форум благодійників. URL: <http://ufb.org.ua/sector-blagodijnosti/privatna-blagodijnist/instrumenti-privatnoi-filantropii/volonterstvo.htm>
6. Філіпович М., Ярош Я. Об'єднання громадян в українському державотворчому процесі. *KELM*. Lodz, 2018. № 3 (23). S. 181–190.
7. Щедрова Г. Політична конкуренція еліт у сучасній Україні : монографія. Дніпро, 2016. 390 с.

УДК 327.2+327.7+327.8+339.7–9+342.5

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.42

СТАН І РАМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН Й СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ НА НАЦІОНАЛЬНУ ПОЛІТИКУ, ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК

Смілевський Антон,

аспірант кафедри політології

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID ID: 0009-0003-3768-6739

У статті розглянуто тематику різновекторного впливу міжнародних відносин, організацій і акторів, зокрема у рамках світової економіки, на національні політичні процеси й урядування, в тому числі з погляду структуризації стану і рамок дослідження цього питання як базового у політичній економії. Це зроблено з огляду на перевірку припущення про те, що міжнародні (політичні, економічні, соціальні, інституційні, культурні) відносини впливають на свої гомологи на національному рівні, оскільки процеси на світовому економічному ринку позначаються на показниках розвитку національної економіки і так далі. Водночас структуровано і значно складніший й різновекторніший вплив міжнародних відносин, організацій та акторів в одному кластері на національні процеси в іншому кластері. Виявлено, що досліджуваний вплив може бути різним і його складно систематизувати та звести до спільного знаменника, адже він залежить як від різних системних чинників, так і від контексту й обставин. Водночас аргументовано, що вплив міжнародних відносин і світової економіки на національну політику неодмінно відбувається за посередництва та ролі політичних акторів й інститутів, які «мають значення» у динамічних процесах політичних змін і взаємодії «міжнародного» та «національного» рівнів. Інакше кажучи, в статті доведено, що вплив міжнародних відносин та світової економіки на національну політику і політичний розвиток (а також навпаки) фактично неможливий поза рамками політичних інститутів. Це відбувається навіть попри те, що сьогодні й досі не існує «великої теорії» політичних інститутів, але це загалом не применшує їхнього політичного й економічного значення на національному й наднаціональному рівні політики й урядування. Адже різні інститути по-різному виконують свою функцію посередництва міжнародних і національних процесів.

Ключові слова: міжнародні відносини, світова економіка, національна політика, інтернаціоналізація, інститути.

Smilevskyi Anton. The state of art and scope of the study of the influence of international relations and world economy on national politics, political institutions and political development

The article covers the issues of multi-vector influence of international relations, organizations and actors, in particular within the framework of the world economy, on national political processes and governance, in particular from the point of view of the structuring of the state of art and scope of the study of these issues as a basic ones in political economy. This is done with a view to verifying the assumption that international (political, economic, social, institutional, cultural) relations affect their counterparts at the national level, since the processes in the world economic market affect the indicators of the development of national economy and so on. At the same time, a significantly more complex and multi-vector influence of international relations, organizations and actors in one cluster on national processes in another cluster is also structured in the research. Given this, the author argues that the analyzed influence can be quite different and it is difficult to systematize and reduce it to a common denominator, since it depends on various systemic factors, as well as on the context and circumstances. At the same time, it is claimed that the influence of international relations and world economy on national politics necessarily occurs through the mediation and role of political actors and institutions that «matter» in the dynamic processes of political changes and the interaction of the «international» and «national» levels. In other words, the article proves that the influence of international relations and world economy on national politics and political development (and vice versa) is actually not possible outside the framework of political institutions. This is despite the fact that there is still no «grand theory» of political institutions today, but this generally does not diminish their political and economic importance at the national and supranational level of politics and governance. Since different institutions perform their function of mediating international and national processes in different ways.

Key words: international relations, world economy, national policy, internationalization, institutions.

Вступ. Міжнародні (політичні, економічні, соціальні, інституційні, культурні тощо) відносини безумовно впливають на свої гомологи на національному рівні і з цього приводу у вчених і практиків немає жодних заперечень, бо, приміром, процеси на світовому економічному ринку позначаються на показниках розвитку національної економіки і так далі. Тим не менше, значно складнішим та різновекторнішим є вплив міжнародних відносин, організацій та акторів в одному кластері на національні процеси в іншому

кластері. З огляду на це у дослідженні означену тематику буде деталізовано в контексті проблематики впливу міжнародних відносин та світової економіки на національну політику, політичні інститути та політичний розвиток. Зокрема, з погляду структуризації стану та рамок дослідження цього аналітичного питання як базового у рамках так званої політичної економії й одного з найважливіших компонентів у зіставленні «міжнародного» та «національного» в теорії і практиці.

Мета та завдання. Міжнародні відносини та світова економіка впливають на національну політику, політичні інститути і політичний розвиток по-різному і цей вплив у нашій статті запропоновано структурувати й систематизувати, що власне і є основним дослідницьким завданням. Узагальнено ми виходимо з того постулату, що різні форми міжнародних відносин та організацій (у тому числі міждержавні, міжорганізаційні та транснаціональні відносини й актори тощо) позначаються на національних і внутрішньодержавних процесах. Це особливо очевидно в рамках глобалізаційних і демократизаційних процесів, які відбуваються й інтенсифікуються у світі, а тому й урізноманітнюють форми впливу міжнародних відносин і світової економіки на національну політику та внутрішньодержавний політичний розвиток, адже урізноманітнюються і самі форми, теорії та емпіричні моделі міжнародних відносин. Відповідно, всі ці базові форми впливу міжнародних відносин і світової економіки на національну політику, політичні інститути й політичний розвиток у цій статті буде розглянуто, але передусім історіографічно та рамково (інколи у форматі «теза–антитеза»), а не емпірично, взаємодоповнювально та порівняльно.

Виклад основного матеріалу. Найважливіше дослідницьке питання стосується того, наскільки сильно міжнародні відносини і міжнародна система можуть впливати й урешті впливають на національні держави загалом. Так, одна група досліджень, представлена такими науковцями, як Д. Дрезнер та К. МакНамара [1], Д. Ендрюс [2], Т. Оатлі [3], Дж. Фріден та Р. Роговські [4], Ф. Церні [5] й інші, аргументує, що найбільший чи домінуючий вплив міжнародних відносин і світової економіки на національну політику, політичні інститути та загалом політичний розвиток держав як таких відбувається через невинні і посилювані глобалізаційні процеси у світі, які змушують концентрувати увагу на важливості системних і внутрішніх чинників взаємозв'язку «економічного» та «політичного» на міжнародному і національному рівнях життя. Найцитованіша причина у тому, що окремі держави мають надто мало можливостей для політичного й економічного маневру, передусім враховуючи сильний міжнародний тиск і вплив, який підсумку із часом призвів до посилення взаємозалежності між державами і спричинив наближення міжнародних відносин до внутрішньої політики, процесів й інститутів держав. Як наслідок, дослідники [6, с. 156; 7] навіть наголошують, що сьогодні національні держави настільки глибоко переплетені у рамках системи міжнародних відносин та глобалізаційних процесів (а відтак і глобального економічного урядування), що вони фактично існують у складній системі чи мережі, яку неможливо розкласти на окремі складові – держави, з яких усе власне і починалось (в тому числі й міжнародна система).

На противагу, інша група вчених, зокрема Ч. Боїкс [8], Дж. Гарретт і П. Ланге [9; 10], Г. Кітчелт, П. Ланге, Г. Маркс і Дж. Стефенс [11], Л. Мослі [12; 13] тощо, доводять, що навіть на тлі інтенсивного розвитку сучасних міжнародних відносин, організацій та акторів, в тому числі й світових економічних ринків, у світі й досі (як і раніше) простежується «примат» національних держав, а тому і національних політик та економік або ж загалом внутрішньодержавних чинників політичного й економічного розвитку. Дещо м'якшої позиції дотримуються такі науковці, як А. Адсера і Ч. Боїкс (у своїх пізніших працях) [14; 15], Б. Бургун [16], Е. Віббелс [17], М. Кайсер [18], Н. Рудра [19] й інші, які констатують глибоку (навіть зростаючу) взаємодію внутрішньої (національної) та міжнародної політики, однак неодмінно вважають визначальними такі чинники, як рівень соціально-економічного розвитку чи тип політичного режиму тієї чи іншої країни тощо. Зокрема, деякі дослідники, в тому числі А. Адсера та Ч. Боїкс [20], Б. Айхенгрін та Д. Лебланг [21], Дж. Альквіст та Е. Віббелс [22], Г. Мілнер, К. Кубота і Б. Мукерджі [23; 24] та інші, передусім зосереджуються на зв'язку між демократією і глобалізацією, особливо в контексті міжнародної торгівлі і політичного впливу. Зокрема, Г. Мілнер та К. Кубота [25] зазначають, що посилення демократизації у менш розвинених країнах типово розширює можливості працівників у цих багатих на робочу силу політиях, тим самим обмежуючи спроможність власників капіталу використовувати політичну владу для встановлення протекціоністських бар'єрів. Цілком протилежної позиції дотримується Т. Оатлі [26], який вважає, що представлений вище висновок є «артефактом» неврахування інших взаємозв'язків між внутрішніми (національними) та системними (міжнародними) чинниками.

У цьому випадку окремої уваги та ремарки потребує з'ясування термінології, яка використовується в нашому дослідженні, зокрема категорій «внутрішні» (чи національні) та «системні» (чи міжнародні) чинники, які застосовуються як у теорії міжнародних відносин [27, с. 39], так і в політичній науці, особливо її інституційній методології. Примітно, що агентами у соціальному та політичному світі типово є люди чи організовані групи людей, зокрема уряди, які виокремлюються передусім у рамках комунікації

поміж собою [28, с. 40] та своєрідних мікрочинників, які зумовлюють ці комунікації [29, с. 8; 30–32]. Натомість агентами в міжнародних відносинах постають уряди, окремі особи або ж недержавні організації, такі як транснаціональні корпорації, групи інтересів, неурядові організації, міжнародні урядові організації тощо, які також конфігуруються у рамках комунікації та посередництва, однак передусім згідно з встановленими правилами й іншими макрочинниками [33–35]. Унаслідок цього це тим, що системи в соціальному та внутрішньополітичному житті є більш умовними та внутрішньо детермінованими, а в міжнародних відносинах – більш зовнішньо зумовленими, екзогенними чи безумовними [36; 37]. Це, приміром, одна з причин того, чому однополярність, біполярність або багатополарність міжнародних відносин сприймається як безумовна, адже вона змінюється дуже повільно [38; 39]. Враховуючи цю думку, деякі вчені наполягають, що ступінь, до якого держави та національні політики/економіки обмежені системними чи міжнародними силами й чинниками, (по-різному) залежить від контексту і поточної ситуації (а також від минулого й очікування майбутнього), тим паче, що (різний) вплив міжнародних відносин, організацій та акторів на національні держави зовсім не є константною [40].

У цьому виявляється своєрідний модеруючий/проміжний підхід, згідно із яким системні чинники (міжнародна система та міжнародні відносини) трансформують вплив внутрішніх/національних чинників на кінцевий результат чи, інакше кажучи, формують результат, змінюючи контекст, який вони встановлюють для індивідуальних дій окремих держав. Із цього слідує, що існує чимало умов, за яких внутрішні (національні) та системні (наднаціональні) чинники пом'якшують або підсилюють один одного (зокрема й унаслідок різного розуміння феномена самої системи на національному та міжнародному рівнях), про що очевидно із доробків таких вже загаданих вище дослідників, як А. Адсера та Ч. Боїкс [41; 42], Б. Бургун [43], Е. Віббелс [44], М. Кайсер [45], Н. Рудра [46] й інші. Доповнюється це і тим, що країни, які розвиваються, лімітовані й іншими/додатковими способами, ніж розвинені країни, або ж тим, що автократії стикаються з різними міжнародними впливами і тиском з боку демократій тощо [47]. Врешті, ситуація ускладнюється, як вказано вище, через глобалізаційні процеси, адже останні генерують складнішу реальність і складніші аналітичні моделі, які комбінуються більшою кількістю та ширшою мережею взаємозалежних станів, про що аргументують Т. Оатлі, К. Вінекофф, Е. Пеннок та С. Данзман [48; 49], Д. Дрезнер та К. МакНамара [50], Б. Коен [51] й інші. Врешті, цілком очевидно, що одні держави впливовіші за інші, оскільки так звані «великі» держави безумовно мають здатність суттєво впливати на систему і поведінку інших/«малих» держав, а відтак і самі менше залежать від впливу міжнародних відносин.

Разом із цим суперечки науковців з приводу впливу міжнародних відносин й світової економіки на національну політику, політичні інститути та політичний розвиток на цьому не завершуються, а натомість часто деталізуються на предмет опцій такого впливу [52], про що йтиметься нижче. Починаючи із 1960–1970-х років вчені переймаються питаннями того, як міжнародні економічні відносини впливають (інтернаціоналізують) не лише на економічні зв'язки між державами, а на національну політику та економіку, і навпаки. Це відображено у доробках таких науковців, як К. Волтц [53], К. Дотч і А. Екштейн [54], Р. Кеохейн і Дж. Най [55], Р. Купер [56; 57], Р. Росекранс та А. Стейн [58] й інші. Продовжено це в працях вчених, які зосередились на означенні впливу міжнародних відносин на національну політику й економіку у рамках суті і концепцій влади, зокрема авторства Д. Болдуїна [59], Р. Кеохейна і Дж. Ная [60], а також А. Хіршмана [61]. У підсумку в ранніх наукових працях констатовано, що наявна взаємозалежність між національним і міжнародним рівнями політики й економіки змінила саму природу світової політики, зокрема змінивши контекст і альтернативи, з якими стикаються держави як учасники міжнародних відносин. Разом з цим мало уваги було приділено впливу самих міжнародних відносин, організацій і акторів на національні політичні й економічні процеси в державах, а натомість їх трактували (у рамках теорії міжнародних відносин) як переважно екзогенні [62, с. 739].

Ситуацію почали виправляти дещо згодом, зокрема в 1980–1990-х роках, коли світ побачили перші наукові розвідки, присвячені питанням інтернаціоналізації внутрішньої політики й економіки як одного з оновлених фокусів уваги політичної економії. Однак вже наприкінці 1970-х років почала формуватись логіка, згідно із якою міжнародні сили вирішальним чином впливають на внутрішню політику, а, отже, і на зовнішню політику великих держав. Цим було започатковано дебати про те, що впливаючи на політичні інтереси і владу, міжнародні події можуть впливати на коаліції (в найширшому розумінні цього слова), які формуються у внутрішній політиці тієї чи іншої держави. Про це частково було зазначено в ідеях таких вчених, як П. Гуревич [63] і П. Катценштейн [64], хоч вони й характеризувались слабкими причинно-наслідковими зв'язками з погляду з'ясування реальних/емпіричних кореляцій між змінами на міжнародному рівні та у внутрішній політиці. Покращення ситуації відбулось лиш наприкінці 1980-х років,

зокрема в дослідженнях Р. Роговскі [65], який виділив кілька аргументів з приводу різноманітних впливів міжнародних економічних сил на внутрішню політику держав. Зокрема, дослідник чи не першим спробував довести і верифікувати позицію, що зміни у міжнародних торговельних потоках впливають на національні/державні політичні коаліції, адже вони змінюють віддачу від факторів виробництва. Якщо ж детальніше, то йшлося про те, що чинники, які визначають «перемоги» чи «втрати» від зовнішніх/міжнародних змін, утворюють і модифікують політичні коаліції, оскільки вони позначають і враховують основні соціополітичні поділи в державах. В емпіричному сенсі це може виявитись у тому, що національна політика не протиставляє працю капіталові за класовою ознакою чи місто сільській місцевості, а орієнтована на соціополітичний поділ, приміром, між виробниками торговельних і неторговельних товарів, експортними та імпорнтними конкуруючими секторами або міжнаціональними і національними компаніями [66]. Подібного висновку дотримується і П. Гуревич [67], який в ретроспективі довів, що впродовж останньої чверті XIX ст. «виробничі профілі» країн, які були визначені «вподобаннями суспільних акторів, сформованими ситуацією суб'єктів у міжнародній і внутрішній економіці», є допоміжними у поясненні торговельної політики цих країн.

Інакше кажучи, таким висновком було започатковано дискусію про те, чи зміни у торговельних потоках та конкурентоспроможності секторів можуть модифікувати національні переваги і відтак – внутрішню/національну політику й економіку тієї чи іншої держави. Зокрема, на початку 1990-х років Дж. Фріден помітив, що міжнародна відкритість може перенести політичні суперечки з приводу відсоткових ставок на валютні курси і тому зашкодити/уповільнити міжнародних трейдерів та інвесторів, які віддають перевагу стабільним обмінним курсам, проти виробників торговельних товарів для внутрішнього ринку, які можуть віддавати перевагу знеціненій валюті [68; 69]. Раніше Г. Мілнер констатувала, що різний ступінь залежності від експорту чи мультинаціоналізації виробництва компаніями може впливати на їхні переваги щодо регулювання міжнародних операцій, а, отже, і на національну політику й економіку [70]. Хоч у такому випадку політичні коаліції вибудовуються і модифікуються на основі не стільки спільних інтересів, скільки конвергенції інтересів компаній.

Частково іншу логіку впливу міжнародних відносин та світової економіки на національну політику, політичні інститути і політичний розвиток, зокрема крізь призму афектів різних рівнів інтеграції держав і компаній у світові ринки, виявили Д. Камерон і П. Катценштейн ще в 1970–1980-х роках. Зокрема, Д. Камерон [71] показав, що вплив міжнародної економіки протягом 1960–1970-х років був тісно пов'язаний із великим державним сектором, а П. Катценштейн обґрунтував корпоративні структури малих європейських держав як ті, що створені для забезпечення «інституційного механізму для мобілізації консенсусу, необхідного для того, щоби жити з витратами на швидкі економічні зміни» [72, с. 200], хоча і зазначив, що точна форма цих інститутів залежить від історичного досвіду тих чи інших конкретних держав.

Доповнилось це тим, що і самі країни реагують на міжнародні впливи доволі по-різному та залежно від різних чинників. Так, одні вчені, зокрема А. Алесіна, Н. Рубіні [73] та Дж. Альт [74], виявили, що реакція держав значною мірою залежить від партійного (лівого чи правого) складу урядових кабінетів, бо останні по-різному реагують на міжнародний економічний вплив і тиск. Відтак партійність урядів має значення, адже кожна партія має свою програму, яка приваблює різний електорат, а тому щоб виграти вибори або зберегти свої наявні посади, партії необхідно зберегти задоволеність своїх основних виборців і симпатиків. Це вписується в інституціональну теорію раціонального вибору, згідно з якою раціональна партійна модель економіки є потужним передвісником поведінки політиків й урядовців. У цій моделі урядові кабінети, контрольовані лівими партіями, після отримання ними влади розширюють економіку, а натомість контрольовані правими партіями – скорочують економіку. Однак в міру зростання впливу міжнародних процесів на національну економіку та політику ця залежність послаблюється, внаслідок чого країни, які сильно залежать від міжнародної торгівлі, зовсім не демонструють чи майже не демонструють доказів раціональних партійних макроекономічних циклів. Інші науковці, в тому числі М. Альварез, Дж. Гарретт і П. Ланге [75; 76], а також П. Курцер [77], доводять, що національна політика й економіка держав залежать від впливу міжнародних процесів, враховуючи параметри організації ринку праці і фінансових ринків. Тому успішна політика лівих або правих урядів залежить від сумісних соціальних констеляцій, бо: ліві уряди найкраще досягають успіху в тому випадку, коли робоча сила є сильною та централізовано організованою, а праві уряди спрацьовують найкраще тоді, коли робоча сила слабша та фрагментованіша. Нарешті, ще інші дослідники, зокрема П. Катценштейн [78], П. Холл [79], Е. Шонфілд [80; 81] й інші, виходить з позиції, що вплив міжнародного середовища на національну політику й економіку залежить передусім від відмінностей інститутів, а точніше від того факту, що «інститути важливі» з погляду економічної політики. Адже те, як країни реагують на зовнішній економічний тиск, залежить від того, чи політичні інститути цих країн є «сильними» і здатними ізоловати національних політичних акторів від

безпосереднього політичного тиску, або ж натомість «слабкими» і більш проникними для суспільно-політичних впливів. Крім того, країни з традиціями професійної бюрократії реагуватимуть інакше, ніж країни, у яких відсутні такі добре розвинені державно-бюрократичні інститути.

У підсумку Дж. Фріден і Р. Роговські [82] синтезують попередні наукові доробки, пов'язуючи взаємодію між змінами відносних цін у міжнародній економіці та специфікою активів внутрішніх акторів, з одного боку, зі змінами у внутрішніх політичних перевагах цих акторів і політичними коаліціями, які вони формують для просування цих переваг, з іншого боку. За аналогією або ще більш спеціалізовано, Дж. Гарретт і П. Ланге [83] зазначають, що саме такий напрям досліджень забезпечує використання коректного й економічного підходу до аналізу впливу наднаціональної інтеграції в міжнародній економіці на переваги і коаліційну поведінку національних гравців у державах. При цьому ці вчені окрему увагу (чого майже не було раніше) приділяють зв'язку між зміною переваг та результатами політичного процесу, в тому числі механізмам, за допомогою яких переваги і результати можуть бути пов'язані. Це забезпечується за рахунок використання методології та моделі «економічного плюралізму», в якій результати політики є прямою функцією політичного конфлікту, зумовленого вподобаннями різних акторів, зваженими на їхню ринкову владу і їхню схильність до колективних дій. Як наслідок, вченими недвозначно аргументовано, що результати змін у системі внутрішніх економічних преференцій, викликаних міжнародним масштабом і міжнародними відносинами, будуть відображені в змінах політики й інституційних механізмів усередині кожної держави. Інакше кажучи, це означає, що ті актори, які розуміють, які економічні інтереси мають економічну силу та вплив, автоматично чи внаслідок цього знають і розуміють процеси з приводу отримання і здійснення влади й політики. Політичні інститути чи інститути загалом же у цьому випадку «мають значення», адже щонайменше використовуються задля пом'якшення провалів ринку, спричинених інформаційними потребами, проблемами зобов'язань, так званими «дилеммами в'язнів» чи зміною більшості, що очевидно з доробків класиків неоінституціоналізму – К. Крейбіля [84], П. Мілгрона, Д. Норта та Б. Вейнгаста [85]. Тим паче, що, як зазначають К. Баун [86] та С. Лохманн [87], більше значення має те, як інститути функціонують чи які функції вони виконують, а не те, як вони були створені. Хоча й зворотної позиції дотримуються представники гілки історичного інституціоналізму, зокрема К. Телен та С. Стейнмо [88], котрі зазначають, що інститути незмінно переживають над сукупністю інтересів, які їх створюють, а тому вони створюють чи можуть створювати перешкоди для ринкових змін політичного процесу [89], але не можуть точно окреслити причинно-наслідкові механізми в основі інституційної інерції та її впливу на реальні політичні й економічні результати [90].

Продемонструвати це можна на підставі структурування впливу міжнародних відносин й світової економіки на поведінку національних урядів і політичних акторів. Цілком очевидно, що політичні лідери, які становлять урядові кабінети, мають чіткі цілі і переваги, які вони хотіли би досягнути в більшості випадків (від ідеологічних цілей до максимізації своїх переваг із приводу утримання влади). Однак найближча та основна раціональна мета всіх урядів полягає у тому, щоб зберегти свою владу – незалежно від того, чи це відбуватиметься через вибори, перевороти або революції. З погляду політичної економії це означає спроби як перерозподілити «багатство» на користь основних політичних груп в рамках уряду, так і керувати умовним суспільно-політичним «пирогом», який постійно розширюється [91–93]. Це змушує кабінети здійснювати «розподіл благ», внаслідок чого політичний порядок денний домінує над економічним. Інакше кажучи, це означає, що фактично кожний уряд переймається тим, як розподілити вигоди між тими групами, чия підтримка привела цей уряд до влади, навіть якщо це може мати значні втрати для макроекономічних показників [94]. Суто економічно і в довгостроковій перспективі це означає, що «неадаптовані» уряди й урядові стратегії змінюються, внаслідок чого політичні імперативи можуть суттєво відхилитись від своїх первинних обрисів і від очікуваної економічної ефективності. Це наштовхує на думку, що сукупність суспільних уподобань і політичних коаліцій впливає на тиск розподілу й інтернаціональні макроекономічні обмеження, і навпаки.

Однак у цьому випадку посередницьку чи важливу роль в будь-якому випадку взаємодії «міжнародного» і «національного» відіграють саме інститути – політичні та соціально-економічні, – адже вони здатні долати проблеми колективних дій і тому сприяти колективним діям як у міжнародних відносинах, так і в національній політиці й економіці [95]. З цього слідує, що чим краще діють існуючі інститути за мінливих умов на глобальних ринках, тим більша свобода є в урядів проводити політику, яка сприятиме їхнім розподільчим інтересам – навіть всупереч зміні балансу суспільних уподобань у бік того чи іншого політичного питання та курсу. І навпаки, оскільки чим уряди ефективніші в забезпеченні інтересів розподілу, тим вони здатні більше і краще впливати на макроекономічні показники. Однак додатково на це впливає: тип

політичного режиму (демократичний чи недемократичний) і здатність опозиції тиснути на уряди [96] (більше демократії і впливу опозиції роблять політичні зміни швидшими та плавнішими); структура та логіка привілеювання груп підтримки урядів (якщо таких груп більше, то їхнє стимулювання урядів підтримувати політичні й економічні процеси теж сильніше); кількість вето-акторів у політичних системах (їхнє зростання зменшуватиме рівень реагування політики й інституційних змін на будь-які зміни в соціумі) [97]; рівень уповноваженості незалежних бюрократичних структур з приводу політичного процесу й урядування (чим він більший, тим менше на політику можуть впливати приватні й економічні інтереси, а тому й уряди менше здатні ефективно стимулювати економіку) [98].

Висновки. У підсумку доречно констатувати, що міжнародні відносини й світова економіка впливають на національну політику, політичні інститути та політичний розвиток, не кажучи вже про національну економіку. Однак цей вплив може бути доволі різним і його складно систематизувати та звести до спільного знаменника, адже він залежить від різних чинників, контексту й обставин. Відображено це в тому, що дослідники і практики не дають уніфікованих позицій та рекомендацій з приводу аналізованої тематики. Разом із цим очевидно, що вплив міжнародних відносин та світової економіки на національну політику неодмінно відбувається за посередництва ролі політичних акторів й інститутів, які «мають значення» у динамічних процесах політичних змін і взаємодії «міжнародного» та «національного». Унаслідок цього доведено, що вплив міжнародних відносин і світової економіки (інтернаціоналізації) на національну політику та політичний розвиток (а також навпаки) фактично неможливий поза рамками політичних інститутів. Навіть попри те, що сьогодні й досі не існує «великої теорії» політичних інститутів, бо це загалом не применшує їхнього значення, адже різні інститути по-різному виконують свою функцію посередництва міжнародних і національних процесів.

Література:

1. Drezner D., McNamara K. International Political Economy, Global Financial Orders and the 2008 Financial Crisis. *Perspectives on Politics*. 2013. Vol. 11. No. 1. P. 155–166.
2. Andrews D. Capital Mobility and State Autonomy: Toward a Structural Theory of International Monetary Relations. *International Studies Quarterly*. 1994. Vol. 38. No. 2. P. 193–218.
3. Oatley T. The Reductionist Gamble: Open Economy Politics in the Global Economy. *International Organization*. 2011. Vol. 65. No. 2. P. 311–341.
4. Frieden J., Rogowski R. The Impact of the International Economy on National Policies: An Analytical Overview / Keohane R., Milner H. (eds.). *Internationalization and Domestic Politics*. New York : Cambridge University Press, 1996. P. 25–47.
5. Cerny P. Globalization and the Changing Logic of Collective Action. *International Organization*. 1995. Vol. 49. No. 4. P. 595–625.
6. Drezner D., McNamara K. International Political Economy, Global Financial Orders and the 2008 Financial Crisis. *Perspectives on Politics*. 2013. Vol. 11. No. 1. P. 155–166.
7. Oatley T. The Reductionist Gamble: Open Economy Politics in the Global Economy. *International Organization*. 2011. Vol. 65. No. 2. P. 311–341.
8. Boix C. *Political Parties, Growth and Equality: Conservative and Social Democratic Economic Strategies in the World Economy*. New York: Cambridge University Press, 1998.
9. Garrett G. *Partisan Politics in the Global Economy*. New York: Cambridge University Press, 1998.
10. Garrett G., Lange P. Internationalization, Institutions, and Political Change / Keohane R., Milner H. (eds.). *Internationalization and Domestic Politics*. New York : Cambridge University Press, 1996. P. 48–76.
11. Kitschelt H., Lange P., Marks G., Stephens J. *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*. Cambridge : Cambridge University Press, 1999.
12. Mosley L. *Global Capital and National Governments*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003.
13. Mosley L. Room to Move: International Financial Markets and National Welfare States. *International Organization*. 2000. Vol. 54. No. 4. P. 737–773.
14. Adsera A., Boix C. Trade, Democracy, and the Size of the Public Sector: The Political Underpinnings of Openness. *International Organization*. 2002. Vol. 56. No. 2. P. 229–262.
15. Boix C. Democracy, Development, and the International System. *American Political Science Review*. 2011. Vol. 105. No. 4. P. 809–828.
16. Burgoon B. Globalization and Backlash: Polanyi's Revenge? *Review of International Political Economy*. 2009. Vol. 16. No. 2. P. 145–177.
17. Wibbels E. Dependency Revisited: International Markets, Business Cycles, and Social Spending in the Developing World. *International Organization*. 2006. Vol. 60. No. 2. P. 433–468.
18. Kayser M. How Domestic Is Domestic Politics? Globalization and Elections. *Annual Review of Political Science*. 2007. Vol. 10. No. 1. P. 341–362.
19. Rudra N. Globalization and the Strengthening of Democracy in the Developing World. *American Journal of Political Science*. 2005. Vol. 49. No. 4. P. 704–730.
20. Adsera A., Boix C. Trade, Democracy, and the Size of the Public Sector: The Political Underpinnings of Openness. *International Organization*. 2002. Vol. 56. No. 2. P. 229–262.
21. Eichengreen B., Leblang D. Democracy and Globalization. *Economics and Politics*. 2008. Vol. 20. No. 3. P. 289–334.

22. Ahlquist J., Wibbels E. Riding the Wave: World Trade and Factor-Based Models of Democratization. *American Journal of Political Science*. 2012. Vol. 56. No. 2. P. 447–464.
23. Milner H., Kubota K. Why the Move to Free Trade? Democracy and Trade Policy in the Developing Countries. *International Organization*. 2005. Vol. 59. No. 1. P. 107–143.
24. Milner H., Mukherjee B. Democratization and Economic Globalization. *Annual Review of Political Science*. 2009. Vol. 12. P. 163–181.
25. Milner H., Kubota K. Why the Move to Free Trade? Democracy and Trade Policy in the Developing Countries. *International Organization*. 2005. Vol. 59. No. 1. P. 107–143.
26. Oatley T. The Reductionist Gamble: Open Economy Politics in the Global Economy. *International Organization*. 2011. Vol. 65. No. 2. P. 311–341.
27. Waltz K. *Theory of International Politics*. Reading : Addison–Wesley, 1979.
28. Schelling T. *Micromotives and Macrobehavior*. Vol. 2. New York : Norton, 1978.
29. Hedstrom P. *Dissecting the Social: On the Principles of Analytical Sociology*. New York : Cambridge University Press, 2005.
30. Elster J. *Logic and Society: Contradictions and Possible Worlds*. New York : Wiley, 1978.
31. Elster J. *The Cement of Society: A Survey of Social Order*. Cambridge : Cambridge University Press, 1989.
32. Coleman J. *Individual Interests and Collective Action: Selected Essays*. New York : Cambridge University Press, 1986.
33. Finnemore M., Sikkink K. International Norm Dynamics and Political Change. *International Organization*. 1998. Vol. 52. No. 4. P. 887–917.
34. Milner H. *Interests, Institutions, and Information*. Princeton : Princeton University Press, 1997.
35. Putnam R. Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games. *International Organization*. 1988. Vol. 42. No. 3. P. 427–460.
36. Jervis R. *System Effects: Complexity in Political and Social Life*. Princeton : Princeton University Press, 1997.
37. Waltz K. *Theory of International Politics*. Reading: Addison–Wesley, 1979.
38. Gourevitch P. The Second Image Reversed: The International Sources of Domestic Politics. *International Organization*. 1978. Vol. 32. No. 4. P. 881–912.
39. Moravcsik A. Taking Preferences Seriously: A Liberal Theory of International Politics. *International Organization*. 1997. Vol. 51. No. 4. P. 513–553.
40. Chaudoin S., Milner H., Pang X. International Systems and Domestic Politics: Linking Complex Interactions with Empirical Models in International Relations. *International Organization*. 2015. Vol. Vol. 69. No. 2. P. 275–309.
41. Adsera A., Boix C. Trade, Democracy, and the Size of the Public Sector: The Political Underpinnings of Openness. *International Organization*. 2002. Vol. 56. No. 2. P. 229–262.
42. Boix C. Democracy, Development, and the International System. *American Political Science Review*. 2011. Vol. 105. No. 4. P. 809–828.
43. Burgoon B. Globalization and Backlash: Polanyi's Revenge?. *Review of International Political Economy*. 2009. Vol. 16. No. 2. P. 145–177.
44. Wibbels E. Dependency Revisited: International Markets, Business Cycles, and Social Spending in the Developing World. *International Organization*. 2006. Vol. 60. No. 2. P. 433–468.
45. Kayser M. How Domestic Is Domestic Politics? Globalization and Elections. *Annual Review of Political Science*. 2007. Vol. 10. No. 1. P. 341–362.
46. Rudra N. Globalization and the Strengthening of Democracy in the Developing World. *American Journal of Political Science*. 2005. Vol. 49. No. 4. P. 704–730.
47. Chaudoin S., Milner H., Pang X. International Systems and Domestic Politics: Linking Complex Interactions with Empirical Models in International Relations. *International Organization*. 2015. Vol. Vol. 69. No. 2. P. 275–309.
48. Oatley T. The Reductionist Gamble: Open Economy Politics in the Global Economy. *International Organization*. 2011. Vol. 65. No. 2. P. 311–341.
49. Oatley T., Winecoff K., Pennock A., Danzman S. The Political Economy of Global Finance: A Network Model. *Perspectives on Politics*. 2013. Vol. 11. No. 1. P. 133–153.
50. Drezner D., McNamara K. International Political Economy, Global Financial Orders and the 2008 Financial Crisis. *Perspectives on Politics*. 2013. Vol. 11. No. 1. P. 155–166.
51. Cohen B. *International Political Economy: An Intellectual History*. Princeton: Princeton University Press, 2008.
52. Milner H., Keohane R. Internationalization and Domestic Politics: An Introduction // Keohane R., Milner H. (eds.). *Internationalization and Domestic Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. P. 3–24.
53. Waltz K. The Myth of National Interdependence / Kindleberger C. (ed.). *The International Corporation: A Symposium*. Cambridge : Massachusetts Institute of Technology Press, 1970.
54. Deutsch K., Eckstein A. National Industrialization and the Declining Share of the International Economic Sector, 1890–1959. *World Politics*. 1961. Vol. 13. No. 2. P. 267–299.
55. Keohane R., Nye J. *Transnational Relations and World Politics*. Cambridge : Harvard University Press, 1972.
56. Cooper R. Economic Interdependence and Foreign Policy in the Seventies. *World Politics*. 1972. Vol. 24. No. 2. P. 159–181.
57. Cooper R. *The Economics of Interdependence*. New York : McGraw–Hill for the Council on Foreign Relations, 1968.
58. Rosecrance R., Stein A. Interdependence: Myth or Reality? *World Politics*. 1975. Vol. 27. No. 1. P. 1–27.
59. Baldwin D. Interdependence and Power: A Conceptual Analysis. *International Organization*. 1980. Vol. 34. No. 4. P. 471–506.
60. Keohane R., Nye J. *Power and Interdependence: World Politics in Transition*. Boston : Little, Brown, 1977.

61. Hirschman A. *National Power and the Structure of Foreign Trade*. 2nd ed. Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1980.
62. Keohane R., Nye J. Power and Interdependence Revisited. *International Organization*. 1987. Vol. 41. No. 4. P. 725–753.
63. Gourevitch P. The Second Image Reversed: The International Sources of Domestic Politics. *International Organization*. 1978. Vol. 32. No. 4. P. 881–912.
64. Katzenstein P. *Between Power and Plenty: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial Countries*. Madison : University of Wisconsin Press, 1978.
65. Rogowski R. *Commerce and Coalitions: How Trade Affects Domestic Political Alignments*. Princeton : Princeton University Press, 1989.
66. Milner H., Keohane R. Internationalization and Domestic Politics: An Introduction / Keohane R., Milner H. (eds.). *Internationalization and Domestic Politics*. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. P. 3–24.
67. Gourevitch P. *Politics in Hard Times: Comparative Responses to International Economic Crises*. Ithaca : Cornell University Press, 1986.
68. Frieden J. *Debt, Development and Democracy: Modern Political Economy and Latin America, 1965–1985*. Princeton : Princeton University Press, 1991.
69. Frieden J. Invested Interests: The Politics of National Economic Policies in a World of Global Finance. *International Organization*. 1991. Vol. 45. No. 4. P. 425–451.
70. Milner H. *Resisting Protectionism: Global Industries and the Politics of International Trade*. Princeton : Princeton University Press, 1988.
71. Cameron D. The Expansion of the Public Economy: A Comparative Analysis. *American Political Science Review*. 1978. Vol. 72. No. 4. P. 1243–1261.
72. Katzenstein P. *Small States in World Markets: Industrial Policy in Europe*. Ithaca : Cornell University Press, 1985.
73. Alesina A., Roubini N. Political Cycles in OECD Economies. *Review of Economic Studies*. 1992. Vol. 59. No. 4. P. 663–668.
74. Alt J. Political Parties, World Demand, and Unemployment: Domestic and International Sources of Economic Activity. *American Political Science Review*. 1985. Vol. 79. No. 4. P. 1016–1040.
75. Alvarez M., Garrett G., Lange P. Government Partisanship, Labor Organization, and Macroeconomic Performance. *American Political Science Review*. 1991. Vol. 85. No. 2. P. 539–556.
76. Garrett G., Lange P. Performance in a Hostile World: Economic Growth in Capitalist Democracies, 1974–1980. *World Politics*. 1986. Vol. 38. No. 4. P. 517–545.
77. Kurzer P. Unemployment in Open Economies: The Impact of Trade, Finance and European Integration. *Comparative Political Studies*. 1991. Vol. 24. P. 3–30.
78. Katzenstein P. *Between Power and Plenty: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial Countries*. Madison: University of Wisconsin Press, 1978.
79. Hall P. *Governing the Economy*. New York: Oxford University Press, 1986.
80. Shonfield A. *Modern Capitalism*. New York: Oxford University Press, 1965.
81. Zysman J. *Governments, Markets and Growth*. Ithaca: Cornell University Press, 1983.
82. Frieden J., Rogowski R. The Impact of the International Economy on National Policies: An Analytical Overview // Keohane R., Milner H. (eds.). *Internationalization and Domestic Politics*. New York: Cambridge University Press, 1996. P. 25–47.
83. Garrett G., Lange P. Internationalization, Institutions, and Political Change // Keohane R., Milner H. (eds.). *Internationalization and Domestic Politics*. New York: Cambridge University Press, 1996. P. 48–76.
84. Krehbiel K. *Information and Legislative Organization*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991.
85. Milgrom P., North D., Weingast B. The Role of Institutions in the Revival of Trade: The Medieval Law Merchant, Private Judges, and the Champagne Fairs. *Economics and Politics*. 1990. Vol. 1. P. 1–23.
86. Bawn K. The Logic of Institutional Preferences: German Electoral Law as a Social Choice Outcome. *American Journal of Political Science*. 1993. Vol. 37. No. 4. P. 965–989.
87. Lohmann S. *Federalism and Central Bank Autonomy: Manuscript*. Los Angeles: University of California, 1995.
88. Thelen K., Steinmo S. Historical Institutionalism in Comparative Politics // Steinmo S., Thelen K., Longstreth F. (eds.). *Structuring Politics: Historical Institutionalism in Comparative Analysis*. Cambridge University Press, 1992.
89. Goldstein J. *Ideas, Interests and American Trade Policy*. Ithaca: Cornell University Press, 1993.
90. Garrett G., Lange P. Internationalization, Institutions, and Political Change // Keohane R., Milner H. (eds.). *Internationalization and Domestic Politics*. New York: Cambridge University Press, 1996. P. 48–76.
91. Hibbs D. *The American Political Economy*. Cambridge: Harvard University Press, 1987.
92. Kramer G. Short-Term Fluctuations in U.S. Voting Behavior, 1896–1964. *American Political Science Review*. 1971. Vol. 65. P. 131–143.
93. Londregan J., Poole K. Poverty, the Coup Trap and the Seizure of Executive Power. *World Politics*. 1990. Vol. 42. P. 151–183.
94. Cox G., McCubbins M., Sullivan T. Policy Choice as an Electoral Investment. *Social Choice and Welfare*. 1984. Vol. 1. P. 231–234.
95. Olson M. *The Rise and Decline of Nations: Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*. New Haven: Yale University Press, 1982.
96. Barro R. The Control of Politicians: An Economic Model. *Public Choice*. 1973. Vol. 14. No. 1. P. 19–42.
97. Tsebelis G. Decision Making in Political Systems. *British Journal of Political Science*. 1995. Vol. 25. No. 3. P. 289–325.
98. Moe T. The Politics of Structural Choice: Toward a Theory of Public Bureaucracy // Williamson O. (ed.). *Organization Theory: From Chester Barnard to the Present and Beyond*. New York: Oxford University Press, 1990.

УДК 32-027.22:659.4:004

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.43>

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Теремко Віктор,кандидат політичних наук,
доцент кафедри політологіїКиївського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID ID: 0000-0002-1774-0246

Посилення впливу чинників глобалізації зумовлює поглиблення процесів трансформації політичних систем і призводить до необхідності залучення у практичну діяльність сучасних цифрових технологій та інформаційно-аналітичних систем. Розвиток політичної системи України в умовах сьогодення можна схарактеризувати як такий, що піддається істотному дестабілізуючому впливу чинників зовнішнього та внутрішнього середовища, одним із найбільш вагомих серед яких є цифровізація. За таких умов постає необхідність проведення поглиблених досліджень у напрямі виявлення особливостей і проблем розвитку політичної системи України в умовах цифровізації, а тематика дослідження набуває особливої актуальності. У статті досліджено основні наукові підходи до виявлення особливостей розвитку політичної системи України в умовах цифровізації, проаналізовано проблеми розвитку політичної системи України. Установлено, що наявний стан політичної системи України характеризується як нестабільний, а політичні процеси потребують удосконалення. Доведено ефективність цифровізації в механізмі забезпечення розвитку політичної системи, оскільки завдяки її технологіям досягається можливість забезпечення прозорості механізмів обрання органів державної влади, формування впливового парламенту та розширення сфери компетенції органів місцевого самоврядування на засадах демократії та максимально можливої участі громадськості в ухваленні відповідних рішень. Запропоновано основні напрями вдосконалення політичної системи України, серед найбільш вагомих із яких є потреба в завершенні адміністративно-територіальної реформи, усунення дублювання функцій органів державної влади, їх чітке розмежування та законодавче закріплення, а також формування ефективної виборчої системи та забезпечення її прозорості.

Ключові слова: цифрові технології, політична система, інформаційно-комунікаційні технології, цифровізація, політичний вплив, політичні інститути, політичні комунікації.

Teremko Viktor. The development of the political system of Ukraine in the conditions of digitalization

The strengthening of the influence of globalization factors leads to the deepening of the processes of transformation of political systems and leads to the need to involve modern digital technologies and information-analytical systems in practical activities. The development of Ukraine's political system in today's conditions can be characterized as subject to the significant destabilizing influence of external and internal environmental factors, one of the most important of which is digitalization. Under such conditions, there is a need to carry out in-depth research in the direction of identifying the peculiarities and problems of the development of the political system of Ukraine in the conditions of digitalization, and the topic of the research becomes especially relevant. The article examines the main scientific approaches to clarifying the essence of the concept of the development of the political system of Ukraine in the conditions of digitalization, analyzes the peculiarities of the development of the political system of Ukraine. It was established that the current state of the political system of Ukraine is characterized as unstable, and political processes need improvement. The effectiveness of digitalization in the mechanism of ensuring the development of the political system has been proven, since thanks to its technologies, it is possible to ensure the transparency of the mechanisms of election of state authorities, the formation of an influential parliament, and the expansion of the sphere of competence of local self-government bodies on the basis of the maximum possible participation of the public in making relevant decisions. The main directions for improving the political system of Ukraine are proposed, among the most important of which is the need to complete the administrative and territorial reform, eliminate the duplication of functions of state authorities and their clear demarcation and legislative consolidation, as well as the formation of an effective electoral system and ensuring its transparency.

Key words: digital technologies, political system, information and communication technologies, digitalization, political influence, political institutions, political communications.

Вступ. Розвиток політичної системи України впродовж тривалого періоду відбувається під впливом вагомих дестабілізуючих чинників суспільно-політичного характеру, які деструктивно впливають на виконання функцій основними суб'єктами політичних відносин. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій спричинив їх поширення на всі сфери суспільно-політичного життя, унаслідок чого політична система країни проходить шлях адаптації до викликів сучасності. Застосування інноваційних методів у політичній системі країни свідчить про її поступальний розвиток і про

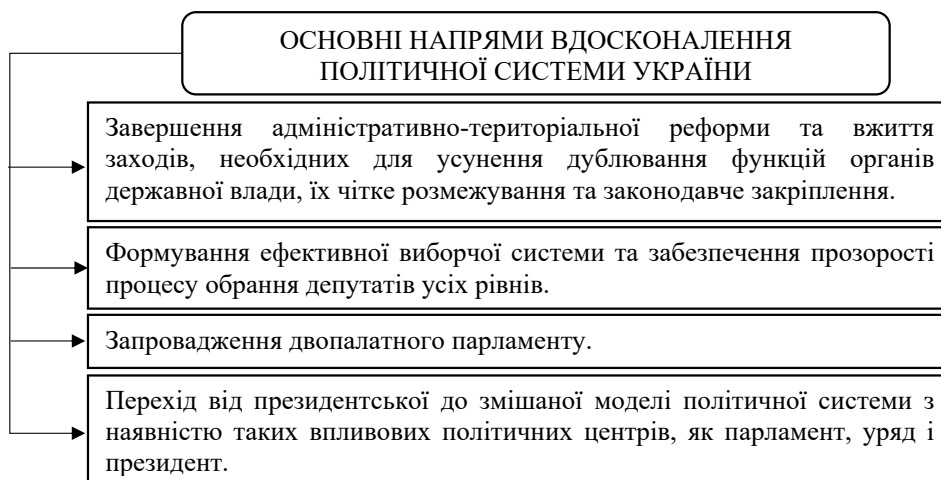
модернізацію процесів і явищ, які його супроводжують. Зважаючи на те, що від стану розвитку політичної системи істотно залежать формування та розвиток партійної системи країни, постає необхідність вирішення такої вагомій проблеми, як підвищення довіри громадськості до політичної системи загалом і до партійної системи зокрема, адже діяльність окремих політичних партій нівелює всі принципи довіри до партій як інституту, що зумовлює нагальну потребу реформування чинної політичної системи України та забезпечення доступу громадськості до участі в політичних процесах, ефективним інструментом чого можуть виступити технології цифровізації. Зазначені тенденції свідчать, що проблематика дослідження розвитку політичної системи України в умовах цифровізації набуває особливої актуальності та потребує поглибленого вивчення.

Метою статті є теоретико-прикладні дослідження особливостей розвитку політичної системи України в умовах цифровізації та виявлення основних проблем його забезпечення. Досягнення поставленої мети передбачає використання таких **методів дослідження** та наукового пізнання, як системний аналіз, синтез, наукова абстракція, класифікація, порівняння, узагальнення та систематизація.

Результати дослідження. Сучасний етап розвитку суспільно-політичних відносин супроводжується переходом на застосування інноваційних методів управління процесами та явищами. Очевидно, що політична система як сукупність державних і недержавних політико-правових інститутів суспільства, що впорядковані з метою забезпечення політичного життя країни, перебуває в тісному взаємозв'язку із середовищем, де вона формується, функціонує та розвивається, тому інтенсифікація процесів цифровізації поширюється і на сферу політики, що зумовлює застосування сучасних цифрових технологій у процесі реалізації влади, а також у виборі прийомів, засобів і методів здійснення політичних функцій.

Окреслена проблематика досить часто виступає предметом наукових досліджень і активних дискусій, зокрема, її обговорення здійснено Ф. Вауліною, О. Гайко й О. Крисенко [1], які стверджують, що наявна модель політичної системи України вичерпала свій інституційний ресурс та не може існувати в сучасному вигляді, що зумовлює необхідність її модернізації й адаптації до принципів європейської політичної системи, адже європеїзація політичних інститутів дозволить наблизити Україну до світового простору й утвердитися в ролі повноправного члена міжнародної спільноти. Водночас науковці наполягають, що розвиток політичної системи України повинен супроводжуватися поглибленням процесів прозорості механізмів обрання органів державної влади, формуванням впливового парламенту та розширенням сфери компетенції органів місцевого самоврядування, що можна досягнути завдяки цифровізації політичних процесів, яка спроможна швидко та якісно сформувати ефективні механізми політичної участі та політичного впливу, а також розширити способи взаємодії із громадськістю. Основні напрями вдосконалення політичної системи України в умовах цифровізації суспільно-політичного життя країни, які потрібно реалізувати для досягнення бажаних результатів, пропонуємо систематизувати (рис. 1).

Стає очевидним, що ключовою проблемою політичної системи України є її неспроможність забезпечити ефективне державне управління. Тому розвиток політичної системи має орієнтуватися на створення стабільних і ефективних державних інститутів, спроможних функціонувати із широким

Джерело: сформовано автором на основі [1].

Рис. 1. Основні напрями вдосконалення політичної системи України

використанням у своїй діяльності інструментів і технологій цифровізації, чим забезпечити безперешкодний доступ громадськості до інформації про стан і результати їх функціонування.

У даному контексті В. Подгорна [2] вважає, що цифрова реальність, яка поступово охопила політичну систему України, усе більше форматує політичний процес і політичні інститути, спричиняє необхідність їх адаптації до викликів і умов сьогодення. Науковиця стверджує, що цифровізація політичної системи передбачає використання таких платформ, як Google, Microsoft, Facebook, Apple. Водночас інтенсифікацію процесу цифровізації політичної системи В. Подгорна пов'язує зі стрімким розвитком інноваційних технологій, виникненням нейронних мереж і штучного інтелекту. Однак, попри позитивні чинники цифровізації політичної системи України, науковиця встановила її проблеми, найбільш вагомою з яких виявляється дисфункціональність політичних інститутів і десоціалізація громадян, що виникають внаслідок надмірної віртуалізації суспільства та політичної системи.

На наш погляд, зазначені проблеми є значними та потребують належного нормативно-правового врегулювання, тому вважаємо доцільною й обґрунтованою пропозицію розроблення й ухвалення Закону України «Про хмарні технології», яким можна передбачити організаційно-правовий механізм урегулювання відносин щодо цифровізації політичної системи та застосування в політичній діяльності технологій штучного інтелекту.

М. Шманатов [3, с. 30, 34] дотримується думки, що використання цифрових інструментів у політиці зумовлено необхідністю насичення фізичного світу електронно-цифровими засобами, системами та пристроями інформаційного обміну, спрямованими на забезпечення інтегральної взаємодії віртуального та фізичного політичного середовища. Науковець установив можливості спрощення процесу залучення громадськості до політичного життя завдяки використанню онлайн-простору та стверджує, що окремі з таких технологій уже сьогодні застосовуються політичними партіями в Україні, що реалізується в таких напрямках, як:

- 1) політична комунікація;
- 2) онлайн-реклама;
- 3) формування політичної активності громадян;
- 4) регулювання цифрового простору в політиці;
- 5) цифровізація бюрократичних процесів.

М. Хаустова [4, с. 112] проблеми розвитку політичної системи України в умовах цифровізації розглядає крізь призму реалізації державної політики, програм і стратегій цифровізації суспільства та має власні погляди щодо їх вирішення. Зокрема, науковиця переконує, що вагомими чинниками розвитку політичної системи в сучасних умовах є наявність інноваційного потенціалу та забезпечення демократії в державі. Водночас цифровізацію політичної системи вчена трактує як валентний і нестійкий процес, що не завершив свого формування та під впливом глобальних чинників продовжує розвиватися й удосконалюватися в напрямі упорядкування політичного дискурсу.

Вагомість чинника демократизації держави та суспільства виділяє В. Крижанівська [5, с. 83] в дослідженні сучасних трансформацій, що супроводжують розвиток політичної системи в Україні, вплив якого вбачає в адаптації форм політичної діяльності до політики запровадження електронного урядування та реалізації принципів електронної демократії, ключовим елементом чого виступають цифрові технології. Науковиця дійшла висновку, що цифрові технології дозволяють розширити можливості інформаційного доступу та здійснювати вираження своїх політичних позицій за допомогою маніпуляцій у соціальних медіа.

Уважаємо наукову позицію В. Крижанівської цілком виправданою, адже запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у процеси здійснення політичних комунікацій сприяє цифровізації таких політичних практик, як: (1) е-голосування; (2) онлайн-мітинги; (3) електронні петиції; (4) онлайн-флешмоби. Своєю чергою, такі технології дозволяють сформувати дієве віртуальне політичне середовище, спроможне впливати на реальні політичні процеси, як-от ухвалення рішень через е-голосування й електронний підпис петицій, а також на коригування політичного курсу та забезпечення ефективності е-демократії. Водночас вважаємо за доцільне систематизувати основні особливості розвитку політичної системи України в умовах цифровізації, які відобразимо на рис. 2.

Варто зосередити увагу на тому, що досягнути високих показників ефективності розвитку політичної системи України одночасно не вдасться, адже наявність вагомих чинників зовнішнього та внутрішнього середовища не сприяє реалізації швидких і якісних трансформаційних змін. Навіть більше, сучасний стан розвитку політичної системи в умовах цифровізації характеризується наявністю істотних проблем, як-от:

- 1) низький рівень забезпечення процесу дотримання принципів демократичного розвитку та політичного плюралізму;
- 2) недосконалість законодавчого регулювання процедури збалансування політичних сил, спроможного забезпечити рівновагу та послідовність співробітництва органів законодавчої, виконавчої та судової влади;
- 3) неврегульованість проблем залучення політичної опозиції, засобів масової інформації та громадськості до процесу ухвалення політичних рішень;
- 4) недосконалість процесу підзвітності політичних сил і виборних органів влади перед виборцями;
- 5) низький рівень залучення громадськості до розроблення та реалізації зовнішньої та внутрішньої політики держави;
- 6) низький рівень політичної культури.

Зазначені проблеми істотно стримують процеси залучення сучасних інструментів цифровізації в політичну систему України, гальмують її розвиток.

Висновки. Отже, проведені дослідження особливостей і проблемних аспектів розвитку політичної системи України в умовах цифровізації дають підстави стверджувати, що політична система України складається із сукупності державних і недержавних упорядкованих політико-правових інститутів суспільства, діяльність яких спрямована на забезпечення політичного життя країни. Результати проведеного дослідження доводять, що наявна модель політичної системи України вичерпала свій інституційний ресурс, а її стан характеризується як нестабільний, що потребує вжиття відповідних заходів з удосконалення політичних процесів і модернізації політичної системи. Виявлено, що ефективним інструментом досягнення бажаних результатів є цифровізація, яка спроможна забезпечити прозорість формування впливових органів державної влади та розширення сфери компетенції органів місцевого самоврядування на засадах максимально можливої участі громадськості в ухваленні відповідних рішень. Установлено, що розвиток політичної системи України в умовах цифровізації істотно залежить від швидкості та якості вирішення таких проблем, як недотримання принципів демократичного розвитку та політичного плюралізму, недосконалість законодавчого регулювання процедури збалансування політичних сил, неврегульованість проблем залучення політичної опозиції, засобів масової інформації

Джерело: власна авторська розробка.

Рис. 2. Особливості розвитку політичної системи України в умовах цифровізації

та громадськості до процесу ухвалення політичних рішень, недосконалість процесу підзвітності політичних сил і виборчих органів влади перед виборцями, а також низький рівень політичної культури та залучення громадськості до розроблення та реалізації зовнішньої та внутрішньої політики держави. Окреслені тенденції дозволили сформуванню та запропонувати основні напрями вдосконалення політичної системи України, зокрема, необхідність завершення адміністративно-територіальної реформи, усунення дублювання функцій органів державної влади, їх чітке розмежування та законодавче закріплення, формування ефективної виборчої системи та забезпечення її прозорості.

Література:

1. Щодо трансформації політичної системи в контексті європейської інтеграції: аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень / Ф. Вауліна та ін. Київ : НІСВ, 2014. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/politika/schodo-transformacii-politichnoi-sistemi-v-konteksti-evropeyskoi-integracii>
2. Подгорна В. Цифрові платформи та їхній вплив на політичну сферу. *Проблеми політичної психології*. 2021. Вип. 10 (24). С. 301–309. DOI: 10.33120/porp-Vol24-Year2021-81
3. Шманатов М. Цифрові технології як фактор впливу на політичні процеси: спроба концептуалізації. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2021. Вип. 40. С. 29–37. DOI: 10.26565/2220-8089-2021-40-04
4. Хаустова М. Державна політика в умовах цифровізації суспільства: міжнародний досвід реалізації програм та стратегій цифровізації. *Аналітично-порівняльне правознавство* : електронне наукове видання. 2022. № 2. С. 209–216. DOI: 10.24144/2788-6018.2022.02.40
5. Крижанівська В. Цифровізація політичної участі: загрози та перспективи. *Грані*. 2021. Том 24. № 9. С. 82–90. DOI: 10.15421/172193

УДК 321.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.44>

ДЕРЖАВНИЙ КОРПОРАТИВІЗМ У ПВДЕННО-СХІДНІЙ АЗІЇ: ПРИКЛАД МАЛАЙЗІЇ

Тесленко Сергій,

аспірант кафедри політології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-2190-6173

У статті розглядається специфіка державного корпоративізму у країнах Південно-Східної Азії на прикладі Малайзії. За приклад взято політику Мохамеда Махатхіра “Malaysia Incorporated” («Малайзія інкорпорована»). Описується специфіка відносин між державою та приватним бізнесом в епоху прем'єрства М. Махатхіра. Визначено, що корпоративізм, запроваджуваний у політиці «азійських тигрів», мав позитивні наслідки для розвитку економіки та зростання рівня життя населення. Так, країни Азії продемонстрували успіх застосування державного корпоративізму в рамках наздоганяючої модернізації.

Після півтора десятиліття зростання регулювання та розширення державного сектору для реструктуризації суспільства шляхом зміцнення малайського бізнесу та середнього класу, а також для реалізації проекту важкої індустріалізації М. Махатхіра, була здійснена економічна та культурна лібералізація. Згодом відбулося швидке економічне зростання з кінця 1980-х років до азійської кризи 1997–1998 років.

Тоді як бізнес-організації мали обмежений вплив, деякі окремі бізнесмени ставали все більш впливовими в політичному сенсі, забезпечували державне втручання для просування власних інтересів. Корпоративізм М. Махатхіра, який був виражений у гаслі “Malaysia Incorporated” – «Малайзія інкорпорована», значною мірою обмежувався просуванням корпоративізму на рівні компанії через внутрішні союзи та покращення відносин між урядом і бізнесом.

Проте замість того, щоб мобілізувати та включити організовану робочу силу (окрім недовговічної Малайзійської організації праці) до корпоративістського проекту, було докладено досить мало зусиль для покращення виробничих відносин. Корпоративістський проект М. Махатхіра значною мірою обмежувався подоланням етнічного, а не соціального, поділу.

Окрім того, важливим недоліком політики малайзійського прем'єра стала відсутність трипартизму – системи тристороннього представництва (держави, працівників і роботодавців або їхніх уповноважених) у процесі регулювання соціально-трудових відносин. Разом із загальним поліпшенням умов праці це сприяло б забезпеченню загальної підтримки національної стратегії розвитку та суспільній консолідації.

Ключові слова: корпоративізм, Малайзія, економічна політика, Махатхір, азійська криза.

Teslenko Serhii. State corporatism in Southeast Asia: the example of Malaysia

The article discusses the specifics of state corporatism in the countries of Southeast Asia on the example of Malaysia. The policy of Mahathir Mohamad “Malaysia Incorporated” (“Malaysia is incorporated”) is taken as an example. The specificity of relations between the state and private business in the era of Mahathir’s premiership is described. It is noted that corporatism, which took place in the history of the “Asian tigers”, had positive consequences for the development of the economy and the growth of the living standards of the population. Thus, Asian countries have demonstrated the success of the use of state corporatism within the framework of catch-up modernization.

After a decade and a half of increasing regulation and expansion of the public sector, to restructure society by strengthening the Malay business and middle class, and to carry out the Mahathir heavy industrialization project, the ambition was to reverse past excesses with some post-recession economic and cultural liberalization. Subsequently, there was rapid economic growth from the late 1980’s until the Asian crisis of 1997–1998.

While business organizations had limited, if not less, influence, some individual businessmen became increasingly politically powerful, providing government intervention to further their particular interests. Mahathir’s corporatism, which has the main slogan of Malaysia Incorporated – “Malaysia Incorporated”, was largely limited to promoting corporatism at the company level through internal alliances and improving relations between government and business.

However, rather than mobilizing and incorporating organized labor (other than the short-lived Malaysian Labor Organization) into his corporatist project, little effort was made to improve industrial relations. Mahathir’s corporatist project was largely limited to overcoming ethnic divisions rather than social ones.

An important shortcoming of the policy of the Malaysian prime minister was the lack of tripartism – a system of tripartite representation (the state, employees and employers or their representatives) in the process of regulating social and labor relations. Together with a general improvement in working conditions, this would help ensure working class support for the national development strategy.

Key words: corporatism, Malaysia, economic policy, Mahathir, Asian crisis.

В англо-американському уявленні корпоративізм зазвичай нагадує авторитарні чи фашистські диктатури початку ХХ ст., а корпоративізм часто помилково вважається цілком несумісним із ліберальними демократіями. Хоча правильно те, що корпоративізм був обраний як стратегія недемократичними режимами, як-от в Італії за Б. Муссоліні та Португалії за А. Салазара, він також успішно впроваджувався демократичними урядами після Другої світової війни, зокрема у Великій Британії, Нідерландах, Німеччині, Швеції та Японії.

Країни Азії продемонстрували успіх застосування державного корпоративізму в рамках наздоганяючої модернізації. Зокрема, Сінгапур став одним із чотирьох азійських тигрів, а Індонезія, Малайзія, Філіппіни, Таїланд і В'єтнам стали тиграми другої хвилі.

В основі моделі модернізації країн Південно-Східної Азії лежить керівна роль держави. Відповідно до такої політики, уряд обирає ключові галузі, надає їм преференційний режим, зокрема й різні податкові пільги. Усе це робиться для того, щоб допомогти обраним галузям у досягненні конкурентоспроможності стосовно іноземних транснаціональних компаній [1].

Можна виокремити такі агреговані групи інтересів: органи влади (апарат); промислові групи; фінансові установи (державні та приватні банки, кредитні кооперативи, товариства взаємного кредиту). Система відносин даних груп і держави формує специфічний азійський корпоративізм. Асоціації бізнесу водночас перебувають під «суворою юрисдикцією держави», а громадянське суспільство виключено з діалогу.

Специфічною особливістю такої моделі є традиційно неформальна базова угода про прийняття принципу консенсусу – «конституційна угода».

У своїй основній формі корпоративізм прагне організувати суспільство в асоціації, що базуються на спільних інтересах (як-от бізнес і праця), які рухаються разом для досягнення гармонійних результатів. Корпоративний проект сам собою не є соціалістичним. З іншого боку, це і не ліберальний капіталізм.

Натомість, як висловився Алан Коусон, корпоративізм пропонує набір інституційних механізмів і структур, які обслуговують державу, що можуть застосовуватися в широкому спектрі типів політичних режимів. За його словами, корпоративізм – це соціально-політичний процес, у якому організації, що представляють монополістичні функціональні інтереси, беруть участь у політичному обміні з державними агентствами щодо результатів державної політики і який залучає ці організації до ролі, що поєднує представлення інтересів і реалізацію політики за допомогою делегованого самозабезпечення [2].

Як пише Філіп Шміттер, корпоративізм – це система представлення інтересів, у якій складові одиниці організовані в обмежену кількість одиничних, обов'язкових, неконкурентоспроможних, ієрархічно впорядкованих і функціонально диференційованих категорій, визнаних або ліцензованих державою як представницька монополія в обмін на дотримання визначених заходів контролю [3, с. 86].

Після здобуття незалежності в 1957 р. спочатку як Малайя, а потім як Малайзія в 1963 р., ця країна досягла вражаючого зростання, значного розвитку інфраструктури, деякої економічної диверсифікації як у сільському господарстві, так і у промисловості, а також покращення соціальних послуг. Починаючи з 1950-х рр. посилювалося державне втручання в економіку.

Інтересам еліти сприяла політика розвитку, що часто відбивалася у планових документах. Політика розвитку, державне регулювання, планові асигнування, а також їх реалізація відображали змінний характер, роль і орієнтацію держави, а також політично впливові ділові інтереси та їхні політичні й економічні пріоритети [4, с. 50].

На відміну від колоніальної політики, постколоніальні уряди Малайзії активно прагнули сприяти індустріалізації. Тоді як ранні зусилля з індустріалізації іноді здавалися нестійкими та безсистемними, державна політика з кінця 1950-х рр. явно сприяла індустріалізації імпортозаміщення із втручанням уряду, включаючи тарифний захист, розвиток об'єктів інфраструктури, податкові пільги й інші стимули.

Стратегія була спрямована на заохочення іноземних інвесторів до створення у країні виробничих, складальних і пакувальних підприємств для постачання готової продукції, яка раніше імпортувалася з-за кордону. Щоб просувати такі галузі, уряд прямо чи опосередковано субсидував створення нових заводів у промислових зонах і за допомогою нових механізмів промислового фінансування, наданих Malayan Industrial Estates Limited (MIEL) та Malayan Industrial Development Finance (MIDF) відповідно.

Після вичерпання стратегій імпортозаміщення наприкінці 1960-х рр. до початку 1970-х рр. було реалізовано зусилля уряду щодо залучення та заохочення експортноорієнтованих галузей. Було вжито різних нових заходів для полегшення та заохочення виробництва малайзійцями на експорт, в основному

з використанням імпортного обладнання та матеріалів. Уряд відкрив зону вільної торгівлі в 1972 р., щоб забезпечити кращу координацію та контроль за експортною переробкою.

У 1970-х рр. у Малайзії відбувався швидкий розвиток експортно-обробної промисловості. Податкові пільги також перемістилися з імпортозамінних компаній на експортноорієнтовані. Вигідні стимули, як-от статус першопрохідника й інвестиційний податковий кредит на період від 5 до 10 років, залучали такі експортноорієнтовані фірми. Після закінчення терміну дії статусу першопрохідника компаніям легко надавалися інвестиційні податкові пільги на додаткові п'ятирічні періоди. Коли термін їхньої дії минув, деякі компанії відкрили нові заводи або починали випускати нові продукти, щоб отримати нові бонуси.

Хоча імпортозамінні галузі продовжували користуватися високими тарифами, нові стимули були спрямовані на компанії, орієнтовані на експорт. Завдяки сприятливому інвестиційному клімату, щедрим податковим пільгам і робочій силі, що володіє англійською мовою, Малайзія стала на шлях промислового зростання. Така індустріалізація, орієнтована на експорт, безумовно, узгоджувалася з новим міжнародним поділом праці, що зароджується, коли транснаціональні підприємства глобально перемищали різні виробництва, складальні та випробувальні процеси в безпечні місця, пропонуючи нижчу заробітну плату й інші виробничі витрати [4].

Проголошена в 1970 р. після поствиборних заворушень у травні 1969 р. Нова економічна політика прагнула створити соціально-економічні умови для «національної єдності» за допомогою масштабних програм економічного перерозподілу для досягнення подвійної мети: «викорінення бідності», тобто скорочення частки домогосподарств із доходом нижче порога бідності та «реструктуризації суспільства» для досягнення більшого міжетнічного економічного паритету, особливо між малайськими буміпутерасами (корінними жителями) і етнічними китайцями, які не є буміпутерасами.

Перспективний план нової економічної політики на 1971–1990 рр. передбачав скорочення бідності протягом наступних двох десятиліть, а «перебудова суспільства» здебільшого стосувалася зусиль із досягнення більшого міжетнічного паритету у професіях і власності корпорацій і, таким чином, «усунення ідентифікації з економічною функцією». План нової економічної політики також розраховував збільшити частку Bumiputera (Буміпутера – найменування етнічної групи малайців) у корпоративному капіталі із 2,5% у 1970 р. до 30,0% у 1990 р. [5, с. 72].

У 1970-ті рр. спостерігалось швидке зростання державного сектору та посилення державного втручання для досягнень цілей нової економічної політики. Кількість державних підприємств зросла з 10 в 1957 р. до більш ніж 1 000 у середині 1980-х рр.

Проте зростало й невдоволення урядом через його відповіді на фінансові та боргові проблеми, а також на більш загальні економічні та політичні кризи. На цей час на корпоративній сцені вже з'явилися великі бізнес-групи, контрольовані малайцями, які закликали до менш регульованої економіки. Деякі з них уважали надмірне втручання уповільненням зростання, отже, таким, що суперечить їхнім інтересам [6].

Роль малайзійської держави стосовно інтересів бізнесу була переглянута новою економічною політикою в 1970-х рр., а потім адміністрацією М. Махатхіра, особливо із середини 1980-х рр., і потім знову в 1991 р. У період розквіту нової економічної політики в 1970-х рр. бюрократія в Малайзії мала значно більшу «автономію» від ділових кіл. Втручання нової економічної політики зазвичай відбивали занепокоєння міжетнічним перерозподілом, а не іншими політичними цілями [7].

Цілі державного втручання в галузі промисловості дуже відрізнялися від цілей промислової політики в інших країнах. Наприклад, у перших східноазійських нових індустріальних економіках така діяльність була спрямована на досягнення міжнародної конкурентоспроможності нових видів промислової діяльності.

Наприклад, Закон про координацію промисловості 1975 р. зазвичай розглядався стосовно суто перерозподілу виробничих активів на користь Bumiputeras. Він відповідав за скорочення приватних внутрішніх інвестицій, особливо в період десятиліття 1976–1985 рр., коли відтік капіталу оцінювався приблизно у 12 мільярдів доларів США [8, с. 23].

Закон про координацію промисловості не зміг послужити ефективним інструментом реалізації промислової політики, а натомість став причиною міжетнічного перерозподілу в Малайзії. Не дивно, що більшість місцевих приватних виробничих підприємств, у яких переважали етнічні китайці, заперечували проти державного втручання.

На початку 1980-х рр. М. Махатхір висунув гасло «Малайзія інкорпорована» у намаганні покращити відносини у приватному секторі, де домінували етнічні китайці. Була здійснена спроба змусити уряд

повернутися до своєї «традиційної» ролі обслуговування інтересів бізнесу замість жорсткого регулювання, яке посилювалося в 1970-х та на початку 1980-х рр.

Термін “Malaysia Incorporated” було адаптовано зі спочатку зневажливого “Japan Incorporated”, який, своєю чергою, був популяризований на Заході в 1970-х рр. для позначення тісніших відносин між японською державою та приватним бізнесом. Лозунг натякав на необхідність національної єдності, загального розуміння національної мети чи національного бачення, особливо досягнення соціально-економічного прогресу [9].

Однак походження та природа проблем Малайзії, пов’язаних із відносинами між урядом і приватним сектором, були зовсім іншими. Проте “Malaysia Incorporated” послужила корисним нагадуванням про характер і роль держави, до якої прагне великий бізнес у контексті розвитку Малайзії.

Малайзійські підприємства вважали себе «капіталістами-партизанами» у «хижацькій державі». Не дивно, що в цих обставинах мало місце сильне бажання малайзійського корпоративістського економічного проєкту наслідувати Тайвань, Корею чи Японію, де держава відіграє вирішальну роль у підтримці, а іноді навіть у керівництві.

Відносини між бізнесом і урядом у Малайзії відрізняються від відносин у країнах Північно-Східної Азії, як-от Японія та Південна Корея, де склалися міцні корпоративні традиції, інститути та механізми. Ця ідіома набула деяких характеристик того, що було описано як бунтівний капіталізм, заснований в основному на неформальних інститутах, домовленостях і практиках, що мали основою культуру та громадські санкції, а не систему законів і правил, що застосовуються державою [10].

Невпевненість у бізнесі, що виникає з такої невпевненості в державі загалом, зазвичай заохочує короткостроковий підхід, який несумісний із довгостроковими зобов’язаннями, необхідними для найбільш продуктивних інвестицій, особливо у важку промисловість, високі технології, дослідження та розробки, а також інвестиції в маркетинг (просування торгової марки, страхування ставок тощо). У таких обставинах фінансова лібералізація фактично відкриває нові можливості для відтоку капіталу, тоді як колишній контроль за рухом капіталу ефективно заохочував реінвестування до національної економіки.

У Малайзії процвітав етнопопулізм з етнокультурною суспільно-політичною мобілізацією на основі етнічного корпоративізму, особливо після репресій і ліквідації парламентських лівих у формі Соціалістичного фронту в період конфронтації з Індонезією в середині 1960-х рр. [11].

Підтримка концепції «Малайзія інкорпорована» передбачала визнання наявних проблем між урядом, у якому домінують малайці, та переважно китайським внутрішнім приватним сектором, що загострилося протягом більшої частини періоду нової економічної політики. Потрібно було терміново подолати їх за допомогою досягнення більшого економічного зростання та динамізму.

Концепція Malaysia Incorporated була з ентузіазмом зустрінута великим бізнесом загалом, особливо китайським діловим співтовариством і політичними партіями з панівної коаліції «Національний фронт».

Публічних заперечень проти нового курсу не звучало, проте деякі впливові малайці, зокрема й окремі політики та бюрократи, у приватному порядку заперечували, що новий напрям зупинив ріст малайської політичної гегемонії. Навіть сам М. Махатхір і тісно пов’язані з ним міністри малайського кабінету дещо стримано підтримували цю концепцію в малайському співтоваристві. Однак бюрократи втратили вплив при М. Махатхірі. Тепер від них вимагалось співпрацювати та підтримувати той самий приватний сектор, який вони колись регулювали [12, с. 100].

Успішні політики, особливо з панівної Об’єднаної малайської національної організації, і ті, до кого була лояльна виконавча влада, часто нагороджувалися грошовими благами і, усе частіше, вигідними діловими можливостями, зазвичай пов’язаними із призначеннями та контролем у міністерствах, державних агентствах (наприклад, статутні органи) та державних підприємствах. Іншим також було дозволено купувати акції державних підприємств за цінами значно нижчими від ринкових, що зменшило їхній опір змінам у відносинах між державою та бізнесом.

Як і в решті країн Південно-Східної Азії, буму в Малайзії наприкінці 1980-х рр. значною мірою сприяли інвестиції східноазійських компаній, які зіткнулися зі зростанням виробничих витрат через ріст ринку праці, а також посилення екологічного контролю. Скасування привілеїв відповідно до Загальної системи преференцій для нових індустріальних країн Східної Азії в лютому 1988 р. також сприяло перенесенню бізнес-активності до тих країн, які все ще відповідали вимогам [13].

Фактичне знецінення малайзійського рингіта знизило виробничі витрати в Малайзії, оскільки реальні витрати на заробітну плату зменшилися в середині 1980-х рр. зі зростанням безробіття, а також із новою трудовою політикою та законами, що послабили позиції профспілок на переговорах і підвищили

гнучкість робочої сили. Зниження реального ефективного обмінного курсу Малайзії супроводжувалося пом'якшенням керівних принципів, накладених відповідно до Закону про координацію промисловості 1975 р. Наприклад, було послаблено вимоги до місцевих пакетів акцій і посилено стимули відповідно до Закону про заохочення інвестицій 1986 р. Разом вони зробили Малайзію ще привабливішою для інвестицій. Ці чинники разом із новими сприятливими міжнародними умовами привели до відродження виробництва, орієнтованого на експорт, переважно під егідою іноземного капіталу.

Починаючи з 1991 р. для компаній, які подали заявки на набуття статусу першопрохідців та на пільги з податку на інвестиції, була включена умова місцевого джерела. Починаючи з 1993 р. компанії зі штатом понад 50 співробітників мали брати участь у Фонді розвитку людських ресурсів. Подвійні податкові відрахування також було введено для витрат на дослідження та розробки [14, с. 90].

Отже, зміна політики середини 1980-х рр. виявилася успішною. Зрештою, схоже, що Індонезія, Таїланд і Сінгапур у Південно-Східній Азії прискорили зростання приблизно в той самий час (тобто з кінця 1980-х рр.). Хоча більшість із них також увели деякі заходи економічної лібералізації приблизно тоді ж, немає жодних доказів того, що найбільш успішні чи швидкозростаючі економіки були найбільш лібералізовані або вжили найрадикальніших заходів лібералізації [15, с. 45].

Зміна державної політики середини 1980-х рр. зазвичай сприяла іноземним інвесторам. Довгострокові інтереси Малайзії краще задовольнялися за допомогою заохочення іноземних, а не внутрішніх китайських інвестицій (так звана політика «етнічного обходу») [16].

Із середини 1980-х рр. і особливо з 1991 р. настрої китайсько-малайзійського бізнесу змінилися на користь уряду, частково через зростання культурної лібералізації (наприклад, ширше використання англійської мови, ширші можливості для приватної вищої освіти), а також через інтерес до модернізації. Це чітко позначилося на результатах загальних виборів у квітні 1995 р., коли частка панівної коаліції в кількості голосів зросла з 53 відсотків 1990 р. до 65 відсотків. Загально визнано, що приріст був переважно пов'язаний із значним зрушенням в електоральній підтримці Китаєм адміністрації М. Махатхіра.

Висновки. Рання спроба впровадження трипартизму (системи регуляції відносин між роботодавцями, працівниками й урядом), утілена в Кодексі промислової гармонії в першій половині 1970-х рр., померла разом із другим прем'єр-міністром Малайзії Абдулом Разаком у 1976 р. Четвертий прем'єр-міністр Малайзії Мохамад Махатхір мав два різні варіанти корпоративізму. З одного боку, він прагнув просувати корпоративізм на рівні компаній, особливо шляхом заохочення внутрішніх чи корпоративних спілок. З іншого боку, він просував ідею Malaysia Incorporated, яку зазвичай розглядають як спробу покращити відносини між урядом і бізнесом.

Але жодна із цих ініціатив не стала по-справжньому національним корпоративістським проектом. З ініціатив М. Махатхіра перша зводилася до кращого контролю за робочою силою, оскільки імміграція стала неминучою, тоді як друга переважно стосувалася бюрократів і бізнес-еліти, а не решти населення, особливо «народних» верств.

У «Баченні – 2020» М. Махатхіра, опублікованому в 1991-му р., наголошувалося на важливості національного корпоративізму, хоча й у вузькому розумінні. В аспекті «Погляду на Схід» існують значні відмінності між виробничими відносинами в Кореї та Японії. Перші були відверто репресивними до 1990-х рр., тоді як останні були корпоративістськими на рівні компаній, що забезпечувало конкурентну перевагу на рівні робочих підприємств [17].

Істинно націоналістичний корпоративістський проект міг би допомогти Малайзії стати новою індустріалізованою економікою із власним промисловим потенціалом і динамізмом. Показники зростання й індустріалізації в період 1988–1997 рр. були вражаючими, але майже цілком завдяки іноземним (зазвичай східноазійським) інвестиціям. Протягом ХХ ст. зростання Малайзії значною мірою ґрунтувалося на успішному експорті сировини, включаючи деякі невідновлювані природні ресурси, але з 1970-х рр. до азійської кризи 1997–1998 рр. важливішим став експорт обмеженого спектра промислових товарів.

Внутрішні виробничі зв'язки покращилися з кінця 1980-х рр., головним чином тому, що економічні та технологічні зміни та відносно нижчі виробничі витрати змусили іноземні компанії перенести більше виробничих випробувань і навіть дослідницьких процесів до Малайзії й укласти субпідряди на постачання ресурсів на місці, іноді за справедливою ціною.

На відміну від Кореї, Тайваню і навіть Гонконгу, індустріалізація в Малайзії дуже залежала від іноземного капіталу, технологій і ринків. Проте в останні десятиліття ця тенденція змінилася: ті ж іноземні фірми тепер вважають за краще перебазуватися до Китаю й інших країн. Багато чого ще треба здійснити для стимулювання промислового динамізму в Малайзії, і цього можна досягти лише шляхом тіснішого співробітництва між державою та малайзійськими промисловцями.

Трипартизм і загальне поліпшення умов праці деякою мірою сприяли б забезпеченню підтримки з боку робітників національної стратегії розвитку. Таке національне бачення розвитку необхідне для досягнення стійкого прогресу. Окрім того, значною мірою сприяло б поліпшенню міжетнічних відносин, отже, соціально-політичній стабільності малайзійської нації.

Девелопменталізм, включаючи пізню індустріалізацію, не обов'язково повинен ґрунтуватися на дирижистському авторитаризмі чи придушенні робітників, але може бути міцнішим на основі народного, демократичного та націоналістичного соціального корпоративізму.

Література:

1. Martin C. McGuire, Mancur Olson Jr. The Economics of Autocracy and Majority Rule. *Journal of Economic Literature*. 1996. № 34. P. 80–82.
2. Cawson Allan. Introduction. Varieties of Corporatism: The Importance of the Meso-Level of Interest Intermediation. *Organized Interests and the State: Studies in Meso Corporatism* / Alan Cawson, ed. London : Sage, 1985. P. 1.
3. Schmitter Philippe C. Still the Century of Corporatism? *Review of Politics*. 1974. № 36 (1). P. 85–131
4. Mehmet O. Development in Malaysia: Poverty, Wealth and Trusteeship. London : Croom Helm, 1986.
5. Jomo K.S. Growth and Structural Change in the Malaysian Economy. London : Macmillan, 1990.
6. Jomo K.S. Malaysian Eclipse: Economic Crisis and Recovery. London : Zed Books, 2001.
7. Jomo K.S. The Way Forward? The Political Economy of Development Policy Reform in Malaysia. Inaugural Professorial Lecture, University of Malaya, Kuala Lumpur, 20 July. 1993.
8. Jomo K.S. Growth and Structural Change in the Malaysian Economy. London : Macmillan, 1990.
9. Khoo Kay Jin. The Grand Vision: Mahathir and Modernization. *Fragmented Vision: Culture and Politics in Contemporary Malaysia* / Joel Kahn and Francis Loh Kok Wah (eds). Sydney : Allen and Unwin, 1992.
10. Alesina A. Political Instability and Economic Growth. 1992. P. 5.
11. Poulgrain G. The Genesis of Konfrontasi: Malaysia, Brunei and Indonesia, 1945–1965. Petaling Jaya : Strategic Information and Research Development Centre, 2014.
12. Jomo K.S. M Way: Mahathir s Economic Legacy. Kuala Lumpur : Forum, 2004.
13. Jomo K.S., Wee C.H. Malaysia apt. Kuala Lumpur : SIRD ; Singapore : World Scientific Publishers, 2014.
14. Khoo Kay Jin. The Grand Vision: Mahathir and Modernization. *Fragmented Vision: Culture and Politics in Contemporary Malaysia* / Joel Kahn and Francis Loh Kok Wah (eds.). Sydney : Allen and Unwin, 1992.
15. Mahathir Mohamad. Malaysia: The Way Forward, speech delivered at the Inauguration of the Malaysian Business Council, Institute of Strategic and International Studies, Kuala Lumpur, 28 February. 1991.
16. Explaining Malaysia's past economic growth : unpublished book chapter / D.H. Perkins et al. *Malaysia's Leap into the Future: Building Blocks* / R. Rasiah et al. (Eds.). New York : Springer, 2021.
17. Lazonick W. Competitive Advantage on the Shop Floor. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1990.
18. Ocampo J.A., Jomo K.S. (eds.) Towards Full and Decent Employment. London : Zed Books, 2007.
19. Political instability and economic growth / A. Alesina et al. *Journal of Economic Growth*. 1996. № 1 (2). P. 189–211.

АРХЕОЛОГІЯ

УДК [572.71.5](477.46)«638»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.45>

ЧЕРЕПИ З МОГИЛЬНИКА РАННЬОСКІФСЬКОГО ЧАСУ ЧЕРКАСИ-ЦЕНТР II

Долженко Юрій,

магістр історії, аспірант

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя,

молодший науковий співробітник

Інституту археології Національної академії наук України

ORCID ID: 0000-0001-9807-2835

У статті вводиться в науковий обіг краніологічна група з трьох дорослих осіб із колективного поховання № 1 ранньоскіфського могильника Черкаси-Центр II VIII–VII ст. до н. е., які знайдені в 1999 р. під час розкопок експедиції Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації (керівник – Д.П. Куштан). Уперше надається характеристика черепів зі згаданих поховань за даними краніометрії, краніоскопії та краніофенетики. Після опрацювання трьох черепів із могильника Черкаси-Центр II встановлено, що всі вони доліхокранні з високою черепною коробкою, вузьким обличчям та різким його профілюванням, що може вказувати на родинні зв'язки. Під час порівняння одного з трьох доліхокранних черепів із могильника Черкаси-Центр II під номером три із синхронними черепами скіфської культури виявлено подібність досліджуваного індивіда до чоловічих черепів із могильників Лісостепу (Медвин та Бориспіль (північний напрямок зв'язку)) і певною мірою до доліхокранного черепа з могильника Миколаївка-Козацька в Нижній Наддніпрянщині та до мезокранного з могильника Горбані, що в Нижньому Припсіллі (південно-східний напрямок зв'язків). Під час залучення до багатовимірного порівняльного аналізу трьох кіммерійських черепів аналогій із досліджуваным черепом ранньої скіфської культури на сьогодні не виявлено. Загалом чоловічі черепи як Лісостепу, так і Нижньої Наддніпрянщини схожі між собою та не групуються за територіальним принципом. За даними краніоскопії є велика ймовірність того, що поховані під номерами 1 та 3 мали родинні зв'язки. Згідно з даними краніофенетики можна припустити наявність родинних зв'язків між похованими під номерами 2 та 3. Надалі перспективною буде виділення краніологічних варіантів із цього канонічного аналізу та порівняння їх із синхронними чоловічими серіями та з краніологічними серіями фінальнобронзових поховальних пам'яток регіону (могильники білозерської культури Заломи та Вергуни).

Ключові слова: ранньоскіфський час, могильник Черкаси-Центр II, череп, краніометрія, краніоскопія, краніофенетика.

Dolzhenko Yuriy. Skulls from the burial ground of early Scythian period Cherkasy Centre 2

The article introduces into scientific circulation a craniological group of three adults from collective burial № 1 of the early Scythian burial ground Cherkasy Centre 2 of the 8th–7th cent. BC, which were found in 1999 during the excavations of the expedition of the Archaeological Inspection of the Department of Culture of the Cherkasy Regional State Administration (head – D.P. Kushtan). For the first time, the characterization of the skulls from the mentioned burials is given according to craniometry, cranioscopy and craniophenetics. After processing three skulls from Cherkasy Centre 2 burial ground, it was established that all of them are dolichocranial with a high braincase, a narrow face and a sharp profile of it, which may indicate family ties. When comparing one of the three dolichocranial skulls from Cherkasy Centre 2 burial ground number three with synchronous skulls of the Scythian culture, the similarity of the studied individuals to male skulls from the burial grounds of the Forest Steppe (Medvyn and Boryspil (northern direction of communication)) and to some extent to the dolichocranial skull from the burial ground Mykolaivka-Kozatska in Lower Dnipro region and to the mesocranial from the Horbani burial ground in Lower Prsel region (south-eastern direction of connections) was revealed. When three Cimmerian skulls were involved in a multidimensional comparative analysis, no analogies with the studied skull of the early Scythian culture were found. In general, the male skulls of both the Forest Steppe and the Lower Dnipro region are similar to each other and are not grouped according to the territorial principle. According to craniocopy, there is a high probability that those buried under number 1 and 3 were related. According to the data of craniophenetics, it is possible to assume a family relationship between those buried under number 2 and 3. In the future, it will be prospective to highlight the craniological variants from this canonical analysis and compare them with the synchronous male series

and with the craniological series of the Final Bronze burial sites of the region (cemeteries of the Bilozerska culture, Zaloma and Verhuny).

Key words: early Scythian time, burial ground Cherkasy Centre 2, skull, craniometry, craniology, craniophenetics.

Вивчення морфологічних особливостей давнього населення є важливою ланкою під час дослідження як біологічних процесів, так і розвитку культурних традицій. Дискусія про антропологічні зв'язки й походження причорноморських скіфів триває досить давно [1].

У 1999 р. експедиція Археологічної інспекції управління культури Черкаської облдержадміністрації проводила рятівні археологічні дослідження в центральній частині м. Черкаси на ділянках, які проєктувалися під новобудови [2, с. 22]. На розі вулиць Лазарєва і Хрещатик (нинішня адреса – вул. Остафія Дашкевича, 4) під час шурфування на місці майбутнього котловану багатоповерхівки було виявлено поховання раннього залізного віку (попередньо було віднесене до перед- чи ранньоскіфського часу). Воно розташовувалося на відстані близько 100 м від частково розкопаного раніше могильника черняхівської культури Черкаси-Центр [3]. Нововиявлене поховання отримало порядковий № 1 могильника Черкаси-Центр II. За даними Д.П. Куштана, могильник розташований на високому корінному березі Дніпра, на відстані близько 200 м від краю плато. На глибині 1,55 м від сучасної поверхні виявлено компактне скупчення людських кісток у неанатомічному порядку [2, с. 22–23]. Поховання було здійснене на рівні передматерика, тому контури могильної ями, за даними Д.П. Куштана, можна простежити лише за кістками [2, с. 22]. Дослідник зазначив, що поховальна яма, напевне, мала підпрямокутну форму, витягнуту довгою віссю з півночі на південь із невеликим відхиленням. Найбільша концентрація кісток, зокрема три черепа з відокремленими нижніми щелепами, збереглася біля південної стінки ями. Решта кісток безсистемно розкидана на дні. Поверх кісток містився інвентар: керамічні келих, миска та пряслице [4].

За антропологічними визначеннями Л.В. Литвинової [2, с. 23], у похованні перебували кістки п'яти осіб: 1 – жінка 25–30 років; 2 – жінка (під питанням) 55–60 років (згідно з нашими визначеннями можна вважати, що це радше чоловік, у зв'язку з великим поздовжнім діаметром черепної коробки (188,0 мм) та похилим чолом, проте в цій статті враховано як жіночу); 3 – чоловік 50–55 років; 4 – дитина 2–3 років (збереглися фрагменти черепа та стегнова кістка); 5 – ліктьова кістка дорослої людини [5, с. 4–6].

Огляд досліджень із зазначеної проблематики свідчить про те, що краніології похованих на скіфських могильниках присвятили праці Л.В. Литвинова, Т.О. Рудич і С.І. Круц, проте в їхніх публікаціях відсутні індивідуальні дані черепів [6; 7; 8; 9], що унеможливує використання внутрішньогрупового аналізу.

Мета статті – ввести в науковий обіг три згадані поховання дорослих і надати їх краніологічну характеристику.

Усього з розкопок Д.П. Куштана в м. Черкасах автору надали три черепа з поховання № 1 VIII–VII ст. до н. е. [10] (див. табл. 1).

Статевікові визначення антропологічного матеріалу проводилися в Інституті археології Національної академії наук України та залишилися такими, як їх визначила Л.В. Литвинова [4, с. 8]. Черепа вимірювалися за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном [11] указувалася нумерація ознак, а назомаларний і зигомаксиларний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [12, с. 55, рис. 14]. Краніометрична точка лямбда визначалася за методом, який розробили Л.Г.Д. Бакстон і Г.Д. Морант [13]. У таблиці 2 лінійні розміри вказано в міліметрах, кути – у градусах. Для оцінки вимірювальних ознак використовувалися таблиці з межами середніх величин ознак, складені Г.Ф. Дебецем [12]. Комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік [14; 15]. Форма альвеолярної дуги визначалася за В.С. Заніною-Покровською [16].

Також для характеристики поховань із могильника Черкаси-Центр II було використано методику, яка належить до однієї з галузей расознавства, – етнічну краніоскопію, котру запропонував О.Г. Козінцев [17]. Краніофенетика досліджувалася за А.К. Беррі та Р.Дж. Беррі [18] в апробації А.А. Мовсесян [19].

Череп 1 із поховання № 1 могильника Черкаси-Центр II належав жінці 25–30 років (див. рис. 1). Череп світлий, жовто-коричневий, нижня щелепа збереглася добре. Череп характеризується слабо розвинутим надпереніссям, помірними соскоподібними виростками, потиличний виступ розвинутий помірно (2 бали). На внутрішній поверхні черепа ділянки швів відкриті, зношеність зубів слабка (2+ балів). Форма черепної коробки у вертикальній нормі наближається до сфеноїдної [11, с. 688].

Таблиця 1

Перелік та збереженість краніологічного матеріалу з могильника Черкаси-Центр II (поховання № 1)

№ з/п	Місце знаходження	№ черепа	Датування, ст.	Стать	Збереженість кісток (1–4 бали)	Репрезентативність	Морфологічний вік
1	Черкаси-Центр II	1	VIII–VII ст. до н. е.	жінка (♀)	+++	Череп, нижня щелепа та повний посткраніальний скелет	25–30
2	Черкаси-Центр II	2	VIII–VII ст. до н. е.	жінка (♀)?	++	Фрагменти черепа, нижньої щелепи та посткраніального скелета	55–60
3	Черкаси-Центр II	3	VIII–VII ст. до н. е.	чоловік (♂)	++++	Череп, нижня щелепа та фрагменти посткраніального скелета	45–55

Таблиця 2

Індивідуальні краніометричні виміри двох жіночих та одного чоловічого черепа з могильника ранньої скіфської культури VIII–VII ст. до н. е. Черкаси-Центр II, піднятих у 1999 р.

№ за Р. Мартінім	Рік розкопок та № поховання			
	Ознаки	1999, череп 1	1999, череп 2	1999, череп 3
	Стать	♀ (жінка)	♀? (жінка)	♂ (чоловік)
1	2	3	4	5
	Вік	25–30	45–55	45–55
1	Поздовжній діаметр	176,0	188,0	188,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	176,0	–	185,0
8	Поперечний діаметр	127,0	128,0	136,0
17	Висотний діаметр <i>basion – bregma</i>	138,0	–	142,0
20	Вушна висота <i>porion – porion – bregma</i>	111,9	–	118,3
9	Найменша ширина чола	92,0	94,1	92,1
10	Найбільша ширина чола	111,0	115,0	116,0
5	Довжина основи черепа	102,3	–	109,0
11	Ширина основи черепа	109,0	–	123,0
12	Ширина потилиці	98,5	102,0	110,0
29	Лобна хорда	106,5	113,5	119,0
30	Тім'яна хорда	120,0	119,0	110,0
31	Потилична хорда	93,0	–	94,5
23а	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	490,0	–	513,0
24	Поперечна дуга <i>porion – bregma – porion</i>	303,0	–	322,0
25	Сагітальна дуга	362,0	–	365,0
26	Лобна дуга	121,0	128,0	135,0
27	Тім'яна дуга	133,0	120,0	120,0
28	Потилична дуга	108,0	–	110,0
7	Довжина потиличного отвору	33,7	–	–
16	Ширина потиличного отвору	27,0	–	34,0
FS	Висота вигину чола	25,0	23,0	27,0
OS	Висота вигину потилиці	23,0	–	23,5
	Надперенісся	1,0	1,5	3,0
	Надбрівні дуги	1,0	1,3	1,5
	Зовнішній потиличний виступ	1,0	1,0	1,0
	Соскоподібний виросток	2,0	2,0	2,0
	Нижній край грушоподібного отвору	<i>anthro-pina</i>	–	<i>anthro-pina</i>

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5
	Передня носова вісь (за Брока 1–5)	5,0	–	3,0
45.	Діаметр вилиць	115,0	–	129,0
40.	Довжина основи обличчя	93,3	–	99,8
48.	Верхня висота обличчя	65,0	–	66,0
47.	Повна висота обличчя	112,0	–	118,0
43.	Верхня ширина обличчя	97,0	98,0	101,5
46.	Середня ширина обличчя	–	–	91,0
60.	Довжина альвеолярної дуги	–	–	55,0
61.	Ширина альвеолярної дуги	–	–	64,5
62.	Довжина піднебіння	–	–	47,0
63.	Ширина піднебіння	–	–	39,0
55.	Висота носа	47,0	–	51,0
54.	Ширина носа	22,5?	–	24,5
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	39,5	–	42,0
52.	Висота орбіти	33,0	–	30,0
	Бімалярна ширина <i>fmo-fmo</i>	91,0	92,0	93,0
	Висота назіона над <i>fmo-fmo</i>	23,0	22,0	22,0
	Зигмаксиллярна ширина <i>zm-zm</i>	–	–	91,0
	Висота субспінале над <i>zm-zm</i>	–	–	26,0
SC	Симотична ширина	11,0	–	9,0
SS	Симотична висота	3,5	–	7,3
MC	Максилофронтальна ширина	23,0	–	16,0
MS	Максилофронтальна висота	7,0	–	9,0
DC	Дакріальна ширина	25,0	–	20,1
DS	Дакріальна висота	12,0	–	16,0
	Глибина іклової ямки	–5,0	–	–4,0
77.	Назомаллярний кут	126,0°	128,6°	129,0°
P	Зигмаксиллярний кут	–	–	120,0°
32	Кут профілю чола від <i>nasion</i>	–	–	85,0°
	Кут від <i>glabella</i>	–	–	78,0°
72	Кут загальнолицьовий	–	–	85,0°
73	Кут середньої частини лицьовий	–	–	87,0°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	–	–	72,0°
75	Кут нахилу лицьових кісток	–	–	49,0°
75(1)	Кут випинання носа	–	–	36,0°
Індекси:				
8:1	Черепний індекс	72,2	68,1	72,3
17:1	Висотно-поздовжній I	78,4	–	75,5
17:8	Висотно-поперечний I	108,7	–	104,4
20:1	Висотно-поздовжній II	63,6	–	62,9
20:8	Висотно-поперечний II	88,1	–	87,0
9:10	Лобний	82,9	81,8	79,4
10:8	Коронарно-поперечний	87,4	89,8	85,3
9:8	Лобно-поперечний	72,4	73,5	67,7
47:45	Лицьовий	97,4	–	91,5
48:45	Верхньолицьовий	56,5	–	51,2
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	47,1	–	46,5
40:5	Випинання обличчя	91,2	–	91,6
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний	90,6	–	94,9
9:45	Лобно-виличний	80,0	–	71,4
10:45	Лобно-виличний	96,5	–	89,9
52:51	Орбітний	83,5	–	71,4

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5
54:55	Носовий	47,9?	–	48,0
DS:DC	Дакріальний	48,0	–	79,6
SS:SC	Симотичний	31,8	–	81,1
MS:MC	Максило-фронтальний	30,4	–	56,3
63:62	Піднебінний індекс	–	–	83,0
61:60	Щелепно-альвеолярний	–	–	117,3
Нижня щелепа				
C'	Кут випинання підборіддя	–	–	65,0
68(1)	Довжина нижньої щелепи від виростків	110,5	–	116,0
79	Кут гілки	120,0	–	128,0
68	Довжина нижньої щелепи від кутів	84,0	–	84,6
70	Висота гілки	56,0	–	53,0
71a	Найменша ширина гілки	28,8	27,0	31,0
65	Виросткова ширина	111,0	115,0	129,0
66	Ширина між кутами	89,0	–	107,0
67	Передня ширина	44,2	44,2	46,1
69	Висота симфізу	31,2	31,0	31,0
69(1)	Висота тіла	30,0	–	32,0
69(3)	Товщина тіла	10,2	10,6	13,0

Альвеолярна дуга верхньої щелепи наближається до трапецієподібної форми. Форма верхньої щелепи прямокутна (*palatinos*), видовжена, притаманна жінкам.

Краніометрія. Поздовжній діаметр черепної коробки великий, поперечний – дуже малий (на межі з малими абсолютними розмірами). За черепним індексом (72,2) він має видовжену форму – доліхокранний. Висотний діаметр черепної коробки (від краніологічної точки базіон) дуже великий за абсолютними розмірами. Відношення висоти черепа до поздовжнього діаметра (78,4) вказує на високу черепну коробку (гіпсікранія). У зв'язку з дуже малим поперечним діаметром відношення висоти до

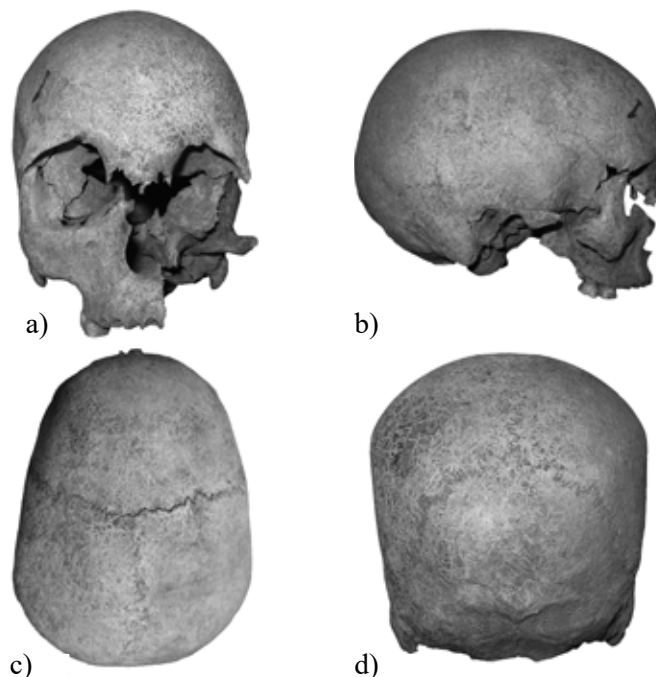

Рис. 1. Череп 1 жінки 25–30 років із поховання № 1 могильника Черкаси-Центр II VIII–VII ст. до н. е.: a) *norma facialis*; b) *norma lateralis*; c) *norma verticalis*; d) *norma occipitalis*

поперечного діаметру черепної коробки (108,7) вказує на високий череп (акрокранія). Вушна висота помірна (111,9). Довжина основи черепа великих розмірів за світовими стандартами, а горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон – середніх [12, с. 121, табл. 10]. Лоб помірно нахилений, випнутий середньо. Лобна кістка помірних розмірів як у фронтальній площині, так і в дорсальній частині. Потилиця вузька та не розвинута.

Обличчя дуже вузьке за лінійним розміром (115,0 мм), помірної висоти, за верхньолицьовим індексом (56,5) вузьке (лептен). Довжина основи обличчя середніх розмірів. Лобно-виличний індекс великий. Профілювання обличчя дуже різке на верхньому рівні. На середньому рівні кістки зруйновані.

Орбіти помірної ширини й висоти, за індексом (83,5) їх можна охарактеризувати як середні (мезоконхія). Ніс низький, ширину виміряти не вдалося через зруйновані кістки. Перенісся помірно високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним. Носова вість розвинута сильно. Глибина іклової ямки (*fossa canina*) помірна (див. табл. 2).

Етнічна краніоскопія. Надорбітний отвір (*foramina supraorbitale*) на жіночому черепі є тільки праворуч. Піднебінний поперечний шов з обох боків зафіксований як варіант (Ia) – північний або західний напрям зв'язку. Задньовиличний шов відсутній як праворуч, так і ліворуч. Клиноподібний верхньощелепний шов також відсутній з обох боків. Підорбітний візерунок заріс ліворуч, а праворуч виявлений як варіант III. У нижній частині лямбдоподібного шва (*sutura lamdoidea* – L_3) з обох боків відсутні вормієві кісточки (*ossa wormii*). Також їх немає в потилично-соскоподібному шві (*sutura occipitomastoidea*) з обох боків.

Краніофенетика. З 37 ознак на жіночому черепі було зафіксовано лише 8 фенів. Norma facialis: над правою орбітою виявлено отвір (*foramina supraorbitale*). Під орбітами є по одному отвору (*foramina infraorbitale accessorium*) (норма). Norma lateralis: на правій вилиці зафіксовано виступ – *spina processus frontalis ossis zygomatici*, на лівій – пряму форму. З лівого боку черепа виявлено неповну вставну скроневу кістку (*os epiptericum*) у районі птеріону. Norma occipitalis: на соскоподібній кістці виявлено соскоподібні отвори малих розмірів із двох боків (*foramena mastoideum*). Norma basilaris: форма поперечного піднебінного шва (*sutura palatina transversa*) – П-подібна.

Череп 2 з поховання № 1 могильника Черкаси-Центр II зберігся погано. Колір його коричнево-жовтуватий, залишилися тільки склепіння та нижня щелепа, на якій випали всі зуби, крім різців, альвеоли загоїлися і щелепа вже почала атрофуватися. Нижня частина потилиці зруйнована, відсутня й нижня частина скроневої кістки із соскоподібним виростком. Форма черепа під час розгляду його у вертикальній формі овоїдна (*ovoides*) [11, с. 688; 20, с. 94–95]. За станом черепних швів і зубів на нижній щелепі можна припустити, що небіжчиківі 50–60 років. Поздовжній діаметр черепної коробки великий як для чоловіків [12, с. 116, табл. 6]. Поперечний діаметр дуже малий (див. табл. 2). Загалом череп доліхокранний (68,1). За розмірами черепів під час встановлення статевої належності за В.І. Пашковою [21] поздовжній діаметр потрапляє до практично достовірних чоловічих показників. Також варто врахувати чоловічий нахил лобної кістки та порівняно великий соскоподібний виступ (див. рис. 2).

Етнічна краніоскопія. Надорбітні отвори на черепі присутні з обох боків, у нижній частині лямбдоподібного шва (*sutura lamdoidea* – L_3) є вормієві кісточки (*ossa wormii*). У потилично-соскоподібному шві (*sutura occipitomastoidea*) з обох боків вони відсутні – європеоїдні ознаки.

Краніофенетика. На черепі було зафіксовано тільки один фен. Norma occipitalis: на потилиці є виросток потиличної луски (*processus interparietalis squamae occipitalis*).

Череп 3 з поховання № 1 могильника Черкаси-Центр II хорошої збереженості, коричнево-жовтуватого кольору, належав чоловікові (статеві ознаки добре виражені), який помер у віці 45–55 років. Черепна коробка великих розмірів, її форма наближається до овоїдної. Під час розгляду черепа ззаду (в окципітальній нормі) за вертикальним перерізом біля тім'яних горбів помітно, що тип контуру клиноподібний [20, с. 95]. Рельєфи надперенісся та надбрівних дуг більше ніж помірні, потиличний горб розвинений на 3 бали. Соскоподібні виростки великих розмірів. Черепні шви облітеровані з внутрішньої сторони, а із зовнішньої заросли на окремих ділянках. Зношеність зубів відповідає 4–5+ балам. Форма альвеолярної дуги верхньої щелепи радше чотирикутна. Форма альвеолярної дуги нижньої щелепи – параболоїдна.

Краніометрія. Поздовжній діаметр великий, поперечний – малий, за індексом череп виразно доліхокранний (72,3). Вушна висота велика (118,3), а висотний діаметр черепної коробки дуже великий. Горизонтальна окружність через точку офріон помірних розмірів за світовими стандартами. Довжина основи черепа велика, ширина потилиці помірна. Лобна кістка вузька у фронтальній частині та помірно широка в дорсальній (див. рис. 3).

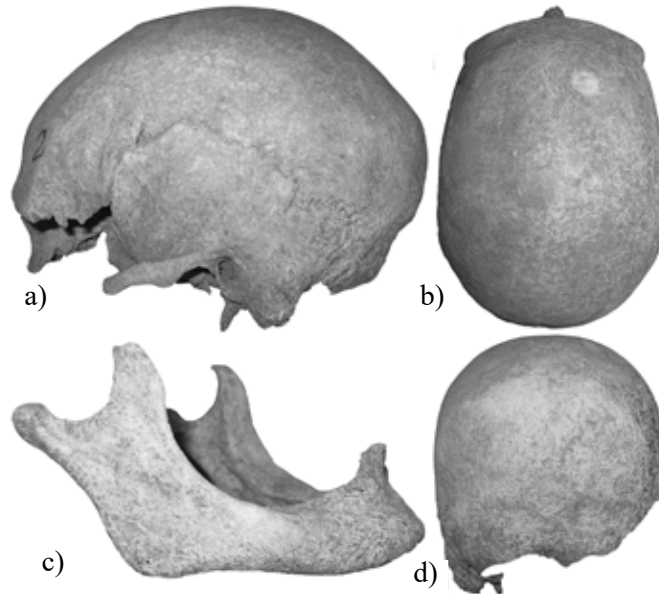

Рис. 2. Череп 2 з поховання № 1 могильника Черкаси-Центр II VIII–VII ст. до н. е.: а) *norma lateralis*; б) *norma verticalis*; в) *mandibula*; д) *norma occipitalis*

Обличчя вузьке (129,0 мм) і низьке, за верхньолицьовим індексом (51,2) воно помірно широке (мезен). Довжина основи обличчя помірних розмірів. Лобно-виличний індекс середній. Загальний кут обличчя (85,0°) вказує на його ортогнатність. Обличчя клиногнатне, його горизонтальне профілювання дуже сильне як на верхньому рівні, так і на середньому. Орбіти помірної ширини й дуже малої висоти, за індексом (71,4) дуже низькі (хамеконхія). Ніс середньої висоти й ширини, за покажчиком (48,0) помірно широкий. Перенісся дуже високе за симотичним і дакріальним індексами. Кут випинання носа (36,0°) дуже великий. Глибина іклової ямки (*fossa canina*) мала.

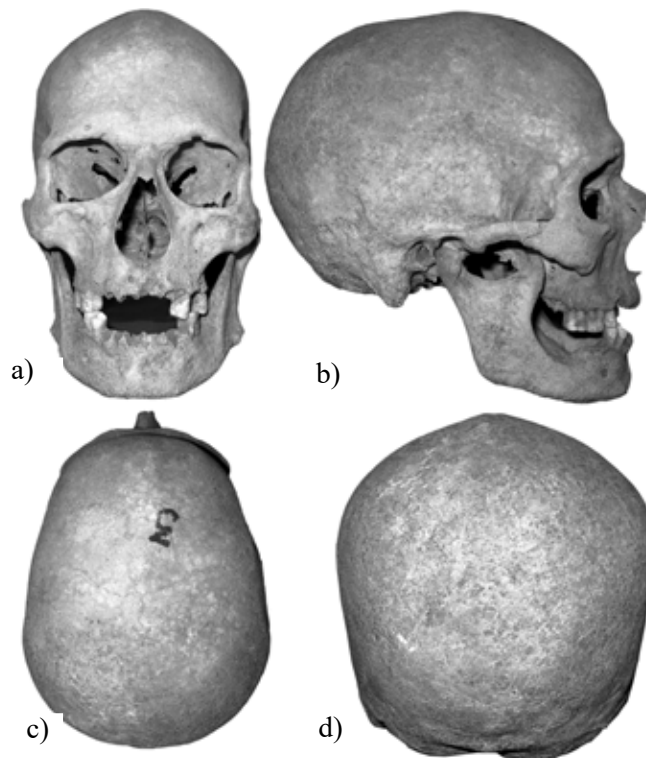

Рис. 3. Череп 3 з поховання № 1 могильника Черкаси-Центр II VIII–VII ст. до н. е.: а) *norma facialis*; б) *norma lateralis*; в) *norma verticalis*; д) *norma occipitalis*

Етнічна краніоскопія. Надорбітний отвір присутній тільки праворуч. Піднебінний поперечний шов із правого боку зафіксовано як варіант (Ia) – північний або західний напрям зв'язку, ліворуч виявлено варіант (IIa) – східний. Задньовиличного шва немає з обох боків – європеїдна ознака. Клиноподібний верхньощелепний шов також відсутній з обох боків. Підорбітний візерунок ліворуч визначено як варіант I, праворуч – як варіант II – європеїдні ознаки. У нижній частині лямбдоподібного шва (*sutura lamdoidea* – L_3) з правого боку присутня, а з лівого – відсутня вормієва кісточка (*ossa wormii*). У потилично-соскоподібному шві (*sutura occipitomastoidea*) з обох боків вставних кісток немає – європеїдні ознаки.

Краніофенетика. На черепі зафіксовано сім фенів. Norma facialis: під орбітами є по одному отвору foramina infraorbitale accessorium (норма). Norma lateralis: з обох боків на вилицях зафіксовано пряму форму – spina processus frontalis ossis zygomatici. Norma occipitalis: на соскоподібній кістці виявлено соскоподібні отвори (foramen mastoideum) малих розмірів із двох боків. На потилиці є виросток потиличної луски (processus interparietalis squamae occipitalis), тож можна припустити родинний зв'язок із чоловіком із поховання № 2. З лівого боку лямбдоподібного шва виявлено вставну кістку в районі L2 (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L2). Norma basilaris: піднебінний поперечний шов увігнутий.

За даними Л.В. Литвинової, під час візуального порівняння досліджуваних чоловічих черепів із краніологічним матеріалом фінально-бронзових поховальних пам'яток регіону, могильником білозерської культури Вергуни [22], який також представлений трьома черепами, простежується їх морфологічна подібність у формі доліхокранної, високої черепної коробки з вузьким, сильно профільованим обличчям.

Внутрішньогруповий аналіз чоловічої серії черепів скіфської культури з Нижньої Наддніпрянщини [23, с. 95–103, табл. 1; 24, с. 3–22; 25], Середньої, Степової Наддніпрянщини [26, с. 124–125; 27, с. 91–106; 28] та Криму [29, с. 54–65, таблиця-додаток 1]. Після зауважень із приводу аналізу методом головних компонент прийнято рішення застосовувати внутрішньогруповий канонічний аналіз [30; 31; 32] для виділення варіантів серед чоловіків із території сучасної України. Саме цей метод був використаний, адже В.Є. Дерябін та О.Г. Козінцев наголошували на тому, що канонічний і компонентний аналізи по-різному виокремлюють закономірності таксономічної варіації і лише безпосередній аналіз відстаней забезпечує достатню точність висновків [30; 33; 34]. Було залучено 82 черепи скіфської культури за наведеними 13 краніометричними ознаками та одним індексом: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота й ширина носа, орбіти, назомалярний і зигмаксилярний кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

Придатним до статистичного аналізу виявився тільки один описаний череп чоловіка 45–55 років із поховання № 1 VIII–VII ст. до н. е. (череп 3). Його й було залучено до внутрішньогрупового канонічного аналізу. Для порівняння відібрано лише 66 черепів скіфської культури зі Степової Наддніпрянщини (див. табл. 3), у яких повністю представлено 13 краніометричних ознак та один індекс. Результати подано в таблицях 4 та 5.

Після ротації за першим канонічним вектором, або КВ I (18,0% загальної дисперсії), встановлено, що найбільші додатні навантаження в цьому випадку серед 82 черепів несуть верхня висота обличчя, висота носа й орбіт, ширина орбіт, симотичний індекс та кут випинання носа (див. табл. 4). Під час розгляду положення вивчених чоловічих поховань у просторі КВ I та II (див. рис. 4) виявилось, що череп 3 з поховання № 1 могильника Черкаси-Центр II за КВ I отримав великі додатні значення КВ (1,218) і схожий на череп чоловіка 60–70 років із могильника Миколаївка-Козацька Херсонської обл. під шифром 267/5 з могили 108, поховання 3 (1,271) [23, с. 96–97].

За КВ II (13,8% загальної дисперсії) певною мірою також можна провести аналогії досліджуваного черепа з могильника Черкаси-Центр II, що отримав дуже великі додатні значення (3,000), до черепа під шифром 10739 (могила 37, поховання 8) Неаполя Скіфського (2,578) [29, с. 62–65, таблиця-додаток 1]. Морфологічно названі черепи слабо подібні між собою за кутом випинання носа, симотичним індексом, шириною носа, проте сильно подібні за рештою ознак. За КВ II найбільші навантаження несуть поперечний і висотний діаметри черепної коробки.

За КВ III (12,1% загальної дисперсії) найбільші навантаження несуть поздовжній діаметр черепної коробки, верхня висота обличчя, ширина обличчя й лоба, висота орбіт, назомалярний і зигмаксилярний кути обличчя. Отже, КВ III виявився дуже інформативним. Досліджуваний череп отримує дуже малі додатні значення КВ (0,011). Аналогії можна провести відразу з двома черепами з могильника Миколаївка-Козацька Херсонської обл. під шифром 93/11 з могили 49, поховання 2 (0,006) та під шифром 93/13 (0,029) із могили 52, поховання 2 [23, с. 95, табл. 1].

Таблиця 3

Краніологічні матеріали скіфської культури, використані в роботі

№ з/п	Пам'ятка (серія)	Автор дослідження антропологічного матеріалу
1	Миколаївка Козацька, могильник із Нижньої Наддніпрянщини (Степ)	Т.С. Кондукторова [23, с. 104–109]
2	Верхня Тарасівка Дніпропетровської обл.: курган 80, поховання 2 та курган 83, поховання 2; також курган 6, поховання 1, скелет 1	С.І. Круц, Р.А. Старовойтова [25, с. 34–37, табл. 2; 35, табл. 2]
3	Медвин (Лісостеп)	Г.П. Зіневич, С.І. Круц, С.П. Сегада, О.В. Виноградова [27; 36; 37; 38]
4	Ковалівка (Степ, Правобережжя Дніпра)	С.І. Круц [39]
5	с. Мирне Бориспільського р-ну Київської обл.	С.І. Круц [27, с. 99–103]
6	Володимирівка	С.І. Круц, Р.А. Старовойтова [35, с. 51–52]
7	Тимашівка	С.І. Круц [35]
8	Адамівка	Г.П. Зіневич [40, с. 122–125]
9	м. Бориспіль Київської обл., курган 1, поховання 1	Г.П. Зіневич, С.І. Круц [27, с. 99–103; 40, с. 124–125; 41]
10	Капулівка Дніпропетровської обл., курган 2, поховання 1 (Степ)	Г.П. Зіневич [40, с. 124–125]
11	Бабина Могила в с. Покров Дніпропетровської обл.	С.І. Круц [42, с. 494–495, додаток 2, табл. 2]
12	Бердянський курган, південна околиця с. Нововасилівки	С.І. Круц [42, с. 494–495, додаток 2, табл. 2]
13	Гайманова могила біля с. Балки Василівського р-ну Запорізької обл. – Північна група, № 1, Дромос	С.І. Круц [42, с. 495–497, додаток 2, табл. 2]
14	Гунівка, курган 11, поховання 1 (Степ, Лівобережжя)	С.І. Круц [42, с. 495–497, додаток 2, табл. 2]
15	Трахтемирівське городище, розкоп IV	С.І. Круц [27, с. 99–103]
16	Александропольський курган, поховання 11	О.Д. Козак [43, с. 672]
17	Миколаївка, Одеська обл., східний берег Дністровського лиману, могильник IV–III ст. до н. е.	М.С. Веліканова [44, с. 202–207, табл. 4; 45]
18	Східний могильник та кам'яні склепи з мавзолею II ст. до н. е., перша половина III ст. н. е. Неаполя скіфського (Інвентарні номери Музею антропології МДУ 9000, 9001, 9017, 8915 та 10403–) 6 черепів	Т.С. Кондукторова [29, с. 54–65, таблиця-додаток 1, таблиця-додаток 1а]
19	Херсонська група (Степ)	С.І. Круц, І.Н. Чернікова [24]
20	Горбані, курган 2, поховання 5	О.Б. Супруненко (2006 р.), В.В. Шерстюк (2011 р.) [46, с. 7–10, табл. 1]
21	Волошине, курган 2, поховання 15	О.Б. Супруненко (2006 р.), В.В. Шерстюк (2011 р.) [46, с. 7–10, табл. 1]

Таблиця 4

Елементи перших трьох канонічних векторів для 82 чоловічих черепів Скіфської культури (за 13 краніометричними ознаками та одним індексом)

Ознака	♂		
	КВ I	КВ II	КВ III
1. Поздовжній діаметр	0,549	0,209	0,669
8. Поперечний діаметр	0,181	-0,455	0,118
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	-0,159	0,653	0,372
9. Найменша ширина лоба	0,138	-0,394	0,489
45. Виличний діаметр	-0,142	-0,302	0,488
48. Верхня висота обличчя	0,285	-0,274	0,232
55. Висота носа	0,286	-0,199	0,198
54. Ширина носа	-0,394	0,294	-0,144
51. Ширина орбіти	0,599	-0,073	0,311
52. Висота орбіти	-0,307	-0,298	0,567
77. Назомалярний кут обличчя	0,009	-0,069	-0,496
P	0,154	-0,033	0,200
SS:SC. Симотичний індекс	0,572	0,316	-0,159
75 (1). Кут випинання носа	0,235	-0,225	-0,094
Внесок у загальну дисперсію (%)	18,411	13,898	12,162

Таблиця 5

Значення трьох канонічних векторів для 82 чоловічих черепів скіфської культури з території України (дистанція Махаланобіса між черепами)

№ з/п	Черепи	I KB	II KB	III KB
1	2	3	4	5
1	Черкаси-Центр II, поховання № 1, череп 3	1,218	3,000	0,011
2	Горбані	1,312	-0,211	2,217
3	Волошино	-1,104	-2,057	-0,325
4	Верхня Тарасівка, курган 13, поховання 2	-0,373	0,181	2,489
5	Курган Жовтокам'янка, поховання № 1, центральна гробниця, Ніша 4	0,181	-2,877	0,868
6	Медвин, курган 9, поховання 1	0,647	3,454	0,791
7	Медвин, курган 15, поховання 1	-0,520	0,714	-0,798
8	Медвин, курган 18, поховання 1	2,515	0,061	-0,988
9	Мирне, курган 4, поховання 1	-0,342	0,968	-0,969
10	Ковалівка 1	4,463	-1,299	-1,244
11	Ковалівка 2	3,349	-0,349	1,383
12	Миколаївка-Козацька 88/3	1,288	0,354	0,397
13	Миколаївка-Козацька 88/13	-0,855	0,282	0,567
14	Миколаївка-Козацька 88/15	0,308	0,813	0,978
15	Миколаївка-Козацька 88/18	0,413	-0,659	1,325
16	Миколаївка-Козацька 88/19	-0,332	-1,724	1,639
17	Миколаївка-Козацька 88/20	2,251	1,972	-1,706
18	Миколаївка-Козацька 93/5	-0,904	1,376	0,282
19	Миколаївка-Козацька 93/7	0,933	-0,046	-1,200
20	Миколаївка-Козацька 93/11	1,680	0,850	0,006
21	Миколаївка-Козацька 93/13	-0,836	0,726	0,029
22	Миколаївка-Козацька 93/14	1,168	0,329	-1,211
23	Миколаївка-Козацька 93/15	-0,389	-1,345	0,375
24	Миколаївка-Козацька 93/18	-0,005	1,775	-0,662
25	Миколаївка-Козацька 257/2	-1,425	-0,288	-0,577
26	Миколаївка-Козацька 257/7	-1,269	0,437	-0,647
27	Миколаївка-Козацька 257/12	-0,110	-0,902	-0,561
28	Миколаївка-Козацька 257/15	-1,053	-0,670	1,464
29	Миколаївка-Козацька 257/22	-0,239	-0,527	-0,264
30	Миколаївка-Козацька 257/23	-1,890	-1,842	-1,779
31	Миколаївка-Козацька 257/25	1,753	-0,811	0,369
32	Миколаївка-Козацька 257/32	-1,545	0,434	1,080
33	Миколаївка-Козацька 257/36	-0,698	0,806	1,945
34	Миколаївка-Козацька 257/38	-2,597	0,624	-1,399
35	Миколаївка-Козацька 257/41	-1,263	1,579	-0,858
36	Миколаївка-Козацька 257/42	3,212	-1,298	0,743
37	Миколаївка-Козацька 257/44	-0,392	-1,654	0,653
38	Миколаївка-Козацька 257/47	-2,925	-1,963	-0,630
39	Миколаївка-Козацька 257/54	-0,032	0,910	-0,294
40	Миколаївка-Козацька 257/55	2,240	-0,617	-0,815
41	Миколаївка-Козацька 257/57	-1,209	3,318	0,389
42	Миколаївка-Козацька 267/03	-0,144	-1,138	-0,656
43	Миколаївка-Козацька 267/05	1,271	1,257	1,451
44	Миколаївка-Козацька 267/08	0,011	-0,389	-0,040
45	Миколаївка-Козацька 267/11	1,873	-0,884	1,923
46	Миколаївка-Козацька 267/12	-3,098	-1,305	-1,730
47	Миколаївка-Козацька 267/20	0,819	-0,845	0,808
48	Миколаївка-Козацька 267/18	-0,218	1,179	0,404
49	Миколаївка-Козацька 267/19	1,430	0,930	-1,467
50	Миколаївка-Козацька 267/22	1,934	-0,816	-0,332

Продовження табл. 5

1	2	3	4	5
51	Миколаївка-Козацька 267/25	-0,557	-0,143	0,548
52	Миколаївка-Козацька 267/44	-0,630	0,336	-0,217
53	Миколаївка-Козацька 289/09	-0,132	1,206	-3,157
54	Миколаївка-Козацька 289/14	1,692	-1,284	0,654
55	Миколаївка-Козацька 289/19	0,542	0,209	-1,365
56	Миколаївка-Козацька 289/25	-1,157	0,628	-1,716
57	Миколаївка-Козацька 289/27	-1,583	-1,993	0,984
58	Миколаївка-Козацька 289/28	-0,021	0,347	-1,233
59	Верхня Тарасівка, курган 64, поховання 1	4,161	0,450	-1,062
60	Верхня Тарасівка, курган 68, поховання 2	0,409	2,251	0,526
61	Володимирівка, курган 12, поховання 1	2,307	0,826	-0,344
62	Тимашівка, курган 8, поховання 8	-0,461	-0,336	0,171
63	Херсонська група, курган 5, поховання 1	0,670	-1,549	-0,154
64	Херсонська група, курган 15, поховання 1	0,762	0,517	-1,608
65	Адамівка, курган 1, поховання 4	-0,593	-0,103	0,883
66	Бориспіль Київської обл., курган 1, поховання 1	1,088	2,264	0,477
67	Капулівка, курган 2, поховання 1	-2,395	0,060	0,922
68	Неаполь Скіфський, Крим, під шифром 9000	-0,823	-1,045	-0,343
69	Неаполь Скіфський, під шифром 9001	-3,016	0,753	-0,523
70	Неаполь Скіфський, під шифром 9017	1,796	-1,928	-0,243
71	Неаполь Скіфський, під шифром 8915	-0,265	-0,774	-1,499
72	Неаполь Скіфський, під шифром 10403	-0,357	-1,145	-0,032
73	Неаполь Скіфський, під шифром 10410	0,281	-3,310	2,541
74	Неаполь Скіфський, під шифром 10718	-2,999	1,910	2,129
75	Неаполь Скіфський, під шифром 10722	-2,349	-0,685	-3,295
76	Неаполь Скіфський, під шифром 10728	-0,797	-0,094	-2,880
77	Неаполь Скіфський, під шифром 10729	-0,061	-1,935	-1,132
78	Неаполь Скіфський, під шифром 10731	-1,950	-2,112	1,839
79	Неаполь Скіфський, під шифром 10735	-1,856	1,814	1,788
80	Неаполь Скіфський, під шифром 10739, могила 37, поховання 8	-0,309	2,578	3,236
81	Неаполь Скіфський, під шифром 10746	-1,797	0,357	0,584
82	Неаполь Скіфський, під шифром 10781	-0,102	0,119	0,089
Внесок у загальну дисперсію, %		18,411	13,898	12,162

Загалом у просторі KB I–II бачимо схожість доліхокранного черепа з могильника Черкаси-Центр II (поховання 3) з двома черепами з могильників Лісостепу: Медвин (курган 9, поховання 1) [27, с. 91–106] та Бориспіль [40, с. 124–125], що спостерігається й морфологічно (крім ширини носа, висоти обличчя, зигомаксиллярного кута обличчя та кута випинання носових кісток) (див. рис. 4).

У просторі I–III KB (див. рис. 5) повторно спостерігаємо подібність доліхокранного черепа з могильника Черкаси-Центр II (поховання 3) до доліхокранного черепа з могильника в Лісостепу Медвин (курган 9, поховання 1) [27, с. 98, табл. 5], а також до мезокранного з помірно широким обличчям черепа чоловіка 50–60 років із розкопок 2009 р. на могильнику Горбані (курган 2, поховання 5) [46, с. 7–10, табл. 1].

У просторі KB II–III (див. рис. 6) виявлено схожість досліджуваного черепа з могильника Черкаси-Центр II (поховання 3) з доліхокранним черепом під шифром 257/57 із могильника Миколаївка-Козацька (могила 97, поховання 4) [23, с. 96, табл. 1].

Під час залучення до багатовимірної канонічного порівняльного аналізу трьох кіммерійських черепів: а) з кургану 1, поховання 3, знайдений під час розкопок О.О. Мельника [47; 48] у 2007 р. на території Північного гірничозбагачувального комбінату Кіровоградської обл. [49]; б) з Високої могили, поховання 5; в) зі Степу-2 [6, с. 85–91; 50], – аналогій із досліджуваним черепом ранньої скіфської культури на сьогодні не виявлено.

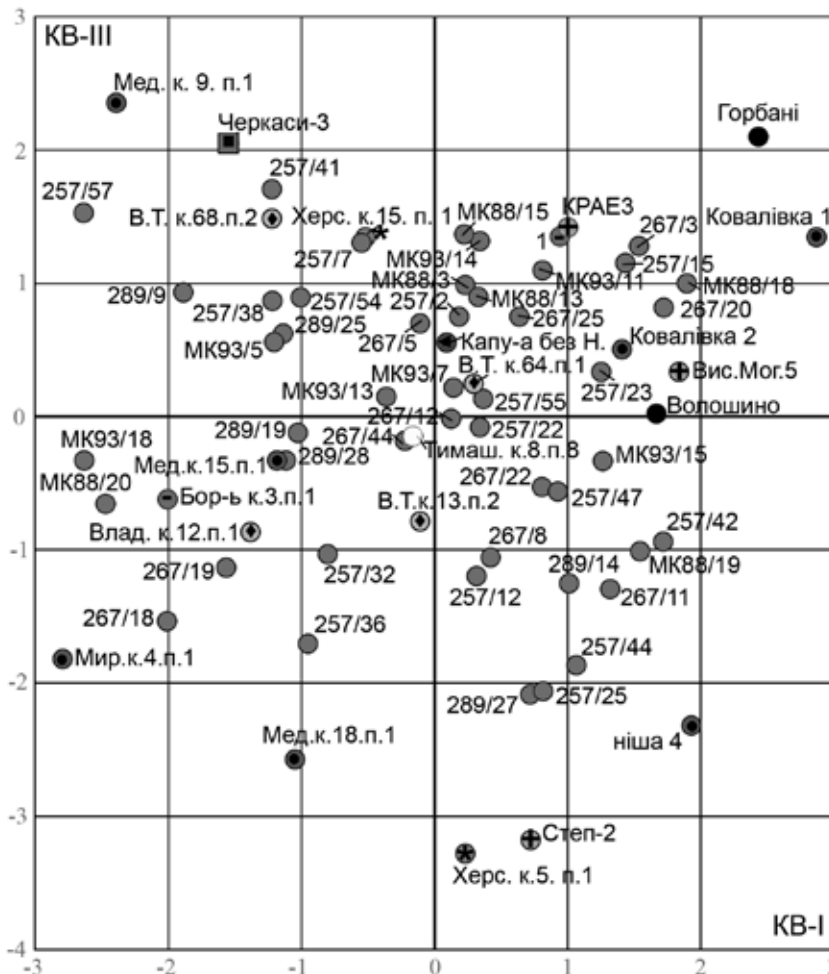

Рис. 6. Зіставлення 82 чоловічих черепів скіфської культури з Лісостепу, Криму та Степової Наддніпряниці (без Криму) у просторі КВ II та КВ III за 13 краніометричними ознаками й одним індексом

Джерело. Рисунок створив та підготував до друку дизайнер Андрій Бардецький

Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки:

1. Після опрацювання трьох черепів із могильника Черкаси-Центр II встановлено, що всі вони доліхокранні, два з них мають високу черепну коробку, вузьке обличчя та різке його профілювання, що може вказувати на родинні зв'язки.

2. Під час порівняння одного з трьох доліхокранних черепів із могильника Черкаси-Центр II (череп 3) із синхронними черепами скіфської культури виявлено подібність досліджуваного індивіда до чоловічих черепів із могильників Лісостепу (Медвин та Бориспіль (північний напрямок зв'язку)) і певною мірою до доліхокранного черепа з могильника Миколаївка-Козацька в Нижній Наддніпряниці та до мезокранного з могильника Горбани, що в Нижньому Прип'ятті (південно-східний напрямок зв'язків).

3. Під час залучення до багатовимірної порівняльного аналізу трьох кіммерійських черепів аналогічній із досліджуваним черепом ранньої скіфської культури на сьогодні не виявлено.

4. Загалом показано, що чоловічі черепи як Лісостепу, так і Нижньої Наддніпряниці подібні між собою та не групуються за територіальним принципом.

5. За даними краніоскопії (зокрема, відсутність клиноподібного верхньощелепного шва з усіх боків) є велика ймовірність того, що поховані під номерами 1 та 3 мали родинні зв'язки.

6. За даними краніофенетики можна припустити наявність родинних зв'язків між похованими під номерами 2 та 3 поховання № 1 могильника Черкаси-Центр II.

Перспективою подальшого дослідження може бути виділення краніологічних варіантів із цього канонічного аналізу та порівняння їх із синхронними чоловічими серіями та з краніологічними серіями фінальнобронзових поховальних пам'яток регіону (могильники білозерської культури Залом та Вергуни).

Література:

1. Козинцев А.Г. Об антропологических связях и происхождении причерноморских скифов. *Археология и этнография Евразии*. 2000. № 3(3). С. 145–152.
2. Куштан Д.П. Археологічні дослідження 1999 р. у Черкасах. *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* Київ, 2001. С. 22–23.
3. Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з черняхівського могильника Черкаси-Центр. *Археологічні дослідження на Черкащині*. 1995. Вип. 1. С. 87–97.
4. Куштан Д.П. Звіт про археологічні розвідки у Черкаській області за 1999 рік. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. № 1999/11.
5. Куштан Д.П. Погребение предскифского времени Черкасы-Центр 2. *Чтения, посвященные 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМе*: тезисы конференции. Москва, 2003. Ч. II. С. 4–6.
6. Круц С.И. Скифы степей Украины по антропологическим данным. (серия «Курганы Украины», том 5). Киев ; Берлин, 2017. 202 с.
7. Круц С.И., Рудич Т.О. Состав населения, похованого на могильнику скифської доби біля м. Світловодськ (за матеріалами краниології). *Археологія і давня історія України*. 2021. Т. 40. № 3. С. 282–292.
8. Литвинова Л.В. О населении Европейской Скифии (по антропологическим материалам Мамай Гора). *Российская археология*. 2002. № 3. С. 39–45.
9. Рудич Т.О. Пізні скифи: формування складу населення за матеріалами антропології. *Археологія і давня історія України*. 2020. Т. 36. № 3. С. 476–488.
10. Куштан Д.П., Ластовський В.В. Археологія та рання історія Черкас. Київ ; Черкаси, 2016. 290 с.
11. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Jena : Gustaf Fisher, 1928. Bd. II. 1181 S.
12. Алексеев В.П., Дебеч Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. Москва : Наука, 1964. 128 с.
13. Buxton L.H.D., Morant G.D. Essential Craniological Technique. *Journal of Royal Anthropological Institute*. 1933. Vol. 63. P. 19–47.
14. Brothwell D.R. Digging up Bones. London, 1972. 194 p.
15. Vallois H.V. La durée de la vie chez le home fossile. *L'Anthropologie*. 1937. № 47. P. 499–532.
16. Занина-Покровская В.С. О форме альвеолярной дуги у ранних этнических групп. *Вопросы антропологии*. 1972. Вып. 42. С. 119–129.
17. Kozintsev A. Ethnic Epigenetics: A New Approach. *Homo*. 1992. Vol. 43/3. P. 213–244.
18. Berry A.C., Berry R.J. Epigenetic Variation in the Human Cranium. *Journal of Anatomy*. 1967. Vol. 101. P. 361–379.
19. Мовсесян А.А. Фенетический анализ в палеоантропологии. Москва : МГУ, 2005. 272 с.
20. Рогинский Я.Я., Левин М.Г. Антропология. Москва : Высшая школа, 1987. 528 с.
21. Пашкова В.И. Определение пола и возраста по черепу. Ставрополь, 1958. 24 с.
22. Литвинова Л.В. Палеоантропологічний матеріал з могильника Вергуни (додаток 1). *Сиволап М.П. Короткий попередній звіт про розкопки Придніпровського заgonу Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1995–1996 роках*. Науковий архів Археологічної інспекції управління культури Черкаської ОДА. № 1995–96/96. С. 30–58.
23. Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Приднепровья (по материалам могильника Николаевка-Козацкое). Москва : Наука, 1979. 127 с.
24. Круц С.И., Черникова И.Н. Антропологические данные из курганов Херсонской области. *Палеоантропологические материалы из могильников Украины*. Киев : Наукова думка, 1979. С. 3–22.
25. Старовойтова Р.А. Костные останки людей из раскопок курганных могильников Верхнетарасовской экспедиции 1976 г. *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. Киев : Наукова думка, 1984. С. 31–65.
26. Зіневич Г.П., Круц С.І. Антропологічна характеристика давнього населення території України (за матеріалами експедицій 1961–1963 рр.). Київ : Наукова думка, 1968. 144 с.
27. Круц С.И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения лесостепи в скифское время). Приложение 2. *Скорый С.А. Стеблѐв: скифский могильник в Поросье*. Киев, 1997. С. 93–107.
28. Потехина И.Д. Новые палеоантропологические материалы из бассейна Северского Донца. *Палеоантропологические материалы из могильников Украины*. Киев : Наукова думка, 1979. С. 22–49.
29. Кондукторова Т.С. Населення Неаполя Скифського за антропологічними даними. *Матеріали з антропології України*. 1964. Вип. 3. С. 32–71.
30. Козинцев А.Г. Как быть, если старые статистические программы несовместимы с новыми компьютерами? (2016). URL: <https://cutt.ly/mkQfSXp>.
31. Козинцев А.Г. О некоторых аспектах статистического анализа в краниометрии. *Радловский сборник: научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 году*. Санкт-Петербург : МАЭ РАН, 2016. С. 381–390.
32. Ширококов И.Г. О применении метода главных компонент в краниологии. *Camera praenistorika*. 2020. № 1. С. 121–138.
33. Дерябин В.Е. О методиках многомерного таксономического анализа в антропологии. *Вестник антропологии*. 1998. № 4. С. 30–68.
34. Дерябин В.Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. Москва : Биологический факультет МГУ, 2008. 332 с.

35. Круц С.И., Старовойтова Р.А. Скелеты из курганов юга Днепропетровщины. *Палеоантропологические материалы из могильников Украины*. Киев : Наукова думка, 1979. С. 49–76.
36. Виноградова О.В. Населення скіфського часу за результатами поширення гіпоплазії емалі зубів. *ЕМІНАК*. 2016. № 4(16) : Ольвійський форум пам'яті В.В. Крапівіної. С. 279–288.
37. Зіневич Г.П., Круц С.І. Антропологічні дослідження медвінських курганів ранньоскіфського періоду. *Археологія*. 1985. № 52. С. 68–72.
38. Сегеда С.П. Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. 254 с.
39. Круц С.И. Палеоантропологические материалы Южнобугской экспедиции (1969–1976 гг.). *Курганы на Южном Буге*. Киев : Наукова думка, 1978. С. 151–169.
40. Зіневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. Киев : Наукова думка, 1967. 223 с.
41. Тереножкин А.И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. Киев : ИА АН УССР, 1962. 246 с.
42. Круц С.И. Новые антропологические материалы из курганов скифской знати Северного Причерноморья. Приложение 2. *Мозольский Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э.* Киев : Стилюс, 2005. С. 459–501.
43. Козак А.Д. Сопровождающие погребения в тризне Александропольского кургана. К антропологии скифского времени. *Полин С.В., Алексеев А.Ю. Скифский царский Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье (серия «Курганы Украины», том 6)*. Киев ; Берлин, 2018. С. 632–676.
44. Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. Москва : Наука, 1975. 284 с.
45. Мелюкова А.И. Раскопки на могильнике и поселении IV–III вв. до н. э. у с. Николаевка. *Археологические открытия 1966 года*. Москва, 1967. С. 204–206.
46. Долженко Ю.В. Нові краніологічні матеріали давнього населення Нижнього Прип'їлля. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Історія»*. 2017. Вип. 2. Ч. 1. С. 3–25.
47. Мельник А.А., Ромашко В.А. Киммерийские погребения Криворожья. *Исследования по археологии Поднепровья*. Днепропетровск : ДГУ, 1990. С. 71–76.
48. Мельник О.О., Стеблина І.О. Кургани Криворіжжя. *Кривий Ріг*, 2012. 474 с.
49. Долженко Ю.В. Краніологія киммерійського населення Наддніпрянщини. *ЕМІНАК*. 2019. № 1(25). Спецвипуск : Матеріали II Міжнародної археологічної конференції «Ольвійський форум (пам'яті В.В. Крапівіної)»: до 150-річчя дослідження Ольвії. С. 30–53.
50. Круц С.И. Антропологические данные к киммерийской проблеме. *Археологія*. 2002. № 4. С. 13–28.

УДК 904(477.82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.46>

ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВДЧЕННЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ ЯК ДЖЕРЕЛО НАПРЯМІВ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Лазорак Богдан

кандидат історичних наук, доцент,

директор ДІКЗ «Нагуєвичі»

ORCID ID: 0000-0002-1551-2629

Трагедія українського козацтва, селянства і міщанства під Берестечком знайшла своє відображення у джерелах, спогадах сучасників, працях дослідників, народнопоетичній та художній літературі. Наприклад, анотований бібліографічний довідник, присвячений 340-річчю Берестецької битви.

У статті розглядаються окремі документальні свідчення про перебіг Берестецької битви червня 1651 р. біля сіл Пляшева та Солонів на Волині. З точки зору сучасної історіографії проаналізовано українські, польські та московські джерела, документи, листи, грамоти та донесення щодо ходу та наслідків битви. Вказано на невелику частку джерел саме українського походження. Серед матеріалів, що стосуються ситуації, яка склалася в Україні безпосередньо після Берестецької битви, автор особливу увагу звертає на один із наказів гетьмана В. Хмельницького (від 7 липня 1651 р.).

Берестецька битва знайшла досить широке віддзеркалення у тогочасних джерелах як офіційного, так і приватного характеру. Констатовано, що частина офіційних документів увійшла в праці хроністів XVII ст. і була опублікована у XIX ст. Попри суб'єктивне висвітлення подій у цих документах, у комплексі вони є цінним джерелом для висвітлення подій 1651 р. Особливо в нагоді вони стали досліднику Берестечка І. К. Свешнікову та продовжують бути актуальними і для майбутніх археологічних досліджень як Поля берестецької битви так і періоду українського козацтва загалом.

Новизна дослідження полягає у самому формулюванні теми. Перспективними видаються подальші наукові пошуки нових документальних джерел з метою конструювання нових археологічних досліджень. Лише результати розкопок, даних письмових та іконографічних джерел дозволили і дозволять в загальних рисах відтворити вигляд українського козака і селянина періоду Національно-визвольної війни, відкрити невідомі досі сторінки з козацького побуту та учасників і перебігу власне Берестецької битви.

Ключові слова: Берестецька битва, Волинь, археологічні дослідження.

Lazorak Bohdan. Documentary evidence of the battle of berestechko as a source of directions for archaeological research of the period of the ukrainian cossacks

The tragedy of the Ukrainian Cossacks, peasantry, and bourgeoisie at Berestechko is reflected in sources, memoirs of contemporaries, researchers' works, folk poetry, and fiction. For example, an annotated bibliography dedicated to the 340th anniversary of the Battle of Berestechko.

The article examines some documentary evidence about the course of the Battle of Berestets in June 1651 near the villages of Pliasheva and Soloniv in Volyn. From the point of view of modern historiography, the author analyses Ukrainian, Polish and Moscow sources, documents, letters, charters and reports on the course and consequences of the battle. A small proportion of sources of Ukrainian origin is pointed out. Among the materials relating to the situation in Ukraine immediately after the Battle of Berestets, the author pays special attention to one of the orders of Hetman V. Khmelnytsky (dated 7 July 1651).

The Battle of Berestets was widely reflected in the sources of that time, both official and private. It is stated that some of the official documents were included in the works of seventeenth-century chroniclers and were published in the nineteenth century. Despite the subjective coverage of events in these documents, they are a valuable source for covering the events of 1651. They were especially useful to the researcher of Berestechko I. K. Sveshnikov and continue to be relevant for future archaeological research of both the Battlefield of Berestechko and the period of the Ukrainian Cossacks in general.

The novelty of the study lies in the very formulation of the topic. Further scientific searches for new documentary sources in order to design new archaeological research seem promising. Only the results of excavations, data from written and iconographic sources allowed and will allow us to recreate in general terms the appearance of the Ukrainian Cossack and peasant of the period of the National Liberation War; to open hitherto unknown pages from the Cossack life and participants and the course of the Berestetska battle itself.

Key words: Battle of Berestets, Volyn, archaeological research.

Документальні джерела періоду Берестецької битви представлені різноманітними офіційними документами, листами урядових і приватних осіб. Значна частина цих джерел була опублікована ще

у середині XIX – на початку XX ст. завдяки діяльності археографічних комісій, у XX столітті комплекс джерел був підготовлений радянськими науковцями до 300-річчя Переяславської ради, дослідження проблематики берестецьких подій не припиняється і у сьогоденні.

Офіціоз Берестецької кампанії включає у себе королівські та гетьманські універсали, а також значну кількість джерел російського походження: так звані “распросные речи”, відписки воєвод прикордонних з Україною російських земель тощо.

“Распросные речи” І. Мануйлова та В. Данилова, посланців від генерального писаря І. Виговського, дають інформацію про початок військових дій наприкінці травня 1651 р. та про прибуття до гетьмана Б. Хмельницького корінфського митрополита Йосифа [1, 453–457].

Цікава інформація про Берестецьку битву міститься в «отписках» воєвод російських порубіжних міст до Розрядного приказу [1, 460–464; 2, 91–93, 96–97, 102–106, 124–125]. Наприклад в «отписке» путивльських воєвод С.Прозоровського та І.Чемоданова так мотивується поведінка хана під час бою 30 червня: «А крымской де царь стоял особо, черкасам не помагал и отступил прочь, потому что польський король крымского царя скупил и велел черкаские украинные города... воевать» [2, 95–96]. У відписках значно перебільшено число втрат козаків під час відступу 10 липня: «И на том же болоте черкас потонуло и поляки побили тысяч з двадцать и больши»; вказано кількість козацького війська, яке відійшло з табору: «И пришли... с того погрому черкасы в город Паволочь тысяч з десять» [2, 96].

У відписці севських воєвод Т.Щербатова і В.Апраксина подається ще одна версія поведінки хана 30 червня: мовляв, король підіслав до хана «засыльщиков» з підробленими листами від семиградського князя Ю.Ракочі до Б.Хмельницького, в яких князь домовлявся з гетьманом про спільні дії проти кримського хана. Водночас король наказав повести вогонь з гармат на татар, «а на козачей... обоз поляки в то время не ходили, будто с козаки мирны и битца не хотят... И царь... крымский, почает от козаков измены, пошел прочь» [2, 104].

Слід зазначити, що у відписці воєвод Щербатова й Апраксина названо значно менше втрат козаків 10 липня, ніж у відписці Прозоровського і Чемоданова: «Поляки..., увидев то, что козаки ис табору бегут, почелы из своего табору за козаки гонять и козаков побивать. И на той де гонитьбе козаков побито тысяч с 8» [2, 105].

Особливий інтерес становлять «вестовое письмо» і «статейный список» разом з «роспросом» піддячого Розрядного приказу Г.Богданова [1, 460–476; 2, 68–73]. Г.Богданов прибув до гетьмана Б.Хмельницького в Корсунь уже після Берестецької битви – 13 липня 1651 р. Він виїхав з Москви разом з назаретським митрополитом Гавриїлом. 14 липня гетьман мав розмову з митрополитом, який, як свідчить «статейный список», передав, «как ему от государя было наказано», відповідь на лист гетьмана до царя, посланий раніше через того ж митрополита, який їхав до Москви через Україну. Гавриїл, зокрема, розповів, що цар, відпускаючи митрополита з Москви, доручив йому повідомити, що московський уряд готовий Військо Запорізьке «в заступленье держать». Водночас митрополиту доручено було порушити перед гетьманом питання про розрив військового союзу з кримським ханом. Проте, як відомо, далі слів справа не пішла. Гетьман продовжував підтримувати дружні відносини з Кримом, Москва – займати очікувальну позицію.

В цих обставинах головною метою місії Г. Богданова було «проведывание» про ситуацію в Україні після Берестецької битви. У «вестовом письме» факти про битву повідомляються зі слів учасників цієї події – генерального писаря І. Виговського і трьох полковників: миргородського М. Гладкого, корсунського Л. Мозирі та уманського Й. Глуха. Цінність цього джерела порівняно з польськими у тому, що в ньому більш детально описані дії як козацького, так і татарського війська, дано оцінку поведінці хана під час бою, розповідається про події в козацькому таборі, польсько-козацькі переговори тощо. Зі слів самого Б. Хмельницького повідомляється про полонення гетьмана ханом і реакцію козаків на зрадницькі дії татар в перший день Берестецької битви.

Як свідчить зміст «вестового письма» Г. Богданова, полковники досить детально поінформували піддячого про події, що передували Берестецькій битві, генеральний бій 30 червня, облогу козацького табору, про зміст переговорів козаків з коронним гетьманом Потоцьким. Особливо цінною є інформація про останній день битви, зокрема про паніку серед селян-повстанців та погром решток війська в таборі і на переправах через р.Пляшеву. Важливим є твердження Г.Богданова, що розгрому основного козацького війська не було: «Всего козаков побито тысячи с четыре или немного болши; а то де войско на Украину до домов своих все пришло вцелю». Щодо стану польського війська після Берестецької битви, то після того, пише піддячий, як посполите рушення і король покинули польський табір, «воинских людей осталось только с Потоцким двенадцать тысяч, да с Вишневецким шесть тысяч» [1, 471].

Зі слів генерального писаря І. Виговського піддячий повідомляє про втечу хана з ордою з-під Берестечка, про переговори Б. Хмельницького з ханом, полонення Хмельницького і Виговського та звільнення гетьмана з полону, зазначаючи при цьому: «Крымской... царь на отпуске гетману присягал для прямые верности, что он его, гетмана, не отступит и на ляхов помочь ему чинить своими людьми будет, а с королем польским никакова совету держать не будет. И присягнув, гетмана отпустил с честью и проводит ево велел до Паволочья» [1, 470].

Після переговорів з назаретським митрополитом гетьман Б. Хмельницький у вересні 1651 р. відправив козацьке посольство до Москви на чолі з полковниками С. Савичем і Л. Мозирею. 21 вересня 1651 р. полковник С. Савич досить детально розповідав у Посольському приказі про битву під Берестечком [1, 478–479; 4, 136]. Як видно із запису розповіді, в Москві особливо цікавилися участю і діяльністю кримського хана під час бою. Зокрема, С. Савич висунув оригінальну версію причини втечі хана з поля битви: «Крымцы между собою говорили..., а притчею де король с козаками помирится, та де станет их король с козаками сопча бить...» [1, 136; 2, 134]. До того ж «у них (татар – Б.Л.) теперь байрам, бится им с поляки не мочно» [2, 132]. В запису розповіді полковника Савича про останній день битви – 10 липня говориться: «А потом де в понедельник рано, покиня табор, и пушки, и запасы, всем войском за переправи побежали, а иные де и впрямь через те топкие болота; и тут по правде сказывают, чаять де много в тех ржавчинах перетонуло лошадей, и людей, и ружья». Все ж більша частина козацького війська, уникнувши переслідування, відійшла з табору: «А поляки де в то время за нами в погоню не гнались» [2, 136].

На жаль, мало збереглося джерел про Берестецьку битву українського походження. З актових матеріалів варто назвати листи миргородського наказного полковника С. Ратченка та полтавського наказного полковника П. Яковенка до каменського воєводи Ф. Арсеньєва (від 20–29 червня 1651 р.), в яких розповідається про з'єднання кримської орди з козацьким військом під Зборовом напередодні Берестецької битви [2, 85–88]. До матеріалів, що стосуються ситуації, яка склалася в Україні безпосередньо після битви, належить наказ гетьмана Б. Хмельницького (від 7 липня 1651р.) білоцерківському, вінницькому, брацлавському, уманському та паволоцькому полковникам негайно привести свої війська під Білу Церкву [4, 219–220]. Наказ засвідчує, що гетьман, звільнившись з татарського полону, негайно приступив до організації оборони Гетьманщини від польських військ. Вельми цікавий документ – лист гетьмана Б. Хмельницького до коронного гетьмана М. Потоцького з пропозицією укласти перемир'я [4, 220–222]. Хмельницький пояснює причини, чому козаки розпочали військові дії влітку 1651 р. Він не вважає, що козацьке військо зазнало поразки під Берестечком, і, спираючись на збережені основні сили козацької армії, з гідністю пропонує перемир'я: «А що ваша милість, милостивий пан, зі своїм військом зволили наступати, знаємо, що це приведен не до миру, а до ще більшого кровопролиття..., бо кожний козак готовий вмерти при своїх злиднях і голову скласти...» [4, 222].

Частина офіційних документів увійшла в праці хроністів XVII ст. і була опублікована у XIX ст. Так, у збірнику документів бецького каштеляна Якуба Міхаловського, опублікованого Краківським науковим товариством [17], увійшли «треті віці» (остаточне оголошення загальної мобілізації шляхетського ополчення – так званого посполитого рушення), короля Яна Казимира з 20.04.1651 р. і універсал короля до шляхти з наказом негайно збиратися в його таборі розісланий з Красностава 20.05.1651 р. Краківське наукове товариство виникло за задумом Йосифа Понятовського у 1816 р., у 1872 р. перетворено на Академію наук. Воно видавало багато праць як з природознавчих наук, так й історичних (наприклад, твори Валевського). Берестецькій баталії було присвячено видання Міхаловського.

Збірник Якуба Михайловського перевиданий у наші дні у Польщі. Ще восени 1978 р. польські історики Тадеуш Василевський і Рафаїл Карпінський розробили проєкт видання джерельної серії під назвою «Пам'ятники з часів трилогії». До серії мали увійти мемуари, діаріуші, реляції, хроніки шляхтичів і жовнірів – учасників бурхливих подій 1648–1672 рр., які були, більшою чи меншою мірою, використані визначним польським письменником Генриком Сенкевичем для написання своєї відомої трилогії, що складається з романів «Потоп», «Пан Володійовський» і «Вогнем і мечем» [9, 278]. Видання цих мемуарів мало на меті не лише ближче познайомити читачів з колоритом епохи, але й продемонструвати, наскільки точно Сенкевич відтворив епоху, наскільки його твори спиралися на реальні події, а їх герої співвідносилися з тими чи іншими постатями відображуваного часу. Тадеуш Василевський і Рафаїл Карпінський, таким чином, знаючи як дослідники цього періоду відповіді на дані питання, робили спробу підважити тогочасну офіційну ідеологію правлячих кіл ПНР, яка полягала в зведенні праць Сенкевича до рангу художніх творів з цілком вигаданою фабулою. Саме тому справа видання пам'яток посувалася дуже повільно. Вихід на екрани фільму Єжи Гофмана «Вогнем і мечем» пожвавив інтерес видавців і урядовців до проблеми кореляції творів Сенкевича з історичною дійсністю. Як

наслідок, у 2000 р. була відновлена публікація серії, проте деякі томи не дочекалися її відродження і були опубліковані окремо. До них належить і видання «Військові реляції з перших років польсько-козацьких війн повстання Богдана Хмельницького часів «Вогнем і мечем» (1648–1651)» [12].

Основу публікації становлять реляції про перебіг військових дій між урядовими військами та козаками Богдана Хмельницького впродовж 1648–1651 рр., поміщені у «Пам'ятній книзі» (умовна назва збірки «*Silva rerum*» бецького каштеляна Якуба Міхаловського, надана першим видавцем її фрагментів Антоні Гельцелем). У додатки до публікації включені матеріали, дотичні біографії Міхаловського: королівські привілеї, його листи, реєстр королівського війська перед битвою під Берестечком

“*Silva rerum*” Якуба Міхаловського є фамільним діарієм, що являє собою своєрідну енциклопедію часу. Якуб Міхаловський згромадив одну з найкращих бібліотек Речі Посполитої, якою, зокрема, користувався визначний польський поет Веспасіан Коховський, пишучи свої «*Annales*». Наскільки Коховський цінував можливість праці у цій бібліотеці, свідчить написаний ним у 1674 р. вірш “Бібліотека вельможного його милості пана Якуба в Михайлові Міхаловського, бецького каштеляна”. Цінність «*Silva rerum*» підвищується фактом наявності тут матеріалів починаючи з кінця XVI ст., що збиралися дядьком Якуба Міхаловського – королівським секретарем Каспером Міхаловським, автором діаріюшів про військову експедицію 1598 р. до Швеції та осінню воєнну кампанію 1601 р. в Лівонії, та батьком Мельхіором, який мав товариські стосунки з Яном та Томашем Замоїськими. Добре обізнаним у державних справах Речі Посполитої був також брат Якуба Яцек Константи, королівський секретар з 1645 року. Крім того, Якуб Міхаловський користувався інформацією, отриманою від своїх приятелів. З часом інтерес до військових подій на українських землях доповнився економічним: у 1653 р. Якуб отримав у держання після красноставського старости Марка Собеського село Свинюхи на Волині (тепер с.Привітне Локачинського району Волинської області).

Більшість реляцій, опублікованих у новому польському виданні, взято з третьої та четвертої книг «*Silva rerum*», зокрема діаріуш Битви під Берестечком [12, 235–268], який беззаперечно належать перу самого Міхаловського. Збірка містить також реєстр полків від 14 червня 1651 р. перед Берестецькою битвою, листи київського митрополита Сильвестра Коссова до коронного підканцлера Ієроніма Радзейовського, сандомирського воєводи Владислава Мишковського до Миколая Поляцького від 12.08.1651 р.

Універсал Богдана Хмельницького від 17.07.1651 р. із закликом до білоцерковського, вінницького, брацлавського, уманського війська збиратися біля Білої Церкви, а також текст Білоцерківського договору, яким закінчився другий період Визвольної війни, включив у свій діаріуш Станіслав Освенцім – польський шляхтич. Він отримав гарну освіту, брав участь у військових походах, багато мандрував, відомий був як добрий вчений-педагог, виховував дітей та був секретарем у коронного гетьмана Станіслава Конєцьпольського. Освенцім вів щоденник, з якого збереглася частина: за роки 1643–1647, частина 1650 р. і весь 1651 р., всього 868 сторінок *in folio*. За кількістю і подробицями повідомлень діаріуш Освенціма належить до досить важливих джерел. Частина його була опублікована в перекладі на російську мову у «Київській Старовині» за 1882 р. [3].

Окрему групу офіційних документів складають так звані конфесати – зізнання полонених, частково опубліковані в методичному посібнику з джерелознавства історії СРСР, виданому Дніпропетровським університетом у 1984 р. [8, 17–34]. З огляду на застосування шляхтою тортур до захоплених у полон козаків, а також на бажання допитуваних не розкривати ворогові військових таємниць армії Богдана Хмельницького, цей вид джерел не можна вважати цілком надійним, проте зіставлення даних конфесат з іншими письмовими документами дозволяє виділити серед них ряд важливих повідомлень.

Великий масив документів, виявлений вченими у державних архівах Польщі, був переданий в Україну під час офіційного відзначення 300-ліття Переяславського акта. Значна частина цих матеріалів опублікована в окремому збірнику у 1965 р. [5]. Вони розповідають про події, зв'язані з Берестецькою битвою. Це листи польських урядовців і воєначальників, офіцірів-іноземців, показання полонених козаків і татарського мурзи Нітшоха, донесення королівського агента про становище у таборі Богдана Хмельницького, військові реляції.

З досі неопублікованих джерел І. Свешнікову вдалось виявити у львівській збірці копії п'яти зізнань полонених козаків під Сокалем і Берестечком, зізнання полоненого білоруського шляхтича Федора Некицького під Берестечком, реєстр забитих і поранених визначних шляхтичів у боях під Берестечком 28, 29 і 30 червня 1651 р., лист анонімного шляхтича з-під Кракова, що включає цитату з універсалу Богдана Хмельницького до селян корінної Польщі з закликом повстання проти шляхти [11, 11].

Найбільш масовим, представленим значною кількістю документів, достовірним джерелом пізнання Берестецької битви є автентичні листи учасників цих подій, написанні напередодні та під час битви, або безпосередньо після неї. Автори – в переважній більшості польські шляхтичі – писали друзям

і знайомим про хід військових подій, положення воюючих сторін і наводили безліч інших відомостей, що дають сьогодні можливість детально відтворити окремі події та їх історичне тло.

Опрацьовуючи цей матеріал і розглядаючи його як серйозне історичне джерело, слід враховувати, що ці листи написані шляхтичами з їх національних і станових позицій. Тому оцінка, яку шляхтичі давали окремим подіям Визвольної війни взагалі і Берестецькій битві зокрема, та епітети, якими вони наділяли провідників цієї війни – Богдана Хмельницького, Івана Богуна і інших (зрадники, бунтарі і народні маси, чернь гультайство, погань) свідчать лише про ненависть панів до народу, який хотів скинути їх ярмо.

До найбільш повних публікацій листів, пов'язаних з Берестецькою битвою, належать збірник Амброжого Грабовського («Вітчизняні спогади у листах до історії давньої Польщі» [12]), згадані вже збірники «Документи Визвольної війни» та «Воссоединение Украины с Россией». З публікацій останніх років слід назвати збірник Г.Малевської [14], а також публікацію чотирьох «летючих листків» [10], друкованих німецькою мовою.

А. Грабовський (1782–1879) – археолог-самоучка та історіограф Кракова, народився у селянській родині в Галіції. Тривалий час був книгопродавцем. Його праці: «Короткі оповідання давніх поляків» (1819), «Історичний опис міста Кракова» (1812), «Поховання польських королів у Кракові» (1835), «Польські старожитності» (1845), «Вітчизняні спогади у листах до історії давньої Польщі» (1845), «Листи і твори короля польського Владислава IV» (1845), «Давні пам'ятки міста Кракова» (1850), «Старожитні відомості про Краків» (1852); «Скарбниця нашої археології» (1854).

А. Грабовський опублікував копії листів звенигородського старости Гулевича, королівських секретарів Анджєя Войцєха М'яковського та Бєчинського, шляхтича Свежевського, лист до королевича Кароля, писаних з-під Сокаля та Берестєчка і витяги з листа кримського хана Іслам-Гірея III до Яна Казимира, відісланого з Константинополя після Берестецької битви, цитовані у листі шляхтича до королевича Кароля.

У збірнику «Документи про визвольну війну українського народу» уміщено лист венеціанського офіцера з табору під Сокалем, лист коронного хорунжого Олександра Конєцпольського до коронного гетьмана Миколая Потоцького та листи Людовика Ербеніґа і Реміґіана П'ясецького з-під Берестєчка. Для характеристики становища безпосередньо після битви певне значення має лист красноставського старости Марєка Собєського до матері, опублікований Г. Малевською [14, 347–348]. «Три летючі листки», опубліковані Ю. А. Мициком, є скороченими варіантами листів з-під Берестєчка [10, 149–153]. У цих «летючих листках» надрукованих для німецьких найманців, які знаходились на службі Яна-Казимира, імена авторів і адресатів не зазначені, а у змісті розповідається лише про найважливіші події, що вибрані з листів шляхтичів. Характерною рисою німецьких «летючих листків» є повідомлення про справи, зв'язані з німецькими найманцями, їх участь у військових діях з частим підкреслюванням їхньої відваги або вирішальної ролі в окремих перемогах.

Ряд листів 1651 р. з віденського архіву було опубліковано у 1911 р. [6, 158–172]. Це листування стосується переважно переговорів польського королівського уряду з австрійським імператором про можливість одержання Яном-Казиміром військової допомоги проти Б.Хмельницького, відомостей про зносини останнього з трансильванським князем Юрієм II Ракоці і турецьким султаном, а також молдавських, волоських і венеціанських справ, зв'язаних з подіями на Україні.

У збірнику листів папського нунція Іоанна де Торреса, що зберігається у ватиканському архіві, є 29 листів періоду від березня по липень 1651 р. [7, 158–172]. Листи написані з Варшави і включають доволі докладне повідомлення про похід Мартина Калиновського на Поділля, перебування короля Яна-Казимира у Любліні та Сокалі, перехід під Берестєчко, військові сутички під Берестєчком 28 і 29 червня 1651 р., битву 30 червня 1651 р., облогу козацького табору, день 10 липня 1651 р. та відмову шляхти йти з королем переслідувати ворога. Де Торрес, очевидно, користувався перевіреними матеріалами з королівської канцелярії, в тому числі й листами самого короля та інших шляхтичів з таборів під Сокалем і Берестєчком.

Отже, Берестецька битва знайшла досить широке віддзеркалення у тогочасних джерелах як офіційного, так і приватного характеру. Не дивлячись на суб'єктивне висвітлення подій у цих джерелах, у комплексі вони є досить цінними для висвітлення подій 1651 р. Особливо в нагоді вони стали досліднику Берестєчка Ігорю Кириловичу Свєшнікову та продовжують бути актуальними і для майбутніх археологічних досліджень як Поля берестецької битви так і періоду українського козацтва загалом.

Література:

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1861. Т. III. 840 с.
2. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. Москва, 1953. Т. III. 612 с.
3. Дневник Станислава Освенцима 1643–1651. *Киевская Старина*. 1882. Т. I. (январь-февраль); Т. II (май, июнь); Т. III (сентябрь); Т. IV (ноябрь, декабрь).
4. Документы Богдана Хмельницкого. Київ, 1961. 420 с.
5. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. Київ, 1965. 780 с.
6. Жерела до історії України-Руси. Львів, 1911. Т. XII. 272.
7. Жерела до історії України-Руси. Львів, 1924. Т. XVI: Ватиканські матеріали до історії України. Т. 1. Донесення римських нунціїв про Україну 1648–1657 pp. 310 с.
8. Ковальський Н. П., Мыцьк Ю. А. Методические указания к изучению курса «Источниковедения истории СССР». Днепропетровск, 1984. 120 с.
9. Кулаковський П. [Огляд:] Relacje wojenne z pierwszycg lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnieckiego okresu “Ogniem i mieczem” (1648–1651) / Opr. M. Nagielski. *Український гуманітарний огляд*. Київ: Критика, 2001. Вип. 5. С. 278–232.
10. Мыцьк Ю. А. Немецкие «летучие листки» об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. *Вопросы германской истории*. Днепропетровск, 1981. С. 147–156.
11. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. Львів: Слово, 1993. 302 с.
12. Grabowski A. Ojczyzste spominki w pismach do dziejow dawnéj Polski. Warszawa, 1845. Т. 2. 370 s.
13. Relacje wojenne z pierwszycg lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnieckiego okresu “Ogniem i mieczem” (1648–1651) / Opr. M. Nagielski. Warszawa: Viking, 1999. 340 s.
14. Malewska H. Listy staropolski z epoki Wazów. Warszawa, 1977. 440 s.

УДК 257,2:911.372(09)(3)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.47>

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ДАВНЬОРУСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ ЯЗИЧНИЦТВА НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ СЕРЕДНЬОЇ ПОДНІСТРЯНИНИ

Семенчук Сергій,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри суспільних дисциплін

Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ORCID ID: 0000-0002-4745-7468

У публікації схарактеризовано історію археологічних досліджень і наукових відкриттів низки язичницьких осередків давньоруського часу лівобережжя Середньої Подністрянщини. Проаналізовано джерельну базу й історіографію культових об'єктів регіону, а саме: Збруцького ідола; городищ-святилиць Богит, Звенигород, Говда, Іванківці; ритуального жертівника в місті Городок; городища-сховища селища Хребтіїв та сокілецького могильника.

Акцентовано увагу на археологічні джерела й історіографію відомого в науці збруцького ідола. Проаналізовано роботи істориків другої половини XIX–XX століття І.І. Срезневського, Я.Ф. Головацького, П.Н. Батюшкова, Ф.Д. Гуревич, В.В. Сєдова, Б.О. Рибаківа, висвітлено думки вчених стосовно іконографічних зображень і уособлення скульптури із Святovitом.

Розглянуто археологічні джерела, які окреслено в роботах і наукових звітах археологічних експедицій 80-х років XX століття Б.О. Тимощука й І.П. Русанової, що вказують на місцезнаходження скульптури та її хронологічну приналежність. У звітах дослідники детально описують історію досліджень трьох пам'яток язичництва на річці Збруч – Богит, Звенигород, Говда, схилиються до думки, що всі три городища утворюють культовий комплекс на Збручі, який існував до XIII століття.

Висвітлено науковий доробок О.М. Приходнюка, який проводив археологічні дослідження ритуального жертівника в 1966–1968 роках у містечку Городок на Хмельниччині. Розвідкові дослідження в 1987 році здійснено археологічною експедицією під керівництвом В.І. Якубовського на давньоруському городищі-святилиці поблизу селища Іванківці Сатанівської селищної територіальної громади Хмельницького району Хмельницької області.

Спростовано наукову інформацію дослідників стосовно приналежності хребтіївського городища-сховища до городища святилиця, що в Новоушицькій селищній територіальній громаді Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

Давньоруський поховальний обряд є предметом досліджень В.А. Захар'єва, який у 90-і роки XX століття проводив археологічні розкопки ґрунтонідоплитового могильника XII–XIII століття в селищі Сокілець Дунаєвської міської територіальної громади Хмельницької області, про що засвідчують наукові звіти експедиції дослідника та низка публікацій.

Ключові слова: лівобережжя Середньої Подністрянщини, осередок, язичництво, джерело, археологія.

Semenchuk Serhii. History of the research of old rus centers of paganism on the left bank of Middle Dniester region

The publication describes the history of archaeological research and scientific discoveries of a number of pagan centers of Old Rus times on the left bank of the Middle Transnistrian region. The source base and historiography of the cult objects of the region were analyzed, namely: the Zbruch idol; Bohyt, Zvenyhorod, Hovda, Ivankivtsi settlement-sanctuaries; ritual altar in the town of Horodok; hillfort-storage in the village Khrebtiv and the Sokilets burial ground.

Attention is focused on the archaeological sources and historiography of the well-known in science Zbruch idol. The works of historians of the second half of the 19th and 20th centuries such as I.I. Sreznevskyy, Y.F. Holovatskyy, P.N. Batyushkov, F.D. Hurevych, V.V. Syedov, B.O. Rybakov were analyzed. The opinions of scientists regarding the iconographic images and personification of the sculpture with Svyatovyt are highlighted.

The archaeological sources outlined in the works and scientific reports of the archaeological expeditions of the 80's of the 20th century of B.O. Tymoshchuk and I.P. Rusanova, indicating the location of the sculpture and its chronological affiliation were considered. In the reports the researchers describe in detail the history of the research of three monuments of paganism on the Zbruch River – Bohyt, Zvenyhorod, Hovda and are inclined to believe that all three hillforts form a cult complex on the Zbruch, which existed until the 13th century.

The scientific work of O.M. Prykhodnyuk, who conducted archaeological research of a ritual altar in 1966–1968 in the town of Horodok in Khmelnytskyi region, is highlighted. In 1987 exploratory research was carried out by an archaeological expedition under the leadership of V.I. Yakubovsky at the ancient Rus settlement-sanctuary near the village of Ivankivtsi of Sataniv village territorial community of Khmelnytskyi district, Khmelnytskyi region.

The scientific information of the researchers regarding the affiliation of the Khrebtiv hillfort-storage to the hillfort-sanctuary, located in the Novoushytsya village territorial community of Kamianets-Podilskyi district of Khmelnytskyi region, has been refuted.

The ancient Rus funeral rite is the subject of research by V.A. Zakharyev, who in the 90's of the 20'th century conducted archaeological excavations of the soil of the under-slab burial ground of the 12'th – 13'th centuries in the village Sokilets of Dunayevtsi town territorial community of Khmelnytskyi region, as evidenced by the scientific reports of the researcher's expeditions and a number of publications.

Key words: left bank of Middle Transnistria, center, paganism, source, archeology.

Осередки язичництва лівобережної частини Середньої Подністрянщини завжди були в полі зору дослідників. Особливо із середини XIX ст. значний інтерес до цієї проблематики виявляли вітчизняні та зарубіжні історики, археологи, етнографи, фольклористи. Отже, для дослідження світобачення та звичаїв слов'ян залучені майже всі писемні джерела, значною мірою враховано етнографічні матеріали. Із цією метою використано дані археології, які дозволяють пролити світло на безліч темних плям у світобаченні слов'ян, з'ясувати конкретні уявлення про релігійні обряди та розкрити роль релігії в житті давнього суспільства.

Археологічні джерела, що стосуються язичницьких слов'янських вірувань досліджуваного регіону, ще мало систематизовані. У більшості наукових праць щодо слов'янського язичництва наводяться лише окремі приклади широко відомих пам'яток і згадуються найбільш відомі знахідки ідолів та інших культових осередків. Хоча число культових об'єктів слов'ян, відкритих археологами останніми роками, швидко зростає та висвітлюється в багатьох публікаціях.

Стосовно Збруцького ідола в літературі було висловлено чимало суперечливих думок. Одні вважали його слов'янським, інші відносили до розряду тюркських кам'яних бабів і підшукували йому аналогії аж до Тибету та Монголії. Деякі датували IX ст. н.е., інші вирішували поглибити дату дуже точно – до першої половини I ст. до н.е. і пов'язати його з кельтами [30, с. 236].

Один з авторів історичної літератури другої половини XIX ст. І.І. Срезневський у публікації «Збручський истукан Краковського музею» (1853 р.) подає опис скульптури, зазначаючи розміри, вагу ідола, чого немає в інших публікаціях, та називає його ідолом Святовита [33, с. 163]. Український історик, етнограф Я.Ф. Головацький у роботі «Объ изсльдовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине» (1869 р.) описує виявлення кам'яного стовпа Святовита поблизу с. Городниця в руслі р. Збруч і порівнює його з ідолом Святовита у прибалтійських слов'ян [6, с. 223].

Російський історик П.Н. Батюшков у своїй книзі «Подолія. Историческое описание» (1891 р.) зазначає, що в 1848 р. в Подільській губернії, у р. Збруч поміщиком м. Гусятин Мечиславом Потоцьким знайдено кам'яну стелу заввишки 4 аршини із зображенням чотирьох облич. Цей моноліт переданий М. Потоцьким до археологічного музею при Краківському університеті. П.Н. Батюшков схиляється до думки, що кам'яний ідол із Збруча є уособленням бога Святовита. На його думку, Поділля є найродючішою землею, тому такий ідол, як Святовит, мав користуватися серед подол'ян особливою повагою [2, с. 80].

Авторка ґрунтовної публікації «Збручський ідол» (1941 р.) Ф.Д. Гуревич зазначає, що внаслідок посухи в серпні 1848 р. обміліла р. Збруч і австрійські прикордонники помітили верхню частину скульптури – кам'яну шапку. Вона відносить скульптуру до язичницького божества IX–XI ст. Дослідниця не відкидає думки, що низка елементів, характерних для кам'яних баб, є також на зазначеній скульптурі, це положення рук із рогом, що зайвий раз підкреслює вплив кочових народів, від яких слов'янське населення Галичини не було ізольоване [7, с. 279–287].

Збруцького ідола згадує у своїй монографії «Восточные славяне в VI–XIII вв.» В.В. Сєдов (1982 р.), умовно називає його Святовитом [31, с. 266].

Щодо інтерпретації зображень на Збруцькому ідолі, маємо ґрунтовну версію Б.О. Рибаківа в монографічному дослідженні «Языческие святилища Древней Руси» (1987 р.), який вказує на те, що ідол являє собою цілу космогонічну систему, картину всесвіту, де у верхньому ярусі проживали мешканці неба, у середньому – люди землі, у нижньому – божества, які підтримують всесві [30, с. 249–250].

В узагальнюючій монографії, присвяченій слов'янському язичництву Подністров'я, «Языческие святилища древних славян» (2007 р.) автори І.П. Русанова та Б.О. Тимошук відносять Збруцького ідола до слов'янських стел за низкою особливостей, як-от: чотиригранна форма стовпа, манера зображень рельєфних фігур, положення рук, форма кам'яної шапки, та вказують часом його створення X–XI ст., після обстеження на місці знахідки та відкриття слов'янських городищ-святилищ. У дослідженні автори доводять, що всі три городища-святилища – Богит, Звенигород, Говда, які виникли приблизно водночас на межі X–XI ст., утворюють культовий комплекс на Збручі й існували до середини XIII ст., а Звенигород – ще до другої половини цього століття [27, с. 15–60].

Кам'яний ідол, випадково знайдений у 1848 р. в р. Збруч, досі притягує до себе увагу неповторністю свого вигляду та розміщених на ньому зображень, які не мають аналогів у світі. Знахідка привела до появи багатьох наукових праць та викликала безліч дискусій стосовно часу, коли був виготовлений ідол, щодо значення етнічної приналежності його творців, місця, де він міг стояти. Для вирішення цих питань необхідно було дослідити та виявити всі археологічні реалії на місцевості, де знайдено скульптуру.

Археологічні дослідження 1984–1989 рр. під орудою І.П. Русанової та Б.О. Тимощука привели до відкриття на Збручі в безпосередній близькості від місця знахідки ідола трьох городищ-святилищ – Богит, Звенигород і Говда. Дослідження городища-святилища Богит та інших городищ дозволили з'ясувати дату, причетність і першопочаткове місцезнаходження Збруцького ідола [32, с. 48].

Під час досліджень язичницьких святилищ на Збручі у Прикарпатській експедиції системно брали участь М.О. Ягодинська й І.О. Гавритухін, С.В. Пивоваров, Н.П. Тельнов та інші. Дослідження проводились силами студентів Чернівецького, Київського, Воронежського, Тверського університетів, Тернопільського, Нижньогородського, Луганського педінститутів [27, с. 5].

Результати досліджень Прикарпатської експедиції висвітлено у звітах експедицій, як-от: Отчёт о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН УССР 1984 г. (автор І.П. Русанова, 1984 р.) [23, арк. 1–23], Отчёт о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СССР за 1985 г. (автори: І.П. Русанова, Б.О. Тимошук, 1985 р.) [28, арк. 1–22], Отчёт о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СССР за 1987 г. (1987 р.) [29, арк. 1–55], Отчёт о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СССР за 1988 г. (1988 р.) [24, арк. 1–41]. У звітах дослідники детально описують історію досліджень трьох пам'яток язичництва на р. Збруч: Богит, Звенигород, Говда, знайдені знаряддя праці, керамічні та ювелірні вироби, зброю, кінську зброю, характерні для періоду Давньої Русі, культові та господарські споруди, знайдені на городищах, капищах, інші знахідки, які доводять приналежність цих укріплених центрів до городищ-святилищ.

Проблематиці слов'янського язичництва присвятив свої наукові праці відомий буковинський дослідник Б.О. Тимошук: монографію «Східні слов'яни VII–X ст.: племіння, язичництво, початки держави» (1999 р.) [36, с. 109] та публікацію «Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ» (1989 р.) [34, с. 74–83]. На особливу увагу заслуговують спільні публікації І.П. Русанової та Б.О. Тимощука «Збручское святилище» (1986 р.) [25, с. 90–99], «Исследования второго Збручского (Крутиловского) святилища» (1987 р.) [26, с. 401–402], у яких дослідники на основі археологічних джерел з'ясовують реальну картину розвитку язичництва на місці виявлення Збруцького антропоморфа та його околиць. Отримані Б.О. Тимощуком у результаті багаторічних системних археологічних досліджень на основі нової дослідницької методики матеріали становлять потужні підвалини джерелознавчої бази для вивчення релігійного життя середньовічного населення краю, що відзначилося значною когортою науковців [17, с. 5; 20, с. 3–4]. До найвагомішого здобутку в цей час варто віднести віднайдення Б.О. Тимощуком спільно з І.П. Русановою місцезнаходження Збруцького ідола, віднесення його до давньоруських старожитностей. Це відкриття з даними язичницьких святилищ інших регіонів дало підстави стверджувати про існування на Русі у XII–XIII ст. осередків язичництва, які протягом кількох століть не змогло витіснити християнство [20, с. 3–4]. Інформацію про ці пам'ятки було вміщено в «Історії міст і сіл УРСР. Тернопільська область» (1973 р.) [14, с. 243].

У 1966–1968 рр. проводились археологічні дослідження ритуального жертovníка під керівництвом О.М. Приходнюка на поселенні VI–VII ст. у м. Городок (центр Городоцької міської територіальної громади в межах Хмельницького району Хмельницької області), в урочищі Гнилий Кут [1, арк. 36]. Свої наукові здобутки дослідник висвітлив у ґрунтовному монографічному дослідженні «Слов'яни на Поділлі VI–VII ст.» (1975 р.) [22, с. 88]. Святилище в м. Городок згадує у своїй праці «Восточные славяне в VI–XIII вв.» (1982 р.) російський археолог-славист В.В. Седов [31, с. 262–263], також цю пам'ятку характеризує як ритуальну споруду на селищі український археолог Д.Н. Козак у монографії «Венеди» [16, с. 137].

У 1987 р. розвідкові дослідження здійснила археологічна експедиція тодішнього Кам'янець-Подільського педагогічного інституту ім. В.П. Затонського під керівництвом В.І. Якубовського на давньоруському городищі поблизу с. Іванківці Сатанівської селищної територіальної громади Хмельницького району Хмельницької області. Результати досліджень цієї пам'ятки В.І. Якубовський опублікував у статті «Розвідкові дослідження у Городку та Іванківцях» (1994 р.), де дослідник зазначає, що це укріплення могло виконувати роль релігійного центру [37, с. 64–68]. До цієї пам'ятки звертається у своїй публікації «Давньослов'янське і давньоруське язичництво на Середньому Дністрі» (1987 р.) відомий

дослідник І.С. Винокур, який пов'язує Іванковецьке городище з давньоруським язичницьким культовим центром [5, с. 42–43].

У радянській історіографії побутує думка відомих дослідників слов'янського язичництва Б.О. Тимощука й І.П. Русанової, які в публікації «Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута» (1983 р.) зазначають, що поблизу с. Хребтіїв Новоушицького району Хмельницької області є ще одне городище-святилище. Воно розташоване на високому кам'яному мисі, його площа з напільного боку відгороджена двома невисокими валами. У центрі площадки городища ще в кінці XIX ст. стояла «кам'яна баба» [35, с. 170]. У публікації дослідники посилаються на роботу М.Ю. Брайчевського «Археологічна розвідка у Новоушицькому районі» (1955 р.) [3, с. 178]. У свою чергу М.Ю. Брайчевський, який побував перед тим на Хребтіївському городищі в 1951 р., про що свідчить Отчёт о работе Среднеднестровской экспедиции ИА АН УССР в 1951 г. (с. Иванковцы), у якому автор зазначає наявність в урочищі На Ріжку кам'яної баби та невеликого, але досить цікавого, городища [4, арк. 35–37]. Для уникнення плутанини автор дослідження, побувавши на цьому городищі у 2016 р., стверджує, що урочище На Ріжку розташоване за 1,135 км на схід від згаданого городища та за 1,735 км на південний схід від села Хребтіїв, а Хребтіївське городище розташоване в урочищі Погоріла. Автор дослідження поділяє думку С.П. Маярчака, який у своїх монографіях «Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я» (2006 р.) та «Історико-культурний розвиток Середньодністровського лівобережжя в IX–XIII ст. і формування Пониззя» (2018 р.) стверджує, що М.Ю. Брайчевський помилково вважав, що саме на городищі знаходилась хребтіївська баба (ідол). Однак у літературі XIX ст. вказувалося, що баба знаходилась в іншому урочищі – На Ріжку. Тому не дивно, що нікому з дослідників не вдалося знайти цей антропоморф [18, с. 38; 19, с. 97]. Отже, автор публікації вважає, що без цілеспрямованих археологічних досліджень важко погодитись із думкою про віднесення цієї пам'ятки до городища-святилища. Автор схиляється до думки про належність укріплення до городища-сховища, де могли мати притулок на випадок небезпеки мешканці ближніх поселень.

Археологічною експедицією відділу охорони пам'яток культури при Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї та археологічного гуртка Дунаєвецької районної станції туристів-краєзнавців на чолі з В.А. Захар'євим у 1992–2001 рр. досліджувались давньоруські могильники в околицях села Сокілець Дунаєвецької міської територіальної громади Хмельницької області [11, с. 53–54]. Найбільш дослідженими та вивченими для пізнання духовного життя мешканців лівобережної частини Середньої Подністрянщини є курганний могильник кінця XI–XII ст. в урочищі Могилки, який досліджувався у 1992, 1993, 1995 рр., поблизу с. Сокілець [11, с. 72; 8, с. 75–77; 15, арк. 5–6].

Протягом 1992–1997, 2001 рр. проводились дослідження в урочищі Батарей давньоруського комбінованого ґрунтопідплитового могильника XII–XIII ст. [9, с. 65]. На цьому могильнику в 1993–1994 рр. знайдено ознаки язичницьких святинь: стилізований фалоподібний ідол і хлібцеподібний камінь. Результати цих досліджень В.А. Захар'єв висвітлив у «Звіті про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області в 1995 р.» (1995 р.) [10, арк. 16–17], «Науковому звіті про дослідження в 1994 р. давньоруського могильника в ур. «Батарей» поблизу с. Сокілець Дунаєвецького району Хмельницької області» (1995 р.) [21, арк. 1–15], у низці публікацій, як-от: «Дослідження на Дунаєвеччині» (1993 р.) [9, с. 64–68], «Місце та роль Сокільця в історії Поділля» (1997 р.) [11, с. 72], «На Галицькому порубіжжі» (2001 р.) [12, с. 14–17], «Давньоруські язичницькі та християнські святині Сокільця» (2003 р.) [8, с. 75–77], «Сокілецька церква XII–XIII ст. в контексті давньоруського дерев'яного зодчества України» (2013 р.) [13, с. 241–242].

Отже, у процесі вивчення історії досліджень давньоруських осередків на лівобережжі Середньої Подністрянщини з'ясовано, що з дослідженого регіону походять значна джерельна база й історіографічний матеріал.

Історія досліджень вказує на те, що стосовно Збруцького ідола, виявленого в 1848 р., немає однастайності серед дослідників щодо іконографічної приналежності скульптури. Водночас чітко визначено дослідниками Б.О. Тимощуком та І.П. Русановою функціональні приналежності та хронологічні рамки трьох городищ-святилищ – Богит, Звенигород, Говда.

Серед опублікованих писемних джерел, що віддзеркалюють стійкі язичницькі традиції регіону, мають археологічні здобутки відомі дослідники О.М. Приходнюк (ритуальний жертвник м. Городок) і В.І. Якубовський (городище святилище Іванківці).

Велике значення для вивчення давньоруського поховального обряду досліджуваного регіону мають археологічні джерела з розкопок під керівництвом В.А. Захар'єва, що засвідчує джерельна база, яка зберігається в науковому архіві Інституту археології НАН України, Хмельницькому обласному

краєзнавчому музеї, археологічній лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а також низка монографій і наукових публікацій дослідників.

Отже, аналіз джерел доводить існування стійких культових традицій прадавнього населення ойкумени до і після релігійної реформи князя Володимира Великого.

Література:

1. Аннотированные списки на памятники археологи Городецкого района // Науковий архів археологічної лабораторії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Ф. 8. Пам'ятки Хмельницької області. 249 арк.
2. Батюшков Н.П. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург : типография Товарищества «Общественная польза», 1891. 264 с.
3. Брайчевский М.Ю. Археологическая разведка в Новоушицком районе Хмельницкой области. *Археологічні пам'ятки УРСР*. 1955. Т. V. С. 178.
4. Брайчевский М.Ю. Отчет о работе Среднеднестровской экспедиции ИА АН УССР в 1951 г. (с. Иванковцы) Каменец-Подольская область // Науковий архів інституту археології НАН України. Ф. 64. Спр. 1951/9 б. 44 арк.
5. Винокур І.С. Давньослов'янське і давньоруське язичництво на Середньому Дністрі. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Секція археології : тези доповідей*. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 41–43.
6. Головацкий Я.Ф. Объ изслѣдованіи памятников русской старины, сохранившихся в. Галичинѣ и Буковинѣ. *Труды I Археологического съезда в Москве 1869 г.* Москва : Синодальная Типография, 1871. С. 219–240.
7. Гуревич Ф.Д. Збручский идол. *Материалы исследований по археологии*. 1941. № 6. С. 279–287.
8. Захар'єв В.А. Давньоруські язичницькі та християнські святині Соکیلця. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій : збірник наукових праць*. Вип. III. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2003. С. 75–77.
9. Захар'єв В.А. Дослідження на Дунаєвеччині. *Археологічні дослідження на Україні 1992 р.* Київ, 1993. С. 64–65.
10. Захар'єв В.А. Звіт про розкопки давньоруських могильників поблизу села Сокілець Дунаєвського району Хмельницької області у 1995 р. // Науковий архів інституту археології Національної академії наук України. Ф. 64. Спр. 1995/57 24 с.
11. Захар'єв В.А. Місце та роль Соکیلця в історії Поділля. *ACADEMIA на пошану професора Л.А. Коваленка (90-річчя від дня народження) : історичні дослідження*. Кам'янець-Подільський, 1997. Т. I. С. 71–73.
12. Захар'єв В.А. На Галицькому порубіжні. *Літопис Хмельниччини: краєзнавчий збірник*. Хмельницький, 2001. С. 13–17.
13. Захар'єв В.А. Сокілецька церква XII–XIII ст. у контексті давньоруського дерев'яного зодчества України. *Історія, культура та освіта: християнський вимір (до 1025-річчя Хрещення Київської Русі та 20-річчя Хмельницької єпархії УПЦ)*. Хмельницький : Видавництво ХІ МАУП, 2013. С. 238–248.
14. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область : у 26 т. Київ : Інститут історії Академії наук УРСР, 1973. 640 с.
15. Кафедра історії країн Східної Європи і археології, індекс 20-03. Річний звіт про навчально-виховну роботу кафедри за 1995–1996 н. р. // Державний архів Хмельницької області. Ф. Р.-302. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. Оп. 12. Спр. 939. 19 арк.
16. Козак Д.Н. Венеди. Київ : Інститут археології НАН України, 2008. 470 с.
17. Масан О.М., Мисько Ю.В. Патріарх української та буковинської археології. Борис Онисимович Тимошук: Бібліографічний покажчик (до 80-річчя від дня народження). Чернівці : Місто, 1999. 39 с.
18. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М.І., 2006. 96 с.
19. Маярчак С.П. Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX–XIII ст. і формування Пониззя : монографія. Хмельницький : ФОП Сторожук О.В., 2018. 488 с.
20. Михайлина Л.П., Пивоваров С.В. Життєвий та творчий шлях Б.О. Тимошука. *Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя : тези Міжнародної наукової конференції. Присвячено 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б.О. Тимошука*. 10–11 квітня 2009 р. Чернівці : Зелена Буковина, 2009. С. 3–4.
21. Науковий звіт про дослідження у 1994 р. давньоруського могильника в урочищі «Батарей» поблизу с. Сокілець Дунаєвського району Хмельницької області // Науковий архів Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Ф. О-100. 17 арк.
22. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н.е.). Київ : Наукова думка, 1975. 155 с.
23. Русанова И.П. Отчет о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН УССР 1984 г. // Науковий архів інституту археології Національної академії наук України. Ф. 64. Спр. 1984/97. 23 арк.
24. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Отчёт о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СССР за 1988 г. // Науковий архів інституту археології Національної академії наук України. Ф. 64. Спр. 1988/62. 41 арк.
25. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Збручское святилище. *Советская археология*. 1986. № 4. С. 90–99.
26. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Исследования второго Збручского (Крутиловского) святилища. *Археологические открытия 1985 г.* Москва : Наука, 1987. С. 401–402.
27. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. Москва : Ладога-100, 2007. 304 с.
28. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Отчет о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР за 1985 г. // Науковий архів інституту археології Національної академії наук України. Ф. 64. Спр. 1985/110. 22 арк.

29. Русанова І.П., Тимошук Б.А. Отчет о работе Прикарпатской экспедиции ИА АН СССР за 1987 г. // Науковий архів інституту археології Національної академії наук України. Ф. 64. Спр. 1987/111. 55 арк.
30. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. Москва : Наука, 1987. 365 с.
31. Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва : Наука, 1982. 327 с.
32. Семенчук С.О. Історіографічний огляд та джерельна база досліджень язичницької культури лівобережної частини Середнього Подністров'я в I тис. до н.е. – пер. пол. I тис. н.е. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура, 18–19 листопада 2010 р.* Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. С. 46–50.
33. Срезневский И.И. Збручский истукан Краковского музея. *Записки Русского Археологического Общества.* 1853. Т. 5. С. 163–196.
34. Тимошук Б.А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ. *Древние славяне и Киевская Русь.* Киев : Наукова думка, 1989. С. 74–83.
35. Тимошук Б.А., Русанова И.П. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута. *Советская археология.* 1983. № 4. С. 161–173.
36. Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. Чернівці : Прут, 1999. 220 с.
37. Якубовський В.І. Розвідкові дослідження у Городку та Іванківцях. *Городоччина: минуле й сучасність у контексті історії Поділля* : збірник наукових праць. Городок : БМ, 1994. С. 41–43.

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 330.341.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.48>

ПРІОРИТЕТИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ: МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ

Андріяш Вікторія,
доктор наук з державного управління,
професор
Інституту державного управління
Чорноморського національного університету імені Петра Могили
ORCID ID: 0000-0001-5294-7456

У цій роботі здійснено спробу розглянути особливості регулювання інтелектуальної власності у зарубіжних країнах, зокрема США, Великобританії та Японії. Вивчення досвіду США є цікавим з точки зору кількості та якості прийнятих законів та указів, що регулюють сферу інтелектуальної власності. Особливої уваги потребує відомий Закон Бай-Доула, що корінним чином змінив державну політику у сфері інтелектуальної власності щодо розподілу прав на результати інтелектуальної власності, створюваних за рахунок коштів державного бюджету. Досвід Великобританії акцентує увагу на потребі належного інформування дослідників у питаннях інтелектуальної власності та її об'єктів. Японія досягла значних успіхів у сфері інтеграції науки та промисловості й відобразила у вибраних нею механізмах технологічного розвитку особливості власної культури. Використання наявного досвіду сучасних міжнародних систем інтелектуальної власності зарубіжних країн є необхідною передумовою для досягнення високого економічного та соціального розвитку будь-якої сучасної держави та формування нею відповідних механізмів регулювання сфери інтелектуальної власності. Використання кращих практик для створення та охорони інтелектуальної власності сприятиме використанню й подальшому розвитку винахідницьких і творчих досягнень, підтримуватиме і зберігатиме національний потенціал у сфері інтелектуальної діяльності та стимулюватиме залучення необхідних або бажаних інвестицій, здійснюючи стабілізуючий вплив на економічно-соціальний розвиток суспільства та держави, за якого як вітчизняні, так і зарубіжні інвестори будуть впевненими в тому, що їхні права у сфері інтелектуальної власності будуть дотримуватися та захищатися. Створення такої системи має й особливе значення для нашої держави як країни зі значним науково-технічним та інтелектуальним потенціалом.

Ключові слова: інтелектуальна діяльність, інтелектуальна власність, регулювання, державне регулювання, об'єкти інтелектуальної власності.

Andriiash Viktoriia. Priorities of state regulation of intellectual property in foreign countries: opportunities for Ukraine

In this work, an attempt was made to consider the peculiarities of the regulation of intellectual property in foreign countries, in particular the USA, Great Britain and Japan. The study of the US experience is interesting from the point of view of the quantity and quality of adopted laws and decrees regulating the field of intellectual property. Special attention needs to be paid to the well-known Bai-Dole law, which fundamentally changed the state policy in the field of intellectual property regarding the distribution of rights to intellectual property results created at the expense of the state budget. The experience of Great Britain emphasizes the need to properly inform researchers in matters of intellectual property and its objects. Japan has achieved significant success in the field of integration of science and industry and reflected the peculiarities of its own culture in the mechanisms of technological development chosen by it. The use of the available experience of modern, international intellectual property systems of foreign countries is a necessary prerequisite for achieving high economic and social development of any modern state and its formation of appropriate mechanisms for regulating the sphere of intellectual property. The use of best practices for the creation and protection of intellectual property will promote the use and further development of inventive and creative achievements, support and preserve the national potential in the field of intellectual activity and stimulate the attraction of necessary or desired investments, exerting a stabilizing influence on the economic and social development of society and the state, in which both domestic and foreign investors will be confident that their intellectual property rights will be respected and protected. The creation of such a system is also of particular importance for our country, as a country with significant scientific, technical and intellectual potential.

Key words: intellectual activity, intellectual property, regulation, state regulation, objects of intellectual property.

Постановка проблеми. Незважаючи на велику кількість нормативно-правових актів, котрі покликані регулювати взаємини у сфері інтелектуальної власності, більшість з них було прийнято ще на початку 90-х рр. ХХ ст., відповідаючи на той час потребам усунути наявні прогалини, які були пов'язані з новими економічними реаліями й орієнтацією на міжнародні стандарти. На сьогодні більшість наявних нормативно-правових актів також дозволяють вирішувати певну частину практичних завдань щодо сфери регулювання взаємин під час процесів створення і введення до обігу різноманітних результатів інтелектуальної діяльності. При цьому вирішення потребує ще ціла низка проблем концептуального характеру, що підтверджується тим фактом, що деякі аспекти правовідносин інтелектуальної власності все ще не врегульовані на законодавчому рівні. Чинні законодавчі норми ґрунтуються на принципі пооб'єктного регулювання взаємин щодо створення й використання відповідних результатів інтелектуальної діяльності. При цьому сучасні темпи розвитку інформаційних технологій створюють умови для виникнення якісно нових об'єктів інтелектуальної власності і способів їх використання, наприклад, у сфері публічного управління. Тому наявна система регулювання інтелектуальної власності обмежує можливості надання відповідної охорони новостворених результатів інтелектуальної діяльності, що значною мірою відбивається на особливостях правового статусу їхніх творців, котрі не мають можливості на легальних підставах захищати власні майнові та немайнові права. Як наслідок, постає нагальна потреба побудови ефективної системи регулювання на підставі комплексного підходу до вивчення сутності інтелектуальної власності на основі наявного досвіду зарубіжних країн. Встановлення та дотримання такого підходу дало б можливість виявляти особливі ознаки, характерні для більшості країн, що могли б лягти в основу регулювання взаємин щодо новостворених продуктів інтелектуальної власності з метою створення відповідних умов для їхнього подальшого регулювання та використання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання взаємин, що виникають під час процесів регулювання у сфері інтелектуальної власності, досліджуються вітчизняними фахівцями різних наукових напрямів. Наявний досвід США висвітлено у дослідженні П. Цибульова та В. Корсуна, які розглянули модель комерціалізації інтелектуальної власності у США, проаналізували відповідні нормативно-правові акти та запропонували низку заходів, спрямованих на підвищення ефективності процесу регулювання інтелектуальної власності в питаннях комерціалізації. Окремим аспектам регулювання інтелектуальної власності присвячені здобутки Н. Бочарової, О. Стадника, Ю. Якубівської та ін. Однак дослідження вказаної тематики, заважаючи на її актуальність, себе все ще не вичерпали та потребують подальшого системного наукового аналізу.

Мета статті – дослідження наявного зарубіжного досвіду регулювання інтелектуальної власності, що ґрунтується на спробі оптимального поєднання інтересів усіх учасників ринку інтелектуальної власності та необхідності забезпечувати ефективне виробництво та використання інтелектуальних ресурсів розвитку суспільства та держави.

Викладення основного матеріалу дослідження. Основними особливостями сучасного розвитку є глобалізація та переважаюча орієнтація на результати інтелектуальної діяльності. За таких умов особливого значення набувають механізми регулювання та ефективного використання інтелектуальних ресурсів, спрямованих на доведення нематеріальних результатів інтелектуальної діяльності до матеріалізованих ринкових продуктів, що задовольнятимуть різноманітні потреби сучасного суспільства та держави. Аналіз формування інституту інтелектуальної власності показав, що вже сформовано цілу низку теорій, що пройшли певну перевірку на ефективність у тій або іншій зарубіжній країні. Більшість практик свідчать, що все ще існують певні протиріччя, що принципово впливають на формування стримуючих розвиток інноваційних систем конфліктів різноманітних інтересів у сфері створення та комерціалізації результатів інтелектуальної діяльності, а інститут інтелектуальної власності є відображенням досягнутого у суспільстві компромісу та встановлення державою відповідних правил вирішення цього протиріччя й умов забезпечення ефективної взаємодії суб'єктів ринку інновацій. Крім того, більшість зарубіжних країн намагаються вирішити питання щодо передачі та використання деяких результатів інтелектуальної діяльності до широкого вжитку за допомогою формування відповідних національних інноваційних систем. У таких країнах, як США, Великобританія, Японія, Франція, Корея, створено та успішно реалізовано власні моделі використання результатів інтелектуальної діяльності та комерціалізації інтелектуальної власності. Щодо США, то питання регулювання ринку об'єктів інтелектуальної власності в країні знаходять своє відображення у більш ніж двадцяти законах та указах президента. Варто вказати, що найбільш обговорюваним з цієї когорти актів є Закон Бай-Доула, який було прийнято у 1980 році [5, с. 48]. Прийняття вказаного акта, на думку більшості дослідників, призвело до докорінних змін державної політики у сфері розподілу прав на результати інтелектуальної діяльності,

що створювалися за рахунок коштів державного бюджету [5, с. 48]. Історію прийняття вказаного закону пов'язують зі здійсненням звіту Ваневара Буша «Наука – нескінченна межа», який було представлено президенту США у 1945 році. Вважають, що вказаний звіт багато в чому став передумовою початку активного фінансування різноманітних наукових досліджень з метою створення відповідного фонду знань для прискорення соціально-економічного та політичного зростання країни [3, с. 24]. Варто вказати, що тоді вже існували нові урядові наукові та дослідні організації та установи, зокрема, Національний науковий фонд та національні інститути здоров'я [5, с. 48]. Вже у післявоєнний період права на створювані об'єкти інтелектуальної власності почали належати уряду США. В межах вказаної політики уряд став власником більше тридцяти тисяч патентів у США, при цьому менше п'яти відсотків було передано в промислову сферу й ще менша кількість дійшла до ринку. У 70-ті роки стало зрозуміло, що ухвалена урядом політика щодо прав власності на результати наукових досліджень є малоефективною, а здійснення централізованого регулювання результатами наукової та дослідницької діяльності виявилось також малоефективним. Вказана ситуація призвела до цілої низки дебатів у Конгресі США, внаслідок яких було прийнято Закон Бай-Доула (1980 р.), а також цілу низку інших нормативно-правових актів [5, с. 48]. Автори вказаного закону наголошували, що, зважаючи на неспроможність уряду досягти необхідних успіхів щодо комерціалізації нових необхідних технологій, єдиною надією залишився приватний сектор. Прийняття закону також було покликане забезпечувати наявний економічний інтерес приватного сектору необхідними результатами наукових досліджень, а також створювати умови й механізми передачі нових технологій промисловості на ринок. Варто також вказати, що прийняття Закону Бай-Доула докорінно змінило ситуацію щодо прав власності на результати наукових досліджень: до 1980 року інноваційні розробки та права на інтелектуальну власність перебували у власності уряду США, й лише після 1980 року власниками інноваційних розробок стали установи, які здійснювали або на базі яких здійснювалися відповідні розробки. Також указаний акт сприяв розвитку співпраці між відповідними установами та малим бізнесом, а також сприяв надходженню приватних інвестицій у сферу комерціалізації наукових досліджень. В основу нової політики, яку було проголошено Законом Бай-Доула, було покладено певні пріоритети, а саме: некомерційні організації та установи, представники малого бізнесу набували можливості надавати відповідні права на результати досліджень, отриманих за рахунок бюджетних коштів; заохочувалася взаємодія наукових та дослідницьких установ та організацій з представниками малого бізнесу з метою комерціалізації результатів досліджень; уряд залишав за собою невиключне право використовувати патенти без обмеження певною територією [2, с. 13–14].

Крім того, вказаний закон передбачав ситуації, коли право власності не повинно було переходити до представника приватного сектору, а також обмеження у сфері подальшого використання запатентованих технологій. Наприклад, уряд має право залишати за собою права на результати інтелектуальної діяльності за умов, що одержувач фінансової допомоги не знаходиться у США, а також якщо його діяльність не відбувається на території США чи перебуває під контролем іншого уряду, якщо фінансовані урядом дослідження й розробки використовуються організаціями, що пов'язані з оборонними видами діяльності, а також у «виняткових випадках», коли агенція, що здійснює фінансування, з'ясовує, що обмеження чи скасування права патентоволодіння на певний винахід найкращим чином сприятиме забезпеченню державної політики та її цілям, що лежать в основі Закону Бай-Доула [7]. Крім того, володар прав на результати інтелектуальної діяльності, що були отримані за рахунок коштів державного бюджету, повинен взяти на себе зобов'язання надавати американському уряду не ексклюзивні, безвідкличні, безоплатні ліцензії, здійснювати періодичні звіти щодо зусиль, спрямованих на використання відповідних винаходів, включати у всі патентні заявки, подані одержувачем фінансової допомоги, вказівки про те, що такий винахід було зроблено за здійснення урядової підтримки й що саме уряд володіє певними правами щодо такого винаходу, визнавати право уряду на видання примусової ліцензії на використання винаходів, а також погоджуватися з умовами, що видача ексклюзивної ліцензії на той або інший винахід передбачає його обов'язкове виготовлення саме на території США. Варто вказати, що Закон Бай-Доула не розкриває повністю механізми всіх можливих варіантів взаємодії з технологічного трансферу, які можуть мати місце між урядом, установами та приватним сектором. Однак саме цим нормативно-правовим актом було закладено найважливіші засади необхідної взаємодії, що враховуватимуть інтереси всіх сторін й одночасно дозволятимуть отримувати максимальну вигоду для суспільства та держави загалом. Крім того, розробнику надавалися всі можливості комерціалізувати власну розроблену технологію, й лише в тому випадку, якщо розробник не зміг цього зробити сам, він може бути позбавлений виняткового права на власну розробку відповідно до наявних суспільних інтересів. Наголосимо, що Закон Бай-Доула досягнув своєї мети: після його прийняття партнерські взаємини винахідницьких та дослідницьких організацій та установ з відповідним фінансовим сектором почали

розширюватися, оскільки внесення необхідної ясності у сфері володіння правами на результати інтелектуальної діяльності захищало також корпоративні інвестиції у науково-дослідні розробки. Вказане значною мірою сприяло та стимулювало розвиток співробітництва у сфері науково-технічних розробок. Після ухвалення вказаного закону щорічна кількість патентів збільшилася у 5–6 разів, а кількість установ, що беруть активну участь у здійсненні технологічного трансферу, зросла у 8–9 разів.

Отже, запропоновані свого часу положення Закону Бай-Доула призвели до значного розвитку таких законодавчих і нормативних актів, які, за свідченнями одного із найвпливовіших економічних видань у світі «The Economist», здійснили «розблокування» всіх винаходів, що були створені в наукових та дослідних лабораторіях за гроші платників податків.

Варто звернути увагу й на наявний досвід Великобританії. Зокрема, у Великобританії на державному рівні питання щодо комерціалізації інтелектуальної власності входять до компетенції Патентного офісу – підрозділу міністерства торгівлі та промисловості. Крім того, незважаючи на той факт, що представники Патентного офісу Великобританії наголошують на недостатньому рівні, порівняно зі США, нормативно-правової бази у сфері інтелектуальної власності, уряд країни приділяє особливу увагу проблемним питанням комерціалізації інтелектуальної власності. Комерціалізація інтелектуальної власності, будучи невід’ємною частиною технологічного трансферу, виступає також одним з основних елементів наукової та інноваційної політики Великобританії, яка знайшла відображення у сформованих трьох «білих книгах»: «Наша конкурентоспроможність у майбутньому – побудова економіки знань», «Перевага та можливість – наукова та інноваційна політика на XXI ст.», «Можливості для всіх у світі, що змінюється, – підприємництво, професіоналізм та інновації» [7]. Варто вказати, що більшість британців вбачають майбутнє своєї країни як «світового центру науки та інновацій» [6]. Причому досягнення такої поставленої мети супроводжується: жорсткою конкуренцією з такими світовими науковими центрами, як Німеччина, Японія тощо; встановленням високої ставки на комерціалізацію науково-технічних результатів, зокрема об’єктів інтелектуальної власності. Як наслідок, одним із пріоритетів інноваційної політики виступає посилення вкладу інтелектуальної власності у наукомістку промисловість. Встановлення та дотримання вказаних принципів досить швидко почало приносити певні результати. Зокрема, у звіті «Конкуренція у глобальній економіці – інноваційний виклик», що був опублікований Міністерством торгівлі та промисловості Великобританії ще на початку XXI ст., наголошувалося на наявності помітних змін та культурних зрушень у взаєминах між промисловістю та науковими й дослідними установами та організаціями. Наприклад, уже за декілька років такої політики британськими університетами було створено в декілька разів більше стартап-компаній порівняно з попередніми роками; зросла кількість ліцензій на об’єкти інтелектуальної власності, що були продані британськими компаніями. Варто вказати й на створення спеціальної урядової комісії з метою аналізу ситуації в країні у сфері інтелектуальної власності. За результатами вказаної комісії було підготовлено звіт з відповідними рекомендаціями, згідно з якими виділено три найважливіші пріоритети державної політики у сфері інтелектуальної власності:

- інтелектуальна власність повинна належати тому, хто її створював з одночасним збереженням за державою певних важелів контролю. Вказане положення ґрунтується на припущенні, що розробнику відомі всі можливі механізми комерціалізації власної технології, що може сприяти більш ефективному здійсненню технологічного трансферу. Вказаний пріоритет досить добре корелюється з політикою США, насамперед щодо сфери, яка визначається нормами Закону Бай-Доула;

- комісією було запропоновано проведення відповідних змін у системі бюджетного фінансування необхідних досліджень. Зокрема, якщо раніше під час конкурсного відбору проєктів головним критерієм була кількість публікацій, то останнім часом указаний показник став призводити до конфлікту між прагненнями підвищити рейтинг дослідницької структури за рахунок збільшення числа необхідних публікацій, з одного боку, та необхідністю «стримувати» передчасне розкриття одержаних результатів із врахуванням можливості їхнього подальшого патентування – з іншого. На сьогодні уряд Великобританії розглядає можливість пріоритетного обліку числа одержуваних патентів, у тому числі комерціалізованих під час конкурсного фінансування наукових досліджень на основі проведення постійного моніторингу [6];

- згідно з оцінками Патентного офісу Великобританії, більше 70% компаній у країні не вважають за необхідне належним чином охороняти інтелектуальну власність. Близько 20 млрд у Європі щорічно витрачається на «винахід велосипеда», тобто на повторення вже проведених досліджень у сфері інтелектуальної діяльності. Як наслідок, виникає необхідність покращення ефективності державної політики Великобританії у сфері інтелектуальної власності: підвищити поінформованість дослідників, менеджерів, викладачів, студентів та всіх бажаючих щодо питань інтелектуальної власності. Крім того,

у 2004 р. у Парламенті Великобританії було представлено новий Патентний Біль, норми якого доповнюють та розвивають наявний Патентний закон, який було прийнято у 1977 р., а також приводить його у відповідність до прийнятих після 1977 р. міжнародних угод [1, с. 120].

Отже, у Великобританії, незважаючи на суттєві позитивні досягнення в сфері інтелектуальної власності, все ще триває пошук оптимальних механізмів державного регулювання інтелектуальної власності, новий етап якого пов'язаний з виходом зі складу Європейського Союзу.

Досить цікавим є досвід Японії щодо регулювання інтелектуальної власності. Японія досягла значних успіхів у сфері інтеграції науки та промисловості й відобразила у вибраних нею механізмах технологічного трансферу властиві своїй країні культурні традиції [4]. Зокрема, наприкінці 90-х рр. урядом Японії було ухвалено суттєві кроки щодо подальшого розвитку національної системи трансферу технологій, включаючи цілу низку відповідних законів щодо розвитку трансферу технологій та стартап-компаній з національними науковими та дослідними установами та організаціями, зокрема:

- окреслено основні обсяги фінансової підтримки розвитку контактів між науковими та дослідними установами та організаціями й представниками промисловості;
- обґрунтована необхідність дворазового зниження мит за підтримки патентів для наукових та дослідницьких установ та організацій;
- встановлено основні підходи щодо підтримки створення наукових та дослідних установ та організацій зі стартап-компаніями;
- було встановлено рекомендовані обсяги надання підтримки створення наукових венчурних компаній;
- здійснювалося державне фінансування фахівців з менеджменту, фінансів та правової підтримки діяльності наукових та дослідних установ та організацій, що були взаємопов'язані зі створенням відповідних стартап-компаній, розробленням корпоративної інноваційної політики, маркетингових стратегій, ліцензійної діяльності, оподаткування, пошуку необхідних інвестицій тощо;
- у країні було прийнято систему податкових привілеїв для подальшого ефективного розвитку кооперації між науковими установами, промисловістю та урядом. Зокрема, науковим та дослідним організаціям було надано пільгові податкові кредити на 3 роки. Перевага надавалася витратам приватних підприємств, пов'язаних з реалізацією дослідницьких проєктів.

Запровадження вказаних заходів сприяло суттєвому розвитку патентно-ліцензійної діяльності японських наукових та дослідницьких установ та організацій. Зокрема, з кожним роком збільшувалася кількість поданих заявок та число створених стартап-компаній.

Отже, незважаючи на досягнення та здобутки, зарубіжні країни все ще не припиняють пошуків ефективного державного регулювання інтелектуальної власності, що має велике значення у підвищенні конкурентоспроможності держави.

Висновки. Таким чином, зростання ролі та значення інтелектуальної діяльності для політичного, економічного, соціального, культурного, міжнародного розвитку сучасної держави зумовлює необхідність посилювати державне регулювання наукових та дослідницьких досягнень в Україні з урахуванням відповідного міжнародного досвіду, зокрема:

- проводити систематичний моніторинг ринку об'єктів інтелектуальної власності;
- посилити та розширити відповідальність за зловживання у сфері інтелектуальної власності, використовуючи на лише попередження та санкції, але притягуючи до юридичної відповідальності. Варто звернути особливу увагу на досвід Японії в питаннях захисту об'єктів інтелектуальної власності національної культури;
- забезпечувати необхідну політику всебічної підтримки наукових та дослідних організацій та установ. Доречним є використання досвіду Великобританії, яка, незважаючи на загальноприйнятий статус «основоположника законодавства у сфері інтелектуальної власності», не припиняє спроби покращити нормативно-правові норми у сфері інтелектуальної власності;
- сформулювати та постійно оновлювати офіційний реєстр об'єктів інтелектуальної власності, патентування, ліцензування;
- проводити контроль за дотриманням встановлених принципів законності та справедливості у сфері інтелектуальної власності тощо.

Вказані заходи державного регулювання інтелектуальної власності у зарубіжних країнах дають досить чітке розуміння необхідності та нагальності ефективного використання і захисту об'єктів інтелектуальної власності як на національному, так і на міжнародному рівнях. Для нашої держави такий досвід може відіграти ключову роль на шляху імплементації його на національному рівні, адже питання інтелектуальної власності є питаннями національної безпеки держави.

Література:

1. Бочарова Н.В. Законодавче забезпечення права інтелектуальної власності в країнах Європи (порівняльно-правовий аналіз). *Порівняльно-правові дослідження*. 2009. № 2. С. 118–123.
2. Каширин А.И. Новый подход к формированию инновационного законодательства. *Инновации*. 2006. № 3. С. 12–17.
3. Лаптев Г.Д., Рычев М.В., Цыганов С.А. Инфраструктура трансфера университетских технологий. Москва, 2000. 81 с.
4. Стадник О.І. Стратегія інтелектуальної власності в Японії. *Електронне наукове видання «Глобальні та національні проблеми економіки»*. Випуск 2. 2014. URL: <http://global-national.in.ua/vipusk-1-2014/68-stadnik-o-i-strategiya-intelektualnoji-vlasnosti-v-yaponiji>
5. Цибульов П.М., Корсун В.Ф. Комерціалізація інтелектуальної власності університетами та науковими установами: досвід США та можливості його використання в Україні. *Наука та інновації*. 2014. Т. 10. № 3. С. 47–57.
6. Якубівська Ю.С. Особливості державно-правового регулювання інтелектуальної власності в країнах Європи (на прикладі Великобританії). URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/1540/1/13_%D1%84%D0%B0%D1%85.pdf
7. *Technical Change and Economic Theory*. Pinter, 1988. URL: <http://www.freemanchris.org/publications>

УДК 35.08

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.49>

МОДЕЛЬ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Даміров Наміг Рафіг огли,
аспірант

Міжрегіональної Академії управління персоналом
ORCID ID: 0000-0001-9858-243X

У статті аналізується модель електронної держави як основа формування інноваційної системи публічного управління. Зазначено, що наслідки пандемії COVID-19, війна росії на території України, бойові дії та окупація деяких територій України впливають на трансформацію системи публічного управління. На ці зміни також впливають нові тенденції глобалізації, цифровізації, запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у всі сфери життєдіяльності суспільства. На сьогодні виникла об'єктивна необхідність здійснення системного аналізу моделі електронної держави як основи формування інноваційної системи публічного управління. Концепція електронного урядування в контексті електронного управління та інформаційного менеджменту обґрунтовує його функціональну специфіку з огляду на характеристики управлінського процесу як електронного інформаційно-комунікаційного обміну, а також з огляду на соціальні зміни, пов'язані з запровадженням і використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Сучасні інтерпретації концепції електронного урядування формують нові особливості та нові напрями його дослідження. Основні відмінності пов'язані з тим, по-перше, що електронне урядування розглядається у співвідношенні з розвитком мобільних телекомунікаційних технологій, які забезпечують вищу якість державних інформаційних послуг, а також із впливом цих технологій на адміністративні чи бізнес-процеси. По-друге, варто зазначити нові аспекти інформаційного доступу та інформаційної відкритості, що забезпечуються принципами мережевої комунікаційної взаємодії, які відкривають перспективу електронної демократії.

Обґрунтовано, що створення моделі електронної держави як основи формування інноваційної системи публічного управління веде до ключової зміни відносин між суспільством та урядом, наближає систему публічного управління до споживачів послуг цієї системи, створює безпекові умови отримання державних (адміністративних) послуг як для населення, так і для працівників органів державної влади, змінює контекст діяльності органів влади, мінімізує прояви корупції.

Ключові слова: публічне управління, реформування публічного управління, електронна держава, електронне урядування, цифрова держава, електронні послуги.

Damirov Namig. The electronic state model as a basis for the formation of an innovative system of public administration

The article analyzes the model of the electronic state as the basis for the formation of an innovative system of public administration. The author states that the consequences of the COVID-19 pandemic, Russia's war on the territory of Ukraine, hostilities and the occupation of some territories of Ukraine affect the transformation of the public administration system. These changes are also influenced by the new trends of globalization, digitization, and the introduction of information and communication technologies into all spheres of society's life. There was an objective need to carry out a systemic analysis of the electronic state model as the basis for the formation of an innovative system of public administration. The concept of electronic governance in the context of electronic management and information management substantiates its functional specificity based on the characteristics of the management process as an electronic information and communication exchange, as well as taking into account social changes associated with the introduction and use of information and computer technologies.

Modern interpretations of the concept of electronic governance formulate new features and new directions of its research. The main differences are related to the fact that e-government is considered, firstly, in relation to the development of mobile telecommunication technologies that provide higher quality state information services, as well as to the impact of these technologies on administrative or business processes. Secondly, it should be noted the new aspects of information access and information openness provided by the principles of network communication interaction, which open the perspective of electronic democracy.

The article substantiates that the creation of an electronic state model as the basis for the formation of an innovative system of public administration leads to a key change in the relationship between society and the government, brings the system of public administration closer to the users of the services of this system, creates safe conditions for obtaining state (administrative) services for both the population and for employees of state authorities, changes the context of the activities of authorities, minimizes manifestations of corruption.

Key words: public administration, public administration reform, electronic state, electronic governance, digital state, electronic services.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Поняття «електронна держава» (електронний уряд, е-урядування) є одним із суттєвих елементів нової моделі публічного управління та відображає систему каналів (зокрема, фільтрів) внутрішніх комунікацій у системі публічного управління (включно з документообігом) та комунікацій із зовнішніми (стосовно публічної адміністрації) об'єктами та суб'єктами.

Ідея активного використання нових інформаційно-комунікаційних технологій для підвищення ефективності діяльності публічного управління з'явилася в ході реалізації адміністративних реформ на основі ідеології нового державного менеджменту, які почали проводитися в західних країнах (насамперед англосаксонських) з початку 1990-х рр. Сам термін «електронний уряд» (*e-government*), однак, виникає пізніше, у 1997 р., з ініціативи Національного наукового фонду США. *Government* тут позначає всю систему органів влади, які здійснюють управління, проте акцент робився не так на певному органі, як на публічному управлінні загалом.

З огляду на наслідки пандемії COVID-19, війну росії на території України, бойові дії та окупацію деяких територій України система публічного управління змінилася радикально. На ці зміни також впливають нові тенденції глобалізації, цифровізації, запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у всі сфери життєдіяльності суспільства. На сьогодні виникла об'єктивна необхідність здійснення системного аналізу моделі електронної держави як основи формування інноваційної системи публічного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор. Питання модернізації та реформування системи публічного управління, розвиток сучасних моделей публічного управління, інноваційні моделі публічного управління, запровадження цифровізації в систему публічного управління аналізують такі вчені: І. Аль-Атті, О. Амосов, О. Антонова, А. Білоус, Ю. Битяк, О. Борисенко, К. Ващенко, Н. Гавкалова, Н. Гончарук, Ю. Ковбасюк, О. Пархоменко-Кутцевіл, С. Серьогін, І. Сурай, Ю. Сурмін, О. Суший, І. Тютюник та інші. Водночас відсутні системні дослідження розвитку моделі електронної держави як основи формування інноваційної системи публічного управління.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою роботи є здійснення системного аналізу розвитку моделі електронної держави як основи формування інноваційної системи публічного управління.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загалом розвиток е-урядування починається після розвитку електронного бізнесу та електронної комерції. Виділяють «вузьке» й «широке» розуміння е-урядування. У широкому сенсі е-урядування включає використання всіх інформаційних і комунікаційних технологій (від мобільного зв'язку до супутникового зв'язку) для вдосконалення повсякденної діяльності публічного управління. Водночас е-урядування полягає в його визначенні як виключно інтернет-активності уряду, яка дає змогу вдосконалити доступ громадян до управлінської інформації, послуг та експертизи для розвитку громадянської участі, що пов'язано з постійним обов'язком держави покращувати відносини між приватними особами та публічним сектором через інтенсивне, невитратне й ефективне надання послуг, інформації і знання. Воно є практичною реалізацією того найкращого, що може запропонувати уряд [1].

Держава через електронні засоби ефективно надає послуги населенню, бізнес-організаціям, удосконалює взаємодію між самими урядовими структурами. При цьому досягаються загальні цілі діяльності держави:

- зміцнення й розширення форм співробітництва суспільства та держави;
- сприяння економічному й соціальному розвитку суспільства та громадян;
- швидке та ефективне реагування на змінні умови діяльності;
- оптимізація надання послуг населенню та бізнес-структурам, скорочення вартості таких послуг;
- підвищення ефективності внутрішньоорганізаційних відносин у публічному управлінні;
- розвиток та модернізація кадрового потенціалу публічного управління;
- підвищення відповідальності державних службовців, заохочення їх ініціативи та підвищення рівня прозорості публічного управління загалом [2].

Відповідно до вузького підходу електронний уряд варто розглядати як використання органами державної влади у процесі своєї діяльності інформаційних технологій. Згідно із цим підходом не передбачаються зміни якісного складу функцій, які виконують органи влади, а змінюється лише форма, за допомогою якої вони взаємодіють із громадянами, організаціями та бізнесом. Таким чином, варто зазначити, що впровадження інформаційних технологій само собою не сприяє підвищенню ефективності публічного управління, тому вважається, що більш актуальним буде широкий підхід до визначення електронного уряду.

Своєю чергою відповідно до широкого підходу електронний уряд варто розглядати як принципово нову форму організації діяльності органів державної влади, яка забезпечує новий рівень зручності й оперативності отримання інформації, а також державних послуг громадянами та організаціями за рахунок широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій. Важливо зазначити, що в межах цього підходу перехід публічного управління до електронного уряду передбачає не просто інформатизацію всіх процесів, а саме якісно новий рівень використання органами державної влади ІТ-технологій, які дають можливість реалізувати нові моделі взаємодії держави із суспільством [3].

Концепція електронного урядування в контексті електронного управління та інформаційного менеджменту обґрунтовує його функціональну специфіку з огляду на характеристики управлінського процесу як електронного інформаційно-комунікаційного обміну, а також з огляду на соціальні зміни, пов'язані з упровадженням і використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Функціональна специфіка електронного урядування визначається такими рисами:

- особливостями, пов'язаними з впливом інформаційно-комп'ютерних технологій на інформаційно-комунікаційний процес (цифрова стандартизація інформаційних процесів; швидкість та інтенсивність обміну інформацією, необмеженість її тиражування; адресність, дистанційність, інтерактивність і мережевий характер інформаційних взаємодій; гіпертекстовість та багатоцільовий характер інформаційних потоків, можливість їх миттєвої переконфігурації за запитами користувачів);

- новими характеристиками організації адміністративних управлінських процесів (електронний документообіг, інформаційна система управління, електронний підпис, електронна послуга, розрахована на багато користувачів система, інтегроване інформаційне середовище, функціональні інформаційні центри);

- характеристиками, пов'язаними із загальносистемними принципами ефективного управління (цільова функціональність, відкритість і прозорість комунікації, взаємоспрямованість інформаційного обміну, зниження транзакційних витрат) [4].

Соціальні зміни, які відбуваються у процесі реалізації електронного урядування, полягають у тому, що вони забезпечують нову якість управління на основі перетворення бюрократичних систем, що діяли раніше, на гнучкі системи (менеджеріальні), орієнтовані на оптимізацію управлінських структур і процесів з огляду на вимоги їх раціональності та ефективності. Так, розвиток інформаційних систем управління, створення інтегрованого інформаційного середовища ґрунтуються на електронному документообігу, який передбачає прозорість реалізації адміністративних процедур, підконтрольність дій виконавчих структур усіх ієрархічних рівнів. Ця технологічна інновація, яка поширюється з внутрішньовідомчого на міжвідомчий рівень управлінської взаємодії, а також на процеси комунікаційної взаємодії влади, бізнесу й населення, трансформує управлінську культуру на основі принципів прозорості та підконтрольності управлінських дій на всіх етапах їх реалізації, тобто кардинально змінює систему виконання владних функцій. Крім того, розвиток інформаційних систем управління забезпечує ефективність інформаційного обміну, що супроводжує прийняття управлінських рішень, з огляду на принципи зворотного зв'язку, а також відкритості (публічності) та відповідальності у процесі їх обґрунтування. Функціонування інформації в цьому випадку розглядається як один із ресурсів, що оптимізує діяльність управлінських владних структур, а розвиток відповідної управлінської культури – як одна з необхідних умов удосконалення процесів соціального інформаційного обміну.

Варто зазначити, що у світі є три усталені моделі електронного урядування: континентально-європейська (або європейська), англо-американська, азійська. Розглянемо їх більш детально.

Континентально-європейська модель електронного урядування характеризується насамперед наявністю недержавних інститутів (наприклад, Європейського парламенту, рекомендації якого є обов'язковими до виконання всіма країнами – членами Європейського Союзу), високим ступенем інтегрованості до єдиного інформаційного простору та вільним доступом до інформації, жорстким законодавством, що регулює інформаційні правовідносини. Континентально-європейська модель електронного урядування є найбільш збалансованою через те, що вона повинна враховувати значну відмінність в економічному, політичному, культурному й технічному потенціалі членів Європейського Союзу. Найбільш успішно європейська модель реалізується у Франції, Німеччині, Естонії, Норвегії, Австрії, Болгарії тощо [5].

Управління та діяльність національних урядів і наддержавних структур у цій моделі зумовлені застосуванням високих технологій з орієнтацією на потреби громадян – користувачів інформаційними мережами та системами. Цей тип управління дає змогу споживачеві (виборцю, громадянину, представнику громадськості) отримувати урядову інформацію в режимі реального часу та успішно виконувати свій громадянський обов'язок, використовуючи систему електронного голосування або сервісні послуги

уряду під час сплати податків і штрафів. Головний акцент у питаннях побудови електронної держави Європейський Союз робить на досягненні соціальної єдності націй, які до нього входять, та європейської спільноти загалом. При цьому як основну небезпеку європейці бачать для себе цифровий розрив між стрімко зростаючою кількістю пенсіонерів, не готових і часто не здатних до роботи в мережі Інтернет, та молодим динамічним поколінням. Інформаційне суспільство для європейців – це засіб збереження багатонаціонального багатства Європи. Інвестиції в технології інформаційного суспільства для Європи – це насамперед інвестиції в людину [6].

На рівні Європейського Союзу було узгоджено мінімальну правову базу для розвитку системи електронного урядування, виражену у формі директив Європейської комісії, які всі країни-учасниці мають упровадити в національне законодавство. Відповідно, у всіх вищезгаданих європейських країнах прийняті закони, що стосуються електронних цифрових підписів, електронної торгівлі, захисту даних, державних замовлень [6].

У всіх країнах Європейського Союзу ухвалені закони про доступ до інформації. Вимоги Європейського Союзу до законодавства, що регулює системи електронного урядування, охоплюють як технічні аспекти (цифровий підпис, електронна торгівля), спрямовані на спрощення створення систем електронного урядування, так і етичні та політичні питання (розподіл державних замовлень, доступ до інформації), що визначають нові обов'язки державних установ із захисту прав громадян та організацій у новому контексті надання публічних послуг електронними засобами.

Англо-американська модель електронного урядування вирізняється тим, що всі електронні послуги рівномірно надаються через будь-які інформаційні канали: інтернет, мобільний зв'язок, цифрове телебачення тощо. Окрім того, країни, які використовують цю модель електронного урядування, є лідерами з упровадження й застосування різних форм дистанційного навчання, насамперед із використанням мережі Інтернет, що також є одним із найсуттєвіших показників рівня розвитку держави. Важливим складником успіху впровадження англо-американської моделі електронного уряду стали значні реформи всієї структури роботи держави з інформаційними потоками та введення системи персональної відповідальності за інформатизацію державних органів [7, с. 76].

Канада однією з перших у світі ще в 1994 р. почала вирішувати проблему відкритого доступу до інформації державних структур. Розбивши проєкт на три етапи реалізації, канадці поставили завдання за п'ять років побудувати систему «електронного урядування». У результаті застосування модульного принципу система була поділена на чотири контури:

- сайт Канади;
- інформаційний портал, що об'єднує підпортали;
- проміжне програмне забезпечення, яке включає пошукову систему, системи автоматизації бізнес-процесів, системи інтеграції додатків і даних;
- інфраструктурне програмне забезпечення, що складається із системи управління паперовими й електронними документами, електронного сховища та системи управління базами даних [8].

Сьогодні в межах проведеної діяльності з реалізації проєкту канадська влада працює та безпосередньо взаємодіє з населенням за допомогою найпотужнішого інформаційного порталу, що об'єднує до 500 інтернет-сайтів. Відмова від необхідності безпосереднього відвідування служби громадянами та обробки паперової документації, за оцінкою Canada eGovernment Resource Centre, за останні три роки дала змогу канадському бюджету скоротити державні витрати майже на 10 млрд доларів [9].

Американський підхід помітно й багато в чому відрізняється від європейського, що зумовлено і структурою, і державними традиціями управління в США. Системний підхід до розвитку електронного урядування було закладено в 1990-х рр. У США розроблено документ «Стратегія електронного уряду» (EGovernment Strategy), що спрямований на підвищення ефективності роботи федерального уряду в такий спосіб: спрощення інформаційного сервісу; виключення дублюючих та надлишкових рівнів урядового управління; полегшення пошуку інформації та отримання послуг від федерального уряду для громадян, підприємців, урядових і федеральних службовців; націльність урядових структур на швидке задоволення потреб громадян; створення умов для втілення в життя інших ініціатив федерального уряду щодо підвищення ефективності своєї діяльності. Відповідно до розробленої стратегії однією з головних цілей розвитку e-government є скорочення масштабів, а в ідеалі – повне викорінення дублювання однакових функцій у різних урядових агентствах, щоб полегшити громадянам доступ до них та скоротити витрати на утримання надлишкових служб і відомств [10].

Найбільш популярна в США послуга електронного урядування – подання податкових декларацій в електронній формі.

Азійська модель електронного урядування – це модель, яка побудована з урахуванням високого рівня корпоративної культури країн цього регіону та історичної специфіки управління. Зокрема, Сінгапур, у якому з'явився перший прообраз електронного урядування, є класичним представником азійської моделі електронного урядування. Саме на теренах цієї країни вперше у світі стали доступними електронні послуги, а право на звернення до суду значно спростилося завдяки можливості подання позову в електронному вигляді. Основною вадою сінгапурського «електронного дива» стала потреба в координації процесу впровадження електронної взаємодії на всіх рівнях державного управління [5]. Варто зазначити, що саме азійська модель із року в рік доводить свою ефективність. Наприклад, представник цієї моделі – Республіка Корея – уже багато років поспіль є одним із лідерів світового рейтингу за розвитком електронного урядування [1]. Уряд цієї держави під час формування моделі електронної демократії зробив акцент на задоволенні інформаційних потреб населення та впровадженні інформаційно-комунікаційних технологій у систему культури й освіти [1].

Сінгапур має чіткий та інтегрований підхід до національної комп'ютеризації: протягом двох минулих десятиліть була ціла низка національних програм, кожна з яких базувалася на успіху попередньої, спрямованої на перетворення Сінгапуру на країну, охоплену мережею [11].

У Сінгапурі є портал – єдине вікно, де розміщені електронні послуги, що надаються у країні, тобто на цьому вебсайті є доступ до електронних послуг. Citizen Connect Centre – це спеціальний портал, на якому можна побачити список онлайн-сервісів, доступних для населення. Посилання на нього можна знайти на урядовому порталі (<https://www.gov.sg/>). Citizen Connect Centre є досить зручним у використанні, оскільки вся необхідна інформація структурована та оформлена. Насамперед варто звернути увагу на те, що взагалі є такий окремий портал, де можна знайти всі необхідні електронні послуги в одному місці, тобто не потрібно витрачати багато часу на пошук окремої з них на окремих сайтах відповідних органів, які надають ту чи іншу послугу. Основна інформація розміщена саме на цьому порталі. Також зручним є те, що в окремі розділи винесені TOP AGENCIES (найпопулярніші агенти – органи державної влади, які надають послуги) та TOP ESERVICES (найпопулярніші електронні послуги), що робить роботу з порталом ще більш зручною [11].

На порталі зібрана коротка інформація про послуги, що надаються безліччю державних агентств. Єдине, що може дещо ускладнювати роботу з порталом, – це те, що зміст порталу зроблено через групування послуг не за сферами діяльності, а за органами, які надають відповідні послуги, що варто було би змінити. Під час роботи зі списком електронних послуг на порталі можна зробити певний висновок: Citizen Connect Centre – це лише єдиний сервіс (єдине вікно), який містить інформацію про послуги, а саме назву державного агентства, назву послуги та короткий її опис, проте на самому порталі скористатися ними не вийде, оскільки на ньому розміщені лише конкретні посилання на інші портали, на яких уже можна скористатися необхідною послугою. Тобто це така відправна точка, де велика частина інформації та послуг надається через перенаправлення користувача на інші портали та сайти органів державної влади [11].

Цікаво зауважити, що зареєструвати свій бізнес у Сінгапурі, наприклад, можна навіть не виходячи з дому, за лічені хвилини.

На кожного працюючого громадянина Сінгапуру відкривається пенсійний рахунок у банку, на який роботодавець щомісяця відраховує частину заробітної плати працівника. Будь-якої миті співробітник може подивитися, скільки на його рахунок було перераховано, і в разі нестачі роботодавець доплачує необхідну суму. Також на цей пенсійний рахунок нараховуються відсотки, як і депозит. Однак сам рахунок для співробітника закритий до того моменту, доки він не виходить на пенсію. З виходом на заслужену пенсію рахунок у банку відкривається і громадянин може розпоряджатися своїми коштами, як захоче (зняти все відразу або витрачати частинами), це вже залежить від особистого вибору кожного. Зазначена система дуже вигідно зарекомендувала себе в Сінгапурі протягом останніх 10 років.

Таким чином, усі розглянуті моделі формування й реалізації електронного урядування зумовлені розвитком інформаційних технологій та орієнтовані на майбутнє. Умовами реалізації цих моделей є мережева організація суспільства, у якому ефективно працює зворотний зв'язок та спостерігається високий технологічний рівень оснащення державного апарату. Уряди більшості країн, усвідомлюючи перспективи використання інтернет-технологій у державному й муніципальному управлінні, розробили та реалізують національні концепції інформатизації держави.

Варто зазначити, що електронне урядування пропонує послуги тим, хто входить до його повноважень, зокрема здійснювати електронні контакти з урядом. Ці послуги різняться залежно від потреб користувачів, і саме ця різноманітність привела до розвитку різних типів електронного уряду.

На цей час менеджерський підхід трансформувалася в концепцію сервісної держави, яка конкретизує електронне урядування відповідно до цільових завдань і функцій державних інститутів, пов'язуючи його зі створенням інтегрованих багаторівневих інформаційних систем, які забезпечують міжвідомчу взаємодію та інформаційну комунікацію громадян (організацій) і держави. Отже, стратегія розвитку електронної держави (урядування) визначається, по-перше, спрямованістю на підтримку управлінської інфраструктури – процесів техніко-технологічної інформатизації та розвитку інтегрованого інформаційного середовища; по-друге, спрямованістю на формування комунікаційних сервісів та диференціацію підсистем інформаційного обміну відповідно до потреб керуючого розвитку [4].

Відповідно, відбувається зближення концептуальних складників електронної держави та власне держави. Однак висловлюються ідеї про неповний змістовий збіг категорій «сервісна держава» та «електронна держава (урядування)».

Основний зміст та соціальне значення сервісної держави пов'язані з її розумінням як процесу надання соціальних послуг. Сервісна ідея розвитку державної системи ґрунтується на класичній економічній схемі «виробник послуг – споживач», де стійкість і легітимність державних інститутів пов'язані з ефективністю виявлення, моделювання й реалізації індивідуальних та групових інтересів і потреб.

З огляду на це вдосконалення інформаційно-комунікаційних процесів, орієнтованих на покращення якості надання державних та адміністративних послуг населенню, є основним функціональним змістом діяльності електронного урядування. Формування електронного урядування передбачає розвиток сфери адміністративних послуг, комунікативних технологій їх контролю та планування, цільову специфікацію інформації відповідно до запитів споживачів, а також розвиток різних користувальницьких інформаційних сервісів мережі Інтернет.

Висновки з дослідження. Сучасні інтерпретації концепції електронного урядування формують нові особливості та нові напрями його дослідження. Основні відмінності пов'язані, по-перше, з тим, що електронне урядування розглядається у співвідношенні з розвитком мобільних телекомунікаційних технологій, що забезпечують вищу якість державних інформаційних послуг, а також із впливом цих технологій на адміністративні чи бізнес-процеси. По-друге, варто зазначити нові аспекти інформаційного доступу та інформаційної відкритості, що забезпечуються принципами мережевої комунікаційної взаємодії, які відкривають перспективу електронної демократії.

Таким чином, створення моделі електронної держави як основи формування інноваційної системи публічного управління веде до ключової зміни відносин між суспільством та урядом, наближає систему публічного управління до споживачів послуг цієї системи, створює безпекові умови отримання державних (адміністративних) послуг як для населення, так і для працівників органів державної влади, змінює контекст діяльності органів влади, мінімізує прояви корупції.

Література:

1. Global survey of e-government (2001). P. 1 / United Nations and American society for public administration. URL: <http://www.unpan.org/egovernment2.asp>
2. Heeks R., Bailur S. Analyzing e-government research: Perspectives, philosophies, theories, methods, and practice. *Government Information Quarterly*. 2007. Vol. 24. Iss. 2. P. 243–265.
3. Корнута Л. Сучасна концепція електронного уряду: моделі взаємодії. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/19446/Корнута%20Л.%20М.%20Сучасна%20концепція%20електронного%20уряду....pdf?sequence=1&isAllowed=y>
4. Лопушинський І. «Цифровізація» як основа державного управління на шляху трансформації та реформування українського суспільства. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2018. № 2. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/2018_2/20.pdf
5. Міхровська М. Деякі аспекти модернізації державного управління в контексті цифрових трансформацій. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. № 2(37). С. 75–78. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v2_2021/16.pdf
6. Міхровська М. Цифрове урядування як новий рівень взаємодії держави та суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 272–275. URL: http://www.lsej.org.ua/7_2020/72.pdf
7. Романенко Е. Електронний уряд – нова модель інформаційно-комунікативних відносин. *Європейські перспективи*. 2015. Вип. 6. С. 75–79.
8. Електронне урядування: конституційно-правове дослідження : монографія / О. Романчук, Ю. Бисага, В. Берч, Г. Нечипорук, В. Чечерський. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2021. 196 с.
9. Томкова Й., Хуткий Д. Аналітичні записки з ефективного е-урядування. Вип. № 2: Втілення е-демократії: Спектр інструментів та варіанти вибору. Київ, 2017. 10 с.
10. Андрєєва О. Електронне урядування в США: GOV 2.0. *International relations, part "Political sciences"*. 2015. № 6. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2523/2251
11. Прокопенко В. Досвід республіки Сінгапур у сфері надання електронних послуг. *Сучасні проблеми управління: трансформація публічного управління у постковідному світі* : матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18–19 листопада 2021 р. URL: <http://sup.fsp.kpi.ua/proc/article/view/249146/246406>

УДК 351.86.071.1(477-07)(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.50>

ГЕНЕЗА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ВІЙСЬКОВО-ЦИВІЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ В МЕЖАХ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Журавель Тамара,*аспірантка кафедри державного управління і місцевого самоврядування
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

ORCID ID: 0000-0002-0318-017X

У статті розглянуто функціонування органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру в межах території України в різні періоди вітчизняної історії. Наголошено на тому, що функціонування органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру в сучасних умовах потребує вдосконалення та подальшого розроблення нормативно-правової бази, формування відповідних інституцій, особливої кадрової політики, запровадження нових форм і методів управління. Зазначено, що перелічені заходи мають здійснюватися з використанням вагомого наукового підґрунтя, що має спиратися на вивчення історичного досвіду.

Досліджено функціонування органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру в добу Київської Русі, Галицько-Волинської держави, Запорізької Січі, Української козацької держави середини XVII ст., держав доби визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр. Зокрема, розглянуто систему таких органів, процедуру їх формування та повноваження.

Зазначено, що органи публічної адміністрації військово-цивільного характеру існували в різні періоди вітчизняної історії, що зумовлювалося історичною традицією епохи, зовнішньополітичними обставинами та внутрішньополітичною необхідністю. Такі органи влади створювалися як вітчизняною державною владою, так і іноземними державами, до складу яких входили українські землі. Наголошено на тому, що створення органів публічної влади військово-цивільного характеру в межах української державності було зумовлене насамперед потребою в захисті території в умовах зовнішньої агресії та внутрішньої нестабільності, спричиненої зовнішніми впливами.

Обґрунтовано необхідність подальших історичних розвідок щодо функціонування органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру, визначено напрями та перспективи таких досліджень. Так, розгляду потребують окремі історичні періоди, зокрема доба визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр., функціонування державного механізму в різні періоди вітчизняної історії, правові пам'ятки тієї чи іншої доби тощо.

Ключові слова: публічна адміністрація, орган публічної адміністрації, орган публічної адміністрації військово-цивільного характеру, система органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру, повноваження органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру.

Zhuravel Tamara. The genesis of the functioning of public authorities of a military-civilian nature within the territory of Ukraine

The article examines the functioning of military-civilian public authorities within the territory of Ukraine in different periods of national history. It is emphasized that the functioning of public authorities of a military-civilian nature under modern conditions requires improvement and further development of the regulatory and legal framework, the formation of relevant institutions, a special personnel policy, and the introduction of new forms and methods of management. The mentioned measures should be carried out using a strong scientific basis based on the study of historical experience.

The functioning of public authorities of a military-civilian nature in the days of Kyivan Rus, Galicia-Volyn State, Zaporizhzhya Sich, the Ukrainian Cossack State of the middle of the 17th century, Ukrainian states during the liberation struggles of the Ukrainian people in 1917–1920 was studied, in particular, the system of such bodies, the procedure for their formation and powers.

It is investigated that public authorities of a military-civilian nature existed in different periods of national history. It was determined by the historical tradition of the era, foreign political circumstances and domestic political necessity. They were created both by domestic state authorities and by foreign states, which included Ukrainian lands. It is emphasized that the creation of public authorities of a military-civilian nature within the boundaries of Ukrainian statehood was primarily due to the need to protect the territory in conditions of external aggression and internal instability caused by external influences.

The need for further historical investigations into the functioning of public administration bodies of a military-civilian nature is substantiated, the directions and prospects of such research are determined. Thus, separate historical periods require consideration, in particular, the era of the liberation struggles of the Ukrainian people in 1917–1920, the functioning of the state mechanism in different periods of national history, legal monuments of this or that era, etc.

Key words: public authority, body of public authority, body of public authority of a military-civilian nature, system of public authorities of a military-civilian nature, powers of public authorities of a military-civilian nature.

Постановка проблеми. З початком збройної агресії Російської Федерації 2014 р. та з повномасштабним вторгненням 24 лютого 2022 р. Україна отримала серйозні виклики, пов'язані не лише зі збройною відсіччю агресії ворога, а й організацією функціонування органів публічної влади на прифронтових територіях, а із часом – і в умовах запровадження воєнного стану на всій території України. У 2015 р. було прийнято Закон України «Про військово-цивільні адміністрації», що визначив порядок та особливості функціонування військово-цивільних адміністрацій у районі відсічі збройної агресії [1].

Після прийняття зазначеного закону указом Президента України в межах Луганської та Донецької областей було утворено 19 військово-цивільних адміністрацій як тимчасових державних органів, що діяли у складі Антитерористичного центру при Службі безпеки України або у складі Об'єднаного оперативного штабу Збройних Сил України [2].

З проголошенням правового режиму воєнного стану 24 лютого 2022 р. указом Президента України на всій території України утворено 25 обласних військових адміністрацій [3] як тимчасових державних органів, що діють у період воєнного стану, для забезпечення дії Конституції та законів України, заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки й порядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян [4].

Сучасні події також свідчать про те, що функціонування органів публічної влади військово-цивільного характеру є актуальним у процесі деокупації вже звільнених територій та залишатиметься таким і після звільнення й реінтеграції всіх тимчасово окупованих територій нашої держави. Їх функціонування потребує вдосконалення та подальшого розроблення нормативно-правової бази, формування відповідних інституцій, особливої кадрової політики, запровадження нових форм і методів управління тощо. Ці практичні заходи мають здійснюватися з використанням вагомого наукового підґрунтя, залучення до наукових досліджень учених різних галузей, зокрема й науки публічного управління.

З погляду науки публічного управління актуальним залишається розроблення теоретичних проблем, концептуальних засад функціонування органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру, чому сприятиме дослідження історичного досвіду функціонування таких органів у межах території України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що, незважаючи на новизну існування органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру, сформувався певний науковий доробок, який включає різні аспекти вивчення зазначеної проблеми: теоретичних питань функціонування таких органів, проблем їх нормативно-правового регулювання, зарубіжного досвіду існування схожих інституцій, окремих механізмів їх правового регулювання, форм, методів управління тощо.

Окреслену проблематику досліджували Е. Тітко, С. Кузніченко, О. Сікорський, В. Смолій, В. Андрущенко, М. Ануфрієв, М. Денежкін, Р. Раїмов, О. Муза, А. Назар, М. Требін, В. Шевченко та інші вчені. Є також низка публікацій, присвячених історичним аспектам зазначеної проблематики, зокрема дослідженню функціонування органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру в певний історичний період, окремих інституцій таких органів тощо. Водночас окремі аспекти та певні періоди функціонування органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру залишаються недослідженими.

Мета статті – простежити становлення й функціонування органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру в межах території України в окремі історичні періоди шляхом концентрування уваги на причинах існування таких органів, їх правовому статусі, повноваженнях посадових осіб, запозиченні історичного досвіду тощо.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить аналіз історичних етапів формування вітчизняної державності та функціонування держав, у межах території сучасної України органи публічної військово-цивільної адміністрації існували в різні періоди вітчизняної історії, що зумовлювалося історичною традицією епохи, зовнішньополітичними обставинами та внутрішньополітичною необхідністю.

Історична традиція держави – князівства епохи раннього середньовіччя – дає яскравий приклад функціонування органів публічної військово-цивільної адміністрації. Винятком із такої традиції не стала й Київська Русь. Так, у IX–X ст. формування вищих органів управління Київської держави відбувалося шляхом упровадження десяткової, або чисельної, системи, започаткованої у князівському війську. На її основі було запроваджено й тодішній адміністративно-територіальний устрій: тисяча на чолі з тисяцьким, сотня на чолі із соцьким, десяток (волость) на чолі з десяцьким. Зазначені посадові особи, як стверджує П. Захарченко, командували військовою одиницею на визначеній території, забезпечували обороноздатність і боєздатність, а також виконували судові, фінансові та поліцейські функції [5, с. 21].

Із часом, з удосконаленням державного механізму, було запроваджено двірцево-вотчинну систему управління, яка певний період функціонувала паралельно з десятковою та набула свого розвитку в XI–XII ст.

Традиції двірцево-вотчинної системи управління продовжила Галицько-Волинська держава, особливість системи управління якої полягала в тому, що відбувся прискорений процес перетворення двірцево-вотчинних посад на двірцеві чини, які здійснювали різні функції управління в межах усього князівства-держави. З погляду досліджуваної проблеми особливий інтерес становлять органи місцевого управління, які в нашому розумінні мали військово-цивільні функції. Структурним елементом військово-адміністративної організації Галицько-Волинської держави був інститут тисяцького (пізніше – воєводи) як керівника військової волості. Тисяцькі призначалися князем із найбільш довірених йому бояр. Відповідаючи за обороноздатність землі та боездатність війська, вони здійснювали також судові, фінансові та інші функції. Менші ланки військово-адміністративної організації князівства будувалися за зразком Київської держави: соцькі на чолі сотні та десятники, які мали такі самі повноваження, як і тисяцький, проте в межах своєї території.

Як бачимо, Галицько-Волинська держава, маючи значні відмінності щодо форми держави, зберегла та продовжила традиції Київської Русі у функціонуванні органів публічної влади військово-цивільного характеру, що зумовлювалося низкою причин, насамперед зовнішньополітичним чинником – постійною потребою в обороні держави.

Військово-територіальний устрій та органи публічної влади військово-цивільного характеру можна простежити й в інших державах, у складі яких перебували українські землі (Великого князівства Литовського, Речі Посполитої). Причому тривалий час на рівні місцевих органів управління зберігалися традиції функціонування органів публічної влади військово-цивільного характеру княжої доби.

Традиції вітчизняної державності продовжила Запорізька Січ, що не була державою у класичному розумінні, проте мала низку її ознак. Більшість дослідників, наприклад І. Терлюк, називають її військово-політичним утворенням, що мало військовий і територіальний поділ [6]. У військовому відношенні Запорізька Січ поділялася на курені (38), паланки (10) і власне кіш. Центральним органом управління був кіш, що відав військовими, адміністративними, судовими й іншими справами та складався з військової старшини на чолі з виборним кошовим отаманом. До складу військової старшини входили також курінні отамани, які виконували військово-мобілізаційні та адміністративно-господарські функції в межах куреня, а в умовах бойових дій мали фактично необмежену владу.

Традиції Запорізької Січі були запозичені під час розбудови Української козацької держави часів Богдана Хмельницького. За зразком Січі на території тодішньої держави було введено новий полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій, а його одиницями визначено полк, сотню та курінь. Органами публічної адміністрації військово-цивільного характеру стали полкові та сотенні адміністрації (уряди). До полкового уряду входили полковник і полкова старшина: обозний, осаул, писар, суддя. Урядовців вибирала полкова рада, а часом призначав гетьман. Полкові уряди уособлювали всю повноту влади на місцях, що стосувалася як військових справ (оборонні, мобілізаційні заходи), так і інших сфер управління (розпорядження земельним фондом, збір податків, судові функції, різні господарські справи тощо) [7].

Сотенні уряди будувалися за таким же принципом, що й полкові, а сотенна старшина мала такі самі повноваження, проте в межах сотні. Сотенний уряд ієрархічно підпорядковувався полковому, в окремих випадках (за потреби) сотня могла вилучатися з-під юрисдикції полковника та переходити під юрисдикцію гетьмана (Батурицька, Глухівська сотні).

Базовою військово-адміністративною ланкою залишався курінь на чолі з курінним, якого або призначав сотник, або вибирала громада. Курінні також виконували як військові, так і організаційно-господарські функції в межах своїх повноважень.

Запозичення досвіду Запорізької Січі з організації та функціонування органів публічної влади, адміністративно-територіального устрою дало можливість Українській державі не лише успішно боротися із зовнішніми ворогами, а й розбудовувати державні інституції, організовувати соціально-економічне життя. Чітка організація та ієрархія були виправданими в умовах війни, давали можливість швидко реагувати на тодішні виклики й забезпечувати оборону козацької держави.

У XIX – на початку XX ст. більшість українських земель було включено до складу Російської імперії. Органами державної влади, що уособлювали військово-цивільні функції в цей період, були генерал-губернаторства. Як свідчить історія, вони стали органами, що здійснювали підкорення й русифікацію інкорпорованих до складу імперії українських земель. Їх політика була спрямована на ліквідацію всіх регіональних особливостей території: мовних, етнічних, культурних, економічних, правових тощо. Проводячи певні історичні паралелі із сучасною політикою Російської Федерації на тимчасово окупованих територіях України, можемо констатувати, що суть імперської політики із часів XIX ст. не змінилася.

На особливу увагу заслуговує дослідження функціонування органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру в період визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр. У цей період були створені та певний час існували Українська Народна Республіка часів Центральної Ради, Українська Народна Республіка доби Директорії та Українська гетьманська держава Павла Скоропадського, кожна з яких мала як позитивний, так і негативний досвід формування органів публічної влади, зокрема й військово-цивільного характеру.

7 листопада 1917 р. Українську Народну Республіку було проголошено складовою автономною частиною федеративної Росії, а з прийняттям IV Універсалу – незалежною суверенною державою. Здійснювалася побудова вищих органів державної влади. Вищим законодавчим органом вважалася Центральна Рада, вищим виконавчим органом – Генеральний Секретаріат (з 1918 р. – Рада Народних Міністрів). Однак проблемою побудови органів державної влади доби Української Народної Республіки стало те, що не було збудовано чіткої вертикалі влади, а поетапне реформування органів місцевої влади було хоча й демократичним за своєю суттю, проте в умовах зовнішньої агресії фактично неможливим.

Характерними рисами органів місцевої влади того часу стали неупорядкованість і відсутність чіткого розмежування їхніх повноважень, оскільки паралельно діяли комісари Тимчасового уряду, губернські повітові комісари Центральної Ради, коменданти міст, повітові, волості ради тощо. Зазначене стало однією з причин поразки Центральної Ради. Також варто погодитися з дослідниками, які наголошують на тому, що серед вагомих причин її поразки була відсутність двох основних підвалин державності – дієздатної армії та відрегульованого адміністративного апарату [8].

Наведені прорахунки Центральної Ради та Директорії вдалося певною мірою виправити Павлу Скоропадському. До сьогодні дослідники дискутують щодо визначення форми правління цієї держави та висловлюють думки щодо конституційної монархії, президентської республіки. Однак водночас учені зазначають, що гетьману вдалося побудувати ефективний для того часу адміністративно-територіальний апарат, який діяв у надскладних умовах як зовнішньополітичної агресії, так і внутрішніх конфліктів.

29 квітня 1918 р. гетьманом було проголошено Закони про тимчасовий державний устрій України, які визначили назву держави – Українська Держава, а також повноту повноважень гетьмана (законодавча й виконавча влада, головнокомандувач армії та військово-морського флоту, зовнішньополітичні повноваження, затвердження та звільнення Ради Міністрів у повному складі тощо) [9].

Гетьманом було змінено адміністративно-територіальний устрій доби Української Народної Республіки на губернії та повіти на чолі з губернськими й повітовими старостами, які стали представниками органів виконавчої влади на місцях, що давало змогу ефективно реалізовувати політику центральних органів влади. При цивільних адміністраціях паралельно діяли військові коменданти, які мали допомагати цивільній владі здійснювати правоохоронні функції.

Ю. Терещенко справедливо зазначає, що П. Скоропадський чітко усвідомлював, що зберегти незалежність України у вкрай складних умовах можливо за умови створення боєздатної регулярної армії, побудови державно-управлінського апарату, налагодження дипломатичних стосунків, відбудови господарства, зміцнення фінансів тощо [10].

Висновки. Отже, у межах території сучасної України в різні історичні періоди функціонували органи публічної влади військово-цивільного характеру. Їх створення було зумовлене історичною традицією, особливостями функціонування держав і їх механізму, характерних для певної історичної епохи. Такі органи влади створювалися як вітчизняною державною владою, так і іноземними державами, до складу яких входили українські землі. Створення органів публічної влади військово-цивільного характеру в межах української державності було зумовлене насамперед потребою в захисті території в умовах зовнішньої агресії та внутрішньої нестабільності, спричиненої зовнішніми впливами.

Нині Україна має необхідність подальшого вдосконалення функціонування таких інституцій, що забезпечуватимуть як ефективне управління в умовах зовнішньої агресії, так і захист демократичних цінностей, напрацьованих за більш як тридцятирічний досвід розбудови незалежної держави. Тому дослідження історичних надбань може відіграти досить позитивну роль. Потребують подальшого вивчення окремі історичні періоди, зокрема доба визвольних змагань українського народу 1917–1920 рр., функціонування державного механізму, правові пам'ятки тієї чи іншої доби тощо. Усе це сприятиме виробленню ефективної моделі функціонування органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру як у нинішній складний період воєнного стану, так і для проведення деокупаційних та інтеграційних заходів на звільнених територіях.

Література:

1. Про військово-цивільні адміністрації : Закон України від 3 лютого 2015 р. № 141-VIII (зі змінами) / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text>
2. Про утворення військово-цивільних адміністрацій : Указ Президента України від 7 серпня 2015 р. № 469/2015 / Президент України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/U469_15?an=4
3. Про утворення військових адміністрацій : Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 68/2022 / Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405>
4. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
5. Захарченко П. Історія держави і права України : підручник. Київ : Атіка, 2005. 367 с.
6. Терлюк І. Історія держави і права України : навчальний посібник. 4-те вид., змін. Київ : Кондор, 2018. 770 с.
7. Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура / ред. кол. : В. Смолій (відп. ред.), О. Бакинська, В. Горобець та ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 671 с.
8. Хром'як Я. Українська Центральна Рада: загартовані безсмертям. *СловОпис*. URL: <http://slovopys.kubg.edu.ua/101-rik-ukrainskii-tsentralnii-radi-pam-iataty-ne-mozhna-zabuty/>
9. Закони про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня 1918 р. / Державні утворення на території України (1917–1920). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18#Text>
10. Терещенко Ю. Що встиг Скоропадський? *Історична правда*. 2018. 13 грудня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/12/13/153341/>

УДК 323:351

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.51>

ПАТРІОТИЗМ У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ ЦІННОСТЕЙ МОЛОДІ

Найда Інна,*кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри права**Київського кооперативного інституту бізнесу і права
ORCID ID: 0000-0001-7296-7884*

Статтю присвячено питанню патріотизму як складової частини системи державних цінностей серед молоді.

З'ясовано, що в періоди великих історичних потрясінь патріотичні почуття різко загострюються, тому виховання патріотизму в молодого покоління є одним із найважливіших завдань усієї системи освіти та виховання.

У статті розкрито такі прояви патріотизму як державної цінності серед молоді: любов до Батьківщини, повагу до історичного минулого, формування національної свідомості та любов до рідної мови.

Зазначено, що любов до Батьківщини має передбачати належність особи до конкретної держави, що визначає сукупність прав, свобод і обов'язків особистості та забезпечує їх правовий захист як у середині країни, так і за її межами.

Показано, що патріотизм – це соціально-історичне явище, яке в різні історичні епохи має конкретні прояви, адже кожна людина, а соціальна група і поглядів, має власні специфічні інтереси, які й визначають розуміння цього поняття.

Описано, що патріотизм як соціально-психологічне почуття має широку гаму проявів: від гордості за досягнення Вітчизни, поваги до історичного минулого, дбайливого ставлення до народної пам'яті, збереження й опанування національних і культурних традицій до гіркоти переживань за невдачі та втрати рідної країни, страждань через її біди.

У статті зазначено, що історичне минуле допомагає молоді досягнути своє призначення у світі, оскільки допомагає дізнатися більше про своє походження. Інтерес до історичного минулого й історії своєї країни допомагає дізнатися цікаві факти про свою націю, її культуру, традиції, становлення та розвиток.

Ключові слова: патріотизм, молодь, державні цінності, історичне минуле, національна свідомість.

Naida Inna. Patriotism in the state values system of the youth

The article is devoted to the issue of patriotism as a component of the system of state values among young people.

It has been found that during periods of great historical upheavals, patriotic feelings are sharply sharpened, therefore the education of patriotism in the younger generation is one of the most important tasks of the entire system of education and upbringing.

The article reveals the following manifestations of patriotism as a state value among young people: love for the Motherland, respect for the historical past, the formation of national consciousness, and love for the native language.

It is noted that love for the Motherland should presuppose a person's belonging to a specific state, which determines the set of rights, freedoms and responsibilities of an individual and ensures their legal protection both inside the country and outside its borders.

It is shown that patriotism is a socio-historical phenomenon that has specific manifestations in different historical eras, because every person, and even more so a social group, has its own specific interests that determine the understanding of this concept.

It is described that patriotism as a socio-psychological feeling has a wide range of manifestations: from pride in the achievements of the Motherland, respect for the historical past, a careful attitude to national memory, the preservation and mastery of national and cultural traditions, to the bitterness of grief over the failures and loss of the native country, suffering because of her troubles.

The article states that the historical past helps young people understand their purpose in the world because it helps them learn more about their origins. Interest in the historical past and history of one's country helps to learn interesting facts about one's nation, its culture, traditions, formation and development.

Key words: patriotism, youth, state values, historical past, national consciousness.

Постановка проблеми. Проблема державних цінностей має досить складний і системний характер. Державні цінності – це переконання людей, соціальних груп, суспільства щодо цілей, до яких вони повинні прагнути. Серед таких цілей серед молоді важливе місце посідає патріотизм.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні аспекти формування патріотизму як державної цінності серед молоді визначають І. Бех, М. Ярмаченко, В. Скуратівський, Г. Дашутін, М. Міхальченко, Р. Петронговський, Ю. Іванченко, В. Молодиченко, Н. Головатий та інші.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій з окресленої проблематики, патріотизм у системі державних цінностей молоді потребує висвітлення.

Мета статті полягає у вивченні сутності феномену патріотизму в системі державних цінностей молоді на сучасному етапі розвитку нашої країни.

У результаті проведеного аналізу праць відомих науковців можемо виділити декілька визначень патріотизму.

Уперше слово *патріотизм* з'явилося у період Французької революції 1789–1793 рр. Патріотами тоді називали себе борці за народну справу, захисники республіки, які вели боротьбу зі зрадниками Вітчизни. Універсальний словник-енциклопедія трактує це явище як позицію, яка поєднує відданість і любов до батьківщини, солідарність із власним народом і повагу до інших народів, пошану до їхніх суверенних прав [1].

Патріотизм – це соціально-історичне явище, яке в різні історичні епохи має конкретні прояви, адже кожна людина, а соціальна група і поготів, має власні специфічні інтереси, які й визначають розуміння цього поняття. Патріотизм полягає в поєднанні духовності, громадянськості та соціальної активності особистості (будь-якого іншого суб'єкта), яка усвідомлює свою нероздільність, нерозривність із Батьківщиною та значущість у діяльності, що відповідає її інтересам [2].

М. Ярмаченко розглядає патріотизм як суспільний і моральний принцип, що характеризує ставлення людей до своєї країни, яке виявляється в діях і складному комплексі суспільних почуттів, що називають любов'ю до Батьківщини. Автор зазначає, що прояви патріотизму відображаються у свідомості людства й у змісті різних моральних вимог суспільства. У періоди великих історичних потрясінь патріотичні почуття різко загострюються. Тому «виховання патріотизму в молодого покоління – одне з найважливіших завдань усієї системи освіти і виховання» [3, с. 356].

В. Скуратівський характеризує патріотизм як любов до Батьківщини, відповідальність за її долю та готовність служити її інтересам, а в разі потреби самовіддано боронити здобутки свого народу; соціально-політичний і моральний принцип, що в загальній формі виражає названі вище почуття й емоційні стани. На думку автора, патріотизм як соціально-психологічне почуття має широку гаму проявів: від гордості за досягнення Вітчизни (у науці, економічній діяльності, спорті тощо), поваги до історичного минулого, дбайливого ставлення до народної пам'яті, збереження й опанування національних і культурних традицій до гіркоти переживань за невдачі та втрати рідної країни, страждань через її біди [4, с. 471–472].

У результаті проведеного аналізу визначень патріотизму можемо констатувати, що патріотизм – явище багатогранне, воно відображає основні людські цінності, як-от любов і повага.

Залежно від історичної ситуації, тенденцій суспільного розвитку та світоглядних позицій людини змінюється поняття та сутність патріотизму. Війна у країні згуртувала українців загалом і молодь зокрема. Молодь пробудила в собі патріотичні почуття, які допомагають кожному зрозуміти, що означає бути патріотом і громадянином своєї країни.

Можна погодитися з Г. Дашутіним і М. Міхальченком у тому, що «для України пошук нової системи ідеалів і орієнтирів є сьогодні складним, але важливим завданням. Без цього етапу пізнавального та світоглядного пошуку неможливо розробити програми економічних, політичних, освітянських та інших реформ, подолати системну кризу, яка розхитує суспільну будівлю» [5, с. 12].

У ст. 3 Конституції України зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

На думку Ф. Веніславського, зміст преамбули Основного закону України дає змогу виокремити такі базові конституційні цінності:

а) моральні (Конституція ухвалена з усвідомленням відповідальності перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім і майбутніми поколіннями);

б) загальносоціальні (Конституція ухвалена з піклуванням про зміцнення громадянської злагоди на землі України);

в) ідеї демократії (Конституція ухвалена від імені народу, є вираженням його суверенної волі; її ухвалено із прагненням розвивати та зміцнювати демократичну державу);

г) державно-правові й історичні (Конституцію ухвалено на основі багатовікової історії українського державотворення та на основі здійсненого українською нацією, усім українським народом права на самовизначення, з метою розвитку та зміцнення правової держави);

г) гуманістичні та цінності добробуту (Конституцію ухвалено з турботою про забезпечення прав і свобод людини, гідних умов її життя, із прагненням розвивати та зміцнювати соціальну державу) [6, с. 123].

У сучасному суспільстві цінності становлять основу культури, політики, права, що є свідченням побудови громадянського суспільства на засадах цінностей і принципів.

У сучасних наукових дослідженнях немає єдиної класифікації цінностей.

Одне із пріоритетних значень мають індивідуальні цінності людей (особистостей), бо тільки якась їх сума може становити собою цінності соціальні, цінності всього суспільства. Ієрархія індивідуальних (особистісних) цінностей є своєрідною сполучною ланкою між окремою людиною (індивідом) і суспільством, його культурою загалом. Інакше кажучи, є духовний світ самої людини та культура суспільства, які взаємопов'язані та взаємодіють за допомогою цінностей окремої людини [7, с. 70–71].

Поняття «цінність» тісно пов'язане з такими категоріями, як «потреба» й «інтерес». Під потребами розуміють стан особистості, що вимагає вступити у взаємини з навколишньою дійсністю для збереження свого функціонування, розвитку, існування, успішної життєдіяльності, самоствердження у світі. Потреби – це суть життя людини, її фундаментальна якість. Потреби характеризуються різноманітністю та багатством видів і груп. Так, є матеріальні потреби, які можна задовольнити швидко (хоч і виникають нові, пов'язані з ними) та під час практичної діяльності людини, залежно від історичної, суспільної, політичної, особистісної зумовленості. Духовні ідеали, прагнення, принципи, норми моралі належать до сфери дії інтересів. Для реалізації потреб та інтересів мають бути відповідні об'єкти – це предмети навколишньої дійсності, явища природи та життя, продукти діяльності та виробництва, матеріальні та духовні блага тощо. Особистість критично оцінює, аналізує та сприймає їх як позитивні чи негативні для себе, корисні чи ні, чи можуть вони задовольнити її інтереси або потреби чи ні. Якщо в них можуть бути реалізовані ці потреби або інтереси, вони стають значущими та ціннісними для людини [8].

У свідомості кожної людини особистісні цінності відображаються у формі соціальних, ціннісних орієнтацій, які образно називають «вісь свідомості», що забезпечує стійкість особистості. «Ціннісні орієнтації – найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом індивіда, усією сукупністю його переживань, і відмежовують значуще для цієї людини від незначущого, несуттєвого» [7, с. 72].

Людина завжди формується в соціальних умовах, а тому кризові явища впливають і на стан формування громадянина як патріота. Найбільш чутлива до таких змін молодь.

Можемо виділити такі прояви патріотизму як державної цінності серед молоді: любов до Батьківщини, повагу до історичного минулого, формування національної свідомості та любов до рідної мови.

Любов до Батьківщини. Образ Батьківщини починає складатися ще в дошкільному дитинстві, наповнюючись новим змістом під час її дорослішання.

Любов до Батьківщини виявляється в сердечній прив'язаності до свого краю та народу, у ширій участі в його щасті та недолі, у пожертвуванні себе. Саме від здатності молоді бути активною, дієздатною та творчою силою залежать перспективи розбудови державного процесу в Україні. Любов до Батьківщини не виключає справедливості та пошанування прав інших народів.

Здоровий патріотизм дає здорове національне життя та творить життєздатні державні органи. Проблема цінностей була актуальною в різні періоди розвитку суспільства і мала конкретні орієнтації.

Любов до Батьківщини має передбачати належність особи до конкретної держави, що визначає сукупність прав, свобод і обов'язків особистості та забезпечує їх правовий захист як у середині країни, так і за її межами. Вона також може проявлятися в повазі та любові до свого громадянства.

Повага до історичного минулого. У становленні людської особистості велику роль відіграє знання свого минулого та ставлення до нього.

Історичне минуле допомагає молоді досягнути своє призначення у світі, оскільки допомагає дізнатися більше про своє походження. Інтерес до історичного минулого й історії своєї країни допомагає дізнатися цікаві факти про свою націю, її культуру, традиції, становлення та розвиток.

П. Вербицька наголошує, що молоде покоління має «не лише отримувати знання про історичні події, але й бути готовим до конструктивного діалогу із представниками різних культур, носіями різної історичної пам'яті, виробити толерантне ставлення до них, повагу до їхніх поглядів і уподобань». До того ж історична пам'ять є основою для визначення особистістю власної ідентичності, сприйняття та поваги до вибору іншої людини, інтеграції та консолідації спільноти на основі загальнолюдських цінностей. Загальнонаціональна історична пам'ять у демократичному суспільстві має бути угодою між різними варіантами локальних моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам і політичним силам, а суспільне порозуміння та примирення щодо суперечливих сторінок історичної пам'яті має бути завданням історичної освіти [9, с. 253–254].

Молоде покоління повинне свідомо ототожнювати себе з українською нацією, її тисячолітньою історією, культурою та мовою.

Формування національної свідомості. Однією із властивостей людської особистості є свідомість, яка являє собою усвідомлення людиною навколишнього середовища, самої себе та свого ставлення до нього.

Найважливішою громадянською рисою особистості є сформованість національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, готовності до праці в ім'я України, усвідомлення себе громадянином Української держави, суб'єктом історичного процесу відродження нації [10, с. 61].

Національна свідомість має велике значення для розвитку та становлення нації.

Формування національної самосвідомості тісно пов'язане з характером і національним менталітетом українців. На думку П. Щербаня, «національний характер українців формувався протягом віків. Вічне правдошукання, гостинність і щедрість, ласкавість і доброзичливість, пісенність і музичність, працьовитість і талановитість, ніжність і глибокий ліризм, волелюбство і душевне багатство – лише деякі типові якості відомого в цивілізованому світі українського національного характеру» [11, с. 8].

У житті молоді триває період переосмислення та зміни державних цінностей, у якому національна самоідентифікація вийшла на перший план. Це зумовлено сучасним станом речей у державі, після початку повномасштабної війни молодь розпочала період великого національного піднесення.

На думку В. Лісового, буття нації важливе не тільки, а часом і не стільки як наявність особливостей у культурі чи політичній історії, а як те, у чому самі люди вбачають свою особливість, свою відмінність від інших націй. Це самоусвідомлення має дуже важливий складник – ціннісні орієнтації та волю, тобто діяльне утвердження себе як колективної «особистості» [12, с. 872].

Любов до рідної мови. Мова кожного народу є його кодом. Формування національної самосвідомості передбачає освоєння молоддю своєї етнічної спільності, опанування державних цінностей і мови свого народу.

Законодавство України про мови складається з Конституції України, Декларації прав національностей України, Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», законів України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», «Про національні меншини в Україні», «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» та інших законів України, а також міжнародних договорів, що регулюють питання використання мов, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Відповідно до ч. 1 ст. 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

З метою сприяння функціонуванню української мови як державної у сферах суспільного життя на всій території України діє Уповноважений із захисту державної мови.

Враховуючи нинішню ситуацію в Україні, постала загроза державній мові у формі лінгвоциду.

Лінгвоцид – свідоме, цілеспрямоване нищення мови як головної ознаки етносу – народності, нації. Він спрямований на ліквідацію цього народу як окремої культурно-історичної спільноти. Тому важливим є виховання національно свідомого громадянина України, формування й утвердження гуманістичного світогляду особистості, державних і загальнолюдських цінностей, які не можливі без знання та любові до рідної мови. Молодь має бути небайдужа до найменших обмежень чи зневаги до рідної мови.

На думку українського лінгвіста Ореста Ткаченка, в ієрархії чинників, які формують здатність національної спільноти протистояти мовно-культурній асиміляції з боку іншої держави, саме почуття національної солідарності є одним із визначальних [13].

Рідна мова – одна зі складових частин патріотичного виховання, оскільки є важливою сферою впливу на національну свідомість молоді, ідентифікаційним кодом нації.

Висновки. Патріотичне почуття молоді є емоційним аспектом національно-державницького світогляду і включає в себе почуття належності до своєї Держави, повагу до історії свого народу, до своєї культури, мови, любов до рідної природи, неприйняття всього антиукраїнського. Від молодого покоління залежить, якою буде Україна в майбутньому.

Проведені соціологічні дослідження показали, що патріотизм посідає провідне місце в системі державних цінностей серед молоді. Патріотизм як державна цінність може проявлятися в різних аспектах, як-от: мова, прапор, гімн, тризуб, любов до Батьківщини, повага до історичного минулого, формування національної свідомості та любові до рідної мови тощо.

Література:

1. Петронговський Р. Теорія і практика формування патріотизму старшокласників : дис. ... канд. пед. наук. Житомир, 2003. 220 с.
2. Іванченко Ю. Соціально-філософський зміст патріотизму. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 1 (11). С. 154–162.
3. Педагогічний словник / за ред. М. Ярмаченка. Київ : Пед. думка, 2001. 514 с.
4. Філософський енциклопедичний словник / редкол. : В. Шинкарук (гол. ред.) та ін. Київ : Абрис, 2002. 746 с.
5. Дашутін Г., Михальченко М. Український експеримент на терезах гуманізму. Київ, 2001. 335 с.
6. Веніславський Ф. Конституційний лад та суспільний ідеал: до питання про базові цінності конституційного ладу України. *Право України*. 2010. № 2. С. 120–128.
7. Головатий Н. Соціологія молоді : Курс лекцій. Київ : МАУП, 1999. 224 с.
8. Молодиченко В. Модернізація цінностей в українському суспільстві засобами освіти : філософський аналіз. Київ : Знання України, 2010. С. 275–276.
9. Вербицька П. Проблеми історичної пам'яті у проєкції на завдання сучасної історичної освіти *Вісник Національного Університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2012. № 724. С. 251–254.
10. Щербань П. Національне виховання в сім'ї. Київ, 2000. 260 с.
11. Щербань П. Формування національної самосвідомості в сім'ї. Київ : Знання України, 2002. 94 с.
12. Націоналізм: Антологія / упоряд. : О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. 872 с.
13. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу. Київ : Спалах, 2004. 272 с.

УДК 351:316.42:396.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.52>

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ У СКЛАДІ ІНКЛЮЗИВНОЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Намазова Юлія,*аспірантка кафедри публічного управління та адміністрування
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
ORCID ID: 0000-0003-0466-6005*

У статті розглянуто теоретичні питання умов реалізації реформи децентралізації в Україні й оцінено перспективи місцевого розвитку територіальних громад, зокрема й економічні, соціальні, екологічні, культурні, громадські й інші аспекти.

Проаналізовано наукові підходи до поняття та змісту інклюзивної моделі розвитку територіальних громад, на основі загальноприйнятих трактувань інклюзії з позиції державного управління.

Визначено, що інклюзивна модель розвитку територіальних громад передбачає формування організаційних умов для залучення людей до різних сфер діяльності для підвищення якості їхнього життя за відсутності будь-якої дискримінації. Актуалізовано доцільність інтеграції в державну політику компоненти гендерної рівності у складі інклюзивної моделі розвитку територіальних громад. Узагальнено поширені теоретизування інклюзивного розвитку у світлі реформи децентралізації на основі напрацювань іноземних учених.

Констатовано, що в Україні, як і у світі, зростає інтерес до інклюзивної моделі, яка передбачає розвиток усіх територій і секторів економіки громад, ставлячи за мету скорочення соціальної нерівності через перерозподіл доходу та завдяки активній участі в економіко-суспільному житті різних соціальних груп населення.

Досліджено показники інклюзивності економічного розвитку, гендерних відмінностей, рівня участі жінок у робочій силі, чинників, що обмежують можливості зайнятості жінок, за допомогою загальноприйнятих у світі індексів виміру розширення прав і можливостей кожної статі. Проаналізовано рейтинги країн-лідерів за значенням Індексу гендерної нерівності та кореляцію розміру валового внутрішнього продукту на душу населення й економічних можливостей жінок. На основі цього доведено, що гендерна паритетність економічних можливостей є ключовим елементом сучасної, добре функціонуючої ринкової економіки на шляху сталого зростання.

Запропоновано заходи з поліпшення гендерної рівності за допомогою низки чинників у межах інклюзивного розвитку територіальних громад.

Ключові слова: державна політика, гендерна рівність, інклюзивність, децентралізація, територіальна громада.

Namazova Yulia. State policy of gender equality as part of the inclusive model of the development of territorial communities

The article examines the theoretical issues of the conditions for the implementation of the decentralization reform in Ukraine. The prospects of local development of territorial communities, including economic, social, ecological, cultural, public and other aspects, were evaluated.

Scientific approaches to the concept and content of the inclusive model of development of territorial communities are analyzed based on generally accepted interpretations of inclusion from the standpoint of state administration.

It was determined that the inclusive model of the development of territorial communities provides for the formation of organizational conditions for the involvement of people in various spheres of activity in order to improve the quality of their lives in the absence of any discrimination. The expediency of integrating the components of gender equality into the state policy as part of the inclusive model of the development of territorial communities has been updated. Generalized approaches of foreign scientists to the concept of inclusive development and decentralization reform.

It was established that in Ukraine, as well as in the world, interest in the inclusive model is growing. It was determined that the inclusive model of community development involves the development of all territories and sectors of the community economy. The model aims to reduce social inequality through redistribution of income and through active participation in the economic and social life of various social groups.

Indicators of the inclusiveness of economic development, gender differences, the level of women's participation in the workforce, factors limiting women's employment opportunities were studied. In the analysis, globally accepted indices for measuring the empowerment of each gender were used. The rankings of the leading countries by the value of the Gender Inequality Index and the correlation between the size of the GDP per capita and the economic opportunities of women were analyzed. Based on this, it has been proven that gender parity of economic opportunities is a key element of a modern market economy and sustainable development.

Measures to improve gender equality with the help of a number of factors within the framework of inclusive development of territorial communities are proposed.

Key words: state policy, gender equality, inclusiveness, decentralization, territorial community.

Постановка проблеми. Гендерна рівність є не лише основним правом людини, її збалансування матиме глобальні позитивні соціально-економічні наслідки. Розширення прав і можливостей жінок сприяє процвітанню економіки, стимулює продуктивність і зростання. Проте гендерна нерівність залишається глибоко вкоріненою в кожному суспільстві, унаслідок чого жінки постійно стикаються з дискримінацією, нерівністю та поганим поводженням у громадському та приватному житті. Це має серйозні наслідки для прав людини, оскільки, за твердженням фахівців UNESCO [8], «<...> для того, щоб жінки могли повною мірою здійснювати свої права людини, гендерні аспекти мають бути включені в політику всеосяжного розвитку». З даного тезису можемо зробити висновок, що поняття демократії, ефективного врядування та децентралізації нерозривно переплітаються, а в основі всіх цих концепцій лежить ідея усунення нерівності, заснованої на різноманітних умовах (включно зі статтю), і сприяння рівності участі та доступу, а також контролю в усіх сферах.

Людиноцентричний вектор реформи децентралізації влади та місцевого самоврядування у світі й Україні створює умови для підвищення якості управління на місцевому рівні, прозорості дій влади і широкого залучення громадян у процеси ухвалення управлінських рішень з питань місцевого розвитку. Децентралізація має потенціал надавати людям більше прав і можливостей, зокрема тим групам населення, які часто потерпають від дискримінації та виключені із процесів ухвалення рішень [1]. У даному спектрі наукових досліджень привертає увагу концепція інклюзивності, яка останніми роками активно обговорюється в Україні, щоправда, здебільшого в контексті освіти та працевлаштування людей з інвалідністю. Водночас проблема бідності та критичний рівень розшарування населення та взаємної недовіри потребують нових інклюзивних підходів в умовах реалізації реформи децентралізації. Суттєвим за чисельністю сегментом українського суспільства, для якого необхідна реалізація політики інклюзивного розвитку в розрізі державної гендерної політики та впровадження інклюзивних інновацій в умовах реформи децентралізації, є жіноче населення працездатного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню сутності поняття «інклюзія» та вивченню теорій інклюзивного зростання як основи соціально-економічного розвитку присвятили свої праці вітчизняні вчені М.В. Войчук, А.В. Базиліук, О.В. Жулин, дослідження інклюзивного місцевого розвитку на основі державної політики гендерної рівності описували Л.І. Федулова, А.В. Кожина, В.П. Биховченко, а також зазначеним питанням присвятили праці закордонні вчені К. Vos, J. Gupta, N. Pouw та M. Ros-Tonen.

Мета статті – дослідження теоретичних аспектів інклюзивної моделі розвитку територіальних громад, вивчення можливостей її інтеграції з державною політикою гендерної рівності в Україні.

Виклад основного матеріалу. З децентралізацією місцевий рівень управління набуває все більшого значення як постачальник послуг і точка доступу до політичної системи і, таким чином, є ключовою ареною в боротьбі за розширення сфери реалізації гендерної політики [1]. В умовах реформи децентралізації в Україні слушною вважаємо позицію А.В. Кожини, яка наголошує на важливості оцінки перспектив місцевого розвитку територіальних громад, включаючи економічні, соціальні, екологічні, культурні, громадські й інші аспекти [6]. Лобіювання з кінця 90-х рр. базової концепції людиноцентризму детермінувало необхідність пошуку ефективних механізмів перерозподілу суспільних благ і підвищення якості життя людей. Це актуалізувало напрям наукових досліджень теорій суспільного добробуту та їх трансформацію в концепцію інклюзивної моделі розвитку територіальних громад.

Дотепер учені не дійшли до узгодженого загальноприйнятого трактування інклюзивного розвитку. Історія зародження даної ідеї бере свій початок із другої половини ХХ ст., концентруючи увагу на індивідуальності в різних сферах соціального розвитку держави й у міжнародних відносинах. Уперше термін «інклюзія» (від англ. *inclusion* – включення) було вжито в 1970-х рр. у США, але тоді виділяли лише соціальну інклюзію, під якою розуміли збільшення ступеня участі всіх громадян у суспільних процесах, коли кожна людина як індивідуальність сприймається суспільством і має можливість повноцінно брати участь у соціумі [4]. Дана позиція простежується також у парадигмі суспільного розвитку, де інклюзію трактують як процес збільшення ступеня участі всіх громадян у суспільстві (як цілісній соціальній системі), направлений на розвиток рівності [18]. Тобто концепція інклюзивного розвитку передбачає, що кожен суб'єкт є важливим, унікальним, цінним для суспільства і має можливості, щоб задовольнити свої потреби. Погоджуємось із М.В. Войчуком, який наголошує, що процес інклюзії з позиції державного управління фактично передбачає формування організаційних умов для залучення людей до різних сфер діяльності для підвищення якості їхнього життя [4]. Дану думку підтримує і Л.І. Федулова, яка зазначає, що в узагальненому розумінні «інклюзивний» є новітнім трактуванням сучасного розвитку, сутність якого полягає в необхідності посилення залучення до вирішення проблем розвитку всіх верств населення, а також зростання залученості до розвитку всіх територій [15]. Подібне

заключення на інституційному рівні можна зустріти у проєкті «Стратегії сталого розвитку України на період до 2030 р.» де сказано, що інклюзивність – «процес участі всіх людей у житті соціуму, коли всі заінтересовані сторони беруть активну участь у громадському житті» [14]. Отже, інклюзивність передбачає залучення кожного в життя спільноти за відсутності будь-якої дискримінації.

Актуальною вважаємо позицію вчених А.В. Базилука й О.В. Жулина, які виділяють чотири типи соціально-економічного розвитку, як-от: сегрегація (лат. *segregatio* – відділення), що будується на поділі людей у суспільстві на категорії за ознакою відмінності соціальних статусів, що призводить до обмеження сфери життєдіяльності та взаємодії; екстракція (лат. *extractum* – витяжка) – поділ суспільства на складові частини за допомогою створених умов, у яких вони розподіляються неоднаково; інтеграція (лат. *integratio* – поповнення, відновлення), тобто пристосування членів суспільства до єдиної соціально-економічної системи; інклюзія (англ. *inclusion* – включення), як процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціумі через доступ до можливостей і справедливий розподіл результатів праці [2]. Отже, учені трактують поняття «інклюзія» як близьке за значенням до поняття «інтеграція» та протилежним до понять «сегрегація» й «екстракція».

Узагальнити наведені теоретизування інклюзивного розвитку у світлі реформи децентралізації можемо на основі напрацювань іноземних учених J. Gupta, N. Pouw та M. Ros-Tonen, які інклюзивний місцевий розвиток трактують як новий вимір прогресу, зосередженого на найбільш маргінальних членах суспільства, беручи до уваги економічні, соціальні й екологічні аспекти та структурні чинники, які перешкоджають найбільш учасникам брати участь у процесі розвитку [17]. Інклюзивний місцевий розвиток пов'язаний із такими концепціями, як інклюзивне зростання, інклюзивна економіка, добробут, соціальна справедливість і права людини, і має такі локальні виміри:

- соціальне включення, що покращує життя найбільш маргіналізованих людей, груп і держави;
- екологічне включення, яке враховує те, що найбільш маргіналізовані люди дуже залежать і вразливі до змін в їхньому середовищі й екосистемі послуг;
- кореляційне включення, що вимагає вирішення структурних причин, як-от політика влади, бідність і екстерналізація навколишнього середовища.

Доповнити даний перелік можемо на основі досліджень закордонних учених K. Vos та J. Gupta, які додатково визначають такі складові частини:

- справедливий розподіл вигод розвитку та рівних можливостей;
- економічні можливості для місцевих жителів (продуктивна зайнятість);
- адаптивну спроможність (пом'якшення потрясінь існування) [16].

Можемо констатувати, що в Україні, як і у світі, зростає інтерес до інклюзивної моделі, яка передбачає розвиток усіх територій і секторів економіки громад, ставлячи за мету скорочення соціальної нерівності не тільки через перерозподіл доходу, а й завдяки активній участі в економіко-суспільному житті різних соціальних груп населення. Цю думку підтримує і Л.І. Федулова, яка визначає основною метою реалізації інклюзивних проєктів у розвитку територіальних громад інтеграцію молоді, жінок, людей з інвалідністю та людей похилого віку, надання їм можливості одержання соціальної й економічної вигоди [15]. Тобто розвиток інклюзивних проєктів у межах територіальних громад активізує інтеграцію вразливих категорій населення в ділову активність у різних сферах функціонування громад (політичну, соціальну, економічну), забезпечує їм підвищення соціального добробуту. Беручи це до уваги, у складі інклюзивної моделі розвитку територіальних громад вважаємо доцільним актуалізувати державну політику гендерної рівності, оскільки загальна мета зусиль у цій сфері є дотичною до завдань інклюзивної моделі – сприяти справедливому розподілу ролей і ресурсів у місцевому самоврядуванні й економічному розвитку, де як чоловіки, так і жінки виступатимуть активними учасниками, джерелами впливу та користувачами послуг. Діяльність із забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у складі інклюзивної моделі розвитку посилить чутливість до гендерних питань під час формування керівних органів, структур, планів, кадрового потенціалу територіальних громад, а також послуг з місцевого економічного розвитку. Підтвердженням нашої позиції є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [5], де у Преамбулі метою цього Закону визначено «досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України». Головною ідеєю гендерного підходу в даному разі В.П. Биховченко розглядає врахування специфіки положення жінок і чоловіків на кожній стадії розвитку політики, законодавства, будь-яких заходів у громаді, чому може сприяти застосування гендерного підходу, що дозволить скоротити нерівність у розподілі суспільних ресурсів [3].

Отже, у складі інклюзивної моделі розвитку територіальних громад обов'язковою складовою частиною, окрім економічних і матеріальних досягнень, учені розглядають широке коло чинників суспільного добробуту, серед яких і гендерна рівність. Україна посіла 49 місце серед 74 країн своєї групи дослідження за оцінками інклюзивності економічного розвитку, а за останні 5 років даний показник знизився на 6,8%. Експерти Світового економічного форуму пояснюють цю тенденцію негативним впливом війни [9]. Тривалі бойові дії на сході країни стирають ефект наявного прогресу, особливо позначаючись на добробуті найменш забезпечених верств населення, а талановиті й ініціативні люди мігрують з України в пошуках можливостей для самореалізації в інших країнах. У складі населення України є виражені гендерні відмінності: 54% жінок і 46% чоловіків. Ця диспропорція пояснюється довшою тривалістю життя жінок, що відображається в особливо великій кількості жінок похилого віку. Чисельність українських жінок віком 15–70 років становить 16,6 млн, лише 6,8 млн належать до зайнятого населення. Водночас рівень участі жінок у робочій силі в Україні знизився із 67% у 1991 р. до 46,8% у 2022 р. Це можна пояснити наявністю деяких чинників, що обмежують можливості зайнятості жінок, зокрема, пандемія COVID-19 спричинила подальший тиск на жінок, вимушених поєднувати свої професійні обов'язки з домашніми обов'язками та доглядовою працею. Гендерна сегрегація та дискримінаційне ставлення до жінок на роботі також є поширеним явищем. Зайняті жінки мають менший доступ до фінансів порівняно із чоловіками: гендерний розрив в оплаті праці між чоловіками та жінками в Україні становить 23% [10]. Ця диспропорція також відображається в тому, що жінки отримують нижчі пенсії, ніж чоловіки. Оскільки жінки живуть у середньому на 10 років довше, ніж чоловіки, ця ситуація в кінцевому підсумку призводить до фемінізації бідності. Отже, можемо зробити висновок, що суттєвим за чисельністю сегментом українського суспільства, для якого необхідна реалізація локальної політики інклюзивного розвитку та впровадження інклюзивних інновацій, є жіноче населення працездатного віку.

Європейський банк реконструкції та розвитку (далі – ЄБРР) інтеграцію політики гендерної рівності позиціонує як базовий рушій під час переходу до інклюзивного зростання та вважає, що паритетність економічних можливостей для жінок і чоловіків є ключовим елементом сучасної, добре функціонуючої ринкової економіки на шляху сталого зростання [11]. Спробуємо підтвердити даний тезис реальними аналітичними показниками за допомогою загальноприйнятих у світі індексів виміру розширення прав і можливостей кожної статі.

Актуальним вважаємо використання Індексу гендерної нерівності (Gender Inequality Index (далі – ГІІ)), який використовується Програмою розвитку ООН [19]. ГІІ – це зведений показник гендерної нерівності з використанням трьох вимірів: здоров'я, прав і можливостей та рівності на ринку праці. Він покликаний виявити ступінь національних досягнень людського розвитку, детермінованих гендерною рівністю, і забезпечити емпіричні основи для аналізу державної гендерної політики. Значення індексу ГІІ коливається від 0, коли жінки та чоловіки мають однакові права та можливості, до 1, коли одна стаття має якнайгірші показники за всіма вимірюваними параметрами [19]. У результаті проведеного аналізу даних країн світу за показниками гендерної рівності ми виокремили п'ятірку країн із найнижчим значенням Індексу гендерної нерівності (ГІІ) (рис. 1).

Із графіка помітно, що за аналізований період – 1990–2022 рр. Індекс гендерної нерівності демонструє тенденцію до зниження, що свідчить про покращення показників гендерної рівності в динаміці. Перше місце в рейтингу посідає Данія з показником ГІІ 0,013, друге – Норвегія (ГІІ – 0,016), третє – Швейцарія (ГІІ – 0,018). Україна посіла 49 місце серед 191 країни [19].

Наступним, не менш показовим, є Індекс економічних можливостей жінок (Women's Economic Opportunity Index (далі – WEОІ)), який покликаний порівняти країни щодо їхніх досягнень у лідерстві, управлінні та підприємстві серед жінок, а також їхніх успіхів у доступі жінок до освіти та відпустки по догляді за дитиною. Даний показник використовувався до 2019 р., після чого його модернізували до Індексу «Жінки, бізнес і закон» (WBL Indicator). Даний показник вимірює закони та нормативні акти в 190 країнах у восьми сферах, що впливають на участь жінок в економіці, як-от: мобільність, робоче місце, оплата праці, шлюб, батьківство, підприємництво, активи та пенсії [9]. Економічні можливості жінок, за визначенням Economist Intelligence Unit, – це набір законів, правил, практик, звичаїв і поглядів, які дозволяють жінкам брати участь у робочій силі на умовах, приблизно таких же, як і чоловікам, як найманих працівників, так і підприємці у формальному секторі. WBL Indicator оцінює та вимірює прогрес в економічному розвитку жінок, прагнучи вийти за межі гендерної нерівності до основних чинників, що впливають на доступ жінок до економічних можливостей у формальній економіці. Проведемо комплексну оцінку залежності розміру номінального ВВП на душу населення від участі жінок в економічній діяльності серед країн із найкращими показниками гендерної паритетності та порівняємо їх з Україною (рис. 2).

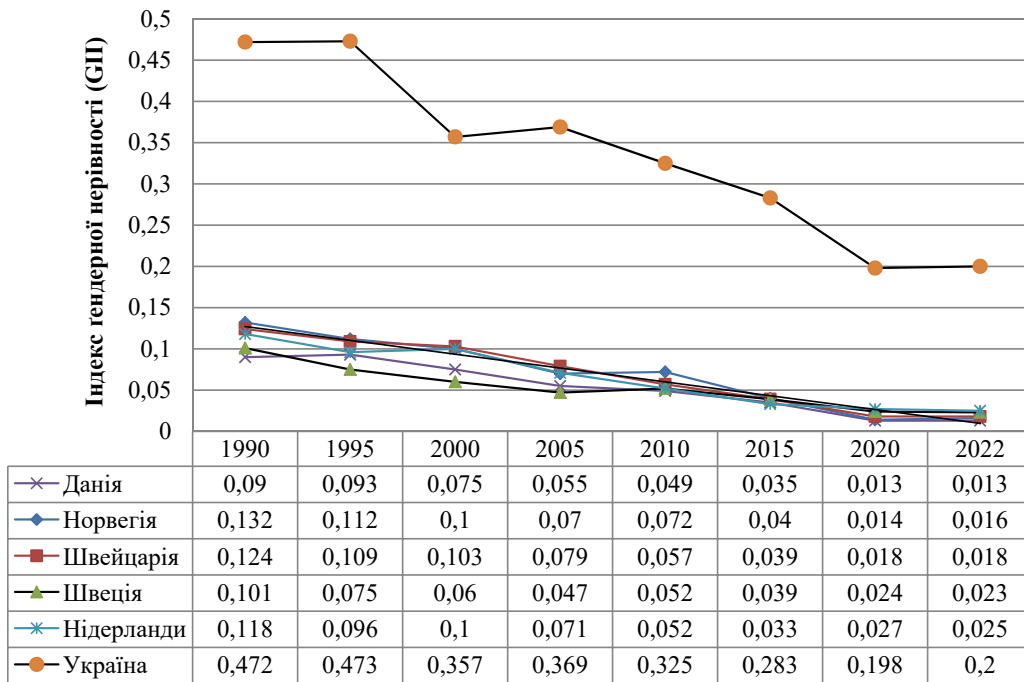

Рис. 1. Рейтинг країн-лідерів за значенням Індексу гендерної нерівності (ГІН)

Джерело: узагальнено автором на основі [19]

Прогрес у досягненні гендерної рівності можна поліпшити за допомогою низки чинників, включаючи освіту, роботу, дохід, здоров'я, участь у політичному житті та соціальні норми. Удосконалення в одній сфері зазвичай стимулює покращення в інших, робить гендерну рівність явищем, що самозмцнюється. Оскільки жінки стають більш освіченими, приєднуються до робочої сили й отримують більші доходи, гендерні розриви звужуються й економічні показники країни також покращуються, що помітно з лінії тренду на рис. 2. Зростання гендерної рівності та спроможності жінок збігається зі зростанням доходу на душу населення, що сприяє зростанню глобального середнього класу. Дане явище економісти Goldman Sachs назвали «середнім розширенням» [7]. Дана теорія ґрунтується на припущенні, що жінки витрачатимуть більше, пріоритети цільових витрат жінок відрізняються від пріоритетів чоловіків. Жінки частіше купують товари та послуги, які покращують добробут сім'ї, зокрема це:

- охорона здоров'я, включаючи фармацевтику, профілактичні щеплення для дітей, лікарняне лікування та загальні медичні послуги;
- фінансові продукти для заощаджень та інвестиційних механізмів, які зберігаються поза домогосподарством;
- освіта для самих дітей і жінок;
- догляд за дітьми, надання жінкам можливості працювати поза домогосподарством і дозвіл дівчатам ходити до школи замість того, щоб піклуватися про молодших братів і сестер;
- споживчі товари тривалого користування, як-от посудомийні машини, пральні машини й одяг.

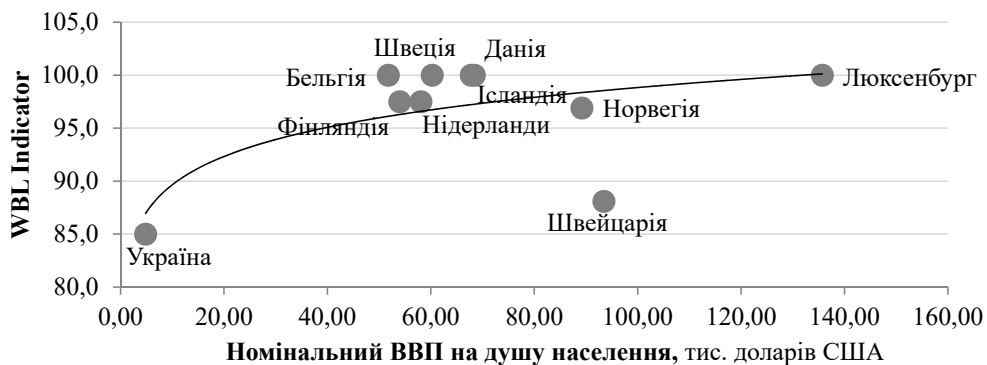

Рис. 2. Кореляція розміру ВВП на душу населення й економічних можливостей жінок

Джерело: узагальнено автором на основі [9; 19]

На основі даної теорії Група Світового банку (WBG) підрахувала, що якби рівень зайнятості жінок у розвинених країнах зріс до рівня зайнятості чоловіків, загальний рівень ВВП міг би збільшитися в середньому на понад 12%, а скорочення гендерного розриву в зайнятості може збільшити дохід на душу населення більш ніж на 10% вище, ніж наші базові прогнози до 2020 р., і на 20% вище для деяких країн до 2030 р. Це має вирішальне значення не тільки для сталого розвитку, але й для зменшення нерівності доходів і зміцнення соціальної єдності. Однак ключовою проблемою економічного зростання є професійна сегрегація на основі гендерних норм. Це явище є одним із значних чинників загальної різниці в оплаті праці чоловіків і жінок. Несвідоме упередження інформує про те, які типи кар'єри «підходять» жінкам, а не чоловікам, яким прищеплюють його в молодому віці. Наприклад, жінки частіше обіймають посади обслуговування, освіти, охорони здоров'я й інші сфери, пов'язані з «вихованням», тоді як чоловіки частіше обіймають посади вирішення проблем і управління багатством. Жінки стикаються з більшою різницею в оплаті праці у професіях і галузях, де домінують чоловіки. Окрім того, коли жінки входять у професійні сфери, де традиційно домінують чоловіки, оплата за посади в цих сферах падає. Це доводять світові дослідження, згідно з якими у 2022 р. на кожен долар, який заробляють чоловіки, жінки заробляють 0,82 цента.

Дослідження перспективності інклюзивної моделі розвитку територіальних громад вимагає вивчення процесів еволюції теорій місцевого розвитку. У змісті проєкту «Місцевий економічний розвиток міст» (MERM), який базується на міжнародних зобов'язаннях України та політиці Канадського агентства міжнародного розвитку (КАМР) [12], ідентифіковано три проблемні сфери питання гендерної рівності в місцевому розвитку: жінки та чоловіки в ролі найманих працівників, можливості для жінок у самозайнятості, участь у процесах ухвалення рішень.

Частково подолати визначені проблеми та гендерну сегрегацію в межах інклюзивного розвитку територіальних громад допоможуть зусилля, спрямовані на залучення жінок до бізнесу, що експерти Європейського банку реконструкції та розвитку (далі – ЄБРР) вважають важливим заходом для повної реалізації економічного потенціалу будь-якої країни. ЄБРР зазначає, що жіноче підприємництво відіграє ключову роль у створенні робочих місць і стимулюванні економічного зростання. Сприяння розвитку жіночого підприємництва є важливим чинником інклюзивного економічного зростання в Україні. Підприємництво пробуджує в жінок ініціативу до ділової активності й активності в суспільному житті загалом, сприяє прозорості роботи органів влади та сфери підприємництва. Проте підприємства малого та середнього бізнесу, у яких здебільшого реалізуються жінки, стикаються зі значно більшими перешкодами щодо доступу до фінансування та технологій, які їм потрібні для розвитку та зростання. ЄБРР працює з підприємствами малого та середнього бізнесу, які очолюють жінки [11]. Це може допомогти активації залучення жінок у межах територіальних громад до сфери бізнесу, надаючи доступ до фінансування, практичних навичок, знань і ресурсів. Підтримка жіночого підприємництва в межах громад сприятиме фінансовій незалежності жінок, розширенню їхніх прав і свобод, економічному зростанню місцевих територій, а також загальному зростанню рівня ВВП.

Висновки. Узагальнюючи розуміння поняття інклюзивної моделі розвитку територіальних громад, варто зазначити, що до її складових частин входить залучення до вирішення проблем розвитку громади всіх категорій населення, розвиток усіх територій і всіх секторів громади, скорочення нерівності та бідності завдяки активній участі в економічному житті всіх соціальних груп населення, отримання соціально-економічної ролі всіма верствами населення, зокрема й жінками. Отже, інклюзивна модель розвитку територіальних громад передбачає політику, що максимально націлена на врахування інтересів громадян, посилення залучення до вирішення проблем усіх соціальних верств населення громади за умов відсутності будь-яких проявів дискримінації. Фокус державної політики гендерної рівності у складі інклюзивної моделі розвитку територіальних громад має бути на розширенні паритетних можливостей праці як для жінок, так і для чоловіків. Це передбачає збільшення безпечного та гідного працевлаштування, а також доступ до інклюзивного бізнесу. Інклюзивні бізнес-моделі мають бути спрямовані на інтеграцію вразливих категорій населення, зокрема й жінок, у сферу ділової активності, що також допоможе включити малозабезпечене населення в суспільно-економічний процес у ролі споживачів, покупців, працівників, виробників і підприємців на всіх етапах ланцюга створення доданої вартості.

Агресія Росії щодо України нині ускладнює процес реалізації інклюзивної моделі розвитку територіальних громад у напрямі подолання структурних проблем гендерної рівності, однак це привело до створення нових ролей для самореалізації жінок, зокрема у Збройних силах, волонтерстві, збільшенні психологічної постконфліктної допомоги біженцям, пораненим бійцям і родинам загиблих воїнів.

Література:

1. Аналіз реформи децентралізації в Україні з точки зору гендерної рівності та підходу, заснованого на правах людини. URL: <https://eca.unwomen.org/>
2. Базилюк А.В., Жулин О.В. Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку. *Економіка та управління на транспорті*. Київ : НТУ. 2015. Вип. 1. С. 5–12.
3. Биховченко В.П. Гендерне бюджетування на місцевому рівні як інструмент підвищення ефективності використання бюджетних коштів. *Ефективна економіка*. 2019. № 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2019_5_23/
4. Войчук М.В. Етимологія поняття «економічна інклюзія» у контексті циклічного розвитку економіки. *Інноваційна економіка*. 2021. № № 3–4. С. 28–33.
5. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України № 2866–IV від 08.09.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15/ed20050908#Text/>
6. Кожина А.В. Теорія інклюзивного місцевого розвитку та її взаємозв'язок з теоріями територіального розвитку. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 22. С. 102–110.
7. The Goldman Sachs Group, Inc. : офіційний вебсайт. URL: www.goldmansachs.com/
8. UNESCO : офіційний вебсайт. URL: <https://www.unesco.org/>
9. World Bank Group : офіційний вебсайт. URL: <https://wbl.worldbank.org/en/wbl/>
10. Державна служба статистики України : офіційний вебсайт. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
11. Європейський банк реконструкції та розвитку : офіційний вебсайт. URL: <https://www.ebrd.com/>
12. Посібник з основ теорії і практики МЕР «Місцевий економічний розвиток – шлях до процвітання громади». 2020. URL: http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/LED_Guide_2014_UKR.pdf
13. Місцевий економічний розвиток міст України : проєкт. Canadian International Development Agency (CIDA) : офіційний вебсайт. URL: <http://www.acdi-cida.gc.ca/>
14. Стратегія сталого розвитку України на період до 2030 р. : проєкт закону України від 07.08.2018 р. № 9015. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/jh6yf00a?an=386>
15. Федулова Л.І. Інклюзивні інновації в системі соціально-економічного розвитку. *Економіка: реалії часу* : науковий журнал. 2016. № 3 (25). С. 56–65.
16. Bos K., Gupta J. Inclusive development, oil extraction and climate change: a multilevel analysis of Kenya. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*. 2016. Vol. 23. № 6. P. 482–492.
17. Towards an Elaborated Theory of Inclusive Development / J. Gupta et al. *European Journal of Development Research*. 2015. Vol. 27. P. 541–559.
18. Gupta J., Stec S. Strengthening UNEP's legitimacy: Towards greater stakeholder engagement. *UNEP Perspectives*. 2014. № 11. P. 1–12.
19. Human Development Reports (2022). URL: <https://hdr.undp.org/data-center/thematic-composite-indices/gender-inequality-index#/indicies/GII>

УДК 351.82:338.24

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.53>

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ВОЄННОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Пархоменко-Куцевіл Оксана,

доктор наук з державного управління, професор,
завідувач кафедри публічного управління та адміністрування
Університету Григорія Сковороди в Переяславі
ORCID ID: 0000-0002-0758-346X

У статті проаналізовані наукові підходи до питання формування та розвитку воєнної безпеки. Обґрунтована важливість формування системи воєнної безпеки, яка характеризує стан суспільних відносин даної соціальної та військово-політичної системи, її компонентів, за якого забезпечується ефективна протидія впливу зовнішніх і внутрішніх військових загроз, тим самим у військовій сфері створюються умови для стабільного динамічного розвитку даного суспільства.

З'ясовано, що воєнна безпека стає найважливішим пріоритетом держави. У свою чергу, це приводить до виникнення специфічної діяльності щодо її забезпечення, під час якої відбуваються формування системи воєнної безпеки, її вдосконалення, підтримка на необхідному рівні, що визначається, з одного боку, військово-політичною ситуацією, а з іншого – повноваженнями держави. У процесі цієї ж діяльності відбувається і практичне відображення воєнних загроз, що виникають.

Обґрунтовано, що воєнна безпека як складова частина національної безпеки – це складна категорія, що характеризує стан суспільних відносин даної соціальної та військово-політичної системи, її компонентів, за якого забезпечується ефективна протидія впливу зовнішніх і внутрішніх військових загроз (збройного насильства), тим самим у військовій сфері створюються умови для стабільного динамічного розвитку даного суспільства.

Автором доведено, що на тепер постала об'єктивна потреба у формуванні Доктрини воєнної безпеки в умовах війни, де треба врегулювати питання професіоналізації Збройних сил України, оптимізацію державного управління у сфері оборонно-промислового комплексу, збільшення фінансування на наукові розробки інноваційних засобів захисту військовослужбовців, інноваційну зброю, передбачити проведення форсайт-досліджень у сфері воєнної безпеки з урахуванням сучасних глобалізаційних викликів і небезпек, виокремити проблеми економічної, екологічної, кадрової, продовольчої безпеки з урахуванням гарантування воєнної безпеки, визначити пріоритети розвитку воєнної безпеки на 5, 10 та 30 років.

Ключові слова: національна безпека, воєнна безпека, глобалізація, професіоналізація збройних сил, економічна безпека, воєнний потенціал, кадровий потенціал.

Parkhomenko-Kutsevil Oksana. Theoretical basis of the formation and development of the military security of Ukraine

The article analyzes scientific approaches to the issue of formation and development of military security. The author substantiates the importance of the formation of a military security system, which characterizes the state of social relations of this social and military-political system, its components, which ensures effective countermeasures against the influence of external and internal military threats, and thereby creates conditions for the stable dynamic development of this society in the military sphere.

The author found out that military security is becoming the most important priority of the state. In turn, this leads to the emergence of specific activities related to its provision, during which the military security system is formed, improved, and maintained at the required level, which is determined, on the one hand, by the military-political situation, and on the other, by the powers of the state. In the course of the same activity, there is also a practical reflection of emerging military threats.

The article substantiates that military security as a component of national security is a complex category that characterizes the state of social relations of this social and military-political system, its components, which ensures effective countermeasures against the influence of external and internal military threats (armed violence), and therefore it is in the military sphere that conditions are created for the stable dynamic development of this society.

The author proved that today there is an objective need for the formation of the Doctrine of military security in war conditions, where the issues of professionalization of the Armed Forces of Ukraine, optimization of state management in the field of the defense-industrial complex, increased funding for scientific development of innovative means of protection for servicemen, innovative weapons, provide foresight studies in the field of military security taking into account modern globalization challenges and dangers, identify problems of economic, ecological, personnel, food security taking into account the provision of military security, determine priorities for the development of military security for 5, 10 and 30 years.

Key words: national security, military security, globalization, professionalization of armed forces, economic security, military potential, personnel potential.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Життєво важливі інтереси будь-якої держави ґрунтуються на національному надбанні та національних цінностях, що забезпечуються можливостями економіки, політичної та військової організації держави, а також духовно-моральним та інтелектуальним потенціалом суспільства. Основою формування національної безпеки є воєнна безпека. Воєнна безпека – складний феномен, який варто аналізувати з урахуванням сучасного етапу розвитку держави, викликів, які стоять перед Україною нині, та прогнозування й дослідження, а також моделювання військових викликів і глобальних небезпек майбутнього для формування стратегії воєнної безпеки України. Тому натеper актуалізується питання аналізу теоретичних засад формування та розвитку воєнної безпеки України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблеми воєнної безпеки часто аналізують із погляду гарантування національної безпеки. Так, Ю. Луценко досліджує проблеми у сфері державної безпеки України, звертає увагу на те, що за наявності воєнної безпеки можливе вирішення багатьох завдань щодо гарантування національної безпеки та створення необхідних умов для стабільного розвитку політичних, економічних, соціальних, екологічних, духовних, інтелектуальних, демографічних засад життєдіяльності суспільства [1]. М. Ковалів і В. Іваха аналізують питання воєнної безпеки як чинника стабільності суспільства та взаємозв'язок між стабільністю суспільства та воєнною безпекою [2]. П. Мінеєв розглядає рекомендації щодо викладання методики визначення рівня воєнної безпеки для слухачів оперативного-тактичного рівня навчання [3]. В. Артемов, В. Хорошко, Ю. Хохлачова, В. Погорелов обґрунтовують, що акценти воєнної боротьби зміщуються в бік практичної реалізації інформаційних технологій, і аналізують проблеми інформаційно-воєнної безпеки [4]. В. Перевалова, О. Кузьменко, Я. Григоренко досліджують теоретичний аспект правових категорій «воєнна безпека» й «обороздатність держави», зазначають відсутність конкретизації цих понять у законодавстві [5]. І. Свіда обґрунтовує стратегічні вимоги до організації опрацювання інформації в інтересах системи гарантування воєнної безпеки та надає рекомендації щодо алгоритмізації процесу її опрацювання у стратегічній ланці управління системи гарантування воєнної безпеки України [6]. Отже, воєнну безпеку часто аналізують з погляду гарантування національної безпеки, а також інформаційної безпеки, водночас нині постала необхідність в інноваційному підході до проблеми воєнної безпеки з урахуванням повномасштабного вторгнення Росії на територію України, глобалізаційних викликів і небезпек, а також сучасних проблем, які виникають в умовах воєнного часу.

Виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Нині, в умовах воєнного часу, збройної агресії Росії на території України, потребує змістовного переосмислення поняття воєнної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Останніми роками посилилася увага до гарантування безпеки, що охоплює політичну, економічну, військову, екологічну, продовольчу, національну й інші види. Проблема гарантування безпеки зумовлює формування специфічних військово-економічних відносин і закономірностей, що потребують системного аналізу. Економіка безпеки постає, по-перше, як частина економіки, яка обслуговує захист життєво важливих інтересів суспільства, по-друге, у конкретному вигляді – як сукупність спеціальних (функціональних) економік, які забезпечують конкретні функціональні види безпеки [7].

Економічне забезпечення воєнної безпеки здійснює економіка військової сфери.

Формування професійних збройних сил, їх підготовка, професійний розвиток і забезпечення їх функціонування потребують витрат великих обсягів економічних ресурсів. Отже, однією зі складових частин воєнної безпеки є економічна безпека.

Потреба держави та суспільства гарантувати собі воєнну безпеку є природною та неминучою. Однак сутність і зміст поняття «воєнна безпека» зумовлені конкретно-історичними умовами, що відображають усе розмаїття суспільних відносин конкретного соціуму на окремому етапі його існування. Загрози збройних конфліктів породжують закономірне прагнення їх усунути, мінімізувати, створити атмосферу захищеності інтересів країни, держави, населення від зовнішньої (насамперед) військової сили.

Воєнна безпека стає найважливішим пріоритетом держави. Це, своєю чергою, приводить до виникнення специфічної діяльності щодо її забезпечення, під час якої відбуваються формування системи воєнної безпеки, її вдосконалення, підтримка на необхідному рівні, що визначається, з одного боку, військово-політичною ситуацією, а з іншого – повноваженнями держави. У процесі цієї ж діяльності відбувається і практичне відображення воєнних загроз, що виникають.

Варто розуміти, що воєнна безпека – це лише один бік загальної системи національної безпеки, хоча вона надзвичайно важлива та багато в чому навіть визначальна. Вона, як і інші види безпеки, служить забезпеченню умов ефективного функціонування суспільства, держави й особистості як у мирних

умовах, так і в ситуації військового конфлікту. Унаслідок цього вона є важливим елементом, гарантом суспільного прогресу.

Незважаючи на значущість і важливість цієї сфери, поняття «воєнна безпека» не має єдиного визначення, а також зазначений феномен мало досліджується в аспекті публічного управління. У низці наукових досліджень і концептуальних державних документів замість поняття «воєнна безпека» уживаються терміни «безпека в оборонній сфері», «оборонна безпека», «публічна безпека», «безпека держави», «обороноспроможність країни» тощо. Що не є цілком коректним, оскільки не досить точно визначає сферу та сутнісні відносини діяльності, що забезпечує захист саме від воєнного конфлікту.

Вітчизняні вчені зазвичай визначають воєнну безпеку через відсутність для України військових небезпек і погроз, мінімізацію або ліквідацію воєнних небезпек і погроз українському суспільству, розглядають її як культурно-історичний феномен, як можливість адекватного реагування на військові загрози, гарантовану здатність країни протистояти застосуванню чи загрозі застосування військової сили, її готовність відбити збройні напади ззовні та придушити збройні виступи всередині країни [8]. Тому воєнна безпека найчастіше розуміється як стан соціальної та військово-політичної системи, за якого забезпечується захищеність держави (суспільства, особистості) від військових загроз.

У звичайних умовах нормальна життєдіяльність суспільства підтримується політичною, правовою й економічною системами, що історично склалися, сформованим механізмом управління, який передбачає можливість застосування державно-владних заходів для забезпечення стабільності в державі. Такі заходи дозволяють підтримувати в суспільстві правопорядок, гарантувати громадську безпеку, охороняти права та свободи громадян, законні інтереси суспільства та держави тощо. Однак їх застосування ефективно лише в умовах стабільної суспільно-політичної обстановки та неможливе тоді, коли виникають надзвичайні (екстраординарні, екстремальні, особливі) обставини, що порушують нормальну життєдіяльність громадян, функціонування суспільства та держави [9].

Поняття «воєнна безпека», будучи похідним від категорії «безпека», відображає специфічну сторону останньої, пов'язану з використанням сили як агресором (реальним чи потенційним), так і його жертвою [10]. Субстанційною ознакою воєнної безпеки є використання засобів збройної боротьби на користь національної безпеки.

Звісно, воєнна безпека – явище набагато більш складне, що вимагає врахування багатьох чинників і компонентів. Воєнна безпека охоплює: систему ідей і поглядів на захист держави та суспільства, визначену ідеологію; діяльність, спрямовану на запобігання воєнній небезпеці, ліквідацію військових загроз; стан суспільних відносин, якому властива захищеність національних інтересів від загроз, пов'язаних із силовим вирішенням міжнародних і внутрішньополітичних проблем; систему державних інститутів, покликаних захищати суспільство та його громадян від зовнішньої військової експансії та силового тиску внутрішніх сепаратистів; властивість соціальної системи зберігати власну стабільність, тобто можливість стійкого динамічного розвитку, цілісність, самостійність, усупереч зовнішній військовій експансії; здатність держави відстоювати свої життєво важливі інтереси.

Окрім того, воєнна безпека може виступати в ролі елементу суспільної свідомості, цілепокладання, суспільної настанови, цінності, національного інтересу тощо. Важливо наголосити, що воєнна безпека – одна з необхідних умов сталого динамічного розвитку всієї соціальної системи.

Отже, як складова частина національної безпеки воєнна безпека – це складна категорія, що характеризує стан суспільних відносин даної соціальної та військово-політичної системи, її компонентів, за якого забезпечується ефективна протидія впливу зовнішніх і внутрішніх військових загроз (збройного насильства), тим самим у військовій сфері створюються умови для стабільного динамічного розвитку даного суспільства.

Воєнна безпека суспільства – такий стан її внутрішніх і зовнішніх суспільних відносин, компонентів, за якого забезпечується їх захищеність, заснована на ефективній протидії впливу воєнних загроз (збройного насильства), мінімізуючи негативні впливи військової експансії ззовні, отже, у всіх суспільних сферах, створюючи умови для стабільності цього суспільства [2].

Воєнна безпека – це складова частина, найважливіший компонент національної безпеки, що визначає стан обороноздатності країни та її можливості щодо забезпечення захисту національних інтересів засобами збройного насильства.

Воєнна безпека характеризує здатність держави протидіяти виникненню війни, залученню до війни, а в разі її виникнення – зведення до мінімуму збитків і руйнівних наслідків для національної безпеки країни.

Воєнна безпека держави передбачає формування професійного складу збройних сил, постійне їх навчання та практичне «відточення» навичок, удосконалення матеріально-технічного забезпечення

військовослужбовців і членів їхніх сімей, проведення спільних навчань із країнами НАТО з метою опанування інноваційної зброї, нових навичок і знань, удосконалення управління у сфері гарантування воєнної безпеки, постійне інформування громадськості про стратегічні напрями формування та розвитку воєнної безпеки України.

Для підтримки воєнної безпеки в Україні потрібна підтримка військового потенціалу на рівні, якого досить для оборони в разі виникнення кризової ситуації в безпосередній близькості від державного кордону. Необхідний рівень воєнної безпеки досягається за наявності всього комплексу структурних компонентів, суто військових, політико-дипломатичних, економічних, ідеологічних та інших, цілеспрямованими та скоординованими зусиллями державних інститутів.

Для захисту життєво важливих інтересів суспільства держава використовує різні засоби та способи, серед яких особливе місце посідає військова сила. Потенційно існуюча воєнна небезпека змушує всі держави дбати про свою здатність захиститись від неї. Такий підхід є основним під час побудови систем як міжнародної безпеки, так і безпеки окремих держав. Як зазначає іспанський політолог Л. Саніс-тебан, «починаючи з деякого рівня складності, політичні системи створюють спеціальні органи для ведення війни, орієнтовані як проти зовнішніх ворогів, так і проти внутрішніх груп, які намагаються повалити еліти» [11].

На підставі аналізу літератури із проблематики можна виділити два основні, «крайні», концептуально різні типи воєнної безпеки – оборонну та наступальну [12].

Оборонний тип характеризується прагненням держави або її еліти забезпечити таку власну воєнну безпеку, яка передусім зводиться до недопущення актуалізації потенційних військових загроз або адекватної протидії загрозам, що перейшли в реальну площину, до мінімізації військової експансії щодо цієї країни (іноді також її найближчих союзників). Військово-політичні інтереси таких держав, пов'язані з безпекою, найчастіше обмежені рамками власних і прикордонних територій. Принаймні їм не властиві амбіції супердержав, їхня зовнішня політика помірковано експансивна, стримана. Потенціал держав, яким притаманні риси такого типу воєнної безпеки, зазвичай обмежений [12].

Наступальний тип передбачає більш активну зовнішньополітичну позицію держави, яка може мати деякою мірою й експансивний характер. Завдання такої системи воєнної безпеки виходять за рамки суто оборони території країни, регіону. Нерідко національні інтереси держави, що реалізує цю безпекову концепцію, поширюються далеко за її межі. Вона часто претендує на роль якщо не світового, то регіонального лідера. Його система воєнної безпеки покликана (за допомогою демонстрації або безпосереднього застосування військової сили) забезпечити власні домагання там, куди поширюються інтереси, зумовлені далекосяжними геополітичними амбіціями, де існує (або може з'явитися) загроза протидії домінуванню. Таке концептуальне бачення властиве насамперед імперіям, або так званим наддержавам, тобто державам із величезним політичним, економічним і військовим потенціалом.

Висновки. Отже, дослідження концептуальних основ воєнної безпеки дозволяє сформулювати деякі методологічні положення в її визначенні в сучасній Україні. Воєнна безпека, з урахуванням повномасштабного вторгнення Росії на територію України, глобалізаційних викликів і небезпек, передбачає стратегічний важливий аспект гарантування національної безпеки, мета якої – цілісний взаємозв'язок економічного, соціального, політичного, науково-технічного, духовного та власного військового потенціалів, що відрізняються один від одного якісною своєрідністю та внутрішньою структурою. Виділення цих потенціалів, що створюють у своїй взаємодії сукупний потенціал воєнної безпеки, дозволяє орієнтувати процес її розвитку таким чином, щоб потенційні можливості держави та суспільства перетворити на активний чинник, що відповідає вимогам до воєнної безпеки.

Натепер виникла об'єктивна потреба у формуванні Доктрини воєнної безпеки в умовах війни, де треба врегулювати питання професіоналізації Збройних сил України, оптимізацію державного управління у сфері оборонно-промислового комплексу, збільшення фінансування на наукові розробки інноваційних засобів захисту військовослужбовців, інноваційну зброю, передбачити проведення форсайт-досліджень у сфері воєнної безпеки з урахуванням сучасних глобалізаційних викликів і небезпек, виокремити проблеми економічної, екологічної, кадрової, продовольчої безпеки з урахуванням гарантування воєнної безпеки, визначити пріоритети розвитку воєнної безпеки на 5, 10 та 30 років.

У перспективі подальших розвідок передбачається проаналізувати світовий досвід формування та гарантування воєнної безпеки, виокремлення основних складових частин воєнної безпеки за кордоном.

Література:

1. Луценко Ю. Поняття та зміст воєнної безпеки України у світлі сучасних викликів та загроз. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2018. Вип. 137. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/3650/3318>
2. Ковалів М., Іваха В. Воєнна безпека як чинник стабільності суспільства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1903/1/3-2015kmvchss.pdf>
3. Мінеєв П. Рекомендації щодо викладання методики визначення рівня воєнної безпеки для слухачів оперативного-тактичного рівня навчання. *Військова освіта*. 2021. № 1 (43). С. 180–191.
4. Обороздатність VS воєнна безпека держави: теоретико-правовий аспект / В. Артемов та ін. *Захист інформації*. 2022. Т. 24. № 1. С. 21–28.
5. Обороздатність VS воєнна безпека держави: теоретико-правовий аспект / Л. Перевалова та ін. *Вісник Запорізького національного університету*. Серія «Юридичні науки». 2019. № 1. С. 7–13.
6. Свида І. Обґрунтування вимог до алгоритмізації процесів комплексного опрацювання інформації в системі забезпечення воєнної безпеки. *Військово-технічний збірник*. 2011. № 2 (5). С. 162–165.
7. Арутюнян Артак. Потенціал воєнної безпеки держави. *Філософський Вісник / Scientific Artsakh*. 2018. № 1 (1). С. 173–181.
8. Національна безпека держави: особливості забезпечення у режимі воєнного стану / О. Васильчишин та ін. *Економічний аналіз*. 2022. Том 32. № 4. С. 289–297. DOI: 10.35774/econ2022.04.289
9. Чобіток П. Воєнна безпека держави у доктрині забезпечення національної безпеки. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія «Право». 2013. Вип. 8. С. 283–291.
10. Захирова В. І. Воєнна безпека та зовнішня політика держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». 2014. № 1 (20). С. 121–134. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2014_1_17
11. Основи стратегії національної безпеки та оборони держави : підручник / О. Дузь-Квятченко та ін. ; за заг. ред. В.М. Телелима. 3-є вид., перероб. і доп. Київ : НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2015. 620 с.
12. Арутюнян Артак. Потенціал воєнної безпеки держави: сутність, структура і особливості. *Філософський Вісник / Scientific Artsakh*. 2021. № 1 (8). С. 54–63.

УДК 352.07:316.48

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.54>

УПРОВАДЖЕННЯ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ КОНФЛІКТАМИ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Стаднійчук Роман,

доктор філософії в галузі економіки,
в.о. доцента кафедри загальноюридичних дисциплін
ПВНЗ «Херсонський економічно-правовий інститут»
ORCID ID: 0009-0004-7614-231X

У статті досліджено впровадження управління соціальними конфліктами в органах місцевого самоврядування. Місцева влада, яка є третім рівнем виконавчої влади, створюється для забезпечення добробуту місцевого населення. Повсюдна присутність конфлікту може перешкоджати виконанню конституційних обов'язків місцевого самоврядування. Діяльність різних соціальних груп в органах місцевого самоврядування, якщо не контролюється та не управляється, може дорого коштувати з погляду ефективності та репутації.

Політична й економічна вартість управління конфліктом на його стадії становлення менш дорога, ніж коли йому дозволено ескалувати, оскільки остання призводить до багатьох негативних наслідків, блокування процесу управління, розширення розриву у відносинах між державою та суспільством, спалахів насильства і, нарешті, розпаду держави. Власне кажучи, насильство – це ескалація конфлікту. Насильство виникає тоді, коли дозволено ескалацію конфліктів.

Конфлікт може бути серйозною проблемою; це створює хаотичні умови, які роблять практично неможливою спільну роботу працівників. З іншого боку, конфлікт має позитивний бік, оскільки він покращує якість рішення, стимулює креативність та інновації, заохочує інтерес і цікавість серед членів групи та забезпечує середовище, за допомогою якого можна висловити погляди та зняти напругу.

Конфлікт є ендемічною проблемою будь-якої соціальної ситуації. Коли зустрічаються люди з різними цілями та різними поглядами на життя, конфлікт неминучий. Пошук способу врегулювання цих природних конфліктів і їх обмеження є надзвичайно важливим для органів місцевого самоврядування. Конфлікт відволікає від роботи, тому його зменшення підвищить ефективність організації. Стратегії управління конфліктами можна виміряти, щоб оцінити їхню ефективність. Конфлікт і його результати мають вирішальне значення для вивчення окремих осіб і команд в організаціях.

Ключові слова: управління, соціальні конфлікти, органи місцевого самоврядування.

Stadniichuk Roman. Implementation of social conflict management in local government bodies

The article examines the implementation of social conflict management in local self-government bodies. Local government, which is the third level of executive power, is created to ensure the welfare of the local population. The omnipresence of the conflict can hinder the fulfillment of the constitutional duties of local self-government. The activities of various social groups in local self-government bodies, if not monitored and managed, can be costly in terms of efficiency and reputation.

The political and economic cost of managing a conflict in its nascent stage is less expensive than when it is allowed to escalate, since the latter leads to many negative consequences, blocking the governance process, widening the gap in relations between the state and society, the outbreak of violence and, finally, the collapse of the state. Strictly speaking, violence is an escalation of conflict. In other words, violence occurs when conflicts are allowed to escalate.

Conflict can be a serious problem; it creates a chaotic environment that makes it almost impossible for employees to work together. On the other hand, conflict has a positive side because it improves the quality of the decision, stimulates creativity and innovation, encourages interest and curiosity among group members, and provides an environment in which views can be expressed and tensions can be relieved.

Conflict is an endemic problem of any social situation. When people with different goals and different views on life meet, conflict is inevitable. Finding a way to resolve these natural conflicts and limit them is extremely important for local governments. Conflict distracts from work, so reducing it will increase organizational effectiveness. Conflict management strategies can be measured to assess their effectiveness. Conflict and its outcomes are critical to the study of individuals and teams in organizations.

Key words: management, social conflicts, local self-government bodies.

Конфлікт є «неминучим аспектом людської взаємодії та неминучим супутнім вибором і рішенням <...> Отже, проблема полягає не в тому, щоб долати розчарування, пов'язані із прагненням усунути неминучість, а в тому, щоб намагатися утримати конфлікти в межах» [4]. Одним словом, конфлікт не є анафемою; це вся суть управління. Отже, будь-який уряд несе відповідальність за реагування на

конфлікти, що виникають через операції та діяльність політичних агентів і політичних суб'єктів у політичній системі. Насправді те, як уряд досягає успіху в цьому процесі управління конфліктами, зрештою визначає довготривалість режиму, а також інтенсивність і короткочасність будь-якого соціального конфлікту, що виникає всередині системи.

Хоча література про демократичне врегулювання конфліктів широка та різноманітна, вона схильна відводити політику на другий план. Сеймур Мартін Ліпсет [5; 6] був одним із перших учених, які чітко зауважили, що функціонування демократії залежить від управління конфліктами, яке успішно включає нові суспільні вимоги в демократичну державу. Демократичні країни не повинні ані придушувати конфлікти (оскільки це означало б придушення суспільних вимог), ані дозволяти конфліктам виходити з-під контролю та переростати в насильство. Демократичні держави, які балансують між конфліктом і консенсусом, дозволяють «мирну гру влади» [5], або те, що Ханна Арендт назвала «культивованим конфліктом» [7]. Однак пояснення М. Ліпсета того, чому американська демократія історично була ефективною в управлінні конфліктами, зосереджувалося не на активній ролі уряду, а радше на суспільних передумовах. Багато питань, які потенційно могли бути винесені на розгляд уряду та піддані врегулюванню конфлікту, насправді були винесені за рамки політики та вирішувалися іншими засобами, зокрема місцевим самоврядуванням та громадськими об'єднаннями.

Концепція соціального капіталу Роберта Патнама [8] частково спирається на роботу М. Ліпсета та вказує на ширший набір суспільних передумов, які сприяють демократичному управлінню конфліктами. Дослідження соціального капіталу показують, що загальна довіра між людьми допомагає вирішувати конфлікти. Люди, які довіряють один одному, можуть краще долати проблеми колективних дій і вирішувати конфлікти, ніж люди, які не довіряють. Навіть більше, у демократичних суспільствах із високим рівнем соціального капіталу конфлікти щодо норм, цінностей і спільного розуміння менш імовірно загострюються, оскільки громадяни значною мірою погоджуються із цими речами.

Інша дослідницька традиція зосереджується на тому, як економічний розвиток впливає на демократичну стабільність [9]. Наприклад, учені давно пов'язували розвиток демократії у США з нижчими рівнями економічної нерівності, що полегшувало розв'язання економічних конфліктів і знижувало ставки демократії в ранній республіці [10]. Цей напрям досліджень також свідчить про те, що економічне зростання сприяє управлінню конфліктами, дозволяючи урядам покращувати життя кожного шляхом широкого розподілу прибутків.

Альберт Гіршман [11] приписав дивовижний успіх західних демократій у врегулюванні конфліктів тридцяти рокам сильного економічного зростання після закінчення Другої світової війни. Економічне зростання зробило подільними багато конфліктів, які були б неподільними в інших економічних контекстах. А. Гіршман стверджував, що політичними конфліктами набагато легше управляти, якщо сторони конфлікту розглядають їх як подільні, а не як неподільні. Тоді як подільні конфлікти стосуються «більше – менше», неподільні конфлікти – це «або – або», тобто сторони конфлікту визначають переваги та вимоги в термінах виключення. Неподільні конфлікти часто стосуються соціальних характеристик, які відіграють «фундаментальну роль в особистій і колективній самоідентифікації супротивників» [2], як-от раса, стать, релігія чи культура.

Демократичні держави можуть неодноразово врегулювати подільні конфлікти, водночас урегулювання конфлікту виглядає менш остаточним для сторін конфлікту. Наприклад, поділ суспільного продукту – парадигматичний подільний конфлікт у демократичних ринкових суспільствах [3] – можна переглянути за наступної найкращої нагоди, тоді як позиція демократичної держави щодо абортів набуває набагато більш остаточного характеру для сторін конфлікту. Окрім того, подільні конфлікти, більш імовірно стануть частиною пакетних угод, ніж неподільні конфлікти, тобто частиною ширшого вирішення конфлікту, яке включає врегулювання конфлікту, де обидві сторони виграють і програють, але де загальний пакет так чи інакше вигідний обом.

Отже, з різних причин демократичним державам легше керувати подільними конфліктами, ніж неподільними. У неподільному конфлікті сторони конфлікту, імовірно, проявлять безкомпромісну й обструктивну позицію, що ускладнює врегулювання основного конфлікту. Припускаючи, що успішне управління конфліктом значною мірою залежить від зовнішніх соціальних і економічних передумов (пов'язаних або з попередніми суспільними характеристиками та місцями для управління конфліктами, або з характеристиками конфлікту), ця література надає урядам дуже обмежену роль в управлінні конфліктами. Урядовий орган може лише допомогти через прийняття політики, яка допомагає підтримувати економічні та соціальні передумови для управління конфліктами [6].

Останнім прикладом літератури цієї традиції є книга Торбена Іверсена та Девіда Соскіса [12] «Демократія та процвітання». У цій книзі пояснюється зростання популізму, який роз'їдає демократію,

у розвинених капіталістичних суспільствах, стверджується, що основні політичні партії припустилися кількох політичних помилок, які перешкодили участі середнього класу в ринковій економіці. У цій перспективі єдина передбачувана можливість урядів змінити популістську тенденцію – це прийняти політику, яка дозволить середньому класу знову отримати вигоду від капіталізму.

Щоб підкреслити новизну основи та позиціонувати її щодо наявних досліджень демократичного управління конфліктами, формуємо дві умови для застосування цієї основи.

По-перше, на відміну від елементів літератури про соціальні й економічні передумови для демократичного управління конфліктами, ми очікуємо, що уряди будуть відігравати більш активну роль в управлінні конфліктами. Замість того, щоб розглядати «керованість» конфліктів, які стикаються з державним устроєм, як щось екзогенне, ми припускаємо, що уряди можуть формувати або змінювати ці конфлікти шляхом розроблення політики. Інакше кажучи, припускаємо, що більшість конфліктів, навіть тих, що розглядаються як неподільні культурні конфлікти, зазвичай демонструють подільні аспекти, і що політика може впливати на те, як сторони конфлікту підходять до останнього. Отже, наша концепція застосовується до випадків, коли уряди можуть переміщувати конфлікти вгору та вниз за шкалою інтенсивності через свою політичну діяльність.

По-друге, на відміну від літератури про роль інституцій у врегулюванні конфліктів і літератури про процеси формування політики, розглядаємо політику як незалежну змінну в управлінні конфліктами, чий постзаконодавчі ефекти впливають на суспільні конфлікти. Ця зміна перспективи означає, що наша структура нехтує (часто конфліктними) процесами, за допомогою яких ухвалюються, упроваджуються й адмініструються політики. Замість цього він зосереджується на матеріальних та інтерпретаційних ефектах спеціально розробленої політики та на тому, як вони впливають на сприйняття та поведінку громадян, коли вони наближаються до конфлікту та вступають у нього.

Один із способів політики створити баланс сил – це розділити й, таким чином, послабити впливові сторони конфлікту. Наприклад, політика, яка створює альтернативні варіанти роботи для працівників галузей із високим викидом вуглецю, може допомогти розбити сторони конфлікту, які блокують перехід до чистої енергії. Проблема нині, з погляду врегулювання конфлікту, полягає в тому, що зі зростанням тиску на уряди щодо прийняття політики скорочення викидів промислові підприємства з високим вмістом вуглецю та їхні працівники опиняються на боці програшів і можуть потенційно перетворитися на потужну сторону конфлікту, яка може перешкоджати зміні [8]. Політика, яка пропонує альтернативи працевлаштування та доходу для працівників у цих секторах, як-от Ініціатива Президента Обами Power, федеральна схема фінансування для підтримки працівників і громад, які постраждали від переходу від вугілля, може створити «вигідний» розрив між цими працівниками та їхніми поточними роботодавцями.

Окрім розділення потужних сторін конфлікту, політика також може зміцнити більш поміркованих гравців усередині конфліктної сторони, тим самим зменшити ймовірність того, що вони вирішать ескалувати конфлікт. Історичним прикладом є Закон США про національні трудові відносини (NLRA) 1935 р., який посилив переговорну силу працівників приватного сектору, надавши їм право створювати профспілки, брати участь у колективних переговорах і організувати страйки.

NLRA сприяла появі нових організацій, які централізували та легітимізували рішення про проведення страйку, таким чином придушували можливі (але рідкісні) крайнощі неконтрольованих страйків, які спостерігалися наприкінці дев'ятнадцятого століття або початку двадцятого століття [9]. Як підкреслив Пірсон, існують різні способи, за допомогою яких нещодавно ухвалена політика може довгостроково змінювати баланс сил між конкуруючими групами. Наприклад, нова політика може змінити потоки ресурсів і запаси ресурсів, тим самим розширити можливості слабших сторін конфлікту. Окрім того, нова політика може надати можливість слабшим сторонам конфлікту наполягати на своїх прерогативах і зробити так, щоб їх почули, наприклад, надаючи їм можливість використовувати суди для вирішення конфлікту. У більш загальному плані, впливаючи на відносну силу сторін конфлікту, політика, імовірно, вплине на те, чи вироблять сторони конфлікту компромісне ставлення чи вирішать ескалувати конфлікт та/або придушити своїх (слабших) опонентів.

Нарешті, виникає питання про те, чи має конкретна політика посередницький вплив на конфлікт чи деякі аспекти більшої комбінації політик [10]. Розрізнення між посередницькими наслідками окремих політик і більшими комплексами політик або цілими секторами політики має бути важливим для вивчення того, чи впливає і як політична інфраструктура країни на функціонування демократії в довгостроковій перспективі. Зрештою, вплив однієї політики на інтенсивність конкретного конфлікту навряд чи виміряно вплине на функціонування демократії, незалежно від того, чи оцінювати це за кількістю бунтів чи за настроями демократичного незадоволення серед громадян. Натомість загальна політична

інфраструктура країни, застосована до великої кількості конфліктів протягом тривалого часу, повинна впливати на функціонування демократії. На цьому тлі для майбутніх досліджень особливо важливо виміряти посередницькі аспекти конфлікту в цілих секторах політики.

Хоча не применшуємо роль і важливість суспільних і економічних передумов, формальних інститутів (як-от вибори чи механізми спільного управління) або політичних норм у демократичному управлінні конфліктами, ми припускаємо, що роль політики в управлінні конфліктами все ще недооцінена та не досить вивчена – навіть у дослідженнях зворотного зв'язку з політикою. Вивчення впливу політики на суспільні конфлікти є тим більш важливим, оскільки деякі чинники та передумови, які традиційно вважалися такими, що сприяють управлінню конфліктами, більше не існують у сучасних демократичних державах, або їх принаймні менше, ніж колись.

Згідно з функціоналістською роллю урядів у врегулюванні конфліктів, вони досить безсилі, коли йдеться про активну роботу з підтримки демократичної стабільності. Із цього погляду демократії можуть лише сподіватися, що деякі конфлікти залишаться поза політикою, а конфлікти, які дійдуть до уряду, будуть досить легкими для врегулювання, наприклад тому, що вони будуть подільними, а не неподільними. Однак ця функціоналістська інтерпретація ролі уряду в управлінні конфліктами не передбачає більшої політичної активності сучасних демократій і, як наслідок (і як ми покажемо), вплив цієї діяльності на посередництво (або ескалацію) конфлікту.

Література:

1. Калужна Ю. Попередження соціальних конфліктів: інформаційний аспект. *Гілея* : науковий вісник. 2017. Вип. 122. С. 380–383.
2. Довгань Н. Конфлікти в державному управлінні та шляхи їх вирішення : автореф. дис. ... канд. наук. з держ. упр. : 25.00.01 ; Національна академія державного управління при Президенті України. Київ, 2006. 20 с.
3. Бугайчук К., Беспалова О. Запобігання конфлікту інтересів у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави та місцевого самоврядування. Харків : ХНУВС, 2016.
4. Zartman I.W. Negotiating Internal, Ethnic and Identity Conflicts in a Globalized World. *International Negotiation*. 2006. 11: 2. P. 253–272.
5. Lipset S.M. Political man: The social bases of politics. Doubleday, 1960.
6. Lipset S.M. Consensus and conflict: Essays in political sociology. Transaction Books, 1985.
7. Dubiel H. Cultivated conflicts. *Political Theory*. 1998. № 26 (2). P. 209–220.
8. Putnam R.D. Making Democracy work: Civic traditions in modern Italy. Princeton Univ. Press, 1993.
9. Economic development and democracy: An electoral connection: economic development and democracy / C.H. Knutsen et al. *European Journal of Political Research*. 2019. № 58 (1). P. 292–314.
10. de Tocqueville A. Democracy in America. University of Chicago Press, 2002.
11. Hirschman A.O. Social conflicts as pillars of democratic market society. *Political Theory*. 1994. № 22 (2). P. 203–218.
12. Iversen T., Soskice D. Democracy and prosperity: The reinvention of capitalism in a tubulent century. Princeton University Press, 2019.

УДК 351.74:316.77:005.963.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.55>

ЗАРУБІЖНА ПРАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ КОУЧИНГУ В ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБОВЦІВ ПОЛІЦІЇ

Таргоній Анна,

аспірантка кафедри державного управління

Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-9527-2599

Постановка проблеми й обґрунтування її актуальності. Сучасні дослідження у сфері підвищення компетентності та професійної підготовки правоохоронців підтверджують необхідність використання нових технологій та інструментів, які б відповідали сучасним викликам і змінам у суспільстві. Високий рівень складності та відповідальності професійної діяльності службовців Національної поліції України вимагає висококваліфікованих працівників правоохоронних органів. Чим вищою та якіснішою буде їхня кваліфікація, тим ефективнішими будуть результати правоохоронної діяльності. Проблема полягає в тому, що на тепер в Україні не приділяється належна увага професійній підготовці службовців Національної поліції у сфері розвитку їхньої психічної стійкості за допомогою коучингових інструментів. Немає культури створення підтримувального та заохочувального середовища, у якому працівник правоохоронного органу міг би стимулювати свої розумові процеси для пошуку нових методів взаємодії із громадянами та суспільством загалом.

Мета дослідження полягає в аналізі провідних європейських практик, здійсненому на конкретних прикладах, для їх подальшого впровадження у професійну діяльність службовців Національної поліції України.

Методологія визначається твердженням про високоєфективну особистість, яка перебуває у процесі постійного розвитку. У статті наведено статистичні дані, які показують важливість комунікації для правоохоронців. У процесі дослідження було застосовано метод порівняльного аналізу, соціологічний метод, метод індукції та дедукції.

Результати дослідження демонструють необхідність застосування коучингу в діяльності службовців Національної поліції України, що сприятиме ефективному виконанню покладених на них завдань щодо захисту прав громадян, забезпечення правопорядку та протидії злочинності.

Ключові слова: коучинг, комунікація, поліція.

Tarhonii Anna. Foreign practice of using coaching in the activities of police workers

Statement of the problem and explanation of relevance. Modern research in the field of increasing competence and professional training of police workers confirms the need to use new technologies and tools that would meet modern challenges and changes in society. The high level of complexity and responsibility in the professional activities of employees of the National Police of Ukraine requires highly qualified workers. The higher and better their qualification will be, the more effective the results of police work will be. The problem is that today in Ukraine we don't have the necessary attention to the professional training of workers of the National Police in the field of developing their mental stability with the help of coaching tools. There is no culture of creating a supportive and encouraging environment in which a police worker could stimulate his mental processes for finding new methods of cooperation with citizens and society as a whole.

The purpose of the research is the analysis of leading European practices, carried out on specific examples, with the aim of their further implementation in the professional activities of the employees of the National Police of Ukraine.

The methodology is determined by the statement about a highly effective personality, who is in the process of constant development. The article provides statistics that show the importance of communication for police workers. The method of comparative analysis, the sociological method, the method of induction and deduction was used in the research process.

The results of the research demonstrate the need to apply coaching in the activities of the National Police of Ukraine, which will contribute to the effective performance of the tasks in the field of protection the rights of citizens, providing law and order, and crime prevention.

Key words: coaching, communication, police.

Правоохоронна діяльність є невід'ємною частиною державного управління та відіграє важливу роль у гарантуванні суспільної безпеки та боротьби зі злочинністю. Дуже часто робота поліцейських лишається непоміченою і сприймається суспільством як належне. Однак будь-який промах із боку цього силового відомства має наслідком критику та зменшення довіри населення.

Формування інституту поліції в Україні завжди супроводжувалося цілою низкою суперечливих тенденцій і кризових явищ. Особливо актуальним це стало в період війни, коли, окрім зовнішньої загрози, спостерігаються ускладнення криміногенної ситуації та зростання рівня злочинності всередині країни.

Ці чинники заважають упровадженню реформ і забезпеченню стабільності в суспільстві. Зважаючи на таку ситуацію, потрібно шукати оптимальні механізми державного управління у правоохоронній сфері, які б забезпечували правопорядок і відповідали сучасним реаліям і потребам суспільства, а також захищали б довгострокові національні інтереси.

Сучасні дослідження у сфері підвищення компетентності та професійної підготовки правоохоронців підтверджують необхідність використання нових технологій, зокрема й коучингу. Його важливість полягає в тому, що коучинг направлений не лише на розвиток професійних знань, а й на підвищення особистої ефективності службовця поліції. Як наслідок, це сприяє розвитку успішної професійної діяльності та досягненню поставлених завдань.

В останні роки процес використання коучингу в різних сферах життєдіяльності людини стрімко зростає. Його активно застосовують у комунікативній площині політики, освіти, бізнесу тощо. У результаті проведення аналізу світового досвіду можна побачити, що правоохоронна сфера не стала винятком. З огляду на специфіку діяльності поліцейських, вважаємо, що саме коучинг здатен внести позитивні зміни в цей процес, адже його можна назвати універсальною технологією взаємодії з людьми, яка сприяє побудові гнучких взаємин у процесі міжособистісної комунікації.

Коучинг – це сучасна технологія, яку створили для розвитку потенціалу людей і команд, для досягнення заздалегідь узгоджених цілей і докорінної зміни моделей поведінки, що приводить до розкриття внутрішнього потенціалу особистості [1].

Розвиток системи державного управління загалом і Національної поліції України зокрема неможливий без чіткого розуміння світових тенденцій і досвіду зарубіжних країн. Зарубіжний досвід дозволяє проаналізувати позитивні аспекти його впровадження та впровадити стратегічні та тактичні методи боротьби зі злочинністю.

Так, у Королівстві Норвегія інститут поліції побудований на закріпленні правових норм, згідно з якими мета й основна діяльність правоохоронців полягають у наданні поліцейських послуг, які потрібні суспільству. Відповідно до статті 1 Закону Норвегії «Про поліцію», за допомогою превентивної правоохоронної діяльності та діяльності з надання допомоги поліція має бути частиною загальних зусиль суспільства, спрямованих на сприяння та зміцнення правової визначеності громадян, їх безпеки та загального добробуту суспільства [2]. Як бачимо, законодавець робить акцент на превентивній, а не силовій діяльності правоохоронців, тобто наголошує на першочерговості профілактичних, запобіжних заходів, які досягаються насамперед ефективною комунікацією. Навіть більше, одним із головних правил здійснення правоохоронної діяльності в Норвегії є правило так званої розумної достатності, яке полягає в тому, що якщо мета може бути досягнута за допомогою спілкування, інформування, поради чи попередження, то поліція не повинна використовувати заходи сили і примусу. Далі у фокусі правової норми статті 1 цього ж Закону йдеться про діяльність поліцейських, яка полягає в наданні ними допомоги громадянам, і тут чітко простежується представлення поліції як сервісної служби для суспільства.

Згідно зі статтею 6 Закону Норвегії «Про поліцію» цілі службового призначення повинні досягатися за допомогою інформації, порад, наказів чи попереджень або шляхом упровадження регулятивних чи превентивних заходів [2]. Тобто загальні правила несення поліцейської служби передбачають комунікацію, спілкування як основний спосіб взаємодії із громадянами, а не застосування сили.

Водночас стаття 5 Закону Норвегії «Про поліцію» передбачає обов'язок громадян виконувати накази поліції. Зокрема, кожен повинен негайно виконувати накази, знаки чи інші сигнали, які надає поліцейський [2]. І в цьому контексті доцільно говорити про високу правову свідомість громадян, які поважають слова представника влади та підкоряються їм, дотримуючись вимог закону. Звісно, як силовий орган поліція має право застосовувати силу, але лише тоді, коли інші засоби взаємодії не є дієвими і це необхідно для виконання поліцейських обов'язків.

Цікавим є той факт, що поліцейські в Норвегії не завжди мають при собі зброю, а рівень злочинності в Норвегії є відносно низьким. Аналітики World Population Review склали рейтинг країн із найвищим рівнем злочинності у 2023 р. Дослідники зазначили, що злочинність насамперед пов'язана з високим рівнем бідності та безробіття. Так, із 136 країн Україна посіла 57-е місце в рейтингу з показником 47,42% злочинів на 100 тисяч жителів [3], а за інформацією УНІАН, у 2020 р. серед країн Європи Україна посіла перше місце в рейтингу рівня злочинності [4]. Один із найнижчих показників рівня злочинності у світі спостерігається у Швейцарії, Норвегії, Данії, Японії та Новій Зеландії. У кожній із цих країн дуже ефективно діють правоохоронні органи. Зокрема, згідно зі статистичними даними рівень злочинності в Норвегії становить 0,57% на 100 тисяч населення.

Варто зазначити, що в підготовці поліцейських у Норвегії одним з обов'язкових предметів вивчення є психологія з елементами коучингу. У рамках цієї академічної дисципліни майбутні правоохоронці

детально вивчають інформацію про розум і поведінку людини, вивчають особливості свідомих і несвідомих явищ, почуттів і думок, опановують коучингову комунікацію.

Також особливістю норвезької поліції є те, що вона не така помітна на вулицях чи в інших громадських місцях, як це можна побачити в інших країнах. Проте такий факт не свідчить про те, що правоохоронці є пасивними та бездіяльними. Річ у тому, що скрізь встановлені численні відеокамери, тому робота поліцейських за звичайних умов більшою мірою має дистанційний характер.

Цікавий кейс професійного коучингу можна побачити на прикладі Об'єднаних Арабських Еміратів. Так, поліція Шарджа покращувала ефективність роботи та культуру спілкування своїх правоохоронців за допомогою коучингу. Після запровадження коучингу вони отримали надзвичайно позитивні результати в діяльності поліцейських, а також такий підхід покращив рівень задоволеності та результативності їхніх працівників.

Усе почалося з того, що жінка – лейтенант поліції Alya Waheed Alsarkal вийшла за рамки шаблонів і почала впроваджувати коучинг у діяльність поліцейських. Вона створила ініціативу «Позитивний коучинг», яка мала на меті запровадити культуру коучингу в діяльність поліцейських Шарджа. Процес розпочався з підготовки та кваліфікації першої групи сертифікованих, внутрішніх тренерів і кваліфікації старших офіцерів і лідерів з навичками тренера. Також у рамках цієї ініціативи коучинг (так зване позитивне тренерство) мав на меті підвищити рівень індексу щастя в поліції. Таке завдання було продиктоване нормами, закріпленими в Національних стратегічних цілях добробуту Об'єднаних Арабських Еміратів до 2031 р.

Маючи власну стратегію та розуміння ефективності коучингу, Alya Waheed Alsarkal разом із командою працювала над розробкою програми арабською мовою. Натепер Alya Waheed Alsarkal є директором відділу навчання кадрів у штаб-квартирі поліції Шарджа в Об'єднаних Арабських Еміратах. Розробивши коучингову стратегію для поліції своєї країни, Alya Waheed Alsarkal прагне реалізувати навчальні поїздки разом із Міністерством внутрішніх справ та іншими державними установами до інших країн, щоби поділитися напрацьованим досвідом. За словами жінки, такі проєкти впровадження коучингу в діяльність установ і організацій є надзвичайно перспективними, а також сприяють підвищенню індексу щастя та якості життя в країні [5].

Позитивний досвід застосування коучингу існує у Великій Британії. Так, J. Passmor і C. Townsend описували позитивний вплив коучингу на навчання поліцейських-водіїв Великобританії [6]. Це була п'ятиденна програма, яка проходила у формі тренінгу та мала на меті проаналізувати потенційну цінність коучингу для особистісного розвитку поліцейського-водія. Подальше дослідження проводилося за участю вибірки учасників, які відвідали п'ятиденну програму навчання навичок для столичної поліцейської автошколи, британських інструкторів з підвищення кваліфікації та поліцейських стажерів водіння, яких навчали з використанням коучингового підходу.

Це було перше емпіричне дослідження застосування коучингу, пов'язане з поліцейськими-водіями, і його результати показали, що коучинг сприяє підвищенню обізнаності водіїв поліції, розвитку уважності, гнучкості поведінки та зниженню рівня ризикованої поведінки. Висновки свідчать про те, що інструктори, які брали участь у навчанні, визначили коучинг як надзвичайно цінний елемент своєї роботи з розвитку передових навичок водіння, зокрема в частині підвищення обізнаності водіїв-поліцейських і зниження ризикованої поведінки. Учасники зазначили, що коучинг сприяє підвищенню гнучкості та впливає на взаємозв'язок між ставленням і поведінкою водія.

У результаті цього дослідження Асоціація старших офіцерів поліції Великобританії переглядає програму навчання поліцейських-водіїв і вносить до неї зміни щодо ширшого застосування коучингу як дієвої навчальної технології.

Варто зазначити, що система відбору кадрів для української поліції, зокрема і поліцейських-водіїв, здійснюється на конкурсній основі. Основні професійні обов'язки поліцейського-водія передбачають не лише керування службовим автомобілем та своєчасне прибуття на місце події, але й припинення правопорушень і надання необхідної домедичної допомоги громадянам, які її потребують. Окрім того, серед навичок і якостей претендента вказані стійкість до стресу, здатність прогнозувати нестандартні ситуації та вміння правильно на них реагувати, високий рівень концентрації уваги, прагнення до розвитку та самовдосконалення тощо [7]. Отже, зважаючи на позитивний досвід Великобританії, доцільним буде впровадити коучинг у навчання поліцейських-водіїв і в Україні.

Вартими уваги є дослідження N. Nwokeoma, M. Ede та N. Nwosu, які вивчали емоційний стан службовців поліції Федеративної Республіки Нігерія та вплив коучингу на його покращення [8]. Під час дослідження було виявлено надзвичайно велику кількість стресових чинників (убивства, жорстокість, автомобільні катастрофи, вибухи тощо), які спричиняють глибокі депресії, провокують виникнення

суїцидальних думок і призводять до погіршення стану здоров'я правоохоронців. У результаті проведення емпіричних досліджень установлено, що пов'язаний із професійною діяльністю стрес загрожує добробуту службовців Нігерії.

Метою такого дослідження було вивчення впливу застосування коучингових інструментів на вміння управляти стресом на роботі серед співробітників поліції Нігерії. Коучинг розглядали як своєрідний «раціональний, емоційний інструктаж для поліцейського», результати показали, що його застосування є ефективним методом управління стресом на роботі серед службовців поліції Нігерії.

Дослідники зробили висновок, що застосування коучингу в питаннях професійної стійкості співробітників поліції Нігерії має надзвичайно велике значення. У рамках коуч-підходу було проведено 11 сесій зі службовцями поліції Нігерії, які включали в себе опрацювання стратегій поведінки у стресових ситуаціях (як на побутовому, так і на професійному рівнях), роботу із внутрішніми переконаннями, освоєння альтернативних моделей поведінки. За результатами коуч-сесій дослідники роблять висновок про ефективність їх проведення та необхідність у профілактиці стресу.

Як бачимо, огляд наукових досліджень показує можливості та потенціал коучингу в зарубіжній практиці правоохоронної діяльності. Їхній підхід до основних функцій правоохоронців полягає в обов'язку допомагати людям. І в цьому полягає ключова відмінність європейських країн від бачення, яке притаманне країнам пострадянського простору, де поліція, а раніше це була міліція, виступала в ролі силового та карального органу влади.

Аналіз конкретних прикладів застосування коучингу в міжнародній правоохоронній практиці демонструє позитивні зміни та підвищення професійної ефективності поліцейських. У зв'язку із цим уважаємо за доцільне впровадити коучинг у професійну діяльність службовців Національної поліції України. Зокрема, беручи до уваги досвід Норвегії, коучингові комунікація й інструменти повинні стати обов'язковим предметом вивчення під час підготовки українських правоохоронців.

Дослідження свідчать про те, що функціональний потенціал коучингу є надзвичайно широким, як і сфера його застосування в діяльності різних підрозділів поліції. Зокрема, досвід Великої Британії показує, що коучинг можна застосовувати як у роботі поліцейських, що здійснюють безпосередню правоохоронну діяльність, так і в роботі службовців поліції, діяльність яких має допоміжний характер (водії тощо).

На нашу думку, успішна діяльність поліцейського залежить від його професіоналізму й ефективності, а коучинг, як комунікаційна технологія, здатен сприяти розвитку та підвищенню рівня професійної компетентності поліцейських. Основними інструментами коучингу є техніка «Колесо балансу», модель GROW, стратегія Волта Діснея, Піраміда Роберта Ділтса, техніка шкалювання тощо.

Згідно із твердженням С. Кові щодо вискоефективної особистості, усіх успішних людей об'єднують такі навички: цілеспрямованість, проактивність, вміння працювати в команді, а також розвиток на різних рівнях: інтелектуальному, соціальному, фізичному та духовному [10]. Виходячи із цієї думки, успіх професійної діяльності службовців Національної поліції України буде визначатися їхнім розвитком не тільки у професійній, а й в особистісній сфері, вмінням ефективної комунікації із соціумом.

Література:

1. Основи коучингу : навчальний посібник / О. Нежинська, В. Тименко. Київ ; Харків : ТОВ «ДІСА Плюс», 2017. 220 с.
2. Про поліцію : Закон Норвегії від 4 серпня 1995 р. № 53. URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1995-08-04-53/> (дата звернення: 06.02.2023).
3. Новини від 12 січня 2023 р. *Meta.ua*. URL: <https://meta.ua/uk/news/world/63935-reiting-krayin-iz-naivischim-rivnem-zlochinnosti-yake-mistse-posila-ukrayina/> (дата звернення: 06.02.2023).
4. Новини від 18 липня 2020 р. *Unian.ua*. URL: <https://www.unian.ua/incidents/riven-zlochinnosti-ukrajina-ocholila-reyting-zlochinnosti-v-yevropi-novini-ukrajina-11079947.html/> (дата звернення: 06.02.2023).
5. ICW 2021 – Meet Sharjah Police Department and discover their Coaching story (webinar in Arabic). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=sg2WEJKeXSo/> (дата звернення: 06.02.2023).
6. Passmore J., Townsend C. The role of coaching in police driver training: An IPA study of coaching in a blue light environment. *Policing: An International Journal*. 2012. № 35. P. 785.
7. Система відбору кадрів Національної поліції України, конкурс на посаду «Поліцейський-водій» від 12 червня 2017 р. URL: https://nabir.np.gov.ua/index.php?r=recruitment/process_recruitment&id=399/ (дата звернення: 06.02.2023).
8. Impact of rational emotive occupational health coaching on work-related stress management among staff of Nigeria police force / В. Nwokeoma et al. *Medicine*, 2019. P. 37.
9. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони? ратифікована Законом України від 16 вересня 2014 р. № 1678–VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text/ (дата звернення: 06.02.2023).
10. Кові С. Сім звичок надзвичайно ефективних людей. URL: <https://worldinbooks.com.ua/knigi/7-zvychok-nadzvychayno-efektyvnykh-liudey-stiven-r-kovi/> (дата звернення: 06.02.2023).

УДК 35.078.1:69:061.1 ЄС

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.56>

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ БУДІВЕЛЬНОЇ ГАЛУЗІ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Шандрик В'ячеслав,

кандидат наук з державного управління,

директор

ТОВ «В. С. Проєкт»

ORCID ID: 0000-0002-9188-8396

У статті здійснено компаративний аналіз особливостей державного регулювання будівельної галузі у країнах Європейського Союзу на прикладі Іспанії, Італії, Німеччини, Франції, Португалії, Польщі й інших. Визначено, що одним із пріоритетних напрямів державної політики країн Європейського Союзу є забезпечення сталого розвитку будівельної галузі. Установлено, що внаслідок російської агресії в Україні Європа потерпає від енергетичної, соціально-економічної та суспільно-політичної нестабільності, що загострює актуальність даної проблематики, оскільки воєнний конфлікт впливає на показники розвитку країн, їх динаміку та причини виникнення змін.

Доведено, що сталий розвиток будівельної галузі сприяє підвищенню економічних показників розвитку країни. Установлено, що державне регулювання будівельної галузі європейської спільноти складається з комплексу законодавчих і нормативно-правових актів, за допомогою яких держава чинить регулятивний вплив і визначає основні стратегічні пріоритети розвитку сфери будівництва. З'ясовано, що у країнах Європейського Союзу державне регулювання будівельної галузі є більш досконалим і ефективним, ніж в Україні, що потребує перегляду чинних національних норм, нормативів і стандартів і узгодження їх із європейськими. Зроблено висновок, що європейський вектор розвитку України потребує створення відповідних механізмів розвитку територіальних громад на засадах модернізації, які мають відповідати міжнародним стандартам, що вимагає запровадження ефективної системи державного регулювання галузі будівництва. Запропоновано більшу увагу приділити дослідженню проблеми страхування будівельної діяльності й оцінюванню можливостей виходу вітчизняних будівельних організацій на міжнародний ринок, а також розвитку цифровізації будівельної сфери, що дозволить посилити позиції країни в міжнародному рейтингу конкурентоспроможності держав.

Ключові слова: публічне управління, будівництво, державне регулювання будівництва, будівельна галузь.

Shandryk Viacheslav. Features of state regulation of the construction industry in the countries of the European Union

The article provides a comparative analysis of the features of the state regulation of the construction industry in the countries of the European Union using the example of Spain, Italy, Germany, France, Portugal, Poland and other. It was determined that one of the priority directions of the state policy of the EU countries is to ensure the sustainable development of the construction industry. It has been established that as a result of Russian aggression in Ukraine, Europe suffers from energy, socio-economic and socio-political instability, which exacerbates the relevance of this issue, since the military conflict affects the indicators of the countries' development, their dynamics and the causes of changes.

It has been proven that the sustainable development of the construction industry contributes to increasing the economic indicators of the country's development. It has been established that the state regulation of the construction industry of the European community consists of a complex of legislative and regulatory acts, with the help of which the state exerts a regulatory influence and determines the main strategic priorities of the development of the construction industry. It was found that in the countries of the European Union, the state regulation of the construction industry is more perfect and effective than in Ukraine, which requires a revision of the current national norms, regulations and standards and bringing them into line with the European ones. It was concluded that the European development vector of Ukraine requires the creation of appropriate mechanisms for the development of territorial communities on the basis of modernization, which must meet international standards, which requires the introduction of an effective system of state regulation of the construction industry. It is proposed to pay more attention to the study of the problem of insurance of construction activities and the assessment of opportunities for domestic construction organizations to enter the international market, as well as to strengthen the digitalization of the construction sector, which will allow strengthening the country's position in the international rating of the competitiveness of states.

Key words: public administration, construction, state regulation of construction, construction industry.

Постановка проблеми. Однією зі стратегічно важливих галузей європейської економіки є будівельна, адже будівництво створює нові робочі місця та вважається інструментом зростання зайнятості та зниження безробіття, стимулює суспільне виробництво та сприяє зростанню рівня якості життя населення. Поява нових викликів сучасності зумовлює посилення трансформаційних змін, які призводять

до виникнення кризових ситуацій і потребують пошуку ефективних інструментів протидії дестабілізуючим явищам. Дослідження світового досвіду доводить спроможність будівельної галузі виконувати функції такого інструменту та забезпечити досягнення мультиплікативного ефекту сталого розвитку економіки країни. Очевидно, що європейський вектор розвитку потребує створення відповідних механізмів розвитку держави на засадах інновацій і модернізації, які мають відповідати викликам часу. Як зазначає щодо цього Т. Заяць, «у сучасних умовах переходу до нової економіки, заснованої на знаннях, основним джерелом переваг у конкурентній боротьбі є інноваційна діяльність, без якої неможливо підвищити ефективність будь-якого сектору економіки, зокрема і будівництва. Інноваційна діяльність у будівництві сприяє розвитку національної економіки, оскільки забезпечує створення вдосконалених основних виробничих фондів, створює умови для використання інноваційних засобів виробництва, будівельних матеріалів, технологій, машин і механізмів, стимулюючи інноваційну діяльність в інших секторах економіки» [1, с. 23]. Зазначені тенденції актуалізують проблему пошуку інноваційних концептуальних підходів до державного регулювання будівельної галузі з урахуванням трансформаційної перебудови системи та структури публічного управління.

Аналіз останніх публікацій. Проблематика державного регулювання будівельної галузі активно досліджується у вітчизняному та закордонному науковому дискурсі. Зокрема, основні тренди, що визначають вектори розвитку будівельної галузі на міжнародному рівні, розкривають Т. Бігаглі, Л. Аларкон і С. Аббоуд [2]. Так само дослідження розвитку будівельної галузі США (Construction in the United States America (USA) – Key Trends and Opportunities to 2025) характеризує основні тенденції функціонування та чинники впливу на будівельну галузь і визначає, що її державне регулювання відбувається на засадах активної участі урядових структур, а серед основних дестабілізуючих чинників названо пандемію COVID-19, зміни економічного середовища, зростання вартості витратних матеріалів, дефіцит на них, зволікання із запровадженням інноваційних технологій будівництва, зниження рівня державного стимулювання діяльності, брак кваліфікованої робочої сили й екологічні проблеми [3].

Закордонні дослідники значну увагу приділяють проблемі забезпечення дотримання екологічних принципів будівництва, яку дослідив М. Макулей на прикладі Великобританії та встановив, що чинник екології є одним із важливих чинників ухвалення рішень про інвестування в будівельну галузь на рівні Європейського Союзу (далі – ЄС) [4]. М. Едмондсен і С. Ернест виокремлюють вагомість впливу чинника цифровізації на державне управління будівельною сферою та стверджують, що інноваційні технології, автоматизація та робототехніка в будівельній галузі підвищують її конкурентоспроможність і посилюють рівень безпеки виконання будівельних робіт [5].

Серед українських науковців міжнародний і вітчизняний досвід нормативно-правового забезпечення діяльності підприємств будівельної галузі розкриває В. Дмитренко [6]; особливості світового досвіду та європейського підходу до визначення пріоритетів у формуванні життєвого середовища характеризує Д. Ісаєнко [7]; зарубіжний досвід застосування механізмів управління в капітальному будівництві систематизують Галина й Ігор Куспляки [8]; порівняльні характеристики енергоефективного будівництва в Україні та Франції наводить О. Балан [9].

Водночас відзначається, що досі залишається невирішеною проблема підвищення ефективності державного регулювання будівельної галузі, концептуальні підходи до якого розглядаються з погляду: дерегуляції підприємницької діяльності у сфері будівництва; децентралізації управлінських заходів у даній галузі; сприяння регіональному розвитку та розвитку місцевих громад; переходу від функціонального до проєктного управління [10, с. 105]; застосування принципів ризик-менеджменту під час здійснення управління будівельними проєктами [11].

Цілі дослідження. Метою дослідження є обґрунтування основних концептуальних підходів до державного регулювання будівельної галузі країн Європейського Союзу та перспектив їх імплементації в Україні.

Методи дослідження. У дослідженні використано такі методи економічного аналізу, як аналіз і синтез, з метою визначення сутності державного регулювання будівельної сфери, абстрагування, порівняння й аналогії, які застосовано для виявлення основних концептуальних підходів до державного регулювання будівельної галузі у країнах Європейського Союзу та в Україні, спостереження та моніторинг, які використано для з'ясування особливостей державного регулювання будівельної галузі у країнах Європейського Союзу та порівняння з тенденціями, що спостерігаються в Україні, систематизація й узагальнення, які застосовані з метою формулювання гіпотез та на основі одержаних результатів формування висновків, метод ретроспективного аналізу, на основі якого досліджено досвід держав Європейського Союзу щодо забезпечення державного регулювання будівельної сфери, графічний і табличний методи, які дозволили здійснити наочне відображення результатів дослідження.

Для дослідження обрано країни Європейського Союзу й Україну. Інформаційну базу дослідження становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних науковців, звітні дані міжнародних організацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес становлення та розвитку будівельної галузі будь-якої країни піддається постійному впливу як дестабілізуючих чинників, так і інноваційних нововведень, що зумовлює потребу в ефективному механізмі управління у сфері будівництва. У сучасних умовах державне регулювання будівельної галузі Європейського Союзу й України відбувається за допомогою сукупності інструментів, через які держава регламентує нормативні вимоги до суб'єктів галузі, серед найпоширеніших із яких О. Марушева, Ю. Прав і Д. Барзилович виділяють: (1) закони; (2) формальні та неформальні приписи; (3) допоміжні правила. Водночас науковці визначають позитивні сторони державного регулювання будівельної галузі та стверджують, що воно дозволяє поєднати інтереси громадськості й індивідуумів таким чином, щоб можливими стали розширення конкурентного середовища та збалансування накопичень й інвестиційної діяльності [10, с. 100].

Безумовно, концептуальні підходи до державного регулювання будівельної галузі в сучасному світі характеризуються різноманітністю й особливостями залежно від територіального розташування та рівня розвитку країни. У країнах Європейського Союзу спостерігається вищий рівень стандартизації норм і нормативів державного регулювання будівельної сфери, а у країнах транзитивного типу трапляються випадки використання радянських стандартів і подвійна система нормативного регулювання будівництва, що потребує узгодження з міжнародними нормами. Водночас у ЄС, як і у значній кількості країн світу, загострюється проблема інвестування будівельної галузі, яка, на думку Г. Козіни та К. Фроліни, потребує державного втручання шляхом регулювання її сталого інвестиційно-інноваційного розвитку як у короткостроковому періоді, так і у стратегічній перспективі [12, с. 39].

Водночас окремі проблеми державного регулювання будівельної галузі наявні в кожній із країн Європейського Союзу й особливо гострі в Україні, яка прагне інтегруватися до європейського простору та перебуває у стані війни. Аналіз сучасних концептуальних підходів до державного регулювання будівельної галузі України та країн Європейського Союзу дозволяє виявити основні тенденції та сформулювати стратегічні напрями такого регулювання. Першочергового значення, у даному контексті, набуває потреба забезпечення населення житлом, адже повномасштабне вторгнення Росії на територію України створили низку проблем для всіх країн аналізованої групи. Найбільшого впливу зазнала будівельна галузь України, значна частка житлової інфраструктури якої цілком знищена, а частина зазнала істотних руйнувань, унаслідок чого від початку війни з України виїхали 8 млн осіб (таку цифру станом на 31 січня оприлюднили в Агентстві ООН у справах біженців [13]). Більшість із них виїхали на територію переважно тих країн, що є членами Європейського Союзу. Як наслідок, у всіх країнах постала проблема забезпечення населення житлом, яку вирішують за допомогою пошуку різних варіантів: від заселення тимчасово вільних приміщень до побудови модульних містечок і нових житлових комплексів.

Якщо країни Європейського Союзу спроможні більш ефективно й оперативно вирішити наявні проблеми будівельної галузі, то Україна швидко цього зробити неспроможна. Існує низка чинників, які утворилися ще в довоєнний період і перешкоджали ефективному розвитку будівельної сфери, створювали значний дисбаланс у структурі державного регулювання даної галузі.

Необхідно зауважити, що країни Європейського Союзу використовують комплексний підхід до державного регулювання будівельної галузі з урахуванням основних засад і принципів державного програмування, зокрема, оптимальним можна назвати механізм державного регулювання будівельної галузі таких країн, як Швеція й Австрія. Досвід державного регулювання будівельної галузі Франції побудований на урядовому управлінні розвитком будівельної галузі. У Фінляндії державне регулювання будівельної галузі здійснюється на вищому рівні шляхом видачі державних замовлень і здійснення координації діяльності будівельних організацій.

Вагомого значення водночас набуває нормативно-правове забезпечення державного управління будівельної галузі, яке має бути ефективним і досконалим, а також спроможним забезпечити належні умови для виходу будівельних підприємств на світові ринки. Так, В. Оласюк уважає, що в сучасних умовах існує невирішена проблема зниження перешкод виходу малих підприємств на міжнародні ринки, яка особливо гостро постає на рівні Європейського Союзу та потребує належної уваги щодо створення фонду страхових гарантій, гармонізації відповідальності та страхових систем, розгляд питання щодо можливості розроблення єдиного стандартного будівельного контракту й одержання пільг і преференцій під час використання інноваційних технологій [14, с. 16]. У даному контексті актуальними виявляються дослідження М. Честермана, який доводить необхідність страхування відповідальності в будівельній галузі та посилення захисту споживачів, що підвищує рівень довіри клієнтів, інвесторів і фінансових установ до галузі. Із цього погляду науковець пропонує посилити державне регулювання

процесів страхування відповідальності та сформувати належний організаційно-правовий механізм такого регулювання [15].

Досвід державного регулювання будівельної галузі країн, які близькі за ознаками розвитку та геополітичного руху до України, ідеться про Польщу, Чехію й Угорщину, характеризується як позитивний. Уважаємо за доцільне на рис. 1 систематизувати порівняльні характеристики державного регулювання будівельної галузі в окремих країнах Європейського Союзу.

Варто зауважити, що в таких країнах Європейського Союзу, як Іспанія, Італія, Німеччина та Франція, основними інститутами регулювання будівельної галузі є недержавні органи та професійні об'єднання будівельників. Особливістю державного регулювання будівельної галузі Португалії можна назвати обов'язковість кваліфікації (акредитації) будівельних компаній і будівельників.

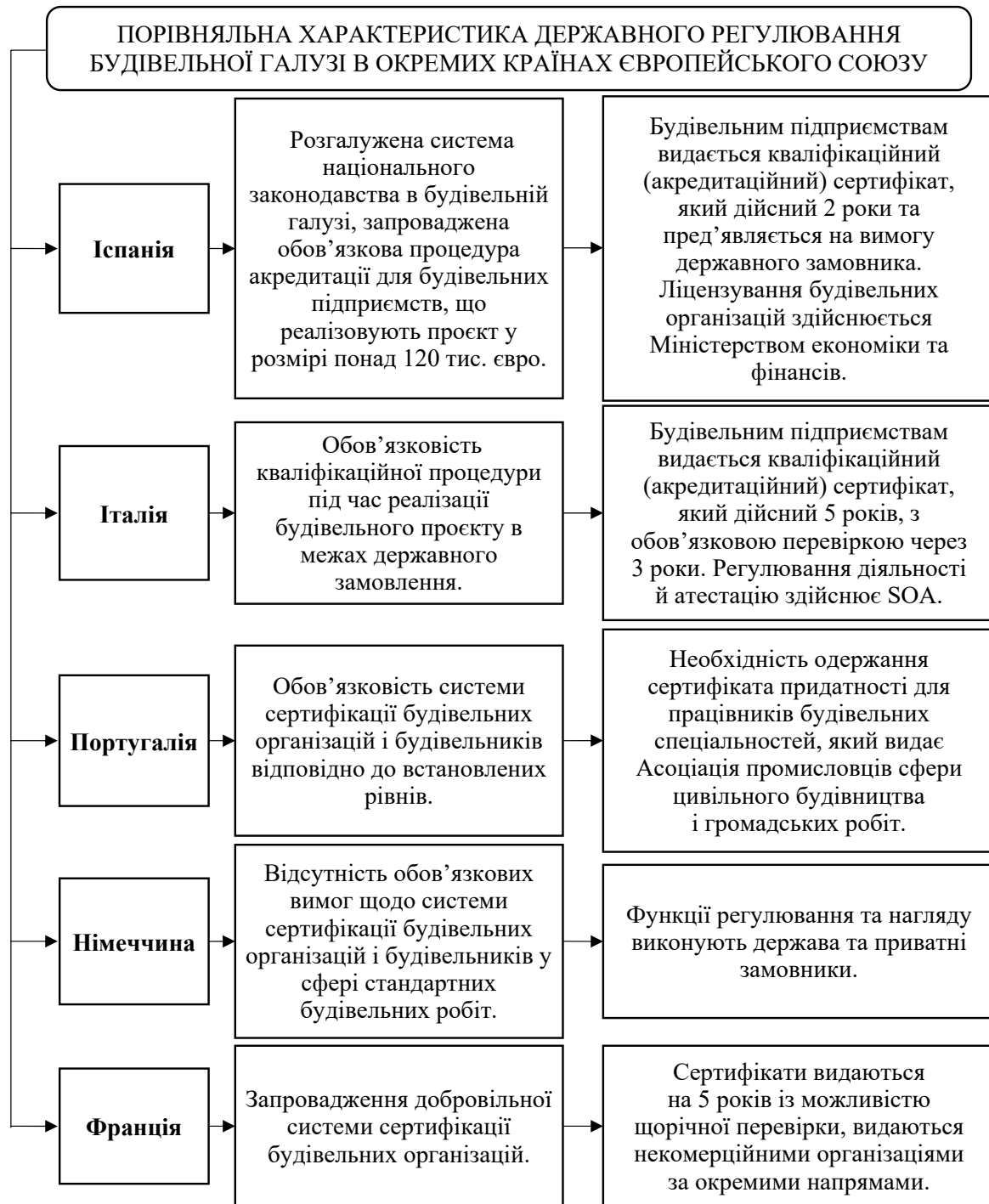

Рис. 1. Порівняльна характеристика державного регулювання будівельної галузі в окремих країнах Європейського Союзу

Не менш важливою для країн Європейського Союзу залишається проблема страхування будівельної діяльності, яка потребує визначення видів страхування та створення умов для запровадження інституту представника страховика в будівництві. Окремі країни вже мають деякі успіхи в даному напрямі, здебільшого це країни з високим рівнем розвитку. Водночас запровадження інформаційного моделювання будівель дозволить підкріпити інноваційну складову частину державного регулювання будівельної галузі, підвищити її ефективність.

Для України посилення уваги потребує проблема дослідження параметричного підходу до розвитку технічних аспектів державного регулювання будівельної галузі, оскільки країни Європейського Союзу цілком відповідають за дотримання вимог щодо гарантування громадської безпеки, енергоефективності й охорони праці під час здійснення будівельних робіт. Для європейських країн у цьому плані є характерним залучення інженера-консультанта тоді, коли замовник виконує переважно функції інвестора, тобто його основним обов'язком є фінансування всіх заходів, пов'язаних із створенням об'єкта. Додаткові витрати, пов'язані з діяльністю інженера-консультанта, сягають 4–7% від кошторисної вартості. Водночас ці витрати компенсуються економічним ефектом до 45%, що дозволяє скоротити інвестиційний цикл і заощадити до 15% інвестицій замовника. Тобто в результаті діяльність інженера-консультанта дозволяє отримати загальну економію коштів замовника [16, с. 193].

У країнах транзитивного типу, зокрема й в Україні, діяльність інженерів-консультантів тільки розпочинається. Навіть більше, часто спостерігається ситуація, за якої інженерна спільнота не готова до застосування параметричного підходу в нормуванні через відсутність досвіду його здійснення. Окремо необхідно відмітити невизначеність державної політики щодо нормативного забезпечення будівельної галузі, що впливає на послідовність планування діяльності та зумовлює хаотичність визначення пріоритетів. Із зазначеного можна констатувати, що попри численні спроби імплементації європейського досвіду в українському законодавстві, державне регулювання будівельної галузі у країнах Європейського Союзу все ще значно відрізняється від українського. У даному контексті слухними є зауваження В. Дмитренка, який наголошує на необхідності перебудови вітчизняної будівельної галузі та її переорієнтації на норми та стандарти Європейського Союзу, що дозволить підвищити конкурентоспроможність підприємств та забезпечити дотримання принципів сталого розвитку економіки, її успішну інтеграцію до світового простору [6].

Висновки. На основі одержаних результатів дослідження основних концептуальних підходів до державного регулювання будівельної галузі України та країн ЄС можна констатувати, що позитивний досвід здійснення такого регулювання базується на необхідності вибору європейського вектора розвитку та посиленні інституційних і законодавчих змін щодо державного регулювання будівельної галузі.

Отже, результати проведених досліджень щодо обґрунтування основних концептуальних підходів до державного регулювання будівельної галузі України та країн ЄС дають підстави стверджувати, що наявна практика державного регулювання будівельної галузі у країнах Європейського Союзу є більш ефективною, ніж в Україні. Виявлено, що в Україні досі використовуються застарілі нормативи та стандарти будівництва, а узгодженість чинного законодавства з нормами європейського права відбувається низькими темпами. Установлено, що сталий розвиток будівельної галузі приводить до зростання економічних показників розвитку країни та спроможний забезпечити зростання зайнятості та якості життя населення. Запропоновано більшу увагу приділити дослідженню проблеми страхування будівельної діяльності й оцінюванню можливостей виходу вітчизняних будівельних організацій на міжнародний ринок, а також посиленню цифровізації будівельної сфери, що дозволить посилити позиції країни в міжнародному рейтингу конкурентоспроможності держав. Європейський вектор розвитку України також потребує створення відповідних механізмів розвитку територіальних громад на засадах модернізації, які повинні відповідати міжнародним стандартам, що потребує ефективної системи державного регулювання галузі будівництва.

Література:

1. Заяць Т. Проблеми державного регулювання інноваційної діяльності в будівництві. *Економічний простір*. 2020. № 162. С. 23–29.
2. The Trends Shaping the Construction Industry in 2020 / Т. Bigagli et al. *Plug and Play*. 2020. URL: <https://www.pluginand-playtechcenter.com/resources/trends-construction-industry/>
3. Construction in the United States America (USA) – Key Trends and Opportunities to 2025 (Q 4 2021). *Research and Markets*. 2022. URL: <https://www.researchandmarkets.com/reports/5546599/construction-in-the-united-states-of-america#relc0-5463125>
4. Macaulay M. ESG and the Construction Industry. *Dentons*. 2020. URL: <https://www.dentons.com/en/insights/articles/2020/march/11/esg-and-the-construction-industry>

5. Edmondson M., Earnest S. Envisioning the Future of Construction: Challenges and Opportunities for Occupational Safety and Health. *Centers for Disease Control and Prevention*. 2021. URL: <https://blogs.cdc.gov/niosh-science-blog/2021/02/02/future-of-construction>
6. Дмитренко В. Міжнародний та вітчизняний досвід нормативно-правового забезпечення діяльності підприємств будівельної галузі. *Ефективна економіка*. 2018. № 11. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8170>
7. Ісаєнко Д. Законодавче регулювання діяльності в будівельній галузі. Особливості світового досвіду та європейського підходу до визначення пріоритетів при формуванні життєвого середовища. *Будівельне виробництво*. 2017. № 63 (2). С. 11–15.
8. Куспляк Г., Куспляк І. Зарубіжний досвід застосування механізмів управління в капітальному будівництві. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2019. № 25. С. 42–51.
9. Балан О. Енергоефективне будівництво в Україні та Франції. *Український журнал будівництва та архітектури*. 2021. № 2. С. 7–12.
10. Сучасні концептуальні підходи до державного регулювання соціально-економічних відносин у будівництві / О. Марушева та ін. *Public administration*. 2019. № 1 (16). С. 95–109.
11. Anslow J.6 Dickinson H. New regulations are changing the construction industry. *Strategic Risk*. 2015. URL: <https://www.strategic-risk-europe.com/new-regulations-are-changing-the-construction-industry/1414147.article>
12. Kozina G., Frolina K. Державне регулювання інвестиційної діяльності в будівельній сфері України. *Економічні інновації* : фаховий науковий журнал. 2018. № 2 (67). С. 37–47.
13. Нова хвиля міграції. Скільки українців залишаться за кордоном: опитування. *РБК-Україна*. 3 лютого 2023 р. URL: <https://www.rbc.ua/travel/nova-hvilya-migratsiyi-skilki-ukrayintsiv-1675421186.html>
14. Оласюк В. Державне регулювання економіки будівельної галузі. *Наукові тенденції постіндустріального суспільства* : матеріали Конференції МЦНД, 2020. С. 15–17.
15. Chesterman M. 2020 must see the realization of construction industry Reforms. *Helix*. 2020. URL: <https://helix.legal/insight/2020-must-see-the-realisation-of-construction-industry-reforms/>
16. Лилов В. Імплементція європейського досвіду організації будівництва в українську практику. *Шляхи підвищення ефективності будівництва в умовах формування ринкових відносин*. 2015. Вип. 33. С. 191–199.

РЕЦЕНЗІЯ

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.57>

РЕЦЕНЗІЯ НА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАННЯ: ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА 1918–1923¹

Михайло Юрій

*Доктор історичних наук, доцент кафедри історії України
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID ID: 0000-0003-0965-6236*

У листопаді 2018 р. виповнилося 100 років від дня проголошення Західноукраїнської Народної Республіки – суверенної демократичної держави українського народу в центрі Європи. Історія дала українцям унікальний шанс створити Соборну незалежну українську державу й утвердити національну ідентичність, однак зреалізувати цей шанс за таких умов із різних причин не вдалося, проте значення тогочасних подій колосальне.

Вони істотно вплинули на започаткування демонтажу Російської й Австрійської імперій, на їх розпад, а Україна заявила про себе у світі як демократична геополітична та самобутня. У цивілізаційному вимірі феномен ЗУНР полягає як у способі створення державності, засобах самоутвердження та самозахисту, так і в рамках організації влади, соціально-економічного та культурного духовного життя. Відновлення історичної правди про ЗУНР має велике значення для збереження національної пам'яті, а також подолання низки насаджуваних нині російською пропагандою й історіографією стереотипів про нібито антирадянське утворення, сформоване націоналістами, яке, мовляв, установило «нацистський режим».

Саме цим проблемам, і не тільки, присвячене енциклопедичне видання, яке розкриває всі сторони діяльності ЗУНР та період її існування. Організатором проєкту є факультет історії, політології та міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Пропоноване енциклопедичне видання вперше в українській і зарубіжній історичній науці презентує комплекс досліджень одного з найяскравіших феноменів вітчизняної історії – доби Західноукраїнської Народної Республіки. Енциклопедія є результатом тривалих наукових студій і сучасного творчого осмислення фундаментальних процесів українського державотворення та соборності на початку ХХ століття, узагальнення здобутків вітчизняної та зарубіжної історіографії у вивченні вказаної проблеми за роки незалежності України. На великому та якісно новому джерельному матеріалі із вітчизняних та іноземних архівних і наукових бібліотек, з урахуванням сучасних методологічних підходів і досягнень соціології гуманітарних наук, автори видання – науковці з Івано-Франківська, Києва, Львова, Рівного, Тернополя, Чернівців розглядають передумови революційного чину, внутрішню та зовнішню політику ЗУНР, її збройну боротьбу та міжнародне становище, національні, соціально-економічні, культурні й етноконфесійні процеси, законотворчу діяльність творців ЗУНР. Велику увагу присвячено питанням історичної персоналістики та біографістики, історіографії та джерелознавства відомих і маловідомих історичних постатей, борців за українську державність, незалежність і соборність, висвітленню різних тем і сюжетів енциклопедії за допомогою унікальних фотодокументів і оригінального автентичного ілюстрованого матеріалу.

Серед науковців, причетних до створення проєкту енциклопедії, передусім варто відзначити М. Кугутяка, М. Литвина, С. Павлюка, О. Рафальського, О. Реєнта, І. Соляра, І. Цепенди, О. Добржанського, В. Старика, М. Чучка, О. Жерноклеєва, В. Марчука, І. Патриляка, І. Райківського, В. Верстюка, С. Дерев'янка, М. Лазаровича, І. Монолатія та інших.

Варто зупинитися на основних публікаціях енциклопедії, які висвітлюють процес становлення та діяльності ЗУНР. Як тільки стало очевидним, що імперія Габсбургів приречена і може розпастися на кілька незалежних держав, українські парламентарі, керівники політичних партій, церковні ієрархи

¹ Енциклопедія: у 4 т. Т. 1: А – Ж. Івано-Франківськ, 2018. 688 с.; Т. 2: З – О. Івано-Франківськ, 2019. 832 с.; Т. 3: П – С. Івано-Франківськ, 2020. 576 с.; Т. 4: Т – Я. Івано-Франківськ, 2021. 688 с.

східної Галичини та Буковини, представники студентства, усього більше 100 осіб зібралися 18 жовтня 1918 р. у Львові та створили Вищий законодавчий орган ЗУНР – Конституанту (конституційні збори). 19 жовтня 1918 р. Українська національна рада ухвалила постанову про утворення Української держави на українських етнографічних землях Австро-Угорщини. Члени Української національної ради базувались на праві самовизначення народів, розпочинаючи практичне створення Української держави на території Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, орієнтувались на традиційні для європейської конституційності державного процесу.

Загальновідомо, що більшість українських земель упродовж першого тижня листопада опинилися під контролем українських повстанців. Однак на цих теренах діяли польські органи місцевого самоврядування, отже, і польські газети, одна з яких навіть надрукувала наказ польського цивільного населення до збройних формацій. Ці події спонукали до того, що 9 листопада 1918 р. Українська національна рада утворила виконавчий орган – Раду державних секретаріатів, яку очолив Кость Левицький. 10 листопада 1918 р. Радою було ухвалено тимчасовий Основний закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії, який і проголосив утворення ЗУНР.

Відповідно до цього конституційного акта 13 листопада було ухвалено Закон про українську тимчасову армію як регулярне військо для захисту ЗУНР. 15 листопада 1918 р. оголосили загальну мобілізацію чоловіків українців віком від 18 до 35 років, встановивши військово-територіальний поділ на області: Львів (округи Львів, Перемишль, Рава-Руська, Самбір), Станіславів (округи Станіславів, Стрий, Коломия, Чернівці), Тернопіль (округи Тернопіль, Золочів, Чортків, Берегомет); окрім трьох обласних і 12 окружних, діяло 60 повітових військових команд (організував набір новобранців, їх вишкіл і поповнення армії новими підрозділами (т. 1, с. 311). Варто зазначити, що на відміну від Великої України, галичани не мали ілюзій щодо необхідності здорового захисту держави та формування сильної боєздатної армії, спроможної відстояти незалежність республіки.

Надзвичайно велике історичне значення мав Акт Злуки УНР та ЗУНР. Про це йдеться у першому томі енциклопедії, у так званому Передвступному договорі. 01.12.1918 р. у Фастові представники ЗУНР уклали із членами Директорії УНР Передвступний договір. У документі ЗУНР заявляла про намір незбаром об'єднатись з УНР в одну державу – перестати існувати як окрема держава й увійти, з усією своєю територією та населенням, до складу УНР. Остання зобов'язувалась прийняти всю територію та населення ЗУНР як складову частину держави в Українську Народну Республіку (т. 1, с. 37–38).

В енциклопедії подана розгорнута біографія активних діячів Західноукраїнської Народної Республіки. Насамперед це стосується членів державного секретаріату, куди увійшли як керівник Кость Левицький, так і міністр військових справ Дмитро Вітовський, внутрішніх справ – Лонгин Цегельський, закордонних справ – Василь Панейко, судівництва – Сидір Голубович, земельних справ – Степан Баран, торгівлі та промислу – Ярослав Литвинович, шляхів – Іван Мирон, пошти та телеграфу – Олександр Пісецький, охорони здоров'я – Іван Куровець, освіти та віросповідання – Олександр Барвінський, громадських робіт – Іван Макух, праці й суспільної опіки – Антін Чернецький, продовольства (Харчовий уряд) – Степан Федак (т. 1, 2, 3, 4). Те саме стосується Української національної ради, куди увійшли 150 депутатів, але серед них варто назвати прізвища таких знакових особистостей, як письменники В. Стефаник, А. Крушельницький, О. Попович, науковці О. Барвінський, С. Дністрянський, М. Кордуба, К. Студинський, митрополит Андрей Шептицький, священники А. Бандера, С. Онишкевич, правники С. Голубович, К. Левицький.

Підбиваючи підсумки, варто вказати на те, що унікальність енциклопедії як своєрідного документального видання полягає насамперед у тому, що вперше в українській історичній науці в рамках єдиного археографічного проєкту розкрито історію цілої держави – історію Західноукраїнської Народної Республіки, від її виникнення до припинення існування, крізь призму тогочасних документів. Вони аргументовано доводять міжнародну правову закономірність утворення й існування на одвічній українській землі самостійної суверенної держави. Енциклопедія Західноукраїнської Народної Республіки підсумовує багаторічні дослідження цієї фундаментальної теми вітчизняної історичної науки за роки державної незалежності України і водночас закладає фундамент для майбутнього наукового простору досліджень цієї царини української історіографії.

НОТАТКИ